

Həsənbala Sadıqov

Erməni məsələsi:

*xəyanəti, deportasiyanı, soyqırımını və
işğalı pərdələyən yalan*

Gəncə Dövlət Universiteti Elmi Şurasının
05 aprel 2011-ci il tarixli (protokol No 03)
qərarı ilə çap olunur

10979

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin

İşlər İdarəsi

PREZİDENT KİTABXANASI

"ADİLOĞLU"
Bakı - 2012

Elmi redaktor

İsmayıl Hacıyev
Akademik

Redaktor

Rəfiqə Yusif qızı Sadıqova
"Qızıl qələm" mükafatı laureatı

Rəyçilər:

Qadir Qədirzadə
AMEA-nın müxbir üzvü

Anar İskəndərov
Tarix elmləri doktoru, professor

Oqtay Sultanov
Tarix elmləri doktoru, professor

Fəxrəddin Səfərli
Tarix elmləri doktoru, professor

Həmzə Cəfərov
Tarix elmləri doktoru, professor

Abbas Seyidov
Tarix elmləri doktoru, professor

Həsənbala Sadıqov

Erməni məsələsi : xəyanəti, deportasiyanı, soyqırımını və işğalı pərdələyən yalan. Bakı, "Adiloğlu" nəşriyyatı 2012, 576 səh.

Kitabda tarixi ədəbiyyatımızda çox az tədqiq edilmiş bir mövzunun, "Erməni məsələsi: xəyanəti, deportasiyanı, soyqırımını və işğalı pərdələyən yalan" istiqlalımız baxımından yeni mənbələrin cəlb edilməsi ilə öyrənilməsinə cəhd göstərilmişdir. Tarixin ayrı-ayrı dövrlərində türklərə, o cümlədən Azərbaycan xalqına çeşidli xəyanətlər etmiş, əməllərini yalanlarla pərdələyərək ölkəmizə qarşı ərazi iddiaları qaldırmış ermənilər bir sıra faciələr törətmiş, bəşəriyyət tarixində misli görünməmiş cinayətlərə imza atmışlar. Təcavüzkar erməni şovinistlərinin "Böyük Ermənistan" xülyalı ideoloqlarının ssenarisi və xaricdəki havadarlarının köməyi ilə ötən əsrin ayrı-ayrı dövrlərində həyata keçirdikləri etnik təmizləmə kampaniyasının acı nəticələrinin şahidi olan yüz minlərlə azərbaycanlı amansızca qətl edilmiş, müxtəlif vaxtlarda ata-baba yurdlarından qovulmuş, qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətində yaşamağa məcbur olmuşlar.

Çap edilmiş arxiv sənədlərinə, ilk mənbələr və tarixi ədəbiyyatda istifadə edilmiş sənədlərə, o cümlədən xarici mənbələrə daha obyektiv yanaşılmışdır. Azərbaycan tarixinin ən ağırlı mövzusu tədqiq edilərkən ilk dəfə olaraq yalnız rusdilli mənbələrdən deyil, amerikalı, ingilis, alman, fransız mənbələrinin orijinal nüsxəsindən, imkan olmadıqda tərcümə variantından və türkdilli mənbələrdən istifadə edilmişdir.

20 illik Müstəqil Azərbaycan
Respublikasının memarı, Ümummilli
Lider Heydər Əlirza oğlu Əliyevin
əziz xatirəsinə ithaf olunur.

MÜNDƏRİCAT

Giriş 9

I FƏSİL

ERMƏNİLƏRİN MƏNŞƏYİ VƏ YAŞAMIŞ OLDUQLARI COĞRAFİ BÖLGƏLƏR

Erməni adının mənşəyi..... 15
Bir Akkad sənədinin dili ilə 18
Erməni adı və ermənilər haqqında..... 21
Friqiyalılar 32
Ermənilərin tarixən tabe olaraq yaşamış olduğu dövlətlər 40

II FƏSİL

ERMƏNİLƏRİN TARİX YAZDIRMAQ ÜSULLARI

Xorenli Movses 48
Musa Kalankatlının „Alban tarixi “nin
erməni mənbəyinə çevrilməsi 49
Jacques de Morqan və „Erməni xalqının tarixi“nin yazılması.. 61
„Böyük elçi Morgentaunun xatirələri“ 70
BMT-nin 1948-ci il Soyqırımını Bəyannaməsi işığında..... 89

III FƏSİL

ERMƏNİ KİLSƏSİ ERMƏNİ TARİXİNDƏ

Kilsələrin rolu haqqında..... 97
Təbliğat işinin təşkili və nəticələri 106

IV FƏSİL

OSMANLI İMPERATORLUĞUNDA ERMƏNİLƏR

Osmanlı dövlətində ermənilərin vəziyyəti.....118
Osmanlı dövlətində azlıqların haqları 123
Müqəddəs yerlər məsələsi.....129
Ermənilərin daxilindəki mübarizələr.....131
Osmanlı dövlətinin ermənilərə verdiyi haqlar 137

Erməni millətinin nizamnaməsi	141
Nizamnamənin verdiyi imkanlar	149

V FƏSİL

ERMƏNİLƏRİN MÜSTƏQİL DÖVLƏT QURMAQ TƏŞƏBBÜSLƏRİ

Erməni dövləti haqqında təşəbbüslər	153
Erməni dövlətçiliyinin beşiyi başında	156
Avropa-Osmanlı münasibətlərində erməni amili.....	157
Rusiya siyasətində erməni amili.....	159
Erməni dövləti haqqında layihələr.....	160
Osmanlı dövləti və milli azlıqlar siyasəti.....	163
Erməni milli məclisi.....	165

VI FƏSİL

ERMƏNİLƏRİN AZƏRBAYCANA KÖÇÜRÜLMƏLƏRİ

Müsəlman coğrafiyasının dəyişdirilməsi	172
Türkmənçay müqaviləsindən sonra ermənilərin Azərbaycana köçürülmələri.....	186
İrandan ermənilərin Azərbaycana köçürülmələri	190
Şərqi Anadoludan ermənilərin Azərbaycana köçürülmələri	204
Ermənilərin köçə hazırlanması.....	210
Köçürülənlərin ərazi, əmlak və qarşılıqlı ödəmə məsələləri, Rusiyaya köçürülən ermənilər, XIX əsrin sonlarında Rusiyada erməni məsələsi	222
Qafqaz canişini Golitsinin ermənilər haqqında təqdimatı	225
Rusiyada və Qafqazda ermənilərin qırğınları Rusiya erməniləri katalikosluğuna aid qanun.....	236

VII FƏSİL

1915-Cİ İL HADİSƏLƏRİ VƏ TƏHCİR (YER DƏYİŞDİRMƏ) QANUNU VƏ ONUN TƏTBİQİ

Təhcir termini	242
Təhciri meydana gətirən səbəblər	242

Təhcir haqqında qərarın verilməsi.....	250
Təhcir qanunu, təlimatlar və qərarlar.....	253
Osmanlı dövlətində 1915-ci il hadisələri	263
Təhcir sırasında türklərin və ermənilərin itgiləri	267
Erməni birlikləri Azərbaycana yerləşir.....	276
Andoniyanın saxta sənədlərinin-soyqırımını ilğımı.....	281
Erməni qırğını iddiası Maltada ingilis məhkəməsində.....	291
1915-ci il hadisələrinin soyqırımını olmaması və onun hüquqi cəhətdən əsaslandırılması.....	295

VIII FƏSİL

ERMƏNİ CƏMİYYƏTLƏRİ, KOMİTƏLƏRİ, TERROR TƏŞKİLATLARI VƏ TERRORU

Komitələrin meydana çıxması və rolu	301
„Hınçaq“ komitəsinin meydana çıxması.....	306
„Hınçaq“ komitəsinin proqram və nizamnaməsi haqqında	308
„Daşnaksutyun“ partiyasının yaranması	312
Rusiyanın Anadolunu məskunlaşdırmaq siyasəti.....	320
Əhalinin artma mənbələri	327
Bakıda azərbaycanlı-erməni vuruşmalarının başlanması	334
1917-ci il rus inqilabından sonra ermənilər.....	343
Ərzincan müqaviləsi.....	345
„Türkiyə Ermənistanı “ haqqında dekret	348
Qafqazda əhalinin sayı haqqında.....	353
Azərbaycanda ermənilər və erməni könüllü dəstələri.....	357

IX FƏSİL

AZƏRBAYCAN DEMOKRATİK RESPUBLİKASI DÖVRÜNDƏ ERMƏNİ MƏSƏLƏSİ

Milli ordu hissələrinin təşkili vəziyyəti.....	369
Azərbaycanda 1918-ci il mart qırğınları	380
Avropa dövlətlərinin və Amerikanın ermənilərə kömək planları	426
Paris sülh konfransı	432

B. N. Haskelin missiyası.....	434
General Harbordun Azərbaycanca səfəri.....	460

X FƏSİL

SSRİ-NİN DAĞILMASINDAN SONRA AZƏRBAYCANDA ERMƏNİ MƏSƏLƏSİ

Tarixə bir baxış.....	487
Erməni məsələsinin yeni mərhələsi	490
Dağlıq Qarabağın iqtisadi cəhətdən „geriliyi“ məsələsi	493
Körüklənən münasibətlərin erməni ssenarisi	500
Ermənilərin Azərbaycana gəlmə obeliski.....	514
80-ci illərin sonunda erməni xəyanət mərkəzləri	515
Xocalı faciəsi: azərbaycanlıların müasir soyqırımı.....	517
Xocalıya hücum.....	521
Xocalı soyqırımı rəqəmlərdə.....	523
Məhkəmə –tibb ekspertlərinin rəyindən:	531
Xocalı soyqırımı və dünya	532
Erməni mətbuatı və Xocalı soyqırımı	535
Xocalı-dünyanın gözü qarşısında qanı kəsilməmiş soyqırımıdır	541
Nəticə	544
Ədəbiyyat	555

Giriş

„Azərbaycan respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra xalqımızın tarixi keçmişinin obyektiv mənzərəsini yaratmaq imkanı əldə edilmişdir. Uzun illər gizli saxlanılan, üzərinə qadağa qoyulmuş həqiqətlər açılır, təhrif edilmiş hadisələr özünün əsl qiymətini alır.“¹

Xalqımızın tarixi keçmişinin obyektiv işıqlandırılması ölkəmizin taleyüklü, ağırlı məsələlərinin gün işığına çıxarılmasına imkan verir. Nə zaman ki, Azərbaycan istiqlalı „olum, ya ölüm“ mübarizəsində olur hər dəfə gözlənilmədiyi halda bir erməni amili-xəyanət, işğalçılıq və onları təqib edən soyqırımı meydana çıxır. Bu, XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan Rusiyanın işğalına məruz qalanda da, 1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikası qanlı mübarizədən sonra yarananda da təkrarlanmışdır. SSRİ-nin dağılma ərafəsində və sonra Azərbaycanın müstəqilliyinə nail olması yenə də erməni amilinin meydana çıxması ilə müşayiət olunmuşdur.

Bu faktlardan məlum olur ki, Azərbaycan üçün erməni məsələsi təsadüfi amil deyil, uzun əsrlərdən bəri daima istiqlalımıza qarşı yönələn çox böyük təhlükədir. Mənbələrdən aydın olur ki, biz bir zamanlar fərqiində olmasaq da tariximizin müəyyən dövrlərində, xüsusən bu coğrafiyaya köçürüldükdən sonra baş verən siyasi proseslərdə dolayı və ya birbaşa ermənilərin iştirakı olmuşdur. Ən qədim dövrdən başlayaraq türk dünyasının, o cümlədən Azərbaycanın tarixini tədqiq etdikdə ermənilərin çoxlu saxtalaşdırmaları, tarixi mənbələrə əsaslanmayan və miflərdən “qidalanan”, dünyada tayı-bərabəri olmayan əsassız iddiaları ilə qarşılaşırıq. Bunları bilmək və cavab vermək lazım gəlir. Tarix aydın şəkildə göstərir ki, uzun illərdən bəri Azərbaycanın erməni məsələsi vardır. Onun tarixi

¹ Heydər Əliyev. „Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında“ Azərbaycan respublikası prezidentinin fərmanı, 26 mart 1998-ci il

mənbələrini, meydana çıxmasını, azərbaycanlı-erməni münasibətlərinin tarixini, müasir vəziyyətini və perspektivlərinin öyrənilməsi vacibdir. Bu günün problemlərinin həllini gələcək nəsillərə saxlamaq olmaz.

Çox halda özüm özümdən soruşuram: „Biz erməni məsələsi: onların xəyanətləri, işğalları, müxtəlif vaxtlarda türk dünyasına, o cümlədən azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdikləri soyqırımını və onları pərdələyən yalanları haqqında nə bilirik? Erməni millətini tanıyıyıq?” İstəsək də, istəməsək də bir həqiqəti qəbul etməliyik ki, düşməni məğlub etmək üçün onu tanımaq lazımdır. Bəs, haylar (erməni adını özəlləşdirmişlər) bir millət olaraq bizim coğrafiyaya gələnə qədər haralarda yaşamışlar? Hansı tarixə sahibdirlər. Ermənilərin 1828/29-cu illərə qədər Qafqazda yaşamadıklarına aid faktlara əhəmiyyət verməmişik. Eyni zamanda tarixən yaşadıkları bölgələrdəki qonşuları ilə necə münasibətdə olduqlarını da uzun illər, xüsusən də sovet hakimiyyəti illərində bilməmişik.

Ermənilər türklərlə, müsəlmanlarla nə vaxtdan tanışdılar? Onların tarixən münasibətləri necə olmuşdur? Bu münasibətləri ikitərəfli, türk-erməni, azərbaycanlı-erməni münasibətləri hesab etmək olarmı? İstisnalar nəzərə alınmazsa həmin münasibətlərin tənzim edilməsinə təsir edən amilləri də ətraflı tədqiq edə bilməmişik. Türk-erməni, o cümlədən azərbaycanlı münasibətlərinin təkamülünün öyrənilməsi bizim qarşımızda duran çox suallara cavab verə bilər. “Əsrlər boyu Azərbaycan xalqı ilə yanaşı yaşamış və taleyinə bundan sonra da onunla qonşuluq etmək yazılmış erməni xalqı”² nın qonşuluq münasibətlərinə, yaşadıkları bölgələrdə, istər Anadoluda, istərsə də Azərbaycanda törətmiş olduqları xəyanətlərin, yalanların, qırğınların, işğalların həqiqi adını verməmişik. Çox halda erməni məsələsinin pərdə arxasındakı sirlərini açə bilməmişik.

Erməni tarixi haqqında yazan müəlliflərimizin son vaxtlara qədər xarici mənbələr ilə tanışlıqları ürəkəçən deyil. Dünya kitabxanalarının fondunda erməni kataloqları ilə, o cümlədən kitabları ilə tanışlığımız zəifdir. Dünya kitabxanalarında isə erməni tarixinin bu və ya başqa məsələlərinə həsr olunmuş, elmi əsası olmayan, miflərə əsaslanan yaşadıqları bölgələrdəki tarixi xəyanətlərini, soyqırımını və işğallarını gizlətmək üçün yalan və böhtanlara əsaslanan yüzlərlə əsərlər vardır. Bəs həmin kitablar hansı şəraitdə meydana çıxıb. Onların müəllifləri kimi, əsərlərin yazdırılmasındakı saxta karlıqların öyrənilməsi də çox vacibdir. Bu, bizə bir çox mətləbləri açmağa imkan verir.

SSRİ-də milli münasibətlərin tələbləri baxımından 70 il müddətində ermənilərlə „qardaşlıq“ dünyasında yaşadıldıq. İstisnalar nəzərə alınmazsa sovet ideologiyasına xidmət edən tarixi ədəbiyyatda ermənilərlə mübarizəyə imkan verilməyib. Lakin mübarizənin gizli keçdiyi qənaətdəyəm. Biz sovet qadağaları ilə razılaşaraq ermənilər haqqında yalnız rəsmi ideologiyanın cızdığı sərhədlərə qədər gedə bilməmişik.

Son 70 ildə əsassız erməni iddialarına qarşı yazılan əsərləri barmaqla saymaq olar. Akademik Ziya Bünyadov VII-IX əsrlər tariximizlə əlaqədar ermənilərin münasibətinin daha dərinlərdə olduğunu ilk dəfə əsaslı şəkildə tədqiq etdi. Orta əsr mənbələrinin erməniləşdirilməsi prosesinə işıq tutdu. Sonra Fəridə Məmmədovanın çox mühüm əsəri meydana çıxdı Beləliklə, yüz illərlə qonşu olduğumuz xalqı tanımamışıq və tanıtmamışıq. Rast gəldiyimiz erməni qırğını, azərbaycanlıların soyqırımını hadisələrini də özümüzdən olanların ayağına yazmağa çalışmışıq. Bəzən buna nail də olmuşuq.

Bunları ermənilər haqqında söyləmək çətinidir. SSRİ-də onların bizə qarşı əsassız iddialarla dolu kitabları rus dilində, erməni dilində və xarici dillərdə nəşr olunub. Erməni dilində yazılan kitablar bütün vaxtlarda senzuradan kənar saxlanılıb, türk dünyasına, o cümlədən azərbaycanlılara qarşı

²Ramiz Mehdiyev. Gorus-2010 Absurd teatr mövsümü. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2010, s.6.

düşmənçiliklər açıq aşkar təbliğ edilmişdir. Metodları da bəllidir;“ tarixi faktları tanınmaz dərəcədə təhrif etmək, tarixi onun dediyi tərzdə yenidən yazmaq, elmi mənbələrə əhəmiyyət verməmək, onların əvəzinə isə Sarkisyanın təklif etdiyi mif və uydurmalara əsaslanmaq.”³ Onların tədqiqatında peşəkarlığa, qərəzsizliyə və elmi mənbələrin tənqidi təhlilinə, qonşu xalqların tarixinin obyektiv işıqlandırılmasına, tarixi həqiqətə və tarixi ədalətə çoxsaylı faktlar və sənədlər olsa da yer verilmir. Ona görə ki, “elmin siyasi məqsədlərə (bəzən də, ümumiyyətlə, miflərə) tabe edilməsi normal hal sayılan ölkədə”⁴ qonşu xalqların tarixinə aid sənədlər və yazılmış tarixi əsərlər “redaktə olunmaqla” erməniləşdirilir.” Keçmiş sovet məkanında müntəzəm şəkildə yayılan kitab, jurnal və qəzetlərdə milli mədəniyyətimizin, klassik irsimizin, memarlıq abidələrimizin ən nəfis nümunələrinin erməni xalqına mənsub olduğunu sübut etməyə çalışırdılar.”⁵

Dünyanın müxtəlif kitabxanalarında türk dünyasına qarşı, o cümlədən Azərbaycana qarşı yazılmış əsərlər necə meydana çıxmışdır? Onların içərisində SSRİ-də yaşayan ermənilər tərəfindən yazılaraq xaricdə nəşr edilənləri az deyildir. Deməli, 70 il sovet rejimi də ermənilərin tarix yazmaq fəaliyyətlərinin ana xəttini dəyişə bilmədi. “Xalqımıza qarşı aparılan soyqırımı siyasəti özünün siyasi-hüquqi qiymətini tapmadığı üçün tarixi faktlar sovet mətbuatında ermənilər tərəfindən təhrif olunur və ictimai fikir çaşdırılırdı.”⁶

Müstəqillik mübarizəsinin bəşəri dəyərləri olduğu kimi, milli dəyərləri də var. Hər millət müstəqillik mübarizəsini öz inkişafına uyğun təşkil edir. Hər xalq öz tarixini yaradır.

Erməni tarixində kimlərin mühüm rol oynadığını bilməməyimiz də çox bağışlanmazdır. Bir sözlə, erməni kilsələri haqqında bildiklərimiz çox azdır.

Ermənilər bizə qarşı münasibətdə heç vaxt sakitləşmir, mübarizələrini fərqli formada, müxtəlif müstəvilərdə, şəraitə uyğun olaraq davam etdirirlər. Onlar türk dünyasına qarşı olan təbliğatı milli sənayeyə, dövlət planına çevirmişlər. Bunun müqabilində uzun illər, Azərbaycan son dəfə müstəqillik qazanana qədər həmin məsələlər bizdə özfəaliyyət çərçivəsindən kənara çıxarılmadı.

Biz müstəqillik qazanana qədər gücümüzə görə deyil, təbliğatımıza görə ermənilərdən geri qalırdıq. Günah qələm tutanların deyil, qələm tutanlarımızı istiqamətləndirənlərin idi. Çünki o zaman müstəqil, sovet ideoloji reseptlərindən azad tədqiqatçılar təqdir edilmirdi? Beləliklə, biz həqiqətləri dünyaya çatdırma bilmədiyimiz halda ermənilər xəyanətlərini, işğallarını, soyqırımlarını, azərbaycanlıların əzəli tarixi torpaqlarından deportasiyasını pərdələyən yalanlarını dünyaya yaymış və çox halda qəbul da etdirmişlər. “Bir çox hallarda xarici ölkələrin onlar tərəfindən pulla, rüşvətlə ələ alınmış riyakar siyasətçiləri onların səsinə səs verirlər. Bu, ədalətsizliyin zirvəsidir. Bu, mənəviyyatsızlığın zirvəsidir.”⁷

Ermənistanın son iki yüz ildə türk, azərbaycanlı yurdundan monoetnik erməni dövlətinə çevrilməsi prosesini tədqiq edib dünyaya təqdim etməyimiz vacibdir. Son yüz illiklərdə törədilən qırğınların tarixləri dünya ictimaiyyətinə çatdırılmalıdır. 80-ci illərin sonlarından başlayan Dağlıq Qarabağ böhranının mənbələri əsaslı şəkildə öyrənilməlidir.

Sovet dövründə ermənilərin Türkiyə nümunəsində türk dünyasına düşmənliyi heç vaxt zəifləməmiş, həmişə də rəhbərlər tərəfindən dəstəklənmişdir. Biz “qardaş olub Hayastan Azərbaycan” mahnısı oxuyur, ermənilərin Türkiyəyə, o

⁷ İ. Əliyev. Azərbaycan və türk diaspor təşkilatı rəhbərlərinin birinci forumu. Bakı, 9 mart 2007. Azərbaycan” qəzeti 10 mart 2007-ci il.

³ Ramiz Mehdiyev. Gorus-2010 Absurd teatr mövsümü. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2010, s.7.

⁴ Yəni orada, s.9.

⁵ Heydər Əliyev. „Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” Azərbaycan respublikası prezidentinin fərmanı 26 mart 1998-ci il

⁶ Heydər Əliyev. „Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” Azərbaycan respublikası prezidentinin fərmanı 26 mart 1998-ci il

cümlədən türk dünyasına qarşı olan düşmənçiliyindən biza pay düşmədiyini düşünürdük. Yanılmağımız günahımızdır.

Sualların arxasında hələ çox mətləblər durur. Bu sualları sıraya düzməklə onlara cavab vermək olmaz. Onları tədqiq etməklə, öyrənməklə cavablandırmaq mümkündür. Əslində dünya məsələsinə çevrilməsinin heç bir elmi əsası olmayan erməni məsələsinin tədqiqi onun gizli sahələrinə işiq tutacaqdır.

Məqsədimiz ermənilərin tarixini göstərdikdən sonra onların Azərbaycan torpaqlarına köçürülmələrinin səbəblərini və nəticələrini müəyyən etməkdir. Ermənilərin Rusiya tərəfindən yerləşdirildikləri bölgələr tarixi Azərbaycan torpaqları olub. "1813-cü və 1828-ci illərdə imzalanan Gülüstan və Türkmənçay müqavilələri Azərbaycan xalqının parçalanmasının, tarixi torpaqlarımızın bölünməsinin əsasını qoydu. Azərbaycan xalqının bu milli faciəsinin davamı kimi onun torpaqlarının zəbti başlandı."⁸

Bununla əlaqədar olaraq həmin bölgələrdəki azərbaycanlıların aqibətinin nə ilə nəticələndiyini müəyyən etmək lazımdır. Monoetnik Ermənistanın ortaya çıxması⁹, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı tətbiq etdikləri zorakılıq, qırğın və soyqırımını siyasətinin inkaredilməz sübutudur.

Məhz həmin suallara cavab tapmaq üçün bu kitabı yazmağa başladım. Erməni məsələsinə-xəyanət, işğalçılıq, türk dünyasına, o cümlədən azərbaycanlılara qarşı soyqırımını gizlətmək üçün saxtakarcasına yaradılan yalanlar kompleksinə azacıq da olsa aydınlıq qətirmiş olsam məqsədimə çatmış, xalqa xidmət etmiş olaram.

Keçmiş öyrənmək onu yenidən yaşamaq və ya kimsələrə yaşatmaq üçün deyildir. Keçmişdən alınan dərslərlə gələcəyin daha etibarlı olmasına təminat yaratmaqdır.

⁸ Heydər Əliyev. „Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında“ Azərbaycan respublikası prezidentinin fərmanı 26 mart 1998-ci il

⁹ Ermənistan məsələsi

I FƏSİL ERMƏNİLƏRİN MƏNŞƏYİ VƏ YAŞAMIŞ OLDUQLARI COĞRAFİ BÖLGƏLƏR

Erməni adının mənşəyi

Dünyada çox sayda xalqların yaşaması bu günün deyil, bütün tarixi dövrlərin reallığıdır. Xalqların adlarının ortaya çıxmasında yaşadıqları coğrafiya da (italiyalı, amerikalı) təsirli ola bilər. Bunun əksinə olaraq bir çox ölkələr də vardır ki, onların adları həmin ərazidə yaşayan xalqların adından meydana gəlmişdir. Bunlardan hər ikisi fərqli səbəblərə bağlı olub, məlum və qeyri-məlum amillərlə əlaqədardır.

Hər bir xalq məlum və ya qeyri-məlum tarixdə bəlli bir coğrafiyada yaşamış olduğu kimi, bunun əksini düşünmək də tarixi gerçəklərə zidd deyildir. Bütün xalqların ən mühüm istəklərindən biri milli mənsubiyyətini və tarixi qədimliyini pasportlaşdırmaqdır. Millətlərin milli mənsubiyyətinin pasportlaşdırılması ilə müvafiq elmlər – tarix, arxeologiya, etnoqrafiya və tarixə köməkçi başqa elmlər məşğul olur.

Tədqiqatımızın mövzusu erməni məsələsi – xəyanət, işğal və türk dünyasına, o cümlədən azərbaycanlılara qarşı ermənilərin tarixən həyata keçirdikləri soyqırımını pərdələyən yalanlar kompleksini açmaqdır. Bu, qəbul edilməlidir ki, çox az xalqlar ermənilər qədər „milli mənsubiyyət uğrunda“ əsassız yollar, metodlar və çox halda mədəni dünyada qəbul edilməyən qeyri-məhdud vasitələrlə mübarizə aparmışlar. Erməni müəlliflərinin əsərlərində bir çoxlarının o qədər də diqqət yetirmədikləri saxtalaşdırmalar kompleksi olan „erməni davasına xidmət etmə“ fikri vardır. Əslində bu, ermənilər üçün bir tarixi düşüncə labirintinin giriş qapısına yazılmış çağırışdır. Tarix kitablarının səhifələrində „bu dava“ fərqli şəkillərdə, zamanın imkan verdiyi formada davam etdirilmişdir.

Ermənilərə görə həmin davanın – saxtalaşdırmaların, xəyanətlərin, soyqırımların həyata keçirilməsinin „qızıl“ qaydası ondan ibarətdir ki, xidmət edənlərin fəaliyyət formasından asılı olmayaraq haqsız yoxdur. Bu, sadə bir bildiriş deyil, həmin qərara uyan və ya uymalı olan, bütün dövrlərdə məcburi olaraq mənasız avantüraya cəlb edilmiş ermənilərin tam inam kredosudur. Axı, tarix isbat etmişdir ki, xalqları haqlı olduqlarına inandıra bilmədən arxanca aparıb, onları bu davanın qurbanı edə bilməzsən.

Davaya inam çox dərin psixoloji, düşüncə potensialıdır. Bu, müxtəlif xalqlarda fərqli nisbətlərdə ola bilər. Eyni zamanda həmin psixologiyanın şiddətli şəkildə köklənməsi çox qorxulu hadisələrin meydana gəlməsinə səbəb olur. Bunu tarixin yaddaşında və dünyanın qoynunda yerləşmiş qəbiristanlıqlar isbat etməyə hazırdır. Xalqların milli davaya hazır olması təbiidir. Kiçik bir quş belə yuvasına olan müdaxiləni mübarizə ilə qarşılayır, çox halda onu ölümünə qədər davam etdirir. Lakin xalq davasının „mənim xalqım bütün xalqlardan yaxşıdır, yüksəkdir“¹⁰ fikri ilə aparılması nümunəsilə tarix tanışdır və onların aqibəti bu gün ibrət dərşidir. “Yetmiş il bundan əvvəl alman alimləri və üçüncü Reyxin liderləri ari irqin müstəsnalığı barədə buna oxşar “qiymətli direktivlər” vermişdilər. Bir millətin başqalarından üstünlüyü, birinin qədim və təmizqanlı, digərlərinin gəlmə və qarışıq olması barədə söhbətlərin nə ilə nəticələnməsi hamıya yaxşı məlumdur. Təəssüf ki, öz xalqını təxminən eyni fəlakətli istiqamətə sürükləyən bugünkü Ermənistanın rəhbərləri yaxın tarixdən ibrət dərşi almamışlar.”¹¹

Övlada adı baba-nənə, ata-ana, xalqın adını onun tarixdə yaşamış başbirlərləri qoyur. Xalqların adları bəlli bir tarixdə meydana gəlmiş, o adla da davam etmişdir. Lakin bu da həqiqətdir ki, bu gün qədim dünyanın etnik xəritəsinə

¹⁰ Ari olduğunu isbat etmək istəyənlər kimi

¹¹ Ramiz Mehdiyev. Gorus-2010 Absurd teatr mövsümü. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2010, s.7.

baxarkən məlum olur ki, tarixdə yaşamış bir çox xalqlar indi çox az adama tanışdır. Onlara yalnız tarixin arxivlərində rast gəlmək mümkündür. Deməli, hər xalq tarixdə yaşamaq üçün mövcud qanunlar çərçivəsində mübarizə aparmağı bacarmalıdır.

Ermənilər tarixi mənbələrdən göründüyü kimi özlərinə *hay*,¹² yaşadıkları bölgəyə də Hayastan deyiblər. Hay-erməni, Hayastan- Ermənistan ikiadlılığına (ikiləməsinə) cavab tapmaq çox çətinidir. Ermənilər çox halda arxeoloji, tarixi dəstək tapa bilmədiklərindən əfsanəvi “mənbələrdən” faydalanaraq davalarını davam etdirirlər.

Burada aydınlaşdırılmasına ehtiyac olan „Ermənistan“ kəlməsidir. Bu onunla əlaqədardır ki, „erməni“ kəlməsi ondan meydana gəlmişdir. Əslində tarixçilərə¹³ görə coğrafi bölgə adı olan Ermənistanın bu gün erməni dediyimiz xalqla heç bir əlaqəsi yoxdur „erməni xalqı ilə qədim və mədəni Ermənistan arasında bir tarixi əlaqə yoxdur.“¹⁴ Arnold Toynbe erməni adının meydana gəlməsi haqqında fikirlərini aşağıdakı şəkildə ifadə etmişdir:

„Əgər Telebas vadisi bu şəkildə, Assuriyalıların süqutu və Medlərin meydana çıxması arasındakı dövrdə Urartudan ermənilərə keçmişə, bu maraq mövzusu olan iki adlandırmanın izah edilməsinə kömək göstərə bilər. İlk olaraq öz dillərində özlərinə *hay* deyən Müşkilərin rəsmi Əhəməni terminologiyasında *hay* yaxud *Muşki* və ya *Gor* diyən əvəzinə *Arminiya* deyər tanıdıqları qəbul edilə bilər. Bir qədim yer adı olan *Arminiya*, *Muş* yaxınlığında tapılan *Menuas* kitabələrində adı keçən Urartuca **Urmeniuni-ni** kəlməsindən meydana gəlmiş ola bilər. Bu işğal edilərək yerlə bir edilmiş şəhər adıdır. **Urmeniuni-ni** ismi qədim Urartu kontonunun (idarə vahidi-

¹² Kamuran Gürün. Ermeni dosyası. Ankara 1985, s. 10-11; Ekrem Memiş. Eskiçağ Türkiye tarihi. Konya 2001. s. 32-33; Esat Uras. Tarihte ermeniler ve ermeni meselesi. İstanbul 1987, s. 99-105.

¹³ Kamuran Gürün. a. k. ə. s. 10; Ekrem Memiş. a. k. ə. s. 32-33;

¹⁴ Nikerland Krayblis. a. k. ə. s. 70-71

H.S) özlərinə hay deyən Muşkilərə verildiyini müəyyən etməklə yanaşı Medlər, ondan sonra farslar bu Urartu ərazisinin yeni sahiblərini, əllərinə keçən torpağın qədim Urartularda olan adı ilə adlandırmış ola bilərlər.”¹⁵

Toynbe bu izahatın tamamilə dedi-qodu olduğunu da əlavə edərək, kəlmənin Urartunun tarixdə bəlli olan son **kralı III Rusanın atası Ermeniadan**, yaxud miladdan öncə XI əsrin sonları ilə X əsrin əvvəlində Şimali Ərəbistan çöllərindən gələrək **Nairini** işğal edən Aramaenlərin ölkəsi mənasına gələn „**Aramu-ni**”dən gələ biləcəyini də əlavə edir.

Bir Akkad sənədinin dili ilə

Doğrudan da, Mesopotamiyada miladdan əvvəl 3 mininci ilin sonlarında qurulan Akkad imperatorluğu kralları (m. ö. 2350-2150), bütün Qabaqasya ölkələrinə hakimiyyətlərini qəbul etdirmişdilər. Akkad imperatorlarından Sarqonun nəvəsi **Naram-sin**-ə aid olan Şartamhari mətnlərində¹⁶ adı keçən kralın Sedir meşələrini (Amonoslar) və Gümüş dağlarını (Toroslar) aşaraq Anadoluya girdiyi və Hatti kralı Pampanın idarəsindəki 17 şəhər dövlətindən meydana gəlmiş Anadolu ittifaqına qarşı müharibə etmiş olduğu aydın olur.

Şamtamhari mətnlərinin Hattuşas arxivindəki nüsxəsindən ələ keçirilən surətinin¹⁷ ilk 7 sətiri qırıq olub, mətn 8-ci sətirdən etibarən aşağıdakı şəkildə davam edir. Salamət sətirlər 8-dən başlayıb 18-ci sətərə qədər davam edir. (1-12-ci sətirlərdə akkadlara qarşı ittifaqa daxil olan müxtəlif dövlətlər və onların

¹⁵ K.Gürün. s. 11; Arnold J.Toynbee-A Study of History, VIIb, 661.

¹⁶ Şartamhari mətnləri əslində üç nüsxə olub, birincisi, Mesopotamiyada, Babilə, ikincisi, Misirdə Telex Amarnada, üçüncüsü, Anadoluda Hattuşas (Boğazköy) arxivində ələ keçirilmişdir. „Mücadilənin kralı” mənasına gələn bu mətnlər üçün baxın: H. G. Güterbock, ZA 42-44.

¹⁷ Hattuşas arxivində ələ keçirilən nüsxə, Kbo III, 13 nömrəli mətdir. Hitit dilində və Hitit çivi yazılarıyla yazılmış olan bu mətn, bəlli ki, Hititlər zamanında (m. ö. 1750-1200) Akkadca orijinalından Hititçəyə tərcümə edilmişdir. Mətnimiz H. G. Güterbock tərəfindən ZA (Zeitschrift für Assyriologie) Berlin, 1938, 44-cü cild, s. 67-68s

krallarının adı verilir. Bunlar qədim tarixin və coğrafiyanın öyrənilməsində çox dəyərli qaynaqlardır. Lakin əsərin dilinin ağırlaşdırılmasından imtina etmək məqsədi ilə mən haqqında danışılan mətni tam deyil, bizə lazım olan 13-cü və 15-ci sətirləri vermək qənaətinə gəldim. 13-cü və 15-ci sətirlər aşağıdakı şəkildə yazılmışdı:

13. **Armanu** kralı Mudakina, Sedir dağları kralı **İşgippu**

15. **Türki** kralı İlşu-Nail, Kaşura kralı Tişkinli

Mətnin çox pozulmuş arxa tərəfində, onların gecələr düşmən qərgahına basqın etdikləri, onları məğlub etdikləri, alınan qənimətlər haqqında qırıq-qırıq cümlələrlə bəhs edilmişdir. Bu, Anadolu haqqında məlumat verən ən qədim sənəddir. Mətnədən məlum olur ki, m. ö. 3 mininci illərin sonlarında Anadoluda böyük bir dövlət olmamışdır. Ancaq hər bir şəhərdə kiçik bir krallıq hakimiyyət sürmüşdür. Bu şəhər dövlətləri aralarında daima hakimiyyət mübarizəsi apardığından təbii olaraq həmişə başqa işğalçı dövlətlərə lazım olan müqaviməti göstərə bilmirdilər. Lakin bir sıra hallarda onların bir ittifaqda mübarizə etdikləri haqqında danışan mənbələr də vardır.

Anadolunun şəhər dövlətlərinin güclü kralın hakimiyyəti altında düşməyə qarşı mübarizəsinin nümunəsi olaraq onların akkad imperatoru **Naram Sinin** 17 Anadolu kralından meydana çıxan birliyə qarşı mübarizəsini göstərmək olar. Şamtamhari mətnlərinin Hattuşas arxivindəki mətnin 15-ci sətirində göründüyü kimi bu krallardan biri də **Türki** kralı **İlşu-naildir**. Buradakı Türki kəlməsinin Türk olduğuna şübhə olmadığı kimi, **İlşu-nail** adı da qulaqda yabançı səslənir.

İndi tarixçilərin qənaəti belədir ki, günümüzədən təqribən 4200 il əvvəl Anadoluda müxtəlif tayfalar yaşamaqda idilər ki, onlardan biri də kök etibarilə Asiyadan olan türk tayfaları idi.¹⁸

Tarixçilərin qənaətinə görə m. ö. 3500-cü illərdə Şumer

¹⁸ E.Memiş.-N.Köstüklü. Tarih boyunca Ortadoğu-Anadolu ilişkileri .Konya, 1992, s. 14.

türkləri Mesopotamiyaya yerləşərkən, türklərin başqa bir köçləri də Qafqazdan keçərək Anadolunun şərq bölgələrinə yerləşməyə başlamışdılar. Bir qədər əvvəl Şamtamhari mətnlərində adı çəkilən türk krallığını onlar təşkil etmiş olmalıdırlar. Çox halda məsələnin bu şəkildə qoyulmasının bir sıra səbəbləri vardır.

Bunlardan birincisi ondan ibarətdir ki, türklərin Anadoluya ilk köçləri gəldiyi zaman hələ yazıları olmadığından qədim dövrə aid kitabələrdə lazımınca məlumat yoxdur. Lakin bu inkar edilməsi mümkün olmayan həqiqətdir ki, yuxarıda istifadə olunan mənbədəki yazılı mətn (Kbo III, 13) m. ö. III minilliyin sonlarına doğru Anadolunun siyasi həyatını işıqlandırır və bu da bir şansıdır ki, Anadoluda türklərin olmasına aydınlıq gətirmişdir.¹⁹

Yuxarıdakı mənbələrin əldə edilməsinin ən əhəmiyyətli nəticəsi bundan ibarət olmuşdur ki, türklərin Anadoluya yerləşmələrinin qədim tarixi ilk dəfə müəyyən edilmiş və qədim tarixi ortaya çıxmışdır. Deməli, heç də çoxlarının iddia etdikləri kimi türklərin Qafqaza və Anadoluya gəlmələri bizim erada deyil, bizim eradan çox əvvəllər olmuşdur. *Bir çoxları hər vaxtlə türklərin Anadoluya gəlişini yalnız 26 avqust 1071-ci ildəki Malazgirt meydan müharibəsi ilə əlaqələndirməyə çalışırlar. Lakin Malazgirt müharibəsi türklərin Anadoluya ilk gəlişi deyildir. Türklər Malazgirt müharibəsində qazandıqları böyük zəfərlə bundan təqribən 4200 il əvvəl birdəfəlik Anadoluya yerləşmiş olduqlarını bir daha təsdiq etmiş və Anadolunu türk yurduna çevirmişlər.*²⁰

İstifadə etdiyimiz Şamtamhari çivi yazılı mətnin 13-cü sətrində olan „**Armanu**” məmləkəti ilə bugünkü Ermənistan respublikası arasında hər hansı bir əlaqə varmı? Həqiqətən də qədim dünyada Anadolu tarixini bilməyənlər üçün belə görünə bilər ki, Şamtamhari mətninin 13-cü sətrində adı keçən

Armanu məmləkətinin kralı (**Luqal-kur Uru Ar-ma-nu**) erməni kralıdır. Lakin çoxlarının həmin görüntüdə və səslənmədə istifadə etdiklərinə və etməyə çalışdıqlarına baxmayaraq bu doğru deyildir. Həmin tezisi irəli sürməkdə heç bir subyektiv iddia yoxdur.

Bunu belə bir faktla – tarixi gerçəkliklə isbat etmək olar ki, *qədim yazılarda olduğu kimi ermənilər Şərqi Anadolu bölgəsinə miladdan əvvəl VI əsrin başlanğıcında gəlmişlər.* Konkret tarix olaraq ifadə etmək lazım gəlsə, ermənilər Şərqi Anadolu torpaqlarına miladdan əvvəl Urartu dövlətinin yığılmasından sonra gəlmişlər. Bunu da qəbul etmişlər ki, miladdan əvvəl VIII əsrdə Anadoluda dövlət qurmuş və bölgənin siyasi həyatında iştirak etmiş friglər ermənilərin qohumları idi. Onlar tarixi mənbələrə görə iki əsrə qədər bir müddətdə müxtəlif coğrafiyada görünmüş, Urartu dövlətinin yığılmasını fürsət bilərək gəlib onların torpaqlarına yerləşmişlər.

Erməni adı və ermənilər haqqında

Aparılan müqayisələrdən görünür ki, Armeniya isminin Hayastan ilə, erməni kəlməsinin hay ilə əlaqəsi yoxdur. Coğrafi ad olan Armeniyada uzun illərdən bəri çox xalqlar yaşamışlar. Böyük coğrafiyanı əhatə etmiş Armanuyla, bugünkü Ermənistan arasında tarixi varislik baxımından əlaqə yoxdur.

Tarixi mənbələrdə erməni adına ilk dəfə miladdan əvvəl VI əsrdə İran şahı Daranın kitabələrində rast gəlmək olar. Bugünkü ermənilər özlərinə tarixən heç bir zaman erməni deməmişlər. Həmişə özlərini „haikh”(Hai-hay) olaraq adlandırmışlar. Erməni adı İran şahı Daranın bölgənin adının orada yaşayan xalq ilə əlaqədar uydurmuş olduğu bir etnonimdir. Ona görə ki, bölgəyə miladdan əvvəl III minildən etibarən Armanu, ya da Armenia deyilirdi.

Məhz buna görə də İran şahı Dara hakimiyyəti altında olan bölgəyə Anadolunun qərbindən gəlib yerləşən xaricilərə-

¹⁹ E.Memiş.-N.Köstüklü, a. k. e. s. 14-15.

²⁰ E.Memiş. M. Ö. 3 Binyılda Anadoluda Türklər. Türk dünyası araşdırmaları, sayı 53, İstanbul 1988, s. 45.

haylara „Armenia bölgəsində yaşayanlar“ mənasında erməni adını vermişdir. Bundan istifadə edən müasir ermənilər heç bir sənədə və tarixi reallığa əsaslanmadan saxtalaşdırılmış tarix versiyası uydurmuş və onlardan əvvəl həmin bölgədəki torpaqlarda yaşamış urartululara (m. ö. 9-6) özlərini varis hesab edirlər.

Elm aləmində filoloji tədqiqatlardan məlumdur ki, erməni dili ilə urartuluların dili arasında əsaslı fərqlər vardır. Ermənilərin dili Hind-Avropa dillərindəndir. Urartuların dili m. ö. Şərqi Anadolu ilə Cənub-Şərqi Anadolunun bir bölgəsində yaşamış Hurri dili ilə qohum olub Asiya köklü bir dildir. Bu qədər faktlar, onlara əsaslanaraq aparılan tədqiqatlar olduğu halda ermənilərin özlərini urartuların varisləri hesab etmələrinin təsdiq edilməsi mümkün deyildir²¹. Görkəmli akademik Ramiz Mehdiyevin yazdıqları ermənilərin bu əsassız arqumentlərini çox asanlıqla aradan qaldırır: “Axı linqvistikada qəbul edilmiş qaydaya əsasən, hay dili yüz seçim əlamətinə görə 11 qrupa və 44 dialektə bölünür (bax: Джаукян Геворк Б. Общее и армянское языкознание. Ереван, АН Арм. ССР 1978 г.). Dilçi mütəxəssislərin fikrincə, xalqın bu qədər çoxsaylı dil və dialekt şaxələrinin olması bunu deməyə əsas verir ki, hay dili bir xalqın dili deyildir. Bu, Ermənistan ərazisində qədim məzarlıqlarda tapılmış kəllələrlə də təsdiqlənir. Həmin kəllələrin baş göstəriciləri müasir ermənilərin baş göstəricilərindən kəskin fərqlənir (bax: Roqtnskiy Ə.Ə., Levin M.Q. Antropologiya, M., 1963, str. 390).²²

Tarixi gerçəklik təsdiq etmişdir ki, indiki Ermənistan **hayların** ana vətəni olmaqdan çox uzaqdır. Bölgənin tarixi və coğrafi toponimləri də buna imkan verməyir. Ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına gəlməsi tarixi çox uzaq deyildir.

²¹ E.Memiş. a.g.e.s. 46, n. 6

²² Ramiz Mehdiyev. Gorus-2010: Absurd teatr mövsümü. Bakı 2010, s. 34

Ermənilərin 1978-ci ildə Azərbaycanın Maraşen²³ kəndində qurduqları „150 il obeliski“ bunu təsdiq edir. “Ermənilərin dışçənə sisteminin təhlili də onların Dağlıq Qarabağ zonasında aborijenlər olmamasına dəlalət edir.”²⁴

“Ermənilərin Qafqazla, o cümlədən Azərbaycan torpağı olan Qarabağ və başqa yerlərlə tarixən heç bir əlaqəsi yoxdur. Qərbi Azərbaycan torpaqlarının XIX əsrdə rus işğalından başlayaraq Erməni vilayəti adlandırılması çarizmin türk dünyasını parçalamaq siyasətinin nəticəsi idi. Qısa bir müddətdə bu siyasət gerçəkləşdirilərək ermənilərin kütləvi surətdə Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi həyata keçirildi. Soyqırımı Azərbaycan torpaqlarının işğalının ayrılmaz bir hissəsinə çevrildi. İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərində məskunlaşdırılan ermənilər orada yaşayan azərbaycanlılarla müqayisədə azlıq təşkil etmələrinə baxmayaraq öz havadarlarının himayəsi altında “Erməni vilayəti” adlandırılan inzibati bölgünün yaradılmasına nail oldular. Belə süni ərazi bölgüsü ilə, əslində, azərbaycanlıların öz torpaqlarından qovulması və məhv edilməsi siyasətinin bünövrəsi qoyuldu.”²⁵

Qədim yazılı mənbələr ermənilərin Azərbaycandan torpaq iddiasında olmalarının da əsassız olduğunu isbat edir. Ermənilərin Azərbaycana gəlmələri, yerləşmələri, bu coğrafiyanın haylarla heç bir əlaqəsinin olmaması, onların Ermənistan adından istifadə etmələri normal tarix, arxeologiya, etnoqrafiya məntiqinə uyğun gəlmir. “Ermənilər antropoloji baxımdan praktiki olaraq yeganə xalqdır ki, onlar Cənubi Qafqaz xalqları üçün xarakterik olan antropoloji tipə uyğun gəlmirlər.

²³ 1828-ci ildə Marağadan gələrək Azərbaycana yerləşdikləri ilk yeri ermənilər Maraşen adlandırmışlar. 1978-ci ildə məskunlaşdıqlarını tarixləşdirmək üçün Maraşendə „150 il abidəsini“ ucaltmışlar. Sonra hadisələr başladıqda abidəni „şahidi“ ləğv etməyə çalışdılar. Lakin onun haqqında sənədlər saxlanılır.

²⁴ Ramiz Mehdiyev. Gorus-2010: Absurd teatr mövsümü. Bakı 2010, s.35.

²⁵ Heydər Əliyev. “Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında” Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərmanı. Bakı, 26 mart 1998-ci il

Aparılmış antropoloji tədqiqatlara əsasən deyə bilərik ki, tarixi Azərbaycanın qərb hissəsinin əhalisi bütün dövrlərdə (eneolitdən başlamış müasir dövrə qədər) Azərbaycanın qalan hissəsinin əhalisinə oxşar olmuşdur. ²⁶

Əslində bizim tədqiqatımızın məqsədi ermənilərin qədim tarixini o dövrə aid sənədlərlə müqayisəli şəkildə verməkdir. Bu, o mənaya gəlməməlidir ki, həmin sahədə tədqiqatlar aparılmamışdır. ²⁷ Mütəxəssislər çox mübahisəli məsələləri həll etmişlər. Lakin mən Azərbaycan oxucusu üçün məlum olmayan mənbələrdəki sənədlərin daha faydalı olacağı düşüncəsindəyəm. Bu çox mühüm məsələ olduğundan bir çox hallarda mübahisələrdən imtina etməyin imkansız olduğunu da bilirəm. Bununla belə mübahisələrin mənbələrin qarşılıqlı müqayisəsi ilə dəyərləndirilməsinə tərəfdaram.

Son illər nəzərə alınmazsa Azərbaycanda ermənilərin tarixi haqqında olan əsərləri barmaqla saymaq olar. Bu səbəbdən az da olsa dünyanın görkəmli tarixçilərinin ermənilər haqqında fikirlərini maraqlananlara çatdırılmasını vacib saydım.

Ermənilərin "milli davası" ideyası tarixin çox qədim dövrlərinə təsadüf edir. O, qədim erməni tarixçiləri ²⁸ Xorenli Moisey, Toma Ardzrouni və bunları dəstəkləyənlər iddia edirlər ki, erməni irqi Nuh peyğəmbərin nəslinin davamıdır. Şifahi xalq ədəbiyyatında Nuhun gəmisinin Ağrı dağında (ermənilər Urartunu mənimsəmə, özəlləşdirmə fəaliyyətlərini davam etdirərək Ağrını Ararat adlandırırlar) lövbər salmasını ²⁹ qəbul edənlər vardır. ³⁰ Ermənilərə görə onların irqi Ağrı dağı

bölgəsində yaşamışdır. Əslində qədim salnaməçilərin bu tezislərinin əfsanələrdən qidalandığı aydındır. Tezisin təsdiqi gerçək tarixi mənbələrlə təsdiq edilməmişdir. Hətta bu tezisin qondarma olduğunu erməni müəllifləri də müdafiə edirlər ³¹.

Bir anlığa qədim erməni tarixçilərinin „ermənilər Nuhun törəmələridir“ tezislərini qəbul edək. Bu şəkildə qurulmuş tezislərin məsələnin birtərəfliliyinə görə tənqidə davam gətirməsi mümkün deyildir. Axı, Nuh əfsanəsi dünya xalqlarına məxsus olub heç də erməni əfsanəsi deyildir. Bu əfsanənin qeyd edilən özəllikləri bütün xalqlar tərəfindən qəbul edilmiş və bu gün də qəbul edilməkdədir. Lakin ermənilər istisna olmaqla dünya xalqlarının heç biri Nuh peyğəmbəri mənimsəmək, ona „vətəndaşlıq pasportu vermək“ iddiasında deyil.

Ermənilər ənənəvi olaraq Nuh peyğəmbərin erməni mənşəli olduğu yəndə çox əsassız iddialarda bulunaraq, bu aspektdə Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvana qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış etməkdədirlər. Şübhəsiz ki, bu ənənə tarixin genişmiqyaslı və hərtərəfli saxtalaşdırılmasından ibarətdir. "Guya ermənilərin tarixi e.ə. 2350-ci illərə – "Nuh tufanı"na qədər uzanır.", "Ermənilərin tarixi guya Nuhun nəvəsinin nəvəsi Hay və ya Hayk ilə başlayır." "Hz. Nuhun erməni mənşəli olduğunu və onun erməni dilində danışdığını əsassız olaraq iddia etməkdədirlər. ³² Ermənilər bu inancla özlərini əsassız olaraq "seçilmiş millət" görməkdədirlər. Guya Tanrı erməniləri "seçilmiş millət" olaraq tufanla sınağa çəkmiş,

²⁶ Ramiz Mehdiyev. Gorus-2010: Absurd teatr mövsümü. Bakı 2010, s. 35.

²⁷ Bu sahədə xarici ölkə müəllifləri geniş tədqiqat aparmışlar. Kitabda onlardan istifadə edilərkən müəllif münasibətini də bildirmişdir.

²⁸ Salnaməçilər olaraq qəbul etmək daha düzgün olardı.

²⁹ Gazigiray A. A. Osmanlıdan günümüze kadar vesikalarla ermeni terörünün kaynakları. İstanbul: Gözen, 1982, s. 12; Gürün K. Ermeni dosyası Ankara: TTK, 1983, s. 12-16;

Uras E. Tarihte ermeniler ve ermeni meselesi. S.100-101.

³⁰ Elm aləmində ermənilərin iddialarının əsassızlığı isbat edilmiş, Nuh peyğəmbərin gəmisinin Naxçıvanda lövbər salması qəbul edilmişdir. Bunu Azərbaycan Milli Elmlər

Akademiyasının Naxçıvan bölməsi, A. A. Bakıxanov adına tarix institutu və Naxçıvan Dövlət Universitetinin 24-25 aprel 2009-cu ildə keçirilmiş "Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan" mövzusunda beynəlxalq simpoziumun materiallarından görmək olar. Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan. Naxçıvan 2010.

³¹ Kerovpyan K. Mitolojik ermeni tarihi. İstanbul: Aras yayınları, 2000, s. 86.

³² Uras E. Tarihte ermeniler ve ermeni meselesi. İstanbul. Belge, 1987, 798 s; Balayan Z. Oçaq. Yerevan 1984, 424 s. Emin Arif Şıxəliyev. Ermənilərin Nuh peyğəmbərlə bağlı iddiaları və Naxçıvan məsələsi. Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan. Naxçıvan 2010. s. 262-269.

ermənilər də bu sınaqdan uğurla çıxmışlar.³³

“Bədxah ermənilər özləri üçün saxta bir tarix yaratmaqdan ötrü minlərlə erməni saxtakarlığı üzərinə Nuhla da bağlı bir saxtakarlıq, daha doğrusu, saxta tarix əlavə ediblər. Və buna görə də bu məsələ xüsusi məqsədlə, bəd niyyətlə araşdırılır. Nuh peyğəmbərlə bağlı tarix xüsusi məqsədlə elə dolaşdırılıb ki, Nuhun qəbri, Nuhun tarixi, Nuhla bağlı Azərbaycan tarixi, Naxçıvanın tarixi bizim Naxçıvanımızdan, Azərbaycanımızdan, bütün türk dünyasından ayrı salınsın və bu torpaqların tarixi saxtalaşdırılsın.”³⁴

Əslində belə iddialar elm adına heç bir həqiqəti əks etdirmir. Bütün bunlar mifoloji təsəvvürlərə əsaslanan əfsanəvi iddialardır. Məsələyə dini aspektdən yanaşsaq, Adəm peyğəmbər bəşəriyyətin ilk atası sayıldığı kimi, Nuh peyğəmbər də dünya tufanı səbəbiylə bəşəriyyətin ikinci atası sayılır. Belə bir vəziyyətdə Nuh peyğəmbərin hər hansı milli mənsubiyyətindən söhbət gedə bilməz. Əfsanə və dastanlar mədəni və psixoloji dəyərlər şəklində qəbul edilə bilər, ancaq elmi və tarixi həqiqət olaraq önə sürülə bilməz. Ermənilərin Nuh peyğəmbərə təkbəşinə sahib çıxmaları heç bir dastani məziyyətləri özündə əks etdirmir.

Mənə görə Nuh peyğəmbər haqqında olan əfsanə dünyanın ilk və əbədi barış, qardaşlıq qanunudur. İnsanları bir dünyada, bəlli bir coğrafiyada, heç olmazsa bir bölgədə barış içində saxlamaq üçün çox böyük mənəvi dəyərlərə malikdir. Bütün xalqların da ermənilər qədər Nuh peyğəmbərin varisi olduqlarını qəbul etmək lazım gəlir. Bu düşüncənin dünyada qərarlaşması çox ədalətlidir. Türk xalqı, o cümlədən torpaqlarının 20%-ni ermənilərin işğal etdiyi azərbaycanlılar da Ağrı dağı və onun ətrafında olan bölgələrlə

əlaqədar Nuh peyğəmbərin varisi olduqlarını iddia edə bilərlər.

Dünya tarixində qardaşların varislik uğrunda müharibəsinə aid çoxlu nümunələr vardır. Nuhun varislərindən hər biri – türklər də, ermənilər də, azərbaycanlılar da və başqa xalqlar da varislik müharibəsində iştirak etmişlər. O ərazini türklər əllərində saxlaya bilməmişlər. Bəlli tarixdən bəri indi Ermənistan adlanan ərazi də azərbaycanlıların yaşadığı bölgə olmuşdur. “İndiki Ermənistanın yerləşdiyi ərazi qədim türk, Azərbaycan torpaqlarıdır,”³⁵ “Müasir Ermənistan ərazisində ermənilərlə bağlı aşkar edilmiş ən qədim antropoloji tapıntılar yalnız XVII əsrə aiddir və yalnız Kenaker nekropolunda aşkar edilmiş tapıntılarla təsdiqlənir. Onlar bir sıra əlamətlərə (kəllə qutusunun forması, üz skeletinin quruluşu və s.) əvvəlki paleoantropoloji seriyalardan əsaslı şəkildə fərqlənir və yeni etnik komponentdirlər.”³⁶ Ermənilərin tarix olaraq Azərbaycanda 1828-ci ildən yaşamağa başladığı da hər kəsə məlumdur.

Ermənilərin mənşəyi haqqında Gatteyrias aşağıdakıları yazmışdır: „Pamir dağlarından gələn ilk ari qəbilələr, bir hissəsi cənubda Sind vadisinə, başqaları şimalda İran yaylasına yerləşincə, köç dalğalarına sadəcə Qərb yolu açıq qaldı və yeni gələnlər Avropaya yayılmaq məcburiyyətində qaldılar. İlk addımlarında Qafqaz dağlarına rast gəldilər və Kiçik Asiya istiqamətindən cənuba doğru bir keçid taparaq yayıldılar.”³⁷

„Ermənistanın müxtəlif vadilərinə yerləşən bu qəbilələr, bir başqasından müstəqil olaraq inkişaf etdilər və öz həyatlarını yaşadılar. Hətta bəziləri olduqca qüvvətləndilər, yaxud konfederasiyalar halında birləşdilər. Assurlar Nairi ölkəsini, Dəclə və Fərat mənbələrinə qədər I Assur xanədanının hakimiyyəti

³³ Emin Arif Şıxəliyev. Ermənilərin Nuh peyğəmbərlə bağlı iddiaları və Naxçıvan məsələsi. Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan. Naxçıvan 2010. s. 262-269

³⁴ Yaqub Mahmudov. Dünya tarixində Naxçıvan: Yer kürəsində həyatın başladığı yer. Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan. Naxçıvan 2010. s. 17-29.

³⁵ Dünya Azərbaycan və türk diaspor təşkilatları rəhbərlərinin I forumunda Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin nitqi. “Azərbaycan” qəzeti, 10 mart 2007.

³⁶ Ramiz Mehdiyev. Gorus-2010: Absurd teatr mövsümü. Bakı 2010, s. 35.

³⁷ J.A.Gatteyrias. I Armenie et les Armeniens. Paris, 1882, s. 12-15

illərində m. ö. 1300-cü ildə ilk dəfə işğal etdikləri vaxtda onlar bu vəziyyətdə idilər.”³⁸

„II Assur xanədanı zamanında fəth müharibələri daha ciddi şəkildə davam etdi və Urartu, yaxud Ararat xalqları bir çox məğlubiyətləri daddılar. 18 və ya 19 səfərdən sonra m. ö. 782-780-ci ildə Armenia təslim oldu və 40 il ərzində Assurlar yuxarı Dəclə vadisinin şəriksiz hakimi oldular və mədəniyyətlərini yaymağa çalışdılar.”³⁹

„Semitik irqin bu yüksəlmə təşəbbüsləri ari qanlarını və ruhlarını başqalarından daha qüvvətlə qoruyub saxlamış olan Urartunun erməni qəbilələrinin ciddi müqaviməti ilə qarşılaşdı.”⁴⁰

İqtibaslar gətirilən mənbə dünya kitabxanalarında erməni tarixinə aid kitablar içərisində mühüm yer tutur. Bu kitabdan gətirilən iqtibaslara həvəskar gözü ilə deyil, tarixçi, konkret halda mövzunun mütəxəssisi gözü ilə baxdıqda və təhlil etdikdə çox maraqlı mətləblər ortaya çıxır və çox suallara cavab da tapılır.

Bu iqtibaslarda nəzərə çarpan ilk cəhət ondan ibarətdir ki, tarixçilər xalqların böyük köçlərini, müxtəlif coğrafiyalara yerləşmələrini, tarixə və coğrafiyaya əhəmiyyət vermədən yazmışdılar. Çox ehtimal ki, bunlar tarixi gerçəkləri obyektiv işıqlandırmaq üçün deyil, kimlərə lazımlı olduğu üçün muzdlu yazdırılmışdır.

Burada müəllifin tarix və coğrafiyanı zorlayacaq düşüncələrinin başında hayların hər kəsə məlum olan böyük köçlər zamanında Pamirdən bu bölgəyə gəlmiş olmalarıdır. Sanki müəllif tarixi „qəhrəmanlarını“ gerçək tarix və coğrafiyada deyil, o zamanlar kimsəyə bəlli olmayan lal xəritə üzərində hərəkət etdirir və onunla da tarixdəki „izlərindən“ istifadə edərək tarix yazır.

³⁸ Yəni orada

³⁹ Yəni orada

⁴⁰ Yəni orada

Tarixi mənbələrdə dəfələrlə isbat edildiyi, təkzib edilməsi mümkün olmadığı halda Gatteyrias yenə də hayları Urartu dövlətini meydana gətirən qəbilələrdən biri kimi göstərir. Lakin burada müəllifin „haylar“ ifadəsini coğrafi termin olaraq istifadə etməsi onu, „korun dəyənək bilib ilanı tutması“ vəziyyətindən qurtarmış ola bilər.

Jacques de Morqanın düşündükləri belədir: „Hər halda sahib olduğumuz sənədlərdən anlaşıldığına görə ermənilərin Kapodokiyadan Ərzurum yaylasına doğru hərəkət etmələri m. ö. VIII və ya VII əsrdə olmuşdur. M. ö. ən azı 600 il əvvəl bu xalq Van gölü və Ararat çevrəsində bəzi məntəqələri işğal etməkdə idilər.”⁴¹

Maclerlin görüşləri bunlardır: „Armenianın, yaxud tarixi dövrlərdən bəri Armenia adlandırılan coğrafi bölgənin davamlı olaraq, bilaxirə haylar deyə yad edilən xalq tərəfindən yaşayış yeri edilmədiyi... ölkədə mütləq olaraq başqa bir xalqa məxsus deyilsə belə haycadan fərqli başqa bir dil danışan bir xalqın yaşamış olduğu dəqiqdir.”⁴²

„Ermənilərdən ilk dəfə olaraq m. ö. 515-ci ildə Bisütunda Dara⁴³ tərəfindən həkk edilmiş Əhəməni qaya yazılarında danışılır. Burada Armenianın Daranın imperatorluğuna daxil olan bir satrap (bir növ əyalət) təşkil etdiyi qeyd edilmişdir.”⁴⁴

Maclerlin fikirlərində maraqlı cəhətlər çoxdur. Onların içərisində ən mühüm olanlarından biri Armenia deyilən coğrafi bölgə həmişə heç də hayların yaşadığı bölgə olmaması fikridir. O haylar (yaxud hayıqlar) bölgələrdə yaşamadıkları zaman, hay dilində danışmayan xalqların da əvvəllər o bölgədə yaşadıkları haqqında məlumat verir.

Bununla Macler də bir çox tarixçilər kimi haylar yaşamadan da

⁴¹ Jacques de Morgan. Histoire de peuple Armenien. Paris 1919.s. 43-44

⁴² Frederic Macler. La Nation Armenienne, son Passe, ses Malheurs. Paris, 1924, s. 18-19

⁴³ M. ö. 516-cı ildə İran şahı Dara Armeniyanı zəbt etmiş və Armeniya da iki yüz il İranın bir vilayəti olaraq valilərlə idarə edilmişdir. Esat Uras. Tarixdə ermənilər və erməni məsələsi.

⁴⁴ Yəni orada

Armenia adlanan bir coğrafi bölgə olduğunu qəbul etdiyini bildirmişdir. Beləliklə, Macler də coğrafi bölgədə hay dilində danışmayan xalqların yaşamış olmasını qəbul edir. Bununla da bir sıra hallarda inkar etsə belə, yaxud ona lazım olan fikirlərini ifadə edərkən əhəmiyyət vermədiyi halda bu həqiqəti qəbul etdiyini də bildirir.

İndi də erməni tarixçisi H.Bastırmaçıyanın ingilis dilində nəşr edilmiş kitabındakı tezislərə baxaq. Bu, qarşılıqlı müqayisə üçün çox maraqlı və nəticəli ola bilər. Tarixdə müqayisə metodunun ən vacib şərtlərindən biri tezis və antitezisin qarşılıqlı müqayisə edilməsi ilə qərar çıxarmaqdır. „Hind-Avropa xalqlarına daxil olan hayların, Şərqdə meydana çıxmaları, Urartuya, yəni ilk Armeniyaya, digər bir Hind-Avropa birliyi olan kimmerilərlə birlikdə Qafqazdan, yaxud özlərinə qohum olan başqa bir Hind-Avropalı xalqla, Friqiyalılarla birlikdə Balkanları və Kiçik Asiyanı keçərək Qərbdən gəlmələri m. ö. VII və ya VI əsrə təsadüf edir. Hələ də elm aləmində qəbul edilən bu ikinci tezis, yəni Hind-Avropalı hayları Balkanlardan gətirən tezisdır.“⁴⁵

„Əfsanəyə görə bu Hind-Avropalı birliyin başında Haik adında bir sərkərdə var imiş. Haylara görə Haik ölkələrinin qurucusu və ilk kralıdır. Özlərinə „hai“, yəni Haik oğulları adı veriblər.“⁴⁶

„Erməni tarix salnaməçiləri Haikin və xalqının Armeniyaya gəlməsini m. ö. 2200-ci ilə aid edirlər və 2200-ci ildən 800-cü ilə qədər onları idarə etmiş patriarxların və kralların siyahısını da veriblər. Bu, müasir tarix elminin rədd etdiyi bir əfsanədir. Xalqlar insanlardan fərqli olaraq yaşlı olmağı sevirlər“.⁴⁷

Tarixi ədalət naminə erməni tarixçisi H. Bastırmaçıyan bir sıra tezislərə tarix məhkəməsinin qərarlarına uyğun baxır.

Birincisi, onun Armenia termininə münasibətidir. O, Armeniyadan erməni yurdu kimi deyil „ilk Armenia“ şəklində danışır. Bu, əslində onun ermənilərdən çox-çox əvvəl Armenianın bölgə olmasını qəbul etməsidir. İkincisi, hayların friglərlə qohum olmasının qəbul edilməsidir. Bu da bizim bir sıra tezislərimizə haqq qazandırır. Üçüncüsü isə hayların bu regiona gəlmə tarixinin müəyyən edilməsi ilə əlaqədardır. O, bildirir ki, elmin qəbul etdiyi haiklərin Armeniyaya gəlmələri m. ö. VII və ya VI əsrdə olmuşdur və haik məsələsinə də əfsanə kimi baxır. Ermənilərin hay olduqlarını qəbul edir. H. Bastırmaçıyan „tarix elminin rədd etdiyi“ əfsanələri də erməni tarixindən uzaqlaşdırmanın lazım olduğunu görmüşdü. Bundan başqa erməni səlnaməçilərin vermiş olduqları „erməniləri m. ö. 2200-800-cü illərdə idarə etmiş patriarx və kralların siyahısını “ da tarixin rədd etdiyi əfsanələr qrupuna daxil etmişdir. Bastırmaçıyan xalqların insanlardan daha çox yaşlı olduqlarını isbat etməyə çalışmalarını da qəbul etmişdir.

Nalbandyanın da fikirləri bizim üçün çox maraqlıdır. „Urartu krallığı sadəcə qüvvətli bir əsgəri dövlət deyildi, eyni zamanda çox böyük ölçüdə inkişaf etmiş bir mədəniyyətdi. Xalqı ari olmayan, o zamanda şifrəsi açılmış bir dildə danışırıldı və Haldi (Kaldi deyilən mənəblər də vardır) adında bir Allaha inanırdılar.“⁴⁸

„Miladdan öncə VIII və VII əsrdə başqa bir xalq Urartunu işğal və fəth etdi. Heredota görə, Urartuya son verən xalq, haylar deyə tanınan Friqiya (friglər) koloniyacıları idi. Zaman keçdikcə hay-Friqiyalı qəbilələr öz Hind-Avropa dillərini urartululara empoze (qəbul etdirərək) etdirdilər və bu iki xalqın birləşməsi hay xalqının meydana çıxması ilə nəticələndi.“⁴⁹

Burada Nalbandyan bir sıra məsələlərə işıq tutmağa çalışsa da, dolaşqı olan məsələləri daha da dolaşdırır. Nalband-

⁴⁵ H.Pastırmadjan.Histoire de IArmenie. s. 23; Bedrich Hrozny. Histoire de IAsie Anterilure. Paris. s. 191-197

⁴⁶ Yəni orada

⁴⁷ Yəni orada

⁴⁸ Louise Nalbandian. The Armenian revolutionary movement. Los Angeles. 1963, s. 4

⁴⁹ Yəni orada

yan bir Friqiya-hay xalqının, bu bölgəyə (Urartuya-S.H.) gələrək yerli xalqla birləşməsi nəticəsində ortaya çıxmasını söyləmişdir. Bununla da daha qədim tarixlərdə erməni xalqının mövcud olmadığı fikri açıq şəkildə ifadə edilmiş, söylənmişdir.

Qədim hay tarixi haqqında böyük kitab yazmış Groussetdən də aşağıdakı iqtibas almaq mövzu ilə əlaqədar bir sıra suallara cavab verə bilər:

„M. ö. 1200-cü illərə doğru Trakiya qəbilələrindən bir qismi tarixi friqiyalılar adı altında Asiyaya keçdilər və Hitit imperatorluğunu dağıtdılar. Friqiyalılar Anadolu yaylasına yerləşdilər və hakimiyyətlərini Cənubi-şərqdə Kilikiya qapılarına, Cənubi-qərbdə Hattusunun şimalındakı Höyükə (qədim Hitit paytaxtı Boğazköy) qədər uzatdılar. Assuriya mənbələrinin Muşki adı altında yad etdikləri bu həmən friqiyalılar olmalıdır... 677-ci ildə Assuriya kralı Assarhadon onların (kimmerilər) Tionchpa və ya Tionchpa komandanlığında olan bir qrupunu geri oturtdu. Bu qrup Kiçik Asiyaya yönəlib 676-675-ci illərdə friqiyalıları məğlubiyətə uğratdılar. Etnik mövcudluqlarına olmasa da, hakimiyyətlərinə son qoydular. Kimmerilər qalib gəldikdən sonra uzun müddət davam edə bilmədilər. Ancaq qədim Friqiya imperatorluğu da yenidən qurulmadı. Onun yerini Kiçik Asiyada qismən lidiyalılar tutdular. Bundan sonra friqiyalıların bir sıra qəbilələri Şərqdə özlərinə vətən axtarmaq məcburiyyətində qaldılar və hayların kökü hər halda bu şəkildə ortaya çıxdı.“⁵⁰

Friqiyalılar

Hitit imperatorluğu Ege bölgəsindən xalqların böyük köçləri qarşısında davam gətirə bilmədi. Bundan sonra Anadolu müxtəlif tayfaların kiçik şəhər dövlətləri meydana çıxdı. Tarixi mənbələrə görə m. ö. 1200-750-ci illərdə

Anadoluda şəhər dövlətləri hakimiyyətlərini davam etdirmişdilər. Sonra kiçik dövlətlərlə yanaşı Anadolu iki güclü dövlət – Friqiya və Urartu dövlətləri meydana gəlmişdi.

Friqlər haqqında qədim mənbələrdə məlumat verilmişdir. Bu mənbələr sırasında başda assuri çivi yazıları ilə olan kitabələr durur. Bundan sonra son Hitit heroqlif yazılı daş kitabələr, Urartu vəsiqələri gəlir. Klassik yunan müəllifləri də friqlər haqqında mühüm məlumatlar vermişlər. Friqlərin paytaxtı Gordionda və Pazarlı mağaralarında aparılan arxeoloji qazıntıların nəticələri yazılı sənədləri böyük ölçüdə təsdiq edir.

Friqlərin Anadoluya nə zaman gəldikləri hələ də mübahisəlidir. Lakin bu şübhəsizdir ki, m. ö. IX əsrdə Gordion paytaxt olmaq şərti ilə friqlər Orta Anadolu da Ankara, Sinop, Alacahöyük, Pazarlı, Boğazköy, Konya, Şərqi Anadolu da Malatya, Qərbdə Afyon və Manisaya qədər uzanan torpaqlar üzərində yaşamışlar. N. Baydur friqlərin ancaq m. ö. VIII əsrdə gerçək bir krallıq halına gələ bildikləri fikrindədir.⁵¹

Bir sıra müəlliflər də N. Baydurun bu tezisə tərəfdardırlar.⁵² Bu tezis doğru olma ehtimalı onunla əlaqədardır ki, m. ö. VIII əsrdən başlayaraq assuri mənbələrində friqlərlə eyni olduqları qəbul edilən müşkilər haqqında tez-tez məlumat verilir. Ancaq klassik yunan müəllifləri, m. ö. 13-cü əsrdən etibarən friqlərin Qərbi Anadolu da göründükləri haqqında məlumat verirlər. Nümunə olaraq Homerin „İlliada“ dastanını göstərmək olar. Dastanın verdiyi məlumata görə Troya kralı Priamos zamanında friqlər Qərbi Anadolu da var idi.⁵³

Heredot friqlərin Anadolu da olmalarını göstərməklə kifayətlənməmiş, onların haradan gəldikləri haqqında da məlumat vermişdir. Heredota⁵⁴ görə friqlər Anadolu ya gəlmədən əvvəl Makedoniyada yaşamışlar. Orada olduqları

⁵¹ N. Baydur. a. k. e. s. 71, E. Memiş. Eskiçağ Türkiyə tarixi, s. 182.

⁵² E. Memiş. a. k. e. s. 182.

⁵³ Homeros. İlyada, III, s. 184.

⁵⁴ Heredotos, VII, s. 73.

⁵⁰ Rene Grousset. Histoire de l'Arménie. Paris, 1973, s. 67-68

dövrədə adlarının friq deyil, briq olduğu göstərilir. Heredot friq kral sülaləsinin adlarını da vermişdir. Heredota görə ilk friq kralları Gordias, Midas və Adrastus olmuşlar.⁵⁵

Heredota görə friqlər Qızılıрмаq çayının sol sahilində yaşayırdılar.⁵⁶ Lidiya ilə Kapodokiya arasında olan bölgəyə Friqiya deyirdilər.⁵⁷ Heredotun bu məlumatları alimlərə görə bu gün Lidiya ilə Kapadokiya arasındakı bölgədə friq məzarları və friq abidələrinin aşkar edilməsi ilə təsdiqlənmişdir. Bununla bərabər Anadolunun heç bir yerində friqlərə aid məlumatların tapılmadığı məlumdur.

Mənbələrdən görünür ki, friqlər m. ö. 12-8-ci əsrlər arasında dağınıq qəbilələr halında yaşamışlar. M. ö. VIII əsrdə isə Anadoluda çox böyük siyasi güc halını almışlar. Bu da qəbul edilir ki, friqlər nə qədər güclü olsalar da tam olaraq Anadolunu hakimiyyətləri altına ala bilməmişdilər. O dövrdə Qərbi Anadoluda yeni bir dövlət Lidiya krallığı meydana çıxmışdı.

Lidiya ilə Friq dövlətləri arasındakı münasibətlər tam öyrənilməmişdir. Yəni Lidiya dövlətinin friqlərə tabe olub olmaması da bəlli deyildir. Mübahisəsiz olan budur ki, Friqiya dövləti ən güclü vaxtlarında belə Qərbi Anadoluda dənizə yaxın bölgələrdə şəhərlər qura bilməmişlər. Arxeoloqlara və tarixçilərə görə Qərbi Anadolunun dənizə yaxın bölgələrində aparılan arxeoloji qazıntı işlərində friqlərin küp və çanaqlarına belə rast gəlməmişdilər.⁵⁸

Friqiya dövləti m. ö. 8-ci əsrin sonlarında Midas ləqəbli krallardan birinin idarəsində olarkən ən güclü dövrünü yaşamışdır. Lakin friqlərin güclü olmaları onlardan daha güclülərin meydana çıxmayaacağına təminat vermirdi. Anadolunun qədim tarixində vaxtaşırı olaraq siyasi qabarma və çəkilmə

dövləri olmuşdur. Tarixdə gözlənilmədiyi halda böyük siyasi güclər ortaya çıxmış, böyük əraziləri hakimiyyətləri altında birləşirmiş və güclərinin zirvədə olduğu vaxtda tarix səhnəsindən çəkilmişlər.⁵⁹

M. ö. 8-ci əsrdə friqlərin çox əhəmiyyətli güc sahibləri olduqları Anadolu gözlənilmədən yeni bir qəbilənin hücumuna məruz qaldı. Bu qəbilələr Tövratda gomerlər⁶⁰, Assuriya vəsiqələrində gimirrailər⁶¹, yunan müəlliflərinin kimmerioslar⁶² dedikləri kimmerilərdir.

Homerin „Odiseya“ əsərində kimmerilər haqqında da məlumat verilmişdir. Homer „Odiseya“ əsərində kimmerilərin istifadə etdikləri bir cümlə ilə onların coğrafi mənsubiyyətlərini müəyyən etmişdir. Dastanda kimmerilərin dili ilə aşağıdakılar bildirilir: „*oldum olası bol sis və buludlarla örtülür bir ölkə*“ gördüm. Bu ifadəyə əsasən Homer bildirir ki, kimmerilər Krım yarımadasında yaşayırdılar.⁶³

Kimmerilərin Anadoluya gəlmələri aşağıdakı şəkildə aydınlaşdırılır. Kimmerilər Tövratda aşkenazlar, Assuriya vəsiqələrində isə aşquzailər adlanan iskitlərin⁶⁴ Krıma hücumları ilə üz-üzə qalmışdılar. İskitlərin Krıma hücumları bölgədə olan siyasi gücləri, o cümlədən kimmeriləri çətin vəziyyətdə qoymuşdu. İskitlərə qarşı dura bilməyən kimmerilər Qafqaz üzərindən Şərqi Anadoluya daxil olmuşlar. O zamanlarda Şərqi Anadoluda Van gölü ilə İrandakı Urmıya gölləri arasındakı torpaqlarda Urartu dövləti hakim idi.

Qafqazlar üzərindən böyük qüvvə ilə Şərqi Anadoluya daxil olan kimmerilər ilk olaraq Urartu dövlətinin gücləri ilə qarşılaşmışdı. M. Ö. 714-cü ildə olan Kimmeri-Urartu savaş-

⁵⁹ Adamın yadına SSRİ düşür.

⁶⁰ Genesis, X s. 2-3 E. Memiş. Eskiçağ Türkiyə tarixi.. s. 184.

⁶¹ D. D. Luckenbill, ARAB, II, 517 və 533; E. Memiş. Eskiçağ Türkiyə tarixi.. s. 184.

⁶² B.Umar.THİT, s. 190. E. Memiş. Eskiçağ Türkiyə tarixi.. s. 184.

⁶³ Homeros. Odiseya XI, 14; E. Memiş. Eskiçağ Türkiyə tarixi.. s. 184.

⁶⁴ Azərbaycanda tarix kitablarında yanlış olaraq, rus dilindən mexaniki tərcümədə dil qanunlarına uyğun olmayan „*skiflər*“ şəklində işlədilir.

⁵⁵ Heredotos. VII, s. 14-15

⁵⁶ Yəni orada

⁵⁷ Yəni orada, V, s. 49

⁵⁸ B.Umar. THİT, s. 190; E. Memiş.Eskiçağ Türkiyə tarixi.. s. 183.

larında qədim dünyanın ən güclü dövlətlərindən biri olan Urartu məğlub olmuşdu. Urartu kralı III Rusa kitabələrində kimmerilər ilə olan müharibələr haqqında məlumat vermişdir.

Kimmerilər Orta Anadoluda friqlərlə qarşılaşmış və tərəflər arasında olan savaş da Friqiya kralı Midas məğlub olmuş və müəlliflərə görə Midas bu fəlakəti yaşaya bilməmiş, bir inəyin qanını içərək intihar etmişdi.⁶⁵

Arxeoloqlara görə Gordion şəhərində qəbri aşkar edilən Midasın sonuncu friq kralı olduğu təxmin edilir. Skelet qalıqlarına görə Midas 60 yaşlarında ölmüş, qısa boylu bir adam olmuşdur. Yunan müəlliflərinin əsərlərində Midasın əfsanələşdirildiyi məqamlar da vardır. Yunan müəlliflərinə görə Midas çox zəngin olmaqla yanaşı onun toxunduğu hər şeyin qızıla çevrildiyinə inananlar da var idi. Bu səbəbdən də arxeoloqlar ola bilər ki, uzun müddət onun zənginliklərini – qızıllarını da axtarmışlar. Lakin Midasın aşkar edilmiş qəbrində qızıl tapılmamışdır.

Bu məsələ ilə əlaqədar mübahisələr vardır. Kimmerilərə məğlub olarkən Midasın qızılları qaliblərə vermiş olduğunu söyləyənlər də olmuşdu. Kimmerilərin friqləri məğlub etmələri ilə bir vaxtda onların paytaxtı Gordion şəhəri də yandırılıb və xarabazarlığa çevrilmişdi. Kimmerilər m. ö. 690-cı ildə friqlərin dövlətinə son verdikdən sonra qərbə doğru hərəkət etmiş və Lonik bölgəsinin qədim, zəngin şəhərlərini qarət etmişdilər. Herodotun⁶⁶ məlumatlarına görə Simirna⁶⁷ və Miletos⁶⁸ şəhərləri də kimmerilərin hücumuna məruz qalmışdır.

Kimmerilər Anadoluda 80 il müddətində mühüm siyasi güc olmuşdular. Tarixçilər kimmerilərin Anadoludakı haki-

⁶⁵ B.Umar. THİT, s. 191; E. Memiş. Eskiçağ Türkiye tarihi.. s. 184

⁶⁶ Herodot bu və ya buna bənzər hadisələri aydınlaşdırarkən yunan olmayanlar haqqında „barbar“ ifadəsindən istifadə etmişdir. Ona görə „barbar“ ifadəsi onların danışdıqlarının başa düşülməməsi mənasında olub yunan olmayan deməkdir.. „Barbar“ bizim anladığımız mənanı sonralar qazanmışdır.

⁶⁷ İzmir

⁶⁸ Milet

miyyət dövrünü „terror və qorxu dövrü“⁶⁹ hesab edirlər.

Urartuya son qoyan kimmeriləri m. ö. 679-cu ildə assuri kralı Asarhaddon böyük zərbə ilə məğlub etdi. Kimmerilərə son zərbəni Heredota görə 609-cu ildə Lidiya kralı Alyattes m. ö. vurmuş və onları tam aradan qaldırmışdır.⁷⁰

Van krallığı assurilər və babililər tərəfindən „Urartu“ olaraq tanınırdı. İbranicə *Ararat* şəklində ifadə edilirdi. Qədim babil səyyah xəritəsində **Ura-Urtu** şəhəri Assuriyanın şimalında göstərilmişdi. Qədim dövrə aid bir lövhə sözlükdə *Urtun-un-Tilla* – dağlıq ərazi mənasını verdiyi qeyd edilir. Bunu da deyək ki, ölkə Topzavadakı Rusa kitabəsinin assuricə variantında „*Urtu*“ olaraq göstərilmişdi.

Assuri hökmdarı III Salmanassara aid yazılı sənədlərdə, Urartu çivi kitabələrində adı keçməyən *Arame* adlı bir Urartu kralı haqqında məlumat verilmişdi. Doğrudan *Kurkh Monoliti* adı verilən vəsiqədə⁷¹ III Salmanassar hakimiyyətə gəldiyi ilin (m. ö. 858) hadisələrini aşağıdakı şəkildə vermişdi. III Salmanassara aid olub Diyarbəkirin 20 km şərqiində eyni adlı yerdə tapıldığından *Kurkh Monoliti*-də (kolon 1, 2-ci sətirdə: *A-ra-me Kur-U-ra-ar-ta-a-a*) kolon 2 sətir 48-də „*A-ra-mu URU-U-ra-ar-ta-a-a və ya da Aramudan*“ bəhs edilir.⁷²

„Hökmdarlığımın başlanğıcında, səltənətimin ilk ilində... Habuşkiadan hərəkət etdim, Suguniaya Urartulu Arame-nin kralının şəhərinə yaxınlaşdım. Şəhərə hücum etdim və ələ keçirdim. Savaşçılarının çoxunu qılıncdan keçirdim. Qənimətləri topladım. Şəhərin önündə kəsilmiş başlardan bir sütun qurdum. Ətrafdakı 14 şəhəri yandırdım. Suguniyadan hərəkət etdim. Nairi ölkəsinin dənizinə⁷³ çatdım“.

Bu kitabələrdə Urartu tarixi haqqında mühüm məlumat

⁶⁹ Ekrem Memiş. Eskiçağ Türkiye tarihi, s. 185

⁷⁰ Daha sonra iskitlərin də Urartu üzərinə hərəkət etdiklərini və miladdan sonra 609-cu ildə onların dövlət olaraq varlığına son qoyulduğunu söyləyənlər vardır.

⁷¹ D. D. Luckenbill. ARAB, I, 598; E. Memiş. Eskiçağ Türkiye tarihi. S. 194.

⁷² E.Memiş. D.D.Luckenbill.ARAB,I,598

⁷³ Van gölü nəzərdə tutulur

verilmişdir. Görünür Urartu dövlətinin həqiqi qurucusu olan I Sarduri 858-844-cü illər arasında birləşmiş Urartu dövlətinin başında durmuşdur. Urartu və Armenia arasında tarixçilərin müəyyən etdiyi „tapıntılar“ əslində bu izahatını verdiyimiz kitabələrdəki *Arame* və ya *Aramu* adlarının köməyi ilə meydana çıxmış və uzun illərdir ki, mübahisələr səngiməyir. „Halbuki dünya tarixşünaslığında müəyyən edilmiş konsensusa görə, bugünkü ermənilərin (haylar) istər Arsax toponiminə, istər Urartu sivilizasiyasına, istərsə də əsası I Arqışti tərəfindən qoyulmuş şəhərə heç bir aidiyyəti yoxdur.“⁷⁴

Professor Lang kitabədə oxunan *Arame* və ya *Aramu* adları ilə əlaqədar aşağıdakıları yazmışdır: „*Assuri yazılarında adı çəkilən Arame və ya Aramu olub, heç şübhəsiz ki, kraliça Semiramidanın aşiq olduğu əfsanəvi hay kralı Ara ilə eyni şəxsdir. Erməni salnaməçisi Xorenli Moisey Urartu kralı Aramunu erməni xalqına adını vermiş əcdad olaraq görür.*“⁷⁵

Professor Lonqun düşüncələri, fantaziyası tarixi, coğrafi sərhəd tanımır. Çox maraqlıdır ki, müəllif haqqında danışdığımız kitabələri araşdırmamışdır. Tezislərini dünyada „kəşfləri“ ilə tanınan hay salnaməçisi Xorenli Moiseyin əfsanəsi əsasında qurmuşdur. Onun fikrinin tarix və coğrafiya ilə əlaqədar olduğuna inanmaq mümkün deyildir. Əfsanələrdə tarixin izi ola bilər. Lakin əlimizdə olan və dünyanın görkəmli mətnşünasları tərəfindən oxunmuş kitabələrdəki faktlar tam fərqli nəticələr çıxarmağa imkan verir.

Urartuda III Sardurinin varislərinin IV Sarduri və *Erimena* olması bəllidir. Bu ad oxşarlığı və səslənməsinə əsasən erməni „tədqiqatçıları“ qədim dünyanın böyük dövləti Urartunu çox asan Ermənistanə çevirməyə çalışırlar. *Erimena* Sardurinin oğlu, Rusa da *Erimenanın* oğludur. Adın səslənməsindən Urartu hökmdarına hay pasportu düzəldilir. Ermənistan tarixi ilə Urartu tarixi əsassız olaraq eyniləşdirilir.

Tarixi mənbələrin harayına baxmadan onlar arasında „sələf-xələf“ münasibətləri əsassız olaraq “isbat edilmiş olur.”

Tarix təsadüflər ilə doludur. Təsadüflər fərqli şəkildə təzahür edə bilər. Onlardan biri də Assuri kitabələrində *Aramu* və ya *Arame* kəlmələrinin oxunmasıdır. Bu sənəddən hay tarixinə aid yazılmış əsərlərin əksəriyyətində istifadə edilib və fərqli şəkildə mənalandırılır. Hay tarixini Urartu tarixinin davamı olduğunu əsaslandırmağa çalışan müəlliflər haqqında danışdığımız ifadələri hay tarixinin qədimliyinin möhürü hesab edirlər.

Daranın kitabəsində və Herodotun⁷⁶ „Tarix“ kitabında istifadə edilən „erməni“ kəlməsinin Armeniya coğrafi bölgə adından meydana gələn „ermənistanlı“ kimi başa düşülməsi lazım gəlir. Daranın və Herodotun „erməni“ kəlməsi ilə bir xalqı, irqi nəzərdə tutduqlarını qəbul etmək tarixi, coğrafi gerçəkliklərə ziddir. Həmin sənədlərdə istifadə edilən kəlmə qədim dünyada nəzərdə tutulan Armeniya bölgəsində yaşayan əhalini bildirmək üçün istifadə edilirdi.

Armeniya, erməni adı friqlər⁷⁷ həmin bölgəyə gəlməzdən də tanınmaqda olduğundan ondan kitabələrdə də istifadə edilmişdi. Bunlara əsasən də tarixi ədəbiyyatda „*haylar m. ö. 515-ci ildə Şərqi Anadoluda (Armenia) vilayətinə gəlmişlər*“ tezisi qəbul edilmişdir. Beləliklə, sifarişlə işləmiş və işləyən tarixçilər uzun illərdir ki, mübahisələrə təkən verirlər.

“Erməni tarixçilərinin ən mühüm tezislərindən biri də onların Anadolunun yerli xalqı (*aborigenlər*) olduğudur. Onlar bunu isbat etməyə çalışır və milli davalarının tərkib hissəsi hesab edirlər. Lakin gətirilən faktlar erməni tarixçilərinin bu tezisində əsassız olduğunu göstərir. Ermənilərin ən mühüm iddialarından biri də onların ən qədim müstəqil dövlətçiliyə sahib olmalarıdır. Ona görə də bu məsələnin izah edilməsinə

⁷⁴ Ramiz Mehdiyev. Gorus-2010: Absurd teatr mövsümü. Bakı 2010, s. 38-39.

⁷⁵ David Marchall Lang. Armenia, Gnadle of Civillisation. London.1980, s. 94

⁷⁶ Herodotun „Tarix“ kitabında Armenia kəməsinə 1 dəfə rast gəlinir. Herodotos. The Histories. Penguin Books. 1972.

⁷⁷ Friqlərin ermənilərin qohumu olduğunu mənbəər əsasında göstərmişdik

ehtiyac hiss edilir. Başabəla erməni alim və siyasətçilərinin saxtalaşdırma metodları insanı mat qoyur: onlar əvvəlcə hurritdilli urartuluları hind-Avropa haylarına çevirir və onların irsini mənimsəyir, sonra isə Arsaxın "erməni" adı olmasını bəyan edirlər. Özü də yalnız ona görə ki, baxın ha, təzə peyda olmuş "hay" II Sarduri Arsaxın adını çəkmişdir.⁷⁸

Hayların tarixən tabe olaraq yaşamış olduğu dövlətlər

Hayların Anadolu və Qafqazın aborigeni (yerli xalq) olmadıqları isbat edilmişdir. Hayların Şərqi Anadoluda görünmələri və yerləşmələri miladdan əvvəl VII-VI əsrlərə aiddir. Erməni tarixçiləri nə qədər kağız üzərində dövlət yaratsalar da tarixi ədalətə naminə qeyd etməliyə ki, onların müstəqil dövləti uzunömürlü olmamışdır. "Ermənistan müstəqil dövlət kimi çox qısa müddət mövcud olmuşdur. Tarixdən məlumdur ki, bizim eramın əvvəlində iyirmi ildən bir qədər artıq müddətdə müstəqil dövlət kimi mövcud olduğdan sonra Ermənistan müstəqilliyini itirərək Roma-Parfiya ərazisinə çevrilmişdir, çünki 63-cü ildən sonra Roma ilə Parfiya arasında müqaviləyə əsasən Ermənistanın ikiqat müstəqilliyi müəyyən edilmişdir. Bu zamandan da haylar müstəqil dövlət şəklində deyil, başqa dövlətin – İranın bir vilayətini təşkil etmişlər."⁷⁹ Lakin haylar və haypərəst mənəblərdə çox maraqlı bir meyl vardır. Bu, hayların Şərqi Anadolu, Cənubi Qafqaz, İran yaylasının şimalı və şimali-qərbi ilə əlaqələrini daha qədim tarixlərə uzatmağa çalışmaqdan ibarətdir. Bununla da həmin coğrafiyanın ilk yerli əhalisi olduqlarını isbata çalışırlar. Uzun illərdir ki, bu və başqa iddialarını sübut etmək üçün dünyaya müraciət edirlər. Çox maraqlıdır ki, kömək də tapa bilirlər. İrəlidə onların müxtəlif ölkələrin alimlərindən kömək ala bilmələrinin metodologiyasını da açıqlayacağıq.

Ermənilərin bu və buna oxşar müxtəlif əsassız, tarixi gerçəklərə uyğun gəlməyən iddiaları tarixi araşdırma və mübahisə mövzusu olmaqdan çoxdan çıxmışdır. Müxtəlif dövlətlərin maraqları ilə əlaqədar olaraq ermənilərin əfsanələrdən qidalanan, muzzdu tarixçilərin xəstə təxəyyülünə əsaslanan iddiaları siyasi mənə kəsb etmişdir. Bununla əlaqədar olaraq haqqında danışdığımız bölgələrdə „erməni məsələsi“- onların xəyanəti, işğalçıları, yerli əhalini dövlət yaratmaq üçün soyqırımına məruz qoymaları erməni işi olmaqdan çox, bu bölgə ilə maraqlanan inkişaf etmiş Avropa və Amerika dövlətlərinin işinə çevrilmişdir.

Heç bir tarixi fakt və sənədlərə əsaslanmayan, dünyanın qəbul etmədiyi miflərə arxalanan ermənilərə görə onlar, Anadolunun ən qədim xalqı olaraq burada mədəniyyətin meydana çıxmasında çox böyük xidmətlər göstərmişlər. Əslində tarixi saxtalaşdırmaqda heç bir sərhəd tanımayan və tarixi reallıq prinsipinə uyğun gəlməyən bu tezis Urartu mədəniyyətinin erməniləşdirilməsindən başqa bir şey deyildir. Guya onlar bu bölgəni tərk etdikdə dünyaya nümunə ola biləcək, inkişaf etmiş qədim mədəniyyət abidələri qoyub getmişlər. Həmin tezis uzun illərdir ki, erməni tarixçiləri tərəfindən təkrarlanır. Ermənilərin liderləri də bu məsələni daima gündəlikdə saxlamışlar. "Ermənistanı tarixin saxtalaşdırılması məsələləri üzrə dəyişməz dünya çempionu adlandırmaq olar. Bu baxımdan onun tayı-bərabəri yoxdur. Öz tarixlərini "qədimləşdirməyə" və hər vasitə ilə öz xalqını qonşuların ermənilərin xoşuna gələn ərazilərinə "bağlamağa" çalışan erməni müəlliflər bəzən özləri də bilmədən güllünc nəticələr çıxarırlar, siyasi liderlər də dərhal bu nəticələrdən yapışırlar və yüksək tribunallardan çıxış edərkən utanıb-qızarmadan, həmin nəticələri elmdə hamılıqla qəbul edilmiş "aksiomlar" kimi qələmə verirlər."⁸⁰

⁷⁸ Ramiz Mehdiyev. Gorus-2010: Absurd teatr mövsümü. Bakı 2010, s. 38

⁷⁹ Ramiz Mehdiyev. Gorus-2010: Absurd teatr mövsümü. Bakı 2010, s.27.

⁸⁰ Ramiz Mehdiyev. Gorus-2010: Absurd teatr mövsümü. Bakı 2010, s.23.

Hayların siyasi tarixinin başlanması İran dövləti ilə əlaqədar olmuşdur. Artıq isbat edilmişdir ki, haylardan əvvəl bu coğrafiyada müxtəlif xalqlar məskunlaşmışdır. Bunlar içərisində sosial və iqtisadi həyatlarının xarakterinə görə oturaq və köçəri xalqlar olmuşdur. Lakin xalqların köçürülməsi əbədi proses deyildir. Qədim dövrdə insanların bir zaman köçəri yaşadıqları, bəlli bir tarixdə oturaq həyata keçdikləri bütün xalqların tarixində vardır. Anadolunun qədim aborijenləri arxeoloji qazıntılardan və tarixi abidələrdən görüldüyü kimi özlərindən sonra tarixə zəngin bir mədəniyyəti miras qoyub getmişlər.

Ermənilərə gəlincə Krayblis yazırdı: „Ərəblərin, romalıların və bizanslıların istilası ilə keçmiş olan bu üç-dörd əsrdə əsaslı bir erməni hökuməti təşkil edilmədiyindən, bu gün isə 15-ci əsrdən bəri müstəqilliklərini itirdiklərindən ermənilərdə Balkanlarda görünən „keçmiş qüdrət“ və „keçmiş hissi“ oyadacaq bir mənaəviyyət yoxdur.“⁸¹

Hazırda istifadə olunan sənədlərə görə ermənilərin siyasi tarixinin başlanması İran dövləti ilə əlaqədar olmuşdur. VI əsrdən ermənilərin Əhəmənilər (558-330) sülaləsi krallarının hakimiyyəti altında yaşadıqları qədim mənbələrdən aydın şəkildə görünür. Bu dövrün idarə vahidi və idarəçiliyi haqqında da məlumatlar vardır. Qədim İranda idarə vahidi olaraq sancaqlar mövcud idi. Onların başında ermənilər deyil, İran canişinləri dururdular. İki yüz il boyunca İranın ermənilər yaşayan sancaqları – vilayətləri fars valilərinin idarəsi altında olmuşdur.

Farsların hakimiyyəti altında olduqları dövrdə erməniləri idarə etmiş 60 şahzadə və kral haqqında məlumat vardır. Bunlar müstəqil idarəçilər olmayıb Əhəmənilərin mərzbanlarının ya vəkilləri, ya da fərqli şəkildə onlara bağlı olmuşdular. Ermənilərin Fars dövlətinə və ya onların yerli vali-

lərinə qarşı üsyanları haqqında mənbələrdə məlumat yoxdur. Krayblisin də gətirdiyi fikirlərdən aydın görünür ki, qədimdə Şərqi Anadolu və Qafqazda heç bir zaman ermənilərin vətəni olmamışdır. Əksər vaxtlarda ermənilər yaşadıqları bölgələrdə azlıq təşkil etmişlər. Əsaslı bir hökumət qura bilməmiş, o bölgələrdəki güclü dövlətlərin idarəsində yaşamış, imkan tapdıqda xəyanət etmiş, yalanlar vasitəsi ilə xəyanətlərini dünyaya yayıb, özlərini haqsızlığa məruz qalmış kimi göstərməyə çalışmışdılar.

Böyük İskəndərin İran imperatorluğuna qarşı mübarizəsi tarixi mənbələrdə çox geniş verilmişdir. Bunun ən mühüm və həlledici səhifəsi fars imperatoru III Dara ilə olan müharibəsidir. Makedoniyalı İskəndərin Şərq siyasəti təbii olaraq onu III Dara ilə qarşı-qarşıya gətirmişdir. Makedoniyalı İsgəndər eramızdan əvvəl 334-cü ildə Kiçik Asiya istiqamətində yürüşə başladı. İskəndərin İran qoşunları ilə ilk döyüşü 334-cü ilin may ayında, Qranik çayı sahilində olmuşdur. İranlılar bu döyüşdə məğlub olduqdan sonra qüvvələrini nizamlamaq və əlavə qüvvə toplamaq üçün geri çəkildilər.

Makedoniyalı İskəndərin qoşunları ilə III Daranın ikinci müharibəsi 333-cü ildə Kilikiyanın qədim şəhərlərindən olan İss şəhəri yaxınlığında baş verdi. İran birlikləri ilə Böyük İskəndərin son döyüşləri miladdan əvvəl 331-ci ildə Qavqamel yaxınlığında başladı. III Daranın qoşunları darmadağın edildi və Əhəmənilərin hakimiyyətinə son qoyuldu. Bu döyüşlərdə erməni komandanı Vahenin də iştirak etdiyi bildirilir. „Bu Vahe də (328) İskəndərə qarşı olan müharibədə ölmüşdü“⁸².

Bu hadisələrdən sonra ermənilərin yaşadıqları bölgələr Makedoniyalı İskəndərin imperatorluğuna birləşdirildi. Makedoniyalı İskəndərin dövlətinin yeni ərazi bölgüsündə Armeniya bir vilayət olaraq müəyyən edilmişdi. Makedoniyalı

⁸¹ Nikerland Krayblis. a k. ə. s. 70-71

⁸² Esat Uras. Tarihte Ermeniler ve erməni meselesi. İstanbul, 1987, s. 42

İskəndərin 325-ci ildə ermənilərin yaşadıkları əraziləri idarə etmək üçün əslən iranlı olan və müharibə zamanı Sardes qalasını ona təslim etmiş birisini vali göndərdiyi haqqında məlumat vardır. Mənbənin məlumatında onların titulları da diqqət çəkir. Mənbəyə görə Mitrienes və ondan sonra gələnlər kral titulları daşımamışlar.

Böyük İskəndər öldükdən sonra imperatorluq onun generalları arasında mübarizə meydanına çevrildi. 331-301-ci illərdə davam edən mübarizədə imperatorluğun bir neçə dəfə paylaşıdırılmasına baxmayaraq bu bölgələr mübarizələri başa çatdırıb bilməmişdi. M.ö.301-ci ildə generallar arasında son bölgü olmuşdur. Bu son bölgədə Armeniya bölgəsi Selevkidlər hakimiyyətinin sülaləsinin payına düşmüşdü.

Lakin bir sıra mənbələrdə ermənilərin yaşadıkları bölgənin əsasında iki vilayət təşkil edildiyi bildirilir. M.ö. 284-cü ildə bunlardan birinin başında Orontes, digərində hakimiyyətin Artanasda olduğu göstərilir.⁸³ Bu bölgə m.ö. 189-cu ildə Böyük Antioxun romalılar tərəfindən Manisada məğlub edilməsinə qədər Selevkidlərin hakimiyyəti altında olmuşdu. Manisa məğlubiyətindən sonra erməni bölgəsinin iki valisi (Artakiyas və Zariadis) Roma senatının himayəsi altına keçdiklərini bildirmişlər.⁸⁴

Selevkidlər dövründə ermənilərin yaşadıkları bölgənin idarəsində o qədər də fərq meydana çıxmamışdı və idarə vahidi vilayət halında mövcud olmuşdu. Bölgə Selevkidlərin valiləri (canişinləri) tərəfindən idarə edilirdi. Erməni bölgəsinin son Selevkid valisi Artaxias olmuşdur. Böyük Antioxun məğlubiyətindən faydalanan general Artaxias bölgənin müstəqilliyini elan etdi. Artaxias bölgənin ərazisini genişləndirməyə, iqtisadi və siyasi inkişafına nail oldu.

Artaxias m.ö.161-ci ildə ölmüşdür. Ondan sonra hakimiyyət oğluna keçsə də hakimiyyəti uzun olmadı. Bu za-

man regionun siyasi həyatında parfiyalılar⁸⁵ – Arşakidlər və onun kralı I Mitridat (170-139) mühüm rol oynayırdı. Mitridatın geniş işğalçılıq siyasətinin nəticəsində o, hakimiyyəti altında olan torpaqları genişləndirdi. Böyük ərazisinə uyğun olaraq şahənşah adını qəbul etdi. II Mitridat dövründə (123-87) İran da Parfiya dövlətindən asılı vəziyyətə düşmüşdü.

Parfiyalılar çox böyük qələbələr qazanmış və II Mitridat dövründə ərazilərini daha da genişləndirmişdilər. II Mitridat dövründə Arşakidlər erməni bölgələrini də işğal etmişlər.⁸⁶ Atası öldükdən sonra şahzadə Tiqranın Arşakidlərlə münasibətləri fərqli şəkildə davam etmişdi. Mühüm olanı Tiqranın girovluqdan qurtarması məsələsidir. Tarixi mənbələrə görə atası II Artavadzenin ölümündən sonra Tiqrان girovluqdan qurtarmaq üçün bir zamanlar atasına tabe olan ərazilərin bir qismindən imtina etməli olmuşdur.⁸⁷ Yalnız bundan sonra II Tiqrان (m.ö.95-94) azad edilmiş⁸⁸ və atasının yerinə keçə bilmişdir.

II Tiqrان hakimiyyəti illərində (95-55) Romada və İranda olan siyasi hadisələrdən istifadə edərək müstəqilliyini gücləndirmiş və torpaqlarını genişləndirə bilmişdi. Lakin hadisələrin sonrakı gedişatı II Tiqrana müstəqilliklərini davam etdirməyə imkan verməmişdir. M.ö.66-cı ildə Roma generalı Pompeyin orduları ermənilərin yaşadıkları bölgəni işğal edərək, onu Romaya tabe etdi. II Tiqranın müstəqillik dövrü yalnız 30 ilə qədər davam etmişdir. Bu hadisələrdən sonra ermənilərin yaşadıkları bölgələr Roma ilə İran arasında mübarizə meydanına çevrilmiş, mütəmadi olaraq bu və ya başqasının hakimiyyəti altında olmuşdur.

⁸⁵ Makedoniyalı İskəndərdən sonra meydana çıxan dövlətlərin qüvvətlilərindən biri idi

⁸⁶ Hətta erməni II Artavazdenin oğlu şahzadə Tiqranın girov olaraq Arşakidlər tərəfindən götürülmüş olduğunu söyləyən mənbələr də vardır. Kamuran Gürün. Ermeni dosyası. Türk tarix kurumu. Ankara 1985 s.18.

⁸⁷ Kamuran Gürün. Ermeni dosyası. Türk tarix kurumu. Ankara 1985 s. 18;

⁸⁸ Esat Urasa görə II Tiqrان azad edilərkən İrana 70 şəhər verərək kral olmağa izn almışdır. Esat Uras. a.k. ə. s .46.

⁸³ Geçmişdən bugüne türk-ermeni ilişkileri. Ankara 1989, s. 7

⁸⁴ Kamuran Gürün. Ermeni dosyası. Türk tarix kurumu. Ankara 1985 s. 18

M.ö. 53-cü ildə Roma generalı Markus Krass Harranda İrana məğlub olandan sonra ermənilərin yaşadıkları bölgələrə Arşakidlər hakim olmuşlar. Lakin romalılar bu bölgələrə olan iddialarından əl çəkməmişlər. Bunun nəticəsi olaraq m.ö.36-cı ildə Mark Antonio Armenianı işğal edərək İrana hərəkət etmişdir. Lakin İranla olan müharibədə məğlub olmuşdur.

Uzun illər ermənilər yaşayan bölgələr İranla romalılar arasında müharibə meydanına çevrilmişdi. Bu vəziyyət miladdan sonra da davam etmişdi. Miladdan sonra 440-cı ildə ermənilərin yaşadıkları bölgələr İran-Roma müharibələrinə səhnə olmuşdur. Erməni tarixçisi T. Yeremyanın⁸⁹ yazdığı kimi 591-ci il müqaviləsinə görə Armeniya dövləti Bizans və İran Sasanilər dövləti arasında bölüşdürülmüşdür. 1918-ci ilə qədər müstəqil erməni dövləti olmamışdır.

Tarixi mənbələrdə bizanslıların ermənilər üzərindəki təzyiqləri aydın şəkildə görünür. „Bizanslıların erməni bölgələrinə girmələri ermənilər üçün müthiş fəlakətlə nəticələnmişdi. Bizansın ərazi bölgüsünə daxil edildikdən sonra bizanslıların erməni bölgələrində etmədikləri zülm və vəhşiliklər qalmadı. Ani şəhərini alınca ilk işləri komandanları və liderləri sürgün etmək, orduları dağıtmaq oldu. Dəmir və zəhərdən istifadə etdilər. Müdafiəsiz qalan xalq ağır vergilərlə boğdular. O zaman ermənilərin dini təşkilatları da bizanslıların hücumuna məruz qalır, katolikosları, din rəisləri yaxalanaraq Bizansa sürgün edilirdilər. Ermənilərin bizanslılarla aralarında məzhəb və din düşmənliyi var idi. Bu hal, türklərin o bölgəni almasına qədər davam etdi.“⁹⁰

Əslində türklərin Anadoluya yerləşməsində bu amillərin çox əhəmiyyəti olmuşdur. Bizans imperatoru R. Diogenesin

komandası altındakı Bizans ordusunda ermənilər də vardı. Bizansın ermənilərə qarşı təzyiqli siyasəti onların xəyanət edərək türklərin tərəfinə keçmələrinə səbəb olmuşdu. Diogenesin tədbirləri ermənilərin türklərin tərəfinə keçmələrinə və onların „türklərə arka daşca davranmalarına“⁹¹ mane ola bilməmişdi.

Tarixi ədalət bundan ibarət idi ki, erməniləri Bizans zülmündən qurtaran türklər olmuşdur. Səlcuq sultanı Alp Arslan erməniləri himayəsi altına aldı. Erməni kralı Kivrikenin qızı ilə evləndi. „Buna görə də Alp Arslan da onunla (erməni kralı Kivrike ilə) əbədi sülh və dostluq qurdu. Hədiyyə və şəərəflərə layiq bildiyi kralın paytaxtı Loriyə dönməsinə imkan verdi.“⁹²

Səlcuq sultanı Məlikşah da ermənilərlə başlanan münasibəti davam etdirmişdi. Erməni patriarxı Barqendin xahişi ilə əlaqədar olaraq ölkədə katalikosluğun sayını dördədən birə endirdi. Ermənilər üzərində onsuz da çox olmayan vergilərin miqdarının da azaldılması Məlikşah dövründə həyata keçirilmişdi. „Sultan Məlikşahın bu çox yumşaq davranışı imperatorluq içindəki xristianların ona qarşı sevgisini və dövlətə qarşı sədaqətini artırmışdı.“⁹³

Türklərin ermənilərə qarşı ədalətli davranmalarını o dövrün erməni tarixçisi Urfalı Matieus da etiraf etmişdir. „Məlikşahın səltənəti Allahın lütfünə məzhər oldu. Hakimiyyəti uzaq ölkələrə qədər yayıldı. Ermənilərə hüsur verdi. Dünyanın hakimi Məlikşah, saysız əsgərlərdən təşkil olunmuş ordusu ilə romalıların məmləkətini fəth etməyə girişdi. Qəlbi xristianlara qarşı şafqətlə dolu idi. Keçdiyi ölkələrin xalqına bir ata kimi davranırdı. Bir çox şəhər və vilayət öz arzuları ilə onun hakimiyyəti altına girdilər. Bütün erməni və rum qəsəbələri onun qanunlarını tanıdı.“⁹⁴

⁸⁹ Еремян С. Т. Армения по аямянской географии 7 век. Ереван 1963, Ереван (на армянском языке), s. 46; Вах. Фəридə Мəммədova. Azərbaycanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı 1993.

⁹⁰ Yənə orada. s. 76

⁹¹ Leyon Dabağyan. Erməni meselesi, Son Havadis gazetesi, 12 Mayıs 1881, s. 4, Süleyman Kocabaş. Erməni meselesi nedir, ne değıldir? İstanbul 1994, s. 17.

⁹² M. Altan Köymen. Alp Arslan ve zamanı., İstanbul, 1973, s. 27

⁹³ İbrahim Kafesoğlu. Sultan Melikşah, İstanbul, 1973, s.

⁹⁴ Osman Turan. Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi, c.II, İstanbul, 1969, s. 138.

II FƏSİL

ERMƏNİLƏRİN TARİXLƏRİNİ YAZDIRMAQ ÜSULLARI

Xorenli Movses

Tarixdə „Ermənistan haradadır?“ sualına cavab axtaranlar o qədər də asan cavab tapa bilmirlər. Burada tarixçi Nikerland Krayblisin fikirləri yada düşür. Tarix professoru Krayblisə görə „Asiyanın tarixi kimi erməni tarixi də məchulluqlar içərisindədir.“⁹⁵

Erməni tarixinin yazılmasında çox qəribəliklər və mübahisələr mövcuddur. Erməni tarixində elə bir məsələ yoxdur ki, elmi ictimaiyyətin mübahisə mövzusu olmasın. Hətta bəsit məsələlərdə doğruluq və ya yanlışlıq nisbətinin müəyyən edilməsi mümkün olmadığından, mübahisələr davam etməkdədir. Erməni tarixinin çıxış nöqtəsi olaraq Xorenli Movses götürülür.

Erməni tarixi və tarixçiləri ilə tanış olmaq üçün örnək olaraq Xorenli Movsesin tərcümeyi-halı ilə əlaqədar mübahisələrlə tanış olmağa ehtiyac vardır. Erməni tarixçiləri Xorenli Movsesin miladın V əsrində yaşadığını iddia edirlər. Erməni ənənələrinə görə ən qədim tarix mətni rahib Xorenli Movsesin (Movses Horanatsi) əsəridir. Lakin bu gün Xorenli Movsesin V əsrdə deyil, VIII əsrdə yaşamış bir tarixçi olduğu müəyyən edilmişdir. Movsesin tarixi də müqəddəs kitabların hekayələrinə görə tərtib edildiyi ortaya çıxmışdır.⁹⁶ Başqa bir rus dilli mənbədə „erməni ədəbiyyatı elə bir zamanda yaradılmışdır ki, o

⁹⁵ Nikerland Krayblis, Rusiyanın Şark Siyaseti ve Vilayeti Şarkıyye meselesi, İstanbul, 1332, s. 135-136. S. Kocabaş. s. 13; Quram Marxuliya. Ermənilər Ermənistan axtarışında.(rus dilində) Gürcüstan Milli Akademiyasının nəşri Tiflis, 2010.

⁹⁶ Kevork, Aslan. Etüdehistoriques sur les peuple armenien Paris, 1909, s. 15; Kagik Ozanyan. The history of the armenian Language.Merzifon, 1913, s. 193

zaman erməni dövlətçiliyi olmamışdır.“⁹⁷ deyilir.

Bunun mənası odur ki, VIII əsrdən əvvəl yazılmış ermənicə bir əsərin, hətta qısa bir qeydin varlığını göstərmək mümkün deyildir. Ermənilərin özlərinə bir tarix yazmaq fəaliyyətlərinə VIII əsrdən başlayaraq kilsə xadimlərinin, rahiblərin başladıklarını söyləmək düzgündür.

Musa Kalankatlının „Alban tarixi “nin erməni mənbəyinə çevrilməsi

Azərbaycan tarixi bütün dövrlərdə bu coğrafiyada və sərhədlərində yaşamış xalqların siyasi tarixi ilə bağlı olmuşdur. Azərbaycan tarixi məsələləri ərəb tarixçilərinin və coğrafiyaşünaslarının əsərlərində olduğu kimi başqa xalqların da tarixi mənbələrində yer alır. Ərəb mənbələrindən başqa gürcü, Bizans, erməni müəlliflərinin “əsərlərində” də Azərbaycan tarixinin müxtəlif məsələləri öz əksini tapır.

„Bölgənin tarixi taleyinin spesifikliyi ucbatından yerli xarakterli Alban yazılı abidələri qədim erməni dilində təqdim olunur.“⁹⁸ X əsr də daxil olmaqla yaradılan alban mənbələri əvvəllər alban dilində tərtib edilmişdi. VI-VII əsrlərə aid yazılı mənbələr, xüsusi ilə arxeoloji qazıntı materialı Albaniyanın mədəni siması haqqında məlumat verir. Mənbələr göstərir ki, V əsrin əvvəllərində Azərbaycanın şimal hissəsinin (Alban) öz əlifbası olmuşdur.⁹⁹

Albaniyanın etnik tərkibi yerli Qafqaz və türk xalqlarına aid 26 qəbilə birləşməsindən ibarət idi. Albaniya zəngin və nadir mədəniyyətə malik idi, onun 52 hərfdən ibarət əlifbası vardı. Eramızın 313-cü ilində xristianlıq Albaniyada dövlət dini

⁹⁷ Культура раннефеодальной Армении (IV-VII вв). Ереван, 1980.

⁹⁸ Ф. Мамедова. Политическая история и историческая география Кавказской Албании. (3 в. до н.э.-8 в. н. э.) Баку 1986, стр. 5

⁹⁹ Н.В.Пигулевская. К вопросу о „письменных“ народах древности. Древний мир.Сб. статей академика В. В. Струве. М.,1962, стр. 336-339; Абуладзе И. К. К открытию алфавита кавказских албанцев. Изв.ИГИМК, Груз. ФАН СССР, т.IV, 1938,

elan edildi, müstəqil alban kilsəsi fəaliyyətə başladı. Gərgin və mürəkkəb şərait Albaniyanın müstəqilliyinin uzunmüddətli olmasına imkan vermədi. Eramızın 705-ci ilində Albaniya dövləti Ərəb Xilafətinin tərkibinə qatıldı. Bundan sonra ermənilərlə Bizansa qarşı ittifaq yaradan Xilafət Albaniya ilə Bizans arasında mövcud olan sıx əlaqələri pozmaq məqsədi ilə alban kilsəsini erməni qriqoriyan kilsəsindən asılı vəziyyətə saldı.

Musa Kalankatlının „Alban tarixi“ kitabında albanlar yazısı olan 15 xalq içərisində qeyd edilmişdir.¹⁰⁰ Bu əlifbanın gürcü və erməni əlifbalı ilə ümumi, oxşar cəhətləri var imiş. V-VII əsrlər alban yazısının çiçəklənmə dövrüdür. A. Q. Şanidzeyə görə „albanlar Qafqazın siyasi və mədəni həyatının bütün sahələrində gürcülər və ermənilərlə bərabər fəaliyyət göstərmişdilər.“¹⁰¹ Hələ V əsrdə Arranda zəngin ədəbiyyat var idi. Lakin sonralar bu ədəbiyyat yox olmuşdur.¹⁰² E. Ağayanın alban təqviminə aid tədqiqatı göstərir ki, albanların öz tarix hesabı var idi.¹⁰³

Məişət ədəbiyyatı (aqrnoqrafiya), epistolıyar, kanonik ədəbiyyat, salnamələr alban mənbələrinə daxildir. Musa Kalankatlının¹⁰⁴ „Alban tarixi“ başlanğıcda alban dilində yazılmışdır.¹⁰⁵ Tarixi mənbələrdə alban mədəniyyətinə aid nümunələr verilir. Yerli alban tarixi-ədəbi ənənələrinə əsaslanaraq hazırlanmış və bizə çatmış mənbələrin nümunələri aşağıdakılardır: Musa Kalankatlının „Alban tarixi“, Mxitar Qoşun „Alban salnaməsi“, Xosrov Qandzaxskinin (Gəncəlinin) „Yaşam müsibətləri“, Kirakos Qandzaxskinin (Gəncəlinin) „Tarix“ əsəri, bunlarla yanaşı alban hüquq mənbələri-kilsə qanunları (V

əsr Aquen soborunun qərarları və 705-ci il Partav soborunun qanunları-Alban katolikosu Simeonun qanunları adlanır) və Mxitar Qoşun mülki qanunlar külliyyəti – Qanunnaməsidir.¹⁰⁶ Bu əsərlərin meydana çıxması Albaniyada mədəniyyətin inkişafının mühüm göstəricisidir.

Azərbaycanın orta əsrlər tarixinə aid mühüm məlumatlar verən yerli alban mənbəyi, Musa Kalankatlının (Dasxurantsi)¹⁰⁷ „Alban tarixi“¹⁰⁸ əsərinin taleyi çox qaranlıqdır. Arranda yazılı mənbələr və ədəbiyyat xəlifə Əbdül Məşikin (685-705) hökmranlığı dövründən başlayaraq məhv edilmiş və ya sıxışdırılıb aradan çıxarılmışdır.¹⁰⁹ Divanxanalar ərəb dilinə keçdi, alban yazısı, habelə fars və Xarəzm yazıları, əhali içərisində savadlı təbəqələrin azlığı, qriqoriyan kilsəsinin təzyiqi üzündən sıxışdırılıb unuduldu və təbii olaraq məhv oldu. Erməni dili alban dilini əvəz etdi.¹¹⁰

Musa Kalankatlının „Alban tarixi“nin yazılması tarixi də mübahisəlidir. Əslində bu mübahisələr erməni rahibləri tərəfindən ona edilən „alavələrdən“ meydana gəlir. Bunlar isə kitabın üzərində aparılan „əməliyyatın qanunu“ nəticəsidir. Əsərin yazılma tarixi haqqında elmdə iki fikir vardır. Bir sıra müəlliflərin fikrinə görə ilk iki kitab VII əsrdə, üçüncüsü isə X əsrdə yazılmışdır. İkinci qrup alimlərin fikrincə „Alban tarixi“nin bütün kitabları X əsrdə yazılmışdır.¹¹¹

„Alban tarixi“ əsərinin adına ilk dəfə erməni katolikosu Ananiya Mokatsinin (943-967) Xaçenə gəlməsi ilə əlaqədar olaraq təsadüf edilir. Katolikos Xaçenə 958-ci ildən az sonra Hagiq Albaniya katolikosu olarkən (948-962) gəlmişdi. Hagiq

¹⁰⁰ Ф. Мамедова. Политическая история и историческая география Кавказской Албании. (3 в. до н.е.-8 в.н. е.) Баку 1986, с. 5

¹⁰¹ Yenə orada, s. 5

¹⁰² Z. Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı 1989, səh. 56.

¹⁰³ Я. Агаян. Албанские названия месяцев. „Изв.АН Арм.ССР“,1946, N5; Ziya Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı 1989, səh. 57.

¹⁰⁴ „Kaçankaytuk kəndi həmin Uti vilayətindədir ki, mən özüm də oradanam.“ İstorig Arvan, səh. 106/84.

¹⁰⁵ Z. Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı 1989, s. 97.

¹⁰⁶ Ф. Мамедова. Политическая история и историческая география Кавказской Албании. (3 в. до н.е.-8 в.н. е.) Баку 1986,

¹⁰⁷ X əsr müəlifli Məvses Kaçankatvatsinin „Ağvan tarixi“ qədim erməni dilindən tərcümə edən K. Patkanov, SPb,1861; Z. Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. B. 1989, s.7.

¹⁰⁸ История Агван. Моисей Каганкатваци. Перевод с древнеарм. К. Патканова. СПб.,1861.

¹⁰⁹ Yenə orada, səh. 238-246/189-198; Ziya Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı 1989, səh. 56.

¹¹⁰ Е. А. Пахомов.Краткий курс истории Азербайджана, стр.15.

¹¹¹ Ф. Мамедова „История албан“ Моисей Калакатуйского как источник по общественному строю раннесредневековой Албании. Баку, 1977, стр. 36-37

xəbər verir ki, „elə əvvəldən olduğu, „Ağvan tarixi“ndə yazıldığı kimi müqəddəs Qriqori adından onu Albaniya katolikosu etmişdir. Həqiqət bu tarix kitabını yazmağa başlayanda eşitmişdi ki, Albaniya ermənilərdən qabaq xristianlığı qəbul etmişdir. Xristianlığa münasibət məsələsi də Albaniya ilə ermənilər arasında olan mübahisəli mövzulardan biridir.

Alban ədəbiyyatının meydana çıxması üçün əlverişli tarixi-mədəni şərtlər mövcud olmuşdur. Bu dövrün xüsusiyyəti ondan ibarət olmuşdur ki, Albaniyada hələ müstəqil dövlətçilik (V-VII) var idi. Bu dövlətin idarəsi ilk zamanlar alban Arşakidlərində olmuşdur. Sonra onları ölkənin böyük knyazları – alban Mehranilərini əvəz etmişlər. Bununla yanaşı alban kilsəsi də fəaliyyət göstərirdi. Bu zaman ermənilərdə dövlətçilik ləğv edilmişdi. Ölkə canişinliyə çevrilmişdi. Gürcüstanda isə Bizans və İrəndən ikili vassal asılılığı var idi ki, orada da dövlətçilik 527-ci ildə ləğv edildi.

„Ağvan tarixi“ əsəri erməni rahiblərinin təcavüzünə məruz qalmış alban mədəniyyət abidəsidir. Onlar „Ağvan tarixi“ kitabı ilə tanış olduqları gündən orada olanlar, xüsusən albanların ermənilərdən qabaq xristian olmalarını qəbul etmədilər. Onlar bu kitabda arzu etdiklərini görmək istəyirdilər. Bununla əlaqədar olaraq „Ağvan tarixi“ kitabında istədiklərinin olması üçün onun üzərində „əməliyyat“ keçirilməsini lazım bilirdilər. Stepanos Orbeliani deyir ki, erməni katolikosu Ananiyanın məsləhəti ilə „Ağvan tarixi“nə son dərəcə diqqətlə əlavələr edilmişdi ki, „Albaniyada ilk yepiskop Albaniya padşahı Urnayrın xahişi ilə erməni maarifçisi müqəddəs Qriqori tərəfindən bu rütbəyə təyin olunmuşdu; onlar (albanlar) 440 il ərzində erməni taxt-tacının müti benefisiyaları vəziyyətində qalmışdılar; Albaniya katolikosları ermənilərin əli ilə bu dini rütbəyə çatırdılar, çünki bu erməni (arxiyepiskopları)-patriarx, onlar (albanlar) isə arxiyepiskop idi; bu vəziyyət ermənilərin 25 katolikosunun hakimiyyəti ərzində, ta baş

yepiskop Avraamadək davam etmişdir.¹¹²

Artıq tarixçilər isbat etmişlər ki, mətnin bu hissəsi (əlavə izahatla birlikdə) „Ağvan tarixi“ndə (1, 9 və 11, 48) verilmişdir; Lakin bütün bunlar „Ağvan tarixi“nə əlavə edilmiş uydurma və qondarmadan başqa bir şey deyildir. „Ağvan tarixi“nin saxtalaşdırılması bu şəkildə davam etdirilmişdir. “Böyük humanist ideallara xidmət edən Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti ruhunda tərbiyə olunmuş yeni nəslimiz ekstremist erməni ideologiyasının təqiblərinə məruz qalır. Azərbaycan xalqının mənəviyyətinə, milli qüruruna və mənliliyinə yönəlmiş böhtanlar siyasi və hərbi təcavüz üçün ideoloji zəmin yaradırdı.”¹¹³

Bir neçə kəlmə ilə alban abidələrinin təcavüzə məruz qaldıqları tarixi şəraitin açıqlanmasına ehtiyac var. Bu məsələ mərhum akademik Ziya Bünyadovun tədqiqatı nəticəsində ətraflı müəyyən edilmişdir. „Erməni kilsəsi alban ruhanilərini tutduqları mövqelərdən sıxışdırıb çıxarmış və ölkədə ərəblərin əlləri çatmayan dağlıq yerlərdə yaşayan albanları möhkəm qriqoryanlaşdırmağa başlamışdı. Erməni ruhaniləri Arran kilsəsinin nüfuzunu yerli əhali arasında tədricən heçə çıxarmış və ərəb hakimlərinin əli ilə albanların bütün ədəbi abidələrini dağıdıb alban mədəniyyətini, heç olmazsa, azacıq xatırlada biləcək hər şeyi məhv etmişlər. Bütün bu işlər, təkrar edirik, əvvəlcə xilafətin, sonralar isə digər istilacıların icazəsi və köməyi ilə görülmüşdür”¹¹⁴.

„Qriqoryan kilsə xadimləri Arran ədəbi abidələrini məhv edərkən, əvvəlcə bu abidələri qrabara çevirirdilər. Məsələn, Movses Kaqankatvatsinin „Ağvan tarixi“ əsəri ilə, albanların bir çox başqa ədəbi əsərləri kimi.”¹¹⁵

T. Ter-Qriqoryan qeyd edir ki, Movses Kaqankatvatsinin

¹¹² История Агван. Моисей Каганкатваци. стр. 216-217; 174; Z. Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı 1989, səh. 8.

¹¹³ Heydər Əliyev. „Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında“ Azərbaycan respublikası prezidentinin fərmanı 26 mart 1998-ci il

¹¹⁴ Z. Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı 1989, səh. 95.

¹¹⁵ Yəni orada, s. 95.

ələri öz əvvəlki şəkildə¹¹⁶ bizə gəlib çatmamışdır və onun üzünü köçürüb yazanlar erməni rahibi olduqlarına görə ələrin üzünü köçürəndə erməni katolikoslarının göstərişi ilə mətndə qəsdən təhriflərə yol vermişlər.¹¹⁷

S.T. Yeremyan „Ağvan tarixinin“ bizə gəlib çatan erməni variantlarına istinad edərək, yazırdı ki, guya Movses Kaqankatvatsi „öz Albaniya ölkəsinin tarixini“ yalnız qədim ədəbi erməni dilində yazı bilərdi.”¹¹⁸ Müəlliflərin məqsədi orta əsrlərin alban tarixçisi Moisey Kaqankatvatsinin (Kalankatlı) əsərinin erməni dilində yazıldığını əsaslandırmaqdır. Onlar yalnız əsərin mənimsənilməsi ilə kifayətlənmirlər. Hazırda „əlavələrlə“ əlimizdə olan əsərin onun tərəfindən yazılması, alban müəllifinin əsəri, ermənilər üçün çox böyük fürsətlər verir.

Bununla ermənilər Qafqazın orta əsrlər tarixinə aid mühüm iddialar irəli sürmələrinə və onları təsdiq edə biləcək mənbəyə sahib olurlar. Qafqaz tarixinə aid iddialarının təsdiq edilməsində Moisey Kalankatlının „Ağvan tarixi“ əsərinə istinad etmək onlar üçün çox əhəmiyyətlidir. Ona görə ki, müəllif erməni deyil. Əsərini „erməni dilində yazıb.“ Belə bir bitərəf tarixçidən iddialarına dəstək tapmaları inandırıcı görünür. Əslində „Ağvan tarixinin“ erməni „müdaxiləsinə“ məruz qalmasının səbəbi də budur.

Z. Bünyadov bu məsələ ilə əlaqədar olaraq yazırdı: „Bizim fikrimizcə, M. Kaqankatvatsinin guya erməni tarixçisi olduğu haqqında bəzi alimlərin „qəti iddiası“ yanlışdır. Arran (Albaniya) əhli olan M. Kaqankatvatsi yeganə müəllifdir ki, öz vətəni haqqında X əsr hadisələrində məlumat verən tarixini yazmış və bizə miras qoyub getmişdir. Y. Manandyan¹¹⁹ da bu fikrə şərikdir. Lakin B. S.

¹¹⁶ Müəllifin alban dilində deməyə dili gəmədiyindən „əvvəlki şəkil“ ifadəsini yazmağa üstünlük verir.

¹¹⁷ T. Тер-Григорян. Борьба Арсаха с арабскими захватчиками в 9 в. Баку, 1942, стр. 95-96;

Z. Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı 1989, s. 97.

¹¹⁸ С.Т.Еремян. Экономика и социальный строй Албании 4-7 вв. Очерки истории СССР 3-9 вв. М., 1958, стр. 305. Ziya Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı 1989, s. 96.

¹¹⁹ Yəne oğrada, səh. 96

Nalbandyan¹²⁰ isə Tbilisi haqqında bu yaxınlarda çıxan kitabında inadla sübut etməyə cəhd edir ki, M. Kaqankatvatsi erməni tarixçisi imiş.”¹²¹

Burada Moiseyin Kaqankatvatsi və ya Dasxuranski olması o qədər də əhəmiyyətli deyildir. Burada ön planda müəllifin albanlara mənsubluğu məsələsidir. Müasir erməni tarixçilərinə fərqli olaraq XIII-XIV əsrlərin müəllifləri tərəfindən müəllifin alban mənşəyi qəti olaraq qəbul edilmişdir. Bundan başqa erməni tarixçilərinin şübhə ilə baxdıqları halda Kirakos Qandzaski və Mxitar Ayrıvanski (XIII) də ilk olaraq „Ağvan tarixi“nin müəllifinin Moisey Kaqankatvatsinin olduğunu bildirirlər.¹²²

Şübhəsiz ki, M. Kalankatlı VII əsrin başlanğıcındakı hadisələri „məzmunlu və aydın nəql edir“ və „bu dövrdəki Tbilisi haqqında yeganə etibarlı mənbə“ M. Kaqankatvatsinin əsəridir.¹²³ Ancaq qərribə görünən cəhət budur ki, M. Kaqankatvatsinin həqiqətən „qədim alban tarixçisi olması“ inkaredilməz bir fakt olduğu halda B. S. Nalbandyan həm bu faktı, həm də bu barədə məhz „Gürcüstan tarixi“ kimi mötəbər əsərdə bəhs edildiyini bir növ „kədərverici bir anlaşılmazlıq“ hesab edir.¹²⁴

Orta əsr alban mənbələrinin üzərində aparılan „əməliyyatlarda“ erməni kilsəsinin xadimləri mühüm rol oynamışlar. T. Ter-Qriqoryan „Ağvan tarixi“ əlyazmasına erməni kilsə xadimlərinin münasibətini göstərən maraqlı faktlar gətirir. Məsələn, Eçmiadzin katolikosu Simeon əlyazmasının kənarlarında bu sözləri yazmışdır: „Yalnız Albaniya tarixində

¹²⁰ В. С. Налбандян. Тбилиси в армянских литературных памятниках древних и средних веков. Ереван 1961. стр. 32, 34, 39, 44, 47;

¹²¹ Z. Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı 1989, s. 96.

¹²² Ф. Мамедова „История албан“ Моисея Калакатуйского как источник по общественному строю раннесредневековой Албании. Баку, 1977, стр. 38-39.

¹²³ В. С. Налбандян. Тбилиси в армянских литературных памятниках древних и средних веков. Ереван 1961. стр. 34, 47; Z. Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə s. 96

¹²⁴ Н. Бердзешвили, И. Джавахишвили, С. Джанашия, История Грузии 1, стр. 143; Z. Bünyadov. səh. 96

(deyilir ki,)-buna bütün nüsxələrdə deyil, ancaq bəzi nüsxələrdə rast gəlmək olar-guya Yeqişedən sonra (b.e.74-cü ili) Müqəddəs Qriqoriyədək (340-cı il) Albaniya patriarxı taxtında başqaları (albanlar) da oturmuşlar: "lakin bu yalandır və bundan sonra əlavə edilmişdir". Başqa bir yerdə:"bizim dırnaqda işarə etdiyimiz yerlər yalandır və sonralar şöhrətpərəstlər tərəfindən öz xeyrinə əlavə edilmişdir, çünki digər tarixlərdə („Ağvan tarixi" əlyazmalarında-Z. B.) bu əsla yoxdur. Belə güman olunur ki, bunu katolikos Ananiyadan sonra (945-ci il) alban rahibləri etmişlər.¹²⁵

Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan tarixində mühüm rol oynayan əsərlərin erməniləşdirilməsi geniş yayılmışdır. Albaniya şairi Davtakin əsərlərinin aqibəti də belə olmuşdur. VII əsrdə „Ağvan tarixi"nin tərtib edilməsi başlandı; burada xalq yaradıcılığı nümunəsinə də təsadüf edilir ki, bu da „Böyük knyaz Cavanşirin ölümü" münasibəti ilə şair Davtakin şeirlə yazdığı acı və „yaşadığımız günlərdə mühafizə olunub qalan yeganə qədim poemadır."¹²⁶ Bu əsər də erməni tarixçilərinin erməniləşdirmək istədikləri abidələrdən biridir. S. T. Yeremyan onu „Alban-erməni (?) işxanı Cuanşerin Saray şairi" hesab edir.¹²⁷ Bizim fikrimizcə Davtakin qəsidələrinin Albaniyanın deyil, „feodal Ermənistanın ilk dünyəvi poeziyasının abidəsi"¹²⁸ hesab etmək doğru deyildir.¹²⁹

Uzun illərdən bəri erməni kilsə xadimlərinin rəhbərliyi altında qədim mənbələrin erməniləşdirilməsi və erməni mənbələri üzərində belə „əlavələr" edilməsinin metodologiyası hazırlanmışdır. Əksər halda erməni tarixçiləri üçün tarixi mənbələrdən çox onlara edilmiş „əlavələr" əhəmiyyətlidir. Bu „əlavələr" onlara çox iddialarını „isbat etməyə" imkan verir.

Onlar bu tarixi mənbələrə edilən „əlavələrdən" istifadə edərək Qafqazın tarixi və siyasi coğrafiyası haqqında iddialar irəli sürürlər. Bu əməliyyatlar yalnız başqa xalqların mənbələri üzərində deyil, hətta erməni mənbələri üzərində də edilib.

Erməni kilsə xadimlərinin, tarixçilərinin mənbələrə „əlavələr" etmək ənənəsi haradan və nə üçün meydana çıxmışdır. İstər qədim dövrə, istər yeni dövrə aid olan mənbələr çox halda ermənilərin mənşəyi, coğrafiyanın mənsubiyyəti, ermənilərin gerçək tarixi haqqında iddialara cavab vermir. Bu iddialarını isbat etmək üçün ermənilərə qədim mənbələrin „köməyi" lazımdır. Buna görə də ermənilər qədim tarixdən başlayaraq mənbələrin üzərində məqsədli olaraq „işləyirlər". Bu isə qədim mənbələrdə bir çox mübahisəli tezislərin meydana çıxmasına səbəb olur.

İndi də ənənələrinin şahidi olmaq üçün ermənilərin alban tarixçisi Mxitar Qoşun əsəri üzərindəki əməliyyatına baxaq. „Mxitar Qoşun „Qanunnamə"sinin taleyi də M. Kalankatlının „Ağvan tarixi"nin taleyinə bənzəyir. Bu əsərdə albanların „həyatının hüquqi normaları, alban cəmiyyətinin müxtəlif sinif və təbəqələri arasında olan ictimai və hüquqi münasibətlər qəti şəkildə göstərilmişdir."¹³⁰

Məlumdur ki, Mxitar Qoşun başlıca əsərinin adı „Datastanak", yəni „Qanunnamədir" və onu müəllifi təxminən 1184-cü ildə (erməni erasının 633-cü ilində) tərtib etmişdir.¹³¹ Lakin Qoşun bu əsərinin nəşrləri nədənsə, əlyazmasında olmayan „Hayos" sözünü onun adına əlavə etmişlər və beləliklə, Qoşun özünün heç bir zaman yazmadığı yeni qondarma ad, „Datastanagirk hayos", yəni „Erməni qanunnaməsi" adını uydurmuşlar.¹³²

¹²⁵ Архив армянской истории, 1894, стр. 399; Z. Bünyadov, səh. 96.

¹²⁶ Z. Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə s.58.

¹²⁷ Культура раннефеодальной Армении (IV-VII вв). Ереван, 1980. стр 236;

Ziya Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı 1989, s. 97.

¹²⁸ Yəni orada, səh. 237; Ziya Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı 1989, səh. 97.

¹²⁹ Z. Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı 1989, səh. 97.

¹³⁰ Ф. Мамедова. Политическая история и историческая география Кавказской Албании. (3 в. до н.э.-8 в.н. э.) Баку 1986, стр. 22.

¹³¹ Z. Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı 1989, səh. 97.

¹³² Mxitar Qoşun „Erməni qanunnaməsi", A. A. Papovyanın tərcüməsi, Yerevan, 1954. Mütərcim Alban qanunlarını şərh edən mətnin xeyli hissəsini atmışdır. Ziya Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı 1989, səh. 97.

Erməni tarixçilərində də etiraflar vardır. A. Ş. Mnasakanyan M. Qoşun əsəri üzərində aparılan əməliyyatları əslində qəbul etmir. Lakin bununla yanaşı bildirir ki, Mxitar Qoşun əlyazması „Mxitar Qoşun qanunnaməsi” adı ilə məlumdur. „Erməni” sözünü isə B. Bastamyans (Qoşun əsərinin nəşri) „nəşr olunan mətn üçün yanlış seçmişdir.”¹³³

Bu əsərin müzakirələrə mövzu olmasına təsir edən amillərdən biri də Qafqazın etnik coğrafiyasına aid məlumatlarıdır. M. Kalankatlının „Ağvan tarixi” kitabında etnik vəziyyət aydınlaşdırılarkən ermənilərin ələnməsi¹³⁴ və çıxarılması haqqında iddialar” doğru deyildir. Azərbaycan ərazisində ermənilərin məskunlaşması gec – XIX əsrin 30-cu illərində meydana çıxmışdır. Albaniyanın əhalisi, albanlar aborigen olmuşdular. Bununla yanaşı olaraq daima türk xalqları bu bölgələrə daxil olur və məskunlaşdılar. Bir sıra vaxtlarda İran qəbilələri də bu yerlərə yerləşirdilər.”

Məlum olduğu kimi, Qoş bu „Qanunnamə”ni „Alban sülalə kilsələrinin nəcib başçısı”, Albaniya katolikosu III Stepannosun dəfələri etdiyi xahişinə görə yazmışdır.¹³⁵ „Qanunnamə”yə heç bir sistem və rəhbər rabitə olmadan Şərqi Roma imperiyası qanunları ilə yanaşı Albaniya kilsə qanunları, „Musanın qanunları” və erməni xalq adətləri daxil edilmişdir ki, bu da „Qanunnamə”nin erməni hüququ sənədlərinə aid olduğunu əsla təsdiq etmir.

Arran tarixinə dair bir çox digər orta əsr mənbələri kimi Qoşun „Qanunnaməsi” və Kirakos Qandzaketinin „Tarix”i də alban ədəbiyyatı abidələri hesab edilməlidir. Azərbaycanda Arran (Albaniya) tarixinin xristian dövrü tədqiqatçılarının olmaması nəticəsində ortada dildən başqa heç bir əsas olmadığı halda, bütün bu ədəbiyyat nədənsə, erməni ədəbiyyatı hesab

edilmişdir. Geniş yayılmış alban ədəbi abidələrinin mövcud olduğu, Ermənistanın Matenadaran kitab anbarında tapılmış əlyazmaları ilə təsdiq olunur. Məsələn, A. D. Anasyan bu yaxınlarda belə bir əlyazması tapmışdır. (siyahı N101, səh. 386a-389a; siyahı N2121, səh.341b-343b); „Müqəddəs və ilahi mərhəmin tarixi haqqında”; bunu müqəddəs keşiş babalar Şərqdə (yəni Albaniyada-Z. B.) alban dilində tapmış və erməni dilinə tərcümə etmişlər.”¹³⁶

Alban yazı mətnlərinin və əsərlərinin yoxa çıxması alban kilsəsinin bütün hüquqlarını zorakılıqla qəsb etmiş qriqoryan katolikosluğunun albanlara zidd olan siyasəti ilə bağlıdır. Alban kilsəsinə təqib etməkdə və onun müstəqil olmaq hüququnu məhdudlaşdırmaqda erməni qriqoryan kilsəsi xüsusi rol oynamışdır. Erməni katolikosu həmişə özünün ilkinliyini və alban kilsəsindən üstün olduğunu iddia edirdi. Erməni və alban ruhaniləri arasında əsrlər boyu mübarizə olmuşdur.¹³⁷ Erməni katolikosları alban kilsəsinə öz nüfuzuna təbə etmək üçün, əvvəlcə Sasanilərin, sonra isə Ərəb xilafətinin silahlı qüvvələrinin köməyinə əl atırdılar.¹³⁸

Alban dili ərəb istilası dövründə ərəblərin nüfuz dairəsindən kənar qalan vilayətlər əhalisinin qriqoryanlaşdırılması nəticəsində yox olmuşdur. Bu hal ermənilərin albanların yaşadıkları bölgələrə köçürüldəndən sonra baş vermişdir. Ərəblərin işğal etdikləri yerlərdə isə alban dili X əsrdən sonra yox olmağa başladı.

Mənbələrə yaxınlaşmanın bu forması az saylı ermənilərə özlərinə aid olmayan mənbələri mənimsəməyə imkan vermişdi. Burada çox mətləblər gizlənilir. Ermənilərin başqa xalqların tarixi mənbələrini mənimsəmə formasından biri orta əsr

¹³⁶ С. Т.Еремян. Идеология и культура Албании III-VII вв, стр.329; Ziya Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı 1989, səh. 97

¹³⁷ Alban kilsəsi b.e. 74-cü ilindən mövcuddur. (История Агван, 1 qf.6)

¹³⁸ Bu mübarizə 1836-cı ildə qədər davam etdi. Alban kilsəsi erməni katolikosunun xahişi əsasında 1836-cı ildə Peterburq Müqəddəs Sinodunun qərarı ilə ləğv edildi və daha yaşamadı. М.Орманян. Армянская церковь, ее история, учение, управление, внутренний строй, литература, ее настоящее. Москва, 1913, стр 118.

¹³³ Z. Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı 1989, səh. 98-99.

¹³⁴ Ф. Мамедова. Политическая история и историческая география Кавказской Албании. (3 в. до н.е.-8 в.н. е.) Баку 1986, стр.40.

¹³⁵ Z. Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı 1989, səh. 97

alban mənbələrinin erməniləşdirilməsi şəklində olmuşdur. Bu mənbələrin mənsubiyyətinin müəyyən edilməsi, onun erməniləşdirilməsinin sirrini açır.

X əsrə qədər hazırlanmış alban mənbələri başlanğıcda alban dilində yazılmışdır. M. Kalankatlının „Ağvan tarixi“ kitabı da əvvəlcə alban dilində hazırlanmışdır.

N. Vartapetovun qeyd etdiyi kimi, erməni kilsəsi „həmişə özü üçün yeni şəraitə bacarıqla uyğunlaşırdı və siyasi vəziyyətdən asılı olaraq, Səfəvilərə, sonra da rus çarına qulluq göstərirdi; necə ki, vaxtilə eynilə həmin qaydada hərəkət edib Bizans imperatorları, İranın sasanı şahları, ərəb xəlifələri, monqollar və digərləri qarşısında baş əymişdi.“¹³⁹

Alban mədəniyyət nümunələrinin tarixi taleyinin müəyyən edilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Alban mədəniyyət nümunələri çox təcavüzlərə məruz qalmışdır. Bu mədəniyyət nümunələri ilk olaraq alban xalqı üçün alban dilində yazılmışdır. Lakin bir çox müharibələr alban mədəniyyət nümunələrinin məhv edilməsi ilə nəticələndi. Bunlardan başqa ərəblərin və ermənilərin məqsədli fəaliyyəti nəticəsində xeyirli mənbələr erməni dilinə çevrilməklə „canlarını qurtara“ bilmişdilər. Lakin istifadə edə bilmədikləri mənbələrin məhv edilməsini məsləhət bilmişdilər. Həqiqət nə qədər inkar edilsə də ortaya çıxır.

Həç təsadüfi deyil ki, alban əlifbasına qarşı olan iddialara baxmayaraq XIII əsr erməni tarixçisi Etum (Qayton) məlumat verir ki, hələ XIII əsrdə albanların bir hissəsi alban yazısından istifadə edirdilər. Bundan başqa alban yazısı haqqında mənbələrlə əlaqədar olaraq A. D. Anasyan tərəfindən *Mate-nadaranda aşkar edilən „Müqəddəs və ilahi elegiyaların tarixi haqqında“ qədim erməni əlyazması da fikrimizi isbat etməkdə bizə kömək edə bilər. Onu müqəddəs atalar Şərqdə alban dilində tapdılar və erməni dilinə tərcümə etdilər.*

Erməni mənbələrinə və tarixi mövzuda kitablarına tənqidi yanaşılmalıdır. Onların başqa xalqlara aid mənbələri erməniləşdirmə metodlarını yaddan çıxarmaq olmaz. Dünya kitabxanalarında çox erməni mənbələri və tarix kitabları var. Onlardakı faktları ciddi təhlil etdikdən sonra tarixi mənbə olaraq istifadə etmək mümkündür. Erməni mənbələrinin bir spesifik xüsusiyyəti də müəyyən edilmişdir. Erməni dilində olan mənbələrin heç də hamısı erməni mənbələri deyil. Erməni mənbələrini iki qrupa ayırmaq çox ədalətli olar. Onlardan bir hissəsi qədim erməni mənbələridir. İkinci hissəsi alban dilində və ya başqa qədim dillərdə yazılmış mənbələrdir ki, erməni dilinə çevrilmişdir. Bu çevrilən mənbələr üzərində hökmən „əlavələr“ olmuşdur. Bu da qəbul edilməlidir ki, „əlavələrə“ ehtiyac olmasa o mənbələr erməni dilinə çevrilməzdi. Həmin mənbələr erməni deyil, erməni dilli mənbələrdir.

Jacques de Morqan və „Erməni xalqının tarixi“nin yazılması

Hadisələrin tarix ola bilməsi üçün tələb olunan əsas şərtlər onun elmi və obyektiv işıqlandırılmasıdır. Tarix kitabları tarixi gerçəkliklərdən qidalanmazsa o tarix deyil, əfsanə, nağıl, bəlkə də hekayə ola bilər. Lakin bütün zamanlarda tarix yazanların mütləq obyektiv olmaları müxtəlif amillərlə əlaqədar olaraq çox halda mümkün olmamışdır. Tarixçi də insandır, onun da milli, siyasi və psixoloji xüsusiyyətləri olduğundan həmin hissələrin əsərlərinə də təsiri olur. Bu, bütün amillər nəzərə alındıqda təbii sayıla bilər.

Buna görə də tarixi hadisələri yalnız bir qaynaqdan obyektiv, tərəfsiz öyrənmək imkansızdır. Tarixi həqiqətlərin bütün tərəfləri ilə aydınlaşdırılmasında tarixi müqayisə metodundan istifadə etmək lazım gəlmişdir. Bir tarixi hadisəni öyrənmək üçün eyni dövrdə yaşamış müxtəlif dil, din, siyasi, dövlət xüsusiyyətlərinə sahib olan tarixçilərin eyni mövzu

¹³⁹ Н. С. Вартпетов. Христианские памятники Карабаха стр. 11.

haqqında fakt və onlardan meydana çıxan fikirlərin müqayisəsi ilə doğru nəticə çıxarmaq mümkündür.

Tarix yaratmaq, tarix yazmaq bütün xalqların varlığının əsas şərtlərindən biridir. Tarixsiz xalq yoxdur. Bütün xalqlar dünya, qitə, bölgə tarixinin yaradılmasında mütləq iştirak etmişlər. Az və ya çox dərəcədə baş verən hadisələrin iştirakçısı olmuşlar. Bu səbəbdən də xalqların tarixdə rolunun inkar edilməsi kimi, şişirdilməsi də haqsızlıq olub tarixin mühakiməsində ortaya çıxacaqdır.

Lakin qəribə olsa da tarixi yazılmamış, ya da zəif yazılmış çox sayda xalqlar vardır. Tarix səhnəsində olan bütün xalqlar az və ya çox dərəcədə yaşadıkları coğrafiyadakı hadisələrdə iştirak etmişlər. Xalqlar seyrçi və ya birbaşa hadisələri yaratmış olsalar da „milli paylarına“ görə tarixdə yaşamaq hüququna sahibdirlər. *Kiminsə bir adamın haqqını əlindən almaq hüququ olmadığı kimi, bir xalqın tarixi haqlarının qəsb edilməsi də bəşəri cinayətdir.*

Tarixi hadisələri yaradan insanlardır. Tarixi hadisələri tarixləşdirənlər isə tarixçilər olmuşlar. Xalqın tarixinin yazılmasının mühüm və vacib şərtlərindən biri əlifbanın olmasıdır. Ona görə də „tarix əlifbanın ortaya çıxması ilə başlayır“ fikri yaranmışdır. İndi bütün tarixçilər bu qaydanı qəbul etmişlər.

Əlifba hər bir xalqın həyata keçirmiş olduğu mühüm inqilabdır. Onun kəşfi ilə müqayisə edilə biləcək çox az hadisə ola bilər. Bəlkə də müqayisəsi mümkün deyildir. Xalqın şərəf fondunu zənginləşdirən bütün hadisələr yalnız əlifbadan sonra tarixləşmək imkanı tapır. *Tarixin vəzifəsi manqurdlaşdırmaq olmadığı kimi, nifaq, düşmənçilik toxumu səpmək də deyildir. Çünki hər iki halda insan təbiiliyini itirir, düşüncə yerini hisslərə, duyğulara verir. Duyğularla görünən işlərdə sevinəndən əvvəl əzab gəlir. Bu bir adam üzərində deyil, bir xalq, üzərində sınaqdan keçirilirsə bəşəri faciələrə imza atılmış olur.*

Hər bir xalq əlində əlifba dünyaya gəlməmişdir. Hər bir

xalqın dinsiz də, əlifbasız da dövrü olmuşdur. Türklər də, ermənilər də, farslar da, ərəblər də, hindlilər də, azərbaycanlılar da bu qanunun gücünü hiss etmişlər.

Ermənilər əlifba ilə əlaqədar olaraq bir çox xalqlardan fərqli olaraq bəxtləri gətirmişdir. Daha doğrusu əlifbanı yaratmaq bir dəyədirsə, onu qoruyub bu günə qədər yaşatmaq ondan da böyük xidmətdir. Ermənilər xristianlığı 301-ci ildə qəbul etmişlər. Belə iddia irəli sürürlər ki, onlar ilk xristian millətidirlər. Halbuki tarixi mənbələr ermənilərin bu “birinciliyini” qəbul etmir. “Amma erməni tarixçiləri Ermənistanın 301-ci ildə xristianlığı dövlət dini kimi dünyada birinci olaraq qəbul etmiş ölkə olması barədə mif yaratmışlar və onu inadla təbliğ edirlər, hərçənd elmə çoxdan məlumdur ki, hələ II əsrin axırlarında, yəni ermənilərdən bir əsrdən də çox əvvəl ərəmeydilli Edessa çarlığında (Osroyenada) xristianlıq rəsmi din olmuşdur.”¹⁴⁰

Tarixçilər göstərir ki, xalqların, o cümlədən ermənilərin də əlifba yaratmaları ehtiyacın məhsuludur. Tarixçilərə görə ermənilər xristianlığı qəbul etdikdən sonra dinin yayılmasını asanlaşdırmaq üçün, xristian dini kitablarının yayılmasını düşünmüşlər. Belə olduqda əlifba yaratmaq ehtiyacı meydana çıxmışdır.

Ermənilərin əlifba yaratmaları tarixi də fikrimizi bir daha təsdiq edir. 46 hərflə erməni əlifbasını Mesropun 406-cı ildə yaratmış olduğu qəbul edilmişdir.¹⁴¹ Beləliklə, ermənilərin əlifba yaratmaları xristianlığın qəbul edilməsindən sonra kilsənin fəaliyyətinin nəticəsində olmuşdur. Erməni əlifbasının siyasi dəstəyini III Trdat verdiyi halda, onu icad edən, erməni kilsəsinin 10-cu katolikosu I Sahakın əmri ilə hərəkət edən, din adamı olan Mesrop Maştoz idi. Erməni kilsəsinin xalq üzərində təsirinin böyük olması əslində bu tarixdən qaynaqlanmışdır.

İlk erməni tarixçisi olaraq III Trdatın katibi olan

¹⁴⁰ Ramiz Mehdiyev. Gorus-2010 Absurd teatr mövsümü. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2010, s.24.

¹⁴¹ Kamuran Gürün. Erməni dosyası. Ankara. 1985, s. 4

Agathangenin adı çəkilsə də tarixçilər bir səsle Xorenli Moiseyi ilk klassik tarixçi qəbul etmişlər. Lakin bizim məqsədimiz erməni tarixçilərinin siyahısını müəyyən etmək deyildir.

Erməni xalqının tarixinə aid dünya kitabxanalarının fondlarında nadir kitablar vardır. Dünya erməniləri tarixlərini o kitablardan öyrənirlər. Tarix bulağından su içənlər çox halda onun qaynağından, yolda bulağa gələnə qədər qarışanlardan xəbərsiz olduqlarından „zəhərlənib“ dərdlərini bilmədən də ölə bilirlər. Tarix „bulağından“ çox insanlar istifadə etdikləri halda onun mənbələrinin nə qədər obyektiv, doğru olduğunu əksər halda müəyyənləşdirə bilmirlər. Dünən təbiətdə bulaqdan zəhərlənmələrin olduğu kimi, bu gün də dünyanın müxtəlif ölkələrində insanlar kitabların necə yazıldığını bilmədiklərindən gerçək olmayan faktlardan „zəhərlənirlər.“ *Mənəvi müdaxilə ekoloji müdaxilədən daha dağudıcıdır.*

Hər kəs qəbul edər ki, təbiətdəki bulaqlardan zəhərlənərək ölənlər (belə fikir var ki, təbiətdə bulaq zəhərləndikdə tədricən quruyur. Bu, təbiətin təhlükəsizlik tədbiridir.) mənəvi zəhərlənmələrdən ölənlərdən milyon dəfələrlə azdır. Çox təəssüflər olsun ki, təbiətdəki hikmətdən (özünüqurutma) siyasi həyatda istifadə edilmir. Əksinə uzun illərdir ki, xalqları daha çox təsirləndirmək üçün tarix yazmanın fərqli üsulları işlənib hazırlanmışdır.

Morqan tərəfindən yazılmış əsər erməni tarixinin necə yazıldığını anlamaq baxımından çox mühüm nümunədir. Morqanın erməni xalqının tarixi kitabı sonradan dəfələrlə nəşr edilmişdir. Hər dəfə də nəşr edilərkən səlahiyyətləri olmasa da müxtəlif şəxslər tərəfindən „əlavələrə“ məruz qalmışdır. Əsərə olan „əlavələrə“ görə erməni xalqının tarixi üç məqsədə xidmət etməlidir:

1. Fransa və dünya xalqlarını maarifləndirmək və diqqətlərini çəkmək;
2. Ermənilərə öz müqəddəratını təyin etmələri hissini aşılamaq;

3. Müstəqil dövlət qurmalarının səbəbini aydınlaşdırmaq və onlarda haqlı olmaq duyğusu yaratmaq.

Erməni xalqının tarixi Morqan tərəfindən yazılmasına baxmayaraq onun ideyası Arşak Çobanyana¹⁴² aiddir. A.Çobanyan erməni tarixini yazdırmaq üçün Fransada bizansşünas alim, tarixçi Qustav Şlumbergerə müraciət edir. Qustav Şlumberger təklif olunan kitabı yazmaqdan imtina edir. Lakin imtina etməsinə baxmayaraq bu əsərin Morqan tərəfindən yazılmasının mümkünlüyünü söyləyir.

A. Çobanyanın istəyi ilə əlaqədar olaraq Q. Şlumberger 1916-çı il martın 14-də Morqana bir məktub göndərmişdi. Q. Şlumbergerin məktubu erməni tarixinin necə yazılmış olduğunu açıqlamağa imkan verir. Aşağıda Q. Şlumbergerin Morqana olan məktubunun verilməsini məqsəduyğun hesab edirik: *„Məktubumun əsas məqsədi Çobanyanın sizə olacaq müraciətini qəbul etməyinizdir. Dünən bu məqsədlə Çobanyan məni görməyə gəlmişdi. Plon nəşriyyatında, başqa birində də ola bilər. Xristian Ermənistanın¹⁴³ tarixini əhatə edəcək mükəmməl bir kitabın yazılması mütləq lazımdır. Fransa xalqı bir erməni tarixi kitabına (Baqraditlər, Rupenlər, Türk idarəsi) sahib olmalıdır. Bu tarix kitabı usta bir əl tərəfindən canlı bir şəkildə yazılmalıdır. Bu kitabın tez və yaxşı şəkildə ancaq sizin yazma biləcəyinizi Çobanyanla söhbətləşdik. Sizə hər xidməti göstərəcəkdir. Çobanyan sizə təkrar yazacaq. Xahiş edirəm müsbət cavab verin. Sizin müsbət cavabınız, bizim üçün 18 ay*

¹⁴² Arşak Çobanyan 1872-ci ildə İstanbulda doğulmuş və təhsilini mərkəzi erməni məktəbində tamamlamışdır. Yazıçıdır. Bir müddət İstanbulda qəzetçiliklə məşğul olmuş və 1895-ci ildən Parisdə yaşamağa başlamışdır. A. Çobanyan Parisdə Osmanlı dövləti əyhinə çalışan qruplara rəhbərlik etmişdir. Birinci Dünya müharibəsi başladıqda məlum olmayan səbəblə əlaqədar olaraq erməni xalqının tarixini yazdırmaq üçün tarixçi axtarmağa başlayır. A.Çobanyan erməni xalqının tarixini yazdırmaq üçün ilk dəfə görkəmli alman tarixçisi Şlumbergerə müraciət edir. Şlumberger imtina etməsinə baxmayaraq A. Çobanyanın Morqanla tanış olmasına şərait yaradır. Morqan uzun yazışmalardan sonra erməni xalqının tarixini yazmağı qəbul edir.

¹⁴³ Ermənistan dövləti 1918-ci ilin may ayında yaradıldığı halda, 1916-cı ildə olmayan dövlət haqqında danışılır.

səngərlərdə vuruşmaqdan¹⁴⁴ min dəfə faydalı olacaqdır. İndi hər şeyi bir tərəfə buraxıb bu faydalı işə girişin.”¹⁴⁵

Şlumbergerin Morqana olan məktubu erməni tarixini fransızlara və fransız dilində danışan xalqlara necə təqdim edildiyini anlamaq baxımından çox ibrətamizdir. Məktubda xristian təəssübkeşliyi aydın şəkildə görünür, xristian Ermənistanın tarixinin fransızlar üçün lazım olduğu xüsusi vurğulanır. Ermənilərin milli tarix yazdırmalarının „metodologiyasının” əsasında yazılacaq tarixi hadisənin mövcudluq dərəcəsi daha əhəmiyyətli yazanın, tarixçinin ustalığı və „yaradılacaq” tarixin canlı olması məsələsidir.

Tarixçinin yazı „mətbəxində” əsas şey tarixi sənədlər, arxiv və başqa xarakterli məlumatlardır. Sifarişçilərə görə tarixçinin yazacağı sahədə peşəkarlığı, sənədlərə sahib olması deyil, daha çox usta olması lazımdır. Yazılacaq əsərin adı və əhatə edəcəyi dövr bəlli olduqdan sonra ermənilər tarixçini öz düşüncələrini tarixləşdirə biləcək „sənədlər”lə təmin edə bilirlər. Bu, çox asandır. Ona görə ki, ənənəvi olaraq ermənilər istənilən dövrə aid „sənədlər”i tərtib etməkdə usta adamları seçməyi bacarmışlar. Bu bərdə irəlidə çox faktları sizin mühakimənizə verəcəyik.

Tarixi əsərin yazılmasında ermənilərin metodologiyasının ikinci şərti məktubda göstəriləyi kimi tarixçi üçün „əliaçıqlıq” göstərməkdir. Əliaçıqlıq göstərilməzdisə Morqanın belə bir əsəri yazmağa razılıq verə biləcəyi də imkansız idi.

Erməni tarixinin meydana gəlməsi yolunun izlənməsində çox əhəmiyyətli olacaq məktub Morqanın Şlumbergerə cavabından götürülmüş aşağıdakı hissədir; „Mənim düşüncəmdə yazacağım erməni tarixi, hər yerdə mənbələrə istinad edilməklə, sənədlərlə təmin edilməli və təkzibçi olmalıdır. Ancaq Çobanyanın istədiyinin və sizin məsləhət gördüyünüzün bu olmadığını anlayıram.

¹⁴⁴ Dünya müharibəsinin səngərlərində 18 ay vuruşmanın min mislini erməni xalqının tarixinin yazılması ilə bərabərləşdirir. Əhsən, xristian təəssübkeşliyinə.

¹⁴⁵ Kamuran Gürün. s. XXXV

Bibliografiyası dəqiq olmayan, Fr.Lenormantın Böyük Yunanıstanı kimi bir kitab istəyirlər. Bu mənim baxışlarımı bir az dəyişdirir.”¹⁴⁶

„Ayrıca burada mənim heç bir sənədim yoxdur. M. Çobanyanın mənə lazım olan hər şeyi göndərəcəyini söyləyirsiniz. Əgər mən yarı yolda dayanmaq məcburiyyətində qalsam başlanmış çalışmaları davam etdirmək və tamamlamaq lazım gələcəkdir.”¹⁴⁷

Başqa məktublarında tarix „yazmağın” sirlərinə aydınlıq gətirəcəyini, gələcəkdə lazım olacağını nəzərə alaraq iqtibasın verilməsini lazım bilirəm: „Birincisi, erməni tarixi yazmağım ilə əlaqədar lazım olan əsərlər haqqında sizə məlumat verirəm. İkincisi, bu günə qədər hansı əsərlərin nəşr edilmiş olduqları haqqında məlumatım aşağıdakı kimidir. Parisdəki kitabxanamda sadəcə qədim tarixə, Moise de Korenə, Zenob və başqalarına qədər olan dövrlərə aid kitablar var. Halbuki yazacağım kitabda əhəmiyyət verməli olduğum dövr orta əsrlər olmalıdır. Aninin yıxılmasına qədər Böyük Ermənistanla əlaqədar olaraq yaddaşımnda bir kitab adı yoxdur, amma bu şübhəsizdir ki, siz bu mövzu ilə əlaqədar daha çox məlumata sahibsiniz.”¹⁴⁸

Morqan sonra aldığı kitabların siyahısını verərək yazmışdır: „Bütün kitabların üz qabığına karandaşla adınızı yazdım, beləcə başıma bir qəza gəlsə¹⁴⁹(?) sizə qaytara bilərlər.”¹⁵⁰

Erməni tarixinin sifarişçisi Çobanyanın hərəkət tərzinin də öyrənilməsi sənədlərin təhlil edilməsi üçün çox mühümdür. Sifarişçi ilə icraçı arasında olan razılaşmaya görə icraçı Morqan erməni xalqının tarixini yazdıqca Çobanyana verməli, ikinci də isti-isti yazıları gözdən keçirməli idi. Lakin mənbələrdən görünür ki, sifarişçi ilə icraçı arasındakı müqavilədə mühüm məqamlar da var imiş. Sifarişçi Çobanyan Morqanın əlyazmaları ilə münasibətdə sərbəst idi. Bu səbəbdən də Çobanyan əlyazmada lazım bilmədiyi – kitabın ümumi ideyasına xidmət

¹⁴⁶ Kamuran Gürün. s. XXXV

¹⁴⁷ Belə bir tarixin əsərin yazılmasının mümkün olmayacağına, bitirmədən əl çəkə biləcəyinə işarə edir.

¹⁴⁸ Kamuran Gürün. s. XXXV

¹⁴⁹ Əsərin təzyiq və hədə altında yazılmasına işarə edir.

¹⁵⁰ Kamuran Gürün. s. XXXVI

etməyən sənədləri, fikirləri çıxara bilər və ya istədiyi əlavələri edə bilərdi. Çobanyanın Morqanın əlyazmalarının passiv oxucusu olmadığı aydın görünür¹⁵¹.

Morqan sonrakı məktublarında Çobanyanın(?) əlyazma mətni üzərində ciddi işləmiş olmasını və „əlavələr“ etdiyini də göstərmişdir. Əslində Morqanın əlyazma mətni „açıq qapı“ prinsipi ilə tərtib edilir və ora arzuladıqlarını,¹⁵² əlavələri Çobanyanın vasitəsi ilə edirdilər. Morqan yazırdı: „Mənim yazdığım mətnə əlavələrinizi diqqətlə oxudum...Ən qədim zamanlardan bəri müxtəlif erməni krallıqlarının, Şərqi mədəniləşdirilməsi istiqamətində ermənilərin oynadığı rol üzərində mənə aydınlaşdırdığınızı¹⁵³ fikirlərdə daha çox duracağam.“¹⁵⁴

7 mart 1917-ci il tarixli məktubunda Morqan Çobanyana yazırdı: „Gözəl və yaxşı bir kitabımız¹⁵⁵ olacaq. Amma onu gözdən keçirmək üçün sizə güvənirəm(?) (Güvəndən çox danışılan yerdə güvən olmayır. Necə demişlər cəza evlərində azadlıq, xəstəxanalarda sağlamlıq olmadığı üçün onun haqqında oralarda daha çox danışılır.) Çox şey gözümdən qaça bilər. Əslində Morqan üçün gözdən qaçanlar Çobanyana lazım idi. Gözdən qaçma adı altında istənilən sənədi əlyazma mətninə daxil edir, Morqanın təşəkkürünü qazanır, erməni tarixini tarix meydanından, coğrafiyadan çox-çox uzaqlarda Parisdə, tarixçinin yazı masasının üzərində dünyaya „gətirirdilər.“

18 iyul 1917-ci il tarixində Morqan başqa bir məktubunda yazırdı: „Çox qısa hesab etdiyiniz fəsilləri yenidən gözdən keçir-

¹⁵¹ Çobanyana kömək edən başqa erməni tarixçilərinin, liderlərinin də pərdə arxasında ola bilməsi istisna edilmir.

¹⁵² olanları, gerçəkləri deyil

¹⁵³ Nə yazmalı olduğunu tarixçi Morqana Çobanyan aydınlaşdırır. Paradoksa,bax.

¹⁵⁴ Kamuran Gürün. s. XXXVI

¹⁵⁵ İfadəyə bax. kitabımız. Kitabın üzərində müəllif olaraq Morqanın adının olmasına baxmayaraq, kitabın ortaya çıxmasında arxasında duranlarla birlikdə Çobanyan da vardır. Çobanyana erməni milli tarixini erməni tarixçisinin və ya adı bir erməninin yazması deyil, „tərəfsiz“ bir əcnəbi tarixçinin yazması bir sıra səbəbdən çox əhəmiyyətli idi. Morqan erməni deyil əcnəbi olduğundan onun yazdıqları daha mötəbər hesab ediləcəkdir. Digər tərəfdən xalqın tanınmasında, davasında da belə əsərin əvəzsiz əhəmiyyəti olacaqdır.

cəyəm. Tələbləriniz (sifarişləriniz?) əlimdə, lazım olan sənədlər də hazır, asan olacaq.“

Bu şəkildə, muzzdlu tarix yazan Morqan tərəfindən hazırlanan „Erməni xalqının tarixi“ 1917-ci il oktyabr ayında tamamlanmış və nəşriyyata təhvil verilmişdi. Bu məktublaşmalar və onlardan alınan iqtibaslar erməni xalqının tarixinin klassik əsərlərindən birinin – J.Morqanın əsərinin nə qədər xalqın tarixini əks etdirdiyini aydın görürük. Əslində bu kitabda uyuşmayan J. Morqanın üstüörtülü şəkildə olsa da „Sezarın haqqının Sezara verilməməsidir“ kəlamıdır.

Lakin Edmond Kayacıyanın nəşr etdirdiyi məktublardan görüldüyü kimi: „Erməni xalqının tarixinin necə hazırlandığını, redaktənin (əlavələrlə) kimin etdiyini, gözdən keçirdiyini, hətta nəşriyyat xərclərinin səxavətlə kim tərəfindən ödəndiyini görməmək mümkün deyildir.“¹⁵⁶

Burada çoxlarını bir məsələ ciddi maraqlandırır. Necə ola bilməmişdir ki, Edmond Kayacıyan bu məktubları nəticəsini düşünmədən nəşr etdirmişdir. İlk baxışda belə görünür ki, E. Kayacıyan bu məktubları nəşr etməklə Çobanyanın ermənilərin millət davasına olan xidmətlərini göstərmək, tarixləşdirmək istəmişdir. Lakin əks reaksiya – bu həqiqətləri ortaya qoyarkən Morqanın elm adamı adına ala biləcəyi zərbəyə əhəmiyyət verməyə bilməzdi.

Əslində E.Kayacıyan üzərində dayandığımız məktubları nəşr etdirməklə yalnız Morqana deyil, onun yazmış olduğu „Erməni xalqının tarixi“ kitabı ilə Arşak Çobanyana da zərbə vuraraq bu üçlüyü tarix arxivinə göndərmiş və unudulmağa məhkum etmişdir. Bununla da E. Kayacıyan tarixin obyektiv, ədalət məhkəməsindən bəraət almış, pozulmuş tarixi həqiqətlərin ortaya çıxmasına kömək etmişdir. Bu şəkildə hazırlanan „Erməni xalqının tarixi“ 1919-cu ildə nəşr edilmişdir.

¹⁵⁶ K. Gürün. s. LIII

Böyük elçi Morgentaunun xatirələri və erməni məsələsi

Artıq yüz ilə yaxın bir müddətdir ki, dünya ictimaiyyəti bir dilemma qarşısında qalmışdır. 1915-ci ildə Türkiyənin Şərqi Anadolu vilayətlərində nələrlə olmuşdu? Orada olanlar doğrudanmı erməni üsyanları idi? Türklər erməniləri yaşadıkları vilayətlərdən daha təhlükəsiz bölgələrə köçürməkdə nə qədər haqlı idilər? Bu sualların sayını artırmaq da olar. Lakin bu bir gerçəklikdir ki, ermənilərin xəyanəti və onları pərdələmək üçün dünyaya təqdim olunan yalanların nəticəsi olan həmin hadisələr ilk gündən olduğu kimi deyil, təhrif edilmiş şəkildə dünyaya yayılırdı.

Burada böyük dövlətlərin dəstəyini alan ermənilərdən başqa fərqli ölkələrin müxtəlif dərəcəli təmsilçiləri də vardı. Ermənilər yalnız özləri deyil, müxtəlif səbəblərdən I Dünya müharibəsinə daxil olan və Alman-Türk blokuna qarşı olan ölkələrin də güclərindən istifadə etməyə çalışır, çox halda da onların vasitəçiliyindən istifadə edirdilər. Artıq 1915-ci ildə hadisələr davam etdiyi vaxtda belə yalanlar, qondarma və uydurma „məlumatlar“ isti-isti dünyanın xəbər qaynaqlarına çatdırılırdı.

Bu sahədə müharibə illərində ABŞ-ın Osmanlı dövlətində Böyük elçisi olmuş ermənilərlə əhatə olunmuş Henri Morgentaunun müstəsna rolu olmuşdur. O, dünya müharibəsi illərində yarı gizli, yarı açıq şəkildə erməni əsilli katib, müşavir və tərcüməçi tərəfindən hazırlanan müxtəlif məsələlər, o cümlədən türk-erməni münasibətləri haqqında böyük miqdarda məlumatları, sənədləri dünyanın müxtəlif mətbuat agentliklərinə göndərmişdi. Bununla da bütün dünyada olan və ya olmyan hadisələrin yayılmasında böyük rol oynamışdır.

Tarixi mənbələrə görə I Dünya müharibəsi boyunca ermənilərin „çəkdiklərini“ dünyaya yayan üç nəfərin adı göstərilir. Bunlardan birincisi 1916-cı ildə ermənilər haqqında

sənədləri nəşr etmiş Lord Bryce'dir.¹⁵⁷ İkincisi, 1917-1918-ci illərdə erməni məsələsini Avropanın qalan hissəsində bəyan edən alman protestant keşişi Yohannes Lepsius¹⁵⁸ dur. Üçüncüsü, Amerikada və Avropada eyni vaxtda nəşr edilən „Böyük elçi Morgentaunun xatirələri“ kitabıdır ki, onun müəllifi əsərin adından da görüldüyü kimi Henri Morgentaudur.¹⁵⁹ Daha az görünən, daha az bilinən cəhətlərdən biri də bu əsərlərin ortaya çıxmasında Amerikanın Osmanlı dövlətində böyük elçisi olan Morgentaunun həmin əsərlərin nəşrinədək olan xidmətləridir.

Bu əsər yalnız I Dünya müharibəsindən sonra deyil, bu gün də Amerikada və dünyanın başqa yerlərində türk əleyhdarlığının ən mühüm mənbələrindən biri sayılır. Əsərin ilk „məziyyəti“ ondan ibarətdir ki, müəllifi erməni deyildir. İkincisi, I Dünya müharibəsinə, „məcbur“i daxil olmasına baxmayaraq uzun illər bitərəfliyini qorumuş Amerika vətəndaşı və onun inanılmış səlahiyyət sahibi, Osmanlı dövlətində olan böyük elçisidir. Onun xatirələrinin mərkəzində belə bir əsassız fikir durmaqdadır: Türkiyədə İttihat və Tərəqqi hökuməti ermənilərlə olan „haqq-hesablarını həll etmək istəmiş, erməni azlığına qarşı milli yoxetmə¹⁶⁰ siyasətini həyata keçirməyə çalışmışdır.

H. Morgentau məqsədini fərqli şəkildə açıqlamışdı. Ona görə bu kitabın yazılmasında əsas məqsəd Amerika ictimaiyyətinin hökumətin müharibə siyasətinə dəstəyini qazandırmaqdır. Alman və türk əleyhdarı bir kitab yazaraq, ABŞ-ın müharibəyə girməsinə haqq qazandırır. Morgentau dostu, Amerika prezidenti Vilsona olan dəstəyini daha da təsirli etmək üçün kitabın əsasında bir film çəkilməsi ideyasının ortaya çıxdığını ona bildirirdi.

¹⁵⁷ L. Bryce. The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire. Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon, Secretary of State for Foreign Affairs. London 1916

¹⁵⁸ Lepsius, Johannes, Le Rapport secret du Dr. Johannes Lepsius sur les Massacres d'Arménie. Paris 1918

¹⁵⁹ Henry Morgentau. Ambassador Morgentau's Story.

¹⁶⁰ Soyqırımını bunun əsasında meydana çıxacaq

Müharibənin sonlarına doğru Morgentaunun sənədləri əsasında „Orta Şərq haqqında“ bir film çəkmək təklifi də var idi. Lakin Amerikanın müharibəyə girməsindən qısa müddət sonra müharibənin başa çatması filmin çəkilməsinə imkan verməmişdi. Əslində, Morgentaunun sənədləri əsasında film çəkilməməsi yalnız müharibənin başa çatması ilə əlaqədar deyildir.

ABŞ-ın prezidenti V. Vilson Türkiyəyə qarşı mübarizə aparılmasına tərəfdar deyildi. Burada o zaman prezident Vilsonun Morgentauya 14 iyun 1918-ci il tarixli məktubu fikrimizi təsdiqləmək baxımından çox əhəmiyyətli. Vilson yazırdı: „*Kitab əsasında film çəkilməsi haqqında mənə məlumat verməyindən çox məmnun oldum. Açıq söyləmək lazımdırsa bunu qəbul etməməyini arzu edirəm. Bu sahədə mən şəxsən çox irəli getdiyimizə əminəm. Bu sadəcə bir hissiyyat məsələsi deyil. Məlumdur ki, bu kimi mövzularda hisslərimə bağlı qalmaq istəmirəm. Qismən də prinsip məsələsini gözləmək lazımdır. İndi, erməni qırğını mövzusunda edə biləcəyimiz bir şey yoxdur. Ölkənin Türkiyəyə qarşı münasibəti məlumdur və bunun ayrıca nümayiş edilməsinə ehtiyac yoxdur*“.¹⁶¹

H. Morgentau əvvəldən göstəriləyi kimi Amerikanın Osmanlı dövlətində böyük elçisi olmuşdur. Onun böyük elçilik müddəti 27 noyabr 1913-cü ildən 1 fevral 1916-cı ilə qədər davam etmişdir. H. Morgentau Osmanlı dövlətində 26 ay ABŞ-ın böyük elçisi olmuşdur. Bu müddət ərzində böyük elçiliyi ilə əlaqədar olaraq gündəlik tərtib etmiş, əslində tərtib etməmiş, etdirmişdi. Onun gündəliyi yazı makinası ilə katibi tərəfindən yazılmışdı.

ABŞ səfiri H. Morgentaunun katibinin kim olması da maraqlıdır. Bunu başqa mənbədə axtarmağa ehtiyac yoxdur. Bu haqda məlumatlar H. Morgentaunun əsərində də vardır. Müəllif ABŞ-ın böyük elçiliyində işləyənlərdən lazım bildikləri

haqqında məlumat almışdı. Morgentaunun katibi Türkiyə ermənisi olan Akop S. Andoniyandır. Mənbələrdən məlum olur ki, Morgentaunun gündəliklərinin ortaya çıxması böyük elçidən olduğu qədər, onun katibi, erməni Andoniyandan da asılı olmuşdur.

Səfirin müəyyən etdiyi qaydalara görə o, gündəlik gördüyü işləri, görüşləri, mühüm hadisələr haqqında məlumatı Andoniyana bildirirdi. Katib isə böyük elçinin məlumatı əsasında gündəliyi və səfirliyin sənədlərini tərtib edirdi. Morgentaunun gündəliyində ən çox məlumat „İttihat və Tərəqqi“ partiyasının liderləri Tələt Paşa, Sait Paşa, Xəlil Paşa və Ənvər Paşa haqqındadır. Morgentau xatirələri üçün əsas mənbənin gündəliyi olduğunu dəfələrlə bildirmişdi. Lakin onun gündəliyi ilə xatirələri arasında tədqiqatçılara¹⁶² görə çox böyük uyğunsuzluqlar da vardır.

İrəlində əsərin əsas ideyası haqqında danışılacaqdır. Lakin burada əsərdən heç də az maraqlı olmayan daha bir məsələ vardır ki, onun da aydınlaşdırılması bir çox mətləblərin aşkara çıxarılmasına kömək göstərə bilər. Sual çox qərribə səslənsə də Morgentaunun adına olan kitabı kim yazmışdır? Qərribə odur ki, bütün nəşrlərdə müəllif aydın görünür. Lakin çoxları əsərin Morgentaunun gündəliyi əsasında yazılmasına baxmayaraq onun Morgentau tərəfindən yazılmasına şübhə ilə yanaşırlar. Hətta bir çoxları əsərin onun yazmadığını iddia edirlər. Şübhələrin meydana çıxması əsərə Morgentaunun ön sözündəki qeydlərindən irəli gəlir. O yazırdı: „*Bu kitabın hazırlanmasında dəyərli köməyi üçün dostum Burton J.Hendrika təşəkkürlərimi bildərmək istəyirəm.*“

Morgentaunun Amerikaya geri dönərkən yanında apardığı türk ermənisi A. Andoniyana¹⁶³ da kitabın yazılmasını

¹⁶² Yəni orada, s. 10

¹⁶³ H. S. Andoniyana XX əsrin əvvəllərində İstanbuldakı Robert kollecində tələbə olmuşdur. Morgentaunun səfirliyi dövrünə aid sənədlər içərisində Andoniyanın 30

¹⁶¹ Böyükəli Morgentaunun öyküsünün perde arkası İstanbul 1991, s. 5

da ona köməklik göstərmişdi. Bu haqda Morgentau yazırdı: „Andoniyən bu əsərin yazılmasında mənə köməklik göstərir. Şərqi çox yaxşı tanınması və fəvqəladə təcrübəsi, mənə köməyindən vaz keçilməsi mümkün olmayan vəziyyətdə çatdırmışdır.”¹⁶⁴

Morgentaunun kitabının hazırlanmasında mühüm isimlərdən biri də Amerikanın böyük elçisinin hüquq məsləhətçisi, elçinin ifadəsincə „erməni xalqına həmişə sadıq qalmış” türk erməni Arşaq K. Şmovanyan idi. Şmovanyan Morqentau Osmanlı dövlətində böyük elçi olduğu illərdə hüquq müşavirliyi etmiş, böyük elçinin Osmanlının yüksək vəzifə sahibləri ilə olan görüşlərində onu müşayiət etmişdi. Bu səbəbdən də Morgentau böyük elçiliyi dövrünə aid olan sənədlərin hazırlanmasında Şmovanyanın da böyük köməyi olduğunu bildirir.

ABŞ-ın böyük elçisi Morgentau işlədiyi müddətdə İstanbulda danışılan 4 dildən (türkcə, fransızca, ermənicə və rumca) heç birini bilmirdi. Bunun üçün dilə olan ehtiyacını Şmovanyan vasitəsi ilə ödəyir, ona görə də onu „gözü və qulağı”¹⁶⁵ kimi qəbul edirdi. Şmovanyan böyük elçinin bütün işlərində ona yardım edirdi. „İttihat və Tərəqqi” partiyasının rəhbərləri ilə görüşlərində də onunla birlikdə olurdu. Amerika iş adamlarının Türkiyədə təşkil etdikləri yığıncaqlarda iştirak edirdi. Onların Türkiyədə hüquq işlərinə baxırdı. Amerikan missionerlərinin fəaliyyətində yaxından çalışırdı. Onların fəaliyyətlərinin hüquqi tərəfi ilə maraqlanırdı. Bunlardan başqa böyük elçinin Vaşinqtona göndərəcəyi teleqramlarla da o, bir köməkçi kimi məşğul idi.

Morgentaunun sənədləri içərisində 1914-1921-ci illəri əhatə edən dövrdə Şmovanyanın ona göndərdiyi məktublar da vardır. 1917-ci ildə Morgentau Türkiyədən ayrılıb Avropaya

göndərildiyində o, „16 il Osmanlı dövlətində qeyrətlə işləmiş bir erməni də” tərcüməçi olaraq özü ilə aparmışdı. Ölümünə, yəni 1921-ci ilə qədər şəxsi müşavir olaraq vəzifəsini davam etdirmişdi. Kitabın yazıldığı dövrdə Morqentau Şmovanyana tez-tez müraciət edirdi, ondan Osmanlı dövlətinin Nazirlər kabineti haqqında, İstanbulda işlədiyi müddətdə göndərdiyi teleqram və raportlarla əlaqədar bir sıra sənədəri(?¹⁶⁶) almışdır.

Maraqlıdır ki, Şmovanyan Morgentaunun kitabı yazılarkən bir tərəfdən onun müşaviri olmuş, digər tərəfdən də Osmanlı dövləti üzrə mütəxəssis kimi Amerikanın Daxili İşlər Nazirliyi tərəfindən kitabın rəyçisi təyin edilmişdir.¹⁶⁷ Lakin diqqəti cəlb edən ən mühüm məsələlərdən biri ondan ibarətdir ki, Morgentau əsərdə Şmovanyanın adının çəkilməsini(?) lazım bilməmişdir. Morgentaunun erməni məsələsi ilə əlaqədar yazdığı başqa kitablarda da hüquq müşaviri Şmovanyandan və katibi Andoniyandan bəhs etməməsi bir çox mətləblərin açılmasında mühüm arqument ola bilər.

Morgentau əsərində bu iki türk ermənisindən – Şmovanyan və Andoniyandan asılı olduğunu kitablarda gizlətməyə çalışmışdı. Böyük elçiliyin sənədlərində onlardan Şmovanyan və Andoniyandan ağız dolusu danışdığı halda çox təəccüblüdür ki, onu zəruri sənədlərlə (?) təmin edənlərin adının çəkilməsini uyğun hesab etməmişdir.

Morgentaunun kitabının nəşr edilməsinə izn verən və onu dəstəkləyənlərdən biri də ABŞ-ın xarici işlər naziri Robert Lansinqdir. Lakin bir məsələ də düşündürücüdür ki, kitabın müsbət rəy almasında və yardımçı olmasına baxmayaraq o öz adının nəşrdə hiss edilməsinin əleyhinə çıxmışdır. Bunu R. Lansinqin Morgentauya olan məktublarının birində onun təşəkkürlərini qəbul etdiyini bildirib, lakin hansı səbəblərsə „bu kitabla əlaqədar olaraq adımın olmamasının daha uyğun

yaşlarında olan bir şəkili vardır. 8 fevral 1916-cı ildə Morqentau ilə birlikdə Türkiyədən ayrılmışdır. Onun Türkiyədən ayrılmasını o dövrə aid qeydlər də təsdiq edir.

¹⁶⁴ Böyükəlcü Morgentaunun öyküsünün perde arkası. İstanbul. 1991, s. 13

¹⁶⁵ Yəni orada, s. 15

¹⁶⁶ Morgentauya lazım olan „sənədlər” Şmovanyanda imiş. Çox maraqlıdır. Bu sənədlərin nə qədər əsl olması üzərində görəsən düşüncənə olmuşmu?

¹⁶⁷ Yəni orada s. 18

olacağını" yazmasından daha aydın görmək olar.

Tarixi qaynaqlarda Morgentaunun əsərinin müəllifi də mübahisə mövzusuudur. Bütün tənqidçilərin rəğbətlə qarşıladıkları bu kitab ədəbi məziyyətlərinə görə bir nəfərə Hendrixə¹⁶⁸ borcludur. Doğrudur, kitabxana kataloqlarında Hendrixin adı Morgentau ilə yanaşı çəkilməmişdir. Bu kitab onun müəlliflik uğuru sayılmasa da başqa bir tərəfdən maraqlı fikirlər də yox deyildir. Artıq bir neçə dəfədir ki, müxtəlif adamların müxtəlif kitabları sifarişlə yazmaları haqqında danışırıq. Doğrudan da etiraz etməyə heç bir əsas qalmır ki, *istər Avropada, istərsə də Amerikada muzdlu yazıçılar var imiş.*

Bir qrup insanlar bəlli bir siyasi məqsədlə əllərində olan sənədlərə dayanaraq muzdlu yazıçılar tapa bilmişlər. Deməli, əsas məqsəd imiş. Doğrudan da kimsə Morgentaudan belə bir əsər yazacağını gözləməirdi və gözləyə də bilməzdi. Onu tanıyanlar bu əsərin onun qələminin məhsulu olmadığını bilirlər. Morgentaunun Hendrixə 5 iyul 1918-ci il tarixli məktubundan görüldüyü kimi əsəri yazmasının muzdu olaraq çox miqdarda pul əldə etmişdir.

Morgentau Hendrixə aşağıdakıları yazmışdır: „*Doubleday, Pade*Co. Nəşriyyatı tərəfindən nəşr edilmək üzrə olan „Böyük elçi Morgentaunun xatirələri” adlı kitabın gəlirindən sənə pay vermək niyyətində olduğumu yazılı olaraq bildirmək istəyirəm. Kitab üzərində çalışmanı bitirdiyin zaman bu mövzuda son olaraq razılığa gələcəyik, lakin arada mənə bir şey olması halında¹⁶⁹, vəkillərimə, nəşriyyatdan payıma düşən 10 000 dollar olduqda beşdə ikisini, bundan başqa, ilk alacağım 5000 dolların hamısının sənə verilməsi*

¹⁶⁸ Hendrix Amerikada adi bir yazıçı deyildi. O, Amerikada tarix və biblioqrafiya sahəsində tanınmış yazıçı idi. Onun məziyyətini daha ətraflı başa düşmək üçün tanımağımız lazımdır. Hendrix Morgentaunun əsərinin yazılmasından keçən 10 il müddətində Amerikada ən yüksək mükafatı – Pulitzer mükafatını almışdır. Admiral Villiam S. Sims ilə birlikdə yazdıqları kitab üçün 1920-ci ildə Pulitzer tarix mükafatını, 1922 və 1928-ci illərdə Pulitzer mükafatlarını almışdır. Onun ölümü ilə əlaqədar başsağlığında „tarixi mövzularda çox-çox qabiliyyətli tədqiqatçı olduğu göstərilirdi. Böyükəlcü Morgenthaunun öyküsünün perde arkası İstanbul 1991, s. 122-23

¹⁶⁹ Morgentau da tez-tez bir şey olmasından narahat idi.

üçün təlimat verdim”.¹⁷⁰

Hendrixin alacağı mizd bununla da tamamlanmamışdı. *Morgentau ilə Hendrix arasında son müqavilə imzalanmış və kitab nə qədər nəşr edilərsə onun gəlirinin 60%-i Morgentauya, 40%-i Hendrixə verilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Bu müqavilə 1932-ci ilə qədər, yəni ilk nəşrdən 14 il sonra da qüvvədə olmuşdur. Əslində əsərin Hendrix tərəfindən yazıldığını ölümündən bir neçə ay əvvəl Kolumbiya universitetində iştirak etdiyi seminarda özü də bir neçə kəlmə ilə etiraf etmişdi. Onun dediklərinin kitabın mətninə daxil edilməsinin xeyri olacağını düşünürəm. Çünki bu kitabın gerçək müəllifinin kim olduğunu aşkara çıxaracaqdır. Hendrix demişdir: „Bir dəfə başqasının adına kitab yazmışdım. Bu, Morgentaunun xatirələri idi. Kitab olduqca yaxşı qarşılandı. Uzun müddət Henri ilə birlikdə çalışmışdım”.¹⁷¹*

Əslində bir məsələnin də aydınlaşdırılması lazımdır. Bu əsərin yazılmasında əməyi olan kimlərdir və onların hər birinin yaradıcılıq nisbəti nə qədərdir. Bu sualların həqiqi cavabını Amerika mətbuatında vermişlər. İlk dəfə Heath V. Lovry¹⁷² Morgentaunun xatirələri və Türkiyədə böyük elçi işlədiyi dövrə aid arxiv sənədlərini, əsərin yazılmasında iştirak edənlərin məktublarını araşdıraraq bu nəticəyə gəlmişdir. Bu əsər üzərində İstanbulda Morgentau-Andoniyən çalışmasına Amerikada Hendrix də qoşulmuşdur. Bu üçlüyün hazırlamış olduğu əsəri Amerika Birləşmiş Ştatları Xarici işlər nazirliyi adından Şmovanyan gözdən keçirmiş, bundan sonra Xarici işlər naziri R. Lansinq son razılığını və qeydlərini verdikdən sonra Burton J. Hendrick qələmə almışdır.

Amerikanın böyük elçisi Morgentaunun əsərinin ideyası onun hər kəlməsindən görünür. Belə olduqda təbii olaraq bir suala cavab verməli olursan. Görəsən Morgentau bu fikirləmi, dilini bilmədiyi, heç vaxt olmadığı bir ölkəyə gəlmişdir?

¹⁷⁰ Böyükəlcü Morgenthaunun öyküsünün perde arkası İstanbul 1991, s. 21

¹⁷¹ *Yenə orada*, s. 22.

¹⁷² Heath Lowry. The Story Behind ambassador Morgentaus Story, 1990.

Ətrafındakı „gözləri və qulaqları“ olan türk ermənilərinin-Andoniyan və Şmovanyanın onun üzərində təsirlərinin nisbəti nə qədər olar? Təbiidir ki, Morgentau Osmanlı dövlətinə turist kimi gəlməmişdi. Osmanlı dövləti nə qədər dağılma dövrünü yaşamış olsa belə, 600 ildən artıq bir müddətdə üç qitədə yerləşmiş olan imperatorluğun kəşfiyyat idarəsi yatmış ola bilməzdi. Necə ola bilər ki, onlar belə bir türk düşməninin Osmanlı dövlətində işləməsinə imkan vermişdilər?

Çox maraqlıdır ki, Osmanlı arxiv sənədlərində Morgentaunun türk düşməni olması haqqında qeydlərə rast gəlmək mümkün deyil. İşlədiyi müddətdə Osmanlı dövlət liderləri ilə yaxşı münasibətlər quran, dəfələrlə onların səmimi söhbətlərində iştirak edən Morgentau 26 ay özünü necə gizləyə bilmişdi? İnanılası deyil! Bəs necə oldu ki, 26 aydan sonra Amerikaya dönməyə Morgentaunun türk düşməni, erməni dostu olduğu məlum oldu. Hər halda onda olan bu dəyişmələr bir təsadüfə bağlı olmayıb dərin köklərə dayandıqı şübhəlidir.

Morgentaunun kitabının 4 ana fikri vardır.

1. Təcrübəsiz „İttihat və Tərəqqi“ partiyası hökumətini müharibəyə Almaniyanın imperialist əməlləri cəlb etmişdi;

2. İttihadçı liderlər, xüsusən də Tələt Paşa və Ənvər Paşa müharibəni fürsət bilərək Osmanlı imperatorluğunu türkləşdirməyi qərarlaşdırırlar. Məqsədlərinə çatmaq üçün ruslara kömək etməkdə ittiham etdikləri Osmanlı ermənilərini yox etmək üçün plan hazırlamış və həyata keçirmişlər;

3. „Bədxah ruhlu“ Tələt Paşa və Ənvər Paşanı erməniləri yox etmə planlarından çəkilmək üçün yalnız Morgentau çalışmışdır;

4. Təşəbbüsləri nəticə vermədi. Ona görə ki, türkləri inandıra biləcək adam yalnız Almaniyanın Osmanlı dövlətində böyük elçisi Baron Vangenhaym idi. O da biçarə ermənilərin haqqını qorumaqdan imtina etdi.¹⁷³

Bu düşüncədə olan Morgentaudan nə gözləmək olardı.

Ona görə də kitab boyunca Vanderhaym, Tələt Paşa və Ənvər Paşa „öz sözləri“ ilə məhkum edilirlər. Müəllif oxucuları inandırmaq üçün çox təsirli bir metod seçmişdir. Kitab hər məsələdə irəlidə adlarını çəkdiyimiz üç nəfərin „danışqlarını“ dırnaq içərisində, yəni öz sözləri kimi verir. Maraqlıdır, iki il keçdikdən sonra Morgentau necə ola bilər ki, bilmədiyi dildə olan bu danışqları bu qədər dəqiqliklə yaddaşında qoruyub saxlamış və kitabı yazana da onları olduğu kimi çatdırıb bilməmişdir.

Lakin bir faktla məsələnin bu şəkildə olmadığını göstərir. İrəlidə bu məsələ haqqında danışacağıq. Demək kitabdakı sözlər Andoniyan və Şmovanyan tərəfindən tərtib edilmiş, lazım gələndə onların „əlavələrindən“ bəhrələnməmişdir. Elmi tədqiqatın qaydalarına sığmayan bir həqiqət budur ki, müəlliflərə görə Morgentaunun alman və türk liderlərinin adından dırnaq içərisində verdiyi fikirlərin heç biri Morgentaunun Osmanlı dövlətində böyük elçi işlədiyi 26 ay müddətində tərtib edilmiş gündəliyində yoxdur. Müəlliflər oxuculara daha qüvvətli təsir göstərmək və onları arqumentlərinə inandırmaq üçün bu metoddan istifadə edilməsini lazım bilməmişdilər.

Əsərdə müəllifin məqsədi özünə uyğun metod da meydana gətirmişdir. Bu əsərlə müəllif əslində dünya ictimaiyyətinə yeni bir fikrin istinad etdiyi siyasi hadisələri çatdırmaq düşüncəsində idi. Onun təsirliliyini artırmaq üçün yaşayan liderlər və „cərəyan edən“ qondarma hadisələr haqqında elə yazmalı idi ki, dünyanı dediklərinə inandıra bilsin. Morgentau xarici tarixi ədəbiyyatda ermənilərin Osmanlı dövlətində yox edilmələri haqqında ilk kitab yazırdı. İlk gedənlərin yolu isə həmişə təhlükəli və daima diqqətdə olur. Bunları müəllif adlanan da, yazan da, olan-olmaz faktların kitabına və gündəliyə daxil edilməsində xidmətləri olanlar – Andoniyan və Şmovanyan da bildirdilər. Buna görə də onlar qarşılarında nə qədər ağır vəzifənin durmuş olmasının

¹⁷³ Büyükelçi Morgenthaunun öyküsünün perde arkası ist. 1991, s. 26

fərqiində idilər.

Bir də onlar bir məsələnin də fərqiində idilər ki, bu yazılanlar bu gün üçün deyil, gələcəkdə ermənilərin „millət davasına“ köməklik göstərmək üçündür. İndi dünyanın hər yerində ölkələrin və dünyanın mötəbər təşkilatlarının yüksək məclislərinin gündəliyinə qondarma soyqırımını məsələsi gəlırsə bu şəkildə yazılmış kitablar məclis üzvlərinin stolüstü kitablarına çevrilir. Ona görə ki, o əsərlərin bir „məziyyəti“ vardır: hadisələr isti-isti, müəlliflərin „gözü qarşısında cərəyan edən hadisələrin“ qələmə alınması nəticəsində ortaya çıxmışdır.

Morgentau „İttihat və Tərəqqi“ partiyasının liderlərinin onların „bədxah adam“¹⁷⁴ portretlərini yaratmaq üçün arzuladıqları və olan olmayan hər günahı onlara aid etmişdir. Demək mümkünsə, burada onların bir günahı var idi. Belə ki, indi dünyada dəbdə olan „soyqırımını“ ifadəsindən istifadə etməmişdilər. Burada müəllifin günahını zəruri edən səbəb ondan ibarətdir ki, o zaman dünyanın siyasi və diplomatik

¹⁷⁴ Morgentaunun Tələt Paşanın „bədxah adam“ obrazını yaratması onun haqqında daha irəli gedənlərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Sonra Morgentaunun və onun kimi başqa əsərlərin təsiri altında olan və ya onlardan yararlanan bir çox müəlliflər fərqli şəkildə erməni-türk minasibətlərini mövzu olaraq seçmiş, birtərəfli şərh etmişlər. Morgentaunun Tələt Paşadan „bədxah adam“ yaratmaq estafetini ələ alan F.Verfel „Musa dağında 40 gün“ romanında mərkəzi rolu Tələt Paşaya vermiş və ondan „Lənətlənmiş bir irqin“ qatili olaraq bəhs etmişdir. F.Verfel „Lənətlənmiş irqin qatili“ ifadəsinin Tələt Paşaya aid olduğunu iddia edir və buna görə də onu həmin adla tanıtmğa çalışır. Guya Tələt Paşanın ermənilərə bu münasibətini bildiklərinə görə onun tabeliyində olan adamlar da ermənilərlə çox amansız davranırlarmış. Verfel əsəri boyu türk dişmənciliyini davam etdirmiş, roman yazmasına baxmayaraq tez-tez „statistikaya müraciət etmiş“, guya bütün Anadoluda türklərin sayı 6 milyon belə deyilmiş. Bundan başqa türk-islam xalqlarına münasibətini gizlətməyən Verfel global bir dəyərləndirmə də vermiş və göstərmişdir ki, Şimali İranda, Qafqazda, Türküstan və başqa bu kimi bölgələrdə onun yazdığına görə 20 milyona qədər „kəçəri at oğrusu yaşayırmış“. Roman müəllifinin bu kimi faktlar verməkdə və insanlığa yaraşmayan münasibətini bildirməkdə məqsədi o bölgələrdə türklərin aborigen olmaması fikrini ortaya qoymaqla erməni dəyirmanına su tökməkdir. Halbuki tarixi araşdırmalarda isbat edilmişdir ki, ermənilər Anadolunun heç bir bölgəsində heç vaxt çoxluqda olmamışdılar. (Erməni sorunu.-Talat Paşa. Verfelin bir devlet adamını karalaması.Pearpalas konferansı-FORSNET 25. 02. 2003) Verfel „Lənətlənmiş irq“ olaraq guya „şəhit xalqı“- erməniləri göstərir.

leksikonunda bu kəlmə vətəndaşlıq hüququ qazanmamışdı.

Morgentau Osmanlı dövlətində böyük elçi işləmiş olduğundan bu „əməlin“ kimin adına yazılmasının da hay-küyə səbəb olacağına fərqiində idi. Bu səbəbdən də ilk hücumu məruz qalan şəxs gündəliyində nazirlər kabinetinin „ən dindar üzvü“¹⁷⁵ olan Tələt Paşadır ki, əsərdə onu „bütün papaz, haham¹⁷⁶ və hocalardan nifrət edirəm“ fikri olaraq göstərməyə çalışmışlar. Burada müəllif düşünərək bu məsələnin əhatə dairəsini genişləndirmişdi. Kitabın nəzərdə tutulduğu oxucu kütləsi çoxdinli, çoxinanclı olduğundan elə etmək istəmişlər ki, bütün dinlərdən olanların maraqlarına səbəb olmaqla yanaşı „günahkara“ nifrət etdirə də bilsinlər.

Morgentau kitabında birbaşa Osmanlı dövlətinin azlıqda olan xalqlar ilə əlaqədar siyasətini irqçi siyasət kimi tənqid etmişdir. Özü haqqında belə bir imic yaratmaq istəmişdir ki, guya müsəlman türklərin əlində əzilən bütün azlıqda qalan xalqların müdafiəçisidir. Halbuki gündəliyində bu haqda rəsmi xronikadan başqa bir fakta rast gəlmək mümkün deyil. Azlıqda olan xalqlar ilə əlaqədar olaraq kitabda ilk məsələ Anadolunun Ege dənizi sahillərində yaşayan rumların (yunanların) gəldikləri adalara geri qaytarılması məsələsidir. Müəllifin kitabından fərqli olaraq gündəliyində rumları müdafiə etdiyinə aid heç bir qeydi yoxdur. Buna baxmayaraq orada rumlar ilə əlaqədar dövlətin zəruru bildiyi tədbirin səbəbləri açıqlanır və ona müəllifin heç bir münasibəti bildirilməyir.

Kitabda Tələt Paşa ilə əlaqədar tez-tez işlənən ifadə „Türkiyə türkləridir“ ifadəsidir. Həmin ifadənin bu qədər qabarıq verilməsinə müəllifi nə məcbur etmişdi? „Türkiyə

¹⁷⁵ Büyükelçi Morgenthaunun öyküsünün perde arkası, s. 29

¹⁷⁶ Morgentaunun gündəliyində isə məsələ tamamilə başqa şəkildə qoyulmuşdur. Əslində Tələt Paşa ilə Osmanlı musəvi camaatının başçısı Hahambaşı Naum arasında yaxın münasibətlər olduğunu gündəlikdə olan qeydlər də təsdiq edir. Tələt Paşa ilə Haham arasında ailəvi yaxınlıq olduğu da bəlidir. Morgentau Osmanlı dövlətində böyük elçi işlədiyi müddətdə, gündəlikdə tarix 10 iyul 1914- cü il olaraq göstərilir. Hahambaşı Naum, onun arvadı və Şmovanyan ilə birlikdə Tələt Paşanın yeməyinə də dəvət olunmuşlar.

türklərindir" ifadəsi ilə Morgentau Osmanlı dövlətində „İttihad və Tərəqqi" partiyası hökumətinin milli siyasətinin ¹⁷⁷ leytmotivini vermək istəmiş, onları həddən artıq millətçi göstərməklə, erməniləri yox etməyə bu amilin səbəb olduğunu qəbul etdirməyə çalışmışdır.

Müəllif kitab boyunca Tələt Paşanın dili ilə Osmanlı dövlətinin guya milli siyasətinin ən mühüm tezislərini aşağıdakı şəkildə oxucularına çatdırır. „Türkiyə türklərə aid olan bir ölkədir, başqa xalqları aşağı görməkdəydi" „Bütün imperatorluğu türkləşdirməyə qərarlı idi.", „Sadəcə türklərin yaşadığı bir ölkə yaratmağa qərarlı idilər", „Ölkənin türkləşdirmə adətlərinin məntiqi nəticəsi bütün xristianların yox edilməsi idi" və „Türkiyəni yalnız türklərin yaşadıkları bir ölkə vəziyyətinə gətirmənin zamanı ən sonunda gəlmişdir" ifadələri Morgentauun gündəliyində olmayıb xatirələrində eninə boyuna dünya oxucularına çatdırılır ki, bu gerçəkləri deyil, müəllifin „xidmət göstərmək" kimi bir düşüncəsinin şikəst məhsulu idi.

Tez-tez ermənilərin yox edilməsi siyasətinin gerçək olduğunu göstərmək üçün Tələt Paşa ilə olan „görüşlərində" birincinin olmayan-xəyali danışıqlarından sitat gətirir. Onun əsasında fikrini isbat etməyə çalışır. Burada Tələt Paşanın Morgentau ilə olan bir „söhbətini" verməklə müəllifinin özünün nə dərəcədə inandığı bəlli olmasa da oxucunu fakt qarşısında qoyur. Guya Tələt Paşa bir gün ona „ən şaşırıcı təklifini" edib. New York Life Insurance Company və Equitable Life of New York ¹⁷⁸ sığorta şirkətlərinin illərdə ermənilər

arasında çox sayda müştəriləri vardır. Bu insanların özlərini sığorta etmələri onların sadəcə özəllikləri imiş.

Tələt Paşa guya Morgentauya müraciət edibmiş. „Amerikan sığorta təşkilatlarından ermənilərdən sığorta olunanların siyahısını onlar üçün almağımı xahiş etdi. Artıq onların hamısı ölmüş və geridə qalan pulları alacaq varisləri qalmamışdı. Təbii ki, onların mal varlıqları böyləcə dövlətə keçir və bu sığortadan yararlanan hökumət olur."¹⁷⁹ Bu qədər artıq idi. Hirsimə hakim ola bilmədim. „Məndən belə bir siyahı ala bilməyəcəksiniz" deyərək qalxdım və onu tək qoyub getdim." Bu düşüncələrini və planlarını həyata keçirmək üçün Tələt Paşaya qarşı qaralama kampaniyasının başlanmasının tərkib hissəsi idi.

Məncə gündəliklərin Tələt Paşanın xeyrinə işləməsi Morgentauya və onun köməkçilərinə görə mümkün olmamalıydı. Lakin böyük elçinin sənədlərində Tələt Paşanı nə qədər qaralamaq istəsələr də orada həqiqətin ortaya çıxmasına imkan verəcək faktlar da vardır. O faktlardan müqayisəli şəkildə istifadə edilərsə kitabın faktiki müəllifi və onu sənədlərlə təmin edənlərin nə qədər yanılmış olduqları aydın görünər.

Morgentauun kitabında ermənilərin yoxedilmə tezisini əsaslandırmaq və isbatlamaq üçün müxtəlif faktlardan istifadə etməyə çalışmışlar. Ermənilərin ölmüş olmasını „etiraf " edən Tələt Paşa indi də onların varislərinin qalmadığını əsas götür-

idarə heyətinin üzvü olduğu Equitable Life Society of Nev York haqqında saxtalaşdırmalardan istifadə etmişdir. Gerçəkdən vəziyyət nə ilə əlaqədar olmuşdur? Həqiqət bundan ibarətdir ki, o zaman Osmanlı dövlətində haqqında danışılan sığorta şirkəti fəaliyyət göstərmiş və kifayət qədər üzvləri olmuşdur. Kompaniya ölkənin mərkəzin yerləşdiyi Fransa ilə müharibə etdiyini və gələcəkdə Amerikanın savaşa girmək ehtimalının ola biləcəyini və kompaniyanın qeydiyyatının Türkiyədə olmaması ilə əlaqədar olaraq istənilən vaxt pul varlığını təhlükədən qurtarmaq haqqında düşündü. Osmanlı dövlətinin liderlərinə də kompaniyanın bu fəaliyyəti məlum imiş. Ona görə də Tələt Paşa sığorta kompaniyasının ödəməli olacağı sığortalı, pulu ölkədən çıxarıqdan sonra zərərlərin ödəməsinin mümkün olmayacağı fikri ilə ölkədən çıxarılmasına, bank hesablarının sərbəst buraxılmasına imkan vermək istəmədi,

¹⁷⁹ Büyükəlcə Morgentauun öyküsünün perde arkası İst. 1991, s. 39-40

¹⁷⁷ Osmanlı dövlətinin milli siyasətinin nə olduğunu bilmək istəyənlər onun 600 illik tarixinə baxsınlar. Osmanlı dövlətində əhalinin ciddi bir siyahıya alınması olmuşdur. Lakin burada əhalinin siyahıya alınmasında başlıca amil olaraq milli mənsubiyyət deyil, dini mənsubiyyət əsas götürülürdü. Türklər və kürdlər arasında dini mənsubiyyətlərinə görə heç bir fərq yox idi. Onlar birlikdə müsəlman olaraq göstərilirdi. Bununla həqiqətən də hər şey anlaşılır. Türklərdə tariximizin heç bir mərhələsində irq ayrılması anlayışı olmamış, onun təzahürlərinə də rast gəlmək mümkün deyildir.(FORNET)

¹⁷⁸ Bu fakt da maraqlıdır ki, Morgentau Amerikan sığorta şirkətləri ilə əlaqədar da işini möhkəm tutmağa çalışmışdır. O, təsadüfi bir sığorta şirkəti haqqında deyil, özünün də

rərək Amerikan sığorta kompaniyalarından onlara çatmalı pulları dövlət üçün almaq istəyirmiş. Çox maraqlıdır ki, Morgentaunun İstanbulda böyük elçilik dövründə tərtib edilmiş sənədləri içərisində kitabın „təsirli faktlarının“ orijinalı yoxdur. Morgentau hər yerdə „mənim kitabım İstanbulda Amerikanın böyük elçisi işlədiyim dövrdə tərtib olunan gündəliyimə əsaslanır“ deyir. Buna baxmayaraq kitabda istifadə edilmiş „sənədlərin“ böyük bir hissəsinin gündəlikdə olmadığı dəfələrlə isbat edilmişdir.

Bunlar okeanın o tayında xəyali olaraq Hendrix tərəfindən yazıçılıq və jurnalistlik fantaziyaları əsasında yazılmışdır. Morgentaunun gündəlik sənədlərinin yalnız bir yerində böyük elçi ilə Tələt Paşa arasındakı söhbətlərində Amerika kompaniyalarının adı çəkilmişdir. Burada da təşəbbüs Tələt Paşadan deyil, Morgentaudan gəlmişdir. Morgentaunun İstanbulda səfirliyin materiallarında aşağıdakı qeydlərinə rast gəlirik: „Ticarət nazirliyində Tələt Paşanı ziyarət etdim. Ona Nev York Life İnsurance Companiyanın fondlarından bəhs etdim“.¹⁸⁰

Buradan təbii olaraq belə nəticə çıxmalıdır. Morgentaunun məlumatından sonra Tələt Paşa müəllifin kitabındakı fantaziyaları söyləmiş olsaydı böyük elçi şərtsiz onları gündəliyinə yazdırardı. Özü yazdırmaq istəməsə belə katibi Andoniyana iddialarına kömək edəcək faktı diqqətdən qaçırmazdı. Tarix olaraq aydınlaşdırmaq lazım gəlsə bunların meydana çıxmasının həqiqi səbəbləri pərdə arxasında saxlanmaqda idi. Morgentau onlardan çox ötəri bəhs edir. Oxucularının bu məsələni başa düşmələrinə heç cəhd də göstərmirdi. Tarixi həqiqət bundan ibarətdir ki, hökumət (Tələt Paşa) Amerikanın Osmanlı dövlətində olan və mərkəzi müharibə etdiyi Fransada olan şirkətlərin hesabını müxtəlif səbəblərlə bağlamışdı. Bütün bu qaralamaların mərkəzində

duran arqumentlərdən biri də budur.

Tələt Paşanın Amerikanın sığorta şirkətinin bank hesablarını bağlamaqda məqsədi Morgentaunun dediyi kimi ölmüş və varisi olmayan ermənilərin pullarından dövləti faydalandırmaq deyildi. Əksinə, Tələt Paşa istər türk, istərsə də erməni olsun, sığorta şirkəti üzvlərinin gələcəkdə zərərləri ödəmə tələblərinin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar olaraq dövlətçilik qaydaları və vəzifəsi tələb edirdi. Buna görə də hesabları bağladı. Morgentau da Amerika sığorta şirkətlərinin idarə heyətinin üzvü idi. Osmanlı hökumətinin bu tədbiri sığorta şirkətlərinin həyata keçirmək istədiyi maxinasiyanın qarşısını alırdı. Bu tədbirin Tələt Paşa tərəfindən alınması da Morgentauda antitürk mövqeyinin meydana gəlməsinə təsir edirdi.

Kitabda Tələt Paşaya istinad edilərək nələr deyilməmişdi? Kitabın təqdimatına görə Tələt Paşa etdiklərini heç bir ehtiyac olmadığı halda hər kəsə etiraf edə bilirmiş. Bununla əlaqədar Morgentaunun Tələt Paşaya istinad edərək verdiyi aşağıdakı fikirlərin sirr pərdəsinin qaldırılmasına, bir sıra mətləblərə işıq tutmuş olar. Morgentauya görə bir tanışını ona Tələt Paşanın sözlərini çatdırıb. Tələt Paşanın sirrini vermiş olduğu görəsən kim imiş? Tələt Paşanın fikir mübadilə etdiyi adamların sayı məlum olduğu kimi çox az olmuşdur. Guya Tələt Paşa İstanbulda Robert kollecinin rəhbəri Gatesə „Erməni məsələsini həll etmək mövzusunda Abdülhəmidin 30 ildə edə bilmədiklərindən daha artığını etdim“¹⁸¹ deyibmiş.

Tələt Paşa kimi bir adamın, bundan böyük olmayan sirrini bir kollecinin rəhbərinə açıqlaması heç bir dövlətçilik və diplomatiya məntiqinə uyğun gəlmir. Bir də ölkənin birinci adamı olan Tələt Paşaya məlum olmamış deyildir ki, Gates Robert kollecinin rəhbəri olmaqla yanaşı, həm də bir Amerikan missioneri idi. Bir anlığa qəbul edək ki, Tələt Paşa bu sirri

¹⁸⁰ Böyükelçi Morgenthaunun öyküsünün perde arkası İstanbul 1991, s. 41

¹⁸⁰ Yenə orada s. 51

¹⁸¹ Yenə orada s. 48

Gatesə vermiş, o da Morgentauya çatdırmışdır. Şübhəsiz ki, Amerikan missioneri o zaman bu faktın dəyərini bilməmiş deyildi. Necə olur ki, belə bir faktı sonradan çap etdirmiş olduğu kitaba nəinki daxil etməmiş, heç Tələt Paşa ilə olan „görüşü“, onun ən gizli sirrlərini ona etibar etdiyi haqqında da məlumat verməmişdir. Əslində onun Osmanlı dövlətinin paytaxtında kollec rəhbəri olduğu dövrdə Tələt Paşa ilə görüşmüşsə ondan böyük xatirəsi ola bilməzdi. Xatirə yazan amerikalı onu zənginləşdirmək üçün bu imkanı əldən verməzdi.

Kitabda Tələt Paşanın ermənilərlə əlaqədar siyasətinin nəzərdə tutulan tədbirlərinin „ifşa“ edilməsində o dövr Almaniyasının Osmanlı dövlətindəki böyük elçisi Vangerhaymdan da istifadə edilmişdir. Guya Vangerhaym Morgentauya Tələt Paşa „Türkiyədə qalmış olan bütün erməniləri köçürmək niyyətində olduqlarını“ söyləmişdi. Kitabdən fərqli olaraq İstanbulda yazılan gündəlikdəki qeydlər bu fikri təkzib edir və Tələt Paşanın yazılan dövr alman böyük elçisi ilə görüşmədiyini göstərir.

Şmovanyana görə „türklər qalan erməniləri də köçürüb dosyanı bağlamaq fikrində olduğunu“ söyləmişdir.¹⁸² Əsası olmayan bu dedi-qoduları Morgentau Tələt Paşadan deyil, Andoniyan və Şmovanyandan eşitdiyini də etiraf etmişdir.

¹⁸² Morgentaunun xatirələri nə qədər müəliflər üçün „tarixi“ mənbə olmuşdur. Onlardan biri də F.Verfelin „Musa dağında 40 gün“ kitabıdır. Müəlifin Morgentaunun əsərindən faydalanmış olmasına heç bir şübhə qalmır. Romanda müəlif eyni ilə Morgentaunun metodundan istifadə edərək tarixi məsələni aydınlaşdırmaq üçün Tələt Paşanın ağzı ilə aşağıdakını ifadə etdiyini göstərir. Guya Tələt Paşa „Bir daha erməni məsələsi ortaya çıxmayacaq“(FORNET) demişdi. Tarixi əsərlərdə olduğu kimi romanda da tarixçi kimi hərəkət edilir, tarixi „faktlardan“ da istifadə edilir. Müəlif romanda Tələt Paşa ilə Ənvər Paşa arasında görüşmədə olan „söhbətlər“-in ana mövzusunun oxucularına çatdırır. „Bu zaman Tələt Paşanın mətbuat üzrə köməkçisi məlum teleqramı (Andoniyanın Tələt Paşaya aid etdiyi teleqram nəzərdə tutulur. Burada Morgentau, F.Verfelin fikirləri üst-üstə düşür) Hələb, Antakya və bütün Anadoluya poçt və teleqraf idarəsi məmurlarına göndərdi“(FORNET). Burada bir məsələnin aydınlaşdırılması lazım gəlir. Tələt Paşa ilə Ənvər Paşanın söhbətində heç bir şahid və onların danışqlarını yazan aparatın olmadığı halda bu iki adam arasında olan „danışığı“ kim müəyyən edə bilmişdi.

Lakin necə olmuşsa kitabda dedi-qodular qanad açmış. Tələt Paşanın sözlərindən meydana gələn bir təbliğat bombasına çevrilmişdir. Əslində Morgentaunun Andoniyan və Şmovanyandan eşitdiyi dedi-qoduları olduğu kimi kitabda verməsi oxucuları inandırmaz və o qədər də təsirli ola bilməzdi. Heç şeydən böyük səs çıxarmaq və ya bir stəkan suda fırtına yaratmaq siyasəti əslində elə bu deməkdir.

Morgentaunun xatirələri gətirilən faktlardan, araşdırmalardan görüldüyü kimi xatirə adlanmasına baxmayaraq fərqlidir. Kitabın böyük elçinin fəaliyyətinə daxil olan sənədlərdən fərqli „bazaya“ dayandığı da aydın olur. Ola bilsin ki, bizləri qınayan adamlar da tapılar ki, „85 ildən sonra bu əsərin olan-olmaz „dəyərlərinin“ müəyyən edilməsinə nə ehtiyac vardır?“ desinlər. Araşdırmalardan görünür ki, 85 ildən sonra bu əsər mühüm bir iddiada, guya ermənilərin soyqırımı məruz qalmalarında əsas mənbədir.

Əsərin bu „dəyəri“ bütöv türk xalqını neçə illərdir ki, günahkar vəziyyətində dünyaya təqdim edir. Nə qədər ona qarşı əsərlər yazılmış olsa da müəllifin missionu, ABŞ kimi bitərəf ölkənin Osmanlı dövlətində böyük elçisi olması, „gördüyü“, „şahid olduğu“ hadisələri yazdım müraciəti hələ də oxucuları maraqlandırır. Hətta Amerikanın orta məktəblərində „Soyqırımı və kütləvi qətl araşdırmaları dərs kitabında“ kiminsə yadına Morgentaunun xatirələri düşmüş və onu dərs proqramına daxil etmişlər.¹⁸³

Burada Morgentaunun əsərinin və müəllifinin başqa bir cəhətini də qeyd etmək lazım gəlir. Bu əsər mühüm kitab olaraq ilk vaxtdan dünyanın müxtəlif ölkələrində maraqlı obyektinə çevrilmişdir. Burada ilk olaraq onu göstərmək lazımdır ki, Morgentaunun türk düşmənliliyi yalnız kitabın nəşr edilməsi ilə başlanmamışdır. Morgentaunun bu sahədəki fəaliyyəti kitab nəşr ediləndən əvvəl təsadüf edir.

¹⁸³ Büyükelçi Morgentaunun öyküsünün perde arkası İstanbul 1991, s. 65

Morgentaunun Osmanlı dövlətində bitərəf ölkənin böyük elçisi olmasına baxmayaraq o bitərəflik statusundan faydalanmış, əslində müharibə dövründə türklərə qarşı təbliğatın əsas mənbələrindən biri olduğu son araşdırmalarda müəyyən edilmişdir. Morgentau böyük elçi olmasına baxmayaraq o, çalışdığı dövrdə müxtəlif ölkələrin xəbər agentlikləri ilə gizli işbirliyində olmuşdur. Buna nümunə kimi Morgentaunun ingilis xəbər alma agentlikləri ilə olan ortaqları isbat edildikdən sonra onun nə dərəcədə "bitərəf" olduğu aydın olur.

Morgentau agentliklərə lazım olan xəbərləri İstanbulda tərtib edərək onlara göndərmişdir. Onlar da bu „faktlara“ istinad edərək türklər və almanlar əleyhinə təbliğat kampaniyası aparmışlar. İngilis hökumətinin əsas məqsədi bu kimi xəbərlərlə ABŞ-ın ictimaiyyətini Türkiyə və Almaniyaya qarşı müharibəyə hazırlamaq idi. Bu da öz növbəsində Amerikanın gələcəkdə I Dünya müharibəsinə girməsində çox mühüm amil olmuşdur.

Morgentaunun sənədlərindən onun özündən də əvvəl istifadə edərək türklərə qarşı əsərlər yazmışlar. Bunlardan biri tarixçi və kütləvi qırğın sahəsinin mütəxəssisi hesab edilən Arnold J. Toynbedir. Müəllif haqqında danışılan „faktlardan“ istifadə edərək türkləri tənqid etmişdir. Müəlliflərə görə 1915-ci ildə qırğın haqqında olan sənədləri Morgentaudan başqa kimsənin verməsi mümkün deyildi. Bu faktların Morgentau tərəfindən vasitəçilərlə verilməsi də mümkün idi.¹⁸⁴

I Dünya müharibəsi dövründə türklərin ermənilərə qarşı gördükləri „tədbirlərlə“ əlaqədar əsərlərin ortaya çıxmasında Morgentaunun mühüm „xidməti“ olmuşdur. Bunu yalnız türk müəllifləri deyil, Amerika tənqidçiləri də təkzibedilməz şəkildə şərh etmişlər. Bu əsərlərdə qaynaqlar Morgentaunun sənədləri ruhundadır. Bu da çoxlarına onların hər ikisinin bir mənbədən gəldiyi fikrini söyləməyə imkan verir. Bundan başqa Toynbe

¹⁸⁴ Yəni orada, s. 71.

kitabla Amerikada Türkiyə və Almaniyə əleyhinə bir ictimai fikir formalaşdırma bilmişdi.

Tarixi əsərlərin dəyəri, yaşarlılığının əsas şərtlərindən biri onun obyektivliyi, hisslərdən deyil, həqiqətlərdən qidalanmasıdır. Lakin haqqında danışdığımız kitabda tərəfsiz elmi araşdırma prinsipinin yerini ibtidai hissiyyat tutmaqdadır. Ciddi bir məsələdə tarixi gerçəkliyə istinad edib problemin tənzim edilməsi üçün ideal proqramın olması lazım idi. Lakin əksinə, Morgentau bu yüksək missiyanın ona vermiş olduğu imkanlardan faydalanaraq təbliğat xarakterli əsərləri təqdim etdi. Bu kimi əsərlər xalqlar arasına sülh gətirmir, kəskin münasibətlərə xroniki xarakter verir.

Bu əsərlərin ən mühüm nəticəsi dünyada insanları xalqlara və dinlərə görə cəbhələşdirərək orta əsrlərin xaçlı ruhunun bu gün də davam etməsinə fürsət verməkdir. Bu faktların təsirindən sonra qətl edilənlərin günahları kimlərin boynuna yazılmalıdır? I Dünya müharibəsini yalnız dərsliklərdən öyrənmiş olan gənclik Morgentaunun yazdıqları əsasında tərbiyə aldıklarından onlar bizim gözlədiklərimiz deyil, Morgentaunun arzuladığı kimi olmağa daha çox meyillidirlər.

Bir çox müəlliflərin iddiası bundan ibarətdir ki, Morgentau kimi müəlliflərin günahları terror və ona oxşar hadisələri yaradanlardan heç də az deyildir. Elm adamları həqiqətləri yazmış olarsa insanların nifrət deyil, qarşılıqlı əməkdaşlığa söykənən bir dünya qurmalarına yardım etmiş olarlar. Əslində artmaqda olan xarabalıqlara deyil, abad, sakit, kin və nifrətin olmadığı bir dünyaya insanların daha böyük ehtiyacı vardır.

BMT-nin 1948-ci il Soyqırımını Bəyannaməsi işığında

Soyqırımını termini, millətlərarası münasibətlərdə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 1948-ci il tarixli Bəyannaməsi ilə müzakirə mövzusunda çevrilmişdir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatında 1948-ci ildə *Soyqırımını cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandı*

rılmasına aid müqavilə imzalanmışdır. Müqavilənin 2-ci maddəsinə görə soyqırımının tərfi verilmişdir.

Sənədə görə soyqırımının şərtləri aşağıdakılardır:

1. Ölkə, etnik, irqi ya da dini bir xalqı kütləvi və ya da onun bir bölümünü yox etmək niyyəti ilə qrup üzvlərinin öldürülməsi;
2. Qrup üzvlərinin fiziki və ya əqli bütünlüyünün böyük ölçüdə zədələnməsi;
3. Qrupun fiziki varlığının hamısının və ya bir bölümü ilə yox edilməsi nəticəsi verəcək yaşayış şəraiti içərisində yaşamağa məcbur edilməsi;
4. Qrup içində doğuma mane olacaq tədbirlər alınması;
5. Bir qrupun uşaqlarının başqa bir qrupa zorla keçirilməsi də bu kimi fəaliyyətlər qrupuna daxildir;
6. Soyqırımında planlı, dövlət siyasəti halını almış tədbirlərdən bəhs edilir.

Ermənilərin 1915-ci ildəki hadisələrə, xüsusən köçürmə ilə əlaqədar iddialarına soyqırımı müqaviləsi ilə əlaqədar baxıldığında tarixdəki bir sıra hadisələrin də təhlilini vermədən keçmək mümkün deyildir. Soyqırım çox böyük tarixi cinayətdir. O, təsadüfi olaraq heç bir xalqın tarixində ortaya çıxa bilməz. Belə bir cinayəti-soyqırımını həyata keçirə bilən xalqın tarixində buna meylin və onu təsdiq edəcək nümunələrin olması lazımdır.

Dövlətlərlə xalqlar arasında cinayətə meyilliyə görə oxşar cəhətlər vardır. Bir fərdin cinayətə meyilli olduğu kimi, dövlətlərin də genetik-rejim olaraq bu kimi cinayətlərə tarixən meyilli olması lazım gəlir. Osmanlı imperatorluğunun uzun müddət davam etməsi də onun tarixinin heç bir dövründə soyqırımına və assimilyasiyaya yer verməməsi ilə əlaqədardır. Bunu Osmanlı imperatorluğunun tarixindən də aydın şəkildə görmək olar.

Məlum olduğu kimi Osmanlı dövləti orta əsrlərdə dünyanın ən böyük dövləti olub üç qitəyə yayılmışdı. Lakin xarici tarixçilərin, o cümlədən ermənilərin uzun illər müxtəlif

ölkələrdə tədqiqatlar apardıqlarına baxmayaraq osmanlının soyqırımı məruz qoymuş olduğu, tam yox etmiş olduğu və ya bu təşəbbüsdə olduğu xalq olmamışdır. Osmanlı dövlətinin dini tərəfinin əsas olduğu dövrlərdə də ən qədim xristianlıq məzhəbi olan süryanilik, tovuz quşuna və atəşə sitayiş edən yezidilik kimi inanclar yaşayarkən, 1800-cü illərdən başlayaraq dini hökmlərə qarşı olmasına¹⁸⁵ baxmayaraq kilsələr açılmağa başlamışdı.

Bunlardan başqa Osmanlıda dünyanın heç bir yerində bərabəri olmayan hadisələr də baş vermişdir. İki qardaşdan biri Osmanlı sədrəzəmi Sokullu Məhmet Paşa olduğu halda, o biri qardaşı Makarije Serb kilsəsinə patrik təyin edilmiş və Serb xalqının ruhunu diriltmişdi.

Halbuki bu dövrdə dünyanın bir çox yerlərində, xüsusən Avropada dinə dayanan müharibələr baş alıb gedirdi. Bu gün ifadə edilməməsinə baxmayaraq çox böyük miqdarda insanların həqiqi soyqırımı uğradıqlarını görürük. Bunlara Avropa tarixində fərqli adlar verilmişdir. Ya imperatorlarla papaların mübarizəsi, ya da din inqilabları deyilməsi əslində məsələnin mahiyyətini dəyişmir. Avropada bu dövrdəki məzhəblər mücadiləsi soyqırımlardan daha dəhşətli olmuşdur. Bu müharibələr Avropanın yalnız dini deyil, siyasi ilə bərabər etnik xəritəsində də əsaslı dəyişikliklər həyata keçirmişdir.

Uzaq Şərqdə dilini dəyişən xalqların olmasını (Hindu-Peştun), bütöv olaraq dilini və dinini dəyişən Afrikalı, Cənubi Amerikanı nümunə olaraq göstərmək olar. Halbuki bu hadisələr, gerçək soyqırımı və ya ona oxşar hadisələr Osmanlı tarixində olmamışdır. Bu bir tarixi həqiqətdir ki, Osmanlı imperatorluğu çox sayda və dində xalqları bir hakimiyyətin idarəsində, bir sərhədlər içərisində sülh və qarşılıqlı inam şəraitində saxlaya bilmişdi.

Müxtəlif tarixlərdə Osmanlı dövlətinə daxil olan torpaq-

¹⁸⁵ Hüsəmettin Yıldırım. Ermeni iddiaları və gerçəkliyi. Ankara 2000, s. 44.

larda da milli azadlıq hərəkatı başlamışdı. Milli azadlıq hərəkatına başlamış xalqlar mübarizələri dövründə belə Osmanlı dövlətinə qarşı müxalifətdə olduqlarını ifadə etsələr də onlara qarşı Osmanlı dövləti tərəfindən soyqırımını edildiyi iddiasında olmamışlar. Halbuki Osmanlı dövlətinə qarşı mübarizəyə başlayan milli güclər bu cür faktlar olsaydı onları dünya ictimaiyyətinə təqdim etməkdən çəkinməzdilər. Çünki o xalqların çoxunun dünyada olmuş qırğınlarda imzaları aydın şəkildə görünür.

Türk idarəçiləri hakim olduqları yerlərdə digər xalqlara sahib olduqları haqlardan istifadə etməyə şərait yaratmışdılar. Onlara tarixi adət və ənənələrini davam etdirməyə imkan vermişdilər. Əslində, bu xüsusiyyətləri idarəçilik qaydalarına çevirə bilmişdilər. Osmanlı dövlətinin uzun müddət davam edə bilməsi yalnız bir idarəçilik forması ilə əlaqədar deyildir. Müxtəlif coğrafiyada, müxtəlif mədəniyyətləri təmsil edən xalqları və mədəniyyətləri bir yerdə tuta bilmək kimi çox mühüm spesifik xüsusiyyətlərə sahib olmaq bacarığıdır.

Türk dövlətçilik tarixində ədalət vardı, müxtəlif xalqların və mədəniyyətlərin bir yerdə yaşadılması vardı, qırğın və ya soyqırımını örnəkləri olmamışdır. Amerikalı elm adamı Justin Makartinin „Ölüm və sürgün“¹⁸⁶ kitabında bu məsələlər açıq şəkildə verilmişdir. Bu kitabda, Balkan və Qafqaz xalqlarının ölümdən qurtarmaq üçün Osmanlı idarəsinə qəbul edilmək istədiklərini görürük. Burada Avropada olan soyqırımını nümunələri də göstərilir.

1469-cu ildə İspaniya və Portuqaliyadan müsəvi və müsəlmanlar, 1680-ci ildə Tökölmre və adamları Macarıstandan, 1711-ci ildə Rakoczli şahzadəsi və adamları, 1849-cu ildə Layoş Kosut və 2000 nəfərlik macar qrupu, İsveç kralı Şarl (Karl) 1500-2000 nəfərlik adamları, 1917-ci ildə 135.000 ordusu

ilə rus sərkərdəsi Vrangel haraya sığınmışdılar?¹⁸⁷ Osmanlı ölkəsinə.

1915-ci ildən türklərin erməniləri soyqırımına məruz qoydular deyə bağırانlar 1930-cu illərdən etibarən Polşa və Almaniya əsilli müsəvilərin Türkiyəyə sığındıqlarını bilirlərmi? Osmanlı imperatorluğunun tarixində belə bir hadisənin-soyqırımının olduğuna inananların Türkiyəyə sığınmalarına nə ad vermək olar? O zaman dünyada Türkiyənin bu iddialarda günahsız olduğunu hər kəs bilirdi. İnsanlar bu gün də Türkiyənin günahsız olduğuna inanırlar. Lakin maraqlı dövlətlərin siyasəti insanların başını qarışdırır. Belə olduğu üçün bu məsələlər sırf siyasət vasitəsinə çevrilmişdi.

Soyqırımından başqa danışımağa mövzu tapa bilməyənlərə müraciət etmək üçün çox mövzu olduğunu bildirirəm. Doğrudan da Birləşmiş Millətlər Təşkilatının və əlaqədar təşkilatların müasir dünyada insan haqları normaları ilə əlaqədar almış olduqları qərarlar çox əhəmiyyətlidir. Lakin digər xalqların tarixində insan haqlarının tənzim edilməsi haqqında dövlət qanunvericiliyinin az olmasına baxmayaraq Osmanlı dövlətində Sultan Fatih dövründən başlayaraq ölkədə yaşayan qeyri-müsəlman xalqlara bugünkü insan haqlarını əhatə edən hüquqlar verilmişdi.

Burada Fatihin 28 may 1463-cü ildə Bosniyanı işğal edərkən Osmanlı dövlətinin insan haqları ilə bağlı siyasətinin çox mühüm nəticəsi görünür. Fatih bölgə xalqına dini sərbəstlik gətirmişdi. Fatih Sultan Mehmet Bosniyadakı latın keşişlərinə 1463-cü il tarixli 833N-li fərmanla¹⁸⁸ dini sərbəstlik vermişdir. Orada Bosniya rahiblərinə verilən imtiyazlar sıralanır, fərmanda adı keçən rahiblərə və onların kilsələrinə kimsənin toxunmaq haqqı olmadığı bildirilir. Onların canlarına, mallarına, kilsələrinə, xaricdən gətirdikləri adamların

¹⁸⁶ Justin McCarthy. Ölüm və Sürgün. (Death and Exile) Osmanlı Müslümanlarına qarşı yürütülən ulus olaraq təmizləmə işləmi (1821-1922), çevireni Bilge Umar. İnkilap Kitabevi, Ankara, I yayın, 1995

¹⁸⁷ Hüsəmettin Yıldırım. Ermeni iddiaları və gerçəkleri. Ankara, 2000, s. 45.

¹⁸⁸ Hüsəmettin Yıldırım. Ermeni iddiaları və gerçəkler. Ankara 2000, . Fatih Sultan Mehmetin 28 mayıs 1463 tarixli fermanı. Fermanın imzalandığı yer. Bosna, s. 166

haqqına toxunulmayacağına müsəlman müqəddəslərinə, sonda qılıncına and içmişdi. Bu fərmanın sayəsində xristianlar Osmanlı dövlətində bir hüriyyət şəraitində yaşamışdılar.

Həmin fərmandan 500 il sonrakı dünyada çox təşkilatlarda, beynəlxalq məclislərdə insan haqlarına aid külli miqdarda qərarlar çıxarılmasına baxmayaraq insan haqlarının pozulması, hətta, müasir dünyanın gözləri qarşısında insanların soyqırımı davam edir. Tarix arxivlərində qondarma iddialara əsaslanaraq soyqırımının günahkarlarını axtaranlar özlərinin həyata keçirdikləri soyqırımı tədbirlərini görmək istəmirlər. Azərbaycanda, xüsusən Xocalı soyqırımı müasir dünyanın gözü qarşısında baş vermişdir. Soyqırımı iddia edənlər sanki bundan xəbərsizdirlər.

XX əsrin sonlarında soyqırımı və qırğın hadisələrini tarixi ardıcılıqla qısa olsa da verməyə ehtiyac vardır. Dili, dini, kilsəsi, məktəbləri, yaşayış təminatı Fatih Sultan Mehmetin fərmanı ilə 500 il davam edən Balkanlarda bu gün bosniyalıları, alban əsilli müsəlmanları, makedoniyalıları və Bolqarıstan türklərini yurdlarından qovub çıxarmışlar. Onların müasir dünyada insan haqları normaları ilə müəyyən edilmiş adi yaşam, yaşatma, yeni nəsilləri davam etdirmək haqqı tanınmamışdır. Bu hərəkətləri dayandırmaq, günahkarları cəzalandırmaq üçün yüz illərmi keçməlidir? *Göz qarşısında olanları arxivlərdə axtarmağa nə ehtiyac var? Gəlin, nə qədər gec deyil, qondarma soyqırımı günahkarlarını axtarmaqdan əl çəkib, gözümüzün önündəki soyqırımı nümunələrinin cavabdehlərini müha-kimə edək. Bununla da dünyada soyqırımı düşüncəsini dağıtmış olarıq. İnsan nəslinə soyqırımı qorxusu ilə üzləşməyəyi bir dünya verəyin. Bu, insan oğlunun təbii haqqıdır.*

XX əsrin əvvəllərində dünyaya „türklər erməniləri qətl etdilər“ iddiası ilə dağılan ermənilərin böyük bir qismi də Azərbaycana gəldi. Türklərin Anadoluda onlara etmədiklərini, lakin dünyaya yaydıqları qırğınlara Azərbaycana girər girməz başladılar. Yalnız 1918-ci il hadisələrində ermənilər 100.000

azərbaycanlıyı öldürmüşdülər. Təkcə 1918-ci ilin martında Bakıda 30.000 azərbaycanlıyı qətlə yetirmişdilər.

Ermənilərin bütün Qafqazda Azərbaycan türklərinə qarşı həyata keçirdikləri qırğınlarda ölənlər haqqında Azərbaycan, rus arxivlərində məlumatlar vardır. Türk arxivlərində Qafqazda ermənilərin azərbaycanlıları qətl etmələri haqqında mühüm sənədlər mühafizə edilir. Türkləri ermənilərə qarşı qırğında günahlandırmağa çalışanlar, uzun illərdən bəri günahkar ovunda olanlar bu faktlardan istifadə etmiş olsalar kimin soyqırımı törətmiş olduğunu çətinlik çəkmədən isbat edə bilirlər.

Dünyanın qanı kəsməyən yaralarından biri də Azərbaycanın tarixi torpaqları, hazırda Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş Qarabağdadır. Artıq 20 ilə yaxındır ki, müasir informasiya şəraitində, dünyanın, o cümlədən insan haqlarının qorunması vəzifəsindən cavabdeh olan təşkilatların gözü qarşısında, televizorlardakı proqramların şahidliyi ilə qırğın və soyqırımı həyata keçirilir. Azərbaycanda son illərdə ermənilərin ən dəhşətli soyqırımları Dağlıq Qarabağa daxil olan Xocalıda olmuşdur.

Bu bir tarixi gerçəkdir ki, soyqırımı, qırğın iddiaları məruz qalmadıqları halda ermənilərdən gəlmişdir. Buna görə də atalarımız „yalan elə bağırdı, doğrunun bağı yarıldı“ müdrik kəlamını yarada bilmişlər. Son yüz ildə ermənilər tərəfindən dəfələrlə qırğınlara məruz qalmağımıza baxmayaraq onun haqqında çoxlu kitablar yazmamış, yazdırmamış, müvafiq dünya təşkilatlarına da müraciət etməmişik.

Bizim insanların bu xüsusiyyətlərini günahkar olmağımız kimi qiymətləndirənlər az olmamışdır. Buna haqq qazandırmaq və ya qazandırmamaq müxtəlif səbəblərlə əlaqədardır. *Kədarimizi, faciəmizi ətrafımızda olan insanlardan gizlətmək biz türk insanının genetik xüsusiyyətidir. Bütün tarixi dövrlərdə belə olmuşdu.*

Türk-erməni münasibətləri ilə əlaqədar görkəmli Amerika tədqiqatçısı Justin Makarti ABŞ-da Təmsilçilər məclisində

Müdafiə və Məlumatlandırma mövzusunda türk insanının müxtəlif dövrlərdə, o cümlədən I Dünya müharibəsində böyük müsibətlər yaşadıklarını faktlar əsasında göstərmişdir. Bildirmişdir ki, *çoxlarından fərqli olaraq türklər müsibətlərini nümayiş etdirmək istəməmişlər, onları ətrafda olanlardan, dünyadan gizli, ürəklərində saxlamağa çalışmışlar.*

O demişdir: *„Müharibədə hər şeyini itirənlərin ağıllarında intiqam hissi yer tutmuşdu. Yeni Türkiyə cümhuriyyətini bu hissələrin idarə etməsi halında daha çox ölüm hadisəsi yaşanacaqdı. Mustafa Kamal hökuməti bu səbəblərlə də keçmişdəki itkiləri nəzərə almadan, sabiq düşmənlərlə sülh imzalayan bir siyasət yeritmişdir. Türk hökuməti, ermənilərə və başqalarına qarşı türk davasında təzyiqli göstərilməsinin köhnə nifrətləri canlandıracağını və yeni müharibə şəraiti yaradacağını hiss etmişdir. Bu səbəbdən türklər dərdləri ilə əlaqədar heç bir şey söyləməmişlər. Bu o dövr üçün alına bilinəcək ən doğru qərar idi. Heç kimsənin türklər adına danışmaması bu nöqtədə meydana fərqli bir nəticə çıxarmışdır. Etmədiklərinə inandıqları bir şey ilə əlaqədar haqsız yerə tənqid edilən türklərin nə düşünmələri lazımdır.“¹⁸⁹*

Bu məsələlər Justin Makartinin başqa bir ifadəsində də öz əksini tapmışdır. Beynəlxalq Əlaqələr Məclis komitəsinin, Beynəlxalq Əməliyyatlar və İnsan Haqları komitəsinin Louisville universitetində, Orta Şərqi tarix professoru və Sənət Elm sahəsinin məşhur professoru Justin Makartinin 14 sentyabr 2000 tarixli ifadəsində¹⁹⁰ də bu məsələlərə bir aydınlıq gətirilmişdir.

¹⁸⁹ Hüsəmettin Yıldırım. Ermeni iddiaları və gerçəkliyi. Ank.2000, s. 46-47

¹⁹⁰ Yenə orada, a. k. e. s. 167-172

III FƏSİL

ERMƏNİ KİLSƏSİ ERMƏNİ TARİXİNDƏ

Kilsələrin rolu haqqında

Eçmiadzin katalikosu¹⁹¹ I Vazgen 1964-cü il 16 avqust tarixli bəyannaməsində bunları yazmışdı: *„Erməni millətinin tarixi V əsrdə, erməni yazısının meydana gəlməsi və Avaray qəhrəmanlıq savaşı ilə başlayır.“¹⁹²* Katalikosun adını çəkdiyi Avaray savaşı 2 iyun 451-ci ildə olmuş, ermənilərin məğlub olmaları ilə nəticələnmişdir. Bu tarixdə Ermənistan Bizans ilə Sasanilər arasında ikiye bölünmüşdü. Deməli, insanlar məğlubiyyətlərini də qəhrəmanlıq kimi təqdim edə bilirlər.

Əslində Ermənistan tarixində əsas mövzu hər şeydən əvvəl erməni kilsəsidir. Erməni kilsə dövlətindən bəhs etmək daha çox ədalətli olar. Erməni kilsəsi öz mövcudluğunu qorumaq üçün bir qüvvəyə, bir dövlətə ehtiyacı vardı. Erməni dövləti fikrini meydana gətirən erməni milləti deyildi, erməni kilsəsidir.¹⁹³

„Bu millətçilik mücadiləsində ən böyük rolu, bəzi liderlər istisna edilərsə, bəlli başlı monastırlar vasitəsi ilə, həm dini, həm də intellektual bir qüvvət olaraq çalışan erməni kilsəsi oynamışdır. Siyasi müstəqilliyin yox olduğu vaxtlarda, katalikos, millətin əməllərini təmsil etmiş və diaspor ilə ermənilər arasında bir bağ halına gəlmişdir.“¹⁹⁴

Boyaçıyan belə yazır: *„Nə qədər geniş olursa olsun erməni kilsəsini eyni ölçüdə ələ almayan erməni tarixi, ermənilərin həqiqi*

¹⁹¹ Bu söz ermənilər tərəfindən millətin təmsilçisi mənasını ifadə edən „katogigos“ formasında istifadə edilməkdədir.

¹⁹² Kamuran Gürün. Ermeni dosyası.. Ankara 1985 s. 30

¹⁹³ Yenə orada, s. 30.

¹⁹⁴ L. Nalbandyan a. k. ə. s. 30-31.

həyatını ortaya qoymağı bacarmaz. Erməni kilsəsi ilə erməni milləti o dərəcədə iç-içədir ki, birisi olmadan başqasını düşünmək mümkün deyildir."¹⁹⁵

Erməni kilsəsi tarix boyunca fəaliyyətlərini qorumaq üçün bir qüvvətə, bir dövlətə ehtiyac duymuşdu. Başqa bir ifadə ilə, erməni dövləti fikrini meydana gətirənlər, erməni tarixçisi Bastırmaçıyana görə „Erməni kilsəsi, erməni millətinin kilsə tərəfindən can verilən ruhunun, yenidən dünyaya gələ bilmək üçün yaşadığı vücuddur” deyir.¹⁹⁶

Xristianlığın ilk günlərindən dünyanın müxtəlif ölkələrində İsanın ikili şəxsiyyəti ilə əlaqədar bir fikir ayrılığı meydana çıxmışdır. Bu fikir ayrılıqlarını aradan qaldırmaq üçün Bizans imperatoru Konstantin 318-ci ildə bütün dünyada olan xristian rəhbərlərini – piskoposları İznikə bir toplantıya çağırmışdı. Həmin toplantı 325-ci il may ayının 20-dən iyul ayının 25-nə qədər davam etmişdi. Bu toplantı xristianlıq tarixində ilk Sinod toplantısı olaraq qəbul edilir. Erməni kilsəsindən bu Sinod toplantısına Qriqorinin oğlu Aristakes gəlmişdi.

Bundan sonra 381-ci ildə İstanbulda və 431-ci ildə Efesdə Sinod toplantısı təşkil edilmişdi. Erməni kilsəsi burada iştirak etməmiş, toplantıların aldığı qərarlarla razılaşmamışdır. 451-ci ildə Kalcedon toplantısına getməyən erməni kilsə rəhbərləri onun qərarlarını da qəbul etmədilər. Belə bir hərəkət ilə erməni kilsəsi həm Roma, həm də Bizans kilsəsi ilə olan əlaqələrini qoparmış duruma gəlmişdi. Bu ayrılıq haqqında fərqli fikirlər olduğu da məlumdur. Lakin gerçək olan budur ki, ayrılıq erməni kilsəsinin xeyrinə idi.

Osmanlı dövlətində ermənilərin yerli hakimiyyətə qarşı üsyana hazırlanmasında ən çox ruhani rəislər fəaliyyət göstərirdilər. O zaman Osmanlı dövlətində erməni camaatının kilsə rəhbərləri tərəfindən idarə edilməsi, onların camaat

arasında çox böyük nüfuza sahib olmalarına səbəb olmuşdur. Buna görə də lazım olduqda bundan istifadə edərək xalqa təsir göstərə bilirdilər.

Kilsənin „erməni din adamlarının dini təhsil ilə əlaqədar fəaliyyəti yoxdur. Bunun əvəzinə millətçilik fikirlərini yaymaq üçün çox əmək sərf etmişlər. Yüz illərdən bəri, ilahi xidmətlər yerinə, müsəlmanlara qarşı xristianların dini düşmənliklərinin aşılandığı əsrarəngiz kilsə divarları arasında bu kimi fikirlər inkişaf etmişdi.”¹⁹⁷

İdarəetmədəki rollarına, xüsusən də dini mövqelərinə görə onların fikirlərinin xalq içərisində daha böyük təsiri var idi. XIX əsrin 80-ci illərində Hırımyan patriarxlığından sonra Osmanlı dövlətinin müxtəlif vilayətlərinə səfərlər edirdi. Bu səfərlər dövründə müxtəlif yerlərdə xalqa müraciət edirdilər. Din xadimlərinin xalqla münasibətləri yalnız onların müqəddəs kitab ilə əlaqədar vəzifələrini yerinə yetirməsi demək deyildi.

Din xadimlərinin xalq arasındakı fəaliyyəti siyasi xarakter də daşıyırdı. Hırımyanın¹⁹⁸ Vanda və oradan geri qayıdarkən Üsküdə (Surp Haç) kilsələrdəki vəzirləri bu mənada çox məşhurdur. Hırımyan daha sonra üsyan rəisləri ilə birlikdə işləmişdir. Osmanlı dövlətində və başqa yerlərdə olan üsyançı dəstələr arasında xəbərləşmədə, əlaqələrin saxlanması da əsas rol oynamışdı.

İzmirliyan da patriarxlığı dövründə fəaliyyəti ilə ad qazanmış və onun nəticəsi olaraq o zaman ona Dəmir patriarx deyilmişdi. 1877-78-ci illər Osmanlı-rus müharibəsinin sonunda erməni patriki Nerses və İzmirliyanın rəhbərliyi altında erməni məclisi gizli şəkildə toplanmışdı. Rus çarına təqdim edilmək üçün Eçmiadzin katolikosuna bir məktub göndərilməsini qərara aldılar. Məktubda Türkiyədəki ermənilər adından aşağıdakılar xahiş olunurdu:

¹⁹⁵ Dikran Boyacıyan a k ə. s. 84.

¹⁹⁶ Bastırmaçıyan. a. k. ə. s. 290; Kamuran Gürün. a k ə. s. 23.

¹⁹⁷ Mayevski, a. k. ə. s. 14.

¹⁹⁸ Esat Uras. a. k. ə. s. 422

1. Fırat çayına qədər olan bölgə türklərə geri verilməsin. Bu yerlər Ararat ilə birləşdirilərək çar Rusiyasının bir hissəsi halına gətirilsin;
2. Ərazinin Rusiyaya birləşdirilməməsi haqqında bizə məlumat verilmişdir. Belə olacaqsa bolqar millətinə verilən imtiyazlar bizə də verilsin;
3. İşğal olunan torpaq boşaldılacaqsa hökumətdən islahat üçün maddi təminat alınsın. Yalnız islahatların tətbiq edilməsi tamamlandıqdan sonra rus əsgərləri işğal etdikləri torpaqları boşaltsınlar.¹⁹⁹

Bu kimi fərqli sahələrdə fəaliyyət göstərmiş erməni din rəislərindən biri də Horen Kalfayan²⁰⁰ olmuşdur. Horen Kalfayanın da fəaliyyət sahəsi çox geniş idi. O, olduğu məclislərdə milli duyğuları hərəkətə gətirən, canlandıran şeirlər söyləyirdi. Vəzlərində milli hisslərə təsir göstərir, bir yandan da Osmanlı Sarayı ilə münasibətlərini davam etdirirdi. Kalfayan Saraydan yardımlar alır, eyni zamanda Sarayda olduqda görüşdüyü adamlardan lazım olan məlumatları əldə edir, onları beşikdaşlı Deroyan Vartabet vasitəsi ilə Marsiliyada nəşr olunan „Pro-Armenian“ın sahibi Portakalyana²⁰¹ çatdırırdı²⁰².

Osmanlı dövlətində çıxan üsyanlarda Ərzurumda, Vanda, Muşda, Zeytunda, Adanada, Sisdə, Haçində və bunlardan başqa hər yerdə olan üsyanlarda ruhani rəislərin payı vardı. Onlar üsyanlarda əsas rol oynamış və hər yerdə üsyanları da özləri idarə etmişdilər. Vanda və sonra da Ərzurumda baş rus konsulu işləmiş general Mayevski bu haqda aşağıdakıları yazmışdı:

„Məktəblər və kilsə məktəbləri də bu mövzularda ruhani

rəislərinə çox kömək göstərmişdi. Vaxt keçdikcə dindarlıq hisslərinin yerini düşmənçilik hissləri tutmuşdu.“²⁰³

Bir çox tarixçilər „erməni kilsəsinin erməni millətini yaratdığını və onun erməni millətinin ruhu olduğu ilə“²⁰⁴ həmfikiridilər.

Çox maraqlıdır, müəlliflər yazırlar: „ruhani rəislərinə gəlincə, bunların din ilə əlaqədar fəaliyyətləri də vardır“(?). Deməli, ruhani olmalarına baxmayaraq onların əsas işləri dini işlər deyil, başqa imiş. Onlar vaxt tapdıqda dini işlərlə məşğul olurdular. Onların fəaliyyətlərində dini və milli işlər o qədər biri-birinə qarışmışdı ki, birinin harada başladığı, digərinin harada qurtardığını ayırd etmək mümkün deyildi.

Mayevski düzgün olaraq uzun illərdən bəri insanların əlinin çata bilmədiyi yerlərdə yerləşmiş monastrlarda görülən işlərin də milli tərbiyə, „millət davası“ ilə əlaqədar olduğunu açıqlamışdır. Deməli, dağ başlarında, dəniz və göllərdə, daha necə əlçatmaz yerlərdə qurulmuş monastrların səssizlikləri arasında gələcəkdə ən böyük səs-in-üsyannların əsasının qoyulduğu gizli saxlanmışdı.

Bu ideyalar gerçəkdən də monastrlarda çox işlər görmüş, oralarda dini görüntülərin olmasına baxmayaraq uzun illər xristian-müsəlmən düşmənçiliyi körüklənmişdir. Bunun kölgəsində erməni millətçiliyi böyüyüb boya-başa çatmışdı. Kilsə xadimlərinə görə guya ermənilərdə cəmiyyətlərin meydana çıxmasının səbəbi bir sıra Avropa dövlətlərinə olan inamlarının puç olması ilə əlaqədardır. Bu, kilsələrin rəhbərliyi və təsiri altında olan erməni təşkilatlarının meydana gəlməsinə və qanlı fəaliyyətinə haqq qazandırmaq üçün bəhanələrdir. Sonradan cəmiyyətlər vasitəsi ilə xalqı Osmanlı dövlətinə qarşı gizli olaraq mübarizəyə hazırlamağa başladılar.

Hər dəfə Osmanlı dövlətinin müharibəyə başlamasını

¹⁹⁹ Esat Uras. a. k.ə. s. 199.

²⁰⁰ Esat Uras. a. k. ə. s. 422

²⁰¹ Yəne orada, s. 422.

²⁰² Yəne orada, s. 422.

²⁰³ Mayevski. Van ve Bitlis illeri istatistigi. Esat Uras. Göstərilən əsəri, s. 422.

²⁰⁴ L. Angletterre et tes Armeniens(1839-1904), S. Granvenhage, M. Van der Beek. Hofboekhandel, 1918, s. 8.

erməni liderləri bir imkan olaraq qiymətləndirirdilər. Təbiidir ki, dövlətlər əksər hallarda müharibədə çox böyük maliyyə imkanlarını itirməklə yanaşı, əsgəri baxımdan da çox zəif vəziyyətdə olurdular. Bundan istifadə etməyə çalışan cəmiyyətlər vəziyyətdən faydalanmaq istəyirdilər. Bu vəziyyəti çox halda müstəqil Ermənistan qurulmasında bir fürsət hesab edir, məqsədə çatmaq üçün *bütün vasitələri* məqbul hesab edirdilər. Erməni liderləri iddialarını Şərqlə məsələsinin kölgəsində həll etmək üçün xarici qüvvələrin Osmanlı dövlətinə qarşı müdaxiləsini də əsas hesab edirdilər. Bu məsələ ilə əlaqədar erməni liderlərinin²⁰⁵ fikirlərindən iqtibas gətirmək maraqlı olar: Tomayan: „Vətəndə, milli torpaq üzərində hərəkət. Bu hərəkətlərlə, fədakarlıqlarla güclənmiş olaraq siyasi və yaxud hər hansı bir şəkildə Avropa dövlətlərinin müdaxiləsini təmin etmək: Şərqlə məsələsinin bütün tarixi budur” deyir.

Krisdofor Mikaelyan: „1891-cı ildə Avstriya Xarici işlər naziri Kalnokiyinin Türkiyə ermənilərinə, „Avropa yox, erməni torpağı qana bulanmadıqca, ermənilər bilsinlər ki, bir şey əldə edə bilməzlər” dediyini söyləyirdi.

Varantyan: „Rusiya-Türkiyə erməniləri arasında sərhəd aradan qalxdı. Rus-Osmanlı müharibəsi erməni komandanları, köçlər, 1670-ci ildən bəri Van yanğını, Hırmıyanın bölgələri gəzmələri, Berlin təmsilçilər heyəti, erməni məsələsi və bunun dövlətlərarası bir şəkil alması, illərdən bəri mövcud olan ayrılığı qaldırdı. Raffinin, Arzuninin, Türkiyə ermənilərindən Hırmıyanın, K. Odyanın ideyalarını hərəkətə keçirdi, birləşdirdi. Hər şeydən əvvəl millət düşüncəsi inkişaf etdi. İlk iş olaraq Qarabağdan Muşa, Zeytuna qədər olan ermənilər, bir

torpaq, bir qan, bir dil, bir mədəniyyət, bir din, bir tarix sahibi olduqlarını hiss etdilər. Millət eyni zamanda hərəkət və fəaliyyətdə birləşməyi təmin etdi,” – deyə yazır.

Daşnaksutyun komitəçilərindən Aknuni: „Müharibə illərində Osmanlı ermənilərinin xeyrinə Qafqazda, konkret halda Tiflisdə başlanan təbliğət bütün şiddəti ilə davam etdi. Qafqazdakı erməni qəzetləri, Osmanlı idarəsinin təzyiqinə qarşı fəryad və şikayətlər edirdilər, erməni qaçqınlarına, mühacirlərinə, Türkiyədəki erməni cəmiyyətlərinə kömək göstərirdi.”

„Erməni könüllüləri, təbliğatçıları sərhəddi keçir, əsir həyatı sürən Türkiyə erməniləri arasında üsyan çıxarırdılar. Raffi romanlarında bu üsyanın proqramını, planlarını çəkir, ayrıntılarını da göstərirdi. Arzruni, qızışdırıcı məqalələrlə çox çəlbedici olan erməni müstəqilliyini aydınlaşdırırdı. Kamar Katiba mübarizə edənlərin ürəklərində atəşi partladır. Türkiyə erməniləri fəal təbliğata girişmək üzrə Qafqaza sığınırtdılar. Bu dövr xəyali müstəqillik proqramının hazırlandığı bir birləşmə, qaynaşma dövrü idi” deyə bildirirdi.

Burada bir məsələnin də aydınlaşdırılmasına ehtiyac vardır. Osmanlı dövləti, Rusiya və İran torpaqlarına dağılmış ermənilər, fəaliyyət və hərəkət sahəsi olaraq Anadolunu seçmişdilər. Dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan liderlərinin bu məsələ ilə əlaqədar fikirlərinin xülasəsinin verilməsi dünyada və regionlarda erməni məsələsinin həqiqi mahiyyətinin açılmasında faydalı ola bilər.

Mikael Ohannesyan:²⁰⁶ „Ruslar kimi müdhiş pəncəli bir canavara qarşı gəlmək çox zordur. Türkiyə, fəaliyyətimiz üçün daha əlverişlidir. Oradakı ermənilər, iztirab içərisindədilər. Xüsusilə də, Türkiyədə ermənilik dövlətlərarası bir şəkil almış, bu səbəbdən də bir təminat əldə etmişdir. Bu halda orada fəaliyyətə başlamaq daha uygundur. Rusiyada millətə, təlim və təhsilə, ruslaşdırma siyasətinə

²⁰⁵ Erməni liderlərinin fikirləri erməni dilində nəşr edilmiş mənbələrdə verilmişdir. Onları görkəmli türk tarixçisi tərcümə etmişdir. Biz burada onun əsərində olan iqtibaslardan istifadə etmişik. Tomayan. Doğu sorunu tarixi. Londra, cilt :2, s. 604; Krisdofor Mikaelyan. Halk kitlesinin mantığı. Taşnaksutyun yayınlardan 1909 s. 92; Varantyan Taşnaksutyun tarixi, s. 38; Aknuni. Qafqaz yaraları, s. 215; Esat Uras göstərilən əsəri, s. 423-425;

²⁰⁶ M.Ohannesyan.Taşnaksutyun ve muhalifleri. Tiflis, 1906; Esat Uras.a. ç. ə s. 424.

qarşı da mətbuatla, təbliğatla iş görmək, Rusiyadakı hərəkətləri bu formada dəstəkləmək daha doğru olacaqdır” – deyirdi.

S.Qabrielyan „Xatırlanmalıdır ki, erməni məsələsinin meydana çıxdığı rayonlarda və hökumət mərkəzində təşkil edilən nümayişlər, daima Qafqaz ermənilərindən olan səxslər tərəfindən həyata keçirilmişdir. İnqilab vədlərinə, fikirlərinə görə də Rusiya ermənilərinə borcluyuq. Rusiya osmanlıları məğlub etmişdi. Bunun nəticəsi olaraq rusların osmanlılara qarşı almış olduqları fərqli münasibətə görə Qafqaz erməniləri də fəaliyyətə başlamışdılar. Halbuki, Türkiyə erməniləri, Osmanlı hökumətinin qarşısında davam gətirilməsi mümkün olmayan qüvvəsindən xəbərdar idilər. Fəqət Qafqazlı deyilən ermənilər, izah etdiyimiz psixoloji vasitələrdən istifadə edərək yavaş-yavaş inqilabi fəaliyyətə keçirdilər”²⁰⁷ – yazırdı.

K. Mikaelyan: „ İnqilabçılar nümayişlər və hərəkətlərlə, İstanbulda və türk dünyasında bilinirdilər. İstanbulda inqilabçılar yalnız Türkiyənin qəlbində deyildilər. İstanbul, bütün dünyanın marağına səbəb olan bir nöqtə idi. Bütün Avropanın gözü önündə, onların mənfəətləri olan yerdə bir tapança səsi, ölkənin içərilərində, uzaq yerlərində partlayacaq yüzlərcə silahdan daha artıq hiss edirdi. Sərhədlər üzərində çarpışmaqla biz eşidilməz küncələrdə deyildik. Əksinə, oralar elə yerlər idi ki, heç olmadıqda iki dövləti maraqlandırır.”²⁰⁸

Ermənilərin müstəqilliyini təmin etmək üçün hansı dövlətdə – Osmanlı və ya Rusiya dövləti ərazisində fəaliyyətə başlamaq məsələsi də uzun illərdir mübahisə mənbəyidir. Bu məsələnin əsas mahiyyəti ondan ibarət idi ki, Osmanlı və Qafqaz erməniləri həmin fikirlərə fərqli şərtlər daxilində baxırdılar.

Osmanlı dövlətində olan ermənilər İstanbul mühitində yaşamışdılar və Rusiyada fəaliyyət göstərmək onlara çox çətin görünürdü. Onlar, ermənilər işə başladığı təqdirdə Rusiyanın müdaxiləsindən çox çəkinirdilər. Lakin Osmanlı dövlətinin

mərkəzindən uzaq, əsasən Şərqi Anadoluda olanlar rus amilinə fərqli şəkildə yanaşır, onu özlərinin hamisi, dostu olaraq görürdülər.

Burada iki məsələni bir-birindən fərqləndirmək lazım gəlirdi. Ermənilər Rusiyada çarın təəbəsi mahiyyətində olduqlarından onların milli və ya başqa şüarlarla hərəkətə başlamaları Rusiyanın daxili təhlükəsizlik işi olduğundan başqa millətlərə qarşı tətbiq edilən siyasət – „qanla boğma” siyasəti onlara da tətbiq ediləcəkdi. Ona görə də rus çarlarının bu siyasəti təbii olaraq Rusiya, o cümlədən Qafqaz ermənilərinə Ermənistanın müstəqillik xəttinin Rusiyadan keçə bilmək imkanının çətin olduğunu qəbul etdirirdi.

Bu vəziyyət 1917-ci il fevral burjuva və 1917-ci il oktyabr sosialist inqilablarından sonra dəyişiləcəkdi. Lakin Şərqi Anadoluda Rusiyanın münasibətdə olduğu ermənilər onun təəbəsi olmayıb, düşmən olduğu bir ölkənin vətəndaşları idi. Buna görə də özünü onlara hami, dost kimi göstərirdi. Onların müxalifətindən istifadə edərək Osmanlı dövlətinin daxilən dağılmasına çalışırdı. Bu səbəbdən də Rusiyada, o cümlədən Qafqazda olan ermənilər Rusiyaya qarşı hərəkətə başladıkları zaman Osmanlı dövlətinin dəstəyini almayacaqlarını bilirdilər. Osmanlı dövlətində başlanan hər bir hərəkət ilə Rusiyanın və başqa Avropa ölkələrinin fərqli şəkildə köməyini görürdülər.

Bu, səbəbdən liderlər müstəqillik hərəkətinin Osmanlı dövlətindən başlanmasını daha münasib hesab edirdilər. Ermənilər Rusiyanın mürtəcə milli siyasətinə görə ondan çəkinirdilər. Bu səbəbdən də Türkiyədəki ermənilərin xüsusi statusda – hər cür haqlara sahib olmalarına baxmayaraq Rusiyadakı ermənilərin guya daha rahat olduqlarını söyləyirdilər.

Lord Eversley 1890-cı ildə mühüm vəzifə sahibi olan ermənidən bir suala cavab verməsini istəmişdir. Erməninin cavabı aşağıdakı şəkildə olmuşdur. „Ermənilərin Rusiyanın təəbəsi olmağı arzu etmədiklərini, İngiltərənin, sultanın təpəsində iri

²⁰⁷ Ermeni bunalımı ve tekrar doğuş, 1905 Boston s. 75; Esat Uras a. ç. ə s. 424.

²⁰⁸ K.Mikaelyan. Halk kütləsinin mantığı, s. 38-41; Esat Uras. a. ç. ə s.423-425

bir dəyənək tutması şərti ilə, Türkiyəni tərcih etdiklərini, lakin İngiltərə bunu etməzsə Türkiyəyə Rusiyanı, hətta şeytanı belə tərcih edəcəklərini söylədiyini"²⁰⁹ danışmış.

Təbliğat işinin təşkili və nəticələri

Ermənilər "millət davasında" qandan (qırğına məruz qoyduqları xalqların qanı daxil deyil) çox müəkkəb axıtmışlar. Onlar bütün dövrlərdə tərcis bilmədən təbliğat aparmışlar. Təbliğatı milli məslək halına gətirmişlər. Zamanın böyük dövlətlərinə müraciətlər göndərmiş, şəraitə uyğun olaraq dərnəklər, birliklər, komitələr qurmuş, qəzet və jurnallar nəşr etmişlər. Erməni təbliğatı məhdud olaraq bir coğrafiya ilə əlaqədar olmamışdır. Dünyanın harasında erməni yaşamışsa o yerlərdə də təbliğat işi təşkil edilmişdi.

Türklərin də, azərbaycanlıların da tarixən ən zəif olduqları sahələrdən biri təbliğat işinin təşkilidir. Tarixin bütün dövrlərində bu xalqlar danışmaqdan iş görməyə əhəmiyyət vermişdilər. Onlar bir müharibəyə getdikdə belə „qaçaq-quldur metodu“ ilə deyil, kişilik qanunları ilə döyüşməyi qəbul etmişlər. Türklərin də, azərbaycanlıların da onlara edilənləri dünyaya yaymaq kimi genetik vərdişləri olmamışdır.

Bundan istifadə edən başabəla qonşularımız regionda olduqları gündən yalnız mübarizə meydanında deyil, təbliğatla da bizlərə qarşı mübarizələrini davam etdirmişlər. Əksər halda haqsız olduqları vəziyyətdə müxtəlif əsərlər yazdıraraq hadisələrin mahiyyətini təhrif olunmuş halda dünyaya çatdırmışlar. „Əziyyət çəkmiş“, „incidilmiş“ „qətl edilmiş“ insanlar imici yaratmağa çalışmışlar. Çox halda buna nail də ola biliblər. Biz həqiqətən də edilənləri milli adət-ənənələrimizə görə dünyaya bildirməyi ayıb hesab etmişik. Edilənlərin cavabını vaxtı gəldikdə vermək üçün arxivləşdirmişik.

²⁰⁹ The Turkish Empire its Growth and Decay, London, 1917, s. 341; Esat Uras. g. .e. s. 426.

Yalnız məcbur olduqda utana-utana (guya zəifliyimizin etiraf edilməsidir) bizə qarşı olan saysız-hesabsız böhtanlara cavab vermək üçün yazılanları təkzib etməyi düşünmüşük. Bu münasibət isə qarşı tərəfə çox böyük üstünlük vermiş, ataların „yalan ayaq tutar, yeriməz“ demələrinə baxmayaraq qonşularımız yalana ayaq da açdırmış və əksər halda onun dünyanın hər yerində *doğru libasında* tanınmasına nail olmuşlar.

Amerikada türklər əleyhinə təbliğata I Dünya müharibəsindən sonra başlanılmışdır. Bunun ən birinci səbəbi ABŞ və Türkiyənin I Dünya müharibəsində fərqli bloklarda iştirak etmələri olmuşdur. Bu da bir çox əsərlərlə antitürk əhvalruhiyyəsini gücləndirmişdi. Bunun səbəblərini daha geniş olaraq E. Aleksandr Povell aşağıdakı şəkildə göstərmişdir: „Türklər əleyhinə kök salmış düşmənçiliyi bu səbəblərlə əlaqələndirə bilərik. Keçmişdə xristian azlığa, xüsusi ilə də ermənilərə zülm siyasəti başda gəlir. İkinci olaraq dini günahlandırmalardır: Ondan sonra siyasi təbliğat gəlir ki, bunların birinin harada tamamlanıb, digərinin harada başlandığını söyləmək çox çətinidir. Üçüncüsü, məğlub və parçalanmış olduğunu qəbul etdiyimiz bir ölkənin yenidən ortaya çıxmasından duyduğumuz üzüntüdür. Sonda türklərin israrla özlərini müdafiə etməkdən imtina etmələridir.“²¹⁰

Türklərin və azərbaycanlıların „israrla özlərini müdafiə etməkdən imtina etmələri“ təsadüfə bağlı olmayıb dərin, tarixə dayanan kökləri vardır. Yuxarıdakı sətirlərin müəllifi 1922-ci ildə ulduz köşkündə sultan Vahidəddin ilə görüşmüş və irəlindəki tezislə əlaqədar olaraq sual verdikdə aşağıdakı cavabı almışdı: „Sizin qəzetləriniz və jurnallarınız məqalə göndərsək belə bir türkün yazısını nəşr etməzlər. Əgər nəşr edilmiş olsa xalqınız bunu oxumaz. Əgər oxuyarlarsa inanmazlar. Əgər Amerikaya türklərin görüşlərini sizin dilinizdə anladacaq bir nəfər göndərsək də o, bitərəf dinləyici kütləsi tapa bilərmi?“²¹¹

Burada sultan bir neçə çox mühüm məsələyə

²¹⁰ E. Alexander Povell. Göstərilən əsəri. s. 22; Kamuran Gürün. Göstərilən əsəri, s. 44-45

²¹¹ Yəni orada

toxunmuşdu. Bunun birinci səbəbi ondan ibarətdir ki, biz uzun illər heç bir ölkəyə şikayətçilər göndərməmişik. Xarici ölkələrdə olanlar bizimlə tanış olmasalar da erməni təbliğatı üzündən bizim əziyyət çəkənlər deyil, əziyyət verənlər qrupunda olduğumuzu fikirləşmişlər. Bir də ermənilər bizim bu spesifik xüsusiyyətlərimizdən istifadə edirlər. Faktiki dünya ictimaiyyəti qarşısında etdikləri qırğınlara baxmayaraq fərqli şəkildə özlərini təqdim edə bilirlər. Ermənilər hər dəfə müsəlman dünyasında təzyiq altında qaldıqlarını söyləyərək xristianların qulaqlarını doldurmuşlar. İndi bizim ən mühüm missiyamız xalqın uzun illər eşitdiklərinin yanlış olduğunu onlara anlatmaq və həqiqi vəziyyəti qəbul etdirməkdir.

Erməniləri dəstəkləyən ölkələr dünyanın inkişaf etmiş ölkələri olmaqla yanaşı dini inanclarına görə xristiandırlar. Bununla, onların bir-birini başa düşmələri üçün bir xristian təəssübkeşliyinə də sahibdirlər. Lakin bu qəti olaraq o demək deyildir ki, artıq dünyada ictimai rəyi itirmişik, heç bir tədbir görməyə ehtiyac yoxdur. Bir məsələni unutmamaq lazım gəlir ki, ermənilərə vaxtilə inanıb, inamında yanılmış olduqlarını dərk edənlər də çoxdur. Bunlardan istifadə etmək lazımdır. Çox maraqlıdır ki, bu gün ölkələrdə ermənilərə qarşı yazan müəlliflər vardır. Onları dəstəkləməli, haqq işimizə obyektiv yanaşdıqları üçün minnətdarlıq borcumuzu yerinə yetirməliyik.

Povellin kitabında çox əhəmiyyətli bir fikir vardır: *„Vəhşilik hadisələri böyük ölçüdə mübaliğə edilmişdir. Son dövrlərə aid vəhşilik hadisələrinin bir hissəsi heç mövcud olmamışdır. Amerika yardım təşkilatının məhəlli (İstanbul) mətbuat təmsilçilərindən biri, dostlarına açıqca Amerikaya sadəcə türklər əleyhinə xəbərlər göndərildiyini, çünki bu kimi xəbərlərin pul qazandırdığını söyləmişdir.“*²¹²

Burada son „vəhşət“ hadisələri – 1915-ci il ermənilərin yerdəyişdirilməsi ilə əlaqədar çox mühüm fikirlər söylənmişdi.

1. Türkiyədən Amerikaya göndərilən xəbərlərdə həddən atıq

şişirtmə olduğu;

2. Bəlli təşkilat və şəxslərin təsiri ilə yalnız türklər əleyhinə olan xəbərlər göndərildi;
3. Üçüncüsü isə türklər əleyhinə olan xəbərlərin çox pul gətirən olması məsələsidir.

Deməli, əvvəldən qeyd etdiyimiz kimi marağında olan insanlar Osmanlı dövlətindəki müxtəlif ölkələrin mətbuat təmsilçilərini inhisara almışlar. Olan hadisələr haqqında deyil, onlara lazım olan „hadisələr“ haqqında xəbər göndərmələrinə nail ola bilmişlər. Bu səbəbdən də əsli, əsası olmayan qondarma hadisələr dünyanın mətbuat kanallarında verilirdi. Bu, dünən də, bu gün də sabah da lazım olan sənədlərdir. Onları „faktları“ maraqları olduğu üçün uzun illər mətbuatın gündəliyində saxlaya bilirlər.

Bir məsələnin də aydınlaşdırılmasına ehtiyac vardır. Türklərə, azərbaycanlılara qarşı ermənilərin və onların tərəfdarlarının həyata keçirmiş olduqları qətl və ona bənzər hadisələrin dünya mətbuatında nəşr edilməsi metodu eyndir. „Hadisələr“ Türkiyə və Azərbaycanda olduqdan sonra orada olan təmsilçilər kimsənin xəbəri olmadan dünya mətbuatına bəlli məqsədlərə xidmət edəcək xəbərlər göndərirlər, „Hadisələrin“ olduğu yerdə kimsənin xəbəri olmadığı halda müxtəlif yollarla nəşr olunan xəbərlər ölkəyə gətirilir. O zaman bu kimi xəbərlərə qarşı bir təkzib mexanizmi yox idi. Olmayan, qondarma hadisə dünyanın ictimai fikrinə olmuş kimi yerləşdirilirdi. Xəbərlər isə mətbuatla arxivləşdirilirdi. Bilirdilər ki, qondarma hadisələrin üzərindən bir müddət keçdikdən sonra onların təkzib edilməsi imkansız olacaqdı. Doğrudan da bu kimi „hadisələr“ və onların qondarma olması haqqında məlumat istənilən qədərdir. Lakin opponetlərimiz bu gün də qondarma „hadisələrə“ aid faktla dünyaya car çəkirlər.

Tanınmış hərbi müxbir Mr. Melton Prior Türkiyədə olan „hadisələri“ işıqlandırmaq üçün gəldikdə burada heç bir hadisənin olmadığını görür və gördükləri haqqında məlumat

²¹² Alexander Povell Göstərilən əsəri. s. 30

verir. Lakin o zaman da Osmanlı dövlətinə göndərilən müxbirlərin hamısının obyektiv olduqlarını söyləmək çox çətinidir. Prior heç bir qətl olmadığı halda „İtalyan qəzetlərində Türkiyədə bir kilsə içərisində qadın və uşaqların qətl edilməsini göstərən qorxunc rəsmlər”²¹³ gördüyünü yazırdı.²¹⁴

Başqa bir təbliğat məhsulu olan ibrətamiz fakt da göstərmək olar. Bu fakt 1895-1896-cı illər erməni hadisələri (üsyənləri) ilə əlaqədardır. O zaman yüksək rütbəli hərbcilərə qarşı təbliğat kampaniyaları aparılırdı. Burada əsas məqsəd onları qorxutmaq və vəzifələrini yerinə yetirməyə imkan verməmək idi. 1895-ci ilin oktyabrında Müşir Şakir Paşaya Anadoluda erməni islahatlarının yerinə yetirilməsinin gedişini yoxlamaq məqsədi ilə müfəttişlik səlahiyyəti verilir.²¹⁵ Bununla əlaqədar olaraq Müşir Şakir Paşa müxtəlif yerlərdə olduğu kimi Ərzuruma da gəlir. Onun Ərzurumda olması çox böyük qondarma, „saxta” hadisələrin mövzusunə çevrilmişdi. Bütün dünyada belə bir xəbər yayılmışdı ki, Müşir Şakir Paşa Ərzuruma gəlmiş, üsyançı erməniləri sıraya düzdürmüş, əlinə saatını alaraq ondan əmr gözləyənlərə „saat yarım, ya da iki saat sonra bu ermənilərin başı uçaacaq” deyirmiş.²¹⁶

Bu hadisələrin olub olmamasını öyrənmək istəyən Sidney

²¹³ O zaman rəsmlər də ən mühüm təbliğat və saxtakarlıq mənbəyi idi. İnsanlar məqalənin, xəbərin saxta, yalan olduğu haqqında düşüncüləri halda ilk fotoaparatin meydana çıxdığı dövrdə bu möcüzə aparatı ilə saxtakarlıq edilməsinə çox az adam inana bilərdi. Fotoaparata çəkilən şəkillər kimsədə hadisənin gerçəkliyinə şübhələnməyə imkan vermirdi. Bu səbəbdən də düşməne qarşı ən əhəmiyyətli təbliğat vasitəsi sənədlərdənsə ictimaiyyətə qorxunc bir şəkildə təqdim etmək daha təsirli idi. Bəli, təbliğat və tərribat mərkəzlərində fotomontaj işlərini həyata keçirəcək mütəxəssislər var idi. „Müharibə dövründə fotoların montaj edilməsi bir sənaye halına gəlmişdi. Bütün dövlətlər bu işi-şəkillərin montaj edilməsini mənimsəmişdilər. Bu işin başında fransızlar dururdu.” Başqa bir nümunə də çox maraqlıdır. Bu metoddan əvvəl də, indi də istifadə olunur. „1905-ci ildəki qırğınlar sırasında Rusiyada çox rəsmlər çəkilmişdi. Ətrafında insanlar toplanmış bir sıra cəsədə aid rəsmlər 14 iyun 1915-ci ildə „Le Miroir”də (alman sürülərinin Polşada cinayətləri) başlığı ilə verilmişdir. Buna bənzər hadisələr başqa qəzetlərdə də yer almışdı.” Arthur Ponsby. Falsehood in War-Time. Neə York. 1971, s. 135-136

²¹⁴ Sydey Vhitman. Turkish Memories, s. 120-121

²¹⁵ Ali Karaca. Anadolu islahatı ve Ahmet Şakir Paşa(1838-1899) İstanbul, 1993

²¹⁶ Yenə orada, s. 70-94

Vitman və başqa müxbirlər Türkiyəyə gəlirlər. Gördüyü və eşidə biləcəyi ehtimal edilən səlahiyyət sahibi olanlardan soruşmağa başlayırlar. İlk dəfə İngiltərənin Osmanlı dövlətində olan elçisi Mr.Graveni, Ərzurumun valisi Mehmed Şerif Rauf Paşanı, fransız elçisi M.Rogueferrieri və Rusiyanın böyük elçisi M.V. Maximovu ziyarət edirlər. Bu görüşdüklərindən Müşir Şakir Paşa haqqında yazılanlara münasibətini soruşurlar. M.Rogueferrier bunun gülünc və zövq üçün uydurulmuş hekayələr olduğunu söyləmiş və Şakir Paşa haqqında bir neçə təqdirəedici sözlər də demişdir.

Rusiyanın böyük elçisi M.Maximov bildirmişdir ki, belə hekayələrin təkzib edilməsi mənim vəzifəm deyildir. Sizə söyləyə biləcəyim Şakir Paşanın mərd və gözəl qəlbli insan olduğudur. Onu illərdir ki, tanıyıram, dostumdur.

İngilis səfiri Mr.Graves, “o sıralarda burada olmamışam, bu mövzuda Şakir Paşa ilə də danışmamışam, fəqət vali bunun doğru olmadığını söylədi, bu mənim üçün yetərlidir, Rauf Paşanın dediklərinə tərəddüdsüz inanıram” – demişdi.²¹⁷ Təəssüflər olsun ki, bu kimi gerçək məlumatlar Avropa və Amerika mətbuatında nəşr edilməmişdi. Ola bilər ki, nəşr edilməsinə imkan verilməmişdi.

Bir çox hallarda Avropa və Amerika mətbuatı gerçəkləri verməkdən imtina etdikləri halda saxta xəbərlər üçün səhifələrini çəkinmədən açırdılar. İngilislər 1918-ci ilin sentyabrında oradakı vəziyyətə uyğun olaraq Bakını tərk etmək məcburiyyətində qalmışdılar. Avropa qəzetlərində ingilislərin Bakını tərk etmələrinə çox geniş yer ayrılmışdı. Bu hadisə haqqında xəbər verilərkən ermənilərin o zaman da onlarla olan münasibətlərindəki xəyanətlərə də geniş yer verilmişdi.

Həmin xəbərlərlə əlaqədar olaraq çox təlaşlanmış və bu xəbərin təsirini azaltmaq üçün onun təkzibinə çalışmışdılar. Bu məqsədlə hazırlanmış olan bir memorandumdan alınmış

²¹⁷ Yenə orada, s. 70-94

aşağıdakı parçalarla tanış olmaq maraqlı olacaq. „Ermənilərin nüfuzdan salınması türk əleyhdarlığı davasını zəiflətmək deməkdir. Türkün başı fəlakətdən qurtarmayan, əsl bir insan olduğu fikrini öldürmək (?) çox çətin olmuşdur. Bu vəziyyət bu düşüncəni (türklərin əsl bir insan olması fikrini) canlandıracaq və ermənilərin olduğu qədər sionistlərin və ərəblərin mövqelərinə çox zərər gətirəcəkdir.“

„Türklərin ermənilərə etdikləri, türk məsələsinin radikal şəkildə həllini ölkədə və xaricdə ictimaiyyətə qəbul etdirmək üçün Majesteleri hökumətinin ən böyük sərmayəsidir.“²¹⁸ Bu sətirlərin müəllifi A.J.Toynbe memorandumunu yazdığı 26 sentyabr 1919 – cu ildə ingilis təbliğat təşkilatında çalışmaqda idi.

Bu zaman ingilislər çox böyük təbliğat aparatı qurmuşdular. Onların təbliğatı gizli, o zamana qədər çoxlarının istifadə etmədikləri bir formada həyata keçirilirdi. Təbliğatın əsas istiqaməti ona qarşı vuruşan dövlətlərə – Almaniya və Osmanlı dövlətinə qarşı çevrilmişdi. Onların təbliğatında dünya müharibəsinin səbəbləri açıqlanırdı. Almanyanın və müttəfiqlərinin günahları və vəhşətləri göstərilirdi. Almanyanın su altında apardığı döyüşlərdəki uğurları ingilisləri çox narahat edirdi. Buna görə də sualtı döyüşlərin qeyri-insani olduğunu dünyaya yayırdılar. İstifadə olunan vasitələrə gəldikdə onlar kitablar, broşürlər, məcmuələr, diaqramlar, xəritələr, poçt markaları, rəsmlər, şəkillər və sərgilər idi.

İngilislər almanlardan fərqli olaraq bu nəşrləri yollarda, nəqliyyat vasitələrində yaymayı, ictimaiyyət içərisində söz sahibi ola biləcək insanları seçərək²¹⁹ onlarla sövdələşmə həyata keçirirdilər. Hazırladıqları saxta xəbərləri müəyyən, razılaşmış

²¹⁸ Kamuran Gürün. *Erməni dosyası*, s. 47

²¹⁹ İngilislər bu işi o qədər məharətlə gizlədirdilər ki, çox halda onlarla əməkdaşlıq edənlər uzun illər bunu anlaya bilmirdilər. Mastermanın bürosunun soxsahəli fəaliyyətinin bir sahəsi də 15 gündən bir nəşr edilən „Həqiqət“ (ada bax, məqsədə fikir ver. Məqsəd vasitəni yaradırmış.) adında rəsmi qəzet idi ki, ərəbcə, türkcə, farsca və hindcə nəşr edilirdi. „ Argentinada köhnə türk elçisi qəzeti orada yaşayan müsəlmanlar arasında yayırdı. Vellinqton houze 6 rəsmli qəzet nəşr etdirirdi. Qəzetin 8 bölümü var idi.

olduqları adamların əli ilə yaymaga, xüsusən tərəfsiz ölkələrdə təbliğat aparılmasına əhəmiyyət verirdilər. Bundan başqa tərəfsiz ölkələrdə nəşriyyatları ələ alırdılar. Bitərəf kimi, olan hadisələrdə heç maraqları yoxmuş kimi oralarda istədiklərini nəşr etdirib yaymağı bir üsula çevirmişdilər. Təbliğat aparatı (sənədlərdə Vellinqton House Masterman bürosu adlanırdı)²²⁰ ictimai fikrə əsaslı təsir göstərərək Amerikanın İngiltərə ilə bir blokda müharibəyə daxil olması üçün xalqı səfərbər etməyə təminat yaratmaq təşəbbüsündə idi.

„Həqiqət“ başlıqlı mətuatda saxta sənədlərin çap edilməsindən əvvəl onların hazırlanmasının metoduna fikir vermək lazım gəlir. *Masterman bürosundan İngiltərənin səlahiyyətli adamlarının tələbi həqiqətlər deyil, lazım olan yalanlar*²²¹ həqiqət deyə təqdim etmək tələb edilirdi. Bu büro ilə işləyənlərin hamısı onların qəti tələblərini bildiklərindən ya onlarla işlərini davam etdirməli, ya da yüksək gəlirli vəzifələrindən imtina etməli idilər. İkincilərin az olduğu saxta sənədlərin çoxluğundan təxmin edilir.

Bu məsələ ilə əlaqədar G. Mastermanın – ərinin tərcümeyi-halını yazmış L. Mastermanın²²² fikirlərini göstərmək məqsədəuyğundur. O, istəməsə də yazdığı kitabda ərinə qarşı istifadə ediləcək faktlar və fikirlər də vardır. Onun kitabında belə bir cümləyə rast gəlmək olar. „*Onun (əri G. Mastermanın)*

²²⁰ Luey Masterman, C.F.G. Masterman, Londra, 1968, s. 272.

²²¹ Bu haqda 1910-1918-ci illərdə Avam Kamarasının Liberal partiyadan üzvü olan, sonra İşçi partiyasına keçərək müharibə əleyhinə mübarizə aparmış Artur Ponsobun „Müharibə dövründə yalanlar“ kitabında çox xarakterik fikirlər verilmişdir. Müəllif kitabını 1928-ci ildə nəşr etdirmişdir. Müdafiə nazirliyi hərbi hissələrə bir təlimat göndərərək, zabitlərə, düşmənlə əlaqədar müharibə səhnələri haqqında məlumat verməyi tapşırılmışdır. Təlimatda müharibə səhnələrinin mütləq doğruluğuna ehtiyac olmadığı xatırlanır, normal bir ehtimal əsasında müharibə səhnələri yaratmağın kifayət olduğu bildirilir. Müəllif ölkənin siyasətinin Osmanlı dövlətinə qarşı çevrilmiş olmasını açıqlamasa da bildirdirdi ki, cəbhələrdən qətl hadisələri haqqında „məlumatlar“ göndərilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Müəllif, “qətl yalanları ən çox qəbul edilənlər idi” - deyirdi. Xüsusi ilə də bu ölkədə (*İngiltərədə-kursiv Artur Ponsobundur*) və Amerikada onlarsız müharibə edə bilməzlər. Düşmənin pislənməsi bir vətəndaşlıq vəzifəsi hesab edilirdi.” Arthur Ponsby. *Falsehood in Our Time*. New York. 1971, s. 20-22

²²² G. Mastermanın arvadı sonra ərinin tərcümeyi-halını yazmışdı.

etiraz etdiyi hal, onun bürosunun gördükləri iş ilə əlaqədar hər cür düzgünlüyün və məntiqin unudulmasının tələb edilməsi idi".²²³ Hətta L. Masterman qəzetlərdə nəşr edilən saxta, yalan xəbərlərlə ərinin heç bir əlaqəsinin olmadığını da müdafiə etməyə çalışmışdır.

İngilislər üçün ermənilər və başqa xalqların mənafeləri əslində məqsəd deyil. Öz dövlət mənafeələrinə xidmət edilməsində bir vasitə idi. İngilislərin erməni qovluğunun necə hazırlandığını və istifadə edilməsini anlamaq üçün tarixi ədəbiyyatda *Mavi kitab* adlanan mənbəyin hazırlanmasının metodu ilə tanış olmaq vacibdir. Onların saxtakarlığının ən mühüm məhsullarından biri Toynbee²²⁴ tərəfindən yazıldığı anlaşılan „Ermənilərə edilən müsibətlər. Bir millətin qətli“ adında broşürdür.

Bu broşür 1975-ci ildə Amerikada bir erməni nəşriyyatı tərəfindən yenidən nəşr edilmişdir. Müəllifin ölümündən sonra broşür ermənilərin istədikləri „əlavələri“ etdiklərinə heç bir şübhə yoxdur. Müəllif yaşamış olsaydı „əlavələr“ edildikdən sonra öz kitabını „əlavələrlə“ birlikdə qəbul edib etməyəcəyini müəyyən etmək çətindir. Kitabın da ana mövzusu beynəlxalq

²²³ Luey Masterman, C.F.G. Masterman, Londra, 1968, s. 275.

²²⁴ Bir məsələ çox maraqlıdır. O, kitab üzərində işlədikdə müxtəlif ölkələrə, ayrı-ayrı məlumatlı adamlara, hətta erməni komitələrinə də müraciət etmiş və onlardan Osmanlı dövlətinin əleyhinə məlumatlar, sənədlər istəmişdir. Bu məlumatın, sənədlərin mənbəyi haqqında heç bir bilgi verilmədən, heç bir cavabdehlik daşımada Toynbeyə göndərilmişdir. Bir qədər əvvəl yazdığımız məsələlərdə nə qədər qəribə olsa da Toynbenin kitabında həqiqətlər kimi verilir. Çox halda mənbəyi bəlli olmayan sənədləri razılaşma əsasında mütəbər, guya tərəfsiz insanlara imza etdirir və bununla da bir sıra məsələləri sığortalamış olurdu. Bununla əlaqədar olaraq bir məsələ də qeyd edilməlidir ki, Toynbenin kitabını nəşr edənlərdə də orada istifadə edilən və mühüm günahlandırılmalı dəstəkləyən sənədlərin orijinal olmadığını bilməmiş deyildirlər. Buna görə də büro xarici işlər nazirliyindən Montgomeri ilə belə razılaşdırdılar ki, müxtəlif yerlərdən göndərilmiş məlumatlar bir qovluqda toplanılsın, onlara „*Montgomeri göndərmişdir*“ şifrəsi vurulsun. Bununla da ona xarici işlər nazirliyi tərəfindən göndərilmiş rəsmi sənəd olacağı görünüşü verilir. Beləliklə, nəşriyyat məsuliyyətindən yaxasını qurtarmış olur, kitab isə rəsmi xarakterdə olurdu. Bu hal yalnız Toynbe ilə deyil, *Mavi kitabın* nəşr edilməsində də həmin metoddan istifadə edilmişdir. *Mavi kitabın* sənədləri ikinci, üçüncü şəxslərdən alınmış, doğruluğu yoxlanılmamış sənədlər kimi bir yerdə toplanmış və rəsmi sənədlər məcmuəsi kimi nəşr edilmişdir.

ictimaiyyəti istər Anadoluda, istərsə də Azərbaycanda olan hadisələr ilə əlaqədar olaraq Türkiyəyə qarşı qaldırmaq, İngiltərəyə dəstək toplamaq və onunla əlaqəli tənqidləri ləğv etməkdir.

Müharibə dövründə ingilisləri məlumatın mənbəyi deyil, onun İngiltərənin düşmənlərinə qarşı istifadə edilmək imkanı maraqlandırır. Ona görə də, kiçik xəbər mənasında inanılması mümkün olmayan ən məhəlli mətbuat nümunələrinə də beynəlxalq xarakter verməyə hazır idilər. Buna misal 1915-ci ildə Tiflisdə „nəşr edilmiş“ bir qəzetdəki xəbəri göstərmək olar. Bu „qəzetin“ adı, çıxdığı nəşriyyat, aldığı xəbərlərin qaynağı məlum olmasa da ingilislər onların ölçülərinə uyğun gəlidiyi, „palçıq at izi qalsın“ siyasətinə xidmət etdiyi üçün fərqli versiyalarla qısa müddətdə onu dünyaya yaymışdılar. 10 sentyabr 1915-ci ildə Batumda ingilis səfiri Stevens tabe olduğu nazirliyə göndərdiyi teleqramda Tiflisdəki erməni qəzetlərinə(?) məlumat aldığını bildirərək *osmanlıların Sasunu yerlə bir etdiklərini, çox adam öldürdüklerini, hər gün İrəvan bölgəsinə 10-15.000 qaçqın gəldiyini, indiyə qədər 160.000 qaçqının olduğu məlumatını verirdi.*

Lord Gromer 2 noyabr 1915-ci il tarixli bir qeydində türklərin bu etdiklərinin (?) mətbuatda geniş işıqlandırılmasını tələb edir. Daha sonra əlavə edir ki, belə olarsa Hindistandakı mədəni müsəlmanların, islam davası ilə türklərə birləşdirilmələrinin qarşısı əsaslı şəkildə alınmış olar. Çox maraqlıdır ki, həmin mətbuat qeydlərinin altında bu mövzuda mətbuat xəbərlərindən başqa heç bir məlumata sahib olmadığını da bildirmişdir. Necə ola bilərdi ki, Tiflisdəki erməni qəzeti əlaqənin ibtidai vaxtında belə „böyük hadisələr“ haqqında məlumat ala bildiyi halda bütün Şərqi ələndə tutmaqda olan İngiltərənin elçisi həmin „faktları“ dəqiqləşdirə bilməmişdi.

Bu, isbat edilməmiş²²⁵ „xəbər“ Amerika qəzetlərində də

²²⁵ Təkliz edilməməsinə də qeyd etmək lazım gəir. İstər türklər, istərsə də azərbaycanlılar bu kimi yalanların, saxta sənədlərin həqiqi adının qoyulmasına yalnız onları

çap edilmişdi. 8 oktyabr 1915-ci il tarixində ermənilərin „qətl edilməsi“ xəbəri ilə əlaqədar olaraq Amerikada hökumətə sorğu verilmişdi. *Hökumət adından Lord Gromer, 800.000 adamın öldürüldüyünü eşitdiklərini (?) təkrarlamışdı.* Yalanın ayaq tutub yeriməsinə bundan inandırıcı nümunə göstərmək mümkün deyildir.

Bu kütləvi qırğın hekayələrinin ortaya atılması ingilis imperializminin xarici siyasətinin həyata keçirilməsində və fərqli coğrafiyalarda həyata keçirdikləri tədbirləri dünya ictimaiyyətindən gizlətmək, pərdə arxasında saxlamaq təşəbbüsündən başqa bir şey deyildi. Qırğın hekayələri çox uğurla işlənmiş ssenarilər idi ki, baş vermədiyi halda Türkiyənin beynəlxalq aləmdə nüfuzuna əsaslı zərbə vururdu. Bu təsirləndirici təbliğat ingilis kampaniyasının nə qədər də qüvvətli olduğunu açıq şəkildə göstərir.

İngilislərin və başqa tərəfdarlarının yardımı ilə olmayan hadisələri ermənilər fərqli coğrafiyada yaşayan xalqlara çatdırırdılar. Türkiyəyə qarşı *qabaqlama siyasəti* həyata keçirilir və bütün zamanlarda da davam edirdi. Əslində I Dünya müharibəsi dövründə ortaya „çıxarılan“ erməni vəhşətləri də ermənilərdən daha çox İngiltərə və müttəfiqlərinə lazım idi. Müharibələrdə hər dəfə tərəflər o biri tərəfi dəhşətlə əlaqədar dünya ictimaiyyəti qarşısında nüfuzdan salmağa çalışırdılar. Lakin vəhşət hekayələrinin ortaya atılmasının, ona yol verən dövlət haqqında fərqli ittihamlar irəli sürülməsinin məqsədi müharibə cəbhələrində baş verən vəhşətlərə kölgə salmaq, xalqın diqqətini kiminsə adına „çıxılan“ qırğın hadisələri üzərində cəmləmək məqsədi daşıyırdı.

Lakin ermənilərlə bağlı olan qırğın hekayələri fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Bununla ingilislər I Dünya müharibəsi illərində erməni kartı ilə oynamışlar. Bu da diplomatik

planlarının həyata keçirilməsində, müharibədə yeni müttəfiqlər tapılmasında mühüm rol oynamışdı. Müharibədən sonra da türklərin qırğınları haqqında yazılar heç azalmadı. Bu da müharibədən sonra xalqlara onları müharibəyə görə günahlandırmaq imkanı verməmək üçün lazım idi. Digər tərəfdən uzun illərdən sonra dağıtdıqları Osmanlı dövlətinin yerində mübariz Türkiyə respublikasının davam etməsini də qəbul etmək istəmirdilər.

Ermənilərə gəlincə dünyanın aparıcı dövlətlərinin köməyi ilə meydana çıxan qırğın faktorundan, dövrün xarakterinə uyğun olaraq fərqli şəkildə istifadə edilirdi. Bu təbliğat amili çox mübahisələr mənbəyi olmuşdur. Bir sıra dövlətlərin dəstəyi ilə gündəmdə davam edəcək kimi görünürdü. „*Şərqi xristianlar kimi kilsələri də, xristianlığın qaydalarını və ənənələrini bir tərəfə qoyaraq, milli təbliğatı başlıca işləri halına gətirmişlər.*“²²⁶ Ermənilərə görə Eçmiadzin Hz. İsanın endiyi yer deməkdir. Əslində Osmanlı və başqa mənbələrdə Eçmiadzin „Üçkilsə“ adı ilə göstərilir.²²⁷

²²⁶ Mayevski. Ermenilerin yaptıkları katliamlar. s. 14.

²²⁷ Esat Uras. Göstərilən əsəri. s. 348;

təqsirləndirdikdə əhəmiyyət verirlər. Əslində türklərin müharibə dövründə ingilislərin təbliğat mərkəzləri qədər aktiv olacaqlarını gözləmək də imkansızdır. Bu, əks tərəf üçün də bir imkan idi ki, ondan maksimum istifadə edirdilər.

IV FƏSİL

OSMANLI İMPERATORLUĞUNDA ERMƏNİLƏR, ERMƏNİ XƏYANƏTİ VƏ NƏTİCƏLƏRİ

Osmanlı dövlətində ermənilərin vəziyyəti

Səlcuq dövləti yıxıldıqdan sonra Osmanlı dövləti də ermənilərə qarşı yumşaq siyasətini davam etdirmişdi. Osmanlılar da səlcuqlar dövründə olduğu kimi ermənilərə rahat və məsud yaşamağa imkan vermişdi. Osmanlılarla ermənilər arasında münasibətlər Osmanlı bəyliyinə ilk günlərindən başlanmışdı. Xarici mənbələr də ermənilər ilə osmanlılar arasında olan bu münasibətləri təsdiq edirlər. „*Ermənilər, Osmanlı bəyliyi zamanından bəri türklərə duyduqları güvəndən məmnundurlar.*”²²⁸ *Orxan bəy də erməniləri himayəsi altına almış, bəyliyin paytaxtı Bursa şəhərində olan erməni kilsəsi və patrikxanəsini rəsmən tanımışdı.*”²²⁹

Ermənilərin Anadoluda yaşamaları Osmanlılar dövründə də davam etmişdir. Tarixi mənbələrdə göstərilir ki, Fatih Sultan Mehmet İstanbulu aldıqdan sonra sırf şəxsi təşəbbüsü ilə ermənilərin vəziyyəti ilə maraqlanmış, onları „bir ata kimi” qoruyucu qanadları altına almış, Bursa şəhərində Qriqoryan məzhəb ermənilərinin ruhani rəisləri Hovakimi İstanbula gətirmişdi. O zaman İstanbulda rum patrikxanəsi fəaliyyət göstərirdi. 1461-ci ildə onun yanında bir erməni patriarxlığı da qurdu. Bu zaman İstanbulda Ortodoks məzhəbli ermənilərin ruhani rəisləri II Gennadiy patriarx idi. Beləliklə, *İstanbulda iki erməni patrikxanəsi vardı. Ermənilər bu vaxtdan başlayaraq bu patrikxanələr vasitəsi ilə idarə edilməyə başlandı.*²³⁰

İstanbul erməni dininin və milli həyatının həqiqi mərkəzi halına gəldi. XIX əsrin başlanğıcında İstanbulda ermənilərin sayı 150 mindən artıq idi. Bu səbəbdən də dünyanın ən böyük erməni cəmiyyəti burada təşkil edilmişdi.²³¹ *Bizans hakimiyyəti dövründə ermənilərin sayı çox az idi. Ermənilər Bizans Sarayı və rum xalqı ilə hüquqi baxımdan müqayisə edildiyində kölə münasibəti görürdülər.*²³²

Erməni patrikxanələrinə yalnız dini idarə şəklində baxılması doğru deyildir. Onların vəzifələrində dini və dünyəvi olaraq elə bir ayırım olmamışdı. Bu səbəbdən də patriarxlar icmalarının dini və dünyəvi işlərini görməkdə sanki dövlətin vəkili statusunda müəyyən edilmişdilər. Onlar Osmanlı dövlətində idarə məmurları kimi əhalinin şikayətlərini araşdırırdılar. Ermənilərə aid malların paylanması və icmadan olan gəlirlərin toplanmasında əsas işləri görməli idilər.

„*Osmanlı idarəsi ermənilərə o dərəcədə geniş haqlar vermişdi ki, erməni patriarxı öz səlahiyyətinə əsaslanaraq ruhani rəisləri vəzifələrindən azad edirdi. Keşişləri ruhanilikdən çıxarıb, dini ayinləri qadağan edə bilirdilər. Bunlardan başqa istədiyi vaxt öz adamları ilə xərək toplayırdı. Nikah işlərini həyata keçirə bilirdilər. Hətta həbs*

---

dövlətində ermənilər arasında katolik təbliğatı da meydana gəlməyə başlamışdı. Həmin hərəkət ilk dəfə olaraq Patriarxanənin Samatyadan Qumqapıya köçürüldüyü zaman meydana çıxmışdır. Bu sıralarda, Pele Slement Qalano adında bir latın rahib Qalata erməni uşaqlarını toplayaraq onlara dərs verirdi. İstanbul erməniləri bundan məmnun olmadılar. Sonunda Qalano və onunla birlikdə işləyənlər İstanbuldan qaçmaq məcburiyyətində qaldılar. 1668-ci ildə katolik keşişləri Tercan, Həsənqala, Gümüşxanə, Qars, İspir, Bayburt, Trabzonda işləməyə başladılar. 1701-1702-ci il tarixlərində ermənilərin bir qrupu papalığ tərəfinə keçərək xristianlığın katolik məzhəbini qəbul etdi. Lakin katoliklər üçün dini mərkəzlər olmadığından nikah və dəfn mərasimləri üçün erməni rahiblərinə müraciət etmək məcburiyyətində qalırdılar. Dini ayinlərin icra edilməsində, günah çıxarma mərasimlərində uzun müddət davam etmişdir. Fransanın səfirinin vasitəçiliyi ilə 1830-cu ildə Sultan Mahmud erməni katoliklərini bir icma olaraq qəbul etdi. XIX əsrin 60-cı illərində İstanbulda katolik patrikxanəsi də quruldu.

²³¹ Richard Davey, The Sultan and His Subjeta, Volume:2, Chapman And Hall Ltd, London, 1897, s. 189; Avendis K. Kajlan, The Armenian In Syrla Under Ottoman Dominion. Harvard Üniversty Press, Gamberidge, 1965, s. 32

²³² Süleyman Kocabaş. Göstərilən əsəri. s. 19

²²⁸ Avendis K. Kajlan, The Armenian In Syrla Under Ottoman Dominion. Harvard Üniversty Press, Gamberidge, 1965, s. 32

²²⁹ Richard Davey, The Sultan and His Subjeta, Volume:2, Chapman And Hall Ltd, London, 1897, s. 189; S. Kocabaş. Göstərilən əsəri s. 19

²³⁰ Türkiyədəki ermənilər ilk vaxtlarda katolik Kalkedon sinodunun qərarını qəbul etməyib, özlərini Lusavoqağan adlandırdılar. Bu zamandan başlayaraq Osmanlı

etmək kimi cismani cəzalar da vermək səlahiyyətində idilər. Xülasə, ermənilər Türkiyədə xoşbəxt, iş və gücləri ilə məşğul bir həyat sürürdülər."²³³

Bu da bir erməni müəllifinin etirafları. „Sultan Fatihın İstanbulu fəth etməsi ilə, ermənilərin istiqbalı üçün yeni bir ulduzun parlamasına başladığını desəm, tarixi bir həqiqəti söyləmiş olacağıma inanıram. Bu minvalla türklər İstanbulu gəlməmiş və ya gəlmələri gecikmiş olsaydı, o nisbətdə ermənilərin İstanbulu yerləşmələri də və inkişaf etmələri də şübhəli, hətta, bəlkə də izləri belə olmazdı. Əgər ermənilərin ortodoks məmləkətində, son dövrlərdəki vəziyyəti göz önündə tutularsa, düşüncələrimizin həqiqətə uyğun olduğu qəbul edilər.

Sultan Fatihın siyasətini davam etdirən Osmanlı sultanları hansı məqsəd və qayə üçün etmiş olsalar da erməni vətəndaşlarının inkişafını arzu etmişlər. Onlara imkanlar yaratmışlar. Əvəzində ermənilər ilk vaxtlardan türk dilini, adətlərini, yaşayış tərzlərini mənimsəmişlər. Ən əhəmiyyət verilməsi lazım olan xüsusiyyət onların sərhədsiz etimadını qazanmış olmalarıdır. Bu o şəkildə olmuşdur ki, Konya tərəflərində islam bir ailə evini, əşyalarını, hər şeyini erməniyə verməkdə heç bir tərəddüd etməzdi.”²³⁴

O zaman Osmanlı dövlətində ermənilərin dini liderlərinin rütbələri onların ölkə miqyasında səlahiyyətləri olduğunu göstərirdi. Patriarxların rütbəsi bütün Türkiyə ermənilərinin rəhbəri olaraq rəsmi sənədlərdə göstərilirdi. Bu səbəbdən də erməni patriarxliyi onlara aid bütün işlərlə məşğul olmaqla, faktiki olaraq hər yerdə erməniləri təmsil etmək haqqına sahib idi. Elə buna görə də istər orta əsrlərdə, istərsə də sonrakı dövrlərdə xaricilər Osmanlı dövlətində erməni məsələsi ortaya çıxdıqda patriarxanələrlə əlaqə saxlayır, onlara milli və siyasi bir təşkilat kimi baxırdılar.

Bu ilk vaxtlarda o qədər də əhəmiyyətli olmasa da sonralar erməni məsələsi Avropa dövlətlərinin siyasətinin gündəliyinə daxil olduqdan sonra İstanbul patrikləri siyasi lider vəziyyətini almış və erməni məsələsinin beynəlxalq xarakter almasında mühüm rol oynamışdılar. Osmanlı sultanları bir çox hallarda İstanbulda erməni əhalisinin sayının artırılması ilə əlaqədar tədbirlər görmüşdülər. Erməniləri ölkənin müxtəlif yerlərindən gətirib İstanbulu daxil olan fərqli bölgələrə yerləşdirmişdilər.

1479-cu ildə Kəfədən, Çaldıran savaşıdan sonra Təbrizdən bir çox erməni sənətkarlarını Türkiyəyə gətirmişdilər. Lakin bir mühüm məsələni də qeyd etməliyik ki, xarici mətbuatda Osmanlı dövlətinin tarixindən, erməni-türk münasibətlərindən danışıldıqda saxtakarlıqla müsəlman olmayanlara qarşı təzyiq olduğunu iddia edənlər də vardı. Amma bu bir gerçəklikdir ki, Sultan Fatihdən II Sultan Mahmuda qədər 350 il müddətində xristianların, o cümlədən ermənilərin də dini və mülki işlərinə dövlətin müdaxiləsinə ehtiyac olmadıqca qarışmamışdılar.

Hətta çox maraqlıdır ki, İstanbulda patrikxanələrin öz məhkəmələri, bunlara müvafiq olaraq həbsxanaları da var idi. Patrikxanələrin məhkəmələri yalnız dini cinayətkarları deyil, mülki cinayətkarları da mühakimə edirdilər. Sürgün qərarları da verə bilirdilər. Onların bu qərarlarını hökumətin aidiyyəti təşkilatları da təsdiq etməli idi.

Patrikxanənin səlahiyyətlərini axıra qədər müəyyən etməyə ehtiyac vardır. Əslində erməni məsələsində onların bu qədər həlledici rol oynamaları, xalqın üzərində uzun illərdən bəri gələn səlahiyyətlərindən meydana çıxmışdır.

Erməni patriarxı yalnız Osmanlı hökuməti və Katolikosluk (Katolikosluk kilsə qanunlarına görə patriarxlıqdan çox yüksək hesab edilirdi. Lakin müxtəlif yerlərdə olan katolikoslukların hüquqi baxımdan İstanbul patriarxı ilə müqayisə edilməsi mümkün deyildi.) qarşısında cavabdeh idi. Əksər hallarda onun fəaliyyəti, səlahiyyətləri katolikoslukdan veri-

²³³ Mehmet Hacıoğlu. Arşiv Vesikalalarıyla Türkiyədə Erməni mezalimi və ermənilər., İstanbul, 1976, s. 23.

²³⁴ Y. G. Çark. Türk devlet hizmetinde ermənilər (1453-1953), İstanbul 1953, s. 13

lirdi. Onlara dayanaraq ruhani rəisləri vəzifədən azad edir, ayinlərin icra edilməsini qadağan edir (bələdiyyə idarələrinin funksiyaları kimi), cəza alanları ruhani məsləyindən çıxarır, saqqallarını belə qırxdırırdı.

Mən də bu tezisə tərəfdaram ki, Osmanlı dövlətində olan ermənilərin həmişə alışımadığı bir adda Kilsə dövlətləri olmuşdur. Kilsənin dövlətdən fərqi ordu saxlamadığı idi. Sonrakı dövrlərdə gizli olsa da ordu hissələri də təşkil etmişdilər. Osmanlı dövləti kilsəyə, patriarxlara o qədər səlahiyyət vermişdi ki, xalq faktiki olaraq dövlət müraciət etmək ehtiyacı duymurdu. Onlar yalnız patriarxların səlahiyyətlərinə daxil olmayan məsələlərlə maraqlandıqda dövlət orqanlarına müraciət edə bilirdilər. Həmin işləri də çox halda patrikxanələrin vasitəçiliyi ilə həyata keçirirdilər. Bu səbəbdən də ermənilər Osmanlı dövlətində sakit həyat sürür, ticarət və sənaye ilə heç bir maneə və məhdudiyət tanımadan məşğul olurdular.

Osmanlı dövlətinin qaydalarına görə xristianlar əsgəri xidmətə alınmırdılar. Bu isə onlara əhalinin sayını daima artırmağa imkan verirdi. Ermənilər ictimai həyatları inkişaf etmiş bir vəziyyətdə idi. Öz halları ilə yaşayan erməni xalqına heç bir dövlət müdaxiləsi olmamışdır.

Ermənilər dünyanın heç bir yerində Osmanlı dövlətində olduğu kimi bu qədər haqlara və imkanlara sahib deyildilər. Digər tərəfdən heç bir dövlətdə ermənilərə burada olduğu qədər özlərini millət olaraq tanımalarına imkan verilməmişdi. Bu tezisə əlaqədar olaraq M. Varantyan adlı erməni əsilli birisinin yazdıqları çox mühüm mətləbləri açə bilər; „Türkiyə ermənisi rus ermənisi ilə müqayisə edilərsə, erməni mədəniyyəti, dili, tarixi, ədəbiyyatı etibarlı ilə çox qüvvətli və azad idi. Ondoqquzuncu yüz ilin başlanğıcında ermənilik bir millət olaraq Avropada bilinmirdi. Avropalılar bunları İstanbuldan bildilər. Erməniləri yer üzünə yayılmış tacirlər, yalnız öz mənfəətlərinə daxil olan xalqlar kimi, yəhudilər kimi vətənsiz, millətsiz, sərəsi, bəxtsiz olaraq tanıyırdılar.”²³⁵

²³⁵ M. Varantyan. Ermeni hareketinin tarixi. Cenevre, 1914; Esar. Uras. Tarixdə ermənilər və erməni məsələsi s. 150.

Lakin M. Varantyanın fikirləri bucağından baxıldıqda ermənilər Osmanlı dövlətində tamam fərqli bir statusda yaşamalarına davam edirdilər. Avropa və dünyanın başqa yerlərində yaşayan ermənilərlə müqayisə edilməsi mümkün deyildi. Onlar əsgəri xidmətə çağırılmadıqları halda dövlət işlərində istifadə olunurdular. Üçüncü Səlim dövründə Dadyanlar, İkinci Mahmud zamanındakı Düz oğulları, Balyan ailələri və Kazaz Artin kimi insanlar bunların canlı nümunələridir. Osmanlı dövlətinin ermənilərə bu haqları vermiş olduğu dövrdə dünyanın heç bir ölkəsində hüquqi olmasa da, faktiki azlıqlar haqqı bu şəkildə yox idi.

Bundan istifadə edən ermənilər Osmanlı dövlətində yüksək mövqelərə çata bilmişdilər. *Ermənilərdən senatorlar var idi. 1876-cı ildən başlayaraq millət vəkili seçilməyə də icazə verilmişdi. Xəzinə nazirləri, onların müavinləri, yüksək inzibati orqanların rəhbərləri içərisində ermənilər var idi. Xarici işlər nazirliyi xətti ilə elçi, konsul, xüsusi ilə tərcüməçilər olaraq ermənilər daha çox təmsil olunurdular. Daxili işlər nazirliyi xətti ilə vali müavinləri işləyənlər var idi. 5 nəfər erməni əsilli Osmanlı vətəndaşı müxtəlif vaxtlarda Bayandırlıq²³⁶ naziri işləmişdilər. Maliyyə nazirliyinin mühüm işçiləri, müxbirlər, gömrük xidmətində işləyənlər və müxtəlif sahələrdə çalışan minlərlə erməni haqqında müvafiq mənbələrdə məlumat vardır.*²³⁷

Osmanlı dövlətində azlıqların haqları

Osmanlı dövləti azlıqların hamısına can, mal, namus, din, məzhəb, vicdan azadlığı vermiş, siyasətlə məşğul olmağın sərbəstliyini və vətəndaşlıq haqlarını heç bir əskiyyə olmadan tanımışdır. Azlıqlar çox az miqdarda vergi (cizyə) ödəyərək əsgərlikdən azad edilmişdilər. Bunun nəticəsində ermənilər

²³⁶ Əhalinin yerləşdirilməsi, məskunlaşdırılması ilə məşğul olub, Osmanlı dövlətində əsas nazirliklərdən biri idi.

²³⁷ M. Sadi Koçaş. Tarixte ermeniler ve türk-ermeni ilişkileri. İstanbul. 1990. s. 117-131.

müharibələrdə can itkisinə yol vermədiklərindən sayları daima artır, ticarət işləri ilə ardıcıl məşğul olaraq zənginləşirdilər.

M. A. Ubiçini adında bir yazıçı Osmanlı dövlətində xristian dininə münasibəti aşağıdakı şəkildə dəyərləndirmişdi: „*Vicdan hürriyyətinə gəlincə, Osmanlı dövlətində hakim olan din (müsləmanlıq) digər dinlər haqqında xristian dövlətlərində çox az görünən bir xeyirxahlığa sahibdir.*”²³⁸

Bir erməni şahzadəsi olan Mıqırdıç Dadyan, „*Revue des deux mondes*” qəzetində nəşr olunan yazısında, Türkiyədəki ermənilərin vəziyyətini tədqiq etmiş, din azadlığından, düşüncənin sərbəstliyindən, sosial haqq və sərmayə qoymaq imkanlarından sitayiş edircəsinə bəhs edərək Osmanlı hökumətinə təşəkkür etmişdi.²³⁹

Osmanlı dövlətinin azlıqlara və xüsusi ilə də ermənilərə göstərdiyi münasibəti və yaxınlığın ən mühüm göstəricilərindən biri və ən əhəmiyyətli erməni vətəndaşlarının bir çoxuna dövlətin yuxarı pilləsində vəzifə verilməsidir. Bunun bir neçə nümunəsini aşağıda görmək mümkündür.²⁴⁰

1. Maliyyə naziri 1 nəfər
2. Rabitə naziri 3 nəfər
3. İnşaat naziri 5 nəfər
4. Xarici işlər naziri 1 nəfər
5. Maliyyə naziri 3 nəfər
6. Senato üzvü 4 nəfər
7. Birinci Məşrutiyət dövründə (1876)
Millət vəkili rəisi 1 nəfər
Millət vəkili 8 nəfər
8. İkinci Məşrutiyət dövrü (1908):
Millət vəkili 11 nəfər
9. 1914-cü il Məclisində:
Divan katibi 1 nəfər

²³⁸ Geçmişden bugüne türk-ermeni ilişkileri. Ankara 1989, s. 18

²³⁹ Yenə orada, s. 18; Geschichte des Osmanischen Reiches, c. 5, s. 606

²⁴⁰ Geçmişden bugüne türk-ermeni ilişkileri. Ankara 1989, s. 19-20

Millət vəkili 11 nəfər

Nazirliklərdə yüksək vəzifələrdə olanlar:

1. Daxili işlər nazirliyində 16 nəfər
2. Vali müavinləri 4 nəfər
3. Maliyyə müavinləri 31 nəfər
4. İnşaat nazirliyində 9 nəfər
5. Meşə və əkinçilik nazirliyində 8 nəfər
6. Rabitə nazirliyində 21 nəfər
7. Maliyyə nazirliyində 21 nəfər
8. Milli təhsil nazirliyində (məmur və müəllim) 16 nəfər
9. Ədalət (Ali məhkəmə) nazirliyində 20 nəfər
10. Bələdiyyə idarələri 10 nəfər
11. Əsgər və dövlət həkimi 37 nəfər

Fransız vəkili Malevillenin yazdıqları Osmanlı dövlətində ermənilərin vəziyyətini təsəvvür etməyə imkan verir. Müəllifə görə „*ermənilərin Osmanlı sərhədləri içərisində əhalisinin sayının 2 milyona yaxın olmasına baxmayaraq ölkədə kapitalın yüzdə 20 faizi onların əlində toplanmışdı. Xarici işlər və maliyyə onların rəhbərliyi altında idi. II Əbdülhəmidin taxtdan endirildiyini ona bildirən 4 nəfərlik heyətin biri erməni idi. Balkan müharibəsində dövlətin xarici işlər naziri erməni idi.*”²⁴¹

Ermənilər mühüm dövlət vəzifələrində işləyirdilər. Rumlardan boşalan yerləri ermənilər tuturdu. Bu onların dil bilmələri ilə və onlara olan etibarla əlaqədar idi. Osmanlı dövlətinin xarici işlər nazirliyində ermənilər çox işləyirdilər. „*Xarici işlər nazirliyimizin ən mühüm heyətini erməni vətəndaşlarımız təşkil etməkdə idi.*”²⁴² Konsulluqlar və katibliklər onların əlində idi.

Ermənilərin xarici işlər nazirliyində işləmələri Ali Paşa dövründə ən yüksək zirvəyə çatmışdır. „*Ali Paşa işə başladıqdan*

²⁴¹ Fransız avukatın erməni tezleri qarşısında Türkiyə savunması. 1915 Osmanlı-Rus-Erməni trajedisi. Georges de Maleville. İstanbul 1998, s. 6.

²⁴² Galib Kemali Söylemezoğlu, Hariciye Hizmetinde 30 Sene. Cilt I, İstanbul, 1949, s. 57.

sonra ermənilərə həddən artıq etibar etməyə başladı və xarici işlər nəzarəti bölümündə təşkil olunan Tahrirat-i Hariciye odasına²⁴³ erməniləri doldurdu. Onlar da yavaş-yavaş dövlətə sadıq olan müsəlman işçiləri təqib edərək onları işlərindən çıxarıb, yerinə öz fikirlərində olan ermənilərdən qəbul etdilər. Bu səbəbdən də xarici işlər nazirliyinin xarici işlər bölümü ermənilərin əlində idi.”²⁴⁴

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Osmanlı dövlətində erməni liderlərinin dəstəyi ilə təhsil sahəsinin müasir şəkildə qurulmasında çox iş görülmüşdür. Bu işlərdə tacirlərdən, məmurlardan təşkil olunan və xalq arasında „erməni böyükləri“ adlananlar, ermənilərin hər sahədə inkişaf etmələrində mühüm rol oynamışdılar. Bu adamların köməyi ilə məktəblər, mətbəələr, kitabxanalar açılmağa başlanmışdı.

Bunlarla yanaşı o zamandan başlayaraq erməni böyükləri gənclərin xarici ölkələrdə təhsil almalarına da çox əhəmiyyət verirdilər. Gəncləri Avropa universitetlərinə göndərirdilər. Halbuki başqa ölkələrdə ermənilər bu kimi haqlara sahib deyildilər. Bu haqlardan istifadə edən ermənilər sonradan Osmanlı dövlətinə qarşı mübarizənin əsas təşkilatçıları olacaqlar. *Eçmiadzin katolikosunun isə Osmanlı dövlətində olduğu kimi özünün mövcud olmasını hiss etdirməyə heç bir şəraitdə belə imkanları olmamışdı.*

Bu səbəbdən də bir az əvvəl müraciət etdiyimiz M. Varantyan Osmanlı dövlətinə qarşı ermənilərin aparmış olduğu mübarizəni onlara verilən bu haqların qanuni nəticəsi hesab edir. O, yazırdı: „Türk idarəsi pozulmuşdu. Açıqgöz və təhsilli ermənilər, ölkələrinin inkişafına diqqətsiz qalmadılar. Qafqazdakı katolikos Nerses və başqa rəislər, iranlılara qarşı çarpışırkən, ermənilər

Türkiyənin, „xəstə adamın“ mirasından, susmasından faydalanmaq istədilər. Gözləri qarşısında əsrlərlə olan qonşuları rumlar²⁴⁵ türk təzyiqindən qurtarmağa çalışırdılar. Bunlar da qorxaq addımlarla işə başladılar.”²⁴⁶

Artıq dünyanın müxtəlif yerlərində erməni diasporunun vasitəsi ilə gəncləri cəlb etmək məqsədi ilə məktəblər açılmağa başlanmışdı. Bir gerçəklik bəlli idi ki, bu məktəblərin vəzifəsi gələcəkdə erməni hərəkətini idarə və inkişaf etdirəcək gənclər hazırlamaq idi. Həmin gənclər məktəblərin proqramlarına görə məhdud bir ixtisası öyrənməklə kifayətlənmirdilər. Millətin mədəni, siyasi həyatının bütün tərəflərini təşkil etmə yollarını da öyrənirdilər.

Məlum olduğu kimi XIX əsrdə Avropa tarixində Böyük Fransız inqilabının təsiri altında hüriyyətçilik (liberalizm), millətçilik (nasyonalizm) çox geniş yayılmışdı. Bunlar təbii olaraq Avropada təhsil alan erməni gənclərinin gələcəkdə bu ictimai yenilikləri öz xalqı içərisində yaymağa çalışacağına təminat verirdi. Buna nümunə olaraq Parisdə təşkil edilən Mihtaryan-Muradyan məktəbini göstərmək olar.

Osmanlı dövlətində Tənzimat fərmanından sonra siyasi həyatın yumşalması ermənilər içərisində radikal düşüncənin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdu. İmkan olduğu halda Ermənistan dövlətinin yaradılması haqqında fikirlər də ortaya çıxırdı. Bu hərəkət ilk zamanlardan əxlaqi və bədii yol ilə hazırlanırdı. Bunun əsası 1717-ci ildə qoyulmuşdu. Onun nəticəsində Papaz Sivaslı Mihitar Venedikdə və st. Lazareda Milli erməni quruluşu yaratmışdı. Katolik Mihitaristlər, əsl erməni inancını davam etdirən Lusavorçaqaq adlanan ermənilər üzərində təsirli olmağa başladılar. Bu quruluşlar gələcəkdə erməni milli dövlətinin meydana çıxması üçün çox işlər görəcəkdir.

²⁴⁵ Yunanların müstəqillik mübarizəsinə işarə edir.

²⁴⁶ M.Varantyan. Erməni hərəkatının tarixi. Cenevre, 1914; E. Uras. Tarixdə ermənilər və erməni məsələsi s. 150

²⁴³ Osmanlı dövlətində xarici işlər nazirliyinin dəftərxanası. Ermənilər üçün gələcəkdə istifadə ediləcək mühüm „sənədlərin“ müvafiq nazirliyin arxivinə yerləşdirmək nə qədər də asan idi. Digər tərəfdən bu, erməni kilsələrinin və sonra da təşkilatlarının istənilən məxfi sənədləri ilk mənbədən almaq imkanlarını artırırdı. Bu da onlara erməni məsələsinin Osmanlı dövlətinin xarici dövlətlərlə olan yazışmalarındakı yerinin müəyyən edilməsinə imkan verirdi.

²⁴⁴ Ahmet Cevdet Paşa, Maruzat, Haz; Yusuf Hallaçoğlu, c.I, İstanbul, 1980, s. 7

XX əsrin əvvəllərində Tiflisdə çap olunan „Erməni Milli məclisi“ jurnalında Sarıxan adlı birisi yazırdı; „*Bu hərəkət xalqdan deyil, oxumuş, aydın gənclərdən gəlirdi. Bunlar, İstanbulda bir müddət davam etmişdir. Onlar Üsküdar məktəbindən, Qalatasaraydan, Mixitaristlərin Paris və Venedikdəki təşkilatlarından, Parisdəki Qabriyel-Ayvazovski (Şərq məktəbi) məktəblərindən çıxmışdılar. Onlar 1846-cı ildə Millətəş cəmiyyəti adlı bir təşkilat meydana gətirmişdilər. Buna, Lusavorçaqan və katolik gənclər də qatılmışdılar.*

Bu hərəkətlərdə protestant missionerlərinin (Erməni İncil cəmiyyəti) də böyük rolu olmuşdu. Gənclərin içərisində fransız inqilabını görənlər də var idi. Onlar da 12 oktyabr 1853-cü ildə bir Maarif cəmiyyəti qurdular. Erməni konstitusiyasını da yazanlar bunlar idi. Bu təşkilat məktəblər üçün proqramlar hazırladı, təlimatnamələr tərtib etdi, yeni məktəblər açdı.²⁴⁷

Burada bir məsələni də qeyd etmək lazımdır. Avropa və Amerikadan gələn missionerlər Osmanlı dövlətinin onlara vermiş olduğu imtiyazlardan istifadə edərək ölkəyə çox asan daxil ola bilirdilər. Heç bir müqavimət görmədən müxtəlif qaranlıq işlərlə məşğul olurdular. Bu zaman missionerlər əslində bəyan etdikləri sahələrdə deyil, fərqli işlərlə məşğul olurdular. Üzdə xeyirxah məqsədə xidmət etmək kimi görünə də onların fəaliyyətləri başqa, gizli məqsədlərə xidmət etməkdə idi. Missionerlər xristianlar içərisində qanuna uyğun olmayan işlər aparmaqla da məşğul idilər.

İlk dəfə 1828-ci ildə amerikalı protestan missionerləri Osmanlı dövlətində ermənilər içərisində fəaliyyət göstərməyə başladılar. Onların əsas məqsədləri ermənilər arasında protestantlığı yaymaq idi. Onlar Osmanlı dövlətində İzmir və İstanbulda yerləşərək yoxsul erməni uşaqları üçün keşiş məktəbləri, gecə dərsləri, ibadət xanalar açdılar. Erməni dilinə çevrilmiş İncili camaata paylayırdılar.

1846-cı ildə İngiltərə elçisinin köməyi və himayəsi ilə Abraham Ütücüyanın rəisliyi altında İstanbul protestant icması idarə heyəti yaradıldı. 1850-ci ildə Osmanlı dövlətində bir fərmanla protestantlara bir millət rəisi seçmə haqqı verildi və protestant milləti tanındı²⁴⁸. Rəislərinə də millət vəkili titulu verildi.

Müqəddəs yerlər məsələsi

1845-cı ildə xristianlar üçün „*Makamatı mukaddese*“ məsələsi ortaya çıxmışdı. Avropa dövlətlərinə Osmanlı dövlətinin daxili işlərinə qarışmaq üçün fürsət verildi. Makamatı mukaddes²⁴⁹ deyilən yerlər Qüdsdə Həzrəti-İsanın doğulduğu Beyt-Lahim mağarası ilə birlikdə kilsəsi, Merkadi İsa və Merkadi Məryəm və kilsəsi kimi məhəllələr idi. Müxtəlif xristian məzhəblərinin burada ayinləri icra etmək haqları var idi. Lakin bu müqəddəs yerlərin açarlarının saxlanması, onların qorunması və təmizlənməsi, nəzarət edilməsi Sultan Süleyman Qanuni dövründə katoliklərə verilmişdi.

Fransa ilə olan anlaşılmazlıqlar nəticəsində bu haqq 1634-cü ildə Ortadoks kilsəsinə həvalə edilmişdi. O tarixdən başlayaraq bu mövzu Osmanlıda fəaliyyət göstərən iki xristian kilsəsi arasında mübahisə, sərt qarşıdurma mövzusunda çevrilmişdi. Mövzunun əslində o zamana görə nə müsəlmanlar, nə də Osmanlı dövləti ilə heç bir əlaqəsi yox idi. Lakin o zaman Qüds şəhərinin Osmanlı imperatorluğu içərisində olması, onu da bu katolik qruplarının ixtilafının içərisinə çəkmişdi.

1853-cü ildə katoliklərə Beyt-Lahim kilsəsini təmir etmək hüququ verilmişdi. Katoliklərə bu haqqın verilməsi ortodoksların ciddi narazılığına səbəb olmuşdu. Xristian qrupları müxtəlif Avropa dövlətlərindən bu məsələ ilə əlaqədar yardım

²⁴⁷ Esat Uras. Göstərilən əsəri, s. 151

²⁴⁸ Osmanlı dövlətində dini camaatlar millət statusunda qəbul edilməyə başlandı. Ermənilər də bu statusdan yararlanmışdılar.

²⁴⁹ Müqəddəs yerlər

alırdılar. Ortodoksların Avropada və Osmanlı dövlətində qoruyucuları Rusiya idi. Buna görə hadisələrin gedişində ortadokslar Rusiyaya müraciət etdikdə gözlənilmədiyi kimi, onlar da bu məsələ ilə məşğul olmağa başladılar.

Ortodoksların müraciətindən sonra Osmanlı hökumətinin Müqəddəs yerlər ilə əlaqədar qərarına Rusiya etirazını bildirmişdi. Lakin Müqəddəs yerlər məsələsini xarici siyasətinin gündəliyinə daxil etmiş olan ölkə təkcə Rusiya deyildi. Fransa da Osmanlı dövlətində olan katolikləri müdafiə etdiyindən bu haqların onlarda qalmasını tələb edirdi. *Beləliklə, Müqəddəs yerlər məsələsi Osmanlı dövlətində iki xristian qrupu arasında olan məsələdən çıxaraq beynəlxalq xarakterli bir məsələyə çevrildi.*

Osmanlı hökuməti bu mübahisəni aradan qaldırmaq üçün bir komissiya təşkil etdi. Müqəddəs yerlərin tarixini, mövcud vəziyyəti tədqiq edərkən, bu yerlərin xristian qruplarından birinə verilməsinin imkansız olduğu qərarına gəlirlər. Bunu gördükdə münaqişəni həll etmək üçün Müqəddəs yerlərin açarı və oranın təmizlənməsinin cavabdehliyi müsəlmanlara həvalə edilir. Beləliklə, vəziyyət bu şəkildə qərarlaşdırılır.

Belə bir vəziyyətdə rus çarı xüsusi tapşırıqla admiral Menşikovu İstanbula göndərdi. 28 fevral 1853-cü ildə İstanbula gələn Menşikov Osmanlı hökumətinə bir ultimatum verdi. Ultimatumda Müqəddəs yerlər məsələsi ilə əlaqədar olaraq Osmanlı dövlətindən tələb edilirdi ki, vaxt itirmədən bu məsələ Rusiyanın tələb etdiyi şəkildə həll edilməlidir. Bundan başqa ortodoks kilsəsinin imtiyazları haqqında qərar və onun dəyişməyəcəyi barədə Rusiyaya təminat verilməsi tələb edilirdi.

Rusiyanın „xəstə adam“ adlandırdığı Osmanlı dövləti ilə bu şəkildə danışıması heç də təsadüfi deyildi. Rusiya artıq Avropa dövlətləri ilə olan müqavilələrində və müxtəlif məclislərdə Osmanlı dövlətinin parçalanmasını dəfələrlə gündəliyə açıq və ya gizli şəkildə daxil etməyə çalışmışdı. Bunları Osmanlı dövləti də bilirdi. Rusiyanın bu fəaliyyəti haqqında İngiltərənin o zaman Peterburqdakı səfiri Hamilton

Seymoura təklif də edilmişdi. Bu təkliflərə aid sənədlər sonralar ingilislər tərəfindən nəşr edilmişdi.

Osmanlı dövləti Rusiyanın ortodoks təbəələr haqqında olan ultimatumunun tələblərini qəbul etmədi. Osmanlı dövlətinin bu cavabından sonra iki dövlət arasında münasibətlər birdən-birə kəskinləşdi. Bu, əslində Rusiya ilə Osmanlı dövləti arasında münasibətlərin kəsilməsi ilə nəticələnəcəkdi. Lakin burada bir məsələni də qeyd etmək lazım gəlir. Bu yalnız Müqəddəs yerlərlə əlaqədar olmayıb, fərqli səbəbləri də var idi. 21 may 1853-cü il tarixində rus çarının xüsusi səlahiyyətli nümayəndəsi Rusiyanın Osmanlı dövlətində olan səfirliyinin işçilərini də götürərək iki ölkə arasında münasibətlərin kəsilməsi olduğunu bəyan edərək ölkədən ayrılmışdı.

Bundan sonra ortaya çıxan müharibə, tarixi ədəbiyyatda Kırım müharibəsi adlanır. Müharibənin gedişinin mövzu ilə əlaqəsi yoxdur. Müharibəyə son vermək məqsədi ilə 1 fevral 1856-cı il tarixində Vyanada bir protokol imzalandı. *Bu protokolun 4-cü maddəsi Osmanlı dövlətinin tabeliyində olan xristianlara müsəlmanlarla hüquq bərabərliyi verilməsi və onların təminatı məsələsi idi. Bu məsələlər Paris konfransından sonra 18 fevral 1856-cı ildə verilmiş Hətti Humayunda İslahat fərmanında öz əksini tapmışdı.*

Ermənilər daxilində mübarizələr

Müxtəlif tarixlərdə Osmanlı dövlətində yaşayan erməni qrupları arasında ziddiyyətlər də olmuşdur. Buna misal olaraq onların hakimiyyət uğrunda, din və məzhəb mübarizələrini göstərmək olar. Hər yerdə olduğu kimi bu mübarizələr erməniləri də çətin vəziyyətlərə salmışdı. Çox halda dini və məzhəb mübarizələri ölkənin sərhədlərindən xaricdə meydana çıxmışdı. Erməni qrupları tərəfdarlar axtarmış, sonunda müxtəlif Avropa dövlətlərinin dəstəyini tapa bilmişdilər. Məsələnin Avropa dövlətləri ilə Osmanlı dövləti arasındakı münasibətlərə təsir etdiyi vaxtlar da olmuşdu.

Ermənilər mövcud iqtidara qarşı uzun müddət gizli olsa da sonralar açıq mübarizəyə keçmişdilər. Bu yöndə Avropa dövlətlərinin də diqqətini cəlb etmişdilər. Onların dəstəyi ilə dövlətdən müxtəlif imtiyazlar ala bilmişdilər. Bu imtiyazlara əsaslanaraq Osmanlı dövlətində olan vəziyyətlərini daha da yaxşılaşdırmışdılar. Onların mübarizəsinin ikinci istiqaməti erməni xalqından olan şəxslərə və zümrələrə qarşı çevrilmişdi.

Osmanlı dövləti tabeliyində olan erməniləri təsnif etmək lazım gələrsə onların etnik bir azlıq olduqlarını söyləməliyik. Lakin bu azlığın daxilində də fərqli qruplar var idi. Osmanlı dövləti sərhədləri içərisində yaşayan ermənilər arasında məzhəb ayrılığı vardı. Müxtəlif qrupların ticarət rəqabəti də meydana əsaslı fərq gətirirdi. Son zamanlarda ermənilər içərisində siyasi hadisələrin inkişafı onlar arasında fərqli siyasi qrupların da meydana gəlməsinə səbəb olmuşdu. Bunlar həqiqətdə səsləndiyi kimi xəyali fərqlər deyildi. Ermənilər arasında olan münaqişələri təhlil etdikdə bu fərqlərdə hər birinin öz payı olduğu ortaya çıxır.

1823-cü ildə İran şahı ermənilərin Rusiya ilə əlbir olduqları haqqında Osmanlı sultanına məlumat vermişdi. Osmanlı sultanı bu məlumatdan sonra Qriqoriyan ermənilərin patriarxını çağıraraq həmin məsələ haqqında onunla danışmış və sonda da Rusiya ilə müharibə başladığı təqdirdə camaatının mövqeyi ilə maraqlanmışdı. Bundan başqa Osmanlı sultanı Qriqoriyan ermənilərinin patriarxından camaatının sədaqətinə zəmin olmasını istəmişdi. Qriqoriyan ermənilərinin patriarxı „Qriqoriyanlara zəmin oluram, digərlərinə olmuram“ cavabını vermişdi.

Osmanlı sultanı ilə söhbətlərinin davamında Qriqoriyan ermənilərin patriarxı sultana bir çox şəhərlərdən İstanbula gələn „digər məzhəbdən olan ermənilərin əsas yaşayış yerlərinə qaytarılmasının lazım olduğunu məsləhət bilmişdi. Bu məsləhətlərdən sonra Qriqoriyan ermənilərin patriarxı digər məzhəbdən olan ermənilərin İstanbuldan əsas yaşayış

yerlərinə qaytarılmaları haqqında fərman almışdı²⁵⁰.

Fərman tətbiq edilərkən patriarx, Qriqoriyan keşiş və məmurlar qeyri-məzhəbdən olan ermənilərin əsas yaşayış yerlərinə köçürülmələri zamanı çox qəddarlıqlar göstərmişlər. Bu adamların qeyri-Qriqoriyan ermənilərinə tətbiq etdikləri zülm ətrafda olanların etirazına səbəb olmuşdu. İstər İstanbulda, istərsə də vilayətlərdə türk xalqı və məmurlar qeyri-Qriqoriyan ermənilərinə kömək edirdilər. Hətta o zaman İspaniyanın Osmanlı dövlətində olan böyük elçisi M. Marenqonun məlumatında bu hadisələrə aid kifayət qədər faktlar vardır. *Qriqoriyan patriarx bu etmiş olduğu müsibətlərlə kifayətlənməmiş, erməniləri müdafiə edən bir çox vəzifəliyə, hətta valiləri vəzifələrindən aldirmışdı.*²⁵¹

Lakin bu hadisələri gizlətmək mümkün olmadı. Osmanlı sultanı vəziyyəti bildikdən sonra cavabdehləri axtarmağa başlayınca, patriarx *bu dəfə ilk işlərində ona köməklik göstərənələr haqqında məlumat verərək cəzalandırılmalarına nail olmuşdu.*

Sultan Mahmud bu hadisədən sonra Axalkələkdə katolik erməniləri, sürgün edilmiş insanları böyük itkilər vermələrinə baxmayaraq ruslara qarşı qəhrəmancasına müdafiə olunduqlarına görə, Qriqoriyan olmadıqlarına görə bağışlamışdı. 6 yanvar 1830-cu il tarixində erməni katolik camaatına müstəqil camaat haqqı vermişdi. Bu hadisədən bir müddət əvvəl də qriqoriyan-katolik qarşılıqlı əsasında cinayət baş vermişdi. Artin Beciyan deyilən birisi yəhudilərlə sövdələşmə qurmuş, bunun nəticəsində Osmanlı dövlətində nüfuzlu erməni ailələrindən olan Düzlərin adamlarının öldürülməsi ilə məşğul olmuşdular. Bu cinayətlər bir tərəfdən Düz ailəsi üzvlərinin yüksək vəzifələrinə keçmək məqsədi daşıyırdısa, digər tərəfdən Qriqoriyan-katolik mücadiləsinin bir nəticəsi idi.

Qriqoriyanların katolıklərə qarşı bu münasibəti onların icma üzvlərinin münasibətlərinə təsir göstərirdi. Onların

²⁵⁰ M.Sadi Koçaş. Tarihə ermənilər və türk-erməni ilişkileri, s. 140

²⁵¹ M.Sadi Koçaş. Tarihə ermənilər və türk-erməni ilişkileri, s. 140

yaxınlaşmasına qarşı duranlar da bu vəziyyəti qəbul etmək istəmirdilər. Yaxınlaşmanı aradan qaldırmaq və parçalanmanı istəyən qruplar var idi. Xarici „barmaqların“ fəaliyyətinin nəticəsi olaraq bir az keçmiş katoliklər içərisində də qruplaşmalar meydana çıxmağa başladı. Katoliklər Hasunistlər və Antihասunistlər olmaqla ikiyə bölünmə vəziyyətinə gəldilər.

Osmanlı dövləti daima ermənilərin fərqli məzhəblərdə olanlarının fəaliyyətinin hüquqi nizamlanması ilə əlaqədar tədbirlər görürdü. Bunlardan biri də 1830-cu ildə müstəqil camaat haqqı olan katolik ermənilərin rəhbərliyinə bir patriarxın keçməsiydi. Müxtəlif vaxtlarda patriarxın hüquqi səlahiyyətinin artırılması məsələsi ortaya çıxmışdı. Bunların nəticəsi olaraq 1856-cı il fərmanında bu məsələ də əksini tapmışdı. Ona həm ruhani, həm də dünyəvi işlər ilə əlaqədar olaraq səlahiyyətlər verilmişdi. Bunlar, əslində məzhəbindən asılı olmayaraq erməni camaatına müstəqillik haqları idi.

O zaman katolik ermənilərinin ən böyük dini rəisinin iqamətgahı Cəbəli Lübnanda yerləşir və faktiki olaraq katoliklərin arxiyepiskopu hesab edilirdi. 1866-cı ildə bu vəzifədə olan VIII Pier vəfat etdikdə Cəbəli Lübnanda toplanan Sinod, 20 ildən bəri İstanbulda patriarx olan Hasunu arxiyepiskop seçdi. Bu seçkinin nəticələri Roma papası tərəfindən də təsdiq edildi. Bundan sonra ona erməni katoliklərinin patriarxı və Kilikiya arxiyepiskopu rütbəsi də verildi. Lakin bu seçkilərin nəticələrinin Roma papası tərəfindən təsdiq edilməsinə baxmayaraq Hasun Lübnana getməkdən imtina edərək İstanbulda qalmağı münasib bildi.

Hadisə katolik erməniləri içərisində birmənalı qarşılanmadı. Katolik camaatı içərisində Hasunun qərarına etiraz edənlər də oldu. Məsələ onların istədikləri kimi həll edilmədikdə erməni katolik camaatı içərisində parçalanma ortaya çıxdı. Müxalifətdə olan katolik ermənilər özlərini Şərqli katoliklər adlandırmağa başladılar. Müxalifətin başında Kypelyan adında bir erməni durduğundan onlara *kypelyançılar* deyilirdi. Roma

papası 1869-cu ildə onların rəsmi dini mənsubiyyətini ləğv etdi. Hasunistlər Romaya tabe olduqlarından bu hadisələrdən sonra onlara *romanistlər* adı verilmişdi.

Ermənilərin məzhəb mücadilələri daima Avropa dövlətlərinin diqqət mərkəzində idi. Osmanlı dövlətində katolik ermənilər arasında başlanan mücadilədə Fransanın böyük elçisinin iştirakına aid faktlar var. Fransız böyük elçisi İstanbulda olan bir qrup nüfuzlu katolik ermənilərini yanına çağıraraq yalnız bu hadisələrin nizamlanması ilə deyil, bundan istifadə edərək siyasi fəaliyyətlərini daha da genişləndirməyi məsləhət görürdü. Şərqli ermənilərlə əlaqədar olaraq 13 nəfərdən ibarət olan bir məclis təşkil edildi. Şərqli katolik ermənilərin idarəsi bu məclisə həvalə edildi. Bir müddət keçdikdən sonra bir çox erməni milli liderləri də onlara qoşuldu.

Katolik ermənilər içərisində davam edən bu mübarizə bir müddət keçdikdən sonra əhatə dairəsini daha da genişləndirdi. Artıq Osmanlı dövlətinin səlahiyyətliləri də bu məsələlərə cəlb edilmiş, tərəflərdən birini müdafiə etmək məcburiyyətində qalmışdı. Bunun açıq nümunəsi kimi Osmanlı hökumətində Ali və Fuat Paşaların katolik ermənilərin mücadiləsində patriarx Hasunu müdafiə etmələrini göstərmək olar. Lakin onlar öldükdən sonra patriarx Hasun mübarizəni davam etdirə bilmədi. Sonunda patriarx Hasuna verilən fərman ləğv edildi.

Onun yerinə keşiş Kypelyan dini lider seçilmiş oldu. Bu məsələ, katolik ermənilərinin dini liderinin dəyişdirilməsi mübarizəsini sakitləşdirmədi. Əksinə onun fərqli şəkildə daha ciddi davam etməsinə imkan vermiş oldu. Bu, əslində yalnız katolik ermənilərdən qaynaqlanmamaqda idi. Artıq həmin işlər cəmiyyətin işi olmaqdan çıxaraq o zaman İstanbulda olan Avropa dövlətlərinin vasitəçiliyi və köməkliyi ilə beynəlxalq müstəviyə keçmiş kimi görünürdü. Bu mübarizənin bir tərəfində Fransanın böyük elçisi, digər tərəfində isə Rusiyanın böyük elçisi dururdu. Həmin səbəbdən də Osmanlı hökuməti bu mübarizənin nizamlanması ilə məşğul olmağa məcbur idi.

Bu zaman Osmanlı hökumətində Midhət Paşanın rəhbərliyə gəlməsindən sonra Küpelyan o qədər də aydın olmayan səbəbdən istefa etdi. Köhnə patriarx təkrar olaraq vəzifəsinə qayıtsa da bir qədər sonra istefa edərək kardinal seçildi. Yerinə Azaryan patriarx oldu. Yalnız 1888-ci ildə Osmanlı hökuməti bu münaqişələri tənzimləmək üçün iki katolik qrup arasında olan ayrılığı aradan qaldırdı və bu mücadiləyə son qoydu.

Eyni mübarizə protestant məzhəbinə keçən ermənilərlə Qriqoriyan məzhəbində olan ermənilər arasında da baş vermişdi. Qriqoriyan ermənilərinin patriarxı Çamurcuyan 1846-cı ildə protestant məzhəbi qəbul edən erməniləri aforoz ²⁵² etmişdi. Patriarxın bu qərarı protestant olan ermənilərin fəaliyyətini o zamankı qaydalara görə məhdudlaşdırır, onların ticarət fəaliyyətlərini əngəlləyirdi.

Bunlara baxmayaraq ermənilərin bu qrupu ayrıca camaat halında birləşmək qərarına gəldi. Mübarizə başladığında yenə də xarici dövlətlər dövrəyə girdilər. Bu dəfə protestant ermənilərini dəstəkləyənlər İngiltərə, Almaniya və Amerikanın nümayəndələri idi. Xarici dövlətlərin təkidi ilə hökumət 1847-ci ildə onları da camaat olaraq tanıdı. Ona görə ki, tanınma qərarında göstəriləyi kimi Osmanlı hökuməti azlıqların bu kimi işlərinə qarışmır, hər kəsin vicdan azadlığına hörmət edirdi.

Patriarxların etirazlarına baxmayaraq bu vəziyyət 1850-ci ildə fərmanla tamamlandı. Bu hadisə Amerika missionerlərinin Osmanlı dövlətində fəaliyyətlərinə geniş imkan yaratmışdı. Amerikan missionerlərinin fəaliyyəti özünü onda göstərmişdir ki, 1896-cı ilə qədər Qriqoriyanların 15%-i protestant olmuşdu.

Bu din və məzhəb mücadilələrindən başqa erməni camaatının daxil olduğu fərqli siyasi mücadilələr də var idi.

„Hınçaq“ və „Daşnaksutyun“ komitələri arasındakı mübarizəni də bu baxımdan qısa olaraq aydınlaşdırmağa ehtiyac vardır. O zaman Osmanlı dövlətində ermənilərin statusu onlara siyasi cəhətdən təşkilatlanmağa imkan verirdi.

Bu, cəmiyyət və partiyalar içərisində əsas „Hınçaq“ və „Daşnaksutyun“ komitələri idi. 1887-ci ildə qurulmuş olan „Hınçaq“lar, bir müddət sonra öz aralarında razılığa bilmədilər. Onun bir qrup üzvləri 1890-cı ildə „Truşak“(Bayraq) qəzeti ətrafında toplanaraq eyni adda cəmiyyətin yaranmasına səbəb olublar. 1890-cı ildə bu cəmiyyətin əsasında „Daşnaksutyun“ partiyası meydana çıxmışdır. Sosialist bir komitə olan „Hınçaq“lar ilə milli-sosialist olan „Daşnaksutyun“ partiyaları uzun müddət bir-biri ilə mübarizə etmişdilər.

Osmanlı dövlətinin ermənilərə verdiyi haqlar

Erməni millətinin Osmanlı dövlətində dini və mülki işləri, o cümlədən məktəblər, camaat ilə əlaqədar məsələlərin idarə edilməsi patriarxanələrə verilmişdi. Bunların da aydınlaşdırılmasına ehtiyac vardır ki, ermənilərin idarəsi ilə əlaqədar işlərə aid Osmanlı sultanının müvafiq fərmanları vardı.

1. Bu fərmanlar içərisində əvvəldən qeyd etdiyimiz kimi birinci olaraq Tənzimat fərmanını (Tanzimatı- Hayriye)-1839-cu il Gülxanə xəttini qeyd etməliyik. Bu fərmana əsasən Osmanlı imperatorluğunda yaşayan bütün vətəndaşlara hüquq bərabərliyi, can, mal, namus toxunulmazlığı saxlanılırdı. 18 fevral 1856-cı il tarixli İslahat fərmanında da xristian və müsəlman olmayan vətəndaşların hüquqları haqqında mühüm xüsuslar var idi.

2. Hər iki fərmanla heç bir qeyd-şərt irəli sürmədən bütün təbəələrə can, mal, namus təhlükəsizliyini təmin edəcək haqların verilmiş olması bir daha təkrarlanır və təsdiq edilirdi. Bu fərmanların qüvvəyə minməsi ilə Osmanlı dövlətində yaşayan xristianlara və müsəlman olmayan vətəndaş və xalqlara

²⁵² Bir xristianın kilsəyə qəbul edilməməsi, kilsədən çıxarılması

əvvəllər verilmiş olan imtiyaz və ruhani ayrı seçkiliklər götürüldü.

3. Xristian və müsəlman olmayan ölkə vətəndaşlarının müəyyən müddət içərisində imtiyaz və ayrı seçkilikləri tədqiq edilərək o dövr üçün mədəniyyətin, elmin lazım bildiyi islahatın, sultanın yazılı əmri və Babialinin nəzarəti altında patriarxanələrdə toplanaraq məclislərdə müzakirə ediləndən sonra hökumətə təqdim edilməsi lazım idi.

4. Fatih Sultan Mehmet və ondan sonrakı sultanlar tərəfindən patriarxlar ilə xristian arxiyepiskoplarına verilmiş olan icazə və hakimiyyətin bu camaata saxlanmış olan qaydaları və vəziyyəti yeni fərmanlara uyğunlaşdırılırdı.

5. Patriarxların seçilmə üsulları dəqiqləşdirildikdən sonra onlar patriarxlıq rütbəsinə görə öluncəyə qədər davam etmək şərti ilə vəzifəyə təyin ediləcəkdilər.

6. Babiali ilə müxtəlif camaatın ruhani rəisləri arasında münasibətlər də qərarlaşdırılacaq. Patriarx, Mitropolit, Marhasa, Yepiskop və Hahamlar təyin edildikdə and içəcəklər.

7. Keşişlərə verilməkdə olan bəxşişlər qadağan ediləcək və bunun əvəzinə patriarxlara, camaat rəhbərlərinə bəlli gəlirlər təyin ediləcəkdə.

8. Keşiş və başqalarının rütbə və işlədikləri yerlərin dərəcəsinə uyğun olaraq onlara ədalətlə maaş müəyyən ediləcəkdə.

9. Xristian rahiblərinin daşınan, daşınmaz mülkinə zərər verilməyəcəkdə.

10. Əhalisinin hamısı bir inamda olan şəhər, qəsəbə, kəndlərdə dini ayinlər icra ediləcək binaların, məktəb, xəstəxanaların, qəbiristanlıq kimi digər yerlərin „lazım olan formada” təmir və bərpa edilmələrinə mane olunmayacaqdı.

11. Bu kimi yerlərin yenidən inşa edilməsi lazım olduqunda patriarx və ya millət rəislərinin təsdiq etmiş olduqları halda sənədlərin rəsm və inşaat forması Osmanlı hökumətinə təqdim ediləcək, bundan sonra yazılı əmrə görə inşa ediləcək və ya müəyyən müddət içərisində etiraz ediləcəkdə.

12. Bir dini inancı olan xalq yalnız olaraq, yəni başqaları ilə qarışıq olmayaraq bir yerdə yaşayırlarsa, o yerdə ayinə aid xüsuslarda tələblərə bağlı olan qalmaqacaq.

13. Xalqı müxtəlif dinə aid olan insanlardan ibarət olan şəhər, qəsəbə və kəndlərdə isə hər bir xalqın yaşadığı ayrıca yerlərdə yuxarıda qeyd edilən üsullara uyğun olaraq öz kilsə, xəstəxana, məktəb və qəbiristanlıqlarını təmir etməyə səlahiyyətli olacaqlar. Yenidən inşa edilməsi lazım olan binalara gəlincə, bunlar üçün icazəni patriarxlar və ya xalq metropolitləri Babialidən ərizə ilə istəyəcəklər. Dövlətin bir maneə görmədiyi təqdirdə onlara izn veriləcəkdə. Bu kimi hallarda hökumət tərəfindən görülən işlər tamamilə pulsuz olacaqdı.

14. Bir məzhəbə daxil olanların sayının nə qədər olmasına baxmayaraq bu məzhəbin tam bir müstəqilliyini təmin etmək üçün lazım gələn tədbirlər görülməcəkdə.

15. Məzhəb, dil, cinsiyyətlərinə görə vətəndaşlardan bir sinfin digər bir sinifdən aşağı tutulmasına yol açan bütün ifadələr, sözlər aradan qaldırılsın. Divan yazılarından da bu kimi ifadələr tamamilə yox ediləcək. Xalq arasında və ya məmurlar tərəfindən də utandıracaq, namusa toxunulacaq, hər cür mənalandırmaların istifadə edilməsi qanunla qadağan ediləcəkdə.

16. Türkiyədə olan hər din və məzhəbin ayini sərbəst olaraq icra edildiyindən, vətəndaşlardan kimsə dini ayinləri icra etməkdən məhrum edilə bilməz və bununla əlaqədar olaraq ona əziyyət verilməyəcəkdə.

17. Din və məzhəb dəyişilməsində kimsəyə təzyiq göstərilməyəcəkdə.

18. Vətəndaşlığı olanlar, yaşı imkan verərsə, müəyyən edilən şərtləri yerinə yetirmiş olsalar, din fərqi nəzərə alınmadan imtahanlarla əsgəri və məmur məktəblərinə qəbul olunacaqlar.

19. Bundan başqa hər bir millət təhsil və sənayeyə dair milli məktəblər qurmağa icazəli olub, ancaq bu kimi ümumi məktəblərin tədrisi və müəllimlərinin seçilməsi bir tədris

məclisinin nəzarəti və təftişi altında olacaqdı.

20. İslamla xristian və başqa müsəlman olmayan təəbələr arasında və ya musəvi vətəndaşlar ilə başqa müsəlman olmayanlar arasında ticarət və ya cinsiyyətlə əlaqədar olaraq meydana çıxma biləcək mübahisələri həll etmək üçün qarışıq divanlara (məhkəmələrə) veriləcək. Divanda üzvləşənlər, onları şahid göstərənlər, ifadələrini hər vaxt öz ayın və məzhəblərinə daxil olan icra etdikləri andıçmə ilə təsdiq edəcəklər.

21. Adi hüquqa aid olan mübahisələrdə rayon və kənd qarışıq məclislərində vali və məmləkətin qazisi iştirak etdiklərində dilinə və mövcud vəziyyətə görə bu məhkəmə və məclislərdə müzakirələr açıq olacaqdı.

22. Xristian və başqa müsəlman olmayan vətəndaşlardan iki şəxs arasında miras hüququ kimi xüsusi mübahisələr sahibləri istədikləri halda o mübahisələri patriarx, rəislər və məclis yolu ilə müzakirəsinə imkan veriləcəkdi.

23. Cəzalar, ticarət qanunları ilə qarışıq divanlarda icra olunacaq üsul və qaydalarla, mümkün olan müddətdə tamamlanaraq və dəlillər toplanaraq Osmanlı dövlətində istifadə edilən müxtəlif dillərə tərcümə edilərək nəşr və elan ediləcəkdi.

24. Hüquqi bərabərlik vəzifəcə bərabərliyi ortaya çıxardığından xristian və başqa müsəlman olmayan təəbələr də islamlar kimi hərbi ödəmələr verməyə məcbur olacaqlar.

25. Müsəlman olmayan vətəndaşların əsgəri xidmətə çağrılmalarının forması ilə əlaqədar olaraq ehtiyac olan təlimatlar hazırlanacaq və az bir müddət içində nəşr ediləcək, məlumat veriləcəkdi.

26. Əyalət və sancaq məclislərində islam, xristian və digər xalqlardan üzvlərin seçilməsini nizamlamaq üçün bu məclislərə aid qaydalar hazırlanacaqdı.

27. Hər xalqın rəisləri ilə padşah tərəfindən təyin ediləcək bir məmur dövlət təəbələrinə aid olan maddələrin müzakirəsində (Yüksək Şura) iştirak etmək üçün məclisin idarə heyətinə dəvət ediləcəklər. Bu məmurlar 1 il üçün təyin

olunacaqlar. Məmurluğa başladıqda and içəcəklər. Yüksək məclisin üzvləri istər növbəti, istərsə də fəvqəladə yığıncaqlarda səs və görüşlərini açıq ifadə etdiklərinə görə incidilməyəcəklər.

28. Dağıtma, rüşvət, cinayətkarlığa aid qanunların hökmləri, bütün təəbə haqlarında hər hansı sinifdə və hər cür məmurluqda işləmələrinə məlum olan üsullarla həyata keçiriləcəkdi.

Babi Ali

Xaric İşlər Nazirliyi

Sayı: 191

Erməni milləti nizamnaməsi²⁵³

İlk əsaslar

Birinci bənd

Vətəndaşlardan hər birinin millətə və millətin də o şəxslərin hər birinə yerinə yetirməli olduğu vəzifələri olduğu kimi haqqında söz edilən şəxslərdən hər birinin millətə və millətin də onların hər birində haqqı vardır. Bununla əlaqədar olaraq istər millət və istərsə də millətin fərdləri ortaq vəzifələri ilə bir-birinə bağlı olmaqla yanaşı birinin həyata keçirməli olduğu başqalarının hüququ, yəni millətin vəzifələri, millətin fərdlərinin, yenə haqqında danışılan fərdlərin vəzifələri də, millətin haqqıdır.

İkinci bənd

Vətəndaşların vəzifələri, əvvəla hər birinin millətin ehtiyacları üçün lazım olan xərclərə ortaq olması, sonra millətin istədiyi xidmətləri könüllü olaraq qəbul etməsi, daha sonra millətin qərarlaşdırılmış tədbirlərini qəbul etməkdə başqalarına nümunə olması cəhətlərindən ibarət olub, fərdlərin bu vətəndaşlıq vəzifələri, millətin haqqıdır.

²⁵³ İstanbulda 1863-cü ildə H. Mühəndisyan mətbəəsində nəşr edilmiş və patriarx kəyməkəmi İstəpanın Episkopos İstəpan kəyməkəmi patriki Erməniyan yazılı möhürü ilə təsdiq edilmiş nüsxəsindən. Esat Uras. Göstərilən əsəri, s. 159-160.

Üçüncü bənd

Millətin həyata keçirməli olduğu zəruri vəzifələri, əvvəla millətin fərdlərinin mədəni və maddi ehtiyaclarının təmin edilməsinə çalışmaq, sonra erməni kilsəsinin inanc və əfsanələrinə ləkə və zərər verməmək, ondan sonra da insan oğullarına lazım olan təhsil və təlim hər qrup oğlan və qız uşaqlarına bərabərlik əsasında öyrətmək, dördüncü olaraq kilsə və xəstəxana və məktəb və bunlara bənzər işləri və milli baxışları şən və məmnun halda vermək və bunların gəlirlərini artırmaq və xərclərini məqbul şəkildə ödəmək, beşinci olaraq milli vəzifələrə daimi olaraq bağlı olan fərdlərin vəziyyətlərini düzəltmək və gələcəklərini təmin etmək, altıncı olaraq yoxsulluq vəziyyətində olanları mərhəmətlə qəbul etmək, yeddinci olaraq vətəndaşlar arasında meydana çıxan mübahisələrin ədalətlə həll edilməsi, qıyası millətin inkişaf etməsinə canla-başla çalışmaq hallarından ibarət olub millətin bu vəzifələri də vətəndaşların haqqıdır.

Dördüncü bənd

Millət tərəfindən təmsilçilik həvalə olunanlar onun əvəzinə qərar verən və haqqında danışılan ortaq vəzifələrin vəziyyətə uyğun olaraq həyata keçirilməsi və tamamlanması işlərinə baxan və idarəçi təyin olunan hökumətə milli iradə adı verilmiş Osmanlı ölkəsinin böyük şəhərlərində erməni millətinin daxili işlərinin həyata keçirilməsi və idarəsi, Dövlət-i Aliya tərəfindən xüsusi imtiyaz və nizamnamə ilə qeyd olunan hökumət cavabdehliyi üzərinə götürmüşdü.

Beşinci bənd

İdarənin, millətə olmaq şərti ilə təmsilçilik qaydası şəkilində həyata keçirilməsi lazımdır.

Altıncı bənd

Təmsilçilik qaydası əsasında təşkil olunan Milli idarənin əsası vəzifələrin və hüququn əsasıdır ki, həqiqətin başlanması olub səs-lərin çoxluğu ilə qərar verilir və bu da

qanuna uyğundur.

Nizamnamədə Patriarxın vəzifələri aşağıdakı maddələrlə göstərilmişdir:

İstanbul Patriarxının vəzifələri bunlardır:

Səkkizinci maddə-Patriarxın vəzifəsi Əsas nizamnamənin hökmlərinə riayət edərək hərəkət və bir də haqqında danışılan nizamnamənin başqa bütün işlərinin tamam həyata keçirilməsinə diqqət və nəzarət etmək hallarından ibarətdir.

Patriarx, ona gələn işləri ciddi araşdıraraq qərar verilmək üçün aid olduğu məclisə göndərir. Və bir məclisdə alınan qərara aid özünün qərarları və digər rəsmi yazıları o məclis tərəfindən imza və təsdiq olunmadıqda keçərli olmaz və qüvvəyə minməz.

Amma təcili bir iş ortaya çıxdıqda həyata keçirilməsi və həll edilməsi üçün məclis gününü gözləmək və ya fəvqəladə məclis çağırmaq mümkün olmazsa Patriarx o mövzuda cavabdehliyi öz üzərinə alaraq özbaşına lazım olan qərarı almalı almağa vəkil edilmişsə də bu vəziyyəti qeydə aldırmağa və təsdiq olunmaq üçün adı keçən məclisə, gələcək toplantılarında bildirməsi məcburidir.

Doqquzuncu maddə-Patriarx olmadığı müddətdə millət məclislərində verilən qərarlara aid olan sənədləri imza etmədən əvvəl o qərarlara aid müzakirələri araşdırıb qərarları yenidən gözdən keçirə bilirsə də müzakirələrdə təsdiq olunan qərarı Əsas Nizamnamə hökmlərinə zidd hesab etmədikcə adı keçən sənədi imzadan imtina edə bilməz.

Onuncu maddə-Keşiş və məktəb müəllimləri ilə kilsə və monastr, məktəb və xəstəxana işçilərindən Əsas nizamnaməyə zidd olan hərəkətə yol verdiklərində işdən çıxarılmaları halına aid olan məsələləri aid olduğu məclisə və komissiyalara təklif edə bilər.

Onbirinci maddə-Patriarxın dini və mülki məclis ilə və onlara bağlı olan komissiyaları özbaşına dəyişdirmə və ləğv etmə haqqı yox isə də bunlardan birinin Əsas nizamnaməyə

zidd gediş və hərəkətini gördüyü zaman ilk dəfə olaraq o məclis və ya komissiya rəislərindən vəziyyətin aydınlaşdırılmasını tələb edər. Və ikinci dəfəsində qanunsuz hərəkətini bildirir və diqqətinə çatdırır, vəziyyəti düzəltməyə dəvət edir və üçüncü dəfə əgər günahkar hesab edilən heyət, millət məclislərindən biri isə ümumi məclisə müraciət edir və əgər komissiyalardan biri isə dini işlərə baxmayan məclisə müraciət edərək və dəlilləri göstərərək onların dəyişdirilməsini təklif edər.

Onikinci maddə-patriarxın millət xəzinəsindən aylıq maaşı olduğundan, Patrikxanənin daxili xərcləri özü tərəfindən ödənilir.

Millət Məclisinə aid olan hissəsi, ermənilərin Osmanlı dövlətində nə qədər sərbəst və müstəqil bir idarəyə sahib olduqlarını göstərdiyi üçün o hissəsinin aşağıdakı kimi verilməsi lazımdır.

Ümumi Məclisin quruluşu və vəzifələri

Əlli yeddinci maddə-Ümumi məclis yüz qırx üzvdən (mebus) əmələ gəlir.

Bu üzvlər üç hissə olub onların yeddidə bir hissəsi iyirmi nəfər İstanbulda yerləşən kilsə üzvləri tərəfindən seçilən kilsə mənsubları, qırx nəfərdən ibarət olan ikinci hissə yerlərdən gələcək millət vəkilləridir. Üçüncü hissə olaraq səksən üzvü də İstanbulda kilsə camaatları tərəfindən seçilən vəkillərdir.

Əlli səkkizinci maddə-dini və mülki işlərə baxan məclislərin üzvləri Ümumi məclisə daxil olub, Ümumi məclis üzvlüyünə seçilməmişlər isə adı keçən məclisdə səsləri olmayacaqdır.

Əlli doqquzuncu maddə-Ümumi məclis üzvlərindən, iclaslarında 71 nəfər üzv iştirak etməzsə məclis toplana bilməz.

Altmışmıncu maddə- İstanbulun patriarxı və katolikosu kimi millətin yaşlı vəzifəlilərini və mülki məclislərin üzvlərini seçmək və bu məclislərin işləməsinə baxmaq və onlara verilmiş olub özlərinin bilmədikləri işlər ortaya çıxdığında həll edib nizamlamaq və bu nizamnaməni pozulmalardan qorumaq

Ümumi məclisin vəzifələrindəndir.

Altmış birinci maddə-Ümumi məclis əvvəldən olduğu kimi iki ildə bir dəfə aprel ayının sonlarında toplanıb keçən iki il içərisində meydana gələn idarə işlərinin yazılmasına və qəbuluna cavabdeh olan işçilərin toplanması və sərf olunmuş pulların ümumi miqdarını müzakirə və təftiş edirlər. Və millət məclislərinin bütün üzvlərini yenidən seçir. Və illik milli vergilərin²⁵⁴ idarə formasında qərar verir.

Ümumi məclisin bu toplantısında bu iki məclisin üzvləri iştirak etdikləri hər bir mövzuda məsələ müzakirə edilə bilər, lakin milli vergi və seçki məsələlərindən başqasında səs verə bilməzlər.

1. Haqqında danışılan məclisin katolikos seçimində iştirak etmək;
2. İstanbul və Qüds patriarxlarını seçmək;
3. Adı keçən iki məclis arasında ya da məclislər ilə patrik arasında meydana çıxan mübahisələri aradan qaldırmaq üçün çağrılır. Belə olduqda mübahisəli tərəflər mübahisələrinin səbəblərini açıqlaya bilərlər, lakin nəticə üçün səs verə bilməzlər;
4. Nizamnamənin əsasına toxunmayaraq düzəldilməsi lazım gəldikcə və ümumi məclisin səs vermə və qərarına bağlı bir məsələ ortaya çıxdığında toplanır. Belə fəvqəladə toplantının təşkil edilməsindən əvvəl toplantının səbəbləri patrikxanə tərəfindən Babialiyə məlumat verilərək izn alınır.

Altmış ikinci maddə-Ümumi məclis; patriarx, dini məclis və ya o biri məclisin uyğun olması ilə və ya ümumi məclisin üzvlərinin böyük əksəriyyəti istədiyində toplanır. Ancaq əvvəlki maddədə bildirildiyi kimi bunun kimi fəvqəladə toplantı, təbii ki, səbəbini bildirməklə dövlət tərəfindən icazə verilməsindən asılıdır.

²⁵⁴ Bu millət vergilərinin toplanması və xərclənməsi ermənilərin millət davasında çox əhəmiyyətli amildir. Onun haqqında yeri gəldikcə danışılacaqdır.

Ümumi məclisin ruhani üzvlərinin seçilmə şərtləri

Altmış üçüncü maddə-İstanbulda olan bütün kilsə mənsubları, İstanbul erməni patrikinin dəvəti ilə aprel ayının sonlarında bir yerdə toplanıb yerlərdən nümayəndə olmadığı halda və otuz yaşını bitirmiş olan və beş il əvvəl papazlıq və rahiblik titulları alan və heç bir dava altında olmayan yepiskoposlardan və ya papaz və rahiblərdən, ən yüksək səs çoxluğu ilə və gizli səsvermə ilə ümumi məclisə üzv seçəcəklər.

Altmış dördüncü maddə-yuxarıda haqqında danışılan ruhani üzvlərin vəzifə müddəti on il olub hər iki ildə beşdə-biri dəyişdirilərək yenilənəcəkdir və ilk səkkiz il bu beşdə-birin müəyyən edilməsi və çıxarılması püşk ilə həyata keçiriləcəkdir. Və istər püşk ilə və istərsə də onuncu ildən sonra müddətini tamamlayıb çıxan üzvün təkrar seçilməsi sayılacaqdır.

Ümumi məclisin xalqdan olan üzvlərinin seçilmə şərtləri

Altmış beşinci maddə-Milli vergi ilə fərdi qabiliyyət haqqı seçimdə əsas tutulur.

Milli vergi haqqının, seçim haqqına əsas olması üçün, ümumi milli vergi olaraq, ən azı, ildə 70 quruş vergi (bağış) verilməlidir.

Seçilmək üçün fərdi qabiliyyəti olanlar, dövlət dairələrində və başqa yerlərdə işləyənlər və doktorlar və təlim kitabları yazmış olanlar və məktəb müəllimlərinin millətlə birlikdə bəyənən təhsilə aid əsərlər yazanlardan ibarətdir.

Altmış altıncı maddə-ən azı 25 yaşını tamamlamış olanlar seçilmək haqqı qazanırlar, ancaq Dövlət-i Aliyə təbəəsində olmaq şərtidir.

Altmış yeddinci maddə-seçim haqqından mühakimə olduqlarına görə dörd qrup istifadə edə bilməz.

1. Bir cinayətlə əlaqədar cəza qanunlarının hökmləri ilə mədəni haqlardan istifadədən müddətsiz olaraq uzaqlaşdırılmışlar.

2. Milli işlər idarəsində hiyləsi ortaya çıxaraq bu vəzifəsində istifadə edilməməsi haqqında millət məclislərindən biri tərəfindən haqqında qərar qəbul edilmiş olanlar.
3. Dövlət-i Aliyə məhkəmələrində haqlarında cəza müəyyən edilib, lakin cəza müddəti hələ də tamam olmamışlar.
4. Dəliliyə görə haqdan məhrum edilmişlər, sağlamlıqları haqqında təsdiq edilmiş sənədi olmayanlar.

Altmış səkkizinci maddə-Osmanlı dövləti azlıqlardan otuz yaşını bitirmiş olub, Dövlət-i Aliyə qaydalarını və milli haqları bilən və tanıyan, altmış yeddinci maddəyə görə seçim hüququndan məhrum olmayan bütün millət nümayəndələrinin seçilməsi mümkündür. Lakin İstanbul kilsə camaatları tərəfindən seçiləcək 80 nəfər üzvün, ən azı, yeddisinin rütbəsinin olması lazımdır.

İstanbuldan və yerlərdən Ümumi məclis üçün seçiləcək üzvlərin seçki forması

Altmış doqquzuncu maddə-İstanbul kilsə camaatı və digər bölgələrdən seçilməsi lazım olan vəkillərin sayının müəyyən edilməsini göstərən xüsusi bir dəftər hazırlanmalıdır. Hər iki ildə, fevral ayının başlanğıcında, hər iki məclisin komissiyalarının hazırlamış olduğu qərarları qarışıq məclis tərəfindən patriarxanənin dəftərxanasında qeyddə olan ümumi əhəlinin sayına uyğun olaraq hazırlanır. Başqa bölgələrdə marhaslıq və İstanbulda hər məhəllədə mövcud olan seçicilərin sayına görə hər yerdə nə qədər üzv seçilməsi patriarx tərəfindən müəyyən edilir. Yaşayış yerlərində vəziyyət elan ediləcəkdir.

Seçilən üzvlərin vəzifə müddətləri on il olacaqdır. Hər iki ildə bir və ya başqa vilayətlərdən və İstanbuldan seçilən millət vəkillərinin beşdə birini dəyişdirərək təzələməlidirlər. Bu beşdə birin seçim yerinin təyin edilməsində məhəllə və marhaslıqlar arasında hər iki ildə bir dəfə növbələşmə qaydası həyata

keçiriləcəkdir. Bu şərtlə ki, bir məhəllədə seçici və bir mahraslıqdakı əhalinin sayı artmış və ya azalmışsa mövcudların sayına baxmayıb seçiləcək üzvlərin siyahısı əvvəki saya görə müəyyən ediləcəkdir. Ölənlər və ya ayrılan üzvlərin yerinə üzv seçilməsi hər il başından iki ay əvvəl keçiriləcəkdir. İstanbul məhəllələrindən alınacaq üzvlər kilsə yığıncaqlarında və xarici bölgələrdən göndəriləcək üzvlər mahraslıqlarda olan Ümumi məclislərdə seçiləcəkdir.

Yetmişinci maddə–İstanbulda və başqa yerlərdə və mahraslıq dairəsindən olub olmamalarından asılı olmayaraq seçkilərdə İstanbulda olmaları əsas şərtidir. Üzvlüyə namizədlər adı keçən millətin şərtlərini bilən və seçicilər nəzərində millət sevgisi, təmiz və başqa göstəricilərinə görə doğru və etibarlı olmaları lazımdır.

Bu vəkillər, ümumi məclis və ya onları seçmiş olan İstanbul və ya yerli camaatın vəkilləri sayılmayıb, onların hamısı Ümumi məclisin üzvü hesab olunurlar.

Yetmiş birinci maddə–İstanbuldan seçiləcək vəkillərin sayı, seçməyə və seçilməyə əsas verən şərtlərlə birlikdə hər dəfə ikinci il fevral ayında üzvlərin beşdə birini seçəcək seçicilərə patriax tərəfindən bildirilir. Bundan sonra vəkillər kilsə camaatı tərəfindən seçilir. Lakin kilsənin vaizi olmadığı halda baş keşiş rəis olub məhəllənin liderlərindən də üç nəfərdən altı nəfərə qədər kilsə cəmiyyətlərinə əlavə olunur.

Bu cəmiyyətlər öz camaatı içərisində seçim haqqı qazanmış olub olmayanları müəyyən edir və əlifba sırası ilə bir dəftərə yazılır və səkkiz gün elan lövhəsində qalmaq üçün kilsə cəmiyyətinin otağından asılır.

Seçicilərə asan olması üçün vəkillərin sayının üç mislinə qədər namizədlərin siyahısını bir dəftərə yazıb kilsə cəmiyyətinin otağında saxlarlar. Lakin seçicilər, bu haqqında danışılan dəftərə tabe olmaq məcburiyyətində deyildilər. Layihələrdə Ümumi məclis üzvlərinin seçilməsi qaydaları bu üsullə həyata keçirilir.

Doxsan doqquz maddədən ibarət olan nizamnamənin digər maddələri səsvermə, millət vergisi, mahrasların vəzifələri haqqındakı hökmlərdən ibarətdir.

Bu nizamnamənin verilməsini müxtəlif şəkildə dəyərləndirirlər. Lakin bir məsələ hamı tərəfindən qəbul edilirdi ki, bu nizamnamə ermənilərə milli təşkilatlarını qurmalarında çox böyük imkan verirdi. Bu nizamnamə:

1. Qərbi Avropa mədəniyyətinə və təhsilinə doğru bir addım oldu;
2. İstanbulda, başqa vilayətlərdə, bir çox məktəblər, mədəniyyət mərkəzləri açıldı;
3. Erməni dili və mədəniyyətinin inkişaf etməsinə təsir göstərdi;
4. Daha çox qəzet və jurnallar dərc edildi;
5. Erməniləri müasir seçki üsullarına və mübarizəyə alışdırırdı;
6. Kilsə xadimlərinin hüququ müəyyənləşdirildi;
7. Ermənilərə kollektiv halda şikayət etmək və onu təqib etməyə imkan verdi;
8. Katolik, Protestan, Lusavorçaqan ermənilərin birləşmələrinə imkan verdi;
9. İncilə ruhunu oyandı, *erməni milli məsələsi* gündəliyə daxil oldu.²⁵⁵

Nizamnamənin verdiyi imkanlar

Nizamnamənin qəbulu ilə Osmanlı dövləti xaricdən olan hücumların qarşısını almağa çalışırdı. Bununla yanaşı nizamnamə bir sıra məsələləri də ortaya çıxarmış, onlara beynəlxalq xarakter vermişdi. Avropalıların Osmanlı dövlətində erməni məsələsi ilə əlaqədar tələbləri qanunla müəyyən edildi. Bu,

²⁵⁵ K. Ozanyan. Ermenilerin tarihi vezifesi, 1919; Esat Uras. Göstərilən əsəri, s. 175.

Osmanlı dövlətinin Avropa qarşısında geri çəkilməsinin yeni mərhələsi idi. Ermənilər də bundan istifadə edərək tələblərini daha da hüquq müstəvisi üzərində inkişaf etdirirdilər.

Bu, Osmanlı dövlətinin milli məsələdə həyata keçirdiyi mühüm addım idi. Nizamnamə o zamankı dünyada milli azlıqlara, o cümlədən ermənilərə verilən, ən böyük haqq və imkanlar idi. Sonrakı hadisələrdə ermənilər bu kimi hüquqi əsaslardan istifadə edəcəklər. Bu onlarda avropalaşmanı artırır, erməni gənclərin Avropada təhsilinə hüquqi əsas tapırdılar. Ermənilərin yaşadıkları yerlərdə erməni məktəblərinin və başqa təyinatlı mədəniyyət quruluşlarının meydana gəlməsinə imkan əldə edirdilər.

Ermənilər dil və mədəniyyətin inkişafı üçün dünyanın heç yerində onlara verilməyən şəraiti Osmanlı dövlətində əldə etdilər. Bu nizamnamənin ermənilərə verdiyi ən mühüm imkanlardan biri qəzet və jurnalların nəşr edilməsi olmuşdur. Bu da erməni məsələsinin meydana gəldiyi gündən təbliğat vasitəsi olaraq istifadə edilməsinə və ermənilər arasında harada yaşamalarından asılı olmayaraq bir həmrəyliyin meydana çıxmasına səbəb olacaqdı.

Ermənilər bu nizamnamə ilə „millət davalarında“ çox əhəmiyyətli bir vasitəyə – seçki üsullarına yiyələnmiş oldular. Bu onlara erməni həmrəyliyinə meydana çıxdığı şəraitdə tələblərini Osmanlı dövlətinə və dünyaya bildirmək imkanı verdi. Seçimə əsaslanan erməni camaatı haqlarını, istəklərini, tələblərini seçicilərin – xalqın qərarı kimi istənilən yerə təqdim etmək imkanı tapdılar.

Kilsə liderlərinin də hüquq və səlahiyyətləri müəyyən edilmişdir. Lakin kilsə liderləri nizamnamənin verdiyi imkanlardan „millət davasında“ daha geniş istifadə edə bilirdilər. Mübarizə edən müxtəlif erməni qrupları arasında barış saxlayır, onları bir məqsəd uğrunda mübarizədə birləşdirə bilirdilər. Kilsə liderləri bundan istifadə edərək dini və siyasi işləri birləşdirməyi bacardılar. Ermənilərin millət

nizamnaməsinin qəbul edilməsi onların milli varlığının hüquqi olaraq tanınması mərhələsi idi.

Nizamnamə onlara verdiyi hüquqla dünyanın müxtəlif yerlərinə səpələnmiş erməniləri bir mərkəz ətrafında toplaya bildi. Bu, ermənilərdə milli ruhun qanuna uyğun olaraq oyanmasına, millətin fikir potensialından ümumi iş üçün istifadə edilməsinə imkan yaratdı. „Millət davasını“ özfəaliyyətdən çıxararaq onun bir təşkilatın rəhbərliyi, maliyyə köməyi ilə həyata keçirilməli olduğunu təsdiq etdi.

Erməni Millət məclisi yüzlərlə müşahidəçinin gözü qarşısında hər həftə müzakirələrini keçirirdi. Osmanlı hökuməti səlahiyyətliləri də ermənilərin bu fəaliyyətini bir şey yoxmuş kimi razılıqla seyr edirdi. İlk toplantı²⁵⁶ 25 avqust 1860-cı ildə 120 üzv və 60 qəzetçinin, müəllimin, millətin qabaqcıllarının iştirakı ilə keçirildi. Bu yığıncaqlarda müxtəlif sənədlər hazırlanır, dünyanın müxtəlif yerlərində olan ermənilərlə əlaqənin yolları müəyyən edilirdi. Məlumat mübadiləsi keçirilirdi. Qəzetlər toplantıların qərarları adı ilə erməni məsələsini dünyanın ən ucqar yerlərinə belə çatdırı bilirdilər.

Nerses Varjabedian 1876-cı ildə „Zülüm bəyannaməsi“ni hazırladı. Adından da göründüyü kimi bu bəyannamədə əsassız olaraq Osmanlı dövlətində xristianlara – ermənilərə guya zülm edilməsini Avropaya bildirmək məqsədi ilə hazırlanmışdı. Osmanlı dövləti çox çətin günlər keçirir, Avropa dövlətləri tərəfindən müxtəlif problemlərin „nizama qoyulması“ tələbi ilə üz-üzə qalmışdı. Avropa dövlətlərinin əsas tələbi Bosniya və Hersoqovinada azlıqlarla əlaqədar olaraq islahatlar keçirilməsi tələbi idi. Bu zaman II Abdülhəmid hakimiyyətə gəlmiş və məşrutə elan edilmişdi. Ermənilər bu vəziyyətdən istifadə etməyə çalışırdılar.

Bu nizamnamə ilə Osmanlı dövlətindəki və Rusiyadakı

²⁵⁶ Esat Uras. Göstərilən əsəri, s. 175.

ermənilərin vəziyyətinin müxtəlif tərəflərini müqayisə etmək olar. Ermənilərə və erməni patrikxanasinə verilmiş olan hüquq və səlahiyyətlərin müqabilində Rusiyada, ermənilərin ən böyük dini məqamı olan katolikosluğun vəziyyətini müqayisə etmək yararlı olar. Müqayisədə bu iki dövlətin erməni ilə əlaqədar siyasətinin əsas cəhətlərini müəyyən etmək mümkündür.

Krım savaşına son vermək üçün 1 fevral 1856-cı ildə Vyanada bir protokol imzalandı. Bu protokolun 4-cü maddəsi, Osmanlı tabeliyində olan xristianların müsəlmanlarla hüquq bərabərliyi haqqında vermiş olduğu təminatı göstərirdi. Buna görə də Babiali 18 fevral 1856-cı ildə İslahat fərmanı vermişdir²⁵⁷.

V FƏSİL ERMƏNİLƏRİN MÜSTƏQİL DÖVLƏT QURMAQ TƏŞƏBBÜSLƏRİ

„Ermənistan“ dövləti yaratmaq təşəbbüsləri haqqında

Ermənilərin millət davasında müstəqil dövlət yaradılması əsas yer tutur. Erməni liderləri uzun illər imkan olduqca, müxtəlif ölkələrin rəhbərləri ilə olan görüşlərində onların köməyi ilə erməni dövlətinin yaradılmasına çalışmışlar. Erməni dövlətinin yaranması haqqında müxtəlif təşəbbüslər olmuşdur. Bununla yanaşı yaratmaq təşəbbüsündə olduqları dövlətin coğrafiyası-yəni harada yaranması haqqında da müxtəlif fikirlər olmuşdur.

Erməni dostu, məşhur alman yazıçısı onların ərazi iddiaları ilə əlaqədar yazmışdır *„Ermənistanın (ermənilərin iddia etdikləri əraziləri nəzərdə tutur-H. S) coğrafi vəziyyəti, yerinə görə, Anadolunun hakimiyyətinin açarındır. Elə olduqda Ermənistanın Rusiyanın əlinə keçməsi, Türkiyənin müstəqil dövlət olmasına son verməkdən başqa bir şey deyildir. Ermənistanda Rusiyanın hakimiyyətinin qurulması bu vəziyyətin meydana gəlməsinə səbəb olar. Rusiya Ermənistana hakim olunca bütün Kiçik Asiyaya, İran körfəzindən Ağ dənizə qədər olan yerlərə sahib olacaq“*.²⁵⁸

Rusiyanın Ərzurumda və Vanda konsulu Mayevskiyə görə „ XIX əsrdə Van, İstanbul, Zeytun, Sasun, Şiraz, Lor və Qafqazdakı ermənilər yeni bir Ermənistan yaratmaq üçün fəaliyyətdə idilər.“²⁵⁹

Ermənilərin Osmanlı dövlətindən ayrılma istəyi 1877-78-ci illər rus-türk müharibəsindən sonra ortaya çıxdı. Bu hadisələrdən sonra erməni patriqi Nerses Vanjebeyan rus ordusunun baş komandanının qərargahına getmiş və rus

²⁵⁷ Kamuran Gürün. s. 61.

²⁵⁸ Esat Uras. Göstərilən əsəri, s. 376.

²⁵⁹ Ahmed Rüstəm bey. Cihan harb ve türk-ermeni meselesi. Bern 1918 (çevireni Çengiz Aydın); Mayevski. a. k. e. s. 162

çarının himayəsində, Şərqi Anadoluda bir erməni dövləti qurulmasını təklif etmişdi. Patrikin təklifi Rusiyanın mənafeyinə uyğun idi.

Bu səbəbdəndir ki, 1878-ci ilin martında imzalanan Ayastefanos müqaviləsinin 16-cı maddəsində Şərqi Anadoluda ermənilərin yaşadıqları yerlərdə islahat keçirilməsi şərt olaraq qoyulmuşdu. Lakin sonra Berlin konqresində bu maddə Avropa dövlətləri tərəfindən qəbul edilmədi. 1878-ci il 13 iyulda Berlin müqaviləsi imzalandı ki, orada erməni məsələsi fərqli şəkildə qoyulmuşdu. (16-cı maddə 61-ci maddəyə çevrilmişdi)

Ermənilərin istəklərinin həyata keçməməsinə baxmayaraq onların liderləri Berlin konqresinin bu qərarını çox mühüm qələbə kimi soydaşlarına çatdırırdılar. Onun əhəmiyyətini bununla aydınlaşdırırdılar ki, Ayastefanos müqaviləsi erməni məsələsinin yalnız Rusiyanın himayəsi altında həll edilməsini mümkün hesab edirdi. Berlin müqaviləsinin maddələrində isə məsələ fərqli şəkildə qoyulmuş, Osmanlı dövlətində azlıqlar məsələsi üçün Almaniya, Avstriya-Macaristan, Fransa, Böyük Britaniya, İtaliya və Rusiyanın birgə fəaliyyəti müəyyən edilmişdi.

Berlin konqresi qəti olaraq qərar verməsə də erməni məsələsini Rusiyanın məşğul olduğu bir məsələdən çıxararaq Avropa dövlətlərinin müştərək məsələsi halına gətirdi. Bundan başqa Berlin konqresində erməni (*Konfransın qərarlarında nə Ermənistan, nə erməni şəhəri, nə də islahat kəlməsi olmadığı da qeyd edilməlidir.*) məsələsinin adı çəkilməsə də Osmanlı dövlətinə azlıqlarla əlaqədar tədbirlər keçirilməsi haqqında tələb verilirdi. Bununla da Osmanlı dövlətinin Avropa dövlətləri qarşısında cavabdehliyi beynəlxalq müqavilələrin gündəliyinə daxil edilmişdi. Əslində Avropa dövlətlərinin "1878-ci il Berlin müqaviləsindən sonra sürətləndirilən erməni islahatı siyasəti, artıq islahat yerinə

müstəqil bir Ermənistanı hədəfə alan siyasətə çevrilirdi."²⁶⁰

Ayastefanos sülhünün qərarından Berlin konqresinin qərarının fərqi bir də onda idi ki, birincidə yalnız ermənilərin bir neçə yerdə himayə edilməsi müəyyən edilirdi. Berlin konqresində isə Osmanlı dövlətindəki bütün azlıqlarla əlaqədar öhdəliklər qoyulmuşdur ki, bu maddə erməniləri də əhatə edirdi. Osmanlı dövləti erməniləri başqa milli azlıqlardan da müdafiə etmək öhdəliyini götürürdü. Bu məsələ ilə əlaqədar gördüyü tədbirlər haqqında Osmanlı dövləti Berlin konqresinin iştirakçısı Avropa ölkələrinə məlumat verməkdə borclu hesab edilirdi.

Artıq 100 ildən artıq bir müddətdir ki, Osmanlı dövlətində ermənilərin sayı məsələsi mübahisə mövzudur. 1878-ci il Berlin müqaviləsinin 61-ci maddəsində əsassız olaraq göstərilirdi ki, ermənilər Osmanlı dövlətində yaşadıqları bölgələrdə guya çoxluq təşkil edirlər. Bunu gerçək hesab edən konfrans iştirakçıları ermənilərin çoxluq təşkil etdikləri bölgələrdə islahat keçirilməsi haqqında maddə əlavə etdilər. *Berlin müqaviləsi ermənilərə dövlət qurmaq imkanlarında olduqları fikrinin rəsmiləşdirilməsi idi.* Bununla əlaqədar olaraq erməni Patrikxanəsi və başqa müvafiq təşkilatlar ermənilərin Anadolunun müxtəlif bölgələrində çoxluq təşkil etdiklərini isbat etmək üçün şişirdilmiş saxta "statistikanı" nəşr etməyə başladılar. Osmanlı dövləti ermənilərin bu fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq erməni əhalisinin sayı ilə ciddi maraqlanmağa başladı. Bu da Osmanlı dövlətində əhalinin siyahıya alınmasını zəruri etdi və müvafiq təşkilatlar bunun üçün səfərbər edildi. Ermənilər çox halda Osmanlı dövlətinin əhalinin sayına aid statistikasını şübhə ilə qarşıyırlar.

Halbuki Osmanlı dövlətində əhalinin siyahıya alınmasına cavabdeh olan təşkilatlarda, xüsusən Statistika Baş İdarəsində həmişə məsul vəzifələrdə çox ermənilər işləmişdir. 1893-94-cü

²⁶⁰ Ermeniler: Sürgün ve Göç. Türk Tarih Kurumu, 2004, s. 1.

illərində Statistika Baş İdarəsinin başında Fethi bəy adlı erməni, 1897-1902-ci illərdə Mıgırdıç Sinabyan əfəndi adlı başqa erməni, 1903-1908-ci illərdə də Rober əfəndi işləmişdir.²⁶¹

Erməni dövlətçiliyinin beşiyi başında

Hindistanın Bombay şəhərində doğulub böyümüş olan Emin Housepyan ermənilərin müstəqilliyi uğrunda mübarizənin liderlərindən olmuşdur. Atası İranın Həmədan şəhərindən olan bu şəxs, gənc yaşlarında Prusiyaya getmiş, bir neçə il orada yaşamışdır. Prusiyada Böyük Fridrixin (1740-1780) hakimiyyəti zamanında əsgəri təlim və tərbiyə almışdı.

Sonra müxtəlif amillərin təsiri altında Prusiyanı tərk etmiş, Londonda yaşamağa başlamışdı. Bu adam ermənilər də daxil olmaqla xristianları, onları „mühasirədə saxlayan“ müsəlmanlara qarşı birləşdirərək, müstəqil dövlətlərini qorumaq haqqında bir layihə hazırlamışdı. O, bu layihəni ilk dəfə gürcü kralı II İrakliyə (1737-1797) uzun bir məktubla birlikdə təqdim etmişdir.

Lakin fəaliyyətinin əsas coğrafiyası Avropa ölkələri, konkret olaraq yeni tarixdə sürətlə inkişaf etməkdə olan İngiltərə ilə bağlı olmuşdu. Orada fəaliyyət göstərməkdə, siyasət adamları ilə məsləhətləşmələr keçirməkdə idi. 1760-cı ildə siyasətdə söz sahibi olan bir neçə ingilisin tövsiyə məktublarını alan Emin Peterburqa gəlir. Bu zaman Avropada Yeddillik müharibə davam edirdi. Emin öz „erməni milli davaları haqqında“ bəzi rus siyasətçiləri və keşişləri ilə müzakirələr keçirdi. Oradan Gürcüstana və Azərbaycanca gəlir. Buradakı liderlərlə, alban mülüklərlə, katolikos və digər din xadimləri ilə görüşmələrindən elə bir nəticə alınmır. Bu görüşmələrdən sonra Londona gedir. Sonra da Hindistanın Kəlküttə şəhərinə çəkilir.

²⁶¹ Kemal H. Karpat, "Ottoman Population Records and the Census of 1881/82-1893", *International Journal of Middle Eastern studies*, 9/2, 1978, s.251; Bax: *Ermenilər: Sürgün və Göç*. Ankara, 2004, s. 10.

1768-ci ildə Rusiya imperatoru II Yekaterina Osmanlı dövlətinə qarşı müharibəyə başlamazdan öncə bir sıra planları həyata keçirmək fikrində idi. Onlardan biri Osmanlı imperatorluğunun hər yerində özbaşınalıqlar yaratmaq idi. Bunun üçün Osmanlı dövlətinin azlıqda olan xristian təbəələrinin üsyana qalxmasını və milli müstəqilliklərini tələb etməsini istəyirdi. Bu siyasətini həyata keçirmək üçün o, ermənilərdən də istifadə etməyi qərara almışdı. Məsələ Osmanlı dövlətində yaşayan bütün xristian təbəələrinə, o cümlədən ermənilərə də çatdırılmışdı. II Yekaterina general Suvorova erməni müstəqilliyinin layihəsini hazırlamağı tapşırılmışdı. Erməni dövləti layihəsinin hazırlanması meydana çıxdıqda general Suvorova Emin haqqında, onun təşəbbüsləri haqqında məlumat verirlər. Buna görə də general Suvorov Emini Peterburqa dəvət etməyi qərara alır. Lakin Emin ölmüşdü.²⁶²

Avropa-Osmanlı münasibətlərində erməni amili

Rusiya rəqabət etmək üçün Bağdad-İsgəndərün tarixi ticarətini əldə edərək İngiltərənin varidatına və xüsusən Hindistana sahib olmaq istəyirdi²⁶³ 1877-ci il müharibəsindəki Qafqaz ordusunun komandanı Boris Malkon (Melikov demək istəmişdi) adındakı erməninin xatirələrindən III Aleksandr da anlamışdır ki, erməniləri xristianların adına üsyana təşviq etmək lazımdır²⁶⁴.

Osmanlı-müsəlman dünyasında erməni məsələsi müstəqil siyasət olaraq meydana gəlməmişdir. Erməni məsələsi böyük dövlətlərin Şərqi siyasətinin tərkib hissəsi idi. Avropa dövlətlərinin Şərqi ölkələrinə daxil olmalarının ən mühüm yollarından və vasitələrindən biri idi.

Avropa dövlətlərinin Şərqi siyasətində ən mühüm

²⁶² Kazım Karabekir. *Ermeni dosyası*. Emre yayınları. İstanbul 1994, s. 120-121.

²⁶³ Nikerland Krayblis. *Rusiyanın Şərqi siyasəti*. Erzurum, 2001, s. 103.

²⁶⁴ Yəni orada, s. 103.

məsələlərdən biri onların Osmanlı dövləti ilə olan münasibətləridir. Orta əsrlər tarixindən bəri Avropa dövlətləri Osmanlı dövlətinin varlığını əsaslı şəkildə hiss etmiş olsa da uzun müddət ona qarşı fəal siyasət həyata keçirə bilməmiş, „Ən yaxşı siyasət müdafiədir“ düşüncəsindən irəli gedə bilməmişdilər.

Lakin 1699-cu ildə Osmanlı dövlətinə qəbul etdirilən Karlovça müqaviləsi artıq ölkənin tarixində yeni bir dövrün başladığını xəbər verirdi. Bu dövr tarixçilər tərəfindən Osmanlı dövlətinin geriləmə dövrü olaraq qəbul edilmişdir. Rusiya da daxil olmaqla Avropanın böyük dövlətləri Osmanlı dövlətinin geriləmə dövrünə daxil olmasından istifadə edərək ona qarşı olan siyasətlərində əsaslı dəyişmələr həyata keçirməyə başladılar. Artıq Avropa dövlətləri sosial-iqtisadi sahədə əsaslı inkişafa nail olmuşdular. Bunlar Osmanlı dövlətinin geriləmə və dağılma dövrünə təsadüf etdiyindən onlar üçün böyük fürsət mahiyyətində idi.

1774-cü ildə Osmanlı dövlətinin Kiçik Qaynarca müqaviləsini imzalaması da Avropa dövlətləri üçün əsaslı imkan idi. Onlara məlum idi ki, Osmanlı imperatorluğundan daha qüvvətli olub, ona qərarlarını qəbul etdirəcək bir vəziyyətə gəlmişlər. Bu vəziyyət Osmanlı dövlətinin beynəlxalq münasibətlərində aydın şəkildə görünməkdə idi. XVIII əsrin sonlarında Avropa dövlətlərindən Avstriya və Rusiya Osmanlı dövləti ilə əlaqədar məsələləri xarici siyasətinin gündəliyinə əsaslı şəkildə daxil edəcək və Avropada onun yerini alacaqlar.²⁶⁵

²⁶⁵ 1787-ci ildə Rusiyanın imperatoru II Yekaterina ilə Avstriya imperatoru II Jozef Krım-da, Xerson şəhərində görüşürlər. Bu görüşdə Osmanlı imperatorluğunun paylaşılması məsələsini müzakirə edirlər. „Yunan layihəsi“ olaraq tanınan bu layihəyə əsasən Eflak, Boğdan və Bessarabiyada Daçya adında müstəqil bir ortodoks dövlət qurulacaq. Buq və Dnepr arasındakı bölgəni Rusya, Serbistan, Bosna və Herseki Avstriya alacaq. Mora yarımadası ilə Kirit və Kıpr, Venedik cümhuriyyətinə veriləcək, İstanbul işğal edildiyi təqdirdə Bizans imperatorluğu müstəqil bir dövlət olaraq bərpa ediləcəkdir. İsmail Hami Danişmend. İzlahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, cilt IV, s. 65.

Fransa inqilabının və Napoleon dövrünün sarsıntıları aradan qalxdıqdan sonra Osmanlı dövləti Fransa və İngiltərənin də siyasətində mühüm yer tutmağa başladı. 1870-ci ildən sonra alman milli birliyinin qurulması Avropada olan qüvvələrin tarazlığında əsaslı dəyişikliklər meydana gətirdi. Almaniya Osmanlı mülklərinin taleyi məsələsində də iştirak etməkdən imtina etmək fikrində deyildi.

Beləliklə, XIX əsrin 70-ci illərində Avropanın 5 dövlətinin – Avstriya, Rusiya, İngiltərə, Fransa və Almaniyanın siyasətində Osmanlı imperatorluğu əsaslı şəkildə yer almışdı. Osmanlı dövlətinin aqibəti Avropa dövlətləri ilə əlaqədar *düzgün tarazlaşdırma* siyasəti yeritməsindən asılı idi. Osmanlı imperatorluğu geriləmə dövründə öz imkanlarından daha çox, Avropanın inkişaf etmiş dövlətlərindən tarazlıq ünsürü olaraq istifadə edirdi. Bu səbəbdən də Osmanlı dövlətinin XIX əsrdəki Avropa siyasəti *tarazlıq siyasəti adlandırılır*. Avropa dövlətlərinin Osmanlı imperatorluğu ilə münasibətlərində bir sıra məsələlər vardır. Bu məsələlər içərisində erməni məsələsindən də bir amil olaraq istifadə edilirdi.

Rusiya siyasətində erməni amili

Ermənilərin türklər əleyhinə qaldırılması əslində erməni hadisəsi olmayıb beynəlxalq xarakter daşıyırdı. Onu belə bir faktdan görmək olar ki, Rusiya dövlətinin tarixində Böyük Pyotr ilk dəfə olaraq ermənilərdən Osmanlı dövlətinə qarşı istifadə etmək haqqında fikirləşmişdi. Bununla əlaqədar müəyyən işlər də görmüşdü. Rusları ermənilərə yaxınlaşdıran və onları Rusiyanın Şərqi siyasətinin həyata keçirilməsində bir vasitəyə çevirən bir sıra səbəblər var. Birincisi onların Osmanlı hakimiyyəti altında yaşayan azlıqlardan olması, digəri, ən mühüm olanı isə onların da xristian olmaları idi.

Bundan Rusiyanın xarici siyasət idarəsi çox mühüm amil kimi istifadə etməyə çalışırdı. Lakin bunlara baxmayaraq İ

Pyotr dövründə rus-erməni əməkdaşlığı müxtəlif səbəblər üzündən o qədər də nəticəli olmamışdır. I Pyotrın xarici siyasətində əsas yeri Baltik dənizi və Qara dəniz məsələləri tutduğundan erməni məsələsi bir müddət kölgədə qalmışdı.

Rusiya çarlarının xarici siyasətində bir varislik prinsipinin olduğu inkaredilməzdir. Bu səbəbdən də I Pyotrdan sonrakı çarlar da xarici siyasətlərində erməni amilindən istifadə edilməsini daima diqqətdə saxlayırdılar. Lakin müxtəlif çarlar dövründə erməni amilindən müxtəlif şəkildə faydalanmaq istənilirdi də məlumdur. II Yekaterina rus-türk müharibəsində ermənilərin dəstəyini qazanmaq üçün onları gələcəkdə müstəqil dövlət qurmağa həvəsləndirirdi. Ermənilər „II Yekaterina tərəfindən cəsarətləndirilərək, Rusiyanın himayəsi altında Ararat krallığını qurmaq ümidi ilə arxayın edilmişdilər.“²⁶⁶ „

XVIII əsrin əvvəlindən Rusiyanın Şərqi siyasəti, bir tərəfdən Qara dənizdən və Balkanlardan irəliləyib Boğazları zəbt edərək Ağ dənizə çıxmaq planı idisə, digər tərəfdən Qafqaz istiqamətində irəliləyib İskəndərün körfəzinə çıxmaq idi. Sonra hərəkətini davam etdirərək Ağ dənizə, Mesopotamiyaya və Qərbi İrandan hərəkət edərək Hind okeanına çatmağı arzu edirdi. Avropa yolu üzərində və kənarında yunanlar, serblər, bolqarlar kimi xristianlar və ortadoks camaatı çox idi. Rusiya əvvəlcə qeyd edilən planları həyata keçirmək üçün gələcəkdə bunlardan istifadə etməyi nəzərdə tuturdu.

Erməni dövləti haqqında layihələr

Asiya yolu üzərində xristian camaatı Anadolu da yaşayan ermənilər idi. II Yekaterina Osmanlı səfərləri zamanı erməniləri türklər əleyhinə çıxmağa təşviq etməyə çalışırdı. Bu təşviqlərdən cəsarət alan erməni yepiskopu Hasof Arqutyana bir

Ararat krallığı layihəsi hazırlayaraq Peterburqa təqdim etmişdi. Hasof Arqutyana Rusiyanı erməniləri azad etməyə, Osmanlı dövlətindəki erməniləri də bu layihəni dəstəkləməyə çağırırdı. Layihə kraliçanın hökuməti tərəfindən də qəbul edilmişdi. Lakin rus orduları aşağılara qədər gələ bilmədiklərindən Ararat krallığı xəyalı da rus arxivlərində dəfn edilmiş vəziyyətdə qalmışdır.²⁶⁷

Erməni dövlətinin yaradılması haqqında olan layihələrdən birinin də müəllifi Hindistanda Mədrəsdə mətbəə açmış Akop Şahmiryantz idi. O, əslən Culfalı olan atasının köməyi ilə ermənilərin siyasi azadlığı və üsyanları haqqında kitablar nəşr edirdi. Qafqazdakı erməni katalikosu, gürcü kralı, o cümlədən alban mülkləri ilə də tez-tez əlaqələr yaradırdı. Onların layihəsinin məqsədi ermənilər üçün bir respublika qurmaq idi. Lakin respublikanın harada qurulacağı dəqiqləşdirilməmişdi.

Rusiyada baş rahib Housepin layihəsi daha sadə və həyata keçmək imkanı daha artıq idi. O, bütün erməniləri prens Potyomkinlə əlaqələndirir, onun rəhbərliyi altında dövlətlərini qurmağı planlaşdırırdı. Prens Potyomkin rus idi. Başqa spesifikliyi II Yekaterinanın favorilərindən olduğundan böyük imkanlara sahib idi. Digər cəhəti isə ermənipərəst olması idi. Rahib Housepin onun erməni kralı olmasına çalışırdı. Bu layihələrin erməni dövlətçiliyi tarixində mühüm rolu vardır. Bunlardan başlıcası, erməni dövləti qurmaq məsələsini böyük dövlətlərin xarici siyasətinin gündəliyinə daxil edilməsi, əsas erməni dövlətinin meydana gəlməsi, dünyanın siyasi xəritəsində bir Ermənistan dövlətinin qərarlaşması fikri idi.

Potyomkin qohumlarından birini, Tavel Potyomkini Qafqaza göndərmişdi. Bu səfərin proqramına Tavelin Qarabağın alban mülkləri ilə görüşləri daxil edilmişdir. Tavel Qarabağın alban mülkləri ilə münasibətlər qurmalı və onların Rusiyanı dəstəkləməsini təşkil etməli idi. Bundan başqa

²⁶⁶ William L. Lanqer, The Diplomacy of Imperialism 1890-1902 Alfred A.Knopf, New York, 1972, s. 150 Süleyman Kocabaş. Göstərilən əsəri. s. 25.

²⁶⁷ Yusuf Akçura. Osmanlı imparatorluğunun dağılma dövrü, TTKY, 1940, s. 49.

Tavelin Qafqaz səfərində ikinci məsələ gürcülərlə görüşərək onlarla da razılaşımaq idi. General Suvorovun da Həştərxan səfəri bu məsələlərlə əlaqədar idi. O da Həştərxanda Qafqazda etnik vəziyyət və İran haqqında məlumat toplayırdı.

Erməni məsələsi Rusiyanın xarici siyasətinin gündəliyində həmişə olmuşdu. İmkan tapdıqca bu məsələnin həyata keçirilməsi, ya da ondan Osmanlı dövlətinə qarşı istifadə etmənin yolları araşdırılırdı. 1799-cu ildə Peterburqda erməni məsələsi, xüsusən də onların müstəqil olmaları məsələsindən Şərqi siyasətində istifadə edilməsinin imkanları müzakirə olunmağa başlandı.

Rusiya da erməni dövləti yaradılması ilə əlaqədar layihələr və onların müxtəlif səviyyələrdə müzakirələri məsələni sırf erməni məsələsi kimi qiymətləndirmirdi. Bu, erməni mövzusunda Rusiyanın öz məsələsi kimi ortaya çıxırdı. Müzakirələr nəticəsində Qafqazda Rusiyanın himayəsində bir Ermənistan dövlətinin qurulması haqqında qərar qəbul edildi. Qərarın ikinci hissəsi çox qəribə olub yaradılacaq Ermənistan krallığının tacının II Yekaterinanın favorisi Potyomkinə verilməsi nəzərdə tutulurdu. Bununla Rusiyanın müstəmləkə siyasəti ilə ermənilərin mənafeyi birləşdirilmiş halda qərara daxil edilmişdi. Bunun Rusiyanın Qafqaz siyasətində ermənilərdən istifadə etməsi ilə əlaqədar diplomatik ilğım olduğu hadisələrin sonrakı gedişində məlum olmuşdur.

Lakin Rusiyanın xarici siyasətində bu məsələnin əhəmiyyətinin bu qədər artmasının səbəbi onunla əlaqədar idi ki, artıq Rusiya Krımı birləşdirmiş, Qafqaz istiqamətində irəliləmək imkanı qazanmışdır. Buna görə də Rusiya erməni əmilindən bir tərəfdən də Qafqaz istiqamətində irəliləməsini gizlətmək üçün istifadə edirdi. Digər tərəfdən bundan istifadə edərək „*isti dənizlərə doğru*” siyasətini həyata keçirməyə çalışırdı.

Müxtəlif beynəlxalq konfranslarda alınan qərarlarla müstəqil Ermənistan qurmaq məsələsinin dəstəklənmədiyini

gördülər. Ermənilərə görə „yeni formada” hərəkata başlamağa ehtiyac var idi. Ermənilərə aydın ki, Avropa dövlətləri çox halda onların məsələsini öz siyasətləri ilə əlaqədar gündəliyə daxil edirdilər. Osmanlı dövləti Avropa dövlətlərindən tarazlıq ünsürü olaraq istifadə edə bildikdə erməni məsələsi öz əhəmiyyətini itirə bilirdi. Bu səbəblə də ermənilər beynəlxalq məclislərdən ümid gözləməkdənsə siyasi cəmiyyətlər qurmaq, xalqı mübarizəyə hazırlamaq və üsyanlar hazırlanmasına əhəmiyyət verməyə başlamışdılar. Berlindən geri qayıdanlar, xüsusi ilə də Hırmıyan bunu açıqca tövsiyə edirdi.

Osmanlı dövləti və milli azlıqlar siyasəti

Erməni məsələsinin ortaya çıxması Avropanın dövlətlərinin böyük siyasətinin tərkib hissəsi idi. Meydana çıxdığı gündən xristian dünyasını bu və ya başqa şəkildə məşğul edirdi. Erməni məsələsi və onun müsəlman dünyasına qarşı siyasət vasitəsinə çevrilməsinin bir sıra səbəbləri vardı. Erməni məsələsinin Avropa dövlətlərini bu qədər maraqlandırmasının səbəbi onun Osmanlı dövləti ilə əlaqədar olması idi. İstisnalar nəzərə alınmasa müsəlmanlığı Avropaya tanıdan Osmanlı dövləti olmuşdur. İlk gündən erməni və bunun kimi meydana çıxan məsələləri xristian ictimaiyyətinə qəbul etdirmək üçün fərqli metodlardan istifadə etməyə başladılar.

Bunlar içərisində ən mühüm və təsirli olanı guya Osmanlı dövlətində erməniləri sırf erməni olduqlarına görə deyil, xristian olduqlarına görə zülmə, təzyiqa məruz qoymuşlar fikri idi. Guya onlar bu səbəbdən də kütləvi qırğınlara məruz qalıblar. Ermənilərin Osmanlı dövlətindəki fəaliyyətləri ilə bağlı xəyanətlər, həqiqətlər gizlədilir və „zülm edilən”, „kimsəsiz” erməni camaatı obrazı yaradılırdı. Belə olduqda insan haqları, bərabərlik, hüriyyət şüarı ilə dünyanın gündəliyinə daxil olan Fransız inqilabından (1789-cu il) sonra belə vəziyyətdə olan xalqların Avropada dəstək tapa bilmələri asan idi.

1 iyul 1839-cu ildə Sultan Abdülməcid tərəfindən Xətti (Tanzimat-i Hayriye)²⁶⁸ verildi. Bu qanunla bütün Osmanlı dövlətində olan azlıqlara irq və məzhəb fərqi tanımadan bərabərlik, can, mal təhlükəsizliyi saxlanılırdı. Müsəlmanlar ilə xristianlar arasında fərq qaldırılırdı. Fərmanın verilməsinin əsas məqsədi müsəlman və xristian vətəndaşları hüquqi baxımdan bir-birlərinə yaxınlaşdırmaq idi. Osmanlı dövlətində o dövrün tələblərinə uyğun olaraq birlikdə, qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşaya biləcək xalq meydana gətirmək idi.

1856-cı il tarixli islahat fərmanı da patriarxlara verilən imtiyazları təsdiq etmişdir. Tənzimat fərmanı ermənilərin siyasətlə əlaqədar inkişaf etmələrinə yol açdı. Bərabərlik pərdəsi altında ermənilərin mübarizəyə başlamaları üçün hüquqi təminat əldə edilmişdi. 1856-cı ildə Krım müharibəsinin sonunda Vyanada ruslarla bağlanmalı olan müqavilənin əsasları hazırlandıqında xristian vətəndaşlar məsələsi ortaya atılmışdı. Vyana hazırlıq protokoluna bir maddə olaraq Osmanlı tabeliyində olan xristianların azadlığı məsələsi də daxil edilməsi istənilirdi. Lakin bu mövzuda müvafiq fərmanlar və təlimatlar olduğuna görə bundan vaz keçildi. Buna baxmayaraq bir əlavə edildi. *Türkiyədə bütün dinlər və ayinlər sərbəstdir. Heç bir Osmanlı təbəəsi, dini səbəblər üzündən təqiblərə uğramayacaqdır.*

²⁶⁸ Yuxarıdakı fərmanın məzmununun verilməsinə ehtiyac vardır. Fərmanda yazılırdı: „Böyük dövlətimizin və ölkəmizin yaxşı bir şəkildə idarəsi üçün bəzi yeni qanunların verilməsi lazım olmuşdur. Bu vacib görünən qanunların əsas maddələri can, mal və namus təhlükəsizliyinin saxlanması, vergilərin alınması, hərbi xidmətə çağırılma üsulları və hərbi xidmətin müddətinin müəyyən edilməsi olacaqdır.

Həyata keçirilməsi lazım olan xeyirli dəyişdirmələr (tanzimatı Hayriyyə) isə xüsusi izaha ehtiyacı olmayan, can, mal və namus toxunulmazlığının təminat altına alınmasından başqa, vergi ədalətinin təsis edilməsi, rüşvətin ciddi cəzalandırılması, məhkəmələrin aliliyini və hökm olmadan cəza verilməməsinə, hərbi xidmət müddətinin 4-5 illə məhdudlaşdırılması hallarıdır.

Fərmanda daha sonra əlavə edilirdi ki, yeni verilən fərman müsəlman və qeyri-müsəlman fərqi nəzərə alınmadan ölkənin bütün vətəndaşlarına şamil ediləcəkdir. Kamuran Gürün. Göstərilən əsəri. s. 58-59

Erməni milli məclisi

Avropa dövlətlərinin təzyiqi ilə Qsmanlı dövlətinin ermənilərə verdiyi haqlar onların təşkilatlanmalarına da şərait yaradırdı. Osmanlı dövlətində erməni milli məclisi var idi. Erməni milli məclisi nizamnaməsinə görə müxtəlif məsələlər müzakirə edir, alınan qərara müvafiq olaraq dövlətə təqdimat verilir.

Osmanlı dövlətində yaşayan ermənilərin şikayətləri Erməni milli məclisinə təqdim edilirdi. Ermənilərin müxtəlif xarakterli müraciətlər etməsi çox fərqli şəkildə təşkil edilmişdi. Bu təşkilatlanmanın əsas səbəbi ermənilərin bir mərkəzdən idarə edilməsini həyata keçirmək idi. Digər tərəfdən həmin qayda ermənilərin dövlətlə birbaşa əlaqələrinin kəsilməsinə də qüvvətli təsir göstərirdi. Ermənilər dövlətlə olan münasibətlərində məclisin vasitəçiliyinə hər yerdə rast gəlirdilər. Bu vəziyyət erməni liderlərinə xalqı daima təsir altında saxlamağa da imkan verirdi. Artıq belə vəziyyətdə Osmanlı dövlətində, ölkə miqyasında bütün erməniləri birləşdirəcək və istiqamətləndirə biləcək bir mərkəz vardı. Məclis ermənilərin həmrəylik mərkəzinə də çevrilməkdə idi.

Məclis ilə ermənilər arasında birbaşa əlaqələrin meydana gəlməsi Osmanlı dövlətində ermənilərin vəziyyətinə aid „məlumatların“ da toplanmasına imkan verirdi. Bu erməni liderlərinə ermənilərin həqiqi vəziyyətinə aid sənədlər əldə etməyə şərait yaradırdı. Bu onlara „milli dava“ ilə əlaqədar lazım olan və olacaq „sənədlərin“ də hazırlanmasına şərait yaradırdı.

Türkiyənin yalnız torpaqları təcavüzə məruz qalmamışdı. Ermənilərə aid məsələlərin Osmanlı dövlətində bu şəkildə həll edilməsi idarəçilik sahəsində olan təcavüzün təzahürü idi. Ermənilər də Osmanlı dövlətinin vətəndaşı idi. Bu səbəbdən Osmanlı dövlətinin erməni vətəndaşları ilə əlaqədar olaraq tələbləri və cavabdehlikləri vardı. Məsələnin bu şəkildə həlli

Osmanlı dövlətində ermənilər üçün haqq olmaqdan çox, müstəsna idi. Əslində onlar vətəndaş olduqları üçün dövlət qarşısında cavabdehlikləri də var idi. Hər məsələdə məclis dövlətlə vətəndaş arasında var idi. Bu, Osmanlı dövlətçilik qanunlarının süi-istifadə edilməsi idi. Ermənilərdən başqa Osmanlı dövlətində əhalinin əksəriyyətini təşkil edən müsəlmanlar bu kimi müstəsna haqlara sahib deyildilər.

Artıq ermənilər birbaşa dövlət idarələrinə deyil, hər cür müraciətlərini məclisə²⁶⁹ gətirir və orada ciddi mübahisələrin meydana çıxmasına səbəb olurdu. Ermənilərin şikayətlərinin siyahısı onların vəziyyətini və Osmanlı dövlətinin verdiyi haqları göstərir:

1. Vergilərin toplanmasında olan qanunsuzluqlar;
2. Hökumət məmurlarının cinayətləri;
3. Məhkəmələrdə xristianların şahidliyinin qəbul edilməməsi.

Bu kimi problemlər yalnız onlara aid kimi irəli sürülür. Ermənilər hökumətə verəcəkləri təqdimatlarda onların aradan qaldırılmasının yollarını da təklif edirdilər:

1. Hərbi xidmət vergisi əvəzinə əsgər verməliyik, bu surətlə biz də şərəf və qürur sahibi olduğumuzu, vətən üçün bizim də müsəlmanlar qədər qan tökməyə haqqımız olduğunu isbat etməliyik;
2. Hökumət vergiləri mültəzimlər vasitəsi ilə deyil, özü toplanmalıdır;
3. Gəlir, mal üzərinə kredit vermək üçün kredit şirkətləri qurulmalıdır;
4. Vilayətlərə müstəqil müfəttişlər təyin edilməli, bu müfəttişlər hər kəs ilə maraqlanmalı, ümumi vəziyyət haqqında məlumat toplamalıdır;

²⁶⁹ Esat Uras. Göstərilən əsəri, s. 177

5. Qanunlar jurnalı vilayətlər üçün tərcümə edilməlidir;
6. Hüquq, ticarət, cəza mühakimələri mülki (nizami) məhkəmələrə verilərək dini məhkəmələrdə baxılmamalıdır.²⁷⁰

Məsələnin erməni haqları şəklində qoyulması heç cür qəbul edilə bilməz. Onların müzakirə etdikləri məsələlərin etnik mənsubiyyətlə əlaqəsi yox idi. Bu məsələlər Osmanlı dövlətinin müvafiq idarələrinin icraatında olan məsələlər idi. Onların idarəsi və ya tənzi mi milli deyil, dövlət tədbiri idi. Məsələnin bu şəkildə qoyulması ermənilərə „dövlət içərisində dövlət“ statusu qazandırır.

Ermənilərin ən çox narahat olduqları vergilərin toplanmasında olan qanunsuzluqlar idi. Türklərlə müqayisə edildikdə vergilərin ödənilməsi baxımından ermənilər çox rahat vəziyyətdə idi. „Ölkənin ən zəngin və hər cür ehtiyacı ödəyən sinfi ermənilər idi.“²⁷¹ Osmanlıda ermənilər də digər qeyri müsəlman xalqlar kimi „zimmilər²⁷² statusuna“ daxil idi

Mənsub olduqları xalqla əlaqədar istədikləri kimi heç bir əngəl olmadan ticarətlə məşğul ola bilirdilər. Türk kəndliləri erməni tacirlərinin mağazalarını istehsal etdikləri məhsullarla təmin edirdilər. Hesablaşma ildə bir dəfə olurdu. *Erməni tacirləri „kəndlini yarı ac, yarı çıpaq bir durumdan azad etməyi düşünməzdilər.“*²⁷³ Bu idi Osmanlıda əsas mənzərə: bolluq içərisində yaşayan „hüquqsuz“ ermənilər, hərbi xidmətdə, müharibələrdə əzilən müsəlman türkü.

Dillərində danışmaqda sərbəst idilər. Dinlərini, adət ənənələrini istədikləri kimi yaşayı, kənd təsərrüfatında və

²⁷⁰ Esat Uras. Göstərilən əsəri, s. 177.

²⁷¹ Damar Arıkoğlu. Hatıralarım, İstanbul, 1961, s. 21

²⁷² Osmanlı dövlətində qeyri-müsəlmanlara verilən status idi. Mənası „islam dövlətinin himayəsi və idarəsi altında olan qeyri-müsəlmanlar. raiyye, reaya sözləri ilə eyni mənanı ifadə etməkdədir. S. Sami. Kamusu-i Türki., Temel Türkçe Sözlük., III cilt, s.1527. Osmanlı tarix deyimleri ve terimleri sözlüğü. III, İstanbul 1993, s.663; Türk-islam hukuk tarixi. 2. cilt. İstanbul 1990, s. 339.

²⁷³ Damar Arıkoğlu. Göstərilən əsəri, s. 21

sənaye sahələrində işləyə bilərdilər. „Türklərin böyük hissəsi kəndlərdə, torpaq və toz içində pərişan bir həyat keçirdikləri, cahillikdən, həkim olmaması üzündən doğulan uşaqların yüzdə iyirmisi ölürkən, bunlar mədəni bir həyat sürürdülər. Ermənilər uşaq ölümünü yüzdə ona qədər endirə bilmişdilər.“²⁷⁴Bu da ermənilərin sayının artmasına təsir edən amillərdən biri idi.

Ermənilərin etiraz etdiyi məsələlərdən biri də „vergiləri mültəzimlərin toplaməsi“²⁷⁵ idi. Burada da türklərlə müqayisə etdikdə ermənilər yaxşı vəziyyətdəydi. Osmanlı dövlətində vergi toplanmasının müxtəlif formaları olduğu da bəllidir. Osmanlıda vergi sistemi *Mukataa*-vergi toplanmasını *mültəzəm* deyilən şəxslərə bir növ açıq artırma ilə toplanmasının icarəyə verilməsi idi. *Mukataa* qaydalarına görə mültəzimlərin topladıqları vergilərin səkkizdə biri onların özlərinə çatır, qalanını bölgənin hakiminə verirdilər. Bu, tımar üsulunun xaricində qalan bölgələrdə tətbiq edilən vergi sistemi idi²⁷⁶. Çox halda Osmanlı dövlətində vergiləri toplayanlar ermənilər və yəhudilər idi. Vergi toplayanlar içərisində zəngin erməni tacirlərinin adamları vardı. Belə olduqda vergilərin toplanmasındakı haqsızlıqlar onların nümayəndələri ilə əlaqədar idi.

Zəngin erməni tacirləri türk kəndlilərinin kreditorları idi. „Erməni tacirləri əkinçi türklərə kredit qapısı olub, sərraflığı (pul ilə əlaqədar hər cür işlər) da inhisarlarına almışdılar“.²⁷⁷ Onlar kəndlilərə gəlir və mal müqabilində kredit verirdilər. Heç təsadüfi deyil ki, bu imkanlarını daha da genişləndirmək məqsədi ilə „kredit şirkətlərinin qurulma“masını Osmanlı dövlətində ən mühüm problem kimi göstərirdilər. „Gəlir və mal müqabilində kredit vermək üçün kredit şirkətləri qurulmalıdır“²⁷⁸ tələbini

irəli sürürdülər. Bu kimi şirkətlərin qurulması ermənilər üçün mühüm zənginlik mənbəyi idi. Mənbədən də görünür ki, pul ilə əlaqədar hər cür işlər ermənilərin inhisarındaydı. „Hər türk kəndlisinin bir erməni sərraflı var idi. Bütün lazım olanlarını buradan alar, istehsal etdikləri məhsulları da ermənilərin mağazasına boşaldardılar. İldə bir dəfə hesab aparılırdı və hesablaşma erməninin insafına qalmışdı.“²⁷⁹

Ermənilər Osmanlı dövlətində uzun illər hərbi xidmətə cəlb edilmədilər. Bu, yalnız Osmanlı dövlətinin onlara qarşı olan inamsızlığı ilə əlaqədar deyildi. Ermənilərin Osmanlı dövlətində yaşadıkları dövrdə əsgəri xidmətə alınmadıqlarından narazılıq etməmişlər. Əksinə, hər dəfə bunu Osmanlı dövlətinin onlara tanımış olduğu müstəsnaqlıq statusu kimi də qəbul edirdilər. Ermənilərin „hərbi xidmət vergisi əvəzinə, əsgər verməli“²⁸⁰ arzuları əvvəllər heç eşidilməmişdi.

Bu onların Osmanlı dövlətinin uzun illər apardığı müharibələrdə itki verməməsinə səbəb olmuşdu. „Onlarda əsgərlik də yox idi. Yəmən bəlası²⁸¹ ilə əlaqədar olaraq tez-tez çıxan üsyanlara türklər cəlb edilməklə çox əzilirdilər.“²⁸² „*Saltənətin himayəsi altında ildə 40 quruş vergi ödəməklə bütün bu yüklərdən qurtarmışdılar. Bu səbəbdən də ermənilər gündən-günə çoxalır və zəngin olurdular.*“²⁸³ İtki verməmələri isə ermənilərin sayının türklərə nisbətən daha sürətlə artması ilə nəticələnirdi. Ermənilərin „hərbi xidmət vergisi əvəzinə, əsgər verməliyik“ arzuları XIX əsrin II yarısından başlayaraq meydana çıxmağa başladı. Bu, Avropa dövlətlərinin təzyiqi ilə əldə edilən haq-

²⁷⁴ Yəne orada

²⁸⁰ Esat Uras. Göstərilən əsəri s. 177.

²⁸¹ „Gedən geri dönmədiyi“ Yəmən savaşı nəzərdə tutulur. Orada türklərin verdiyi itkilər yüz il keçməsinə baxmayaraq bu gün də həsrətlə ağılarda yad edilir. Ermənilər Yəmən savaşına cəb edilmiş olsaydı o da yeni bir soyqırımı iddiası ola bilərdi.

²⁸² Damar Arıkoğlu. Göstərilən əsəri, s. 21

²⁸³ Yəne orada

²⁷⁴ Yəne orada, s. 21

²⁷⁵ Esat Uras. Göstərilən əsəri, s. 177.

²⁷⁶ Kamuran Gürün. Göstərilən əsəri s. 59/2

²⁷⁷ Damar Arıkoğlu. Göstərilən əsəri, s. 21

²⁷⁸ Esat Uras Göstərilən əsəri s. 177.

lardan sonra ermənilər içərisində meydana çıxan hadisələrlə əlaqədar idi. Bu ermənilərin təşkilatlanması prosesində əsgəri biliklərə ehtiyaclarının meydana çıxması ilə əlaqədar idi.

Başqa bir məsələ, əsgəri xidmətdə olmadan qarşı çıxacağı, üsyan qaldıracağı dövlətin hərbi imkanlarını bilmək mümkün deyildi. Buna görə də ermənilərdə bu ehtiyac meydana çıxmışdı. Onların hərbi xidmətə çağrılmaları erməni Milli məclisində ifadə edildiyi kimi „ bu surətlə biz də şərəf və onur sahibi olduğumuzu, vətən üçün bizim də müsəlmanlar qədər qan tökməyə haqqımız olduğunu isbat etməliyik”²⁸⁴ fikri ilə əlaqədar deyildi. Bunu hadisələrin sonrakı gedişi dəfələrlə isbat etmişdi. Qəbul edilməlidir ki, hər hansı bir ölkədə bir xalqın hərbi xidmətə çağrılmamasının müsbət təsirləri olduğu kimi, mənfi təsirləri də var. Bu faktiki olaraq xalqın dövrün silahlarından uzaqda qalmasıdır. Bir zamanlar ermənilər ehtiyac hiss etmədikləri üçün zənginlik haqqında, indi isə hərbi xidmət haqqında düşünürdülər. Hərbi xidməti bilməyib ölməkdənsə, bilib öldürməyin faydalı olduğu fikrində idilər.

Bütün şəhər, qəsəbə və kəndlərdə sənətkarlıq əslində ermənilərin əlində idi. „Şəhər və qəsəbələrdə tacir və sənətkarlar içərisində türklər çox az idi. Ermənilər çox yüksək bir həyata çata bilmişdilər.”²⁸⁵

Ermənilərin narazılıq etdikləri məsələlərdən biri də „qanunlar jurnalının vilayətlər üçün tərcümə edilməsi”²⁸⁶ tələbi idi. Bu faktiki olaraq Helsinki bəyannaməsinin milli azlıqlar haqqında qərarını xatırladır. Ölkənin qanunları milli azlıqların dilinə tərcümə edilməli idi. Maraqlıdır, Avropada, demokratiyanın mərkəzində nə qədər milli azlıqların dilinə qanunlar jurnalı tərcümə edilirdi? Cavab vermək mümkün deyil. Ona görə ki, ermənilər bu tələbi „vilayətlər üçün” tələbi ilə

qaldıranda Avropanın belə bir ehtiyacı olmamışdı.

Buna görə də erməni yazıçısı aşağıdakı etirafı etmişdi: „Ermənilərin bu günə qədər var olmaları məsələsinə gəlincə, ermənilər günümüzdəki milli varlıqlarını həqiqətən Səlcuqlu və Osmanlı türklərinə borcludurlar. Ancaq Bizans²⁸⁷ və Avropa xaçlılarının əllərində qalmış olsaydılar, bu gün erməni adı sadəcə, tarix kitablarında qalacaqdı.”²⁸⁸

²⁸⁴ Esat Uras. Göstərilən əsəri, s. 177.

²⁸⁵ Damar Arıkoğlu. Hatıralarım, Tan matbaası, İstanbul 1961, s. 21

²⁸⁶ Esat Uras. Göstərilən əsəri, s. 177

²⁸⁷ Urfalı erməni tarixçisi Matios Bizans idarəsi haqqında yazırdı: „Erməni milləti faktiki olaraq belə bir əsarət altına alındı. Bütün məmləkətimiz qan içində qaldı. Bu qanlar vətənimizin bir ucundan o biri ucuna qədər eyni ilə dərya kimi aşıb daşdı.” Esat Uras. Göstərilən əsəri, s. 217

²⁸⁸ Levon. Dabağyan. Ermeni meselesi. Son havadis gazetesi, 10 Haziran 1981, s. 4.

VI FƏSİL

ERMƏNİLƏRİN AZƏRBAYCANA KÖÇÜRÜLMƏLƏRİ, SƏSSİZ İŞĞALLAR, QIRĞINLAR, XRİSTİAN BÖLGƏNİN MEYDANA ÇIXMASI

Müsəlman coğrafiyanın dəyişdirilməsi

XIX əsrdə İran və Osmanlı dövlətlərinin siyasi vəziyyəti heç də sabit deyildi. İran uzun illər daxili mübarizə dövrünü yaşamış, parçalanma vəziyyətində olmuş, sonunda cənubda və şimalda müstəqil xanlıqlar meydana çıxmışdı. Osmanlı dövləti isə tarixinin geriləmə dövrünü yaşayırdı. Osmanlı dövləti apardığı müharibələrdə məğlub olmuş, nəticədə çox böyük torpaq sahələri itirərək xaricdən parçalanmaya başlamışdı. Digər tərəfdən də Böyük Fransız inqilabının təsiri altında imperatorluq „milli” üsyanlara səhnə olmuşdu.

Tarixçi Cevdet Paşanın²⁸⁹ ifadə etdiyi kimi bu üsyanlarda xarici və daxili təsirlərlə birlikdə yerli idarə təşkilatları arasında özünü göstərən pozulmanın da rolu inkar edilməməlidir. Ancaq mövcud siyasi bazisi sarsıdan və uzun müddət davam edən müstəqillik uğrunda daxili mübarizələrdə Rusiyanın ən böyük təhrikəddi olduğu və Osmanlı dövlətini yıxacaq qüvvənin də o olacağı aydın hiss edilirdi.

Ona görə ki, Rusiya Osmanlı dövləti ilə apardığı müharibələr nəticəsində qalib gələrək bir qisim torpaqları qopara bilmişdi. Digər tərəfdən imperatorluq daxilindəki xristian təəbəyə hamisi olduğunu qəbul etdirərək²⁹⁰, onları üsyanlara

təşviq etmək surəti ilə imperatorluğu içəridən fəth etmək və ya dağıtmaq siyasətini izləyirdi.

Rusiya-İran və Rusiya-Osmanlı müharibələri Qafqaza bağlı coğrafiyada yeni siyasi tarazlığın meydana gəlməsinə və bölgənin yeni siyasi coğrafiyasının ortaya çıxmasına səbəb olmuşdu. Qərbi Azərbaycanın Rusiyanın əlinə keçməsi ilə o, artıq birbaşa Osmanlı dövləti ilə qonşu dövlət halına gəlmişdi. Bu, Rusiyanın Şərqi siyasətində yeni bir səhifənin meydana çıxmasına imkan verirdi.

Bu zamandan başlayaraq Rusiya ermənilərdən özünün xarici siyasət vasitəsi olaraq istifadə etməyə başladı. Bir mənəbdə bu haqda yazılır: „İndi Rusiya, Cənubi Qafqaza ilk dəfə olaraq əmin bir şəkildə ayaq basmışdı. Osmanlı dövləti ilə birbaşa çarpışma vəziyyətinə başlamışdır. Kiçik Asiyaya (Anadolu) təsirini yaymaq uğrunda Rusiyanın uzunmüddətli siyasi hazırlığını Şərqi Anadoluda əhalinin ikinci parçası olan ermənilərdən istifadə etmək təşkil edirdi.”²⁹¹

Əslində Rusiyanın Şərqi siyasətinin tərkib hissəsi olan bu siyasətin qayəsi ermənilər vasitəsi ilə o yerlərin torpaqlarına birləşdirilməsi və cənuba doğru daha da irəliləmək idi. O zamandan başlayaraq Rusiya hər dəfə ermənilərdən bir vasitə kimi istifadə edəcəkdir ki, bu da ermənilərin müxtəlif hadisələrlə qarşılaşmasına, başlıcası uzun illərdən bir yerdə yaşadıkları türk xalqı ilə münasibətlərin pozulması ilə nəticələnməkdir.

Rusiyanın ermənilər üzərindəki təsiri İran və Osmanlı dövlətləri ilə olan müharibələrdən sonra möhkəmlənməkdə idi. Rusiyanın ermənilər üzərində hakimiyyəti ilk dəfə olaraq Rusiya-İran müharibəsi nəticəsində yeni birləşdirilən ərazilərə yerləşdirilən ermənilər üzərində başlandı. Sonra Rusiya Osmanlı dövlətindən köçərək Qafqazda yerləşmiş

²⁸⁹ Cevdet Paşa. Tarih, c. XI, İstanbul 1302, s. 65-66.

²⁹⁰ 1774-cü il Kiçik Qaynarca müqaviləsi ilə Rusiya Osmanlı torpaqlarında yaşayan ortodoks təəbənin hamisi rolunu üzərinə almışdı. Hər fürsət tapdıqda bundan istifadə edərək Rusiya Osmanlı dövlətinə təzyiq göstərir, mövcud vəziyyətə uyğun olaraq yeni tələblər (bir sıra bölgələrdə Rusiyaya haqq tanınması, Boğazlardan rus ticarət gəmilərinə keçmək razılığı verilməsi, rus limanlarına girmək istəyən xarici gəmilərə də Boğazlardan sərbəst keçə bilmək haqqının tanınması) irəli sürməkdən də çəkinmirdi. Erol Aköğretmen,

Küçük Kaynarca anlaşmasının yeniden tenkidi. TED, sayı 10-11, İstanbul 1981, s. 343-344.

²⁹¹ Arberry A. J. Reighton in the Middle East, Volume: I, Cambridge University Press, Cambridge, 1969, s. 484; Süleyman KOCABAŞ. S. 27.

ermənilərdən də istifadə etməyə başladı. Rusiya onların İran və Osmanlı dövlətlərində yaşayan soydaşlarından da siyasətində bir alət olaraq istifadə edirdi.

Rus-türk müharibəsində rus qüvvələri Ərzuruma qədər irəlilədikləri və ermənilərin yaşadıkları əraziləri işğal etdikləri zaman, Türkiyədəki ermənilərlə rus komandanlığı arasında ilk əlaqələr meydana çıxdı. Bu münasibətlə ruslar, din baxımından özlərinə yaxın saydıqları erməniləri türklərə qarşı qızıqdırmaqdan əl çəkmirdilər. Həqiqətən də bu vaxtlarda rus ordusunda xidmət edən ermənilər də çox idi, onlar da bu məsələdə ruslara bir vasitə olurdular.²⁹²

Avropadan türklərin geri çəkilməsi yalnız ordunun oradan geri dönməsi demək deyildi. Müsəlmanlar Avropa xristian dövlətlərinin dəstəklədiyi siyasi güclərin qırğınına məruz qalırdılar. Bu, müsəlman qırğınlarının başlanması dövrü kimi qəbul edilir. Amerika tarixçisi Justin Makkartinin ifadə etdiyi kimi:

„Balkanlardakı müsəlmanların çoxu yaşadıkları bölgəni tərk etmiş, ya ölmüş, ya da köç etmək məcburiyyətində qalmışdılar. Onlar Yunanıstanda, Bolqarıstanda və Yuqoslaviyada ada halında (seyrək) yaşayırdılar. Krımın, Şimali Qafqazın və Rusiya Ermənistanının müsəlmanlarını da eyni tale haqlamışdı. Onlar da, qısa sözləmlə olsa, yox olmuşdular. Çoxu türk olan milyonlarla müsəlman ölmüşdü, milyonlarla da bugünkü Türkiyəyə sığınmışdı. 1821-1922-ci illər arasında 5 milyon yarım müsəlman müharibələrdə, bir çoxları isə aclıqdan və xəstəliklərdən ölmüşdülər.“²⁹³

„Cənub-Şərqi Qafqazda müasir dövrün xəritəsində vahid etnik tərkibə sahib olan dövlətlər, Osmanlı imperatorluğu ilə savaqların və ona qarşı üsyanların nəticəsi olaraq meydana çıxmışlar. Bu ölkə və dini birlik, oralarda olan müsəlmanların qovulması sayəsində mümkün olan bir nəticədir. Başqa sözlə, yeni dövlətlər ayrılıb getmiş

əhalinin müsibətləri üzərində qurulmuşdu.“²⁹⁴

„Müsəlmanların məruz qaldıqları müsibətlər tarixi gerçəklik kimi öyrənilməsi vacib olmasına baxmayaraq, həmin itkilərə dərs kitablarında rast gəlmək mümkün deyildi. Bolqarların, ermənilərin və rumların məruz qaldıqları itkilər haqqında məlumatla dolu olan dərs və tarix kitablarında türklərin məruz qaldıqları eyni cür qırğınlar yada salınmamışdı. Müsəlmanların başına gələn sürgün və ölümün üstündən sükutla keçilir.“²⁹⁵

Yaxın tariximizdə Avropa dövlətlərinin ardıcıl diplomatik fəaliyyətinin nəticəsi olaraq o zamana qədər müsəlman bölgəsi hesab edilən coğrafiyaların müsəlmansızlaşdırılması, onların təbiri ilə desək „təmizlənməsi“ dövlət siyasəti səviyyəsində həyata keçirilmişdi. Onlar bu siyasəti Cənub-Şərqi Avropadan başlasalar da ilk dəfə olaraq, „Krım müsəlman ölkə olmaqdan çıxardılar.“²⁹⁶ Krımdan sonra coğrafi olaraq planda Qafqaz dururdu. Qafqazdan müsəlmanların çıxarılması haqqında planın həyata keçirilməyə başlanması çox fərqli beynəlxalq və daxili siyasi vəziyyətə təsadüf edirdi.

Bu coğrafiyada İrani türk mənsubiyyəti deyil, müsəlmanlıq maraqlandırmasına baxmayaraq onun da daxilində nə sabitlik, nə də bu planın həyata keçirilməsinə mane ola biləcək imkan yox idi. Qafqazdan müsəlmanların, o cümlədən türklərin fərqli şəkildə qovulması, sürgün və qətl edilməsi tədbirlərinə qarşı durmaq istəyən dövlət Osmanlı imperatorluğu idi. Lakin bu da bir tarixi şanssızlıqdır ki, Qafqazın türklərdən „təmizlənməsi“ Osmanlı dövlətinin zəiflədiyi dövrə təsadüf etdiyi üçün o da bu planı həyata keçirməyə çalışanlara mane ola bilməmişdi.

Bu da bir gerçəklik idi ki, Osmanlı dövləti Qafqazı müdafiə edəcək gücdə deyildi.²⁹⁷ J. Makkarti bu siyasətə

²⁹² Akçura, s. 113-114.

²⁹³ Justin McCarthy. Ölüm və sürgün. Osmanlı müsəlmanlarına qarşı yürütülən ulus olaraq təmizləmə işlemləri (1821-1922), s. 1

²⁹⁴ Yenə orada, s. 1.

²⁹⁵ Yenə orada, s. 2.

²⁹⁶ Yenə orada, s. 18.

²⁹⁷ Yenə orada, s. 12.

„türklərin kökünü kəsmək savaşı“ adı vermişdi. XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın Kırım və Qafqaz siyasəti həyata keçirilməyə başladığında artıq ortada türklərə qarşı həyata keçirilən siyasətin Cənub-Şərqi Avropa-Balkan modeli var idi. Bu modelin ortaya çıxmasında yunanların və Balkan xristianlarının az rolu olmamışdı. İlk dəfə olaraq böyük bir coğrafiyanın türklərdən azad edilməsi siyasəti „uğurla“ həyata keçirilmişdi. Orada türkləri və müsəlmanları uzun illər yaşadıqları yerlərdən sürgün etmək adət halını almışdı.

Rusiya da hadisələrin sonrakı gedişindən məlum olduğu kimi yalnız Qafqazı işgal etmək fikrində olmamışdı. Həmçinin işgal etdiyi yerləri müsəlmanlardan, türklərdən təmizləyərək, erməniləri bölgəyə yerləşdirmək fikrində idi. Müsəlmanların, o cümlədən türklərin bəlli bölgələrdən “təmizlənməsində” xristian dövlətlərinin tətbiq etdiyi taktikanın əsas xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, dövlətlər işgal etmiş olduqları bölgələrin müsəlman əhalisini silahsızlandırırdılar. Silahsızlandırma siyasəti çox diqqətlə düşünülmüş bir siyasət idi. Yerli xalq silahsızlandırılır, o coğrafiyaya yeni yerləşdirilmiş xalqlar isə açıq və gizli şəkildə silahlandırılırdılar. „Qafqazda azərbaycanlılar silahsızlandırılmış xalq vəziyyətində idilər və təsirli bir üsyana başlamaq imkanına malik deyildilər.“²⁹⁸

Anadolu və Qafqaz biri-birindən ayrılması mümkün olmayan coğrafiya olmaqdan başqa biri-birinin davamı olan siyasi hadisələrin cərəyan etdiyi yer olmuşdu. Burada baş verən hadisələr Osmanlı dövlətinə tarixinin geriləmə dövründə rast gəlməmiş, uzun müddət davam edəcək bir siyasi yaşam və müharibələrlə dolu yaşayış müddəti başlatmışdı. Osmanlı dövləti bu hadisələrdə səbəb olmasa da daima nəticə ilə üz-üzə qalmışdı. Onların ortadan qaldırılması ilə məşğul olmağa məcbur edilmişdi. Osmanlı dövlətinin tarixinin bu çətin dövrü istər Avropa dövlətləri, istərsə də Rusiya üçün uzun müddət

arzusunda olduqları bir fürsət idi.

Avropa dövlətlərinin, o cümlədən Rusiyanın Osmanlı dövlətinə qarşı yeni torpaqlar əldə etmək uğrunda mübarizələri əslində onların yeni müstəmləkələr əldə etmək siyasəti idi. Bu siyasət ikili şəkildə davam etməkdəydi. Birincisi, hər müstəmləkəçilik siyasətinin mərkəzində duran məsələlərdən biri kimi yeni torpaqlar əldə etmək idi. Lakin bundan başqa, türklər üçün tarixi, taleyüklü ikinci amil isə çox az görünən müsəlmansızlaşdırma siyasəti idi.

„Qafqazın işğalı dövründə Rusiyanın „əhalinin tərkibi siyasətinin iki əsas məqsədi var idi: Müsəlmanların bölgədən sıxışdırılması və xristian xalqların, yəni Şimali Qafqaza slavyanların, Cənubi Qafqaza və daha sonra Şərqi Anadoluya ermənilərin köçürülərək yerləşdirilməsi.“²⁹⁹

Balkanda, Kırmda olduğu kimi Qafqazda da yeni yerlərin işğalı, o yerlərin milli, etnik tərkibini xristianlaşdırmaqla ictimai dayaq yaratmağı düşünürdülər. Lakin ikinci amil türklərin yaşayış coğrafiyasını məhdudlaşdırmaq tədbirindən ibarətdi. Avropa dövlətlərinin Osmanlı dövlətinə qarşı mübarizəsində ən mühüm təsirli vasitə onun hakimiyyəti altında yaşayan, o bölgədə azlıq təşkil edən xristian xalqların müstəqil dövlət uğrunda mübarizəsini siyasi hadisələrin gündəliyinə daxil etmək və ona kömək göstərmək şəklində idi. Avropalıların xalqların mübarizəsinə qanunilik görüntüsü verməsinə baxmayaraq bu proses türk-müsəlmanlar üçün tarixlərinin ən faciəli dövrləri olmuşdur.

Hər hansı xristian xalqı bu məhrumiyətlərə, qırğınlara məruz qalmış olsaydı onların genosid edilmələri haqqında qərar çoxdan alınmışdı. Lakin türklər, azərbaycanlılar hadisələrə „oldu-qurtardı“ bucağı altında baxdılar. Hadisələrin nə vaxtsa düzələcəyi düşüncəsi qalib gəldi. Hadisələr, orada tətbiq edilən qırğın reseptləri aradan qalxmadı, yalnız coğrafiyasını

²⁹⁸ Yenə orada, s. 16.

²⁹⁹ Makkarti. s. 29.

dəyişdi, hər yeni coğrafiyada daha da „zənginləşdirildi.“

Bu siyasətin nəticəsi olaraq Avropa dövlətlərinin və Rusiyanın işğalçılıq siyasətləri Balkanlarda, Kırmıda və Qafqazda müsəlman coğrafiyanın mahiyyətinin dəyişdirilməsində çox təsirli, zədələyici olmuşdu. Bununla da kifayətlənməyib Osmanlı dövlətinin daxilində də, xüsusən Şərqi Anadoluda ermənilərin statusunda əsaslı dəyişikliklər yaratmağa çalışırdılar. Bununla yanaşı Avropa dövlətləri erməniləri üsyanlara təşviq etməkdə idi.

Bu hadisələrin meydana çıxması, Osmanlı dövlətinin müqavimətini azaltmaqla yanaşı, onu daha da sözbəxan vəziyyətə gətirirdi. Bu hadisələrdən başqa Avropa dövlətləri diplomatik təzyiqlə Osmanlı dövlətindəki ermənilərin dünyanın heç bir ölkəsində olmayan statusda yaşamasına nail olmağa çalışırdılar. Bunların nəticəsində Osmanlı dövlətinin xristian əhalisi üzərində „osmanlı təbəəsi“ adından başqa heç bir şey qalmamışdı. Onlar çox sayda insan haqlarına sahib olduqca dövlət-təbə münasibətləri simvolik xarakter daşıyırdı.

Ermənilər Osmanlı dövlətində dünyanın heç bir yerində soydaşlarının sahib olmadıqları haqlarla „kilsə dövlətlərinin“ idarəsi altında yaşayırdılar. Bu hadisələrlə avropalıların əsas vəzifəsi Osmanlı dövlətindəki xristianları təsirli amilə çevirmək və onlardan siyasətlərində istifadə etmək idi. Avropa dövlətləri, o cümlədən Rusiya da XVIII əsrin sonlarından başlayaraq xristian-erməni amilindən Qafqazda və Anadoluda istifadə edirdilər. Osmanlı dövləti üçün müharibələr, ölkənin daxilində olan üsyanlar və fərqli çıxışlar bir mərkəzdən idarə edilir və bunlar faktiki olaraq imperatorluğa „nəfəs almağa“ imkan verməmək məqsədi daşıyırdı.

Bu coğrafiyanı birləşdirən amil ermənilərlə əlaqədar hadisələr olmuşdur. Anadoluda və Qafqazda erməni hadisələrini bir-birindən ayırmaq çətin, əslində imkansızdır. Bu coğrafiyadakı hadisələr arasında „səbəb-nəticə“ əlaqələri çox güclü olmuşdur. Onlardan birinin öyrənilməməsi, o birinin də

aydınlaşdırılmasına imkan verməyir. Şərqi Anadolu və Qafqazın azərbaycanlılar yaşayan bölgəsi biri digərinin davamıdır. Bu bölgələrdəki hadisələr ilk nəzərdə nə qədər müstəqil görünsələr də onlar arasında əvvəldən müəyyən edilmiş proqram əlaqəsi var idi.

Bu şəkildə tədqiq etdikdə bir tərəfdən erməni məsələsinin coğrafiyası genişlənmiş olur. Digər tərəfdən hadisələri daha da əhatəli görmək imkanı əldə edilir. Heç təsadüfi deyil ki, dəfələrlə ermənilərin Anadoluda başlamış olduqları hadisələr Qafqazda, konkret olaraq azərbaycanlıların yaşadıkları yerlərdə davam etmişdi. Lakin tərsinə də olurdu. Azərbaycanda başlayan hadisələr Anadolunu da bürüyürdü. Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində erməni könüllü birlikləri Qafqazda meydana gəlmiş və onların fəaliyyəti Şərqi Anadoluda davam etmişdi. Ermənilərin təşkilatlanmaları da Osmanlı dövləti ilə Qafqazda olan ermənilərin müştərək işinin nəticəsi olmuşdur. Buna görə də bu iki bölgənin birləşdirilməsi araşdırma üçün əlavə imkanlar verir.

Azərbaycan XVIII əsrin sonlarından başlayaraq Rusiyanın və digər Avropa dövlətlərinin Şərq siyasətində müəyyən yer tutmaqda idi. Lakin Osmanlı dövləti bu ölkələrin xarici siyasətində uzun illər idi ki, əsas yerdə idi. İmkan tapdıqca ona qarşı təzyiqlərini artırırdılar. Rusiyanın Osmanlı dövlətinə qarşı olan ilk tədbiri 1828-1829-cu il Türkmənçay və Ədirnə müqavilələrindən sonra ermənilərin Azərbaycana aid torpaqlara köçürülməsi oldu. Əslində, bu Rusiyanın işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarında Osmanlı dövləti ilə öz arasında bufer (aralıq) bir bölgə yaratmaq tədbirindən ibarət idi.

Ermənilərin Osmanlı dövləti və İran ərazisindən Azərbaycana köçürülmələrini anlamaq mümkündür. Guya ermənilərin yeni bölgəyə yerləşdirilmələri onları “qorumaq” tədbiri imiş. Bu, Rusiyanın türk dünyasına daxil olmaq siyasətinin reallaşması demək idi. Azərbaycanda erməni hadisələri Osmanlı imperatorluğunda olan ssenarilərin davamı

idi. Bu səbəbdən də Osmanlı imperatorluğunda və Azərbaycanda olan hadisələr arasında „səbəb-nəticə” əlaqələri məsələnin mənbəyindən başlanmasını tələb edir.

Erməni məsələsinin aydınlaşdırılmasında coğrafi amil heç də az rol oynamamışdı. Erməni məsələsinin ideoloqları Avropa coğrafiyasına daxil olmalarına baxmayaraq, Osmanlı impetratorluğuna daxil olan coğrafiyanı əhatə etmişdi. XIX və XX əsrlərdə onun əhatə coğrafiyası dəqiqləşmiş, konkret olaraq Anadolu və Qafqazla türklərin, o cümlədən azərbaycanlıların yaşadıqları coğrafiyanı əhatə etmişdi.

Erməni məsələsinin ortaya çıxmasını bir diplomatik addım olaraq qəbul etmək lazımdır. Bu məsələnin ortaya atılması Osmanlı imperatorluğunun geriləmə dövrünə təsadüf etmişdir. Bu, Avropanın inkişaf etmiş ölkələri üçün tarixi bir şans olmuşdur. Osmanlı dövləti istəməsə də onun parçalanması Avropa dövlətlərinin siyasətinin gündəliyində əsaslı yer tuturdu. Avropa dövlətləri Osmanlı dövlətinə qarşı hər cür müxalifəti, üsyanları parçalanma vasitəsi kimi qəbul edirdilər. Bu dövlətin parçalanmasına təsir edə biləcək hər cür təşkilatları, onların psixoloji təbliğatını qəbul edirdilər.

Avropa dövlətləri Osmanlı imperatorluğuna qarşı olan hər bir sosial etnik narazılıqları dünya ictimaiyyətinə çox təsirli şəkildə çatdırırdılar. Bu qüdrətli imperatorluğun parçalanmasının qaçılmaz olduğunu da qəbul etdirməyə səy göstərdilər. Avropa dövlətləri üçün Osmanlı imperatorluğunun aradan qaldırılması Şərqi məsələsinin həll edilməsində mühüm amil olduğundan siyasətə erməni məsələsindən açar kimi istifadə etməyə çalışırdılar.

XIX və XX əsrin təcrübəsi isbat etmişdir ki, əsas ölkələr erməni məsələsinin daima gündəlikdə qalmasına çalışırlar. Bu sahədəki fəaliyyətlərini bu gün də davam etdirirlər. Müasir dünyada liderlər var ki, ermənilərin Türkiyə respublikasına

qarşı əsassız iddialarına „hüquqi don geydirməkdən”³⁰⁰ belə çəkinmirlər. Tarixdə olmadığı halda hər yerdə ermənilərə qarşı qırğınlar haqsızlıq edildiyini həqiqət kimi qəbul etdirməyə çalışılır. Osmanlı topraqlarında uzun illər fərqli dini inanca sahib olan xalqlar yaşamışlar. „Osmanlı imperatorluğunda təəbələrə dini inanc və əqidələrinə görə təzyiq edilməməsi təsdiq edilmiş tarixi hadisə kimi mənbələrdə bu gün də yaşamaqdadır”³⁰¹.

Müsəlman olmayanların müsəlmanlarla uzun müddət birlikdə yaşamaları onunla izah edilir ki, Osmanlı dövlətində onlara özlərini idarə etmə haqqına sahib bir xüsusi dini cəmiyyət statusu verilmişdi. Əslində, Osmanlı dövlətində hər dini cəmiyyət orta hesabla bir „millət” statusunda qəbul edilməkdə idi. Buna görə də Osmanlı dövlətində bütün müsəlman olmayanlar, o cümlədən ermənilər də fərqli „millət” olaraq təşkilatlanırdılar.

Ermənilərin idarəsinin spesifikliyi bu idi ki, Osmanlı dövlətinin təəbəsi olmalarına baxmayaraq xüsusi statusdan faydalanaraq dini rəhbərləri tərəfindən idarə olunurdular. Kilsənin ermənilər üzərindəki nüfuz və təsirinin səbəblərini müəyyən etməyə imkan vardır. Erməni kilsəsi Osmanlı dövlətindəki qanunlardan istifadə edərək yalnız dini hakimiyyəti deyil, dünyəvi hakimiyyəti də əllərinə toplaya bilmişdilər. Dini və dünyəvi hakimiyyətin erməni kilsəsinin rəhbərlərinin əlində cəmlənməsi onlara camaatı istədikləri kimi idarə etməyə imkan verirdi. Osmanlı dövlətinin verdiyi

³⁰⁰ Qondarma erməni soyqırım iddialarını və ya soyqırım gününün anılmasını rəsmiləşdirən və dövlətlərin siyahısına baxdıqda bu aydın görünür. Əslində ermənilərin soyqırım tələblərinin əsassız iddiadan ibarət olduğunu dövlətlər də, onların alimləri və dövlət rəhbərləri də bilməmiş deyillər. Lakin onların hər biri Türkiyə ilə olan münasibətlərində bu iddialardan təzyiq vasitəsi kimi istifadə etməyə çalışırlar. Rusiya (15 aprel 1995), Fransa.

³⁰¹ Bilal Eryılmaz. Osmanlı devletinde qeyri-müslüm tebasının yönetimi. 2-ci baskı, İst. 1996; Erdal İler. Ermeni meselesi ve terror. Ankara 1996; yene onun, Türklərdə insani deyerler ve insan hakları. Osmanlı imparatorluğu dönemi, 2.kitab, İst. 1996, s. 279-383.

imkanlardan faydalanan ermənilər hətta ənənələrə əsaslanaraq öz milli qanunlarını da yarada bilməmişdilər.

Hadisələrə, insanlara, onların meydana gətirdikləri xalqlara, hətta bütöv bir xalqa qara gözlüklə baxmaq fikrindən çox uzağam. Əslində, müəllifin yazdığı obyektə yalnız mənfilikləri görə bilməsi onun özü haqqında da ona müqabil qənaətlərin meydana çıxmasına səbəb ola bilər.

İnsanların ata-ana seçmək imkanları olmadığı kimi nə vətən, nə də millət (mənsubiyyət) seçmək imkanları da yoxdur. Bu səbəbdən nə seçilmiş insan, nə də seçilmiş millət yoxdur. Başqa xalqlarla müqayisə etdikdə tarixi və coğrafi səbəblər üzündən iqtisadi, siyasi və mədəni cəhətdən inkişaf etmiş olan xalqlar olsa da, onlar da seçilmiş xalqlar sayıla bilməz.³⁰²

Tarixin vəzifəsi xalqları savaş xəndəklərinə salmaq deyil. Qardaşlıq meydanlarına, məhəbbət, birlik, barış yığıncaqlarına çağırmaqdır. Məktəblər bir qayda olaraq savaşa deyil, barışa, dostluğa, qardaşlığa aparıcı yolları öyrətməlidir. Dünyada dağıdıcı, məhvədicilik silahları üçün çalışan başlar sülh, əmin-amanlığa xidmət etsəydilər insanlar çiyinlərindən nə qədər ağır yükləri atmış olardılar. Lakin bu xoş niyyətləri yalnız bir tərəf deyil, hər iki tərəf düşünməlidir.

Erməni məsələsi bu mövzuda olan məsələlərdən ən əhatəlisidir. Bir də erməni məsələsinin tarixşünaslığının da bir sıra mühüm cəhətlərini nəzərə almaq lazım gəlir. Erməni məsələsinin tarixşünaslığı ermənilərin gerçək tarixini kölgədə qoyur. Piatrovskinin „Ermənilər tarixlərinin qədimliyinə görə tarixlərinə deyil, tarixçilərinə minnətdar olmalıdırlar“ fikri də şübhəsiz ki, buradan meydana çıxmışdır. Və ya „Erməni ədəbiyyatı faktiki olaraq o dövrdə yaradılmışdı ki, o zaman erməni dövlətçiliyi yox idi.“³⁰³

Osmanlı imperatorluğunda ermənilərin tarixi, onların fəaliyyəti, Anadoluda və Qafqazdakı qırğınları haqqında çox sayda əsərlər yazılmış və müxtəlif dillərdə nəşr edilmişdir. Əvvəldən onu da qeyd etməliyik ki, Türkiyədə də yazılan

əsərlər son dövrə aiddir. Onlar da böyük xalq olduqlarından unudqandırlar. Lakin son zamanlarda Türkiyədə çox fundamental əsərlər³⁰⁴ yazılmış, ermənilərin hər cür iddialarını rədd edə biləcək sənədlər elmi mübadiləyə daxil edilmişdir. Lakin bu da bir gerçəklikdir ki, əsas məsələ yalnız kitab yazmaq, sənədlər tapmaq deyildir. Ondan heç də az əhəmiyyətli olmayan isə həmin sənədlərin dünyada olan böyük güclər tərəfindən qəbul edilməsinə nail olmaqdır.

Lakin əvvəllərdə olduğu kimi bu gün də erməni məsələsi həll edilmək üçün deyil, siyasət üçün vasitə olaraq dünyanın böyük dövlətləri tərəfindən istifadə edilir. Elə bu məsələ siyasət məsələsi olduğu üçün elmi tezislərin doğruluğu faktorundan, onun dövlətlərin mənafeyinə xeyirli olub olmaması faktoruna daha da təsirlidir. Məhz buna görə də haqlığın haqlı olduğunu isbat etməsi o qədər asan deyildir. Aşağıdakı etirafda çox mətləblər açıqlanır: „İndiyə qədər yazılmış kitablarda yalnız müsəlmanların ermənilərə hücum etmələri ələ alınıb, ermənilərin müsəlmanlara qarşı hücumları üzərində az durulubdur. Tədqiqatçılar asanlıqla müsəlmanların ara-sıra xristian öldürməyə ehtiyac duyduqlarını rəsmiləşdirmişlər.“³⁰⁵

Müəllif etirafını davam etdirir: „Ermənilərlə müsəlmanlar arasındakı düşmənçiliyin tarixini başa düşmək üçün, tam olaraq ermənilərlə müsəlmanların hakimiyyət uğrunda 100 il boyunca mübarizəsi, Qafqaz ilə Şərqi Anadolu bütün olaraq tədqiq edilməlidir.“³⁰⁶ Ermənilər „1800-cü illərdə, heç bir geniş bölgədə aydın bir çoxluğa sahib deyildilər.“³⁰⁷

Bu məsələnin tədqiqi həm də dünyanın Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana baxışının da fərqli cəhətlərini öyrənməyə imkan verəcəkdir. Biz Azərbaycanın dünyada erməni „reseptləri“ ilə tanınmasına imkan verməməliyik. Bunlara

³⁰⁴ Biblioqrafiyada tanış ola bilərsiniz.

³⁰⁵ J. Makkarti. s. 28

³⁰⁶ J. Makkarti s. 28

³⁰⁷ J. Makkarti s. 29

³⁰² Bu uydurma tezislər haqqında baxın: Balayan Z. Ocaq. Yerevan 1984, 424 s.

³⁰³ Культура раннефеодальной Армении (IV-VII вв). Ереван, 1980.

bizim hər sahədə imkanlarımız var. Bununla əlaqədar mövzuya aid olan tezislərin qısa xülasəsinin verilməsinin faydalı olacağını düşünürəm.

1. Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın böyük risklər ilə birlikdə böyük fürsətlərə də sahib olduğunu dünya çox yaxşı bilir. Maraqlıdır ki, dünya ictimaiyyəti tarixi məsələlərlə deyil, neft boru xətti ilə əlaqədar məsələlərlə daha çox məlumatlıdır.

2. Soyuq müharibə sonrasında Rusiyanın Qafqazda təsiri azalmışdı. Rusiya son zamanlarda bölgədə azalmış təsirini yenidən bərpa etmək fikrində olduğundan xarici siyasətində Azərbaycan, Qafqaz məsələləri əsas yer tutur.

3. Rusiyadan fərqli olaraq Qafqazda, xüsusən Azərbaycanda Türkiyənin hədəfi bölgənin dünyanın siyasi və iqtisadi sistemi ilə inteqrasiya edilməsinə kömək etməkdir. Bu bölgənin dünyaya inteqrasiya edilməsi birtərəfli nəticə olmayıb, Türkiyə üçün də böyük mənfəətə malikdir. Türkiyə bölgənin mühüm enerji dəhlizinə çevrilə biləcəkdir. Bölgənin əhatə etdiyi coğrafi məkanda buna çox tələb olduğu da göz qabağındadır.

4. Balkanlardan, Krımdan, Qafqazdan və digər bölgələrdən qaçmaq məcburiyyətində qalan türk köçkünlərinin artmasının Türkiyənin daxili və xarici siyasətinə əsaslı təsiri olmuşdur. Anadolu müsəlmanların, türklərin tarixin müxtəlif dövrlərində zor ilə köçürülmələrinə, təzyiqa məruz qalanlara qucaq açan bölgə olmuşdur.

5. XIX əsrə qədər ermənilərin Osmanlı dövlətinə qarşı iddiaları olmamışdır. Hətta Osmanlı dövləti daxilində ayrıca dövlət tələbləri də səslənməmişdir. Əslində ermənilərin Osmanlı torpaqlarında müstəqil erməni dövləti qurmaq düşüncəsi XIX əsrdən başlayaraq imperialist dövlətlərinin arasındakı güc çəkişməsinin məhsulu olaraq ortaya çıxmışdır. Imperialist dövlətlərin təşviqi ilə silahlı üsyana başlayan ermənilərin fəaliyyəti faktiki olaraq Osmanlı dövlətini fasiləsiz olaraq məşğul etdiyi kimi zəiflədirdi də.

6. İngilis arxivlərində uzun illər tədqiqat aparmış Dr.Salahi Sonel³⁰⁸ „Türkiyə-Güney Kafkasya ilişkileri və Türkiyənin bölgə istikrarında rolu“ mövzusunda Londonda keçirdiyi konfransda arxivlərdə ermənilərin Osmanlı dövlətində soyqırımını iddialarına bənzər hadisələrə işarə edəcək sənədə rast gəlmədiyini bildirmişdi. Sənədlər Osmanlı dövlətinin yığılması dövründə 5,5 milyon müsəlmanın yunan, serb, erməni və digər qruplar tərəfindən qətl edildiyinə aiddir. O da qeyd edilmişdir ki, ermənilərin itkiləri hər dəfə şişirdildiyi halda, türklərin itkiləri üzərindən sükutla keçilmişdir.

7. 1 sentyabr 2001-ci il tarixində Londonda „Türkiyə-Güney Qafqaz əlaqələri və Türkiyənin bölgə istikrarındakı roluna“ həsr olunmuş konfransda ingilis tədqiqatçısı David Barchard³⁰⁹ mövzusunda ermənilərin təcavüzü ilə əlaqədar olaraq qaçqın vəziyyətinə düşən azərbaycanlılar haqqında da danışmışdır. Tədqiqatçı „Unudulmuş faciə „Azərbaycandakı qaçqınlar“ mövzusunda çıxışında Azərbaycanda torpaqlarının beşdə birinin erməni işğalı altında olduğunu və bir milyondan artıq Azərbaycan türkünün qaçqın vəziyyətində yaşadığını bildirmiş və son vaxtlarda Azərbaycanda olarkən gördüklərini də konfrans iştirakçılarna çatdırmışdır.

David Barchard qaçqınların dözülməz şəraitdə yaşadıklarını bildirdi. David Bachard məruzəsində mülki əhalinin ermənilərin qəddar təcavüzünə məruz qaldıklarını da qeyd etdi. O, erməni lobbilərinin təsiri altında Avropa və Amerikanın yaşanan hadisələr qarşısında səssiz qalmalarını tənqid etmiş və bu hadisələri 1898-ci il Kirit və 1974-cü il Malta hadisələrinə bənzətməmişdi. Tədqiqatçı son olaraq ermənilərin təcavüzkar siyasət yeritdiklərinə toxunmuşdur.

³⁰⁸ „Türkiye-Güney Kafkasya ilişkileri ve Türkiyenin bölge istikrarındaki rolü: Londrada bir konferansda. Ermeni araştırmaları, sayı 3, Eylül-Ekim-kasım 2001, s. 174-175.

³⁰⁹ „Türkiye-Güney Kafkasya ilişkileri ve Türkiyenin bölge istikrarındaki rolü: Londrada bir konferansda. Ermeni araştırmaları, sayı 3, Eylül-Ekim-kasım 2001, s. 175-176.s

Türkmənçay müqaviləsindən sonra ermənilərin Azərbaycana köçürülmələri

Dünya xalqlarının tarixində köç çox müxtəlif rol oynamışdır. Heç təsadüfi deyil ki, ən qədim zamanlardan başlayaraq müxtəlif coğrafiyalar arasında köç vasitəsi ilə mədəniyyətlər meydana çıxmış, bir coğrafiyada mədəniyyətin ölməsi başqa bir coğrafiyada yeni bir mədəniyyətin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bununla da mədəniyyətlər arasında „səbəb-nəticə“ əlaqələrinin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur.

Lakin insanları böyük köçlərə məcbur edən səbəblərin də tarixdə rolu az deyildir. Böyük köçlər müxtəlif xalqların tarixində mühüm rol oynamış, müxtəlif coğrafiyalarda dövrlətlərin meydana gəlməsinə də səbəb olmuşdur. Ermənilərin yazılan tarixi onların vətən axtarmalarından ibarətdir. Tarixi mənbələrdə bu məsələ ermənilərin „millət davası“ şəklində qiymətləndirilir.

Ermənilər dünyada çox yayılmış millətlərdəndir. Onların yayılma coğrafiyası çox geniş və siyasi mahiyyətli yayılmalardır. Yeni tarixdə ermənilərin millət davasının əsas coğrafiyası Osmanlı imperatorluğuna daxil olan Şərqi Anadolu torpaqları olmuşdur. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, ölkənin başqa yerlərində və dünyanın müxtəlif yerlərindəki ermənilər bu davadan kənar qalmışdılar. Bu da ermənilərin uzun illərdən bəri kilsələrin rəhbərliyi ilə təşkil edilmiş bir mərkəzdən idarə edildiklərini bir daha isbat edir.

Müharibənin ən mühüm nəticələrindən biri Osmanlı dövlətinin təbəələrinin Rusiya tərəfindən yeni coğrafiyalara köçürülməsidir. SSRİ dövründə XIX əsrdəki müharibələrin sonunda Rusiyanın köçürmələr vasitəsi ilə Qafqazda yeni-xristian bölgəsi yaratmaq sahəsindəki fəaliyyəti məqsədli olaraq tədqiqatlardan kənar qalmışdı. Əslində bu təsadüfi olmamışdır.

Bu, müstəmləkə siyasətinin uzun ömürlü olması üçün əvvəlcədən hazırlanmış sığorta tədbirləri olub Rusiyanın Qafqazda xristian ermənilərdən özünə sosial baza yaratmaq siyasəti idi. Bununla əlaqədar olaraq XIX əsrdə Rusiyanın Balkanlardan, Şərqi Anadoludan və İranın Azərbaycan bölgələrindən erməniləri köç etdirməsi Rusiyanın dünyanın o zaman tanıdığı müstəmləkəçilik siyasətinin yeni formada-əhali siyasəti şəkilində, yeni coğrafiyada davam etdirməsi idi.³¹⁰

Rusiyanın XIX əsr Qafqaz siyasətini tədqiq edən müəlliflərdə bu məsələ istisnalar nəzərə alınmazsa heç tədqiq edilməmişdir. Hətta bəziləri ermənilərin köç etdirilməsi haqqında bir neçə kəlmə yazmış olsalar da onu sadəcə Rusiyanın yeni xristian coğrafiyası yaratmaq siyasəti ilə əlaqələndirməmiş, ermənilərin Şərq istibdadından „qurtarılması“ şəkilində dəyərləndirmişlər.

Rusiyanın XIX-XX əsrlərdə müxtəlif bölgələrdə həyata keçirdiyi köç siyasəti metod, tətbiq və hədəfinə görə bir-birinə bənzəməkdədir. İranda, Şərqi Anadoluda, Balkanlarda olan köçürmələr faktiki olaraq ermənilərin Qafqaza yerləşdirilməsinə xidmət edirdi. Tarix və coğrafiya fərqləri Rusiyanın əhali siyasətinin dəyişməz tərkib hissəsi idi. Bu siyasətdən Rusiya sonrakı dövrlərdə fasiləsiz olaraq istifadə edəcəkdir. Əslində Rusiyanın əhali siyasətinin mərkəzində də hərbi və iqtisadi məqsədlər dururdu.

*Ruslar Kırımı işğal etdikdən sonra qələbələrini köç siyasəti ilə daha da möhkəmləndirməyə başladılar. Onlar Kırımı işğal etdikdən sonra müsəlman xalqı kütləvi şəkildə Osmanlı dövlətinin torpaqlarına köç etməyə məcbur olmuşdular. 1778-ci ildə Rusiya onların yerinə 75.000 nəfərlik köç gətirib yerləşdirmişdi.*³¹¹

Rusiyanın öz təbəələrini deyil, başqa yerlərdən müxtəlif xristian xalqları gətirərək yeni işğal etdiyi yerlərdə yerləş-

³¹⁰ Ətraflı məlumat almaq üçün baxın: Sadıqov Həsənbala, Azərbaycan Avropa dövlətlərinin diplomatiyasında (1747-1829), Bakı, 2004.

³¹¹ Halil İnalçık, „Kırım“, İA, c. VI, İstanbul 1977, s. 751.

dirməsi ölkədə mövcud olan feodal-təhkimçilik qayadaları ilə də əlaqədar idi. Köləlik sistemi rus kəndlilərinin yeni işğal edilən yerlərə köçürülməsini əngəlləyirdi. Buna görə də ruslar, işğal etdiyi yerlərə rus kəndlisini deyil, başqa yerlərdən köçürülmə yolu ilə əhali siyasətini tənzimləməyi düşünürdü. 1784-1787-ci illər arasında Korsika, Livorna, Pisa, Cenova və Almaniyadan yeni köçkünlər gətirilər.³¹²

Bu səbəbdən də az da olsa haqqında danışılan müharibələrin tədqiq edilməsinə baxmayaraq köç məsələsi, onun sosial-iqtisadi və demoqrafik nəticələrini faktiki olaraq araşdırmamışlar.

Ermənilərin fərqli coğrafiyalardan Rusiyanın yeni işğal etdiyi yerlərə köçürülmələri sadəcə bir milli qrupun bir yerdən başqa bir yerə köçürülməsi siyasəti ilə eyni mənada qəbul edilməməlidir. Hadisədən uzun illər keçməsinə baxmayaraq bu məsələ əslində bir sıra səbəblərlə əlaqədar olaraq Azərbaycanı ciddi tədqiq edilməyib. Birinci səbəb ondan ibarət olmuşdur ki, Rusiya hakim olduğu bölgələrdə məsələnin həqiqi mahiyyətinin açılmasına imkan verməmişdir. Çap olunan əsərlərdə isə o qədər də əsaslı təhlil olunmadan bir sıra faktların verilməsi ilə kifayətlənilmişdir.

Lakin SSRİ dağıldıqdan sonra elmi tədqiqatda yalnız Rusiyaya aid sənədlərdən deyil, müxtəlif ölkələrdəki müəlliflərin əsərlərindəki mənbələrdən istifadə etməyə imkan yaranmışdır. Yalnız müxtəlif xarakterli mənbələrin müqayisəli şəkildə təhlil edilməsi ilə bu siyasətin etnik, coğrafiya təsirlərini müəyyən etmək mümkündür.

İlk olaraq „xristian təəssübkeşliyi“ siyasəti kimi görünən rus siyasəti sonradan fərqli şəkildə davam etmişdir. Əslində Avropa dövlətlərinin „xristian təəssübkeşliyi“ siyasəti Osmanlı dövlətinə müdaxilədən, daxili işlərinə qarışmaqdan başqa bir şey deyildi. „Xristian təəssübkeşliyi“ Osmanlı dövlətinə daxil

olan coğrafiyadakı xristianlara müstəqil dövlət yaratmaq ideyasının aşılması idi. Osmanlının Avropa torpaqlarında xristianların müstəqil dövlət uğrunda mübarizəsinin Rusiya tərəfindən dəstəklənməsini diplomatik dildə ifadə etmək lazım gəlsə bu o bölgələrdən „türkləri və digər müsəlmanları sürgün etməkdən“ özgə bir siyasət deyildi.

Bütün XIX əsr və ondan sonralar bolqarlar, ruslar və ermənilər bu tezi müxtəlif şəkildə inkişaf və tətbiq edəcəklər. Avropa dövlətlərinin xristianlara müstəqil dövlət yaratmaq tezi hər yerdə, istər Balkanlarda, istər Anadoluda, istərsə də Qafqazda müsəlmanların tarixi taleyində çox arzuolunmaz rol oynamışdır. Osmanlı dövlətinin dünyanın müxtəlif bölgələrində olan müsəlmanları müdafiə edə biləcək yeganə dövlət olması və o zaman gücünü itirməsi də müsəlmanların müsibətlərini daha da artırmış, xristianlara əlavə şans vermişdi.

Rusiya ilk dəfə olaraq Balkanlarda xristian təəssübkeşi missiyasında ortaya çıxdıqda ortodokslar onun yanında yer almış, onun tərəfində Osmanlı dövlətinə qarşı mübarizə də aparmışlar. Ədirmə müqaviləsinə görə Rusiya o yerlərdən çəkildikdə ortadoks təbələrin onlardan əvvəl uzun illər yaşadıkları yerləri tərk edərək köçə başladıkları da məlumdur.

Bu hadisədən sonra Rusiyanın xristianların Osmanlı dövlətindən və İrandan köç etdirilməsi siyasətinin artıq bütün təfərrüatı ilə bir siyasət vasitəsinə çevrildiyini görürük. Rusiya ehtiyac duyduqda bu amildən istifadə edəcəkdir. Bu siyasət yalnız köç olmayıb, *Rusiyanın müsəlman ölkələrində (xüsusən İran və Türkiyə) yaşayan xristianlarla olan gizli sövdələşmədən*³¹³ faydalandığını da görəcəyik.

Rusiya xristian amilindən qonşu müsəlman dövlətlərinə qarşı bir təzyiq ünsürü olaraq istifadə edəcəkdir. Bütün bu səbəblərdən də Rusiya ermənilərin köç etdirilmələrinə ciddi yanaşmış, onun hazırlanması, təşkili, məqsədləri hərtərəfli

³¹² Yəni orada, s. 757.

³¹³ Steven Runciman. Haçlı Seferləri tarixi. I cild. Çevireni: Fikret İşıltan. Ankara 1986, s. 180.

müəyyən edilmişdi.

Rusiya–İran müharibəsi illərində ermənilərin ruslarla bir gizli sövdələşmə içərisində olduğu da məlumdur. Ermənilərin yaşadığı yerlərdə onlar rus ordusuna kömək göstərirdilər. „Ermənilər yaşayan yerlərdə rus bayraqları dalğalanmağa başladı. Rus silahının səsləri içərisində onlar yadelli tayfaların zülmündən qurtarmalarının sevincli xəbərini eşidirdilər.”³¹⁴ S. İ. Qlinka şişirtməyə yol vermiş olsa da bu bir həqiqət idi ki, onlar arasında əvvəldən bir gizli sövdələşmə olduğundan, rusların gəlməsini gözlədikləri ifadə edilir.

1827-ci il oktyabr ayının 19-da rus qoşunlarının başçısı Təbrizə gəlir və erməni əsilli polkovnik Lazarev Təbriz komendantı vəzifəsinə təyin edilir. Lazarevin Təbriz komendantı olması İranın müxtəlif yerlərində yaşayan ermənilərin Rusiyaya münasibətlərinin sürətlə dəyişməsinə səbəb olmuşdu. Bundan başqa bu təyinat Rusiyaya münasibətin dəyişməsi kimi, İranda olan ermənilər arasında Lazarevin də nüfuzunu artırmışdı. Əslində, Rusiyaya sonuncu çox lazım idi.

Ermənilərin İrandan Azərbaycana köçürülmələri

Rusiyanın İranla apardığı müharibə Türkmənçay müqaviləsi ilə sona çatmışdı. Bu müqavilədə Rusiya ilə İran arasındakı dövlət münasibətlərini tənzim edəcək bir sıra maddələr vardı. Onlar içərisində ən mühüm maddələrdən biri də 15-ci maddə idi. Bu maddə ilə Cənubi Azərbaycan vilayətlərinin bütün sakinlərinə və məmurlarına öz ailələri ilə birlikdə İran vilayətlərindən Rusiya vilayətlərinə sərbəst keçməsi, daşına bilən əmlakın çıxarılması və satılması üçün bir illik müddət verilirdi. Daşınmaz əmlak barəsində isə beş il³¹⁵

vaxt müəyyən olunurdu. Müqavilədə köç etmək istəməyənlər və yerlərində qalanların, müharibə dövründəki fəaliyyətinə baxmadan və ruslarla olan xəyanətkar sövdələşməyə görə hər hansı bir şəkildə təqib olunmayacaqlarına da yer verilmişdi.

İranla olan müqavilənin bu maddəsi sonradan Osmanlı dövləti ilə olan müqaviləyə də daxil ediləcəkdi. Hər iki dövlətlə olan müqavilədə belə bir maddənin olması Rusiyanın siyasətinin əsas cəhətlərini müəyyən etməyə imkan verir. Yəni, Rusiya ermənilərin köçürülməsinə təsadüfi bir tədbir kimi deyil, dövlətin perspektivli xarici siyasətinin ehtiyacı kimi baxırdı.

Hər iki dövlətin ərazisində yaşayan ermənilərin əsasən Rusiyaya yeni birləşdirilən Naxçıvan, İrəvan və Qarabağa yerləşdirilməsi nəticəsində o bölgələrin etnik vəziyyətində dəyişmələr nəzərdə tutulurdu. Bu hadisələrdən sonra Rusiyanın Qafqaz coğrafiyasının bölgə spesifikliyini dəyişməyə və o bölgədə ermənilərin yerləşdirilməsi ilə yeni bir etnik özəllik qazandırmağı düşündüyü sonradan məlum olacaqdı. Həmin proqramlar yerinə yetirildikdən sonra çarın fərmanı ilə 17 mart 1828-ci ildə erməni vilayəti təşkil ediləcəkdi. “İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərində məskunlaşdırılan ermənilər orada yaşayan azərbaycanlılarla müqayisədə azlıq təşkil etmələrinə baxmayaraq öz havadarlarının himayəsi altında “Erməni vilayəti” adlandırılan inzibati bölgünün yaradılmasına nail oldular.”³¹⁶

Ermənilərin Cənubi Azərbaycandan Rusiyaya köçürülmələri məsələsi əslində ilk dəfə olaraq Sergey Qlinka tərəfindən hazırlanmış kitabda göstərilmişdir. Qlinkanın kitabının adı ilk baxışdan anlaşılmaz görünür; “Ermənilərin Azərbaycandan

ermənilərindən bəziləri artıq lazımı müqavilələr bağlaya bilməmişdi. Lakin ticarətçilər bundan boyun qaçırmışdı. S. Qlinka. s. 23

³¹⁵ Heydər Əliyev. „Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərmanı 26 mart 1998-ci il

³¹⁴ S. İ. Qlinka. Ermənilərin Azərbaycana köçürülməsi. Bakı 1995, s. 9.

³¹⁵ Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci maddəsinə görə Azərbaycandan (cənubi Azərbaycan-H. S.) köçürülən ermənilər beş il müddətində daşınmaz əmlakını sata bilsələr də, İran hökuməti bu cür əmlakın alınmasını gizli surətdə qadağan etmişdi. Marağa

Rusiyaya köçürülmələri". Kitaba belə bir adın verilməsi çoxları üçün anlaşılıq olmaya bilər. Əslində kitab İranın Azərbaycan vilayətindən ermənilərin Rusiyanın yeni işğal etmiş olduğu Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülmələri şəklində başa düşülməlidir. Əsər hadisələrdən az müddət keçmiş hazırlanmış, 1831-ci ildə Moskvada nəşr edilmişdi. Alman müəllifi F. Neumanın³¹⁷ əsərində bu məsələ çox düzgün göstərilmişdir.

Müqavilə imzalanandan sonra Rusiya tərəfi ermənilərin köçürülməsi məsələsinin həllinə başladı. Bu məsələnin təşkili və həyata keçirilməsi Lazarevə həvalə olunmuşdu. Lakin bir məsələ də unudulmamalıdır ki, müqaviləni imzalamasına baxmayaraq İran tərəfi ermənilərin o bölgəni tərk etmələri ilə razılaşmaq istəmirdi. İran tərəfi də ermənilər içərisində köçə qarşı təbliğat aparırdı. Ermənilərin bir qrupu onların təsiri altında idi.³¹⁸

Ermənilərin köç etdirilmələri ilə əlaqədar olaraq marşal Paskeviç tərəfindən Lazarevə təlimat verilmişdi. Paskeviçin hazırladığı təlimat 19 maddə olaraq əsasən aşağıdakılardan ibarət idi:

1. Bu tapşırığın yerinə yetirilməsi üçün də sizə kömək olsun deyərək iki inanılmış qərargah zabiti və bir neçə baş zabit təsdiq üçün təqdim edin. Onların ezam edilməsi sərəncam alan kimi olmalıdır. Onlar sizinlə birlikdə ermənilərin və başqa məzhəbdən olan xristianların yaşadığı yerlərə getməlidir. İlk

növbədə, qoşunlarımızın martın 8-dən gec olmayaraq tərk edəcəkləri Marağa ətrafına dərhal göndərə bilərsiniz. Bunun üçün köçkünlər də dəstə komandiri, general-mayor Pankratyevdən lazımı vəsait alacaqlar. General-mayor Pankratyevə verdiyim göstəriş üzrə bir zabit və 25 kazakdan ibarət dəstənin sizə verilməsini tələb edərək dərhal yola düşməlidirlər;

2. Həmin yerə gələndən sonra siz və sizin nəzarətinizdə olan məmurlar xristianların əsl niyyətini öyrənməlidir. Onların köçmək arzusunun dəqiq olub-olmadığını müəyyən etməyə borclusunuz;

3. Onların razılaşması üçün heç bir məqsəd güdül-məməlidir. Xüsusən də, zorakı tədbirlər işlədilməməlidir. Lakin Avropada ən qüdrətli xristian imperatorunun təbəliyinə keçdikləri onlara aydınlaşdırılmalıdır. Şərəfli rus qanunlarının himayəsi altında olmalarını başa salın. Bir sözlə, dinc və xoşbəxt həyata daxil olmanın xeyrini göstərərək inandırmalısınız;

4. Məmurlarla birlikdə sizə hökumət adından xristianları arxayın etmək hüququ verirəm. Ticarətlə məşğul olan vilayətlərimizə köçürülmələrindən sonra şəhərlərdə yerləşə biləcəklərini anladın: Yerli tacirlərlə birlikdə ümumi hüquqlardan istifadə edəcəklərinə imkan veriləcək. Kəndlilərə kifayət qədər əlverişli torpaq sahəsi bölünüb veriləcək. Onlar 6 il vergilərdən, 3 il isə torpaq mükəlləfiyyətlərindən azad olunacaqlar;

5. Qəti surətdə köçmək arzusunı bildirən kəndlilər və ailələr üçün siyahılar tərtib olunmalıdır. Kasıblığa görə köçüb gələn və vəsait istəyəcək ailələr ayrı-ayrı göstərilməlidir. Həmin siyahılar mənə verilməlidir. Mən Azərbaycandan getsəm qoşunların başçısına verilməlidir;

6. Bizim qoşunların tez çıxmalı olduğu mahallardan, xüsusən Marağadan və ətraf yerlərindən ermənilərin indi köçməyə başlaması lazımdır. Qoşunla birlikdə getməyə onları razı salmaq lazımdır. Qoşunların çıxmasından sonra onları iranlıların təhqirlərinə və təzyiqlərinə məruz qalacaqlar. Onlara

³¹⁷ Geschichte der Übersiedlung von vierzigtausend Armeniern, welche im Jahre aus der perzischen Provinz Adarbaidtschan nach Russland ansahnderten. Leipzig, 1834. Müəllifin əsərinin adı „1828-ci ildə İran vilayəti olan Azərbaycandan Rusiyaya 40 min erməninin köçürülməsi və yerləşdirilməsi" adlanır. Müəllif şübhəsiz ki, S. Qlinkanın əsərindən istifadə etmişdir. Hətta S. Qlinkanın əsərinin alman dilinə tərcüməsi kimi də görünür.

³¹⁸ „İkiüzlü hərəkət edirdilər. Azərbaycan vilayətinin həmişəlik Rusiyaya verilməsini güman edərək onlar Rusiya rəhbərinin ayaqları altında quyruq bulayırdılar. Lakin özünü fəda etmək və Rusiyaya açıq sədaqət vaxtı çatanda onlar yalnız hiyləgər bir tərzdə ruslardan yaxalarını qurtarmaq istədiklərini sübut edən tələblər və iddialar irəli sürürdülər. Onların hiyləgərliyini hiss edən Lazarev onları qətiyyətlə hər şeydən məhrum etdi." S. Qlinka. s. 23.

müxtəlif bəhanələrlə mane ola bilərlər;

7. Müqaviləyə görə bizə 4,5 gürur ödəyəmə qədər³¹⁹ Urmıya və Xoy mahalları girov qalacaqdır. Xristianlara mayın sonuna qədər tədricən köçməyə icazə verilməlidir. Siz məmurlarla birlikdə şəraitlə tanış olmalısınız. İran hökumətindən bizə çatacaq pulun ödənilməsi ilə əlaqəyə girməlisiniz;

8. Köçürülməyə hazır ailələrə və ya bütöv kəndlərə təhlükəsiz getmək üçün açıq vərəqələr verilməlidir. Burada verilən formaya əsasən vergilərdən və mükəlləfiyyətlərdən azad olmaq üçün mühafizə sənədi vermək lazımdır;

9. Müqaviləyə görə müəyyən edilmiş müddətdə köçən xristianların əmlakının satılması üçün hər kəndə özləri tərəfindən vəkil qoymağa imkan verilməlidir. Bu vəkillərə lazımı sənədlər verilməlidir. Həmin vəkillərə himayə və maddi yardım göstərmək haqqında Abbas Mirzənin yanında olan komissara, yaxud Təbrizdə olacaq diplomatik məmura müraciət etmək lazımdır;

10. Yol gedərkən vacib ərzaq xüsusən, mal-qara üçün yem çatışmazlığının qarşısı alınmalıdır. Köçkünlər kəndlər üzrə dəstələrə bölünməlidir. Hər dəstə 150-300 ailədən ibarət olmalıdır;

11. Bir dəstənin o biri dəstə ilə qarışmaması üçün dəstələri sərhədimizə müxtəlif yolla aparmaq lazımdır;

12. Hər ailənin təhlükəsizliyinə zəmanət vermədən ayrı-ayrı köçməyə icazə verilməlidir;

13. Mümkün olduqca xristian əhalinin Naxçıvan və İrəvan vilayətlərinə yerləşdirilməsi tələb olunur. Xristianların getmələri üçün onlardan razılıq alınmalıdır. Üzümçü və ona yaxın üç erməni kəndinin sakinlərinə Qarabağ yaxın olduğuna görə həmin əyalətə getməyə icazə verilməlidir;

14. Hər dəstəni müşayiət etmək üçün sizə köməyə gələn zabitlərdən birini göndərmək lazımdır. Hər dəstə üçün dəstə

başçılarından və kasazklardan erməni dilini bilən 2-5 nəfər tələb etmək lazımdır;

15. Hər hansı mahaldan köçkünlər dəstəsi yola düşən kimi, sizə köməyə təyin olunmuş məmurlardan biri ailənin sayını, pristavın soyadını, sərhəddə dəstənin gəlməli olduğu yeri başa salmalıdır. Dəstənin bizim torpaqlarımıza gəldiyi vaxtı təxminən müəyyən etməlidir. Bununla yanaşı köçkünlərin hansı yerlərdə, aran və isti yerlərdəmi, dağlıq və ya soyuq yerdə yaşadıklarını qeyd etməlidir. Onların hansı təsərrüfat növü ilə məşğul olduklarını da göstərməlidir. Köçgünlərin nə qədər mal-qaraları olduklarını müəyyən edərək dərhal bu haqda İrəvan müvəqqəti idarəsinə bildirilməlidir;

16. Kasıb olan ailələrə borc olaraq maddi yardım nəzərdə tutulur. Qabaqcadan nəzərdə tutulmayan xərclərə görə, həqiqi mülki müşavir Jukovskidən 25 min manat gümüş pul almağa icazə verilir. Puldan sərəncamınızdakı mahallara göndərilən məmura tələb olunan məbləğdən ayırmaq sizə həvalə olunur. Hər ailə başına 10 manatdan çox olmayaraq maddi yardım verilə bilər. Qəbzlə alanların siyahısı kasıbların kəndlərinin kəndxudalarının və keşişinin təsdiqi ilə icra edilsin. Pulların xərclənməsində siz, sərəncamınızda olan məmurlar hesabat verməlidirlər;

17. Sizin göndərdiyiniz köçkünlər bizim yerlərin hüduclarına çatdıqlarında sizə məlumat veriləcək. Köçkünlərə yerlərin ayrılması və maddi yardım göstərmək üçün tədbirlər görülmüşdür. Yerləşmələrinə kömək məqsədi ilə İrəvan müvəqqəti idarəsi yanında komitə təsis olunacaqdır. Köçürülən ermənilərin hər bir dəstəsi hüduclarımızı keçəndən dərhal sonra bu komitənin sərəncamına veriləcək. Həmin dəstəni qarşılamaq üçün pristavlarla birlikdə komitədən çaparlar da göndəriləcəkdir. Onları müəyyən olunmuş yerə aparacaqlar. Qarabağ üzrə bu iş yerli hərbi dairə rəisi, knyaz Abxazova həvalə olunur;

18. İşləriniz başa çatdıqda sizin və köməyinizə verilmiş

³¹⁹ Bu, Türkmənçay müqaviləsi ilə müəyyən edilmiş təzminatla əlaqədar termindir ki, olduğu kimi verilmişdir.

qərargah və baş zabitlərin xərclədiyi pul barədə mənə hesabat verməlisiniz. Hesabata borc olaraq maddi yardım verilən ailələr adbaad siyahısı əlavə edilməli və pulun alınmasında onların imzaları olmalıdır;

19. Sizə verilən 25 min manat puldan hər verstə 2 qəpik gümüş pul xərcləyə bilərsiniz. Qərargah zabitlərinə və baş zabitlərə 2 at hesablayaraq verstələrin sayına görə onları at kirəsi ilə təmin etmək hüququnuz var. Buna görə atları sərbəst qiymətlərlə kirayəyə götürməlisiniz. Bundan başqa qərargah və baş zabitlər səfərdə olarkən çətin vəziyyətlərinə görə başqa ağır xərclər də edəcəklər. Bu puldan bütün belə xərclər üçün qərargah zabitlərinə ayda 30, baş zabitlərə isə 20 manat gümüş pul verməyi sizə həvalə edirəm.

*Qol çəkdi: Əlahiddə Qafqaz Korpusunun komandiri,
infanteriya generalı, general adyutant Paskeviç
N-275. 26 fevral 1828-ci il
Təbriz*

Bu təlimat aydın şəkildə göstərir ki, Rusiyanın ermənilərin Qafqaza, xüsusən Azərbaycanın şimal torpaqlarına köçürülmə tədbirləri bir təsadüfin nəticəsi olmayıb, mükəmməl hazırlanmış dövlət siyasəti idi. Təlimata müvafiq olaraq polkovnik Lazarev də „Ermənilərə müraciətini“³²⁰ hazırlamış və köçürülmələri nəzərdə tutulan bölgələrdə yaydirmışdı.

Ermənilərin köçürülməsi ilə əlaqədar sənədlər məcmuəsinə aşağıdakı sənədlər də daxildir. Bu sənədlər qrupuna ermənilərin zorla köç etdirilmələrinə aid İran şahzadəsi Abbas Mirzənin iki şikayət məktubu³²¹, Lazarevin Abbas Mirzəyə

vermiş olduğu cavabları, Lazarevin soydaşlarına köç ilə əlaqədar müraciəti, Lazarevin Paskeviçə təqdim edilmək üçün hazırladığı köç mövzusunda, köç haqqında olan təlimatın necə yerinə yetirilməsi haqqında məlumatlar olan müfəssəl hesabatı³²² daxil idi.

1828-ci il martın 9-da sonuncu rus qoşunları Təbrizi tərk etdilər. Bu zamandan başlayaraq Türkmənçaya yaxın olan müxtəlif kəndlərin erməniləri ilk olaraq Marağadan Qarabağa yola düşdülər. (Hətta bir sıra mənbələrdə ermənilərin Təbrizi tərk edən rus qoşunlarından iki gün əvvəl 7 martda yola düşdükləri də göstərilir. Bu, ermənilər arasında aparılan təşkilat işi ilə əlaqədar idi.) İranın müxtəlif yerlərindən köçə başlayan ermənilər də onlara qoşulmuşdular.

Bu gün ermənilərin Qarabağa yerləşmələrinin başlanması tarixi olaraq qəbul edilməlidir. Onların Qarabağda yaşamaq tarixləri o gündən hesablanır.

Çox halda Rusiya İran müharibəsində erməni amilinin rolu çox şişirdilir. Rusiyanın İran üzərində qələbəsini rus silahının qələbəsi kimi deyil, eyni zamanda ermənilərin könüllü xəyanətə sövdələşmə və köməklərinin nəticəsində meydana çıxan qələbə kimi də qiymətləndirməyə çalışırlar.³²³

Başqa bir misal da göstərmək olar. Onların fikirlərinə görə „İrəvan qalası müdafiə edilmədən ruslara təslim edilmişdi. Ona görə ki, ora ermənilər tərəfindən könüllü bir coşğunluqla rus qüvvələrinə təslim edilmişdi.“³²⁴ Əslində tarixçinin, xüsusən İrəvan xanlığının rus işğalı ərəfəsindəki vəziyyətini bilənlərin belə bir iddianı qəbul etmələri imkansızdır. Rus-İran müharibəsi dövründə İrəvan qalasında erməni olmadığından, qalanın təslim olmasının da orada olmayanların xidməti kimi göstərmək olmaz.

Bu, sadəcə XIX əsrin əvvəllərində Avropa jandarmı olan

³²⁰ S. Qlinka. Göstərilən əsəri, s. 47-48; Süleyman Əliyev. Azərbaycan tarixi. (Uzaq keçmişlənl870-ci illərə qədər) Bakı 1996, s.672. Sadıqov Həsənbala, Azərbaycan Avropa dövlətlərinin diplomatiyasında(1747-1829), Bakı, 2004. s. 309-339.

³²¹ S. Qlinka. Göstərilən əsəri s. 29-30; 33-34.

³²² Yenə orada. s. 48-58.

³²³ Neuman. Göstərilən əsəri, s. 22

³²⁴ Yenə orada, s. 26.

Rusiyanın və onun rus silahının gücünün azaldılması, yaxud azaltmağa çalışılması ilə əlaqədardır. Rusların mövcud hərbi imkanları elə bir vəziyyətdə idi ki, bir neçə erməni könüllüsü hadisələrin gedişinə təsir göstərə bilməzdi. Qlinka Benkendorfun Eçmiadzinə gəlişini aşağıdakı şəkildə təsvir etmiş və dəyərləndirmişdi. „Onlar general Benkendorfun şəxsində qalib, istilacı yox, imperator I Nikolayın hədiyyə etdiyi himayəçiliyin mülayim müjdəçisini görürdülər.”³²⁵

Marşal Paskeviçin hazırladığı „Təlimatnamədə” köç ilə əlaqədar kimsəyə qarşı zor tədbirlərindən istifadə edilməməsi xüsusi ilə qeyd edilir. Lakin Rusiyanın müharibədən sonra ermənilərin Azərbaycanın cənub vilayətlərindən Naxçıvan, İrəvan və Qarabağa köçürmələrinin üzərində düşünülməsi lazım gəlir.

Rusiyaya yeni işğal edilmiş bölgələrin – İrəvanın, Naxçıvanın və Qarabağın müsəlman coğrafiyası olduğu bəlli idi. Rusiyanın ermənilərin köçürülməsi siyasəti daha mühüm bir siyasətin həyata keçirilməsinin başlanması idi. Rusiya yeni yerləşmiş olduğu müsəlman Qafqazın yalnız siyasi coğrafiyasını dəyişməyi düşünmürdü. Onun üçün Qafqazın siyasi vəziyyətindən heç də az əhəmiyyətli olmayacaq etnik vəziyyəti idi. Bu amil gələcəkdə Rusiyanın bu bölgədə davam edib etməməsində mühüm ola bilərdi.

Buna görə də Rusiyanın hələ işğal başlanmazdan əvvəl o bölgələr haqqında iki variantda plan hazırlamış olduğu aydın şəkildə görünür. Birinci planda Rusiya bütün Azərbaycan vilayətlərinin Rusiyaya birləşdirilməsini düşünürdü. Belə olduqda ermənilərin İran vilayətlərindən Qafqaza köçürülmələrinə o qədər də ehtiyac qalmayacaqdı. O zaman Rusiyanın İranla olan dövlət sərhədləri Araz çayından deyil İranın çox içərilərindən keçəcəyi halda Rusiya üçün ermənilərin o

bölgələrdə yaşaması əhəmiyyətli ola bilərdi.

Lakin birinci variant müxtəlif səbəblərin, xüsusən Avropa dövlətlərinin təsiri altında həyata keçmədi. İkinci variant həyata keçdiyi üçün İranla Rusiya arasında bufer (aralıq) bölgəyə ehtiyac var idi. Bu ehtiyacı təmin etmək üçün o bölgələrə xristianların-ermənilərin yerləşdirilməsi lazımdır. Buna görə də Rusiya istər könüllü, istərsə də zor ilə olsun İranın daxili vilayətlərindən ermənilərin Qafqaza köçürülmələrində qərarlı idi. Ermənilərə heç düşünmək imkanı vermədən qısa müddət ərzində köç sel xarakteri aldı ki, burada könüllülük və ya zor ünsürlərini də axtarmaq, axtarsan belə tapmaq çox çətin idi.

Ruslar ermənilərdən həm iranlılara, həm də osmanlılara qarşı istifadə etmək məqsədi ilə erməni köçgünlərini Naxçıvan, İrəvan və Qarabağa yerləşdirmiş və onlara bir sıra imtiyazlar da vermişdi. Bunlardan başqa erməniləri 20 il müddətinə vergilərdən azad etmişdi. Bu imtiyazlar və bölgədəki müsəlmanları azlığa salmaq üçün Ərzurum, Qars və Bəyaziddən 70.000-ə qədər erməni bu yerlərə köçürmüşdülər.³²⁶

Ermənilərin köçürülmələri məsələsi yalnız Rusiya və İran arasında olan bir hadisə deyildir. Avropa dövlətləri, xüsusən o zaman Yaxın Şərqdə mühüm strateji marağı olan İngiltərə də hadisələri nəinki diqqətlə izləyir, hətta imkan olduqda bu köç hərəkətini əngəlləməyə çalışırdı. Ermənilərin böyük kütlə halında bir coğrafiyadan başqa bir coğrafiyaya köçürülmələri dünyanın görməyə vərdis etmiş olduğu hadisə deyildi. Bunu S. Qlinka bir qədər şişirdir və aşağıdakı şəkildə ifadə etmişdir: „Ermənilərin İrandan Rusiyaya köçürülməsi ümumdünya salnaməsində indiyə qədər bir növ yeganə hadisədir.”³²⁷

Lakin müəllifin şişirtməsinə baxmayaraq sonrakı tarixdəki təsirlərinə görə bu hadisələrin əvvəlcədən proqnozlaşdırılması çətin olmuşdur. İranla olan müqavilə ilə Rusiya

³²⁵ Qlinka. s. 10; Sadıqov Həsənbala, Azərbaycan Avropa dövlətlərinin diplomatiyasında(1747-1829), Bakı, 2004.

³²⁶ Esat Uras. Göstərilən əsəri, s. 622-624.

³²⁷ S. Qlinka. Göstərilən əsəri, s. 22

Qafqaz coğrafiyasına yerləşməkdə mühüm addım atmışdı. Lakin ermənilərin Qafqaza yerləşdirilmələri rus istilasının başqa şəkildə davamı olduğu sonradan görünəcəkdir. Ermənilərin İrandan Qafqaza köçürülərək yerləşdirilmələri Rusiyaya coğrafiyada əsaslı demoqrafik dəyişikliklər həyata keçirməyə imkan verirdi. Rusiya gələcəkdə bu istiqamətdə işlərini davam etdirəcəkdə.

İran tərəfi ilk vaxtlarda bu hadisələrə o qədər də əhəmiyyət verməmiş kimi görünürdü. Onlar köç düşüncələrinin bu qədər əhatəli olacağını ilk zamanlar sanki təsəvvür edə bilmirdilər. Hətta İran taxtının vəliəhdi Abbas Mirzənin Lazarevə olan birinci məktubunda o, gözlənilən köç hərəkətindən çox nikbin danışır, razılaşmaların yerinə yetiriləcəyini bildirir, bu məsələ ilə əlaqədar səlahiyyətli şəxslərin təyin edildiyini qeyd etməklə belə bir xəbərdarlıq da verirdi: „Heç kim erməniləri köçməyə məcbur etməsin və qorxudub yoldan çıxarmasın. Çünki kim getmək istəyirsə, gedə bilər, getmək fikri olmayanların isə qalmaq hüququ var.”³²⁸

Abbas Mirzə ikinci məktubunda isə hadisələrin heç də onların düşündükləri kimi olmadığını görmüş, bununla əlaqədar olaraq ermənilərin Cənubi Azərbaycandan köçürülməsində zor amilinə toxunmuşdur. Onun ikinci məktubunda oxuyuruq: „Lakin bu işə vicdanla yanaşsaq, görərik ki, bir neçə min ailənin səmimi arzusu və könüllü surətdə minillik vətənlərini, mülklərini, bağlarını, evlərini atıb getmələri, yersiz yurdsuz qalmaları necə mümkün ola bilər?” və ya „Köçməyən kəndlərdən yasovullar və kazaklar vasitəsi ilə pul tələb edirsiniz, köçənlərə isə, eyni zamanda pul verirsiniz. Bundan sonra azacıq da olsa, vicdan ola bilərmi və burada məcburiyyətdən söz gedə bilərmi? Köçməyən erməni kəndlərinə o

³²⁸ Abbas Mirzənin Lazarevə birinci məktubu. Şəval ayı 1243-cü il (müsləman hesablaması ilə, yəni, 1828-ci il) S. Qlinka Göstərilən əsəri. s. 29-30. Sadıqov Həsənbala, Azərbaycan Avropa dövlətlərinin diplomatiyasında (1747-1829), Bakı, 2004. s.319-320.

qədər əsgər və kazak göndərilir ki, sakinlər son dərəcə sıxıntı hiss edərək öz vətənlərini atıb gedirlər.”³²⁹

Köçürmə başladıqdan sonra İran tərəfi məsələnin mahiyyəti ilə tanış olmağa imkan tapdı. O zaman mart ayında İran məmurları Mirzə Məsud, Semino və ingilis vəkili Villok da Lazarevə qoşulmuşdular. Bunlar əslində dövlətlər arasında olan razılaşmaya əsasən köçürülmənin təşkilində qarşılıqlı olaraq nəzarət etmək üçün lazım idi. Bu bir tarixi həqiqətdir ki, o zaman ingilislər yalnız İranda deyil, Yaxın Şərqdə çox böyük nüfuza sahib idilər. Həmin səbəbdən də İranda Rusiyanın irəliləməsinə biganə qala bilməzdi.

O zaman İngiltərə, xüsusən Ost-Hind kompaniyası Asiya hüduqlarında Rusiyanın torpaqlarının genişlənməsindən çox qorxur, bunu özlərinin Asiya mülkləri üçün təhlükə hesab edirdilər. İngiltərənin təsir dairəsində olan coğrafiyada 23 milyon insan yaşayırdı. Həqiqətən də İngiltərə Rusiyanın təhlükə amili olaraq bölgədə yerləşməsinə qarşı idi. İran səlahiyyətliyələri və ingilislər „nestoryanları və erməniləri inandırmağa çalışırdılar ki, Rusiya onlar üçün sürgün yeri olacaq.”³³⁰

Ermənilər ruslarla olan gizli sövdələşmələrinə görə İran hökuməti tərəfindən cəzalandırılacaqlarını da düşünürdülər. Müqavilənin mətnində bu məsələnin də qoyulmasına baxmayaraq ermənilər onların ruslarla olan gizli sövdələşmələrinin cəzasız qalacağına inandıqlarından ruslar orada olduqları zaman İranın sərhədlərini tərk etməyə çalışırdılar ki, bu da ermənilərin İrandan Rusiyaya köçürülmələrini sürətləndirən ən mühüm amillərdən biri hesab edilməlidir.

Polkovnik Lazarev *köçürülənlərin təhlükəsizliyi* məsələsini daima diqqətdə saxlayırdı. Şübhəsiz ermənilərin köçünü əngəlləyən İranın hərbi birlikləri də vardı. İran ordusunun ən

³²⁹ Abbas Mirzənin polkovnik Lazarevə ikinci məktubu. S. Qlinka. Göstərilən əsəri s. 33-34.

³³⁰ S. Qlinka. Göstərilən əsəri s. 23.

yaxşı əsgəri birliklərinin ermənilərin köç etmələrinə mane olduqları bildirilir və buna görə də general Pankratyevdən əsgəri mühafizə tələb edilirdi. Bu birliklər köçün təhlükəsizliyini təmin etmək üçün lazım idi. 30 mart 1828-ci ildə polkovnik Lazarev Urmiyada „Xristianlar“ deyə xitab edən bir „Bəyannamə“ ilə ermənilərə müraciət yaydı. Müraciətdə bir çox məsələlərə toxunulur, köçməsi nəzərdə tutulan əhalini məlumatlandırır dılar. Rusiyaya köçəcək insanlara ümidli, rahat və xoşbəxt sığınacaq veriləcəyi bildirilirdi: “Özünüzün seçəcəyiniz yerlərdə – İrəvanda, Naxçıvanda, Qarabağda yalnız onda bir hissəsi dövlətin xeyrinə əkilib becəriləcək bol məhsullu torpaq alacaqsınız.”³³¹

1828-ci il aprel ayının əvvəllərindən başlayaraq Rusiya İrandan müharibə təminatının ilk müəyyən olunan hissəsini aldıqlarında, işğal qüvvələri bölgəni tərk etməli idi. Buna görə də Lazarev ermənilərin köç hərəkətinin təcili olaraq həyata keçirilməsini istəyirdi. Ermənilərin rus əsgərləri İranda olduqda köçürülmələri onların təhlükəsizliyinin təmin olunmasında mühüm rol oynaya bilərdi. Rus əsgərləri aprelin 20-də Urmiyadan çəkilməyə başlamışdılar.

Bu arada Abbas Mirzənin „Şikayət məktubu“ elçisi Mahmud Tahir xan tərəfindən Lazarevə təqdim edilmişdi. Məktubdakı zorakılıq iddialarını dəqiqləşdirmək üçün köç qafiləsi içərisində sorğu keçirilmişdi. Bu sorğuda xalq naziri Əsgər xanın oğlunun da iştirak etdiyi bildirilir. Soruşulanlar hamısı bir ağızdan „İran çörəyini yeməkdənsə, rus otunu otlasağ yaxşıdır“ demişlər. Lazarev bu ifadələri yazılı olaraq təsbit etmiş və rəsmiləşdirmişdi.³³²

Tərəflərin biri-birini günahlandırmaları erməni köçlərini durdurmurdu. Köç artmaqda, kütləvi şəkildə davam etməkdə idi. Lazarevin ən çox əhəmiyyət verdiyi məsələ erməni

³³¹ Lazarevin „Xristianlara“ bəyanatı.” Qol çəkdi: Rusiya imperator polkovniki və kavalər Lazarev. 30 mart 1828-ci il, Urmiya şəhəri. S. Qlinka. Göstərilən əsəri s. 47-48

³³² S. Qlinka. Göstərilən əsəri s. 54-55.

köçlərinin əsgəri birliklərdən əvvəl İran ərazisini tərk edərək Araz çayının şimal sahilinə keçmələri idi. Bu, onların təhlükəsizliyi ilə əlaqədar olaraq lazım idi. 28 aprel 1828-ci ildə İrəni tərk etmiş ailələrin sayının 5000 keçdiyi haqqında məlumat verildi.³³³

Lakin ermənilərin köçünü əngəlləyən amillər də var idi. Bu, köçün çox qərribə bir mövsümə təsadüf etməsi ilə də əlaqədar idi. Əkinçiliklə məşğul olanlar üçün taxıl biçini mövsümü ərəfəsi olduğundan məhsullarını yığıb getməyə üstünlük verirdilər. Buna görə də Lazarev „Əlahiddə Qafqaz korpusunun komandiri, cənab infanteriya generalı, general-adyutant və kavalər, qraf Paskeviç-İrəvanskiyə xristianların Rusiya hüdudlarına köçürülməsinə rəhbərlik fəaliyyəti haqqında polkovnik Lazarevin hesabatında „polkovnik knyaz Arqutinski-Dolqorukiyə ailələrin qalan hissələrinin yola salınmasına tələsməməyə və onları taxıl yığımına qədər saxlamağa göstəriş verdim.“³³⁴ yazırdı.

Köçürülənlərin vəziyyətində də problemlər yox deyildi. Onların istər yolda, istərsə də yerləşəcəkləri yerlərdə təminatında çox mühüm problemlər var idi. Aclıq və xəstəliklər haqqında da məlumat gəlməkdə idi. Qarabağda bolluq olacağı düşüncəsi ilə ilk köçürülənlərin ora yerləşdirilmələrini düşünürdülər. Naxçıvandakı köçkünlərin çadırlarında çox ciddi ehtiyacda yaşaması ilə əlaqədar xəbərlərə görə Lazarev 19 may 1828-ci il tarixində bura gəlmiş, müxtəlif tədbirlərlə vəziyyəti düzəltməyə çalışmışdı. Köçkünlərə sərflənmək üçün Tiflisdəki bir zəngin ermənidən 2000 dukayı borc olaraq almışdı.³³⁵

³³³ S. Qlinka. Göstərilən əsəri s. 376.

³³⁴ „Əlahiddə Qafqaz korpusunun komandiri, cənab infanteriya generalı, general-adyutant və kavalər, qraf Paskeviç-İrəvanskiyə xristianların Rusiya hüdudlarına köçürülməsinə rəhbərlik fəaliyyəti haqqında polkovnik Lazarevin hesabatı. 24 dekabr 1829 cu il Tiflis şəhəri. S. Qlinka. Göstərilən əsəri s. 56. Sadiqov Həsənbala, Azərbaycan Avropa dövlətlərinin diplomatiyasında (1747-1829), Bakı, 2004. s. 324.

³³⁵ Kemal Beydilli. 1828/29 Osmanlı-rus savaşında Doğu Anadoludan Rusiyaya köçürülən ermənilər. Belgələr...sayı 17, Ankara, 1988, s. 376.

³³⁵ Yasin Aslan. Can Azərbaycan (Karabagda talan var.) Ankara, 1990, s. 51-52.

Lazarevin hesabatında³³⁶ 1828-ci il fevral ayının 26-da fəaliyyətdə başlaması, yerlərdə saxlanılan təxminən 1500 ailə istisna olunmaqla, „bütün maneələrə baxmayaraq, 8 mindən çox erməni ailəsini rus topağına, yeni əldə olunmuş erməni vilayətinə köçürmüşəm” deyirdi. Elə həmin il iyun ayının 11-də fəaliyyətini başa çatdırdığını da bildirir.

Hesabatda köçürmə ilə əlaqədar xərclər haqqında da məlumat vardır. „Bu müddətdə əlahəzrətdən on dörd min manat qızıl pul və 400 manat gümüş pul almışam. O cümlədən də, Naxçıvan şöbəsinə verdim 2000 manatdan çox qızıl pulla 8249 xristian ailəsini köçürmüşəm.”³³⁷

Şərqi Anadoludan ermənilərin Azərbaycana köçürülmələri

İrandan ermənilərin köçürülməsi davam etdiyi şəraitdə Rusiya Osmanlı dövləti ilə müharibə edirdi. 1828-1829-cu illər rus-türk savaşı nəticəsində Rusiya uğurlar qazanmış, Dnepr çayını aşaraq, Rumelini, Ədirnə və ətrafı da daxil olmaqla Şərqi Anadolunun bir sıra yerlərini işğal etmişdi. Rusiyanın Osmanlı dövlətinə qarşı müharibəsi onun əvvəllər apardığı müharibələrdən çox fərqli idi. Əvvəlki müharibələrdə bir zamanlar Osmanlı dövlətinə birləşdirilmiş ərazilər mübahisə obyektinə olduğu halda, indi əsas məsələ Osmanlı dövlətinin daxili torpaqları – Anadolu torpaqları idi.

Anadolunun bir sıra yerlərinin rus qüvvələri tərəfindən işğal edilməsi Rusiya üçün yalnız hərbi qələbə deyildi. Rusiyanın bu qələbəsinin fərqli şəkildə qiymətləndirilməsi lazım gəlir. Bu fərqli qiymətləndirmələr əslində Rusiyanın xarici siyasətinin spesifik xüsusiyyəti ilə əlaqədar idi. Həmin

³³⁶ „Əlahiddə Qafqaz korpusunun komandiri, cənab infanteriya generalı, general-adyutant və kavalər, qraf Paskeviç-İrəvanskiyə xristianların Rusiya hüduclarına köçürülməsinə rəhbərlik fəaliyyəti haqqında polkovnik Lazarevin hesabatı S. Qlinka. Göstərilən əsəri s. 48-58.

³³⁷ S. Qlinka. Göstərilən əsəri s. 57. Sadıqov Həsənbala, Azərbaycan Avropa dövlətlərinin diplomatiyasında (1747-1829), Bakı, 2004. s. 325.

siyasət Rusiyanın Osmanlı dövləti ilə olan müharibəsinin nəticələrindən də aydın şəkildə görünürdü.

Rusiyanın bu müharibədəki qələbəsi Osmanlı dövlətinin müxtəlif sahələrdə zəifləməsinə səbəb olmuşdu. Osmanlı dövlətinin zəifləməsinə kompleks şəkildə baxıldığında məlum olur ki, bu məğlubiyyət Osmanlı dövlətinin „yalnız siyasi və əsgəri tarazlığını pozmaqla kifayətlənməmiş, bununla birlikdə *demoqrafik zəminində* də mühüm dəyişiklik meydana gətirmişdi. Osmanlı dövlətinin qəti şəkildə məğlubiyyəti ilə sona çatan bu müharibədə, ruslar ciddi bir müqavimətlə qarşılaşmadan Balkanları aşaraq, Ədirnəyə qədər gələrək, İstanbulun da varlığını hədələyən təhlükə içərisinə sürmüşdülər.”³³⁸

Rus qüvvələrinin Qars, Ahalkələk, Ərzurum, Bəyazid kimi mühüm qalaları ələ keçirməsi Anadoluda da Osmanlı dövlətinin zəif cəhətlərini aydın şəkildə göstərirdi. Burada bir cəhətin də qeyd edilməsinə ehtiyac var. Şərqi Anadolunun işğala məruz qalan torpaqlarında azlıqda olsalar da ermənilər də yaşayırdılar. Mənbələrdə İranda olduğu kimi burada da onların ruslarla olan xəyanətkar sövdələşməsi aydın şəkildə göstərilir. „Bunda, ərazi və şəraitə alışmış olmaqla bərabər, düşməni türk tərəfin əsgəri birliklərinin hərəkəti və vəziyyəti haqqında məlumatlarla təmin edən bölgənin xristian əhalisinin-ermənilərin köməyinin də rolu böyük olmuşdu.”³³⁹

Bu müharibədə rusların qələbəsinə köməklik göstərən amillərdən birinin də ermənilərin xəyanəti olduğunu mənbələr təsdiq edir. 1828-ci il iyul ayının 19-da Qars qalasının önünə 15 mindən az rus qüvvələrinin gətirilmiş olduğu da məlumdur. O zamankı hərbi ekspertlərin fikrincə bu qüvvə ilə Qarsın təslim edilməsi mümkün deyildi. Rusların bu qədər az qüvvə ilə gəlmələri də təsadüfə bağlı ola bilməzdi. Onların „mütləq olaraq qarşı xainlərin fəaliyyəti ilə əlaqədar olduqları” fikri

³³⁸ Lütfi Tarihi, III, 93.

³³⁹ G. Rosen. Geschichte der Türkei, I, Leipzig, 1866, s. 74; Aşağıdakı mənbədən alınmışdır. Kemal Beydilli. ! Göstərilən əsəri s. 383.

irəli sürülür. Qars qalasında mühafiz Emin Paşanın sərəncamında 11 min əsgər var idi. Bundan başqa Kösə Mahmud Paşanın 25 min əsgər ilə köməyə gəlmək vəziyyətində olduğu da məlum idi.³⁴⁰ Qüvvələrin belə bir vəziyyətində Qars 4 gün ərzində düşmənin əlinə keçmişdir ki, onu da yalnız „xəyanətlə“³⁴¹ həyata keçirmənin mümkün olduğu söylənilirdi.

Hadisələrin sonrakı gedişi göstərdi ki, Rusiyada Anadoludan da ermənilərin köçürülmələri planı əvvəlcədən hazır idi. Hətta rəsmi rus mənbələri də ermənilərin İrandan (Cənubi Azərbaycan) və Osmanlı dövləti ərazilərindən Qafqaza köçürülmələrinin bir plana bağlı olduğunu etiraf etməkdən çəkinmirdilər. Türkiyə ermənilərinin Rusiya hüdüdlərinə köçürülməsi İran Azərbaycanı ermənilərinin əvvəlki köçürülməsinin nəticəsi və davamıdır.

Lazarevin şəxsi göstərişləri və fəaliyyəti erməniləri İrandan imperiyanın hüdüdlərinə köçmələrinə şirnikləndirdi. Həm də ermənilər xatircəm idilər ki, onların qoyub getdikləri əmlakın qiyməti tezliklə Rusiyaya ödəniləcək. Birinci köçürmədən və yalnız bu inandırıcı nümunədən sonra Türkiyədən-Ərzurum və eləcə də başqa paşalıqlardan köçürmələr oldu.³⁴²

Anadoluda olan milli azlıqların da Rusiyaya münasibəti əsaslı şəkildə dəyişirdi. Bu məsələdə Rusiyanın İranla olan uğurlu əməliyyatının da rolu az olmamışdı. Ermənilərin Qafqaza yerləşdirilməsi və onlar içərisində ruspərəst siyasətin genişləndirilməsi Anadoluda olan ermənilərə də qüvvətli təsir göstərmişdi. Bunun nəticəsidir ki, rəsmi türk mənbələri də ermənilərin rəftarındakı bu dəyişmələrin yeni olduğunu qeyd edirdilər.

Rusiyanın İranla olan uğurlu savaşıdan sonra azlıqlar içərisində onun yanında yer alanlar çoxalmışdı. Bir mənbədə ermənilərin mövqeyi ilə əlaqədar göstərilir ki, 1826-1828-ci ildə

Rus-İran savaşına qədər „Moskva meyilli olmadıqları halda“³⁴³ indi onlara tərəfdar idilər. Lakin burada bu fakta bir qədər münasibət göstərməyə ehtiyac vardır.

Bu tezis ermənilərin ruslara münasibətlərini o qədər də dəqiq ifadə etmir. Ermənilər yalnız 1826-1828-ci illər rus-İran savaşından sonra deyil, ona qədər də Rusiyanın yanında idilər. Bunları K. Beydillinin istifadə etdiyi mənbədən də görə bilərik. Qars və Çıldırda ermənilər hərbin meydanına çıxması ilə Rusiyaya tərəfdar olmaqda tərəddüd etməmişlər və hətta ruslar Qarsı da ələ keçirdikləri silahları ermənilərə paylayaraq onları hərbi hissələrə daxil etmişdilər. Türk sənədlərində bu məsələni „moskvalıya əsgər“³⁴⁴ olaraq qeyd etmişlər. Buradan məlum olan budur ki, Osmanlı-rus müharibəsində Anadoluda olan ermənilərdən də nümayəndələr rus qoşunlarının sıralarında vuruşmuşdular.

Bu kimi nümunələrə yalnız Qarsda deyil, başqa yerlərdə də rast gəlmək mümkün idi. Ruslar Anadolu cəbhəsindəki savaşlarda, xüsusən şəhərlərin alınmasında erməni amilindən məharətlə istifadə edə bilirdilər. Bu səbəbdən də o zamankı mənbələrdə möhkəmləndirilmiş mühüm qalaların şübhəli şəkildə ruslar tərəfindən tutulmasını „daxildən istila“ şəkildə ifadə etmişdilər. Daxildən istila taktikası qalanın içərisində və ya ətrafında olan xalqın düşmənlə şövdləşmədə olmasını tələb edir. Bu müharibədə ermənilər ruslara daxildən istilanı həyata keçirməkdə kömək edirdilər. Müharibə dövründə ruslar daxildən istila taktikasıdan çox uğurla istifadə etmişdilər. Qarsdan sonra ruslar hücumu davam etdirmiş və yenə də eyni plan üzrə Axıskanı³⁴⁵ da işğal etmişdilər.

Hadisələr o bölgədə yaşayan müsəlmanların nüfuzuna mənfi təsir göstərmişdi. Ermənilərin ruslar tərəfində olmaları

³⁴⁰ G. Rosen. Geschichte der Türkei, I, Leipzig, 1866, s. 75;

³⁴¹ Kemal Beydilli. Göstərilən əsəri, s. 383.

³⁴² S. İ. Qlinka. Göstərilən əsəri, s. 62.

³⁴³ Kemal Beydilli. Göstərilən əsəri, s. 384.

³⁴⁴ Yenə orada. s. 384.

³⁴⁵ Ahmet Muhtar, (1828-1829) Türkiye Rusiya seferi ve Edirne müqavilesi, Ankara, 1928, I, 225-227.

ümumi müqaviməti zəiflətməklə yanaşı ruslara çox yaxşı imkan verirdi. Bu hadisələr Ərzurumda da aydın şəkildə görünmüşdü. Ərzurumun çox asanlıqla, ciddi müqavimət görmədən ruslar tərəfindən işğal edilməsi qalanın içərisində olan erməni əhalisinin onlarla sövdələşmədə olmasının nəticəsi idi.

Həmin hadisə müharibə gedən bölgələrdə müsəlman qaçqınlarının meydana çıxmasına səbəb olurdu. Əhali bir gərginlik içərisindəydi. Həmin bölgədə olan hadisələrin təsiri ondan ibarət olmuşdur ki, yalnız işğal edilən yerlərin əhalisi deyil, çevrə bölgələr—Kəlkit, Şiran, Gümüşxanə, Ərzincan, Tercan və Qarahisarda xalq bu hadisələr haqqında dəqiq məlumatla sahib olmadıqlarından təlaş keçirir, hər biri bir tərəfə köç etməkdə idilər. Bunların nəticəsində „Anadolu yollarında mal və can təhlükəsizliyi qalmamışdı.“³⁴⁶

Müharibə Anadoluya yeni bir münasibət sisteminin yerləşməsinə səbəb olmuşdu. Artıq Anadolunun şərqində hər yerdə rus istilasından, onların yerli müsəlman xalqlara münasibətindən danışılırdı. Bu danışılarda gerçəklər də, yalanlar da var idi. Lakin həqiqət bundan ibarət idi ki, əlaqələrin zəif olduğu bir dövrdə məlumatların nə qədər doğru və ya yanlış olmasının müəyyən edilməsi imkansız idi. Digər tərəfdən bölgədə olan rəsmi dövlət idarələri də hadisələrin qarşısını ala bilmədiyi kimi, xalqın təhlükəsizliyinin də təmin olunmasında əhəmiyyətli söz sahibi ola bilmirdilər. Buna görə də müsəlmanlar içərisində köç psixologiyası artmaqda idi. İnsanları „hara köç etməli?“ sualı maraqlandırırdu. Hər bölgə insanları bu sualı fərqli şəkildə cavablandırırdu.

Bu hadisələr bölgənin o zamana qədər üzləşdiyi yeni münasibətlərin – erməni müsəlman münasibətlərinin fərqli şəkildə meydana çıxmasına səbəb olurdu. Hadisələrin rus-osmanlı savaşı dövründə olmasına baxmayaraq münasibətlər yalnız müharibə edən tərəflərə deyil, müsəlman və ermənilərə

də təsir edirdi. Müharibə olmasına baxmayaraq müsəlman xalqı ən çox hiddətləndirən ermənilərin ruslarla olan gizli sövdələşməsi idi. Müsəlman xalqı onların nüfuzunun zəifləməsini, şəhərlərin ruslar tərəfindən işğal edilməsi ilə evlərini, mal-qaralarını itirmələrinin günahkarı olaraq birinci rəsmi orqanları, digər günahkar olaraq erməniləri sayırdılar.

O zamana qədər bu kimi hadisələr olmasa da artıq tərəflər planlarını müəyyən etməyə başlamışdılar. Müsəlmanlar müsibətlərin səbəbkarını axtarmaqda idi. Ermənilər ruslara göstərdikləri köməklə əlaqədar olaraq müsəlmanlar tərəfindən cəzalanacaqları qorxusu ilə vəziyyətdən çıxış yolu arayırdılar.

Ruslar ermənilərin köməyi ilə Ərzurumu işğal etdikdən sonra müsəlman əhali ətrafa, xüsusən Ərzurumun Ova və Pasin qəzalarının dağ kəndlərinə dağılaraq, başlarına gələn müsibətlərin səbəbkarı olan ermənilərin düşmənçəsinə fəaliyyətlərinə cavab olaraq Muş və Xınıs qəzalarındakı ermənilərin mal və mülklərini qəsb və qarət etməyə başlamışdılar. Bu, artıq müharibənin nəticəsi olaraq yeni münasibətlərin ortaya çıxması idi. Hadisələr qarşısında Ərzurumun katolik ermənilərindən 150 ev qorxusundan ailəsi ilə birlikdə Rusiya tərəfinə köç etmişdi.³⁴⁷

300 nəfərinin isə rus zabitlərinin himayəsinə keçdikləri məlumdur. Ermənilərin qorxuları, bu hərəkətlərinin meydana gəlməsi onunla əlaqədar olmuşdur ki, rus zabitləri onların „quldurlar“ tərəfindən cəzalandırılacaqlarını bildirirdilər. Bununla əlaqədar olaraq ermənilər vəziyyətləri haqqında məlumatları gizləncə İstanbula göndərmiş və qorunmalarını xahiş etmişdilər.³⁴⁸

Rus qüvvələrinin Şərqi Anadoludan çəkilməsindən sonra ermənilər üçün zor günlərin başlayacağı haqqında düşüncələr səbəbsiz deyildi. Bu fikirlər ermənilərin ruslarla gizli sövdələşmədə olduqlarından və müharibə dövründə müsəlmanlara qarşı göstərdikləri düşmənçilik hərəkətlərdən irəli gəlirdi. Ermə-

³⁴⁷ Kemal Beydilli. Göstərilən əsəri, s. 386.

³⁴⁸ Yəni orada, s. 386.

³⁴⁶ Lütfi Tarihi, II, 110.

nilərin səlahiyyətliyələri də həmin işlərdən xəbərsiz deyildi.³⁴⁹

Ruslara tərəfdar olan Ərzurum ermənilərinin rəhbəri ermənilərin nələr etdiklərini bildiyindən rusların çəkilməsi ilə əlaqədar olaraq hökumətə erməniləri əfv etməklə əlaqədar müraciət edirdilər. Ermənilərin xəyanəti və müsəlman xalqına qarşı etdikləri onlara da məlum idi. Lakin bir məsələ də maraqlıdır ki, ermənilərin düşmənlə-ruslarla gizli sövdələşmədə olaraq xəyanət etdikləri dövrdə Ərzurum əhalisinin bölgədə olan ermənilərlə münasibətlərini yenə də önə çəkir, erməniləri günahsız göstərməyə çalışırdılar.

Ermənilərin rəhbəri rus işğalının sona çatmasından və rus əsgərlərinin geri çəkilməsindən sonra bu kimi hərəkətlərin davam etməsindən qorxduğunu, „Əfvnamələrin“ elan edilməsinə baxmayaraq ermənilərdən ruslarla gizli sövdələşmədə olduqlarına görə hesab sorulacağı qorxusu ilə narahatlıqlarını dilə gətirir və „təhlükəsizliyin təmin edilməsini“ tələb edirdi.³⁵⁰

Ərzurumu işğal edən rusların hərəkətləri, xüsusən kəndlərin qarət edilməsi müsəlman əhalini çarətsizlik içərisində qoymuşdu. Ermənilər isə mövcud vəziyyətdən istifadə edərək münasibətlərini belə gizlətmirdilər. Onların müsəlman əhaliyə qarşı münasibətlərinin açılmasında Qars mühafizi Osman Paşanın adamlarından bir neçə nəfərinin yaralanmasından da görünürdü. Valilərin məlumatlarında da işğal edilən yerlərdə zülmün əskik olmadığı qeyd edilirdi.

Ermənilərin köçə hazırlanması

Ruslar tərəfindən Şərqi Anadoluda da ermənilərin köç məsələsi ortaya atılmışdı. Osmanlı dövlətinin səlahiyyətliyələri müxtəlif vasitələrlə erməniləri ruslara inanmamağa və yerlərini tərk etməməyə çağırırdılar. Lakin rus komandanlığı artıq açıq şəkildə ermənilərə sahib olduqlarını bildirməklə yanaşı onların

mülklərinin satılması haqqında təklif də vermişdilər. O zaman Ərzurumda olan general Pankratyev³⁵¹ də köçürülmələri üçün ermənilərin mal və ərazilərinin satılmasının zəruri olduğunu bildirir və bu işlərə yerli xalqın münasibətinin yaxşı olmasından şikayət edirdi.

Həqiqətən də ruslarla sülh müqaviləsi imzalandıqdan sonra Ərzurum, Qars, Bəyazid və Eləşgird kimi işğala məruz qalmış yerlərdə əhaliyə xəbərlər və adamlar göndərərək təhlükəsizlikləri ilə əlaqədar olaraq söz verilir, ruslara inanaraq köçə qoşulmamaları tövsiyə olunurdu. Bu məsələ ilə əlaqədar ermənilərin irəli çıxanlarından biri də Ərzurumda sərraf Köseoğlu idi. Ondan da erməniləri köçməmələri xüsusunda xəbərdarlıq etməsi istəndi. Artıq Rusiyanın bu bölgənin erməni əhalisinin köçməyə razı olanlarını „dəftərə“ (qeydiyyat kitabına yazılmaq) almağa başlaması xəbəri ermənilər içərisində çox narahatlığın meydana çıxmasına səbəb olmuşdu. Osmanlı dövləti də əhalinin köç məqsədi ilə yerlərini tərk etməsini çox təhlükəli hesab edirdi.

Müqavilə imzalandıqdan sonra Rusiya ilə Osmanlı dövlətinin arasındakı münasibətlərdə əsas məsələlərdən biri də rusların son müharibədə işğal etmiş olduğu bölgələrdən ermənilərin Rusiyaya köçürülməsi məsələsi idi. Rusiyanın bu sahədə artıq təcrübəsi olduğunu bundan əvvəl, İranın-Cənubi Azərbaycan bölgələrinin nümunəsində göstərmişik. Türkmənçay müqaviləsində olduğu kimi Ədirnə müqaviləsində də Osmanlı təəbəsi olan ermənilərin Rusiyaya köçürülmələri haqqında müvafiq maddə³⁵² var idi. Ədirnə müqaviləsinin 13-cü maddəsi ilə Anadoludan ermənilərin Rusiyaya köçürülməsi məsələsi müəyyən edilirdi.

³⁵¹ Yenə orada s. 387.

³⁵² Ədirnə müqaviləsi üçün baxın. Muahedat Mecmuası, I-IV, IV, 70-87; Erim, Nihat. Devletlerarası hukuku ve Siyasi tarihi metinleri, Osmanlı imperatorluğu andlaşmaları, I, Ankara, 1953; Bu müqavilənin Şərqi Anadolu ilə əlaqədar tətbiq olunan yerləri haqqında baxın. Serafettin TURAN. „1829 Edirne antlaşması“ AÜDTCFD, IX, sayı 1-2, Ankara, mart-haziran 1951, s. 111

³⁴⁹ Sadıqov Həsənbala, Azərbaycan Avropa dövlətlərinin diplomatiyasında (1747-1829), Bakı, 2004. s. 334-335.

³⁵⁰ Yenə orada, s. 386.

Müqavilənin bu maddəsi ilə əlaqədar olaraq görülməsi zəruri olan işlər haqqında Osmanlı dövləti tərəfindən bütün yerlərdə olan səlahiyyətliyə məlumat göndərilmişdi. Orada bildirilirdi ki, Rusiya tərəfinə köçmək istəyənlərə heç bir tələb irəli sürülə bilməz. Lakin yaşadıkları yerdən razı olduqlarında onların köçməmələrinə nail olunması da tələb edilirdi. Bunlara baxmayaraq Osmanlı hökuməti ermənilərin Rusiyaya köç etmələrini Ədirnə müqaviləsinin bir tələbi olaraq qəbul etmişdi. Lakin Osmanlı hökumətinin mərkəzdə və yerlərdə olan səlahiyyətliyələrində belə bir fikir də var idi ki, vəziyyətdən razı olan erməniləri köçə zorla aparmaq olmaz. Onların böyük bir qisminin mal və mülklərini asanlıqla tərk etməyəcəyini düşünən hökumət bir qədər sakit idi.

Lakin Osmanlı hökuməti İranda olduğu kimi zor ilə təşkil edilən və əvvəldən hazırlanmış proqram ilə „əhalinin köçürülməsi və yerləşdirilməsi“ planının ola biləcəyini də yaddan çıxarmamışdı. Yerlərdən verilən məlumatlardan aydın şəkildə görünürdü ki, rus səlahiyyətliyələri erməni əhalinin köçürülməsi tədbirlərini müxtəlif vasitələrlə həyata keçirməyə çalışırlar. Bu məsələnin aydınlaşdırılmasında Trabzon valisi Osman Paşanın 14.08.1829-cu il tarixində İstanbula göndərdiyi məlumat çox əhəmiyyətlidir. O, yazırdı:

„Ərzurumda olan general Pankratyev qəza və nahiyələrdə olan əhalinin əkib-biçmələrinin qarşısını alaraq onları köçə zorlayır və təsirli tədbirlər axtarırdı. Ərzurumda olan erməni rəhbərləri „rusiyalıya yaxınlıq“ etdiyindən ermənilərin o tərəfə meyl etmələri də açıq surətdə görünürdü.“³⁵³

Erməni qarabaşlarının³⁵⁴ ardıcıl olaraq Pasin, Mecingerd, Hınıs, Tekmen və Tərçan qəzalarına adamlar yollayaraq buradakı ermənilərin zor ilə köçürülməsinə təsir göstərdikləri

³⁵³ Trabzon valisi Osman Paşanın 14.8. 1829 tarixli mühürlü kaimesi. K. Beydilli. Göstərilən əsəri s. 388.

³⁵⁴ Evlənməsi qədağan edilmiş monastr keşişi, yerlərdə dini rəhbər-Temel türkce sözlük.(KAMUS-I TÜRKÜ) İstanbul 1985, s. 645

açıq şəkildə bildirilirdi.³⁵⁵ Hətta bu məsələnin qarşısını almaq üçün bir başqasının qarabaş olaraq göndərilməsi də istənilirdi.

Valiyə görə köçə qarşı olan erməninin qarabaş olaraq göndərilməsi hadisələrin artmasının qarşısını ala bilirdi. Bundan başqa valinin məlumatında tələb edilən məsələlərdən biri də İstanbuldakı rus elçisi ilə əlaqədar idi. Valiyə görə Rusiyanın İstanbuldakı elçisinə ermənilərin zor ilə köçürüldüyü haqqında məlumat verilməlidir. Ondan tələb edilməli idi ki, bu sahədə zor tətbiq edilməsi haqqında tədbirlərin müqaviləyə zidd olduğunu general Pankratyevə bildirilsin. İki dövlət arasında əhalinin sərbəst, öz iradəsi ilə köç etməsinə icazə verilirdi. „Zorlayıcı və təhrikedici tədbirlərə imkan verilməməsi“ də general Pankratyevə dəfələrlə yazılmış və bu məsələlərdən xəbərdar edilmişdi. Rus generalının bu iradları qəbul etmədiyinə baxmayaraq eyni ilə İranda olduğu kimi rus əsgərlərinin bölgəni tərk etmək vaxtı çatdıqca, əhalinin daha çox təhrik ediləcəyi də məlum idi.³⁵⁶

Bu yazışmalar nəticəsində general Pankratyevin üzəvarı olsa da bir sıra müsbət addımlar atmağa məcbur olduğu da görünürdü. Pankratyev Ədirnə müqaviləsinin ermənilərin köçürülməsi ilə əlaqədar maddəsinin yerlərdə xalq arasında izah edilməsinə başlamışdı. İzah etmə tədbirlərində bildirilirdi ki, Ədirnə müqaviləsinin müvafiq maddəsinə görə ermənilər 18 ay müddətində öz arzuları ilə köç etmək haqqına sahibdirlər. Onların köç etmələrinə heç bir maneə ola bilməz. General Pankratyev rusların erməniləri zor ilə köçürmə tədbirləri haqqında mövcud olan fikirləri aradan qaldırmaq üçün Ərzurumda elanlar da verdirmişdi.

Bu elanlarda köç etmək istəyində olmayanlara müdaxilə edilməyəcəyi bildirilirdi. Lakin əl altından bunun tərsi olaraq təhriklər vardı. Bundan başqa İranda olduğu kimi əvvəlcə

³⁵⁵ Trabzon valisi Osman Paşanın 14.8. 1829 tarixli mühürlü kaimesi. K. Beydilli. Göstərilən əsəri. s. 388.

³⁵⁶ Yəni orada, s. 388.

„qarabaş və dindarlar“ getməyə razı salınırdılar. Erməni keşişləri vasitəsi ilə Ərzurum şəhərində, Ova kəndlərində, Pasin, Mecingərd, Hınus, Tekman və Terhan qəzalarında geniş bir təbliğat aparılmaqda, erməni təəbələri „dəftərə“ qeyd edilməkdə idi.³⁵⁷

Rusiya ilə olan sövdələşməni və dövlətə xəyanətini əvvəllər gizlətməyə çalışan „Qarabaş“, artıq erməniləri zor ilə təhrik edirdi. Hətta elan verdirirdi ki, Rusiyaya gedənlər qarabaşın „dəftərinə“, qalanlar isə məhəllə imamının dəftərinə yazılınsınlar. Məhəllə imamının dəftərinə yazılanların varidatının qarət ediləcəyi və evlərinin dağıdılacağı da bildirilirdi“. Bu kimi ifadələr müvafiq bölgələrdən gələn məlumatlar içərisində var idi.³⁵⁸ Osmanlı hökuməti bu hadisələrə qarşı elə bir əsaslı tədbir görə bilmirdi. Yalnız Rusiyaya köçmək istəməyən ermənilərə zor tətbiq edilməsinə mane olmağı düşünürdü. Hətta ermənilərdən gizlicə gəlib Rusiyaya zor ilə köçürüldüklərini bildirənlər də var idi.³⁵⁹

1830-cu ilin yazında Anadoludan Rusiyaya köçlər başlandı. Köçün önündə müharibə vaxtında vətənə xəyanət edərək ruslarla sövdələşmədə olanlar gedir və getmək istəməyənləri zor ilə aparırdılar. Köçürülənlər içərisindən geriyyə qaçanlar da var idi. Onlar imkan tapdıqda geri dönür, müxtəlif yerlərdə gizlənirdilər. Ruslar Ərzurum ermənilərini Axıskada yerləşdirməyi düşünürdülər. Lakin hadisələrin gedişi göstərdi ki, onların həmin yerlərdə saxlanılması çətin olacaq. Çünki onlar imkan tapan kimi geri qayıdırdılar.

Ermənilərin Qarsdan da köçürülmələrində eyni plan həyata keçirildi. Qarsda ermənilər ruslarla sövdələşmədə olmuş, yerli müsəlmanlara qarşı həddən artıq sərt davranmışdılar. Buna görə də ruslar çəkildikdə qarşılıq ermənilər də

onlarla birlikdə gedirdilər. Ruslar və ermənilər Qarsda və ona daxil olan yerlərdə müsəlmanların mal-mülkinü qarət etmiş, onları bölgəni tərk etməyə zorlamışdılar. Əkin yerləri əkilməmişdi. Bölgəni aclıq bürüdüyündən hökumət əhalini təmin etmək tədbirləri həyata keçirməyə məcbur idi.

Anadolunun hər yerində ermənilərin köçü ilə əlaqədar eyni plan həyata keçirilirdi. Bayburt işğal edildikdən sonra ermənilər ruslar tərəfindən Ərzuruma göndərildi. Şəhəri tərk etdikdə isə Bayburt qalasını bir neçə yerindən lağım qazaraq dağıtmış, şəhərdəki cami, məscid və evlərin hamısını yandırmışdılar. Həmin vəziyyət Eləşgirdə və başqa yerlərdə də eyni şəkildə davam edirdi. Bu evlərin başqalarına qalmasına imkan verməmək və eyni zamanda gedənlərin geri dönmələrinə şəraitin olmaması üçün edilirdi.

1826-28-ci illər Rusiya-İran və 1828-29-cu illər Rusiya-Osmanlı müharibələrinin spesifik nəticələri ondan ibarət olmuşdur ki, sonda müharibənin gətirdiyi yerlər ciddi etnik dəyişmələrə, xüsusən də müsəlmanların sayının azalmasına və coğrafiyada xristian amilinin fəallaşmasına səbəb olmuşdur. Rusiya bu müharibələrdə yalnız qalib gəlməklə kifayətlənməmiş, müharibənin sonunda o coğrafiyada yaşayan hər iki dövlətin xristian təəbələrini də bölgədə hiss ediləcək dərəcədə „sürüb götürmüş“, başqa bir ərazidə, yeni bir etnik xristian coğrafiyası meydana gətirməyə başlamışdı.

Burada dövrün bir özəlliyinin də qeyd edilməsi lazım gəlir. O zaman dünyada, xüsusən Avropada qəbul edilmiş siyasi düşüncələrdən³⁶⁰ biri ölkənin əhalisinin çoxluğunu

³⁵⁷ Erzurum valisi Hasan Paşanın 6.5.1830 tarixli mühürlü kaimesi. K. Beydilli. Göstərilən əsəri, s. 388.

³⁵⁸ Yenə orada, s. 388.

³⁵⁹ Yenə orada, s. 389.

³⁶⁰ Təəbələrin-ölkə əhalisinin sayını artırmaq siyasəti yeni tarixdə daima Avropa hökmdarlarının daxili və xarici siyasətlərinin gündəliyində olmuşdur. Böyük Fridrixin (1786-cı ildə ölmüşdür) belə bir idarəçilik zehniyyəti var idi. Fridrix „əgər türklər və dinsizlər gəlib ölkəyə yerləşsələr, onlara məscidlər və məbədlər inşa etdirərəm“ deyərək ölkələrin həyatında təəbə sayının əhəmiyyətini qeyd etmişdi. Əslində bu siyasət Avropa üçün yenilik olmasına baxmayaraq Osmanlı dövləti həmişə həmin siyasəti təqib etmişdi. Fransadan hugenotlar qovulanda da, qaraçılar Avropada „arzu olunmayan“ elan ediləndə də və nə qədər müxtəlif millətlərin Avropa sərhədləri içərisində yaşamaları qadağan edildikdə Osmanlı dövləti onlara qucaq açmışdı. Daha ətraflı baxın. Kemal Beydilli.

həmin ölkənin ən mühüm zənginlik, güc və qüvvət mənbələrindən biri hesab edilməsi idi. Rusiya Osmanlı təbəələrini „sürüb apardıqda“ onu ən mühüm zənginlik mənbəyindən məhrum etdiyini də bilməmiş deyildi. Bu, bir tərəfdən Osmanlı dövlətinin xəzinəsini gəlir mənbəyindən məhrum edirdi, digər tərəfdən Rusiyanın vergi ödəyicilərinin və istehsalçıların sayının artmasına təsir göstərirdi.

Rusiya erməniləri Osmanlı dövlətinin sərhədləri boyunca əraziyə yerləşdirərək faktiki olaraq „bufer bölgə“ haqqında planlarını həyata keçirirdi. „Bufer bölgə“ və ya türklərin yeni tarix mənbələrində ifadə edildiyi kimi „sərhəd şəridi“³⁶¹ yaradılması məlum məsələ idi. Bu müharibələr dövründə xüsusən sərhəd bölgələrində yaşayan ermənilərin ruslarla işbirliyində olmaları Osmanlı dövlətinin yerlərdə olan səlahiyyətliyərinə məlum idi. Faktiki olaraq rusların sərhəddində olan Osmanlı bölgələrində xristianların-ermənilərin ruslara kömək üçün toplanmaları əməliyyatlarda mühüm rol oynayırdı.

Rusiya İrandan və Şərqi Anadoludan köçürdüyü ermənilər vasitəsi ilə Azərbaycan bölgələrindən bir əsgəri kordon meydana gətirirdi. Rusiyanın bu planları qarşısında Osmanlı dövləti faktiki olaraq hərəkətsiz qalmış, ruslarla sərhəddə xristianların-ermənilərin yaşamasını vaxtında aradan qaldırmamışdı. Halbuki Osmanlı dövlətinin hələ 1828-29-cu illərin rus-türk müharibələrindən öncə Rusiya ilə olan sərhədləri müsəlmanlaşdırmaq tədbirlərini gerçəkləşdirməyə imkanı və səbəbləri vardı.

Müharibədən əvvəl Qars mühafizi sərhəd bölgələrini daima diqqətdə saxlamışdı. Buna görə də bölgəni yaxşı bildiyi

üçün dövlətin səlahiyyətliyərinə təkliflərini göndərmişdi. Bölgənin nəzarət altında tutulmasını, rus tərəfinə gedib-gələnlərin qarşısının alınmasını, məlumat göndərilməsinin, xəbərləşmələrin və düşməne xeyir verəcək məlumatların göndərilməsinin qarşısının alınmasını təklif edirdi. Bunun üçün erməni təbəələrin o bölgədən uzaqlaşdırılması və onların yerinə müsəlmanların yerləşdirilməsini təklif edirdi.³⁶²

Qars mühafizi son məlumatını 11.03. 1828-ci ildə göndərmişdi. Lakin Osmanlı dövlət səlahiyyətliyərinin bu məsələni lazımi dəqiqliklə həll edə bilməmələri əslində çox yanlış olmuşdur. Halbuki o zaman dünyanın müxtəlif ölkələrində olan nümunələrdən faydalanaraq Osmanlı dövləti bu təklifi yerinə yetirər və rusları sərhəd bölgələrində yaşayan xristianların köməyindən məhrum edə bilərdi.

Ermənilərin Cənubi Azərbaycandan və Şərqi Anadoludan köçürülmələrində əsasən eyni metodun tətbiq edilmiş olduğu görünür. Cənubi Azərbaycanda polkovnik Lazarevin əliylə həyata keçirilən köçürmə, Şərqi Anadoluda da general Pankratyevin əli ilə həyata keçirilirdi. Erməni din rəhbərləri hər dəfə olduğu kimi bu dəfə də köçürmənin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayırdılar. Dini rəhbərlər ermənilərin köçürülməsində müxtəlif vasitələrdən – mallarını qarət etmək, evlərini yandırma və başqa təzyiqlər vasitələrindən istifadə edirdilər. Kilsə, xüsusi ilə katolikos Nerses bölgəyə gələn rus birliklərinə hətta bələdçilik edirdi.³⁶³

Rusların erməniləri köçürmələri ciddi təşkilata bağlı idi. Erməniləri köçə təşviq və həvəsləndirən xüsusi vəzifəliyərlər (ərbaş, rəis, başçı) vardı. Bunlar Şərqi Anadolunun hər yerində fəaliyyət göstərirdilər. Onlar ermənilərin köçürülməsi ilə

Büyük Friedrich və Osmanlılar. XVIII yüzilyda Osmanlı-Prusya münasebetləri. İstanbul 1985, s. 195.

³⁶¹ Əslində dövlətlər arasında bu kimi bölgələrin yaradılması yeni deyildi. Hələ XVI yüzilydan bəri Avstriyanın belə bir əsgəri sərhəd bölgəsi (**Militaer Grenze**) ilə Dalmasiyadan Erdelə qədər uzanan minlərcə kilometrlik sahəni uzununa və eninə, xüsusi statuslu xristian əhalini yerləşdirərək türklərə qarşı böyük bir sədd yaratdığı da məlumdur." K. Beydilli. Göstərilən əsəri, s. 406.

³⁶² K. Beydilli. Göstərilən əsəri, s. 405.

³⁶³ Bilal Şimşir. Rumeliden Türk köçləri. Belgeler II, Ankara 1970, Belge N0 6 n117 eki. S. 124-127; 330-331. Sadıqov Həsənbala, Azərbaycan Avropa dövlətlərinin diplomatiyasında (1747-1829), Bakı, 2004. s. 337-340.

yanaşı, köçürülənlərin mal-mülk varlığını da dəftərə-siyahıya yazdırır, köçürülənlərin siyahısını tərtib edir, onların tərəddüd etməsinə, köçdən vaz keçmələrinə imkan vermirdilər.

Cənubi Azərbaycandan və Şərqi Anadoludan nə qədər erməni köçürülmüşdür sualı hamını maraqlandırır. Cənubi Azərbaycandan köçürülən ermənilərin sayı orada köçürmə işlərinin rəhbəri polkovnik Lazarevin vermiş olduğu məlumatda aydın şəkildə görünür. *Üç ay yarımından az davam etmiş köçürmə dövründə 8.249 ev, yəni 41.245 nəfər köçürülmüşdü. 1500 ailəni müxtəlif səbəblərin təsiri ilə yerlərində saxlamalı olmuşdular.*³⁶⁴

*Şərqi Anadoludan köçürülənlərin sayı isə 100.000 nəfər olduğu təxmin edilir.*³⁶⁵ *Osmanlı mənbələrinə görə yalnız Ərzurumdan 4230 ev, təxminən 21.150 nəfər erməni köçürülmüşdü.*³⁶⁶

Beləliklə, 1826-cı ildə iranlılara ruslarla birlikdə hücum etmiş və sonra köç etmək məcburiyyətində qalan ermənilər, 1828-ci ildə Osmanlı dövlətinə qarşı eyni şəkildə hücum etmiş, ölkə içərisində ruslarla sövdələşmədə olan 100.000-120.000 erməni savaştan sonra Rusiyaya köçmüşdü. Bu səbəbdən də 1828-ci ildən əvvəl 80-90%-i müsəlman olan bugünkü Ermənistanda sürgün siyasəti ilə müsəlmanların sayını azaltmaq siyasətini uzun illər həyata keçirmişdilər. Bunun nəticəsində gələcəkdə XX əsrin ikinci yarısında monoetnik Ermənistan respublikasının meydana gəlməsinə nail olacaqlar. *Bu köçürmələr də erməniləri uzun illər azlıq vəziyyətindən çıxarmamışdı. 1877-1878-ci illərdə 70.000, 1985-1986-cı illərdə 400.000 erməninin köç etməsi və Qafqazdakı 400.000 və ya 100.000 müsəlmanın sürgün edilməsi ilə azlıq meydana gətirilmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq 1914-cü ildə ermənilər azərbaycanlılar ilə müqayisə edildiyində azlıqda idilər.*³⁶⁷

³⁶⁴ Polkovnik Lazarevin hesabatı. Bax: S. İ. Qlinka. Ermənilərin Azərbaycana köçürülməsi. Bakı 1995, s. 48-58.

³⁶⁵ Kamuran Gürün. Göstərilən əsər. s. 57; K. Beydilli. Göstərilən əsəri, S. 407.

³⁶⁶ Lütfü Tarihi, II, s. 126.

³⁶⁷ Justin Mc Carthy, „Armenian Terrorism, History as poison, and Antidote” Ottoman archives-yıldız collection the Armenian Question, Tarixi Araşdırmalar və Dökümantasyon

Rusların erməniləri təşkil edilmiş halda köçürdükələrinə baxmayaraq Osmanlı dövləti müsəlmanların Qafqazdan Anadoluya köçürülməsini o zaman dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırmamışdı. Əslində Osmanlı dövlətinin belə bir siyasət qaldırmaması çox əhəmiyyətli olmuşdur. Osmanlı dövləti belə bir siyasət qaldırmış olsaydı bu Qafqazın müsəlman-sızlaşdırılmasında Rusiyaya faktiki olaraq köməklik göstərmiş olardı və bu da o bölgələrin qısa müddətdə xristianlaşmasına yardım olardı. Halbuki Osmanlı dövlətinin Qafqazı tərk etmək məcburiyyətində qalanları qəbul etməsinə baxmayaraq Rusiyanın müsəlmanların bölgəni tərk etmələrini üzüntü ilə qarşılamadığını da bilirdi. Osmanlı dövləti artıq Rusiyanın əhali siyasəti ilə Qafqazı fərqli şəkildə nəzarətində saxlamaq istədiyinin də fərqləndirirdi. Müsəlmanların o zaman, əsasən Qafqazdan Anadoluya gəlmələri isə dövlət tədbiri olmayıb köçkünlərin o yerlərdəki təqiblərdən qaçıb canlarını qurtarmaq istəyi idi.

Ermənilər dövlətlərini yaratmaq üçün bir sıra amillərə əhəmiyyət verirdilər. Ermənilər yerləşməyi və dövlətlərini təşkil etməyi düşündükləri ərazilərdəki xalqların onlara münasibətinə, dövrün şərtlərinə, millətlərarası münasibətlərin vəziyyətinə diqqət yetirir və imkan olduqda onlardan faydalanmağa çalışmışdılar. 1828-1829-cu illərdəki rus-türk müharibəsindən sonra Şərqi Anadoludan Azərbaycana və Rusiyaya 150.000-ə³⁶⁸ qədər erməni köçürülmüşdü. O zaman Rusiyanın ermənilərin köçürülməsində məqsədi sərhəddində Osmanlı dövlətinə və İrana qarşı bir hərbi bölgə yaratmaq idi.

1877-78-ci ildə Rusiya ilə Osmanlı dövləti arasında olan müharibə sonunda ermənilər Azərbaycana və Rusiyanın daxili bölgələrinə köçürülmüşdülər. Bu 1878-ci ildə 85.000, 1894-cü

Merkezleri Kurma ve geliştirme Vakfı, İstanbul, 1989, c.1, s. 74; 1914-cü ildə Rus rəsmi statistikasi(əvvədə bax)

³⁶⁸ Kemal Beydilli. Göstərilən əsəri, s. 368, 406-407.

ildə 90.000, 1897-ci ildə 10.000 olmuşdur.³⁶⁹ XX əsrin əvvəllərində Rusiyanın milli siyasətində ermənilər gündəlikdəki yerlərini qorumaqda idilər. Burada bir məsələnin qeyd edilməsinə xüsusi ehtiyac vardır. Çox maraqlıdır ki, Rusiyanın ermənilərə münasibəti dəyişdiyi zamanlar belə ermənilərin köçürülərək Qafqazın müxtəlif yerlərinə yerləşdirməsi siyasəti dəyişmədi.

Tarixdən məlum olduğu kimi XX əsrin əvvəllərində Rusiyanın ermənilərə münasibəti dəyişmiş, siyasi məqsədləri üçün onlarla azərbaycanlılar arasında qanlı qırğınların meydana çıxmasına nail olmuşdur. Lakin maraqlıdır ki, belə bir vaxtda da ermənilərin köçü əvvəki dövrlərdən daha əhatəli davam etməkdə idi. Mənbələrdə 1908-ci ildə Qafqaza köçürülən ermənilərin sayının 1.000.000 olduğu³⁷⁰ haqqında məlumat vardır.

1828-1829-cu il müharibəsi dövründə ruslar Ərzuruma doğru hərəkət etdikdə təbliğata uyan ermənilər onları nümayişlə qarşıladılar. Sonra müqavilə imzalandıqda Osmanlı-Rusiya sərhədlərində yaşayan xalqlar üçün də seçmə haqqı tanındı ki, bu onlara ya Osmanlı dövlətində, ya da Rusiyaya birləşdirilmiş ərazilərdə yaşamağa imkan verirdi. Bu səbəbdən müqavilə imzalandıqda türklər, azərbaycanlılar, ermənilər həmin haqdan istifadə etmişdilər. Nəticədə 100.000-dən artıq erməni Ərzurum və Alaşkird bölgələrindən Rusiyaya keçmişdilər.³⁷¹

Burada çox halda əhəmiyyət verilməyən, gizli bir siyasət haqqında da danışmağa ehtiyac duyulur. Bu, Rusiyanın xarici siyasətində Qafqazda, o cümlədən Azərbaycana daxil olan torpaqlarda əhalinin köçürülməsi ilə *xristian çoxluğu yaratmaq təşəbbüslərindən* başqa bir şey deyil.

³⁶⁹ Yasin Aslan. Göstərilən əsəri, s. 51-52.

³⁷⁰ Yəni orada, s. 51-52.

³⁷¹ R. Hovannisian. Armenia on the Road to Independence, s. 9; Kamuran Gürün, Göstərilən əsəri s. 57

Bu siyasətin Rusiya üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən ikinci tərəfi Qafqazdan müsəlmanların başqa regionlara köçürülməsi idi. Hər halda o zaman Qafqazda olan müsəlmanlar (azərbaycanlılar, kürdlər və başqaları) üçün Avropaya və digər coğrafiyalara yerləşmək imkanları çox az idi. Qafqazdan azərbaycanlılar sıxışdırıldıqda köç etdikləri yerlər Osmanlı imperatorluğuna daxil olan torpaqlar idi.

Ermənilərin Qafqaza doğru hərəkət edən köç dalğaları hər dəfə əks dalğaların da Anadoluya doğru hərəkətinə müəyyən dərəcədə təsir göstərmişdir. Bu vəziyyəti belə bir faktdan görmək olar ki, Qafqaza ermənilərin böyük köçü yerləşdikdən sonra oradan köç edən müsəlmanların sayı da artmışdır. Qafqazda əhali sayının ermənilərin xeyrinə dəyişməsinə əhəmiyyət verən Rusiya ermənilər gəldikdə azərbaycanlıların da köçürülməsinə imkan verirdilər. „*Qafqazda həyata keçirilən istilalarda, yerli xalqın zorla torpaqlarından sürgün edilməsi, rus siyasətinin çox təsirli bir vasitəsi oldu.*“³⁷² Bu siyasətlərin nəticəsində Qafqazla Anadolu arasında köç mütəmadi olaraq davam etmişdir. Nəticədə Qafqaz müsəlmanları qafqazlı olduqları qədər, həm də Anadolu müsəlmanları idilər. Son yüz ildəki köçlər onlar arasındakı münasibətləri möhkəmləndirmişdi.³⁷³

*Bunun nümunəsini I Dünya savaşı illərində çox aydın görmək mümkündür. O zaman Şərqi Anadoludan Qafqaza 400.000 erməni köç etmiş, onların yerinə Qafqazdan 400.000 azərbaycanlı köçürülmüşdü.*³⁷⁴

„Rusiyaya gedən bu ermənilər İrəvan, Ahalkələk və Axıska bölgələrində yerləşdilər. Gələcəkdə Ermənistan respublikasının özəyini təşkil edəcək İrəvan əyalətinin əhalisinin

³⁷² Justin Makkarti. Göstərilən əsəri, s. 19.

³⁷³ J. Makkarti. Ölüm və sürgün. s. 138-139

³⁷⁴ Justin Mc Carthy. Armenian Terrorism; history as Poison and Antidote, „International Terrorism and The drug connection, Ankara, 1984, s. 91

əksəriyyəti müsəlmanlar (azərbaycanlılar-S.H) idi".³⁷⁵

Ermənilər müstəqilliyi fərqli şəkildə görürdülər. O zaman Rusiyaya birləşmiş Polşa fərqli bir statusa sahib idi. Konstitusiyası olmasına baxmayaraq Rusiyanın kral tacına bağlı idi. Rusiya imperatorunun titulunda imperator adı ilə yanaşı „Polşa kralı“ ünvanı da yazılırdı. Ermənilər müstəqilliklərinin başlanmasını polşalılar üçün olduğu kimi ilk vaxtlarda kralın titulları içərisində „Ermənistan kralı“ titulumun keçəcəyini ümid edirdilər. Lakin o zaman bu məsələ onların düşündükləri kimi həll olunmadı³⁷⁶.

XIX əsrin sonlarında Rusiyada erməni məsələsi

Avropa dövlətlərinin fərqli sahələrdə təzyiqləri Osmanlı dövlətində ermənilər üçün çox rahat şərait yaratmışdı. Bu, onları nəinki sakitləşdirmiş, əksinə, dövlətlərini qurmaq iştahalarını daha da artırmışdı. Bu zaman Osmanlı dövlətində olan ermənilərin mübarizəsi müstəqil Ermənistan yaradılması istiqamətində həyata keçirilirdi.

Osmanlı dövlətindən fərqli olaraq Rusiyada ermənilər geniş hüquqlara sahib olmasalar da imkan olduqda azacıq haqlardan da istifadə etməyə çalışırdılar. Belə ki, Osmanlı dövlətində olan ermənilərlə Rusiyada yaşayan ermənilər arasında bir həmrəylik həyata keçirildi.

Lakin bu münasibətlərdə bir mühüm cəhəti də nəzərə almaq lazım gəlir. Rusiyadakı ermənilərin irəli çıxanları müstəqillik haqqında düşündüklərinə baxmayaraq onun Rusiya şəraitində həyata keçirilməsinə dövlətin qanunlarının sərtliyi üzündən imkan yox idi. Buna görə də Rusiyadakı erməni liderləri onun reallaşmasını yaşadıkları ölkədə deyil, ermənilərin böyük iqtisadi imkanlara sahib olduqları, yüksək

vəzifələrdə çalışdıqları Türkiyədə həyata keçirməyə üstünlük verirdilər.

Rusiya hökumətinin sərt tədbirlərinə baxmayaraq ermənilər Osmanlı dövlətində baş verən hadisələrdən təsirlənməmiş deyildilər. Çar II Aleksandr dövründə Rusiyada ermənilərə qarşı nə qədər sərt siyasət həyata keçirilmiş olsa da ölkənin rəhbərlərinin xarici siyasətində bir xristian təəssübkeşliyi siyasəti davam edirdi. Bu azlıqda olanlara Osmanlı dövlətində başlanmış olan hərəkətləri öyrənmək və onların Rusiyada tətbiq edilməsi imkanlarını araşdırmağa şərait yaradırdı.

Lakin 1881-ci il II Aleksandra qəsd hadisəsi Rusiyanın daxili siyasəti ilə yanaşı xarici siyasətində də əsaslı dəyişmələrin meydana çıxmasına səbəb oldu. 1877-1878-ci il rus-türk müharibəsindən və II Aleksandrın öldürülməsindən sonra Rusiyanın daxildə milli sahədə siyasəti, o cümlədən ermənilər ilə əlaqədar siyasəti əsaslı şəkildə dəyişdi. Burada daxili siyasət sahəsində ilk nəticələr bundan ibarət oldu ki, ölkədə xristian himayəçiliyi siyasətinin yerini qatı rus millətçiliyi tutmağa başladı.

XIX əsrdə Rusiya ilə dəfələrlə müharibə etməsinə və məğlub olmasına baxmayaraq Osmanlı dövləti ilə münasibətlərə ehtiyacı var idi. Rusiyanın Şərqi siyasəti beynəlxalq münasibətlər sistemində olan dəyişmələrə uyğun olaraq Osmanlı dövləti ilə yaxınlaşmağı, bundan İngiltərəyə qarşı istifadə etməyi tələb edirdi. 1870-ci illərin sonlarına doğru İngiltərə ilə Osmanlı dövlətləri arasında olan münasibətlər Rusiyaya bu imkanı verirdi. Lakin XIX əsrin 70-ci illərinin sonuna doğru Avropada tarazlıq siyasətindən istifadə edən Rusiya Almaniyaya doğru meyl edirdi. Rusiya millətlərarası münasibətlər sistemində meydana çıxan dəyişiklərdən İngiltərəyə qarşı istifadə etməyi düşünürdü.

Bu səbəbdən də Rusiya üçün Osmanlı dövlətinə yaxınlaşmaq siyasətinin həyata keçirilməsində erməni amili mühüm rol oynayırdı. Rusiya özünün erməni siyasətini tənzim

³⁷⁵ Ə.E.D.Allen.Gaucasian Battlefields, s. 43; Kamuran Gürün. Göstərilən əsəri, s. 57-58

³⁷⁶ Kamuran Gürün. Göstərilən əsəri, s. 57-58

etmədən Osmanlı dövləti ilə münasibətlərini dəyişmək fikrinin gerçəkləşməsi imkanının olmadığını düşünürdü. Bu səbəbdən də III Aleksandr dövrünün başlanğıcında Rusiyanın erməni siyasəti onları açıq şəkildə xristian təəssübkeşliyi ilə himayə etmək siyasətindən, müvəqqəti olaraq üz çevirmək siyasətinə, türklərə qarşı olan təhrikləri zəiflətmə siyasətinə keçmək idi.

III Aleksandr bu siyasəti öz ölkəsində də həyata keçirməyə başladı. Erməni tarixçiləri III Aleksandr dövründə Rusiyanın daxili siyasətində olan dəyişmələri-ermənilərə qarşı təzyiqləri, onlar arasında öldürülmə, erməni kilsəsinin mallarının zəbt və müsadirə edilməsini³⁷⁷ Qolitsinin siyasətinin həyata keçirilməsi kimi qiymətləndirirlər.

Bu səbəbdən də erməni komitəçiləri və partiyaları da Rusiyada olan dəyişmələri diqqətlə izləyirdilər. Ermənilər dövlət qurmaq düşüncələrinin Rusiyada qəti şəkildə mümkün olmadığını bildiklərindən qüvvələrindən, o cümlədən Rusiyada olan maddi və mənəvi imkanlarından Osmanlı dövlətində istifadə etmək fikrini əsaslı şəkildə həyata keçirməyə çalışırdılar. Rusiyada olan vəziyyət ermənilərə görə orada dinc yolla davalarının uğur qazanmasına nail olmaq imkanını aradan qaldırdığından „Rusiyada da silah qaldırmaq məcburiyyəti meydana çıxmışdır.“³⁷⁸

Rusiyada ermənilərlə əlaqədar olaraq dinc dövr başa çatmışdır. Artıq ermənilər də rusların şovinist siyasətini dadmaqda idilər. Bunun nəticəsi olaraq 1884-cü ildə ermənilərin Tiflisdə nəşr etdikləri „Mişak“ qəzetinə təzyiq edildi, sonra da bağlandı. Hadisələrlə əlaqəsi olanlardan bir hissəsi Sibirə sürgün edildi.

O zaman ermənilərin dəstəyi ilə Eçmiadzin katolikosluğuna seçilmiş İstanbul patriki N. Varjabedianın bu təyinatı Rusiya tərəfindən qəbul edilmədi və yeni seçilən katolikosun Rusiya ərazisinə daxil olmasına icazə verilmədi.

³⁷⁷ Esat Uras. Göstərilən əsəri, s. 368.

³⁷⁸ Taşnaksutyun tarixi, s. 336; Esat Uras. Göstərilən əsəri. s. 368.

Rusiyanın erməni siyasətini dəyişməsi başqa sahələrdə də aydın şəkildə görünürdü. 1885-ci ildə erməni məktəbləri bağlandı. 1896-cı ildə bir çox erməni ziyalıları tutularaq Sibirə sürgün edildi. Ermənilərin „xeyirsevərlər“ adlı cəmiyyətləri də bu siyasətdən nəsiblərini aldı. Onlar da bağlandı, mətbuatları üzərində ciddi senzura nəzarəti qoyuldu.

Bu siyasət XX əsrin əvvəllərində də davam edirdi. Erməni məsələsi II Nikolayın daxili siyasətinin gündəliyində idi. II Nikolayın 1903-cü ildə verdiyi fərmanında erməni kilsələrinin mallarının müsadirə edilməsi tələb edilirdi.

Qafqaz canişini Qolitsinin ermənilər haqqında təqdimatı

Qafqaz canişininin bölgədə yaşayan ermənilər ilə əlaqədar o zaman çox məşhur olmuş və əvvəldən gizli indeksi ilə çara təqdim edilmiş təqdimatı var idi. Bu təqdimat çara verildikdən bir il sonra erməni mərkəzlərinə məlum olmuşdur. O zaman Qafqaz canişininin haqqında danışdığımız təqdimatı barədə „Daşnaksutyun“ komitəçilərindən Aknuni „Qafqazın yaraları“ adlı kitabında aşağıdakı açıqlamaları vermişdir:

„1898-ci ilin ilk baharında şahzadə Qolitsin Tiflisdən Peterburqa gedir. Çarın hüzuruna qəbul olunur və bu arada çara ermənilər haqqında təqdimatını verir. Bu təqdimat bir il sonra meydana çıxarılmışdı. Təqdimat guya ya maaşı az və ya hökumətə qarşı olan bir məmur tərəfindən oğurlanaraq surəti çıxarılmış, erməniyə satılmış və erməni də həmin təqdimatı bir ingilis qəzetinin müxbirinə vermişdi. Təqdimatın bir həftə sonra Londonda nəşr edilməsi ilə əlaqədar olaraq Peterburq alt-üst olmuş, məmur işindən qovulmuş, Peterburqda yaşayan bir qafqazlı həbs edilmişdi.“³⁷⁹

Qolitsinin çara təqdim etmiş olduğu və ermənilərin satın alaraq Londonda qəzetdə nəşr etdirmiş olduqları sənədi

³⁷⁹ Taşnaksutyun tarixi, s. 336; Esat Uras. Göstərilən əsəri. s. 368.

Rusiyanın erməni siyasətinin açıqlanması ilə əlaqədar olaraq verilməsinə ehtiyac vardır. Qolitsinin təqdimatı iki hissədən ibarət olmuşdu. Birinci hissədə:

1. Ermənilərin fəaliyyətləri və məqsədləri;
2. Katolikos və Eçmiadzin Sinodu;
3. Ermənilərin ibtidai məktəbləri;
4. Qafqazda erməni mətbuatı;
5. Ermənilərin qəsəbədən kiçik yaşayış məskənlərinin idarəsi;³⁸⁰
6. Xeyriyyə cəmiyyətləri;
7. Bələdiyyə məclisləri.

İkinci hissə ərazi qanunları, köçürülmüş ruslar və sairə məsələləri əhatə edirdi.

1) *Erməni fəaliyyətləri*: Erməni fəaliyyətləri dövlət müstəqilliyinin qurulmasını hədəf alır. Bu hərəkətlər şəhər camaatının ziyalı hissəsi ilə ruhaniləri arasında geniş yayılıb. Kəndlərə isə hələ az təsir göstərmişdir.

Bu fəaliyyətlərin təhrikçiləri, ilk dəfə din xadimi, erməni mətbuatı, xarici ölkələrdə olan komitəçilərdən ibarətdir. Vəziyyət ermənilərin təhlükəli fəaliyyətlərindən xalqın başqa hissəsini qorumaq üçün, hökumət tərəfindən daha əsaslı və davamlı tədbirlərin görülməsinə ehtiyac olduğunu göstərirdi.

Qafqazda olan ermənilərin sayı, başqa azlıqda olan xalqlarla müqayisə edildikdə o qədər azdır ki, bunlar hökumətin sülh və təhlükəsizliyi üçün bir təhlükə təşkil edə bilməzlər. Bundan başqa bölgələrdə olan idarəçilər, onların hər cür fəaliyyətlərini dərhal boğmaq üçün lazım olan qüvvəyə sahibdirlər.

2) *Katolikos və Eçmiadzin Sinodu*: Keçən ilin sentyabrında, eyni ilin dekabr ayında mənim qəbuluma gəlmiş katolikosu ziyarət etmək üçün Eçmiadzina getmişdim. Bu iki görüşmə

³⁸⁰ Ermənilər sıx yaşadıkları yaşayış məskənlərində daxili idarə işində bir sıra imtiyazlara sahib idi. Bu, onların müəyyən fəaliyyətlər göstərmələrinə imkan yaradırdı. Buna görə də Qolitsin onların bu kimi kiçik yaşayış yerlərində diqqətdən kənar tutulmalarının yolverilməz olduğunu bildirmək məqsədi güdüdü.

zamanı mən belə bir qənaətə gəlmişdim ki, katolikos qocalığı üzündən, müstəqil hərəkət etmək və düşünmək imkanından məhrum olduğundan, ətrafında olan ruhani müşavirlərin təsiri altındadır. Bunların ideyası *Birləşmiş Ermənistandır*.³⁸¹ Bunlar Rusiyadan ayrılma fəaliyyətində olub camaatına həmin hissi aşılamaqda və katolikosla, Sinodla əlaqədar hallarda verdiyi şəxsi əmrlərin daxili işlərdə böyük qarışıqlıqlara səbəb olacağını, xalq ilə dini rəislərinin münasibətlərinin çətinləşəcəyini başa saldım, əmrlərinin qanuni əsaslara uyğun olmasında ısrar etdim.

Məsələni yaxından araşdırdığımda, hökumətlə camaat, xalq ilə katolikos arasında müstəsna bir vəziyyətin meydana gələcəyinə inandım. Bunun nəticəsi olaraq, cahil xalqın gözündə katolikos yalnız erməni kilsəsinin rəisi olmaqla qalmayıb, eyni zamanda Qafqaz ilə Kiçik Asiyaın erməni bölgələrinin birləşdirilməsi fikrini şəxsi nümunəsində təmsil etdiyi inamını yaradacaqdır.

Bununla əlaqədar olaraq fikrim, rus hökumətinin bu nöqtə üzərində ısrarıdır. Katolikos və Eçmiadzin Sinodu qanununa uyğun hərəkət etməlidir (*mütləq mənada*)³⁸². Diqqətlərinə çatdırmaq və Sinodda qanunsuzluqların qarşısını almaq üçün Sinod üzvlərindən iki arximandritin cəzalandırılmasını əmr etdim. Bunlar Vahan Ter Kirkoryans, Nahabed Nahabedyansdır. İkincisi, katolikosun şəxsi katibidir. Özlərinin də Qafqazdan uzaqlaşdırılmalarını lazım bildim. Zati-aliləri də bu tədbirimi təsdiq etdi.

3) *Erməni ibtidai məktəblər*: Çar hökumətinin 14 iyun 1897-ci il tarixli əmrinə əsasən ermənilərin ibtidai məktəblərinin təhsil nazirliyinə təqdim edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu, ermənilərin yeni nəslini kilsə xadimlərinin zərərli təsirindən qurtarılmasında yeganə çarədir. Erməni din

³⁸¹ Kursiv Qafqaz canişini Qolitsinindir.

³⁸² Kursivlə yazılanları II Nikolay Qolitsinin təqdimatını oxuyarkən özü əlyazma şəklində əlavə etmişdir.

xadimləri bu yeni üsulla razılaşımaq istəmirlər. Bununla əlaqədar olaraq Qafqaz hökumətinin qərarı ilə 1897-ci ildə 320 ibtidai məktəb bağlanmışdı. Otuz bir ibtidai məktəb fəaliyyət göstərirdi. Daha sonra bunlardan bəziləri də müəllimlərinin rus diplomlarının olmaması və ya dindarların Katolikoluğun buyruğu ilə həmin ibtidai məktəblərin idarə edilməsi üçün lazım olan pulu verməmələri ilə əlaqədar olaraq bağlandı.

Həqiqətən, çarizmin 12 iyun 1797-ci il tarixli fərmanı, erməni məktəblərinin idarəsinin dəyişməsi haqqında bir şey edə bilmədi. Lakin bu idarələr üçün lazım olan pulun verilməməsi şəraitində yeni məktəblərin açılmasının lazım olmadığı qəbul edilməlidir. Bu səbəblərlə də çar həzrətlərindən erməni məktəblərinə aid avadanlıqların Təhsil nazirliyinə verilməsinin təsdiq edilməsini istədim və bununla əlaqədar olaraq yeni əmrlərinizi gözləyirəm. (*Uyğun görülmüşdü*).³⁸³

4) *Qafqaz erməni mətbuatı*: Tiflisdə nəşr olunan jurnallar ermənilərin ruslarla uyğunlaşmalarına çalışmalı olduqları halda, əksinə, bunları ayıran uçurumu dərinləşdirməyə çalışırdı. Eçmiadzinin rəsmi orqanı olan „Ararat“-da Tiflis qəzetlərinin tabe olduqları üsul və şərtlərə uyğun işlər görməli, yəni senzuradan keçirilməlidir. Çünki bu da məktəblər haqqında hazırlanan üsullara qarşı çıxmış və bilindi ki ermənilərlə rusların bir-birlərinə yaxınlaşmamalarına çalışmışdır. Eyni rus qorxusu, eyni təhlükəli fəaliyyətlər ermənilər tərəfindən nəşr edilməkdə olan rusca qəzetlərdə də mövcuddur. Bu səbəblərdən də ermənilər tərəfində nəşr edilən qəzet və jurnallar xüsusi tədbirlərə, şərtlərə tabe edilməli və özümün nəzarətim altında olmasını istəyirəm. Erməni mətbuatının proqramının canişinlik idarəsi tərəfindən hazırlanacaq bəzi qərarlara tabe olmasını təklif edirəm.

5) *Xeyriyyə cəmiyyətləri*: Erməni xeyriyyə cəmiyyətləri, xeyriyyə işlərindən çox siyasətlə məşğul olurlar. Həqiqətən də

hökumət tərəfindən bu cəmiyyətlərə nəzarət edilməsi, fəaliyyətlərinin və hesablarının dəqiqləşdirilməsi haqqında xüsusi qanunlar vardır. Bunlardan başqa yerli hökumətlərin, nizamnamələrindən nə qədər az olursa olsun çıxdıqları halında onları dərhal bağlamağa hüquqları vardır.

Ancaq bu tədbirlər yetərli deyildir. Mərkəzi Tiflisdə olan, məqsədi xalq arasında təhsili yaymaq və ermənilərə pul ilə yardım etmək olan „Xeyriyyə cəmiyyətlərinin“ Qafqazın bütün şəhərlərində şöbələri vardır. Lakin bu cəmiyyət təhsili millət məsələsinin bir budağı şəklində təqdim edir. Bir neçə il əvvəl bu cəmiyyət, ziyalı gənclər tərəfindən başlanan müstəqillik hərəkatına qoşulmuşdu.

Bu hərəkat səbəbi ilə Yerevan gimnaziyasının müdiri də bir erməni tərəfindən təhqir edilmiş və döyülmüşdür. Alınan tamamlayıcı məlumatdan görüldüyü kimi, bu hadisənin təhrikçilərinin böyük bir qisminin yuxarıda haqqında danışılan cəmiyyətə mənsub olduqları isbat edilmişdir. Bu cəmiyyət pulunun bir hissəsini xarici ölkələrdəki gənc ermənilərin təhsili üçün sərf edir ki, bu da rus hökumətinin prinsiplərinə ziddir.

Əmin-aman, təhlükəsiz olmaq şərti ilə adamların və cəmiyyətlərin təhsillə əlaqədar etdikləri xidmətlər inkar edilməməklə bərabər, bütün bu özəl şərtlər və vəziyyət qarşısında erməni cəmiyyətlərinin etibarlı olmadıqlarını zənn edirəm. Ermənilər yalnız rus təlim və tərbiyəsi ilə işləmək istəməyib, din və irq ayırmayan rus cəmiyyətləri ilə birləşmədikləri üçün, İmperator həzrətlərinə ermənilərin xeyriyyə cəmiyyətlərini bağlamaq üçün mənə icazə verməsini təklif edirəm. (*Məsələni ciddi bir surətdə araşdırmalı*).³⁸⁴

6) *Ermənilərin qəsəbədən kiçik yaşayış məskənlərinin idarəsi* yerli idarələr islahatına çox möhtacdır. Bu idarələrin, məhkəmələrin yenidən nizamlanması lazımdır. Qafqaz kəndlərində hökumətin nəzarəti və təftişi mövcud deyildir. Hər şey, əsasən

³⁸³ Kursivlə yazılanları II Nikolay Qolitsinin təqdimatını oxuduqda özü əlyazma şəklində əlavə etmişdir.

³⁸⁴ Kursiv II Nikolaya aiddir.

çox iş görən və vaxtları işlərini yerinə yetirməyə çatmayan müdirlərin, barışıq hakimlərinin əlində qalmışdır. Batumda, Qars və Artvində bucaqlar (yerli idarələr) idarəsi yoxdur. Məhəllələrin adət-ənənələrinə dayanan mübahisələr, həll edilməsi çətin olan məsələlər həllini gözləyir. Bütün bu məsələlərin Tiflisdə, canişinlik məclisimiz tərəfindən bir qərara bağlanmasına icazə verməyinizi xahiş edirəm. Əgər bunlar Peterburqda Senatoya verilərsə nəticələrini almaq üçün çox gözləmək lazım gələcəkdir. *(Bu münasibətlə heç bir etirazım yoxdur).*³⁸⁵

7) *Bələdiyyə məclisləri* : 1892-ci il qanunu, mülk sahiblərinə bir hüquq vermiş olduğu üçün bələdiyyə məclislərində ermənilərin imtiyazlı bir vəziyyətləri vardır. Buna çarə tapmaq lazım idi. Bunun üçün bucaq müdirlərinin və özlərinə aid aylıq maaşların hökumət tərəfindən təyin edilməsi və təsdiqi, bələdiyyə məclisi üzvlərinin yeni bir qanunla hökumətin nəzarəti altında seçilmələrini və eyni zamanda vəzifələrini uyğun bir şəkildə görməyən üzvlərin vəzifəsindən çıxarılması haqqının da canişinlərə verilməsini təklif edirəm. *(Bu tədbirlər mənə qəbul edilə bilər. Lakin yaxşı araşdırılmalı və düşünülməlidir).*³⁸⁶

Qafqaz canişini Qolitsinin yazdığı təqdimat Rusiyada, o cümlədən Qafqazda ermənilərə qarşı münasibətin sürətlə dəyişməsinə səbəb oldu. Bu təqdimatdan sonra məktəblərə, kilsə mallarına əl qoyuldu. Bundan başqa Qriqoryan məzhəbində olanların ortodokslaşdırılması da həyata keçirilməyə başlandı. Eyni zamanda erməni dili ilə əlaqədar dil qadağanları gətirildi. Mövcud əsgər və məmurların uzaq yerlərdə işlədilməsinə başlandı. Türkiyədəki azadlıqlarla müqayisə edildiyində müthiş bir şəkildə ruslaşdırma siyasəti tətbiq edilməyə başlandı.

Tadeuş Svyatoxovski Qafqazın valisi Qolitsinin

³⁸⁵ Kursiv II Nikolaya aiddir.

³⁸⁶ Kursiv II Nikolaya aiddir.

tədbirlərini fərqli şəkildə qiymətləndirir. Ona görə „1890-cı illərdə çarlıq rejiminin qarşısındakı siyasəti və erməni millətçiliyi ilə çatışması nəticəsində rus-erməni dostluğu pozulmağa başladı. Erməni məktəbləri hökumətin əmri ilə bağlandı. Qriqoryan kilsəsinin Ortadoks kilsəsi ilə birləşməsi üçün təzyiç göstərilirdi. Müsəlmanlarla ermənilər arasındakı münasibətləri istismar edirdilər. 1896-cı ildə Qafqaz valisi olan Qolitsin müsəlmanları tərəflərinə çəkmək üçün bir sıra dəyişikliklər həyata keçirdi. Ermənilər dövlət məmurluq işlərində (50-90% arasında) həddən artıq idi. Şikayətlərlə əlaqədar olaraq bu məmurların sayını azaltıldı və boşalan yerlərə müsəlmanları aldılar.“³⁸⁷

1903-cü ildə çar II Nikolayın təşəbbüsü ilə erməni kilsələrinin sahib olduqları mallar müsadirə olunmağa başlandı. Erməni kilsələri tərəfindən idarə olunan məktəblər də bu tədbirlərdən nəsiblərini aldılar, bağlandılar. Bunlardan fərqli olaraq məktəbləri bağlanmış şagirdlərdən təhsillərini rus məktəblərində davam etmələri tələb edildi. 1903-cü ilin iyun ayında erməni kilsələrinə məxsus mallar və digər əşyalar da müsadirə edildi. Eçmiadzin kilsəsinin uzun illər toxunulmaz olan sandıqları açıldı. Müqavimət göstərən din adamlarının bir qismi vəzifələrindən qovuldular.³⁸⁸

Daşnaksutyun³⁸⁹, katolikosun etiraz üçün istefa verməsini, kilsələrin bağlanmasını, mübarizə üçün erməni gənclərinin

³⁸⁷ Tadeusz Sziętochoński. Müslüman cemaətdən ulusal kimliyə rus Azərbaycanı 1905-1920. İstanbul 1988, s. 68.

³⁸⁸ Rusiyadan fərqli olaraq Osmanlı dövlətində erməni və başqa azlıqda olanların dini müəssisələri toxunulmazlıq statusuna sahib idi. Dini müəssisələrdə dövlətin səlahiyyətliələrinin yoxlamalar keçirməyə haqları yox idi. Erməni kilsələrinə dünyanın harasından olursa olsun göndərilən mallar gömrük yoxlamalarına tabe deyildi. Erməni kilsəsi bu səbəbdən də dünyanın müxtəlif yerlərindən ona göndərilən hər şeyi, həmçinin silahları da heç bir maneə olmadan ala bilirdi. Hətta erməni kilsələrinin ünvanına göndərilən ağır yüklər də yoxlanılmadan rabitə işçiləri tərəfindən təyinatı üzrə çatdırılmalı idi. Bunun nəticəsidir ki, ən etibarlı yer olması ilə əlaqədar olaraq ermənilərin komitəçiləri və fərqli partiyaları kilsələri silah anbarına çevirmişdilər. Türkiyədə bir neçə dəfə üsyanlar dövründə kilsələrdə yoxlama keçirildikdə orada silah cəbbəxanası aşkar edilmişdir.

³⁸⁹ Esat Uras. Göstərilən əsəri, s. 372-373.

birləşdirilməsini, təşkilatlanmasını təklif etdi. Lakin çar II Nikolayın fərmanında kilsə xadimlərinə aylıq maaş veriləcəyinin göstərilməsi səbəbiylə keşişlər kilsələr ilə əlaqədar olan münasibətdən o qədər də təsirlənməmişdilər.

Daşnaksutyunun təşviqi nəticəsində Aleksandropolda (Gümrü) etirazlar keçirilməyə başlandı. Katolikos Hırımyan da Daşnaksutyunla birləşərək hökumətin bu davranışına son qoymasını tələb etmək üçün bir bəyannamə nəşr etdirdi. Bir çox yerlərdə çarpışmalar oldu, lakin bunlar fərmanın tətbiq edilməsinin qarşısını ala bilmədi.

Bu hadisələr nəticəsiz qaldıqda ermənilər dinc vasitələrdən istifadə etməyə çalışdılar. Ermənilər Rusiyanın baş nazirinə müraciət və xahiş məktubları yazdılar, lakin baş nazirdən „çarın əmri geri çevrilməz“ məlumatını aldılar.

Rusiyanın erməniləri himayə etdiyinə aid çox sayda faktlar vardır. Lakin dövlət mənafeyi ilə əlaqədar olaraq onlara qarşı sərt tədbirlər verməkdən də çəkinmirdilər. Uzun zamanlar idi ki, Rusiya üçün onun xristianların himayəçisi olduğu, erməni müəllifləri də Rusiya haqqında „Ümid və azadlığın müqəddəs yeri“ ifadəsindən istifadə edirdilər.³⁹⁰ Lakin bunlara baxmayaraq Rusiyanın ermənilərə qarşı həyata keçirdiyi tədbirlərin nə qədər ağır olduğunu göstərənlər də vardı.

„Rusiyanın cənub vilayətlərindən 50-60 minə qədər erməni, Qolitsin günlərində (Qolitsinin Qafqaz canişini olduğu vaxtlara işarə edilir.–H. S.) rusların təqib və ruslaşdırma siyasəti nəticəsində Amerikaya və başqa yerlərə qaçmışdı.“³⁹¹

Qolitsinin Qafqaz canişinliyi dövründə ermənilərin köç və qaçqın problemləri də vardı. Çox halda bu məsələyə fərqli şəkildə qiymət verilir. Ermənilərin XX əsrin əvvəllərində də Qafqaza köçmələri davam edirdi. Ermənilərin mətbuatda köçəri olaraq göstərdikləri heç də Osmanlı dövlətinin siyasəti ilə əlaqədar deyildi. Burada erməni komitəçilərinin rolunu

xüsusi ilə qeyd etməyə ehtiyac var. Bu onunla əlaqədar idi ki, erməni komitəçilər Osmanlıdakı üsyanlarının uğursuz olduqlarını gördükdə bu üsyanların Qafqaza keçirilməsini düşünürdülər. Erməniləri Anadoludan köçənlər adı altında Qafqaza yerləşdirməyə başlamışdılar. Bu məsələlər sonra daha da nizamlı halda yerinə yetiriləcəkdir.

1901-ci ildə erməni köçkünləri haqqında Rusiya hökumətinin bir qərarı qəbul edildi. Qərara görə erməni köçkünləri ya Rusiyanın vətəndaşlığını qəbul etməli, ya da Rusiya ərazisini tərk etməli idilər.

Qolitsin (1903-cü il) Tiflis kənarında xanımı ilə birlikdə faytonda gəzdirdiyi zaman „Hınçaq“ komitəçilərinin xəncərli hücumuna məruz qaldı, ağır şəkildə yaralandı. Sui-qəsdçilər Qolitsinin mühafizləri tərəfindən öldürüldülər. Bu hadisədən sonra Qolitsin Peterburqa getdi. Yerinə Voronsov-Daşkov gəldi.

Qolitsinə qəsd təşkil edilməsi yalnız onun təqdimatı ilə əlaqədar deyildir. Bu, çarizmin ermənilərə qarşı siyasətinə imkan verdiyi şəraitdə mübarizələrinin bir təzahürü idi. Çarizmin ermənilərə qarşı siyasətinin səbəbi onların müxtəlif xarakterli gizli fəaliyyətləri idi. Çarizm ermənilərdən Osmanlı dövlətinə qarşı istifadə etdikdə onlara qarşı himayə siyasəti həyata keçirir və bu, dövlətin xarici siyasət xəttində aydın şəkildə görünürdü. Lakin ermənilərin Rusiyada başladıkları gizli fəaliyyətlər çarizmə onlara qarşı siyasətini qəti şəkildə dəyişməyə imkan vermişdir. Çarizmin ermənilərə qarşı siyasətinin dəyişməsi müxtəlif şəkildə təzahür edirdi.

Bunlardan biri də ermənilərin başqa azlıqda olan xalqlarla münasibətlərinin pozulması, bir sıra yerlərdə onlar arasında qırğınların meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Rusiyanın işğal etmiş olduğu Qafqazda əhalinin sayına görə aparıcı xalq Azərbaycan türkləri idi. Bu səbəbdən də Rusiya ermənilərə qarşı Azərbaycan türklərindən istifadə edilməsini planlamışdır.

Çarlıq idarəsinin mövqeyi də müxtəlif müəlliflər

³⁹⁰ Esat Uras s 373, Armenia; Travels and studies By, H.F.Lynch, cilt:2, s. 412.

³⁹¹ Yəni orada

tərəfindən təhlil edilmişdi. Bir sıra müəlliflərə³⁹² görə erməni-azərbaycanlı vuruşmalarının başlanğıcında çar hökuməti azərbaycanlılara tərəfdar imiş. Lakin çar hökumətinin azərbaycanlıları müdafiə siyasəti uzun müddət davam etməmişdi. 1905-ci ilin may ayında rus əsgərlərinə „tatarlara atəş” əmri verilmişdi. Rusların müsəlmanlarla əlaqədar siyasətinin dəyişməsi Voronsov-Daşkovun Qafqazın canişini təyin edilməsi ilə əlaqədar olduğu bildirilir... Voronsov-Daşkov çatışmalara son vermək fikri ilə yanaşmırdı. Bunun uzun müddətli və əhatəli bir siyasət olduğu fikrində idi. Qafqaz canişini Voronsov-Daşkov ermənilərin Osmanlı dövlətinə qarşı istifadə edilməsinə tərəfdar siyasətçilərdən biri idi.

O, rus çarı II Nikolaya yazırdı: „Qafqazda türklərlə olan münasibətlərimizin tarixi müddətində, Böyük Pyotr zamanından indiyə qədər rus siyasəti, müharibələrdə bizimlə birlikdə olan ermənilərə dostca münasibət bəsləmək olmuşdu.”³⁹³ Voronsov-Daşkovun çara tövsiyələri Qafqaz ərazisi ilə məhdudlaşmırdı. Daha sonra Osmanlı dövlətinin ərazisində yaşayan ermənilərlə bağlı Rusiyanın siyasətinin müəyyən edilməsinin səbəblərini və yollarını da bildirirdi. Ona görə Rusiya özünə „Türkiyə ermənilərinin qoruyucusu görüntüsü verməli, xüsusən indiki vəziyyətdə, hərbi müdaxiləmizə səhnə ola biləcək ərazilərdə yaşayan xalqların dostluq duyğularını dəstəkləməliyiz.”³⁹⁴

Voronsov-Daşkov ilk fəaliyyətə başlaması ilə 1903-cü ildə Qriqoryan kilsəsinə qarşı alınan qərarın ləğv edilməsini istəmək oldu. 1905-ci ilin avqust ayında haqqında danışılan qərar ləğv edildi. Bu qərarın ləğv edilməsini daşnaklar da daxil olmaqla erməni xalqı minnətdarlıq hissi ilə qarşıladılar.

Qafqaz canişini Voronsov-Daşkov ermənilərə dostluq

siyasəti ilə yanaşdığı təqdirdə, müsəlmanlara qarşı təzyiqli siyasətini həyata keçirirdi. Heç təsadüfi deyil ki, 1905-ci il Tiflis hadisələrində bu münasibət aydın şəkildə görünmüşdür. O, „Tiflis hadisələrində „tatarları” nəzarətdə saxlamaq üçün sosial-demokrat milislərə silah verməkdən də çəkinməmişdir.”³⁹⁵

Qafqazdakı „Çar səlahiyyətliləri ilə daşnakların iş birliyində olmaları hamıya məlum idi. Baş nazir P. A. Stolipin belə irəlində erməni üsyançılarının qarşı yumşaq münasibəti ilə əlaqədar olaraq Voronsov-Daşkovu qınamışdı.”³⁹⁶

Ermənilərlə Azərbaycan türkləri arasında qarşıdurma yaratmaq siyasətindən istifadə etməsində Rusiyanın müxtəlif səbəbləri var idi. Bu səbəblər içərisində ən mühüm olanı uzun illərdən bəri Anadoluda və Osmanlı dövlətinin müxtəlif yerlərində olan erməni türk münasibətləri idi. Rusiyanın əhali siyasəti nəticəsində Qafqazda fərqli etnik vəziyyət meydana gəlmişdi. Qafqaz türkləri ilə Anadolu türkləri biri-birinə qarışmış vəziyyətdə idi. Son yüz ildə Qafqazı tərk etmiş müsəlmanlar bölgə ilə əlaqələrini kəsməmişdilər. Heç təsadüfi deyildir ki, erməni komitəçiləri və ziyalıların böyük hissəsi üçün Anadolu və ya Azərbaycan türkü ayrımı yox idi. Bu hadisələr Azərbaycan türkləri ilə ermənilər arasında Anadoludakına oxşar münasibətlər sisteminin meydana çıxması üçün zəmin hazırlamışdı.

Onlar üçün türk hansı coğrafiyada yaşamasından asılı olmayaraq erməninin düşməni idi. Artıq bu zaman çarizmin siyasətindən asılı olmayaraq „Truşak” adlı erməni qəzetinin „İran və Turan” başlıqlı təfriqə yaradan yazıları münasibətlərin körüklənməsində mühüm rol oynayırdı. „Truşak” erməni və

³⁹⁵ Yenə orada, s.71-72.

³⁹⁶ Борьба с революционным движением на Кавказе в эпоху столыпинский. (Из переписки П. А. Столыпина с Воронцовым-Дашковым), Красный Архив, 34, 3, 1929, s. 144. Tadeusz Szelechowski. Müslüman cemaəten ulusal kimliğe rus Azərbaycanı 1905-1920. İstanbul, 1988, s.71

³⁹² Tadeusz Szelechowski. Müslüman cemaəten ulusal kimliğe rus Azərbaycanı 1905-1920. İstanbul, 1988, s.71

³⁹³ Yenə orada, s.71.

³⁹⁴ Yenə orada, s.71

İran birliyinə işarə edərək yazırdı: „Bu iki milləti daima bir düşmən hədələmişdir. Ortaq və ümumi düşmən bu iki millətin həyat işığını söndürməyə çalışmış və bununla da iki milləti birləşdirmişdi. Bu düşmən də türk millətidir.”³⁹⁷

„Truşak” daha sonra rəngləri daha da tündləşdirir və qeyd etdiyimiz kimi ermənilərin kininin istiqamətini Qafqaz, konkret halda Azərbaycan türklərinə yönəldirdi. Qəzetin yazdıqlarına görə „əslər boyunca türklər kütləvi halda İran və Qafqaza axın etmişlər və bu barbarlar dalğasına qarşı ən böyük əngəl yaradanlar ari irqdən farslar və ermənilər olmuşdu.”³⁹⁸

Rusiya erməniləri katolikosluğuna aid qanun

Ermənilərin geniş yayılmış olduğu ərazilərdən biri də Rusiya imperatorluğu idi. Burada bir məsələnin müqayisə üçün verilməsinə ehtiyac duyulur. Bu vaxta qədər gətirilən faktlardan görünür ki, dünyanın heç bir yerində erməni xalqı Osmanlı dövlətində olduğu qədər xalq və fərd haqlarına sahib olmayıb.

XIX əsrin birinci rübündə Rusiya ilə Osmanlı imperatorluğu arasında olan müharibənin və onun sonunda imzalanmış müqavilələrlə Qafqaz rus çarizminin hakimiyyəti altına keçdi. Bu müqavilələrdəki maddələrdən biri də, təbii ki, Rusiyanın təşəbbüsü ilə ermənilərin yeni istila edilmiş yerlərdə yerləşdirilməsi idi. Həmin məsələ, ermənilərin Qafqazda əsasən Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilməsi sırf siyasi mülahizələrlə həyata keçirildi. Nəticədə uzun illər bundan əvvəl bugünkü müsibətlər üçün zəmin hazırlanmış oldu. Bunlar haqqında ayrıca danışılacaq.

İndi isə o zaman ermənilərin hüquqi vəziyyətinə aid sənədlərə baxmaqla Rusiyada və Osmanlı imperatorluğundakı ermənilərin statusları arasında olan fərqləri aydın şəkildə

³⁹⁷ Memmedzade Mirze Bala. Ermeniler ve İran. İstanbul 1927, s. 8

³⁹⁸ Yəni orada, s. 9

müqayisə etmək olar. Azərbaycanın qərb torpaqlarının Rusiya tərəfindən istila edilməsi ilə orada yerləşən Eçmiadzin dini mərkəzi də onların tabeliyinə keçmiş oldu. Erməni dini mərkəzinin statusunun müəyyən edilməsi ermənilərin vəziyyəti haqqında danışmağa imkan verir.

Rusiya erməniləri lazım gəldikdə öz siyasətinə alət etmək və onların vasitəçiliyi ilə Osmanlı dövlətindəki erməniləri də təhrik edə bilmək üçün tədbirlər hazırlamışdı. Rusiya Şərq siyasətində ermənilərdən bir vasitə kimi istifadə etmək üçün onları öz nəzarətində birləşdirmək siyasəti yeridirdi.³⁹⁹ Bunun üçün 1836-cı ildə Katolikosluqla əlaqədar bir qanun çıxardı.

Rusiyanın hakimiyyəti altına keçdikdən sonra Eçmiadzin dini mərkəzinin haqları müəyyən edildi. Onların fəaliyyəti qanunla müəyyən edilən vəzifələri yerinə yetirməklə məhdudlaşdırılırdı. Erməni millətinin mədəni, dini məsələlərə aid qanunları müəyyən edilmiş oldu. 1836-cı ildə Ohannesin katolikosluğu dövründə ermənilərin dini mərkəzi Eçmiadzinin statusu haqqında qanun⁴⁰⁰ verildi ki, buna beynəlxalq terminologiyada *pologeniya* deyilirdi.

Bu qanuna görə Rusiya, Eçmiadzin katolikosluğunu,

³⁹⁹ Fatih Sultan Məhməd İstanbullu fəth etdikdən sonra bir „Erməni patrikxanəsi” təşkil edərək, bütün ermənilərin mərkəzini təşkil etmişdir. Bununla Osmanlı dövlətindəki kilsələr arasında əlaqələr yaranmışdı.

⁴⁰⁰ 1836-cı il Rusiyanın erməni siyasətində yeni çarların ortaya çıxması ilə xarakterikdir. Rusiya İran və Osmanlı dövlətlərinə qarşı müharibə apardığı dövrdə ermənilərin köməyindən müxtəlif şəkildə istifadə edir, bu səbəbdən də müharibələr qurtarıqdan sonra ermənilər qəti olaraq müstəqillik əldə edəcəklərini umurdular. Lakin müharibələr Rusiyanın qələbəsi ilə başa çatdıqdan sonra onlara bu imkanlar nəinki verilmədi, əksinə onların da başqa xalqlar kimi ilk vaxtlarda verilmiş olan haqlarına qarşı hücumla keçidilər. Qələbədən yalnız qısa müddət sonra ermənilər məmnun qaldılar. Rusiya sərhədlərində yeni bir milli azadlıq hərəkatına qarşı idi və erməniləri ruslaşdırma siyasətinə başladı. Erməni dilini unutturmaq məqsədi ilə 1836-cı ildə erməni ibtidai məktəblərini bağladı. Nerses (Rus-İran müharibəsində könüllü birliklərlə daxil olmuşdur) katolikos olduqdan sonra ardıcıl olaraq rusların bütün təcavüzlərinə qarşı çıxdı. Bunların heç birinin təsiri olmadı. Vəziyyət daha da çətinləşirdi.” Fridtjof Narsen. Armenia and the Near East, George Allen And Unwin Ltd., London, 1928, s. 280-281 S. Kocabaş. Göstərilən əsəri, s. 26-27.

bütün ermənilərin katolikosu ⁴⁰¹ olaraq tanıyırdı. Müxtəlif ölkələrdəki ermənilərin nümayəndələri tərəfindən Eçmiadzin kilsəsində katolikos seçilməsini qəbul edirdi. Qanuna görə Eçmiadzində qəbul olunan qərarlar, müxtəlif ölkələrə təmsilçilər göndərilməsi çarın təsdiqi ilə qüvvəyə minə bilərdi. Qanun Rusiyaya ermənilərə təsir etmək mexanizmini hazırlamaq imkanı verirdi. Çar dünyada olan ermənilərin dini rəhbərlərini, təmsilçilərini seçmək və təsdiq etmək hüququna sahib olurdu. Bu, həqiqətən Rusiyanın dünyanın müxtəlif ölkələrində olan erməni dini liderlərini özünə bağlaması idi. Onların vasitəsi ilə erməniləri Osmanlı dövlətinə qarşı təhrik etməyə imkan əldə edirdi.

Rusiyada erməni dini mərkəzinə verilən haqlar onların dini fəaliyyəti ilə əlaqədar idi. Burada Osmanlı dövlətində olduqları kimi tam hakimiyyətə-dövlət içərisində dövlət statusuna sahib deyildirlər. Eçmiadzin qəbul etdiyi qərarlar üçün seçkili orqan Sinoda müraciət etməli və onun hər məsələdə razılığını almalı idi. Əslində Eçmiadzin ilə Sinodun münasibətləri məsələsi birincinin Rusiyanın idarə orqanlarına tabe tutulması idi.

Sinod *aşağıdakı şəkildə təşkil olunurdu*. Sinod katolikos tərəfindən seçilməli idi. Katolikosun 8 nəfərdən ibarət seçmiş olduğu heyət çara təqdim edilməli, çar onların vəzifə və səlahiyyətlərini təsdiq etməli idi. Katolikos Sinodun da rəisi hesab edilirdi. Eçmiadzinin dini işləri Sinodun nəzarəti altında olub, onun təftişində idi. Rusiya hökuməti tərəfindən bu Sinoda *çinovnik-prokuror ünvanlı* bir rəhbər də təyin edilirdi. Bu hökumət məmurunun-çinovnik prokurorun təsdiqi olmadan Katolikos və Sinodun heç bir səlahiyyəti yox idi.

Osmanlı dövlətindən fərqli olaraq Rusiyada qanunlara görə Eçmiadzinin, onun işçilərinin fəaliyyəti daima nəzarət altında idi. Qanunlar Rusiya hökumətinin səlahiyyəti

nümayəndələrinə dini mərkəzin işlərinə qarışmaq imkanı verirdi. Bu, əslində Osmanlı dövlətinin tam nəzarətsiz buraxmış olduğu, tam səlahiyyətlər vermiş olduğu erməni dini mərkəzinin dövlətdən tam asılı olan bir məmur mərkəzinə çevrilməsiydi. Onlara istədiklərini deyil, Rusiya dövlətinin istədiyini həyata keçirməyə imkan verilmirdi.

Rusiya hökumətinin dini mərkəzlə əlaqədar işləri heç də bununla bitmirdi. Eçmiadzin və digər milli dini quruluşlarda Rusiya hökumətinin müxtəlif ad altında təmsilçiləri vardı. Eçmiadzin dini mərkəzində ortaya çıxan, dini mərkəz tərəfindən nizamlanması mümkün olmayan hadisələr dövlətin dini mərkəzlə „yaxından məşğul olmasını“ tələb edirdi. Sinod bir qədər sonra fasiləsiz olaraq çəkişən bir mərkəzə çevrilmişdi. Bunun da nizamlanmasına dövlətin müdaxiləsi lazım idi. Bütün bu kimi hadisələrə əsaslanan Rusiya hökuməti katolikosun da hökumət tərəfindən seçilməsini müəyyən etdi.

Eçmiadzin və erməni milli quruluşları ilə əlaqədar Osmanlı imperatorluğundan fərqli olaraq Rusiyada sistemik olaraq qanun fəaliyyət göstərirdi. Onların bütün fəaliyyətləri hökumətin nəzarəti altında idi. Eçmiadzinin fəaliyyətində, Osmanlıdan fərqli olaraq yalnız dini işlər əsas tutulmağa başladı. Düzdür, Rusiya tarixində də Eçmiadzinin müəyyən edilmiş qanunları pozduğuna aid faktlar vardır. Lakin Rusiya hökuməti Eçmiadzinin və onunla birlikdə müxtəlif erməni milli quruluşlarının fəaliyyətini, istər Eçmiadzin dini mərkəzinin başçısı katolikosun, istərsə də Sinodun vəzifələri və səlahiyyətlərinin əhatə dairəsini dəqiq müəyyən etmişdi. Osmanlıdakı ilə müqayisə etdikdə burada onların heç bir müstəqilliyi yox idi:

1. Rusiyadakı erməni kilsələri ilə monastirlərinə, məktəblərinə və başqa quruluşların idarəsinə nəzarət etmək;
2. Kilsəyə girmək istəyənlər haqqında əmrlər vermək və uyğun olmadıqda onları uzaqlaşdırmaq;

⁴⁰¹ Dabağyan, „Son Havadis“ qəzeti, 2 iyul 1981, s. 4.

3. Evlənmə ilə əlaqədar həlli çətin olan məsələləri həll etmək;
4. Ölənlər kilsə mənsublarının yetimlərini, dul qalmış arvadlarını himayə etmək;
5. Kilsələrin, monastırların, məktəblərin rəhbərliyində olan rahiblərin, məmurların adlarını, bunlardan ölənlərin, evlənənlərin siyahısını hazırlayaraq hər il daxili işlər nazirliyinə məlumat vermək;
6. Ruhani dairələr və bölgələrin dini rəislərinin gördükləri işləri təftiş etmək və nöqsanlara yol verdikləri halda cəzalandırmaq;
7. Seçimdə iki katolikos namizədini təsdiq etmək üçün çara təqdim edilməsi;
8. Sinod içində bir prokurorun olması;
9. Ruhani bölgələri keşişlər vasitəsi ilə idarə etmək.⁴⁰²

Poloqeniyanı, komandan Peputyans, Tiflis Nersesyan məktəbinin müdiri professor Azkin və Tiflis erməni Marhasası arxiyepiskopu Seropedən təşkil olunmuş bir heyət hazırlamış və son formasının da Qafqazın baş komandanı Rozin, Katolikos Hovanes, general Paskeviçdən ibarət olan bir komissiya təsdiq etmişdir.

Poloqeniyanın prokuror haqqındakı maddələrinin mətnləri aşağıdakı şəkildədir:

Maddə 45-Eçmiadzin Sinodunda xüsusi olaraq və ayrıca bir prokuror olmalıdır. Bu şəxs, Senato, yəni ayin məclisi tərəfindən, rus, erməni dillərini bilən və dövlət xəzinəsindən maaş alan məmurlar arasından seçilir.

Maddə 46- Eçmiadzin Sinodu prokuroru, bütün prokurorların vəzifələrini təyin edən qanunlar və nizamnamələrin tələblərinə görə hərəkət edər.

Bu məmur mübahisələrə və Sinoda təqdim edilən maddələrə baxar və Eçmiadzin patrikinin seçimində iştirak

edər. Mübahisələrə aid mövzuları ədliyyə nəzarətinə, başqa işləri daxili işlərin nəzarətinə təqdim edər. Lusavorçağan erməniləri, Eçmiadzin Sinoduna aid işləri haqqında, Qafqaz və Gürcüstan canişinliklərinə məlumat verir.

1830-cu il Avropa inqilablarından sonra və konkret olaraq Polşa hadisələri Rusiya hökumətinin milli azlıqlara qarşı daha sərt tədbirlər görməsinə təsir göstərdi. Yeni nəslin Avropa hadisələrinin təsiri altında azadlıq mübarizəsinə qalxmasının qarşısını almaq üçün ruslaşdırma siyasətini ardıcıl şəkildə həyata keçirilməyə başlandı. Qafqazdakı 500 erməni məktəbi bağlanaraq 20.000 tələbəsi küçələrə atıldı. Ölkədə terror, təqib və təzyiq sistemi fəaliyyətə başladı.

⁴⁰² Esat Uras. Göstərilən əsəri s.172-173,

VII FƏSİL

1915-Cİ İL HADİSƏLƏRİ, TƏHCİR (YER DƏYİŞDİRMƏ)
QANUNU, ONUN TƏTBİQİ VƏ NƏTİCƏLƏRİ

Təhcir termini

Təhcir termini ərəb dilində olan „hecr“ felindən meydana çıxmışdır. Bir yerdən başqa yerə köç etdirmək, hicrət etdirmək mənasını daşıyır. Ərəb dilinin mütəxəssislərinə görə hecr felində bir sürgün mənası yoxdur. Əslində təhcir deyilən qanunun adı „sevk və iskan“dır (başqa yerə köçürmə və yaşamaq üçün təhlükəsiz torpaqlara yerləşdirmə). Ermənilər və Avropa müəllifləri hadisələri daha da şişirtmək üçün sürgün terminindən istifadə edilməsini məqsədlərinə uyğun hesab etmişdilər. Bu isə mütəxəssislərə görə yalnız tarixi baxımdan deyil, filoloji baxımdan da yanlışdır.

Təhciri meydana gətirən səbəblər

I Dünya müharibəsinin başlanmasından əvvəl Avropa dövlətlərinin dəstəyini alan ermənilər Osmanlı dövlətində və xaricdə (Rusiyada, Qafqazda, o cümlədən dünyanın harasında erməni yaşayırsa könüllülər təşkil edilmişdi.) təşkilatlanmaqla, erməniləri müharibə üçün səfərbər etməklə məşğul idilər. Ermənilərin səfərbər edilməsi üçün Osmanlı dövlətində erməni millət vəkilləri, yüksək dövlət vəzifələrində işləyən ermənilər, patrikxanə rəisləri, kilsə keşişləri, xarici ölkələrin konsulluqlarının işçiləri gizli fəaliyyət göstərir və erməniləri istiqamətləndirirdilər. Bundan başqa erməni komitəçiləri, Osmanlı imperatorluğuna daxil olmayan yerlərdə də ermənilərdən „könüllü birliklər“ təşkil edirdilər.⁴⁰³

⁴⁰³ Sonra könüllü birliklər Türkiyədə milli mücadilə dövründə ingilis və fransızlarla birlikdə legionlara çevriləcəklər.

„Hınçaq“ şöbəsi tərəfindən dünyanın müxtəlif yerlərində – İngiltərədə, Misirdə, Rusiyada, Fransada könüllü dəstələr təşkil olunmağa başlandı. Parisdə doqquz yüzdən artıq erməni könüllüsü azadlıq bayrağı altında ölkənin müdafiə naziri tərəfindən qəbul edilmişdi. 24 avqust 1914-cü ildə erməni könüllülərinin Plava⁴⁰⁴ stansiyasından „dünya müharibəsi“ cəbhəsinə göndərilməsi çox təntənəli təşkil edilmişdir.

Ermənilər Fransadan və başqa ölkələrdən cəbhəyə erməni könüllülərinin yola salınmalarını bir təbliğat vasitəsinə çevirir, Antanta ölkələrinə lazım olan mesajı göndərirdilər. Erməni könüllüləri cəbhəyə yola düşməzdən əvvəl ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmək üçün İngiltərədə Mərkəzi Sarayın qarşısında şəkil çəkdirmişdilər. Bir gün sonra ölkənin qəzetləri erməni könüllülərinin fikirlərinin izahını verirdilər. Ölkənin xarici işlər naziri Sir Edvard Grey ermənilərin bu müharibədən sonra muxtar Ermənistan yaratmaqla uzun illərdən bəri həsrətində olduqları arzularının həyata keçəcəyini bəyan etdi.⁴⁰⁵

Erməni qəzetləri⁴⁰⁶ millət davasının uğurla tamam olmasında „rus ordularının cəhdinin, erməni əsgərlərinin cəsərətinin, ingilislərlə fransızların köməyinin milli qurtuluşda mühüm rol oynayacağına inanurdılar. Osmanlı topraqları və Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan geopolitik və geostrateji vəziyyətləri ilə əlaqədar olaraq müxtəlif intriqaaların oynandığı bir coğrafiya olmuşdur. Avropa dövlətləri planlarını həyata keçirmək üçün müxtəlif, o cümlədən etnik amildən də yeri gəldikcə istifadə edirdilər.

Dünya müharibəsində azərbaycanlılar ermənilərdən fərqli vəziyyətdə idi. Azərbaycanlıların vəziyyətinin fərqli olması onunla əlaqədar idi ki, ölkə 2 quberniya şəklində Rusiya imperiyasının tərkibində olduğundan təbii olaraq müharibədə

⁴⁰⁴ Mehmet Kanar. Ermeni komitelerinin emelleri ve ihtilal hareketleri. Meşrutiyetten önce ve sonra. İstanbul 2001. s. 169.

⁴⁰⁵ Yəni orada, s. 169.

⁴⁰⁶ Yəni orada, s. 282.

onunla birlikdə olmalı idi. Azərbaycanlılar konkret olaraq Rusiyaya qarşı olmasalar da Türkiyəyə qarşı da hər hansı bir hərəkətdə olmaq istəmirdilər. Bu amil I Dünya müharibəsində azərbaycanlıların tərəddüd vəziyyətində olmasını müəyyən edirdi.

Ermənilərin səfərbərliyi sistemli olaraq təşkil edilirdi. Diqqətlə hazırlanmış təlimatları və proqramları var idi. Müxtəlif ölkələrdəki qruplar arasında ciddi koordinasiya vardı. Ermənilərin səfərbərliyinin Osmanlı dövlətinə qarşı çevrilmiş olması onların fəaliyyətini təşkil edən təlimatlarla⁴⁰⁷ tanış olduqda aydın şəkildə görünür. Təlimatlara görə erməni zəruri ehtiyacını belə satıb silahlanmalıdır⁴⁰⁸. Osmanlı dövləti tərəfindən orduya çağırılanlar çağırışla razılaşmayaraq imtina etməlidirlər. Orduya alınanlar silahları ilə birlikdə qaçıb erməni könüllü birliklərinə qoşulmalıdırlar.

Erməni liderlərinə görə müharibə başladığı halda iki plan vardı. Birinci plan bundan ibarət idi ki, rus-türk savaşı başlandıqda, ruslar türklərin üstünə ildırım kimi sürətli, qəfildən və şiddətli zərbələr endirməklə hərəkət edəcəklər. Belə bir vəziyyətdə Qafqazda erməni könüllüləri hazır gözləməlidir. Erməni könüllüləri rus ordularının Osmanlı dövlətinə qarşı hərbi əməliyyatında öncül dəstələr olmalı idi. Onlar türk və kürdlərin erməni xalqına ziyan verə bilməməsi üçün, Şərqi Anadolunun mühüm və hərbi cəhətdən əhəmiyyətli olan yerlərini tutmalıdırlar.

İkinci plan daha ehtiyatlı idi. Onda ermənilərin müdafiəsinə daha çox əhəmiyyət verilirdi. Qafqazın Osmanlı dövləti ilə sərhədlərinin yaxınlarında erməni savaşı birlikləri saxlanmalıdır. Bunlar gözləyəcəklər və Osmanlı dövləti üçün ümitsiz, çətin vəziyyət olduğunda (qırğın, türklərin məğlub olmaları) onlar dərhal sərhəddi keçəcəklər.⁴⁰⁹

Erməni komitəçilərinin bu fəaliyyətini erməni tarixçisi

Dikran Gevorkyan „Osmanlı dövlətinin ermənilərə qarşı yaxşı niyyətini, müsəlmanların ermənilərə eyni vətənin övladı olaraq göstərdikləri qardaşlıq duyğularını istismar edən komitələr, dövlətin təməlinə dinamit qoymaqdan, vətən satqını olmaqdan, qan və atəşə boğmaqdan, iki xalq arasında kin və ayrılıq toxumları əkməkdən vaz keçməmiş, hər fürsəti dəyərləndirmişlər, məqsədlərinə çatmaq üçün hər yolu mümkün hesab etmişdilər.“⁴¹⁰ Bu yolda ruhani liderlərindən, müəllimlərdən, əli qələm tutanlardan öz məqsədlərinin həyata keçirilməsində istifadə edirdilər. Bir tərəfdən riyakarcasına *məsum vətəndaş* rolunu oynadıqları halda, digər tərəfdən türklərin və dövlətin ən bəsit haqlarını tapdamaqdan vaz keçməmişlər.⁴¹¹

Rus orduları Osmanlı sərhədlərini keçər-keçməz komitəçilər, ordudan qaçanlar və erməni dəstələri rus ordusuna qatılaraq onlarla birlikdə Osmanlı ordusuna hücum edəcəkdilər. Osmanlı ordusu ilə əlaqədar teleqraf xətlərini kəsməli, türk ordusuna xidmət edilməsinə və məlumat toplanmasına mane olmağı planlaşdırmışdılar. Müsəlmanların hər yerdə qətl edilməsi qərara alınmışdı. Hər yerdə müsəlmanların köçə məcbur edilməsi tələb edilirdi. Antanta dövlətləri hesabına casusluq edilməsini tələb edirdilər. Bu tələblər erməni liderlərinin hazırlayıb yerlərə göndərdikləri təlimatdakı tələblərin qısa xülasəsidir. Bu təlimat ermənilərin yaşadıkları bütün bölgələrdə qanlı hadisələrin meydana çıxmasının əsas mənbəyi olmuşdur. I Dünya müharibəsi başlanmazdan əvvəl ermənilərin Rusiyanın hərbi qüvvələrində fəaliyyətə başladıkları haqqında müxtəlif mənbələrdə məlumat vardır. İngiltərənin köhnə Ruster-Don səfir köməkçisi Francis Blyth Kinby tərəfindən 6 noyabr 1914-cü ildə ölkəsinin Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi məlumatında yazırdı: „Ermənilər Qafqaz cəbhəsində ruslarla birlikdə türklərə qarşı müharibə etmək üçün hazırdılar və bu könüllülər rus hökuməti tərəfindən silah-

⁴⁰⁷ Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılabı. s. 12-21; Azmi Süslü. Göstərilən əsəri s. 102-104.

⁴⁰⁹ Esat Uras. Göstərilən əsəri s. 596.

⁴¹⁰ Dikran Gevorkyan. Ermeni meselesinde tehçire amil olan sebepler. S. 297-298.

⁴¹¹ Yenə orada, s. 297-298.

landırılmışdır.”⁴¹²

Osmanlı hökuməti bunları bildiyi halda qanun yolu ilə erməniləri əməllərindən çəkəndirməyi qərara aldı və ermənilərin liderlərinə müraciət etdi. Lakin Osmanlı dövlətinin erməni liderlərinə müraciət etməsi onlarda dövlətin zəif olması fikrinin meydana çıxmasına səbəb oldu. Onları daha yeni iddialar irəli sürməyə həvəsləndirdi. Osmanlı dövlətinin erməni camaatına heç bir inamsızlığı olmamışdır. „21 iyun 1914-cü ildə Osmanlı hökuməti səfərbərlik elan etdi.”⁴¹³ I Dünya müharibəsindən əvvəl səfərbərlik elan olunduqda ermənilər də müsəlmanlar kimi orduya çağırılmışdılar. Osmanlı dövlətinin ermənilərə inamsızlığı olsaydı səfərbərliyin onları da əhatə etməsinə imkan verməzdi.

Osmanlı dövləti erməni patriarxına 8 aprel 1915-ci il tarixində Osmanlı ordusunun Baş komandanının vəkaləti ilə 1824 nömrəli sənəd⁴¹⁴ göndərmişdir. Orada təhcirə qədər görülən işlər və xəbərdarlıqlar haqqında geniş məlumat verilirdi. Bunlardan başqa ermənilərin o zamankı fəaliyyətini əks etdirən 1893 nömrəli sənəd də əlavə edilmişdir. Həmçinin ermənilərin səfərbərliyi ilə əlaqədar liderlərinin qərarları öz əksini tapmışdır.

Bitlis valisi Mustafa bəydən 18 sentyabr 1914-cü ildə şifrəli məktub alınmışdı. Orada erməni liderlərinin səfərbərlik ilə əlaqədar qərarları aydın şəkildə görünür. Erməni liderlərinin qərarı: „hərb elan edilənə qədər, sakit və itaətkarlığı mühafizə etməli, hərb elan edilən kimi ordudakı əsgərləri silahlar ilə düşmən tərəfinə keçirməli, ordu çəkilərsə dəstələr qurmalı.”⁴¹⁵

⁴¹²Ermənilər: Sürgün və Göç. Türk Tarih Kurumu, 2004, s. 58.

⁴¹³Dikran Gevorkyan. Erməni meselesində təhcirə amil olan sebepler. s. 300.

⁴¹⁴H. Yıldırım. Göstərilən əsər, s. 57-58.

⁴¹⁵Yenə orada, s. 63; Bu məsələ haqqında erməni tarixçisi Dikran Gevorkyanın da fikri Osmanlı arxivindəki sənədlərlə üst-üstə düşür. „Bölüm rəhbərləri toplanaraq yerlərə aşağıdakı təlimatı göndərmişdilər. „Rus birlikləri sərhəddi keçib, Osmanlı ordusu geri çəkildiyi zaman əlinizdəki hər cür imkanla, hər yerdə eyni vaxtda üsyan edəcəksiniz. Osmanlı ordusu iki atəş arasında qalacaqdır. Dövlətin təməlləri havaya uçurulacaqdır. İdarələr işğal, ərzaq karvanlarına hücum ediləcəkdir. Osmanlı ordusunun irəliləməsi

Osmanlı dövləti „patriarx və Məclisdəki vəkillər vasitəsi ilə ermənilərə rahat durmadıqları təqdirdə dövlət olaraq ən zəruri tədbirləri görmək məcburiyyətində qalacağını bildirmişdi. Bütün bunlardan sonra dövlət özbaşınalıqların, xəyanətlərin qarşısını almaq üçün tədbirlər görməkdə özünü haqlı hesab edirdi. Bütün bu xəbərdarlıqlara baxmayaraq komitəçilər fəaliyyətlərini görünməmiş şəkildə davam etdirməkdə qərarlı idilər.”⁴¹⁶

Osmanlı dövlətinin müdafiə naziri Ənvər Paşa da erməni patriarxını xəbərdar etmişdi. „İmperatorluğun çox ciddi və həyatı mücadilə verdiyi bu dövrdə, hər cür üsyan təşəbbüsü və ya erməni camaatı tərəfindən müsəlmanlara qarşı başlanacaq hər cür hücumlar üsyançı və hücum edənlərə qarşı müdhiş tədbirlər görülməkdir.”⁴¹⁷

O zaman Milli Məclisin sədri Xəlil bəy⁴¹⁸ də məclisin erməni təmsilçilərinə xəbərdarlıq etmişdi. Lakin nəticəsi olmamışdı. „Ermənilər çılğın bir şəkildə, öz dövlətləri Osmanlıya qarşı düşmənlə birlikdə müharibəyə qoşuldular. Gözlənilənlər olacaqdı və oldu.”⁴¹⁹

Rusiyanın dəstəyini alan və onunla bir həmrəylik içərisində olan, ingilis və fransızların da köməyi ilə ermənilər 1912-ci ildən sonra uğurlar qazanmışdılar. 8 fevral 1914-cü ildə Xarici işlər naziri təyin olunan Sədrəzəm Səid Xəlil Paşa ilə Rusiyanın İstanbul elçisi arasında bir müqavilə imzalanmışdı. Şərqi Anadoluda Vilayəti Sittə adı verilən və Van, Ərzurum, Bitlis, Sivas, Diyarbəkir, Mamurətil Əziz(Elazığ) iki hissəyə ayrılırdı. İki hissədən birincisi Ərzurum, Trabzon, Sivas,

halında isə, erməni əsgərləri silahları ilə ordularını tərk edib, dəstələr quracaqlar və ruslara qoşulacaqlar.” Dikran Gevorkyan. Erməni meselesində təhcirə amil olan sebepler. s. 300 H. Yıldırım. Göstərilən əsəri s. 57-58.

⁴¹⁶Dikran Gevorkyan. Erməni meselesində təhcirə amil olan sebepler. S. 299; H. Yıldırım. s. 57-58.

⁴¹⁷Ahmed Rüstəm bey. Cihan harbi, ve türk-erməni meselesi. Bern 1918 (çevirənisi Çengiz Aydın) s. 68

⁴¹⁸Yenə orada, s. 68.

⁴¹⁹Ahmed Rüstəm bey. Cihan harbi, ve türk-erməni meselesi. s. 69.

ikincisi Van, Bitlis, Harput, Diyarbəkir idi. Bu müqavilənin aşağıdakı şərtləri var idi:

1. Şərqi Anadolunun iki hissəsinin rəhbərliyinə seçilən iki müfəttişi böyük dövlətlər təklif edəcək. Osmanlı dövləti də müfəttiş olaraq kimi təyin etmək istədiyini böyük dövlətlərə nota ilə bildirməlidir;
2. Hər müfəttiş öz hissəsində idarə, məhkəmə, polis və jandarmı təftiş edəcək,
3. Torpaqla əlaqədar narazılıqlar müfəttişlərin nəzarəti altında həll edilməlidir;
4. Qanun, nizamnamə və rəsmi sənədlər yerli dillərdə elan ediləcək. Baş müfəttiş icazə verərsə hər kəs məhkəmələrdə və rəsmi dairələrdə öz dilində danışıq biləcək. Ancaq məhkəmə hökmləri türkcə olacaq. İmkan olarsa məhkəmə hökmləri əlaqədar olanların dillərinə çevriləcək;
5. Hər kəs yaşadığı əsgərlik müfəttişliyinin sərhədləri daxilində əsgərliyini yerinə yetirəcək;
6. Həmidiyyə dəstələrinə ermənilər də alınacaq;
7. Hər iki hissədə bir il içərisində seçki təşkil ediləcək;
8. Hissələrdə irq və dinlərə mənsub olanlar müəyyən ediləcək;
9. Jandarma və polis təşkilatlarının işçiləri yarı-yarıya olacaqdır.⁴²⁰

Avropa dövlətləri üçün Osmanlının nə dərəcədə haqlı olmasının heç bir əhəmiyyəti yox idi. Onlar ermənilərin Osmanlı dövlətinə qarşı iddialarından özlərinin siyasətlərini həyata keçirmək üçün istifadə etməyə çalışırdılar. „1915-ci il hadisələri Osmanlı dövləti üçün müdafiə tədbiri olsa da Qladston⁴²¹

⁴²⁰ Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, I/1, Ankara, 1963, s.169-172.

⁴²¹ İngiltərənin baş naziri Qladston Osmanlı dövlətinə olan münasibətini və xristian ermənilərin dəstəklənməsini onların dini mənsubiyyəti ilə əlaqələndirirdi. O zaman onun

(İngiltərə) hay-küy və qınama kampaniyasına başladı.“⁴²²

Fransa⁴²³, İngiltərə və Rusiya Osmanlı dövlətinə 24 may 1915-ci il tarixli nota göndərmişdi. İngiltərənin ermənilərə münasibəti çox qəribə olmuşdur. İngiltərədə nəşr olunan „Daili Chronicle“ qəzetinin 23 sentyabr 1914-cü il tarixli nömrəsində „Yeddinci müttəfiqimiz“ başlıqlı məqalə dərc edilmişdi. Qəzetin məlumatına görə „yeddinci müttəfiqin ermənilər olduğu aydınlaşır. Ermənilər dünya müharibəsinə başdan qoşulmuşlar.“⁴²⁴

Amerikada nəşr edilən „Yeridasart Hayasdan“ qəzetinin 25 iyun 1914-cü il tarixli nömrəsinin baş məqaləsində yazılırdı: „Hınçaq“ təşkilatının fəaliyyəti aydınlaşdırıldıktan sonra „Bu dəqiqə rusların komandası altında 80.000 erməni əsgəri Avstriya və Almaniya ordularına qarşı, 40.000 Türkiyəyə qarşı vuruşur“⁴²⁵ şişirdilmiş yalanları yazırdılar. Əslində bu, təbliğatdan başqa bir şey deyildir. Lakin onun təsdiq olunub olunmaması bir tərəfə qalsın, qəzet erməni millətinin „fəaliyyətini“ dünyaya yaymaq-la, dövlətlərin və ictimaiyyətin diqqətini özlərinə cəlb edirdi.

Bu bir təkzibedilməz həqiqətdir ki, Avropa dövlətləri də ermənilərin Osmanlı dövlətinin düşmənləri ilə sövdələşmədə olduğunu nəinki bilirdilər, əksinə onu müxtəlif vasitələrlə təşviq edirdilər. Yüzbaşı Norman Rusiya ilə ermənilər arasında olan gizli sövdələşməni aşağıdakı şəkildə ifadə etmişdi; „Padişahın

müsəlman düşmənçiliyi həqiqətən də bütün çərçivələri aşmışdı. „Bu lənətli kitabın arxasınca gedənlər mövcud olduqca, Avropa sülh üzvi görməyəcəkdir.“⁴²¹ Ahmed Rüstəm bey. Cihan harbi, ve türk-ermenii meselesi. Bern 1918 s. 68

⁴²² Yəni orada, s. 70

⁴²³ Dünyanın bir çox ölkələrində, o cümlədən Fransada da I Dünya müharibəsi dövründə Osmanlı dövlətinin təcrid siyasəti bu gün də tanqid edilir. Bunlardan biri prof. Stefanos Yerasimosdur. Onun „Birinci Dünya müharibəsi və erməni məsələsi“ adlı əsərində „hadisələrə, dövlətə qarşı xəyanət“ adlandırılmasına üsyan“ kimi baxdıqından, ermənilərin üsyanını haqlı bir səbəbə bağlamağa və türklərin mövzuya yaxınlaşmalarının yalınış olduğunu isbat etməyə çalışmışdı. Prof.Dr. Yusuf Hallaçoğlu. Prof.Dr. Stefanos Yerasimosun Birinci Dünya savaşı və erməni sorunu konferansı üzərində dəyərləndirmələr. s. 7-8;

⁴²⁴ Mehmet Kanar. Ermeni komitelerinin emelleri ve ihtilal hareketleri. Meşrutiyetten önce ve sonra İstanbul 2001, s. 176;

⁴²⁵ Yəni orada, s. 177.

güclərinin Anadoludakı üsyanları yatırdığı təqdirdə Rusiyanın ermənilərə məmnuniyyətlə bütün imkanlarıyla kömək etməyə hazır olduğundan əmin ola bilərlər"⁴²⁶ vədini verərək onları Osmanlı dövlətinə qarşı mübarizəyə təşviq edirdi.

Təhcir haqqında qərarın verilməsi

Osmanlı dövlətinin erməni liderlərinə müraciətləri nəticəsiz qaldığından, müharibə cəbhələrində savaqlar şiddətləndiyindən, erməni üsyanlarının bir xəyanətə çevrilməsindən, həm ön, həm də arxa cəbhədə təhlükəsizliyin çətin vəziyyətə düşdüyündən, yüz minlərlə müsəlmanın öldürülməsinə səbəb olduğundan hökumətin zəruri tədbirlər görməsi lazım olmuşdur.

Böhran dövründə dövlətin təhlükəsizliyini və mövcudluğunu təhlükəyə salanlara, ordudan qaçanlara və hətta müsəlman əsgərlərə vəzifələrini yerinə yetirməyə imkan verməyənlərə, türk əsgərlərinə, jandarmasına, məmuruna hücum edənlərə, mülki əhalini əzənlərə, casusluq, sabotaj və hər cür xəyanəti mənimsəyənlərə qarşı və komitələri dağıtmaq üçün hökumətin 24 aprel 1915-ci il tarixli qərarı verildi.

Bu tədbirlərdən ilki 24 Aprel 1915-ci ildə Daxili İşlər Nazirliyinin qarşısının alınması imkansız olan mənfi fəaliyyətli erməni komitə mərkəzlərinin bağlanması qərarı oldu. Komitə mərkəzlərinin sənədlərinin müsadirə edilməsi və rəhbərlərinin həbs edilməsi haqqında 14 valiliyə və 10 mutasarrıflığa (kaymakamlara-vilayətdən kiçik ərazi idarələrinin rəhbərləri) göndərilən əmrnamə olmuşdur.⁴²⁷

Daxili İşlər Nazirliyinin bu təlimatları ilə əlaqədar olaraq İstanbulda 2345 komitəçi həbs edilmişdir.⁴²⁸ Ermənilərin Avropa və

Amerika parlamentlərində „Soyqırımını anma günü“ olaraq almağa çalışdıqları qərarlar və „soyqırımını ili“ olaraq hər il təntənəli şəkildə qeyd etdikləri, bu həbs edilmələrin tarixidir. Bunların sürgün və ya qətl edilmə ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Lakin bu tədbirlər-erməni komitələrinin bağlanması, başçıların həbs edilməsi hadisələri daha da şiddətləndirmişdi. Təşkilatlanma və silahlanmalar şəhərlərdən ən kiçik kəndlərə qədər yayılmışdı. Bir tərəfdən Osmanlı ordusunun, digər tərəfdən mülki əhalininin təhlükəsizliyini təmin etmək lazım idi. Osmanlı hökuməti son insani çarə kimi müharibə bölgələrindəki xalqın köçürülməsinə və təhlükəsiz yerlərdə yaşayış üçün yerləşdirilməsinə qərar vermək məcburiyyətində qaldı. Səfərbərlik tarixindən 9 ay keçmişdi. 26 may 1915-ci il tarixində bir yazı ilə ermənilərin dövlətə zərər vura bilməyəcəkləri yerlərə təhcir (köçürülməsi) edilmələri bildirilirdi."⁴²⁹

Tələt Paşa erməni fəaliyyətinin təxmin edilməsi mümkün olmayan bir hal almaması ilə əlaqədar olaraq Baş komandanlıqdan 26 may 1915-ci ildə Daxili nəzarətlə ermənilərin Osmanlı sərhədləri içərisində köç etdirilməsini və bununla əlaqədar görüşlərini əhatə edən aşağıdakı yazını göndərmişdir:

„Ermənilərin Şərqi Anadolu vilayətlərindən, Zeytundan və buna bənzər six olduqları yerlərdən Diyarbəkir vilayətinin cənubuna, Fırat çayı vadisinə, Urfa, Süleymaniyyə yaxınlarına göndərilmələri şifahi olaraq qərarlaşdırılmışdır. Yenidən fəsad yuvaları meydana gətirməmək üçün ermənilərin köç etdirilməsində bu düşüncələr nəzərə alınmalıdır:

1. Erməni əhalisinin sayı, yerləşdikləri yerlərdə müsəl-

⁴²⁶ Yüzbaşı C. B. Norman. Ermenilerin maskası düşüyor. (Yayına hazırlayanı prof.dr. Yavuz Ercan) Ankara 1993, s. 77

⁴²⁷ Azmi Süslü. Göstərilən əsəri, s. 106-108.

⁴²⁸ Antanta ölkələri 24 may-6 iyun tarixli bildirişlərində təhcir haqqında qanun ilə əlaqədar etirazlarını çox şərt şəkildə, əsassız ifadələrə dayanaraq bildirdilər. Osmanlı dövləti Antanta ölkələrinə eyni sərtliklə, təkzibedilməz faktlar əsasında cavab verdi. Antanta dövlətləri Osmanlı dövlətinin nəzərinə təhcir qanununun İstanbulla aid

edilməsinin yolverilməz olmasını bildirdilər. Osmanlı hökuməti bununla əlaqədar olaraq „İstanbulda yaşayan 77.735 ermənidən üsyanlarda iştirak etmiş 2.345 nəfərin tutulmuş olduğunu“ göstərmişdi. Azmi Süslü. Göstərilən əsəri, s. 132-135. Dikran Gevorkyan. Göstərilən əsəri. s. 297

⁴²⁸ H. Yıldırım. Göstərilən əsəri, s. 57-58.

⁴²⁹ Dikran Gevorkyan. Ermeni meselesinde təhcire amil olan sebepler.sS. 297-298.

⁴²⁹ H. Yıldırım. Göstərilən əsəri, s. 57-58.

manların 10%-indən artıq olmamalıdır.

2. Köç etdiriləcək ermənilərin yeni kəndləri hər biri 50 evdən artıq olmamalıdır.
3. Erməni köçkün ailələri səyahət və başqa yerə getmək şərti ilə olsa da, yaxın yerlərə ev dəyişdirməməlidir.
4. Lazım olanların yerinə yetirilməsi və nəticənin bildirilməsi tələb edilir.⁴³⁰

Bu hadisələrlə əlaqədar olaraq onların qarşısının alınması üçün bölgənin hər yerində ciddi tədbirlər görülməyə başlanmışdı. İlk yoxlamalar vəziyyətin çox ciddi olduğunu və ermənilərin əsaslı şəkildə təşkilatlanmış olmalarını göstərdi. Onların silahlanmış olduqlarını da yoxlamalar faktlarla təsdiq edirdi. Bunlara aid bir neçə faktın verilməsi hadisələrin daha da ətraflı aydınlaşdırılması üçün yararlı olar.

Diyarbakirdəki 11-ci korpusun komandanlığından, 3-cü ordu komandanlığına 27 aprel 1915-ci il tarixli bir məlumat göndərilmişdi. Məlumatda bildirilirdi ki, qaçaq əsgərlərin axtarılması zamanı çox silah əldə edilmişdi. Bunlardan başqa ermənilərə aid cəbbəxana, partlayıcı maddələr və əsgər paltarları aşkar edilmişdi. Axtarış zamanı 1000-dən artıq qaçaq əsgərin yaxalandığı da bildirilirdi.⁴³¹

Məlumatda Van vilayətindəki üsyandan sonra 29 aprel 1915-ci ildə rusların Kotur kəndini işğal etdikləri və buradan bölgənin içərilərinə qüvvətli erməni dəstələri göndərməyə başladığı bildirilirdi.⁴³²

Əsgəri birliklərə aid məlumatlardan Misirdən və digər ölkələrdən erməni xeyriyyə cəmiyyəti adından gələn komitəçilərin Adana, Hələb, Suriya ətrafında silah yığma və təşkilat qurmaq işləri ilə məşğul olduqları da görünürdü.⁴³³

Başqa bir məlumatda bildirilirdi: „Erməni bandasının

başçısı Andranik 1200 fədaisi ilə Salmasdan Azərbaycana gedərək rus komandirinin hərbi hissəsinə qoşulmuşdur. Daha sonra Başqala istiqamətinə getdiyi bildirilirdi. Amerikanın Boston şəhərində erməni komitələri üçün 47.000 rubl⁴³⁴ toplanaraq Qafqaz ermənilərinə göndərilirdi öyrənilmişdir. (Amerikada ermənicə „Asparez“ qəzetinin 16 aprel tarixli nömrəsində nəşr edilmiş məlumat 21 aprel tarixində ələ keçmişdir.)⁴³⁵

Təhcir qanunu, təlimatlar və qərarlar

Osmanlı hökuməti meydana çıxan hadisələrin qarşısını almağın mümkün olmadığını gördükdə tarixi ədəbiyyatda təhcir adı ilə tanınan köçətdirmə və yerləşdirmə qanununu⁴³⁶ verdi. 1915-ci il may ayının 27-də verilən qanunda əslində ermənilər haqqında danışılmamışdı. Bu qanunda Osmanlı dövlətinə qarşı cəsusluq, sabotaj, gizli silah cəbbəxanası yaratmaq, bomba emal etmək, hərbi xidmətdən yayınmaq, silahlı quldurluq, üsyana hazırlıq görmək, qeyri-qanuni komitələrin tapşırıqlarını yerinə yetirmək və xəyanəti görünənlərin ayrılmağı və ya birlikdə müharibə bölgəsindən uzaq yerlərə göndərilmələri tələb edilirdi.

Bu qanun 26 may 1915-ci ildə Daxiliyyə Nəzarətinə verilmiş, 30 may 1915-ci ildə Nazirlər kabinetində qəbul edilmişdir. Bölgələrdə olan ermənilərin bir qisminin düşmən tərəfinə keçmələri, Osmanlı hərbi birliklərini arxadan vurmaları, cəsusluq etmələri səbəbi ilə onların müharibə cəbhəsindən uzaqlara göndərilməsi haqqında qərar alınmışdı. Bununla əlaqədar olaraq işi asanlaşdırmaq üçün qaydalara əməl edilməsi və dövlətin mənafətlərinə uyğun olaraq davam

⁴³⁰ Genelkurmay ATASE Arşivi, nu.1/1, kls. 44, dos. 207, fih.2; Azmi Süslü. Göstərilən əsəri, s. 110.

⁴³¹ Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, sayı 81, no. 1806

⁴³² Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, sayı 85, no. 2005

⁴³³ Yəni orada, sayı 83, no. 1914

⁴³⁴ Yığılan pullar Rusiyaya göndərildiyi üçün rublla ifadə edilir.

⁴³⁵ Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, sayı 85, no. 2006

⁴³⁶ Tehcir (Sevk ve İskan, Tenkil) qanunu, ona aid təlimatnamələr və qərarlar kitabına əlavə edilmişdi.

etdirilməsi tələb edilirdi. Yaşayış yeri dəyişdirilən ermənilərin mühacirlərə ayrılan hissədən təminatının saxlanması nəzərdə tutulurdu. Qanuna görə mal və digər iqtisadi məsələlərin həll edilməsi, onlara aid daşınan və ya daşınmaz əmlakın miqdarı müəyyən edildi. Bundan sonra da onlar mühafizə edilməli, yerləşdikləri yerlərdə ərazi, əmlak və iş verilməlidir. Əlaqədar nazirliklərdən təlimatlar çərçivəsində bu işlər daxili və maliyyə nazirliklərinin təşkil edəcəkləri komissiyalara tapşırılmışdır.

Qərarın mətninə qərəzsiz nəzər saldıqda məlum olur ki, yaşayış yeri dəyişdirilənlər üçün hər cür rahatlıq nəzərə alınmışdır. Lakin bu gerçəklikdir ki, erməni tarixçiləri və ya onları dəstəkləyən avropalı, amerikalı tarixçilər və yazıçılar qərəzli olaraq qanunun tam mətninə deyil, onda olan sözlərə əhəmiyyət verirlər. Bunun əsasında həmin qanunu soyqırımını həyata keçirəcək qanun mahiyyətində təqdim etməyə çalışmışlar və bu gün də çalışılır.

Əslində tədqiqatçılar tərəfindən bu qanunun soyqırımı tədbiri olduğunu isbat edəcək heç bir fakt ortaya çıxarılmamışdır. Bu mənada ingilis Dövlət Arxivinin Xarici İşlər nazirliyinə aid bölməsində aşkar edilən sənəd türk tarixçilərinin diqqətini cəlb edir. Sənəd 9158 nömrəli qovluqda „E 5523” nömrə altında mühafizə edilir. Bu, 1915-ci ildə Tələt Paşanın erməni təhcirləri mövzusunda göndərdiyi gizli sənədləri əhatə edir.

İngilis arxivindəki bu sənədlər Osmanlı idarəçilərinin erməni təhciri mövzusunda iddia edildiyi qədər günahkar olmadıqlarını aydın surətdə göstərir. Osmanlı Daxili İşlər nazirliyi, erməni təhcirindən cavabdeh olan mülki və əsgəri səlahiyyətliyə 28 may 1915-ci ildə 296 nömrəli gizli təlimat göndərmişdi. Bu gizli təlimatda göstərilir ki, bəlli bölgələrə yerləşdirilməli olanlar guya köçürülənlərlə əlaqədar komissiyanın razılığı ilə yerlərini dəyişə bilərlər. Gizli təlimatda yazılırdı: „Müharibənin sonuna qədər heç bir şəxs, müəyyən edilmiş yaşayış yerini dəyişməməlidir.”⁴³⁷

Bu cümlə Osmanlı idarəçilərinin və səlahiyyətliyələrinin, erməniləri aradan qaldırmaq iddiası güddüklərini irəli sürən ermənilərin və ya onların tərəfdarlarının təbliğatının açıqca əsassız olduğunu aydın göstərir. Başqa bir gizli təlimat: „28.07.1915. Təhcir edilən ermənilərlə rəsmi quruluşlar və ya şəxslər arasındakı borc və kreditlərin ödənməsi ilə əlaqədar qanunlar yaxın vaxtlarda sizə göndəriləcək. Bu arada bu borc və kreditlərin itməməsi üçün, onları xüsusi dəftərə yazasınız.”⁴³⁸

„30.07.1915. Təhcir edilən ermənilərin mallarının çox ucuz olaraq alıcılara satıldığı və beləliklə, mal sahiblərinə böyük haqsızlıq edildiyi öyrənilmişdir. Bu səbəbdən də aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

a) bütün xaricilərin və şübhəli şəxslərin, köçürüləcək olan bölgələrə girmələrini və ya o bölgələrdə sərbəstcə hərəkət etmələrini qadağan edin;

b) bölgədə bu kimi şəxslər varsa, onları zor ilə ayırın;

c) gülünc hesab ediləcək qiymətli mal satın almış şəxslər varsa, satışları ləğv edilsin, qiymətləri normal səviyyəyə yüksəltmək və qanunla müəyyən edilməyən miqdarda qazanc əldə edilməsinin qarşısı alınsın;

ç) ermənilərə, istədikləri hər şeyi özləri ilə götürmək haqqı verilsin;

d) qoyub getdiklərinin içərisində tez çürüyən maddələr varsa açıq artırma ilə satışa çıxarılsın;

e) qoyub getdikləri mallar içərisində çürüməyənlər varsa mal sahibi hesabına qorunsun;

f) bir mal sahibinin mal üzərindəki tam haqlarından məhrum edəcək və onun ölkə ilə əlaqələrini kəsəcək kirayə etmə, əmanət qoyma, satma və ya girov qoyma ilə əlaqədar bütün müqavilələrin qarşısını alın. Təhcirlərin başladığı tarixdən bu günə qədər olan bu tipli müqavilələr ləğv edilsin;

g) bu kimi müqavilələrin bundan sonra da bağlanmasına mane olunsun;

⁴³⁷ Dr. Salahi R.Sonyel. Tehcir ve „Kırımlar” konusunda, erməni propagandası, hırıtiyanlık dünyasını nasıl aldatdı. Belleten, XVI/161, Ankara 1997, s. 138.

⁴³⁸ Yenə orada, s. 138-139.

ğ) Qəti satışla əlaqədar səlahiyyət verin, amma xaricilərin ərazi və ya ev əşyaları satın almalarına mane olun.

İmza: Tələt, Nazir".⁴³⁹

Ermənilərə qarşı „soyqırımını“ iddiasında olan bir Osmanlı idarəçisinin belə tədbirlər alması mümkün idi mi?

Xarici ölkələrin arxivlərində mühafizə olunan sənədlərdə ermənilərin Osmanlı dövlətinin düşmənləri ilə sövdələşmədə olduğu açıq göstərilir. Osmanlı vətəndaşı, erməni əsilli Vahan Qardaşyanın 8 iyul 1918-ci ildə ingilis səlahiyyətlilərindən Lord Robert Cecilə göndərdiyi gizli bir yazı çox mətləbləri işıqlandırır. Bir hüquqşünas olduğunu iddia edən Qardaşyan 1915-ci ildə San-Fransisko sərgisində Osmanlı idarəsini Yüksək Komissar olaraq təmsil etmişdi. O, məktubunda yazır:

„Türkiyə müharibəyə girmədən 41 gün əvvəl, Vaşinqtondakı ingilis səfirliyinə, Türkiyənin Almaniyə blokunda müharibəyə girməyi qərara aldığı bildirirdim. Türkiyənin müharibə planlarını da təqdim etdim. 1915-ci il yayın ortalarına doğru, general Ali İhsan Paşa ilə keçirdiyim görüşmələr haqqında İngiltərə Xarici İşlər Nazirliyinə məlumat verdim. Ordu komandiri olan Ali İhsan Paşa, ruslar tərəfindən əsir alınmışdı. Amma Sibir yolları ilə qaçaraq, təəssüf ki, mənim o zaman türk komissarı olduğum San-Fransiskoya sığınmışdı. İhsanın o zaman mənə bildirdiyinə görə, öz qənaətinə görə, Türkiyənin müdafiə xəttində ən zəif nöqtə Kilikiya sahilində (Çukurova) idi. Çünki Fələstin və İrandakı türk ordularına müharibə ehtiyacları daşıyan dəmir yolu, sahilədən ancaq 45 km uzaqda olub sahilə qədər uzanmaqda idi. İhsan mənə xüsusi olaraq bunları söyləmişdi: “Tanrı bərəkət versin ki, müttəfiq əsgərlərin liderlərinin aqlını qarışdırdı və gözlərini kor etdi.”⁴⁴⁰

Xəyanəti göstərən başqa bir məlumat da ingilis arxivində mühafizə olunur. Köhnə Osmanlı Xarici işlər naziri Asim bəy və indiki Xarici işlər naziri Xəlil bəy bir neçə dəfə olmaq üzərə,

mənə, İngiltərəyə qarşı müharibəyə girsək, türklərin əsas hədəfinin Qafqaz yolu ilə Əfqanıstan və Hindistana qədər irəliləmək olduğunu bildirmişdilər.⁴⁴¹

İstər müharibənin əvvəlində, istərsə də müharibənin gedişində və sonunda türk rəhbərlik sistemində işləyən rum və ermənilər Osmanlı dövlət sirlərini yurdun düşmənləri olan müttəfiq dövlətlərinin səlahiyyətliyərinə verirdilər.⁴⁴²

1916-cı ilin noyabr ayına qədər köçürülənlər 702.900 nəfər olmuşdur ki, özləri gedənlər bu sayə daxil edilməmişdi. Lakin bir cəhətə xüsusi əhəmiyyət verilməlidir ki, bu rəqəm yalnız köçürülən ermənilərə aid deyildir. Həmin sayə rumlar, başqa azlıqlar və müsəlmanlar da daxil idi. Buradan aydın görünür ki, təhcir qanunu yalnız ermənilər üçün verilməmişdir.

Təxminən 800.000-ə qədər insanın yeni yerlərə köçürülmələri, onların yerləşdirilmələri, ərzaqla təchizatı, həyat və sağlamlılıqlarının qorunması Osmanlı dövlətinin çox böyük xərclərinə səbəb olmuşdu. 1915-ci ildə bu işlər üçün 25 milyon, 1916-cı il oktyabr ayının sonunda 80 milyon və ilin sonuna qədər yalnız ərzaq ehtiyatı üçün 150 milyon quruş xərclənməsinə ehtiyac olduğu bildirilmişdir.⁴⁴³

Ermənilərin rus ordusu sıralarında Osmanlı dövlətinə qarşı mübarizə apardıkları müharibə edən dövlətlərə məlum idi. Ermənilərin Osmanlı dövlətində çıxarmış olduqları üsyanlar, hərbi xidmətdən qaçaraq komitəçilərin dəstələrinə qoşulmaları, Osmanlı orduları arxasında təxribatla məşğul olmaları Avropa dövlətlərinə məlum olsa da bunu dəstəkləyirdilər.

Ermənilərin mənsub olduqları dövlətə qarşı görmüş olduqları tədbirlər hökumətə öz vətəndaşları olsa belə müharibə dövrünün qanunları ilə hərəkət etmək hüququ verirdi. Əvvəldən qeyd etdiyimiz kimi *müharibə bölgəsindən insanların yeni yerlərə köçürülmələri və onların yerləşdirilməsi*

⁴³⁹ Dr. Salahi R. Sonyel. Tehcir ve „Kırımlar“ konusunda, ermeni propagandası, hürriyyət dünyasını nəsil aldatdı. Belleten, XVI/161, Ankara 1997, s. 138-140.

⁴⁴⁰ Yenə orada, s. 143.

⁴⁴¹ Yenə orada, s. 143.

⁴⁴² Yenə orada, s. 143-144.

⁴⁴³ Azmi Süslü. Ermeniler ve 1915 tehcir olayı. Ankara 1990, s. 125

haqqında qanun Osmanlı dövlətinin məcburi olaraq almış olduğu tədbir idi.

Təhcir qanununun verilməsi erməni tarixçilərinin diqqətini çox erkən cəlb etmişdi. Lakin bir məsələ də maraqlıdır ki, Osmanlı dövlətində köç hadisələri haqqında yazan müəlliflərdən heç biri ermənilərlə birlikdə başqa azlıqda olan xalqların, eyni zamanda müsəlmanların da yeni yerlərə köçürüldükləri haqqında danışmırlar. Bu məsələyə məqsədli olaraq münasibətlərini bildirmirlər. Başqalarının adını çəkmədikləri halda ermənilərin köç edilmələrini isə köç kimi deyil, soyqırımı şəkildə təqdim edirlər.

Digər bir məsələ də erməni və Avropa müəlliflərinin Osmanlı dövlətinə xəyanət etmiş ermənilərə münasibəti məsələsidir. Həmin məsələyə gəldikdə onlar bu faktı fərqli şəkildə təqdim etməyə çalışmışlar və bu gün də çalışırlar. Erməni üsyanlarını və Osmanlı dövlətinə qarşı mübarizələrini isə hələ „doğulmamış“ təhcir hadisələrinə qarşı mübarizə kimi təqdim etməyə səy göstərirdilər. İstər ermənilərin, istərsə də Avropa dövlətlərinin bu hadisələrə münasibətlərinin mahiyyətinin aydınlaşdırılması çətin deyildir.

I Dünya müharibəsində Osmanlı dövlətinə qarşı müharibədə eyni blokda iştirak edən Avropa dövlətləri, sonra da Amerika erməni hadisələrindən istifadə edərək rəqiblərini zəiflətməyə çalışırdılar. İmkan olduqca o ərazidə yaşayan müxtəlif millətləri ona qarşı mübarizəyə qaldırmağa çalışırdılar. O zaman Osmanlı dövlətində yaşayan milli azlıqlardan yalnız ermənilər Avropa dövlətlərinin planlarını həyata keçirmək üçün istifadə oluna bilirdilər. Artıq uzun müddət idi ki, ermənilər Avropa dövlətlərindən istifadə edərək Osmanlı dövlətinin ərazisində müstəqil erməni dövləti yaratmağı düşündülər.

Təhcirlə azlıqda olan ermənilərin sayının azaldığı haqqında erməni və Avropa müəlliflərinin tezisləri həqiqi vəziyyəti düzgün ifadə etmirdi. Dünya müharibəsi dövründə ölkədə olan

1.234.671⁴⁴⁴ erməninin bir qismi etmiş olduqları cinayətlər üçün cavab verməli olacaqlarını fikirləşdiklərindən Antanta dövlətlərinin əsgəri birlikləri ilə başqa ölkələrə köç etmiş və ya savaştan sonra ölkənin daha təhlükəsiz bölgələrinə getmişdilər.

Ermənilərin köçürülməsi və yeni yerlərdə yerləşdirilməsi qanunu verildikdən sonra Antanta dövlətləri vaxt itirmədən Havas agentliyi vasitəsi ilə Osmanlı hökumətinə aşağıdakı məlumatı göndərmişdilər:

„Fransa, İngiltərə və Rusiya dövlətləri bu məlumatın nəşr edilməsi ilə əlaqədar olaraq birləşmişlər. Bir aydan bəridir ki, türk, kürd xalqı Osmanlı idarəsi məmurları ilə birlikdə və çox vaxt onların köməyi ilə erməniləri yox etməkdədirlər. Haqqında danışılan qırğınlar xüsusi ilə də aprel ayının 15-nə yaxın günlərdə, Ərzurum, Tercan, Bitlis, Muş, Sasun, Zeytun və bütün Kilikiya bölgəsində həyata keçirilmişdir. Van bölgəsində yüzə yaxın kəndin xalqı tamamilən öldürüldüyü kimi, eyni zamanda Osmanlı hökuməti İstanbuldakı sakit və zərərsiz ermənilərə də təzyiqlər etdi. Türkiyənin insanlıq və mədəniyyətə qarşı işlədiyi bu cinayətlərlə əlaqədar istər Osmanlı dövləti üzvlərini və istərsə də bu qırğınlara qoşulmuş və qoşulacaq olanları şəxsən cavabdeh tutacaqlarını Antanta dövlətləri Babialiyə açıq şəkildə bildirirlər.

24 may-6 iyun 1915”⁴⁴⁵

Bundan sonra Osmanlı hökuməti Antanta dövlətlərinə göndərdiyi cavab məktubunda həmin günahlandırılmaların əsassız olduğunu bildirmiş, məktubda istifadə edilən ifadə və maddələri qəti şəkildə rədd etdiyini bəyan etmişdir. Daha sonra qeyd etmişdir ki, ölkədə erməni hadisələrinin arxasında Antanta dövlətlərinin durmuş olduqları da məlumdur. Osmanlı dövlətindən Antanta rəhbərlərinə göndərilən məktublarda ölkədən müxtəlif yollarla erməniləri çıxararaq erməni könüllüləri təşkil edildiyi və onların Rusiya tərəfindən silahlandırıldığı da faktlarla göstərilmişdir. Ölkədə alınan

⁴⁴⁴ Azmi Süslü. Göstərilən əsəri, s. 131

⁴⁴⁵ Esat Uras. Göstərilən əsəri, s. 606-610.

tədbirlərin isə dövlətin hüququndan doğmuş olduğu və bunlara heç kimin etiraz etmək haqqı olmadığı da bildirilmişdi.

Avropalılar və ermənilər o qədər geniş əks təbliğata başlamışdılar ki, hətta Osmanlı dövləti ilə müharibədə birlikdə iştirak edən Almaniyaya da bu məsələlərlə yaxından maraqlanmağa başladı. Buna görə də 26 fevral 1916-cı il tarixində Osmanlı ordu komandanlığı İstanbuldakı alman hərbi attaşesinə ermənilərin də Antanta dövlətləri kimi əsassız təbliğat apardıqlarını aşağıdakı şəkildə bildirmiş və bir məlumat haqqında cavab istəmişdi:

„Ermənilərin qətl edildikləri, bunların (qətl edilənlərin) arasında alman katoliklərinin də olduğu, ayrıca 100.000 din adamının da öldürüldüyü təbliğatları yayılmışdır. Bu xəbərin həqiqətən alman katolik cəmiyyəti tərəfindən yayılıb yayılmamasının bildirilməsi” istənilmişdir.

Alman hərbi attaşesi də 7 may 1916-cı ildə aşağıdakı cavabı vermişdi:

„Tiyt” qəzetində ermənilər haqqında məlumat alman katolik camaatı tərəfindən verilmişdir.”⁴⁴⁶

Erməni tarixçilərindən Osmanlı dövlətinin aldığı tədbirləri məcburi mahiyyətində olduğunu qəbul edənlər var. B. A. Boryan Osmanlı dövlətinin təhcir qanununu alması ilə əlaqədar aşağıdakıları bildirmişdir: *„Rus hərbi komandanlığının əmrinə və planlarına görə Daşnaksutyun qərar vermişdir. Andranik Van vilayətinə yaxınlaşdığında, buradakı Daşnaksutyun dəstələri dağlara çəkiləcəklər və üsyana başlayacaqlar. 1915-ci ilin aprel ayında üsyan proqramı həyata keçirilir. Katalikos, 10.000 silahlı dəstənin savaşa qoşulduğunu bildirirdi. Bu şəkildə Daşnaksutyun partiyası, istismarçı rus çarı taxtı və vətəni qarşısında vəzifəsini yerinə yetirdiyini söyləyə bilmişdi. Müharibə dövründə cəbhə arxasında 10.000 nəfər dövlətə qarşı çıxaraq üsyan etdikdə varlıqlarını təhlükəyə atmış olurlar. Siyasi iqtidar və dövlət adamlarını adı keçən yerdə və*

ümumi şərtlərdə davam edən üsyanı yatırmaq üçün dövlətin özünü müdafiə etməsi lazımdır. Bu qədər əhəmiyyətli vəzifə vasitəni haqlı göstərir, prinsipini tətbiq etməyin mümkün olacağı üsulları tapmağa məcbur edir.”⁴⁴⁷

Bu mövzu ilə əlaqədar olaraq erməni respublikasının ilk rəhbəri Kaçaznuni aşağıdakıları bildirmişdir: *„Belə ciddi və çox ciddi nəticələri olacaq cavabdehliklərə girmək şərti ilə Transqafqaz təmsilçiləri bizim üstün nüfuzumuza qarşı hərəkət etdilər. Partiyanın ümumi yığıncağının qərarının əksinə getdilər. 1914-cü ilin sonunda erməni könüllü dəstələri təşkilatlanıb türklərə qarşı çarpışdılar. Çünki onlar təşkilatlanmaqdan və çarpışmaqdan özlərini kənar tuta bilmədilər. Bu elə bir vaz keçilməsi mümkün olmayan psixologiyanın nəticəsidir ki, erməni xalqı bütün nəslə boyunca bu psixologiya üzərində inkişaf etmişdir. Belə bir düşüncə meydana çıxmalı idi və çıxdı da.”⁴⁴⁸*

„1915-ci ilin bahar və payızında ermənilərin ölkədən çıxarılmaları, kütləvi sürgünlər və qırğınlar erməni davasına vurulmuş ölümcül zərbələrdir. Tarixi Ermənistanın taleyi 80-ci illərin əvvəllərindən miras qalmış ənənələrə görə və Avropa diplomatiyasının qəbul etdiyi müstəqilliyimizin qurulma istiqaməti ermənilərdən alındı: Türkiyədəki erməni vilayətlərində heç erməni yoxdur. Türklər nə etdiklərini bildirdilər. Bu gün bundan peşmanlıq duymaq üçün heç bir səbəbləri yoxdur. Bu, „Türkiyədəki erməniliyi yox etmək üçün ən qəti metoddur.”⁴⁴⁹

Müəllif burada bir sıra məsələlərə toxunmuşdu. *„1915-ci ildə ermənilərin ölkədən çıxarılması”⁴⁵⁰ Osmanlı dövlətinin deyil, erməni dəstələrinin tədbiri idi. Erməni dəstələri yerli əhalini ya üsyançı dəstələrə daxil edir, ya da onlardan yeni könüllü dəstələr təşkil etmək və ya oradakı müsəlmanları sıxışdırmaq üçün Anadoludan Qafqaza köçməyə məcbur edirdilər.*

⁴⁴⁷ Б.А.Борян. Армения, международная дипломатия и СССР, часть 1, Москва, 1929.

⁴⁴⁸ Azmi Süslü. Göstərilən əsəri, . s. 138

⁴⁴⁹ B. A. Boryan. Göstərilən əsəri, s. 663; .Azmi Süslü. . Göstərilən əsəri. s. 138.

⁴⁵⁰ Yenə orada.

⁴⁴⁶ Genelkurmay ATASE Arşivi, nu.1/2, kls. 339, dos. 1361, fih.4-2; Azmi Süslü. Göstərilən əsəri s. 135.

Bu həqiqətən də Şərqi Anadolunun etnik coğrafiyasının dəyişməsinə qüvvətli təsir göstərmişdir. „Kütləvi sürgün“⁴⁵¹ dedikdə Osmanlı dövlətinin təhcir qanunu nəzərdə tutulur. Əvvəldən qeyd etdiyimiz kimi bu əhalini müharibə bölgəsindən çıxararaq təhlükəsiz bölgəyə yerləşdirmək tədbiri idi. Qırğınlara gəldikdə türklərin xalqın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün cavab tədbiri görmək şəraitində təbii ki, ölənlər var idi. Burada qırğına məruz qalan müsəlmanlar ermənilərdən çox olmuşdu.

Boryanın ən mühüm fikri Ermənistan dövlətinin qurulması ilə əlaqədardır. „Tarixi Ermənistanın taleyi 80-ci illərin əvvəllərindən miras qalmış ənənələrə görə“⁴⁵² Ermənistan dövlətinin ermənilərin „sıx yaşadıkları“ Şərqi Anadolu torpaqlarında yaradılması düşünüldü. Avropa diplomatiyası gizli və ya açıq şəkildə erməniləri bununla əlaqədar şirnikləndirirdi. Bu, hadisələr həqiqətən də „müstəqilliyimizin qurulma istiqaməti ermənilərdən alındı“ şəklində olmasa da əvvəlki düşüncənin davam etdiyini deməyə əsas verir. Bu hadisələrdən sonra Anadoluda erməni dövləti qurmaq fikirləri əvvəldən də olmayan bazasından tam məhrum oldu. Üsyançı komitələrin fəaliyyəti nəticəsində „Türkiyədəki erməni vilayətlərində heç erməni yoxdur.“⁴⁵³ Türkiyədəki ermənilər təhcir edilmiş vilayətlərdə yaşayanlar idi. Müəllifin ən mühüm etirafı ondan ibarətdir ki, „türklər nə etdiklərini bilirlər və bu gün bundan peşmanlıq duymaları üçün heç bir əsas yoxdur.“⁴⁵⁴ Çox düzgün ifadə edilmişdi.

Müəllifin „Bu, Türkiyədəki erməniliyi yox etmək üçün ən qəti metoddur“⁴⁵⁵ son tezisi də cavabdehlərin ədalətlə müəyyən edilməsini tələb edir. Erməniliyin yox edilməsində erməni

üsyançılarının rolu da düzgün müəyyən edilsə tarixi ədalət bərpa olar.

Bu gün Türkiyədəki erməniliyin davam etməsi əslində təhcir haqqında qanunun əsəridir. Təhcir olmasaydı müharibənin sonlarına doğru ruslar Anadolunu tərk etdikdə erməni əhali də cavabdehlik qorxusu və üsyançı liderlərin təşviqi ilə ölkəni tamam tərk edəcəkdilər. Bu, Türkiyədə erməni məsələsinin birdəfəlik həll edilməsinə üsyançı liderlərin tarixi „xidməti“ olacaqdı. Türkiyə təhcir qanunu ilə, erməniləri təhlükəsiz bölgələrə, üsyançı liderlərin əli çatmayan bölgələrə köçürməklə onları bu „xidməti“ göstərməkdən məhrum etdi. Lakin üsyançı liderlər təhcir bölgələrinə daxil ola bilmədiklərindən orada olan ermənilər müharibədən sonra da Türkiyədə yaşamağa davam etdilər. Müharibədən sonra da türklər heç bir erməninin „cinayət arxivini“ axtarmadı, olan hadisələrdən onları cavabdeh bilmədi. O vaxtdan da türklər və ermənilər bu vətənin sakini olaraq birlikdə yaşayırlar.

Osmanlı dövlətində 1915-ci il hadisələri

Avropa dövlətlərinin Osmanlı imperatorluğuna qarşı mübarizəsi zamanın tələbinə uyğun olaraq dəyişmişdir. XX əsrin əvvəllərinə qədər Avropa dövlətləri imperatorluğun daxili işlərinə müdaxiləni gizlədərək azlıqda olan xristian xalqlara hüquqların verilməsini tələb edirdi. Onlar islahat məsələsini daima gündəlikdə tutur, bununla da dünya ictimaiyyətinin nəzərində erməniləri osmanlı imperatorluğunda haqları əlindən alınmış, zülm edilən, öldürülən və normal insani haqlara sahib olmayan camaatın müdafiəçisi kimi göstərməyə çalışırdılar.

Erməniləri bu qədər müdafiə etmələrinə baxmayaraq, məqsədlərinə çatma bilmədiklərini görən Antanta dövlətləri „24 may 1915-ci il tarixində Havas Ajansı ilə nəşr etdirdikləri mürə-

⁴⁵¹ Yəni orada,

⁴⁵² B. A. Boryan. Göstərilən əsəri, s. 663;

⁴⁵³ Yəni orada,

⁴⁵⁴ Yəni orada,

⁴⁵⁵ Yəni orada,

ciətlərində Osmanlı dövlətini soyqırımını ilə ittiham etdilər.⁴⁵⁶ Osmanlı dövlətinin cavabı gecikməmişdir: „İmperatorluq daxilində erməni qırğınının olması tamamilə yalandır.“⁴⁵⁷ Osmanlı dövlətinin cavab məktubunda təhcir qərarının alınması səbəbləri göstərilir. Orada Antanta dövlətlərinin „xidməti“ də aydın şəkildə ifadə edilmişdi. Sonda qeyd edilirdi: „Bu hadisələr qarşısında dövlətə bir vəzifə düşürdü. O da üsyanı yatırmaq, asayiş saxlamaq idi. Hər cür tədbiri almaq, hər cür üsyançı hərəkəti yatırımaq, imperatorluq dövlətinin hökmdarlıq haqqından meydana gələn bir haqqı olub kimsənin etiraz etməyə hüququ yoxdur. Bu tədbirlərin müharibə dövründə ciddi şəkildə və təcili olaraq alınması şərtidir.“⁴⁵⁸

I Dünya müharibəsi başladıqdan sonra „qırğın hadisələrini“ ortaya atdılar və dünya ictimaiyyətini bu ruhda kökləməyə başladılar. Bu avropalıların böyük siyasətinin həyata keçirilməsi üçün lazım idi. Həmin ideologiyayı meydana atanların günahları üzündən Anadoluda və Qafqazda, əsasən Azərbaycanda öldürülənlər, yerindən-yurdundan qovulanlar, kütləvi olaraq öldürülüb basdırılanlar, nəsiləri kəsilmiş ailələr, bütün sakinləri məhv edilmiş kəndlər müsəlmanların idi.

Osmanlı dövlətinə qarşı soyqırımını iddialarının görkəmli əleyhdarı fransız vəkil Maleville ədalət xatirinə aparmış olduğu araşdırmaların sonunda bu nəticəyə gəlmişdir ki, tarixdə soyqırımını bir yana dursun, heç bir etnik istisnalıq tanımayan bir-iki ölkədən biri də türk ölkəsidir. *Əgər türklərin ermənilərə qarşı hər hansı bir iddiası olmuş olsaydı ilk olaraq onlara iqtisadi əngəllər tətbiq edər, onların Osmanlı imperatorluğunun ən zəngin camaatı olmalarına imkan verməzdilər.*⁴⁵⁹

Əgər Osmanlı dövlətində ermənilərə qarşı məhdudlaşdırmalar olmuş olsaydı onların ölkədə bu qədər böyük imkanlara sahib olmalarına imkan verərdilərmi? Bu kimi faktlar ermənilərin Osmanlı imperatorluğunda sıxışdırılması və sonralar soyqırımına məruz qalmaları haqqında tezislərin əsassızlığını aydın şəkildə göstərir. İkinci Məşrutənin yenidən fəaliyyətə başlayan 1876-cı ilin Ana yasağının 8-ci maddəsi „Osmanlı dövlətinin tabeliyində olan fərdlərin hamısına hər hansı bir din və məzhəbdən olursa olsun Osmanlı deyilir. 17-ci maddədə „Osmanlıların hamısı qanun qarşısında, məmləkətin hüquq və vəzifələrində bərabərdir“ hökmü yer alır. Tənzimatdan keçən vaxtdan osmanlı ideologiyası ilə əlaqədar olaraq türklər, arnavutlar, yunanlar, ərəblər, yəhudilər, ermənilər Osmanlı dövlətinin vətəndaşı idi. Osmanlı ölkəsi onların hamısının vətəni idi.“⁴⁶⁰

1915-ci il təhcir hadisələri Osmanlı dövlətinin alması zəruri olan bir qərar idi. Ermənilərin I Dünya müharibəsi başlayan kimi çar Rusiyasına qarşı müharibə edən Osmanlı ordusunu arxadan vurmaları, bu səbəbdən onların Suriyaya köçürülmələrini zəruri edən amillərdən biri idi.

1915-ci il təhcir hadisələri ilə əlaqədar mənbələrdə ən çox tənqid edilən o zaman ölkənin baş naziri olmuş Tələt Paşadır. Ona qarşı Avropa və Amerikada nəşr edilmiş əsərlərdəki ən böyük ittihamlar ondan ibarətdir ki, guya o müharibədən istifadə edərək ermənilərə qarşı sistemli olaraq qırğın siyasətini həyata keçirmişdir. Guya bununla əlaqədar olaraq yerlərdəki valilərə onun məktubu göndərilib⁴⁶¹. Bu məsələlər hadisələrin başladığı dövrdə də eşidilməkdə idi. Həmin səbəbdən də Tələt Paşa „İttihat və Tərəqqinin“ 1 noyabr 1918-ci ildəki konqresindəki məruzəsində təhcirin səbəblərini aşağıdakı şəkildə göstərmişdir.

„Ermənilərin təhcir məsələsi (köç etdirilmə) daxilində və xüsusi ilə

⁴⁵⁶ Dikran Gevorkyan. Erməni meselesinde tehçire amil olan sebepler. s. 300.

⁴⁵⁶ H. Yıldırım. Göstərilən əsəri, s. 663; s. 57-58.

⁴⁵⁷ Dikran Gevorkyan. Erməni meselesinde tehçire amil olan sebepler. s. 301.

⁴⁵⁷ H. Yıldırım. Göstərilən əsəri s. 57-58.

⁴⁵⁸ Dikran Gevorkyan. Erməni meselesinde tehçire amil olan sebepler. s. 301

⁴⁵⁸ H. Yıldırım. Göstərilən əsəri s. 57-58.

⁴⁵⁹ G.de Maleville. 1915 osmanlı-rus-erməni trajedisi. İst. 1998, s. 6.

⁴⁶⁰ G.de Maleville. 1915 osmanlı-rus-erməni trajedisi. İst. 1998, s. 6.

⁴⁶¹ Andoniyann saxta sənədləri

də xaricdə hər b kabinələrində ən çox mübahisə edilən məsələlərdən biridir. Ən əvvəl söyləmək lazım gəlir ki, bu təhcir və taktik (öldürmə) rəvayətləri son dərəcə şişirdilmişdir. Türkləri heç tanımayan, daha doğrusu çox pis tanıyan Avropa və Amerika ictimaiyyətində mezalim (zülm) sözlərinin nə qədər ağır təsirlər göstərəcəyinin fərqlini bilən erməni və rum nəşriyyatları biri on edərək dünyanı hay-küyə boğmuşlar.

Bununla hadisələri inkar etmək istəmirəm. Yalnız həqiqəti söyləmək, artıq şişirtmələri aradan qaldırmaq arzusundayam. Bu mübaliğələr aradan qaldırılırsa qəbul edilməlidir ki, belə bir təhcir hadisəsi olmuşdur. Lakin Osmanlı hökuməti bunların heç birində əvvəldən verilmiş bir qərarla hərəkət etməmişdir. Meydana çıxan hadisələrin hər şeydən əvvəl məsuliyyəti onlara səbəb olan, dözülməsi mümkün olmayan hərəkətləri edən ünsürlərdir. Şübhəsiz bundan bütün ermənilər məsul deyildir. Lakin dövlətin olum və ya ölüm qərarını verəcək böyük müharibə zamanında orduların sərbəst hərəkətinə mane olan, ordunun arxasında üsyanlar çıxararaq ölkənin salamatlığını, ordunun təhlükəsizliyini təhlükəyə salan hərəkətlərə qarşı çıxmaq çox təbii idi.

Ərzurum bölgəsində ordularımızın hərəkətini çətinləşdirən erməni dəstələri bütün erməni kəndlərində kömək və qorunmaq üçün yer tapa bilirdilər. Çətin vəziyyətə düşdükləri zaman göndərdikləri bir xəbər ilə kəndlilər kilsələrdə gizlədilmiş silahları alaraq onların köməyinə gəlirdilər. Ordunun arxasında geri çəkilmə (manevr etmə) yolumuzu kəsəcək və arxa cəbhədə olan xidmətləri əngəlləyəcək təhlükələrin mövcud olmasına göz yumma bilməzdik. Ordulardan alınan məlumat, vilayətlərdən ardıcıl gələn xəbərdarlıqlar nəhayət bu məsələ haqqında qəti bir tədbir alınması məcburiyyətini meydana gətirmişdi.

Həqiqətdə təhcir məsələləri hər şeydən əvvəl belə bir müharibə ilə əlaqədar zəruriyyət nəticəsində alınan tədbirlərdən olmuşdur.

Demək istəyirəm ki, hər yerdə təhcir müntəzəm bir şəkildə və yalnız zərurətin tələb etdiyi dərəcədə həyata keçirilmişdir. Bir çox yerlərdə çoxdan bəri yığılmış ədavətlər bu səbəblə də qətiyyənlə arzu

etmədiyimiz halda süi istifadələrin olmasına səbəb olmuşdur. Bir çox məmurlar həddən artıq zülm və şiddət göstərdilər. Bir çox yerlərdə haqsız olaraq bir sıra məsum insanlar da qurban oldular. Bunu etiraf edirəm."⁴⁶²

Tarixi mənbələrdə Tələt Paşanın 1 noyabr 1918-ci il tarixində „İttihat və Tərəqqi“nin konqresində yuxarıdakı məruzəsindən çox istifadə edilir. Bunu erməni qırğını ilə əlaqədar az qala etiraf da hesab etməyə çalışırlar. Tələt Paşanın məruzəsinə baxdıq. Orada heç bir etiraf və təsdiq etmə olmadığını gördük.

Təhcir sırasında türklərin və ermənilərin itkiləri

Bu sırada Rusiya Osmanlı dövləti ilə müharibə edirdi. Bu inkaredilməz bir həqiqətdir ki, ermənilər Anadoluda da, Qafqazda da birinciyə köməklik göstərirdi. Rusiya I Dünya müharibəsindən əvvəl „uzun zamandan bəri Qafqaz və Şərqi Anadolu topraqlarını müdhiş bir əməliyyat bazası halına gətirmişdi. Digər tərəfdən, bütün erməniliyin ərazi müstəqilliyi davası ətrafında səfərbər olması, hazırlıqlarını tamamlamışdı. Bunlar Rusiyanın vəziyyətini gücləndirən və onun müharibədə uğurlarını təmin edən iki amil idi."⁴⁶³ Rusiya ilə birlikdə olmaqla yanaşı ermənilər digər Avropa dövlətlərini də unutmamışdılar. Ermənilər „böyük miqdarda könüllülər göndərərək fəal yardım və iştirak edirdilər."⁴⁶⁴ „Osmanlı vətəndaşlığına qarşı olub ölkəyə xəyanət edirdilər."⁴⁶⁵

1915-ci ildə Vanda başlayan erməni üsyanları bu dövrdəki hadisələrin meydana çıxmasında mühüm rol oynamışdır. Erməni üsyanları bir təsadüfin nəticəsi kimi ortaya

⁴⁶² Yusuf Hikmet BAYUR. Türk inkilabı tarixi, c.III, kısımlar, s. 43; Kamuran Gürün. Erməni dosyası, TTK yın.1983, s. 222

⁴⁶³ Ahmed Rüstəm bey. Cihan harb, ve türk-erməni meselesi. Bern 1918 (çevireni Çengiz Aydın) s. 64.

⁴⁶⁴ Yenə orada, s. 64.

⁴⁶⁵ Yenə orada, s. 64.

çıxmamışdır. Van erməni məsələsində mühüm rol oynamış yerlərdən biridir. Heç təsadüfi deyil ki, Berlin müqaviləsinin 61-ci maddəsində islahat keçirilməsi məsləhət bilinən ermənilərin yaşadıkları vilayətlərdən biri də Van olmuşdur. Ermənilərin və onların Qərbi Avropadan və Amerikadan olan tərəfdarlarının ən çox üzərində durduqları, təbliğat və təşkilatlanmalarını genişləndirmiş olduqları yer də Van olmuşdur.

Bu səbəbdən də o zaman erməni komitə rəisləri, Osmanlı dövlətində olan Van vilayətindən seçilən erməni millət vəkili, Avropa, Amerika ölkələrindən olan səfirlər və konsullar ən çox bu vilayəti ziyarət edirdilər. Heç təsadüfi deyil ki, Avropada nəşr olunan əsərlərdə də əsassız olaraq belə bir fikir yaradılmağa çalışılırdı ki, burada ermənilərin işləri əllərindən alınmış, zülm edilir, qətl edilir, azadlıqlarına qəsd edilir kimi „faktlar“ göstərilirdi.

Lakin gerçək vəziyyət tamam başqa şəkildə idi. Vanda sənaye və ticarətin böyük bir qismi ermənilərin əlində olub onlara qarşı heç bir maneə yox idi. Əkinçilik və heyvandarlıqla müsəlmanlar məşğul idilər. Ermənilərin istifadə etməyə çalışdıqları arqumentlərin ən mühümlərindən biri Osmanlı dövlətinin bir sıra vilayətlərdə ermənilərin əhalinin sayına görə çoxluq təşkil etmələri məsələsi idi. Van bölgəsinin erməni əhalisinin çoxluq təşkil etməsi məsələsi daha çox hallandırılır və hər yerdə bundan təbliğat vasitəsi kimi istifadə etməyə çalışırdılar. Buna görə də vilayətin əhalisinin sayı haqqında mənbələrə müraciət edilməsinə ehtiyac vardır. Bununla da ermənilərin əhalinin sayı ilə əlaqədar iddialarının vəziyyətini müəyyən etmək olar.

1910-1911-ci illərdə əhalinin siyahıya alınmasına görə Osmanlı dövlətində erməni əhalinin sayı 1. 194. 443 nəfər

olmuşdur.⁴⁶⁶ Bu rəqəm 1914-cü ildəki əhalinin siyahıya alınmasında 1.229. 007 nəfər olmuşdur.⁴⁶⁷ 28 iyun 1913-cü ildə Avstriya-Macaristanın İstanbuldakı Böyük Elçisi Pallavicini hökumətinə göndərdiyi məlumatında yazırdı: „Kiçik Asiyada ermənilərin sayı heç vaxt 1.600.000 artıq olmamışdır. Vilayətlərdə olan hadisələrlə əlaqədar olaraq rusların şikayəti çox şişirdilir.“⁴⁶⁸

1914-cü ildə keçirilmiş əhali sayının statistikasına⁴⁶⁹ aşağıdakı şəkildə olmuşdur. Vilayətin əhalisinin sayı 242.260⁴⁷⁰ nəfər olmuşdur ki, bunlardan 166.609(68%) nəfəri müsəlmən, 66.834(28%) nəfəri erməni olmuşdur⁴⁷¹. Van şəhərinin əhalisi hadisələrdən əvvəl 79.736 nəfər olmuşdur ki, bunun da 45.119 nəfər türk əhalisi, 33.789 nəfər erməni əhalisi olmuşdur. Şəhərin əhalisinin 56%-ni türklər, 44%-ni ermənilər təşkil edirdi. Lakin bir məsələyə də aydınlıq gətirmək lazımdır. Ermənilərin Vanın şəhər əhalisinin 44% təşkil etmələrinə baxmayaraq vilayət üzrə bu rəqəm əhalinin çox az faizini təşkil edirdi.⁴⁷²

⁴⁶⁶ Stanford J. Shan, The Ottoman Census System and Population, 1831-1914, International Journal of Middle Eastern studies, 9, 1978, no. 3 (September, 1978) s. 13; Bax: Ermeniler: Sürgün və Göç. Ankara, 2004, s. 11.

⁴⁶⁷ Kemal H. Karpat, "Ottoman Population Records and the Census of 1881/82-1893", International Journal of Middle Eastern studies, 9/2, 1978, s.251; Bax: Ermeniler: Sürgün və Göç. Ankara, 2004, s. 10.

⁴⁶⁸ Ermeniler: Sürgün və Göç. Ankara, 2004, s. 10.

⁴⁶⁹ Bu siyahıyaalmaya etibar etmək olar. Bu onunla əlaqədar idi ki, həmin siyahıyaalmalar erməni komitəçilərinin, xarici ölkələrin nümayəndələrinin iştirakı ilə aparılmışdır. Onlar ermənilərin sayı ilə əlaqədar faktlara çox ciddiyyətlə yanaşırdılar. Əslində bu vəziyyət ermənilərə də bəlli idi. Ermənilərin hər yerdə danışmalarına baxmayaraq hər dəfə Vanda əhalinin siyahıyaalınmasının keçirilməsinə maneə olmaq ehtiyacı da bununla əlaqədar idi.

⁴⁷⁰ Genelkurmay ATASE Arşivi, nu.1/3K1s. 523, dos. 118, fiş.5-13 və Ankara Üniversitesi Türk inkilap tarihi Enstitüsü arşivi, nu.57/19096. Faktlar Azmi Süslü. Ermənilər və 1915 təhcir olayı. Ankara 1990 kitabından iqtibas edilmişdir.

⁴⁷¹ Başqa mənbələrdəki rəqəmlər də buna uyğun gəlir. Kemal H Karpatın əsərində də 1914-cü ildə 67.792 nəfər göstərilir. Ermeniler : Sürgün və Göç. Türk Tarih kurumu Basımevi-2004, s. 16

⁴⁷² Çox maraqlıdır ki, Van vilayətinin əhalisinin sayına aid bir çox mənbələrdə məlumat vardır. Vital Guinetə görə Hakkariylə birlikdə Van vilayətində 241.000 müsəlməna qarşı 80.900 erməni, David Magiyə görə 259.000 müsəlməna qarşı 190.000 erməni olduğu göstərilmişdir. I. Selahettin.a.k.m. s. 396; Bir amerikalı tədqiqatçı isə 1914-1915-ci illərdə

Bu onunla əlaqədar idi ki, ermənilər sənaye və ticarətlə məşğul olduqlarından şəhərdə yaşamağı üstünlük verirdilər. Lakin ümumi halda götürdükdə məlum olur ki, ermənilərin şişirtmələrinə baxmayaraq Van vilayətində də onlar daima azlıqda olmuşdular. Lakin bir önəmli həqiqət vardır ki, çox halda bu kimi siyahıyaalmalarda ona əhəmiyyət verilməmişdir. Bu ondan ibarətdir ki, Van vilayətinin heyvandarlıqla məşğul olan kənd camaatı (əşirətləri) çox halda təsərrüfatın xarakteri ilə əlaqədar olaraq (yaylaq qışlaq sistemi) vilayətin sərhədlərindən kənarında olduqlarından əhalinin sayında görünmürdülər. Onlar da siyahıda təmsil olunmuş olsaydılar, bu fərq müsəlmanların xeyrinə bir neçə dəfə artmış olardı. Ermənilər isə o bölgədə yaşamayanların belə siyahıya alınması işini yaxşı bilirdilər.

Van vilayətinin erməni məsələsində başqa bir spesifik xüsusiyyəti onun daima Qafqazla, xüsusən Azərbaycan ilə əlaqədar olmasıdır. Bölgənin Daşnaksutyun komitəsinin başçıları arasında Qafqazda və Qarabağda rus hökuməti tərəfindən işlədikləri cinayətlərə görə edama məhkum edilən İşxan və Aram da var idilər. Onlar ilk iş olaraq Aktamar adasında olan ruhani məktəbini təşkilatlarının mərkəzi halına gətirmişdilər.

1915-ci ilin martından başlayaraq Van valisindən gələn bir teleqramda üsyan xəbəri açıq şəkildə ifadə edilirdi: „2000-dən artıq üsyançı var və üsyanın qarşısını almağı düşünürük“.⁴⁷³ Lakin hadisələrin gedişində məlum oldu ki, vali üsyanın qarşısını ala bilmədi. 1915-ci il mart ayının 23-də vali bildirirdi ki, üsyan vilayətin kənar kəndlərinə yayılmışdır. Bir ay sonra vəziyyət daha da çətinləşdi. 24 aprel 1915-ci ildə Van valisi Cevdət bəy teleqramda yazırdı. „4000 üsyançı başqa bölgədən bu yerlərə gətirilmişlər. Bunlar yolları kəsir, ucqar kəndlərə hücum edib, yandırır

dağıdırılar. İndi, çox sayda qadın və uşaq ocaqsız, evsiz qalmışdır. Bu müsəlman qadınlarını uşaqları ilə ölkənin qərb vilayətlərinə göndərmək daha düzgün olmazmı?“⁴⁷⁴

Burada çox maraqlı bir fakta diqqət verilməsi lazım gəlir. Vali fəvqəladə vəziyyətlə əlaqədar olaraq müsəlman əhalinin, xüsusən qadın və uşaqların təhlükəsizliyini təmin etmək üçün onların qərb vilayətlərinə köçürülmələrini məqsədəuyğun hesab edirdi. Bunlar erməni deyildir. Müsəlman olmalarına baxmayaraq Osmanlı dövlətində səlahiyyət sahibləri vəziyyətdən çıxış yolunu köçürmədə görürdülər. Cevdət bəy teleqramda mərkəzə bildirdiklərini həyata keçirməyə məcbur olmuşdu. Ermənilərin yenidən Van üzərinə hücumu keçmələri ilə əlaqədar olaraq Van qalasına sığınmış olan şəhər müsəlman əhalisi təhcir (köç) edilmişdir.

Rus qoşunları Qafqazdan Osmanlı imperatorluğuna qarşı müharibəyə başladığında ermənilərin könüllü hərbi birlikləri hazır idi. Rusiyanın Qafqazda olan hərbi komandanlığı erməni könüllülərini ön birliklər halına gətirmişdi. Van və Muşda erməni komitələri müsəlmanlara qarşı mübarizədə ərzurumlu Andranik, muşlu Smbat, vanlı Hamazasp⁴⁷⁵ və başqa erməni liderlərindən istifadə edirdilər. Erməni liderlərinin bir qismi Vanda hökumət məmurlarına, jandarlara, müsəlman xalqa və onlara kömək edən ermənilərə qarşı sərt tədbir görürdülər. Onlar quldur qruplarını toplayaraq Vanı bölgədə bir mərkəz halına gətirməyə çalışırdılar.⁴⁷⁶

Erməni liderlərindən hər biri Anadoluda 300-400 nəfərlik könüllü birliklər təşkil etmişdilər. Onlar rus ordusunun

⁴⁷⁴ Azmi Süslü. Ermənilər və 1915 təhcir olayı. Ankara 1990; G.de Maleville. s. 28

⁴⁷⁵ Bu adları yadda saxlayın. Azərbaycanda ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qırğınlarda məhz onların adı eşidiləcəkdir. Bu da erməni qırğınlarının coğrafiyasının Anadolu ilə Qafqazı da əhatə etməsini, bu bölgələr arasındakı əlaqələri aydın şəkildə göstərir.

⁴⁷⁶ Üçüncü ordu komandanlığına Sarayda Səyyar Fırka komandanı Kazım bəydən (Özalp) 29 noyabr və 6 dekabr 1914-cü il tarixlərində göndərilən şifrələr. Faktlar Azmi Süslü. Ermənilər və 1915 təhcir olayı. Ankara 1990, s. 77.

Vanda 179.380 müsəlmana qarşı 67.792 erməni olduğunu göstərmişdir. Azmi Süslü. Ermənilər və 1915 təhcir olayı. Ankara 1990 s. 76.

⁴⁷³ G.de Maleville. 1915 osmanlı-rus-ermeni trajedisi. İst. 1998, s. 6.

Anadoluda hərəkətini asanlaşdırmağa çalışdılar. Ehtiyac olduğunda bu erməni birlikləri Osmanlı ordusunun arxasında da əməliyyat aparırdılar. Erməni birliklərinin hərəkəti Anadoluda Osmanlı dövlətinə qarşı xəyanət idi. Buna görə də dövlət onları cəzalandırmaq üçün hər cür səlahiyyətə sahib idi.

„Qafqazdakı rus ordusu, ermənilərdən könüllü təşkil olunan böyük bir dəstə ilə, Vana hücumu keçmişdilər. Bunları bizə Amerika tarixçisi Stanford J. Sav⁴⁷⁷ söyləyir: „Ermənilər 28 aprel günü, İrəvandan ayrılıb, may ayının 14-də Vana gəlmişdilər. Geniş bir qırğın təşkil etmişdilər. İki gün müddətində yerli müsəlman xalqı öldürmüşdülər. Rusların himayəsi altında Vanda bir erməni dövləti qurmuşdular. Bu dövlət, ölənlər və ya oradan qaçan müsəlman xalqın aradan qaldırılmasından sonra da davam edəcək kimi görünürdü.“⁴⁷⁸

Başqa bir xarici tarixçi Valyini aşağıdakıları yazmışdı: „1915-ci ilin aprel ayında erməni üsyançıları Van şəhərini ələ keçirib Aram və Varelunun daşnak partiyasının bir erməni birliyini oraya yerləşdirmişdi. 1915-ci il may ayının 5-də şəhəri müsəlmanlardan təmizlədikdən sonra rus ordusuna təslim etmişdilər. Vanda ən məşhur liderlər arasında Qaro adıyla tanınan, Osmanlı parlamentinin sabiq üzvü Basdırmaçıyan da var idi. Qaro osmanlılarla ruslar arasında müharibə başladıda erməni könüllülərinin komandanı oldu“⁴⁷⁹

1915-ci il may ayının 18-də Rusiya çarı „Vandakı erməni xalqına Rusiyaya kömək etdiklərinə görə təşəkkürünü göndərmişdi. Bu dövrdə Aram Manukyan ruslar tərəfindən Van vilayətinin valisi qoyulmuşdu. Muşdan və Şərqi Anadolunun əsas mərkəzlərindən gələn minlərlə erməni, ora doğru qaçırtdılar. Aralarında qısa müddət əvvəl qurulan sürgün karvanından qaçan bir çox insan var idi. Sav „iyulun orta-

larında, Van bölgəsinə 250.000⁴⁸⁰ erməni toplanmışdı. (bunlar müxtəlif yerlərdən gələnlər idi. Qafqazdan gələnlər də vardı. - H.S.) Rus ordusu Vandana geri çəkildikdən, ölü doğulmuş olan dövlətin törətdikləri cinayətlərə görə cəzadan qorxan minlərlə erməni də onlara qoşulmuşdular.“⁴⁸¹

Müəllifin fikrindən göründüyü kimi Şərqi Anadolu hadisələrində Qafqazdan gəlmiş ermənilər də fəal iştirak etmişdilər. Bir məsələ də qeyd edilməlidir ki, Rusiyaya bu bölgədə əhalini qırğından keçirmək deyil, o yerləri işğal etmək üçün ermənilərin dəstəyindən istifadə etmək lazım idi. Ermənilərə isə rusların işğalından istifadə edərək Türkiyənin bir neçə bölgəsində müsəlmanları qətlə yetirərək və zorla bölgədən çıxararaq onların sayının azaldılmasına və ermənilərin bölgədə çoxluq təşkil etməsinə nail olmaq gərək idi. Digər bir məsələ də „qısa müddət əvvəl qurulan sürgün karvanından qaçıb qurtaran bir çox insan var idi“⁴⁸² fikridir.

Ermənilərin itkisinin müəyyən edilməsində bu fikir mühüm rol oynayır. Təhcirə göndərilən ermənilərin böyük bir hissəsi köçürmə karvanlarından qaçaraq üsyançılara qoşulurdular. Axı, Osmanlıda elə bir operativ qeydiyyat sistemi yox idi ki, onların harada olduğunu müəyyən edə bilsinlər. Ermənilər bu kimi insanları – köçürmə karvanından qaçıb üsyançılara qoşulanları „köçürmə zamanı öldülər“ siyahısına daxil edirdilər. Bu səbəbdən də erməniləri köçürülmə zamanı ölənlərin sayı bu kimi hadisələrlə əlaqədar olaraq artırdı. Digər bir cəhət

⁴⁸⁰ Vanın əhalisinin miqdarı ilə müqayisə etdikdə məlum olur ki, Anadoluda və Azərbaycanda qırğın təşkil etmək üçün ermənilər çəvik hərəkət edən könüllü birliklər yaratmışdılar. Bu şübhəsizdir ki, birliklərin tərkibində yalnız Anadoludan olanlar deyil, Azərbaycan və Rusiyadan gətirilən ermənilər də vardı. Ermənilərin təşkil etmiş olduqları çəvik birliklərin ən mühümü xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, Türkiyədə və Azərbaycanda qırğın həyata keçirən „əsgərləri“ yerli xalq tanımırdı, əslində tanımaq imkanları da yox idi. Ona görə də yerli xalqdan olan şahidlər hər yerdə yalnız erməni birliklərinin başçıların adını bilirdilər. Belə çəvik birliklərlə Anadoluda və ya Azərbaycanda qırğınlar təşkil etdikdən sonra onların yerini dəyişə bilirdilər. Çox halda erməni könüllü birlikləri də onların tanınmadığı bölgələrdə qətlər təşkil edirdilər.

⁴⁸¹ G.de Maleville Göstərilən əsəri, s. 29.

⁴⁸² G.de Maleville. Göstərilən əsəri, s. 29.

⁴⁷⁷ G. De Maleville. Göstərilən əsəri s. 28.

⁴⁷⁸ Yəni orada, s. 28

⁴⁷⁹ Yəni orada, s. 29.

də Türkiyənin müxtəlif bölgələrindən köçürülən ermənilər „yeni erməni dövlətinə doğru qaçmaqda idi.“⁴⁸³ Bu da ermənilərin böyük bir qisminin köçürülənlərin yerləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulan bölgələrə gedib çatmasına imkan verməmişdir.

1915-ci ildə və sonrakı hadisələrdə hər dəfə öldürülən, qətl edilənlərin türklər olduğu açıq şəkildə görünür. Ermənilər və onların tərəfdarları hər vasitə ilə itkilərinin sayını artırmağa çalışmışlar. Bu səbəbdən də tarixi hadisəyə aid mənbələrdə müxtəlif rəqəmlər görünür. Çox halda bir sıra müəlliflərin hesablamalarında ölənlərin sayı köçürülməyə qədər o bölgədə yaşayan ermənilərin sayından bir neçə dəfə artıq alınır.

İlk dəfə erməni mənbələrində I Dünya müharibəsi dövründə ölənlərin sayı 300.000 nəfər olaraq göstərilmişdir. Lakin həmin hadisələrdən uzaqlaşdıqca yeni „mənbələr aşkara çıxarılır“ və ölənlərin sayı 5, hətta 10 dəfə artırılırdı. Bu səbəbdən dünyada nəşr olunan əsərlərdə ermənilərin itkisi haqqında 1.500.000-dən 3.000.000-a qədər rəqəmlər vardır. Bir neçə mənbəyə baxmağımıza ehtiyac vardır.⁴⁸⁴

Konsulluqda işləyən erməni tərcüməçilərin yazılarını nəşr edən „Nev York Times“ qəzeti 5 sentyabr 1915-ci il tarixli nömrəsində 1.500.000 erməninin acından öldüyünü, yenə eyni qəzetin 24 sentyabr 1915-ci il tarixli nömrəsində ermənilərin 500.000 itkisi olduğu və 7 oktyabr 1915-ci il tarixli nömrəsində yenə həmin qəzet 800.000 erməninin qətl edildiyi haqqında məlumat vermişdir.⁴⁸⁵

Yenə erməni qaynaqlarından toplanan və bir-birini təkzib edən faktlara baxaq. 1917-ci ildə Laveldə ingiliscə və 70 il sonra da Parisdə fransızca nəşr edilən *Mavi kitabda*, 104-cü səhifədə öldürülən ermənilərin sayı 600.000 olduğu göstərilir. 1916-cı ildə 600.000 erməninin sağ ola biləcəyini bildirirdi. Kitab

müəlliflərinin fantaziyasına görə 600.000 erməninin islamıyyəti qəbul etməyə zorlandığı göstərilir. Təhcir edilənlərin və ya öldürülən ermənilərin sayı, ən azı, 1 milyon olduğu ifadə edilmişdir.⁴⁸⁶

Eyni əsərin 541-542-ci səhifələrində isə 486.000-i Hələb, Şam və Deyrizorda, 300.000-i Türkiyənin digər vilayətlərində, 182.800-i rus Qafqazında, 12.000-i ruslar tərəfindən işğal edilmiş yerlərdə, 9000-i İranın Salmas bölgəsində və 15000-i İstanbulda və İzmirdə tərcih olunmayanların öldürüldüyünü göstərir. Bunlara əsasən ermənilərin tərcihə məruz qalanların sayını 1.500.000 olduğunu və bununla yanaşı 450 minlə 850 min erməninin də öldüyünü irəli sürmüşdür.⁴⁸⁷

Erməni yazıçısı Dr. Sarkisyan isə 1970-ci ildə “Türkiyədə soyqırımı”⁴⁸⁸ adlı məqaləsində 1915-ci ildə 500.000 erməninin qətl edildiyini, qalanların da sistemli bir şəkildə səhralara sürgün edilərək aclığa və ölümə tərk edildiklərini və beləliklə də 2.000.000. yaxın erməninin yox edildiyini bildirmişdir. Bir hüquq doktoru olan Bağdijyan özünün gəldiyi „huquqi bir nəticəyə“ görə 1915-1916-cı illərdə 1.500.000 erməninin sürgün və qarət edildiyini, 1.500.000 erməninin qətl edildiyini iddia etmişdir.⁴⁸⁹

Hovanisyan bu dövrdə olan hadisələri aşağıdakı şəkildə şərh etmişdi: „Ortaya çıxan qarışıqlığı dillə anlatmaq mümkün deyildi. Vilayətin valisinə qarşı bir ay davam edən dirənmədən, şəhərin azad edilməsindən və bir erməni hökumətin qurulmasından sonra hər şey itirilmişdir. Geri çəkilməkdə olan rus qüvvələrinin arxasınca qaçan, kürdlərin biri-birinin ardınca qurduqları tələlərə düşərək sahib olduqları (Şəhərdə qəsb

⁴⁸⁶ Live Bleu gouvememeni Britannique...s. 104, 141, 541, 542, Azmi Süslü, Göstərilən əsəri, s. 98

⁴⁸⁷ Yenə orada

⁴⁸⁸ A.O.Sarkisian, „Genocide in Turkey“, History of the World War, eylül 1970,c. 3, numara 16, London Azmi Süslü, Göstərilən əsəri s. 98

⁴⁸⁹ Kevork K. Baghdijian.La Confiscation... a. k. e. s. 124; Azmi Süslü, Göstərilən əsəri, s. 98

⁴⁸³ Yenə orada, s. 29.

⁴⁸⁴ Azmi Süslü. Göstərilən əsəri s. 97-98

⁴⁸⁵ Yenə orada, s. 98

etdikləri də çox idi. Əslində onların qarşısını kəsənlər ermənilərdən özlərinin qəsb edilmiş mallarını alırdılar.) şeylərin çoxunu itirən 200.000 yaxın erməni Qafqaza çəkildilər.”⁴⁹⁰ Yazarın məlumatına görə məğlub edilmiş erməni könüllü birlikləri geri çəkilərkən 40.000 nəfər itirmişdi.

Erməni birlikləri Azərbaycana yerləşir

Osmanlı dövlətində üsyanlarda məğlub olmuş erməni birlikləri nə üçün Qafqaza, Azərbaycana çəkilməli idilər? Bu, birinci halda onların I Dünya müharibəsi başladığında orada rus birliklərinə daxil olmaları ilə də əlaqədar idi. İkincisi, erməni liderləri Azərbaycana çəkilməklə Anadoluda həyata keçirmiş olduqları müsəlman qırğınının Bakı, Şamaxı variantlarını gerçəkləşdirməyi planlaşdırmışdılar. Üçüncüsü, Azərbaycanda bolşeviklərin yardımı ilə hakimiyyəti ələ almaq və Qafqazda dövlətlərini qurmağı düşünürdülər.

Anadoluda “qətl edilmiş” hesab edilənlərdən neçə nəfəri məğlub edilmiş erməni birlikləri ilə Azərbaycana getmişdilər? Düzdür, tarixi mənbələrdə ermənilərin əsasən Azərbaycana getmələrindən deyil, məqsədli olaraq ya Qafqaz, ya da Rusiyaya getmələrindən danışılır. Əslində bu da münasibət bildirilməsini tələb edilən mövzudur. O zaman Azərbaycan Rusiyanın iki quberniyası halında olduğundan Rusiyaya gedənlərin nə qədərinin Azərbaycanda olmalarını dəqiqləşdirmək ilk anda imkansızdır. Lakin bir məsələni yadda saxlamaq lazım gəlir ki, o zaman erməni cəmlənməsi Rusiyada deyil, Qafqazda, xüsusən də Azərbaycanda gedirdi. Ermənilərin çevik könüllü birlikləri Azərbaycanda tez-tez yerlərini dəyişirdilər.

Tarixi mənbələrdə bir erməni tərəfkeşliyi görünür. Ermənilərin qırğını həyata keçirdikləri ikinci yer Azərbaycandır. Ermənilərin

Azərbaycandakı qırğınları Anadolunu tərk edərək Azərbaycana getdiklərindən sonra meydana çıxmışdır. Buradakı qırğınların Anadoludakıların eyni olması və şahidlərin ifadələri onların Azərbaycana gəldiklərini təsdiq edir. Hələ müharibə illərində İngiltərədəki erməni yardım cəmiyyətinin baş katibi Herold Bufsenun ifadəsinə əsas alan „Mançestr Qardian” qəzeti 25 avqust 1916-cı il tarixli nömrəsində Türkiyədə erməni itkiləri ilə əlaqədar məlumat vermişdir.

Qəzetə görə bütün dünyada ermənilərin sayı 4.000.000-dur. Bunlardan 1.000.000 nəfərin köç etdiyini, 500.000 nəfərin itkin düşdüyünü, 200.000-nin də Rusiyaya köçdüyünü bildirmişdir.⁴⁹¹ Ermənilərin Azərbaycana gəlmələrində „200.000-nin də Rusiyaya köçməsi” fikri çox əhəmiyyətlidir. 28 iyun 1913-cü ildə Avstriya-Macaristanın İstanbuldakı Böyük Elçisi Pallavicini hökumətinə göndərdiyi məlumatında yazırdı: „Kiçik Asiyada ermənilərin sayı heç vaxt 1.600.000 artıq olmamışdır. Vilayətlərdə olan hadisələrlə əlaqədar olaraq rusların şikayəti çox şişirdilir.”⁴⁹²

1915-ci il köçürmə qanunundan sonra ermənilərin ən çox getdikləri ölkələrdən bir də Rusiya olmuşdur. Ermənilərin bir hissəsi rus ordusu ilə birlikdə Qafqaza gəldilər. 1915-ci ilin mayından oktyabr ayına qədər Türkiyədən Qafqaza 250.000 nəfər erməninin qaçdığı göstərilir.⁴⁹³ Yenə həmin mənbədə göstərilir ki, 18 oktyabr 1915-ci ildə Rusiyada 300.000 Anadolu qaçqını var idi.⁴⁹⁴

Erməni təşkilatları Qafqaza gələnləri əsasən Azərbaycana yerləşdirirdilər. Bu da Azərbaycanda yalnız erməni könüllü birliklərinin sayının artmasına deyil, mülki əhalinin də sayının artmasına təsir göstərirdi.

⁴⁹¹ Genelkurmay ATASE arşivi, nu.1/2, kls. 339, dos. 1361, fih.6-1; Azmi süslü. Göstərilən əsəri, s. 140-141

⁴⁹² Ermeniler: Sürgün ve Göç. Ankara, 2004, s. 10.

⁴⁹³ ABCFM (The American Board of Commissioners for Foreign Missions), ABC 16.9.5, central Turkey Mission, vol 23, No.74. Ermeniler: Sürgün ve Göç. Ankara, 2004, s. 10.

⁴⁹⁴ Yenə orada, s. 90

⁴⁹⁰ G. De Maleville s. 29-30.

Birinci Dünya müharibəsindən əvvəl Osmanlı dövlətində iki dəfə nazir olmuş, sonra erməni dəstələrinə rəhbərlik etmiş Noradungiyan Qabriel Əfəndi də Lozanda komissiyaya təqdim etmiş olduğu məlumatında 700.000 Türkiyə ermənisindən 345.000-nin Qafqazın müxtəlif yerlərinə, 140.000-in Suriyaya, 120.000 Yunanıstana və Adalar dənizindəki adalara, 40.000-nin Bolqarıstana, 50.000-nin İrana, geri qalanlarının da başqa yerlərə dağıldığını bildirmişdir.⁴⁹⁵

Başqa müəlliflərin də fikirləri ermənilərin daha çox yerlərə yayılmış olduqlarını göstərir. Hovanisyanı görə Suriyadan başqa ərəb ölkələrinə Lübnana 50.000, İordaniyaya 10.000, Misirə 40.000, İraqa 25.000 erməni köç etmiş və təxminən 35.000 nəfər Fransa və Amerikaya, bir qismi də Kanada və Kipr adasına köç etmişdir.⁴⁹⁶ Ermənilər Osmanlı dövlətinin ətrafında olan ölkələrə və daha da uzaqlara getmələrinə baxmayaraq bir çox siyahıda „qətl edilmişlər“ kimi göstərilmişdir. Buna görə də ermənilərin itkilərinin sayı süni olaraq şişirdilmişdi.

1927-ci il əhalinin siyahıyaalmasına görə əsasən Türkiyədə 123.602 erməninin yaşadığı müəyyən edilmişdir. Təxminən başqa ölkələrə köçən 900.000 də bu sayə əlavə edilsə 1.023.602 nəfər erməni olardı. Bu rəqəmi 1914-cü ilin rəsmi statistikasını ilə müqayisə etsək 211.069 erməni haqqında məlumat olmadığı ortaya çıxır. Bunlar da müharibədə Antanta dövlətləri ilə birlikdə Osmanlı dövlətinə qarşı döyüşlərdə ölənlər, təhcir dövründə müxtəlif səbəbdən ölənlər və ya quldurlar tərəfindən öldürülən ermənilərdir. Əslində iqtibas gətirdiyimiz bir sıra mənbələrdə bu rəqəmin 200.000 olduğu iddia edilirdi. Bu rəqəmin 300.000 olması ehtimalı da bir sıra müəlliflər

tərəfindən ifadə edilmişdir⁴⁹⁷.

Əslində araşdırmalar və gerçək faktlar „erməni soyqırımını“ iddialarını tarixin arxivinə verilməsini lazım bilir. Bundan sonra nə qədər iddialar irəli sürsələr də təkrardan başqa bir şey deyildir. Bu kimi iddialarla dünyanın gözü qarşısında həyata keçirilən soyqırımlarını pərdələməyə çalışmaqqla yanaşı, millətlərəarası münasibətlərin gərginləşməsinə təsir edir. Bu tarixi ədaləti və gerçəkliyi artıq uzun illərdir ki, bir sıra erməni müəllifləri də qəbul etmişlər. Müxtəlif beynəlxalq konfranslarda çıxışlarında qəti şəkildə bəyan etmişlər. Amerikadakı erməni professor Hovanisyan da 1982-ci ildə Münxendə təşkil edilmiş „Dünya ermənilərinin problemləri“ konqresində ifadə etdiyimiz tarixi həqiqətləri aşağıdakı şəkildə bildirmişdir: „Erməni soyqırımı isbatlanmamışdır. Soyqırımı hüquqi baxımdan keçərsizdir və əslində zaman aşırımına da məruz qalmışdır.“

Əslində, soyqırımına məruz qalanlar istər Anadoluda, istərsə də Qafqazda, Azərbaycanda türklər olmuşdur. Amerika və Avropa arxivlərində I Dünya müharibəsi illərində Qərbi Azərbaycanda (İrəvan vilayətində) həyata keçirilmiş qırğınlar haqqında böyük miqdarda sənədlərin olduğu tarixi qaynaqlarda da etiraf edilmişdir. Lakin çox maraqlıdır ki, erməni soyqırımı ilə əlaqədar bir sıra məhkəmələrdə „qeyri müəyyən səbəb üzündən“ istifadə edilməsi məsləhət bilinməmişdir. I Dünya müharibəsindən sonra Paris, London və Vaşinqton arxivlərində axtarış aparılmış və müəyyən sənədlər əldə edilmişdir. Vaşinqtondakı ingilis səfirindən ingilis Xarici İşlər Nazirliyinə göndərilən cavabda oxuyuruq:

„Amerikan konsullarına son müharibədə ermənilərə qarşı həyata keçirilən qırğınlarla əlaqədar təqdimatlara baxılmasına icazə verilmişdi. Bu sənədlərin içərisində türklərə qarşı dəlil olaraq istifadə

⁴⁹⁵ A Hadisyan. Ermeni cumhuriyetinin Doğuşu ve irellemesi, ermenice,Atina, 1920, s. 335; . Esat Uras, Göstərilən əsəri, s. 726-727

⁴⁹⁶ Azmi Süslü. Göstərilən əsəri, s. 142.

⁴⁹⁷ Bu 300.000 erməninin ölməsi, erməni heyətinin 11 dekabr 1918-ci il tarixində fransız Xarici İşlər Nazirliyinə erməni mənbələri əsasında yazılan məktubda da ifadə edilmişdir. Azmi Süslü. Göstərilən əsəri, s. 142

edə bilmək üçün bir şey tapmadığımı üzülərək məlumat verirəm.”⁴⁹⁸

Amerikada Demokrat partiyasından Təmsilçilər Məclisinin üzvü Larry Smith Türkiyəni gəzdikdən və azlıqların rəhbərləri ilə görüşdükdən sonra türklərin haqlı olduqlarını aşağıdakı şəkildə ifadə etmişdir: „Türkiyəni görüb, yəhudi liderləri də daxil olmaqla, bəzi azlıqların rəhbərləri ilə görüşdükdən sonra fikirlərimdə çox böyük dəyişikliklər oldu. Daha sonra bu mövzuda bəzi araşdırmalar apardım. İndi fikrim tam dəyişmişdir. Artıq hadisələrə soyuqqanlı və gerçəklik bucağı altında baxıram. Ermənilərin tarixi saxtalaşdırdıqlarını və gerçəkləri öz məqsədlərinə görə dəyişdirdiklərini gördüm.”⁴⁹⁹

NATO-nun sabiq Baş Katibi Jozerh Luns „ İnanın, bu mənə bir rahatlıqdır” adlı xatirəsində ermənilərin qırğın təbliğatı haqqında aşağıdakıları bildirmişdir: „Avropalıların tək bildikləri erməni iddialarıdır. Birinci Dünya müharibəsində ermənilərin neçə nəfər türkü öldürdüyünü kimsə bilməyir.”⁵⁰⁰

Ermənilər türklərlə yanaşı rumları, yəhudiləri, suryaniləri, ərəbləri, hətta erməniləri də öldürmüşdülər. Onların sayını bilənlər yoxdur. Birinci Dünya müharibəsində Qərb ölkələri, erməni təşkilatları və kilsələri tərəfindən fəaliyyətə təşviq edilən erməni quldurları, bir çox türklə birlikdə Ərzurumda 148 yəhudi ailəsini də qətl etmişdilər.⁵⁰¹

⁴⁹⁸ Burada bir neçə məsələ haqqında danışılmışdır. Əslində məktub müəllifinə Maltada “erməni soyqırımı etmişlər” günahlandırılması ilə həbs edilmiş türkləri mühakimə etmək üçün soyqırımla əlaqədar arxiv materialları toplamaq tapşırılmışdı. Ona ingilis hökumətinin səlahiyyətli nümayəndələrinin necə sənədlər axtardıqları haqqında da məlumat verilmişdir. O, uzun araşdırmalar aparmasına baxmayaraq üzülərək heç bir şey tapmadığını bildirmişdir. Lakin Ermənistanla əlaqədar sənədlər tapdığını da gizlətməmişdir. Birincisi, I Dünya müharibəsi illərində „Ermənistan” dövləti olmamasına baxmayaraq sənəddə Ermənistandakı qırğınlardan danışılır. Bu yanlış olmayıb, müəllif məqsədli olaraq azərbaycanlıların yaşadığı ərəziləri Ermənistan adı ilə ifadə etmişdir. Qətl edilənlər isə Anadoludan gedən erməni dəstələrinin qətl etdiyi azərbaycanlılar haqqında məlumatlardır ki, „ingilis hökumətinin məqsədinə ən çox xeyir verə biləcək sənədlər” içərisindən seçildiyi də bildirilir. Azmi Süslü. Göstərilən əsər a. s. 140; Şimşir Bilal. Malta sürgünləri. İstanbul. 1985.

⁴⁹⁹ Hürriyyət qəzetəsi, 13 ekim 1988.

⁵⁰⁰ Türkiyə qəzetəsi, 1 ekim 1968.

⁵⁰¹ Azmi Süslü. A. k. e. s. 146

Yüzbaşı C. B. Norman göstərirdi ki, “erməni məsələsi ilə əlaqədar olaraq Avropada yazılan və ya anladılanların heç biri şahidlərə və ya sənədlərə əsaslanmır.”⁵⁰² Bu zaman yalnız erməni məsələsində deyil, bütün məsələlərdə türklər haqqında birtərəfli qaydada yazılanları avropalılar da hiss etmişdilər. 1804-cü il serb üsyanlarında, 1821-ci il yunan məsələsində, 1878-ci il Bolqarıstan hadisələrində də türklər haqqında eyni yanlış və pis təbliğat təşkil edildiyindən yüzbaşı Norman⁵⁰³ üzöldüyünü bildirirdi.

Andoniyanın saxta sənədlərinin-soyqırımı ilğını

Osmanlı dövlətində 1915-ci ildə həyata keçirilən və tarixi ədəbiyyatda fərqli şəkildə adlandırılan təhcir hadisəsi əslində müharibə vəziyyəti ilə əlaqədar olaraq hökumətin vətəndaşlarını təhlükəsiz bir yerə köçürməsidir. İstifadə olunan mənbələrdən görüldüyü kimi bu qərar hər yerdə təhcir adlandırılmasına baxmayaraq qanunda ifadə olaraq ermənilərin „başqa yerlərə aparılmaları və yerləşdirilmələri” -ndən danışılır. Nazirlər kabinetinin və Daxili işlər nazirliyinin qərarında isə „köçürülmələri və yerləşdirilmələri” şəklində yazılmışdır. Müharibə dövründə mülki əhalinin itkisini aradan qaldırmaq, heç olmasa azaltmaq məqsədi ilə dünyanın hər yerində, müharibələr tarixində bu kimi tədbirlər olmuşdur, bu gün də davam edir.

Ermənilər Osmanlı dövlətinə, o cümlədən türklərə qarşı hazırladıqları təbliğat kampaniyası üçün 1915-ci ildə onların və müharibə bölgəsində olan başqa xalqların⁵⁰⁴ da başqa yerlərə

⁵⁰² Yüzbaşı C. B. Norman. Ermenilerin maskası düşüyor.(yayına hazırlayan Prof. Dr. Yavuz Ercan) Ankara 1993, s. 4.

⁵⁰³ Yenə orada, s. 4-5.

⁵⁰⁴ Ege sahillərində yaşayan rumların adalara-ilk yerlərinə köçürülmələri tədbiri də müharibə dövründə zərurət nəticəsində istifadə edilən tədbir idi. Sovetlər dövründə də Türkiyə ilə sərhəddə olan Ahıska türklərinin köçürülüb Sibirdən başlayaraq ölkənin müxtəlif yerlərində yerləşdirilmələri bəs nə üçün fərqli şəkildə adlandırılır. Dünyanın hər

köçürülmələri və yerləşdirilmələri tədbirlərini əsas götürmüşdülər. Onunla da ermənilərə qarşı soyqırımı işləndiyi haqqında təbliğata başlamışdılar. Ermənilər bu soyqırımı iddialarını əsaslandırmaq üçün fərqli dəlillərdən istifadə etməyə çalışırdılar. Bu gün də həmin cəhdi davam etdirirlər. Ermənilər saxta soyqırımı hadisəsinin Osmanlının dövlət siyasəti olmasını əsaslandırmaq üçün „məqsəd vasitəyə haqq qazandırar“ prinsipi ilə sənədlər „aşkar“ etməyə çalışırdılar.

Bu səbəbdən də onlar soyqırımı təbliğatlarına rəsmi əsas tapmaq üçün dövrün baş naziri Tələt Paşadan istifadə etməyi qərara aldılar. Fəaliyyətlərini onunla əlaqədar qurmağa başladılar. „Tarix“ üçün sənəd tərtib etmək metodikası tarixi ermənilərdə tarixləri qədər qədimdir. Tələt Paşanın olmayan, özlərinin tərtib etdikləri teleqramın „qanunauyğunluğunu“ ictimaiyyətə qəbul etdirmək üçün ssenari qurmuşdular. Bu saxta teleqramın ssenarisi aşağıdakı şəkildə olmalı idi. Guya Tələt Paşa Hələb valisinə ermənilərin kütləvi şəkildə öldürülmələrini əmr edən gizli teleqram göndərir. Ssenari üzrə teleqram da Suriyadakı ingilis birliklərinin komandanı general Alleninin əmrində olan birliklər Hələbi işğal etdikdə onların əlinə keçməli idi.

Tələt Paşanın ermənilərin kütləvi şəkildə öldürülməsi haqqında saxta teleqram ssenarisinin müəllifi şəxsiyyəti tam olaraq bilinməyən, erməni yazıçısı Aram Andonyandır⁵⁰⁵.

yerində müharibə və hətta təbii fəlakətlər dövründə belə mülki əhalinin təhlükəsiz bölgələrə köçürülməsi və yerləşdirilməsi ən mühüm tədbir olaraq qəbul edilir. Üsyan qaldıran, yerli müsəman əhalisini (türk-kürd ayrıncılığı etmədən) qılıncdan keçirən, Osmanlı dövlətinə qarşı müharibə edən Rusiya ilə əməkdaşlıq edən ermənilərin Doğu bölgələrdən uzaqlaşdırılaraq, onların yeni yerlərdə təhlükəsizliklərini təmin etmək, əhalininin başqa hissəsinin (onların bir yerdə saxlanması imkansız idi) də təhlükəsizliyini təmin etmək bir nömrəli dövlət vəzifəsidir. Digər tərəfdən Osmanlı dövləti bu tədbirlə ona qarşı müharibədə ermənilərin dəstəyindən istifadə edən Rusiyayı köməkdən məhrum etməklə təhlükənin dərəcəsini azaltmış olurdu. Bu dövlət tədbirinə başqa rəng vermək mövcud ssenarinin fəaliyyətə başlaması demək idi.

⁵⁰⁵ Bu soyad I Dünya savaşı dövründən başlayaraq türk-erməni əlaqələri ilə maraqlananların diqqətini cəlb edir. Bu adamın adı gəldikdə hər kəsin yadına Amerikanın Osmanlı dövlətində böyük elçisi olan Morgentau düşür. Saxta teleqramın tərtibçisi

Andoniyən Tələt Paşanın “teleqramını” Hələb valisi Mustafa Abdülmalik (Renda) bəyə göndərdiyini iddia edir. Andoniyən daha sonra bildirir ki, o teleqramı Hələb valiliyində iskan (əhalinin yaşayış yeri ilə təmin olunma işləriylə məşğul olurlar)müdürlüyündə işləyən Naim bəy adındakı bir nəfərdən almışdır. Andoniyən bu sənədləri bir kitab halında nəşr etdirmişdir.⁵⁰⁶

A. Andoniyən tarixçi deyil, erməni təşkilatlarının üzvlərindən biri idi. Yazdığı kitabı ilk dəfə olaraq 1920-ci ildə nəşr etdirmişdi.⁵⁰⁷ Bu „əsərin“ nəşr edilməsi bir təsadüfün nəticəsi olmamışdır. A. Andoniyən kitabı nəşr etdikdə mühüm məqsədlər güdməkdə idi. Kitabın Osmanlı dövlətinin hansı bir vaxtında nəşr edildiyinə diqqət edək. I Dünya müharibəsi qurtarmışdı. Türkiyənin daxil olduğu blok məğlub olmuşdu. Qaliblər məğlublara qarşı bir sıra planlar hazırlayırdılar. Onlardan böyük miqdarda təzminatlar alınması haqqında qərarlar alırdılar. Osmanlı dövlətinin başı dərdə olduğu bir dövrdə A. Andoniyənin saxta məcmuəsi də rəqiblərə bir şans idi. Belə bir vaxtda A. Andoniyən⁵⁰⁸ 1915-ci ildə Osmanlı dövlətinin erməniləri müharibə bölgəsindən uzaqlaşdırmaq siyasətini onların kütləvi olaraq öldürülmələri şəklinə təqdim edərək hökuməti soyqırımı günahlandırır.

I Dünya müharibəsi illərində ermənilərin köç edilmələri başlandıqda dünyada hadisələrə fərqli şəkildə baxmağa və qiymətləndirməyə başladılar. Türkiyənin olduğu bloka qarşı olan Avropa dövlətləri köç, sonra da qırğın haqqında olan fikirlərdən hərbi təbliğat ünsürü olaraq istifadə etmək şansını əldən buraxmadılar. Hələ 1915 ci ilin mayında İngiltərə və

Andoniyən ilə ABŞ-ın Osmanlı dövlətində Böyük səfiri Morgentaunun katibi Andoniyən arasında nə kimi yaxınlıq olması dəqiq müəyyən edilməyib.

⁵⁰⁶ Şinasi Orel. Ermenilerce Talat Paşaya Atfedilen Teleqların gerçək yüzü. s. 305.

⁵⁰⁷ Şinasi Orel. Ermenilerce Talat Paşaya Atfedilen Teleqların gerçək yüzü. s. 305.

⁵⁰⁸ Naim bəylə əlaqədar iddiaların əsassızlığı türk tarixçiləri tərəfindən dəfərlə isbat edilmişdir. Lakin son illərdə dünyanın müxtəlif ölkələrində təşkil olunan konfranslarda xəyali Naim bəy haqqında „əsrin ən dürüst adamı“ olaraq danışılırlar.

Fransa köçürülməni qırğın kimi qiymətləndirərək Osmanlı hökumətinə bu hadisələrdə iştirak edənlərin mühakimə ediləcəklərini bildirdilər.

A. Andoniyanın⁵⁰⁹ yazdığı bu „əsər“ onun heç də şəxsi düşüncəsinin məhsulu deyildir. Məqsədi 1915-ci il tədbirinə görə Osmanlı dövlətinin türk millətini dünya ictimaiyyətinin gözündən salmaq və onları erməniləri kütləvi surətdə öldürməsində günahlandırmaq idi. Əsərin bir adamın məhsulu olmadığını bir sıra amillərlə müəyyən etmək mümkündür. Birincisi, hadisələr bəlli bir ardıcılıqla deyil, təsadüfi fikirlərə daxil olandır. İkincisi, əsərin yazılma səviyyəsinin çox aşağı olmasıdır. Üçüncüsü, o dövrün əxlaq qaydalarına əhəmiyyət verilmədən yazılmasıdır. Əsərin yazılma tərzini, istifadə edilən ifadələr onun məqsədinin nə olduğunu göz önünə qoyur.

Kitabında bəhs edilən teleqramın saxtılığının ortaya çıxmasında ən mühüm amil onu Andoniyanın „vermiş olan“ Naim bəyin şəxsiyyətidir. Andoniyan kitabı ilk dəfə nəşr edərkən həmin kitabın yazılmasının əsasını təşkil edən teleqramın ona verilməsini Naim bəyin insanlıq duyğuları ilə əlaqədardır deyirdi. Guya Naim bəy teleqramın böyük dəhşətlərin mənbəyi olduğunu görmüş, onun ictimaiyyətdən gizli qalmasını istəməmişdir. Heç olmasa onun nəşr edilməsi ilə, günahkarların cəzalandırılması ilə insanlıq qarşısında xidmət etmiş olardı.

Lakin 1937-ci il iyul ayının 26-da A. Andoniyan İsveçrədə yaşayan Mariya Terziyan adında birisinə yazdığı məktubda teleqramı ona vermiş Naim bəy haqqında tamam fərqli şeylər yazmışdır. Məktubunda göstərilir ki, Naim bəy sərxoş, qumarbaz, pula həris, əxlaqsız bir şəxsdir. Guya Naim bəydən teleqram ilə əlaqədar sənədləri almaq üçün ona böyük miqdarda pul vermişdir. Bu cəhətlərin qeyd edilməsinin zərurəti A. Andoniyanın da şəxsiyyətinin müəyyən edilməsi üçün lazımdır. Bu fikirlərin təhlilindən görünür ki, A. Andoniyan da

sabit olmayan, fikrini tez-tez dəyişən, sözlərinə inanılması çətin olan bir adamdır. Belə xarakterə malik insanlar hər cür fırıldaqçılara əl ata bilirlər.

Bu teleqram ilə əlaqədar sənədlərin də saxta olduğunun aydınlaşmasında ilk araşdırma Naim bəy ilə əlaqədardır. Hələb valiliyində Naim adında birinin işləmiş olduğu o dövrə aid dövlət sənədlərində yoxdur.⁵¹⁰ Ola bilər ki, A. Andoniyanın istinad etdiyi Naim bəy Hələb valiliyində aşağı vəzifədə çalışmış. Lakin Osmanlı idarəçilik qaydalarına görə belə kiçik vəzifədə işləyənlərin çox mühüm dövlət əhəmiyyətli sənədləri gizli teleqramları görə bilməsi imkansız idi.

Müəllifin kitabında əsas iddia odur ki, A. Andoniyan sənədləri Naim bəydən alıb. Müəllif ilk dəfə sənədlərin ona Naim bəy tərəfindən verildiyini göstərdiyi halda 1937 –ci il 16 iyul tarixli məktubunda isə Naim bəyin sənədləri oğurlayaraq ona pul ilə verdiyini bildirir. Çox maraqlı olan saxta teleqramlar ortada olduqları halda onların əsillərinin harada olduğu haqqında məlumat yoxdur. Bunu sağlam məntiq heç bir halda qəbul etmir ki, A. Andoniyan və ya onunla birlikdə işləyənlərdə Osmanlı baş nazirinin imzası ilə teleqram olsaydı ondan istifadə edərək daha çox sensasiya yarada bilərdilər.

Əsl sənədin ortada olmaması aydın şəkildə göstərir ki, Andoniyanın və onunla işləyənlərin birlikdə tərtib etmiş olduqları sənəd saxtadır. Andoniyanın kitabındakı sənədlər hazırlanarkən onların əsl kimi görünməsinə çalışmışdılar. Guya sənədi valilikdə işləyən Abdülhət Nuri bəy paraflamış və Hələb valisi Mustafa Abdülmalik bəy onun üzərində qeydlər etmişdir. Guya sənəd üzərində valinin imzası var. Lakin imzanın valiyə aid olduğu da təsdiq edilməmişdir. Burada bir məsələ də çox maraqlıdır. Sənəd üzərində olan imzanın vali Mustafa Abdülmalik bəyə aid olub olmadığını A. Andoniyan da dəqiq bilmir. İmzanın valiyə aid olduğuna Hələbdəki

⁵⁰⁹ Şinasi Orel. Göstərilən əsəri, s. 305.-309

⁵¹⁰ Geçmişdən Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri. Genelkurmay Askeri Tarih Ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları Ankara Genelkurmay Basımevi 1989, 78

erməni dərnəyi təminat verir. Nə qədər də məntiqlidir. Bir erməninin qaldırdığı iddiaya təminatı erməni dərnəyi verir.

Hələb şəhəri və vilayəti ingilislər tərəfindən 1918-ci ilin noyabr ayında işğal edilmişdi. İngilislərin 1915-ci ildəki, xəbərdarlıqları-erməni köçlərində günahkar olanların mühakimə ediləcəkləri haqqında müraciətlərini yerinə yetirmək, lazım olan sənədlər tapmaq üçün axtarısa və həbslərə başladılar. Hələb valisi işğaldan sonra 7 aprel 1920-ci ildə həbs edilərək Maltaya göndərilmişdir. Bu hadisədən sonra ingilislər hər yerdə türkləri günahlandırmaq üçün sənədlər axtarırdılar. Bölgə fransızlar tərəfindən işğal edildikdən sonra onlar da mühüm sənədlər axtarırdılar.

Bu səbəbdən vilayətdə işləmiş bir sıra şəxslər həbs olunub istintaqa cəlb edildilər. Lakin istintaqın bir müddət davam etməsinə baxmayaraq elə bir əsaslı sənəd ələ keçirə bilmədilər. Tutularaq istintaq edilənlərin günahsız olduqlarına inandıqlarına görə azad etdilər. Bu dövrdə A. Andoniyanın kitabında guya Hələb vilayətinin iskan idarəsində sənəd üzərində parafı olan Abdülhat Nuri haqqında heç istintaq da aparılmamışdır.

Başqa bir maraqlı cəhət də Tələt Paşanı öldürən erməni Soqomon Tehliryanın⁵¹¹ məhkəməsində aşkara çıxmışdır.

⁵¹¹ Bu da milli düşmənçiliyin tarixində yeni bir mərhələnin meydana çıxması mahiyyətindədir. 15 mart 1921-ci il Tələt Paşanın qətl edildiyi gün beynəlxalq terrorizmin meydana gəlməsinə qüvvətli təsir göstərmişdir. Tələt Paşanı qətl edən anadan qatil doğulmamışdı. Onu Andoniyaların saxta teleqramları, Morqentauların kitabları yolu tutmaq üçün hazırlamış və o qətlə həyata keçirmişdir. Bu terrorizm milli şovinizmin nəticəsidir. Bu qətdən sonra çox qətlər oldu. Kimin qazandığını iddia etmək imkansızdır. Terror zəncirvari reaksiyadır, başlandı davam edər, ona görə ki, orada ağıl deyil hiss, kin və nifrət iş görür. Lakin qətlin ideoloqları təbliğatlarını bu gün də davam etdirirlər. Bunlardan biri də F. Verfelin məşhur (amma bu məşhurluq Akropolu yandırdığı üçün „şöhrət“ qazanmış Heroastrin məşhurluğu kimidir, ifadə edilməsi mümkünsə pis məşhurluq) „Musa dağında 40 gün“ romanıdır. Müəlif yenilik kimi romanda „irq“ sözünü bir vasitəyə çevirmək üçün hər imkandan istifadə etmişdir. Kitabın giriş hissəsində o, qəhrəmanı Qabriyeli belə tanıdır: „o, qədim vaxtlardan davam edən qan davası ilə irqinin ən böyük düşməninin üzərinə atılan bir gəncdir. Bu hər bir erməni gəncinin arzusudur.“

Musa dağında nə hadisə baş vermişdi? Bu hadisəni Hələb valisi general Fəxrəddin Türkan belə aydınlaşdırır. Antanta dövlətlərinin İskəndərün bölgəsinə desant

çıxaracağını eşitdikdə Samandağlı erməni köylüləri vergi verməkdən imtina etdilər. Kəndlilər sonra üsyan edərək Musa dağına çıxdılar. Hökumət ermənilərin yanına məmur göndərsə də razılıq əldə edilmədi. Sonda bölgə komandiri albay Qalib Musa dağında olan yolları nəzarət altına alır. Özü dağa çıxaraq ermənilərlə danışmaq istədikdə orada kimsəni tapa bilmir. Tədqiqatdan sonra məlum olur ki, ermənilər dəniz sahilinə enmiş, fransızların göndərdiyi gəmi ilə başqa yerdə sağ-salamat sahilə çıxarılmışlar. Musa dağında cəsəd də tapılmamışdı. Bunlara baxmayaraq ermənilər Musa dağında „öldürülənlərə“ matəm saxladılar və onu hər yerdə təbliğat olaraq yaydılar. Verfelin „Musa dağında 40 gün“ romanı və onun əsasında çəkilmiş film başdan ayağa uydurmadır.

Bu kitabda türk-erməni münasibətlərindən mühüm vasitə kimi istifadə edilir. Onun nəşrləri yeni nəşrləri ilə kitabın təsirinin daha da qüvvətlənməsinə çalışaraq kitabı əsl məqsəddən yayınırmağa çalışırlar. Əslində kitabın məqsədi dünyanın mühüm mərkəzlərinin əlində ermənilərin qurbanlıq rolunda istifadə edilməsidir. Erməni-türk, o cümlədən azərbaycanlı düşmənçiliyinin beşiyi başında duran *verfellər* nə qədər də „uzaqgörən“ olmuşlar. Verfeli daima qaynayan erməni nifrətini aşağıdakı şəkildə vermişdir: „Sümükləri çıxmış erməni yumruqları, qarşısı alınmaz bir şəkildə ən böyük düşməninin bağazını axtarırdı və yırtıcı dişlərini vəhşi bir heyvan kimi və zəif bir vəziyyətdə olan türkün (azərbaycanlının da ola bilər. Ona görə ki, Verfeli yalnız Anadoluda, İranın şimalında, Türkiyədə yaşayanları türk adı ilə tanıyırdı.) boğazına keçirmişdi. Qanını içib, qisasını almaq üçün“ F. Verfeli sanki uzaqgörənlik edir, olan hadisəni deyil, olacaq hadisəni əvvəlcədən xəbər verirdi. Çox maraqlıdır ki, müəllif təsvir etdiyi hadisə ilə 26 fevral 1992-ci ildəki Xocalı faciəsini, ermənilərin azərbaycanlıları qətl etməsi faciəsini sanki təsvir etmişdir. Axı, Verfelin təsvir etdiyi erməni Anadoluya türkünün deyil, azərbaycanlıları *Xocalıda soyqırma* uğratmışdılar. Ermənilərin „irqlərinin ən böyük düşmənlərinə“ nifrətlərinin azalmasına imkan verilmədiyinin ən faciəli nümunələrindən biri də Azərbaycanda, Qarabag hadisələrində addımbaşı qarşılaşdığımız gerçəklikdir. Qarabağda, dünyamızda çoxlarının aqlının qəbul edə bilmədiyi „*Xocalı soyqırımı*“ həyata keçirildi. 1 milyondan artıq azərbaycanlı dədə-baba yurdlarından didərgin salan, ömürləri boyunca qazandıqları ələrləndən alınaraq, uşaq, qadın və qocalara qarşı amansız soyqırımı imzalayanlar kimlərdir sualı adamın yaddaşında əbədi bir əzab kimi yaşayır. Necə ola bilər ki, insan bu qədər amansız yetişir. Ermənilər dünyanın diqqətini 1915-ci il hadisələrinə cəlb edərkən ondan dəfələrlə böyük, insanlara-müxtəlif ərazilərdə yaşayan azərbaycanlılara qarşı soyqırımı həyata keçirir və bundan da dünyanın „xəbəri olmayır“. Odu ki, dərs alınmayanda, tədbir görməyəndə tarix təkrar olunur. Ermənilər 1915-ci ildən başlayaraq müxtəlif yazıçılara yazdırılan tarixi və bədii əsərlərlə dünyada „əzilon, qətl edilən, köməkətsiz“ erməni obrazı yaradaraq müsəlman-türk dünyasına qarşı mübarizəyə başlamışlar. O mübarizə bu gün də davam edir. Mübarizənin məqsədi dəyişməz qalsa da zamana uyğun olaraq onun coğrafiyası dəyişdirilir. F. Verfelin „uzaqgörənliyi“ 26 fevral 1992-ci il Xocalı faciəsini xəbər verir və onun olacağına inanırdı. Ona görə ki, o, əkdüyünün necə bir zəhərli məhsul verəcəyini bilməmiş deyildi. Axı, türklərlə, azərbaycanlılarla ermənilərin nə üçün qan davası olmalıdır? Torpaqları olmadığı halda torpaq vermişik. 1918-ci ildə Ermənistan respublikası elan edilərkən paytaxtları olmadıqda qədim türk yurdu olan, Qərbi Azərbaycanın mühüm strateji mərkəzi tarixi İrəvan şəhərimizi əleyhinə çıxanların olmasına baxmayaraq onlara paytaxt kimi verdik, onlarla qonşu olduğumuz müddətdə dininə, dilinə və millətinə həmişə hörmətlə yanaşmışıq. Ermənilər Verfeli öz vətəndaşları kimi görürlər. Heç təsadüfi deyil ki, 24 fevral 2002-ci il tarixində Ermənistan respublikasının prezidenti R. Koçeryan Verfelin Vyananın mərkəzində yerləşən qəbrini ziyarət etmiş və üzərinə çələng qoymuşdur. Çox

Soqomon Tehliryan 15 mart 1921-ci ildə Berlində Tələt Paşanın öldürüldükdən sonra 2-3 iyun 1921-ci ildə mühakimə edilmişdir. Soqomon Tehliryan özünü müdafiə etmək üçün Andoniyanın hazırladığı sənədləri də müdafiə vasitəsi olaraq vəkillərinə təqdim etmişdi. Onun vəkilləri də bu sənədləri məhkəmə sənədlərinə əlavə etdilər. Lakin məhkəmə araşdırdıqdan sonra onları rəsmi xarakterli və təsdiq olunan sənəd olmadığına görə rədd etmişdir.⁵¹² Bu səbəbdən də qatilin vəkilləri məhkəmədə Andoniyan sənədlərindən istifadə etməkdən imtina etdilər.

Məhkəmədə I Dünya müharibəsinin sonlarında Hələbdə alman səfiri olmuş doktor V. Rösler də ifadə vermişdi. O, demişdi : „Sənədlər kitabda doğru ola biləcəyi hissini verməsinə baxmayaraq, onların həqiqiliyinin təyin edilməsini bilmirəm. Onların yazıcının şəxsi hissləri altında olduğunu göstərə bələrəm. Bu sənədlərin ayrı ayrılıqda həqiqi olduğunu isbat edilməsinin çətin olduğunu bildirirəm.”⁵¹³

A. Andoniyan 1937-ci il 26 iyul tarixli məktubunda doktor Röslerin tənqidini haqlı hesab etdiyini, kitabın bir tarixi araşdırma deyil, təbliğat məqsədi ilə yazıldığını bildirmişdir. Naim bəyin qondarma bir şəxsiyyət olduğunu da ifadə etmişdir.⁵¹⁴ Daha sonra əlavə etmişdir ki, *London və Parisdə erməni milli büroları onun kitabını olduğu kimi deyil, istədikləri kimi, „əlavələrlə” nəşr ediblər.*

Bu etiraflarla müəllif kitabın, onun yazılmasına „mənbə” olan sənədlərin saxtılığını elm aləminə bildirmişdir. A. Andoniyan 1937-ci il iyul ayının 16-da doktor Röslerə yazmış

olduğu başqa bir məktubunda səbəbini açmadan daha əhəmiyyətli bir „etiraf” etmişdir. Bu etiraf bir sıra cəhətdən tarixdə Andoniyan adı ilə məlum olan saxta soyqırımı sənədinin mahiyyətini açmağa imkan vermişdir. A. Andoniyan sənədlərin əslinin itdiyini etirafında bildirmişdir. Bu da onun və tərtib etdiyi sənədlərin saxtakarlığını müəyyən etməyə imkan verdi.

Andoniyan kitabında türk-erməni münasibətlərinin müxtəlif sahələrinə də toxunmuşdur. Onlardan biri I Dünya müharibəsindən əvvəl ermənilərin Şərqi Anadoluda Osmanlı dövlətinə qarşı üsyanı ilə əlaqədardır. O, hamının şahid olduğu həqiqətləri inkar etməyə çalışaraq ermənilərin Osmanlı dövlətinə qarşı üsyan etmədiklərini bildirir. Andoniyan, təhciri hökumətin əvvəlcədən erməniləri kütləvi, planlı olaraq qətl etməsinə hazırlıq kimi təqdim etməyə çalışmışdır. Əslində, I Dünya müharibəsindən əvvəl ermənilərin üsyan edərək, türklər də daxil olmaqla müsəlmanları qətl etdiklərinə aid istənilən qədər sənədlər vardır. Ona cavab üçün ən mühüm olanı erməni mənbələridir. 1919-cu ildə Paris sülh konfransında erməni heyətinin rəhbəri Poqos Nubar Paşanın Fransanın xarici işlər naziri S. Picon 1918-ci il noyabr ayının 30-da göndərdiyi məktubunda „ermənilər osmanlılara qarşı əsgəri birliklər halında və müharibə edən tərəf kimi savaşımlar” ifadəsi Andoniyanın „ermənilər Osmanlı dövlətinə qarşı üsyan qaldırmamışlar” fikrinin əsassız olduğunu göstərir.

Andoniyan və tərəfdarlarının saxtakar olduğunu saxta teleqramdakı çoxlu maddi xətalardan da görmək olur. *Sənəddə uyuşmayan cəhətlər və bir-birini inkar edən fikirlər onun mütəxəssis tərəfindən hazırlanmadığını bildirir. Sənədlərdə rumi və miladi tarixlərin birinin digərinə çevirməsini bilmədikləri də aydın olur. Teleqramda Osmanlıda dövlət və hökumət sənədlərinin tərtibatına verilən qaydalar pozulmuşdur. Osmanlı dövründə rəsmi dövlət sənədlərinin səhifə başında, küncdə Allahın adını göstərən bəsmələ işarəti qoyulurdu. Andoniyan sənədində bəsmələ işarəti çox kobud şəkildə çizilmişdir. Bir sözlə, o dövrün sənədləri ilə müqayisə*

maraqlıdır ermənilərin bu-onlara “yananları” qiymətləndirmək xüsusiyyətlərindən biz istifadə edirikmi? Haqq işimizə kömək etmiş nə qədər elm fədailəri var ki, onların qəbrini ziyarət etmək bir yana qalsın, onlar həyatda ikən minnətdarlığımızı bildirməmişik. Bu, bizim haqq işimizi az da olsa bundan sonra qoruyacaq insanlar üçün səfərbəredici amil ola bilər.

⁵¹² Şinasi Orel. Ermenilerce Talat Paşaya Atfedilen Teleqrafların gerçək yüzü. s. 312.

⁵¹³ Geçmişdən Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri. Genelkurmay Askeri Tarih Ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları Ankara Genelkurmay Basımevi 1989 S. 76; ⁵¹⁴ Şinasi Orel. Ermenilerce Talat Paşaya Atfedilen Teleqrafların Gerçək Yüzü. s. 30-312.

⁵¹⁴ Şinasi Orel. Ermenilerce Talat Paşaya Atfedilen Teleqrafların gerçək yüzü. S. 312.s.

etdikdə saxta olduğu mübahisəsiz görünür.

Sənədlərin ingiliscə və fransızca olan surətlərinin fərqli olduğu mütəxəssislər tərəfindən müəyyən edilmişdir.⁵¹⁵ Nəşriyyat qüsuru çoxdur. Çoxlu əlavələr və silinmələr var. Türkcə dil və qrammatika xətalıdır. Sənədlərin qeydiyyat nömrələri arxivdəki nömrələr və ya hansı təşkilatdan alındığını göstərən nömrələrə uyğun gəlməyir. Sənədin üzərində olan nömrələr o zaman dövlət və hökumət sənədlərinin üzərində olan nömrələrlə uzlaşmır. Ona görə ki, uzun müddət axtarmasına baxmayaraq müəllifin aldığı iddia etdiyi qovluq tapılmamışdır. Sənədlər altında Hələb valisinin qeydləri və imzaları ona aid deyil. Ermənilərin köçürülərkən önlənlərinin sayı ilə əlaqədar müxtəlif rəqəmlər göstərilir. Sənədlərin kağızları Osmanlı dövlət dəftərxanasında istifadə edilənlərdən fərqlidir. Sənədlərdəki şifrə sistemi də o zamankı şifrə sistemində uyğun gəlmir.

Andoniyanın kitabında Tələt Paşaya aid edilən 819 və 1181 nömrəli mühüm sənədlər haqqında danışılır.⁵¹⁶ Bu sənədlərin müxtəlif kitablarda tarixi fərqlidir (15 sentyabr 1915, 16 sentyabr 1915-ci ilə kimi). Həmin sənədlərdə Tələt Paşanın ermənilərin yox edilməsini istədiyini göstərməsi üçün onun bir ifadəsindən istifadə etməyə çalışıblar. O tarixdə Hələb valisinə bir teleqram göndərilib. Lakin nömrəsi 1181 deyil, 84-dür. Bu teleqramın mövzusu Adoniyanın iddia etdiyindən fərqli olaraq dəmir yollarında işləyən ermənilərin yerlərinin dəyişdirilməsi ilə əlaqədar qərarın yerinə yetirilməsinin dayandırılması haqqındadır.

Bir məsələ də çox mühümdür. Çoxları bu düşüncədədir ki, ermənilər saxta sənədləri ingilis, fransız və bir neçə Avropa dillərinə tərcümə edib yaymışlar. Yanılırlar. Ermənilər „milli davalarının“ əvəz edilməz mənbəyi olan „sənədləri“ dünyanın çox sayda dillərinə tərcümə edərək yaymışlar. Ona görə də erməni tezislərini ləğv etmək

üçün yalnız bir neçə dildə deyil, onların „sənədləri“ yaymış olduğu bütün dillərdə fəaliyyət göstərmək lazımdır. Bu da türk və azərbaycanlı diasporunun qarşısında duran ən mühüm vəzifədir.

Erməni qırğını iddiası Maltada ingilis məhkəməsində

Uzun illərdir ki, Amerika və Avropa ölkələrinin erməni qovluqları açıqdır. Hər dəfə imkan tapdıqda ondan Osmanlı dövlətinə qarşı istifadə etməyə çalışırlar. Həqiqətən olmayan bir erməni qırğını „isbat etməyə“ səy göstərirlər. Lakin Osmanlı dövlətində qırğınların həyata keçirildiyi haqqında sənədlər heç bir yerdə tapılmamışdır. Araşdırmalar „sözde erməni“ qırğınlarından az sonra aparılmış olmasına baxmayaraq çox „məşhur“ sənədləri təsdiq edən rəsmi dövlət sənədlər aşkar edilməyib.

27 aprel 1919-cu ildə Osmanlı imperatorluğunu idarə etmiş ittihatçıların məhkəməsi olmuşdur. „İttihad və Tərəqqi“ partiyasının məhkəməyə cəlb edilmiş üzvləri yeni hökumətin ittihatçıları tərəfindən müxalifətçisinə bir sıra məsələlərdə günahlandırılırlar. Onlar içərisində ermənilərin qətl edilmələri ilə əlaqədar günahlandırılmalar da vardı. Bu məqsədlə də məhkəmə heyəti cavabdehlərin siyasi düşmənlərindən olan üzvlərdən təşkil edilmişdir. Məhkəmənin araşdırmasına baxmayaraq cavabdehlər haqqında qərar qəbul etmək üçün əsas tapa bilmədilər. Halbuki o zaman insanların yaddaşı dolu və təzə olmalı idi. Hər bir hadisə ilə əlaqədar şahid tapmaq mümkün, cavabdehlər düşmənlərinin əlində idi. Çox maraqlıdır ki, hadisələrlə əlaqədar müasirlərinin bir sənəd tapa bilmədikləri halda 90 ildən sonra ermənilərə qarşı Osmanlı dövlətində qırğın olmasına aid sənədlər axtarmaq nə dərəcədə məntiqə uyğundur?

Ermənilər 1915-ci il hadisələrindən sonra dərhal tədbirlər görməyə başladılar. Amerikanın prezidenti Vilsona, hazırlan-

⁵¹⁵ Şinasi Orel. Ermənilərcə Talat Paşaya Atfedilən Teleqrafların gerçək yüzü. s. 305.

⁵¹⁵ Yene orada, s. 314

⁵¹⁶ Yene orada, s. 314.

maqda olan erməni qırğını haqqında 22 Aprel tarixində teleqram göndərilir. Həmin məlumatla həyəcana düşən ingilis və fransız hökumətləri, bunun gerçəkləşməsi halında, qırğınların cavabdehlerini müharibədən sonra araşdıracaqları haqqında bəyanat da vermişdilər.

I Dünya müharibəsindən sonra İngiltərə sözünün üstündə durdu. 1919-cu ildə İngiltərənin xarici siyasətinin əsas tədbirlərindən biri 1915-ci ildə Şərqi Anadoluda olan „hadisələrin“ araşdırılması idi. Əslində, İngiltərəni ermənilər deyil, sovetlərin cənuba doğru genişlənməsinin qarşısını almaq maraqlandırır. Bu səbəbdən də „Erməni qırğını cavabdehlərinin yaxalanmasının məsuliyyətini“ öz üzərinə götürdü.

13 noyabr 1918-ci ildə ingilis donanması, Mudros müqaviləsinin qərarlarına əsasən İstanbul limanında lövbər saldı. Beləliklə, ingilis tərəfdarı olan bir türk hökumətinin razılığı ilə Osmanlı imperatorluğunun paytaxtını nəzarət altına ala bildilər.

Bundan sonra ingilis hərbi rəhbərləri „Erməni qırğınının cavabdehlərini“ axtarmaq məqsədi ilə əvvəlcə 25 yanvar, sonra da 9 mart 1919-cu il tarixlərində Osmanlı polisinin vasitəsi ilə erməni hadisələrində „ən çox ləkələnmiş“ hesab edilən adamları həbs etdi. Osmanlı səlahiyyətliləri elə bir müqavimət göstərmədən erməni hadisələri ilə əlaqədar həbs edilənlərdən altmış yeddisini 29 may 1919-cu il tarixində Britaniya donanması rəhbərlərinə təslim etdilər. *Onlar Malta adasına göndərildilər*⁵¹⁷. İngilislərə təslim edilənlərin yarısı ermənilərə qarşı qanunsuz davranmaqda günahlandırılırdılar.

16 mart 1919-cu il tarixində ingilis ordusu İstanbulu işğal etdi. Bu hadisədən sonra 30 məhkum da ingilislərə təslim edildi. Həmin məhkumlar da Malta adasına göndərildilər. Osmanlı ordularının çəkildiyi torpaqlarda da ingilislər müxtəlif səbəblərlə həbslərə başladılar və nəticədə həbsə alınanların sayı

1920-ci ilin noyabr ayında 144-ə çatdı. O zaman Osmanlı sultanı tərəfindən imzalanmış müqavilənin 230-cu maddəsi müharibə dövründə edilən qırğınlardan cavabdeh olan insanların mühakimə edilmək haqqını qalib gəlmiş müttəfiqlərə vermişdi. Bununla da Osmanlı hökuməti müqaviləyə görə əlində olan sənədləri də ingilislərə verməli oldu.

Ancaq Maltada saxlanılanlara qarşı ingilislərin başlamış olduqları məhkəmə prosesi tam bir bacarıqsızlıqla nəticələndi.

1921-ci il fevralın 8-də ingilis müstəntiqləri dəlil olmaması səbəbi ilə həbs edilənlərə qarşı mühakiməni başlamağa bilməyəcəyi haqqında bir raport hazırladılar və əlaqədar yerlərə göndərildilər. İyun ayında Foreign office (ingilis prokurorluğu) kömək üçün Amerika dövlətinə müraciət etdi. Çox maraqlıdır ki, aşağıdakı cavabı aldı: „Maltada həbs edilmiş türklərə qarşı istifadə edilə biləcək mahiyyətdə olan heç bir faktımız yoxdur.“⁵¹⁸

Sonunda, 29 iyul 1921-ci ildə İngiltərə kral dövlət ittihamçısı aşağıdakı ifadələrlə türklərin həbs edilmələrinin imkansızlığı haqqında qərar verdi. „İndiyə qədər, həbs olunanlara qarşı faktların doğruluğunu göstərən heç bir sənəd əldə edilməmişdir və belə sənədlərin əldə ediləcəyi də mümkün deyildir.“⁵¹⁹

Beləliklə, hadisələrdən 6 il sonra, peşəkar istintaqçılar, hökumətlərinin siyasətinə uyğun bir mühakiməni tamamlamaq və „günahkarları“ cəzalandırmaq üçün lazım gələn sənədləri tapa bilmədilər. Günahkar hesab edilənlər də əllərində idi. Osmanlı arxivləri də onlara açıq idi. „Faciəvi hadisələrdən“ qurtaranlar sağ idi.

Bu mühakimə sonunda ingilis müstəntiqləri ermənilərin qırğınuna aid heç bir sənəd tapa bilmədiklərini bəyan etməyə məcbur oldular. Təbii olaraq belə bir sual ortaya çıxır. Axı, bu mühakimələrdən əvvəl 1920-ci ildə dünya mətbuatında çox

⁵¹⁸ Fransız avukatın erməni tezliəri qarşısında Türkiyə savunması. 1915 osmanlı-rus-erməni rəjedisii. Georges de Maleville(fransızcadan çevirən Necdet Bakkaloğlu) İstanbul 1998, s. 77.

⁵¹⁹ Yəni orada, s. 77

böyük qalmaqla yaratmış Andoniyanın sənədləri nəşr edilmişdi və Andoniyanın bu kitabı bu məsələnin mühakiməsi ilə əlaqədar şəxslərin hər birinin məsələsinin üstündə idi. Amerikanın İstanbulda böyük elçisi olan Morgentaunun da əlində külli miqdarda „sənədlər“ var idi. Bunlarla yanaşı ermənilərin qırğını ilə əlaqədar hazırlanmış başqa „sənədlər“ də heç bir istintaq əhəmiyyəti kəsb etmədiyini göstərirdi. Maltada həbs olunanlar sonda azad edildilər. 31 oktyabr 1921-ci il tarixində bir neçə ingilis əsirinə əvəz olaraq onlar Mustafa Kamalı türk cümhuriyyətinə təhvil verdilər.⁵²⁰

Osmanlı dövləti təhciri daima diqqətdə saxlamış, günahkarları ciddi şəkildə cəzalandırmışdı. Tarixdə soyqırımını bir yana dursun, heç bir etnik istisnalıq tanımayan ölkələrdən birinin Türkiyə olduğu hadisələrdən az sonra məhkəmələrdə isbat olunmuşdur. *Buna görə də soyqırımını iddialarına birdəfəlik son qoyulmalı idi. Lakin soyqırımını iddialarının öyrənilməsi tarixi ədaləti müəyyən etmək vasitəsi deyil, böyük dövlətlərin müxtəlif vaxtlarda siyasət vasitəsinə çevrildiyi əyani sübutdur.* Son 90 ildə bu məsələ müxtəlif dövlətlərin xarici siyasətlərinin gündəliyinə daxil edilib. Yenə də qondarma soyqırımını iddialarını ölkələrarası münasibətlərin gündəliyinə daxil edənərmənilərin tələblərindən çox, Türkiyəyə qarşı olan müxtəlif tələblərinin yerinə yetirilməsinə çalışırlar.

Fransız vəkili Maleville yazırdı: „1915-ci ildə soyqırını olmamışdır. Lakin bu termin bir xalqın tamam ilə ortadan qaldırılmasını hədəf alır. Soyqırımını termini özü bunu aydın şəkildə göstərir. İrqi bir kinin varlığının mövcud olmasını göstərir. Türkiyənin dostlarının belə inandığı tək tərəfli bir təbliğatın bitib usanmadan təzələndiyinin əksinə olaraq, 1915-ci ildə Osmanlılarla ermənilər arasında, yüz ildən bəri, belə bir hissə yoxdur.“⁵²¹

⁵²⁰ Yenə orada, s. 77

⁵²¹ Georges de Maleville Fransız avukatın erməni tezleri qarşısında Türkiyə savunması. 1915 osmanlı-rus-erməni trajedisi. İstanbul 1998, s. 78.

1915-ci il hadisələrinin soyqırımını olmaması və onun hüquqi cəhətdən əsaslandırılması

Fransız hökuməti Alfortvilledə ermənilərin „Kin abidəsi“ tikilməsinə icazə verdi⁵²². Bu hadisə ermənilərin türklərə olan münasibətinin bir nümunəsidir. Şüarlar bayağı bir düşüncənin məhsulu olsa da uzun illərdən bəri hər yerdə söylənməklə, dövlətlərin siyasətinə belə təsir göstərir. Qırğınla əlaqədar nağılların nəşri bu gün də davam edir. Bu nağıllardakı hadisələrdən 100 ilə yaxın bir müddət keçməsinə baxmayaraq yeni-yeni „qorxunc vəziyyətlərdən“ şahid kimi danışırlar. Uzun müddətdən sonra ilk baxışda şübhəli fotosəkillər ictimaiyyətə təqdim edilir. Yeni təqdim olunan fotosəkillərə iki xalq arasında münasibətləri daha da kəskinləşdirəcək qondarma hekayələr əlavə edilir.

Bir çox ölkələrdə ermənilərin qırğın nağılları dəstəklənir. Hətta bu nağıllar orta məktəblərin dərs proqramına daxil edilib. *L.Genetin 1945-ci ildə nəşr edilmiş və Fransada orta məktəbdə rəsmi dərs kitabı olan „Müasir tarix“ (səh.517) kitabında Abdülhəmid haqqında aşağıdakılar yazılır. „Qladston İngiltərəsi erməniləri qorumaq istəyirmiş kimi davrandıqda, Osmanlı sultanı islahatları elan edir. Haqiqətən o, qırğınları hazırlayırdı. 1894-cü ildən 1896-cı ilə qədər, bir-birinin ardınca üç qırğın həyata keçirilmişdir. Bu böhran nəticəsində 250.000 nəfər öldürülmüşdü.“*⁵²³ 1945-ci ildə kiçik fransızlara bunları öyrədirdilər.

Həqiqətən qırğın, soyqırımını iddiaları elm adamlarının, xüsusən tarixçilərin həll etməli olduğu məsələdir. Bu, tarixi həqiqətləri ortaya çıxarmaq vasitəsi olmalıdır. Lakin dünyada siyasətlərini fərqli şəkildə davam etdirməyə çalışan dövlətlər tarix boyunca erməni hadisələri haqqında iddialarından siyasət vasitəsi kimi istifadə edirlər.

Erməni təbliğatçıları iddialarına dövrün ehtiyaclarına

⁵²² Yenə orada s. 14.

⁵²³ Yenə orada, s. 14.

uyğun olaraq müxtəlif vasitələrlə haqq qazandırmağa çalışırlar. Məruz „qalmış olduqları“ qırğınların II Dünya müharibəsi illərində yeni qırğının meydana çıxmasına səbəb olduğunu da əsaslandırmağa səy göstəriirlər. Ermənilərin iddialarına görə guya Hitler⁵²⁴ Polşanı işğal əmri verirkən „Ermənilərin qətl edilməsini kim xatırlayır?“⁵²⁵ soruşub. Mənbələrdə Hitlerin cavabı da „müəyyən edilmişdir.“ „Onların Avropada yəhudiləri qətl etmələrinə dünya ictimaiyyətinin münasibəti necə olacaq.“ *Burada iki tarixi hadisə – 1915-ci ildəki təhcirlə faşistlərin yəhudiləri qırması arasında səbəb-nəticə əlaqəsi yaradılmağa çalışılır.* Guya, 1915-ci il hadisələrinə heç bir münasibət olmaması Hitleri yəhudi qırğınlarına istiqamətləndirmişdi.

Bu tezis siyasi məqsəd üçün yaradılmış və iddialarının tarixi nəticəsi kimi tələblərini ictimaiyyətə bildirirlər. II Dünya müharibəsində faşistlər tərəfindən ermənilərin „qırğınının“ xatırladılması və beləliklə də təsirli və cəlbədicə olması üçün hadisələrə „soyqırım“ adı verilmişdir⁵²⁶. Bununla „soyqırım“ cinayətini işləyənin kimlər olduğunu qəbul etdirmək istəyirlər. Hitlerə istinad edilən bu sözlər bir xəyalın məhsuludur. Həmin sözlər Hitlerin yanında olanlar tərəfindən təsdiq edilməmiş, nə də Nürnberq məhkəməsində müdafiə və təqsirnamələrdə yer almamışdır. Amerika alimi Xit Louri Hitlerin bu „ifadələri“ haqqında iki mühüm faktı bildirmişdir.

⁵²⁴ Makkarti „soyqırım“ iddiaları ilə əlaqədar çox mübahisəyə səbəb olan bir məsələyə də münasibətini bildirmiş, əslində onun elmi təhlilini də vermişdir. Onun məruzəsində oxuyuruq: „Adolf Hitlerin erməni tarixi ilə əlaqədar olaraq irəli sürülən iqtibasları qərarın alınmasına təsir göstərmişdir. Burada faşistlərin şeytanca planlarını həyata keçirməzdən əvvəl Orta Şərqi tarixindən öyrənmələri lazım olan şeylərin olduğu göstərilmişdir. Adolf Hitlerin bu sözləri söyləməməsi mövzusu çox müzakirə edilmişdir. Tədqiqatçılar Amerika arxivlərini və dövrün şahidləri ilə qəzet müxbirlərinin reportajlarını araşdırmışlar. Bir sıra tədqiqatçılar bu iqtibasın bir „Associated Press“ müxbirinin fantaziyası olduğuna inanırlar...398 nömrəli Məclis qərarı Hitlerin „bunu söyləmiş olduğunu guya isbat edilmiş ifadə kimi bildirmişdi.“ J. Makkartinin 14 oktyabr 2000-ci ildə Millətlərarası Əməliyyatlar və İnsan haqları komitəsinin „Millətlərarası əlaqələr məclis komitəsindəki məruzəsindən. Hüsəmettin Yıldırım. Göstərilən əsəri. s. 1169.

⁵²⁵ Hüsəmettin Yıldırım. Göstərilən əsəri, s. 5

⁵²⁶ Şinasi Orel. Ermenilərcə Palat Paşaya Atfedilən Telqrafların Gerçek yüzü. S. 305.

1. Hitlerin belə sözlər söylədiyini təsdiq edən heç bir inandırıcı fakt yoxdur.
2. Hətta o ifadədə belə yəhudi qırğını haqqında deyil, Polşanın işğalı nəzərdə tutulur.⁵²⁷

ABŞ-ın Kaliforniya əyalətində yaşayan Albert J. Amateunun 1989-cu ildə notariat kontorunda verdiyi və təsdiq olunan bəyanatı da ermənilərin soyqırımını iddiasının əsassız olduğunu isbat edən mühüm sənədlərdən biridir. Amateu bu sənədində erməni soyqırımını iddialarının əslsiz olduğunu açıqlamışdır. *20 aprel 1989-cu ildə 100 yaşında bir insanın vicdan mühakiməsinin məhsulu olan bəyanatı, erməni soyqırımını iddiasını irəli sürənlərə verilən cavabdır.*

Osmanlı dövləti soyqırımını iddialarının ortaya çıxacağını sanki əvvəlcədən hiss etmişdi. Bu səbəbdən də Osmanlı dövləti soyqırımını iddialarını araşdırmaq üçün 26 mart 1919-cu il tarixində I Dünya müharibəsində iştirak etməmiş ölkələrdən – İspanya, İsveçrə, Danimarka, İsveç və Norveçə göndərdiyi məktublarında bu ölkələrdən, hər birindən iki nəfər hüquqşünas göndərmələrini istəmişdi⁵²⁸. Bu hüquqşünaslardan təşkil olunacaq komissiya erməni iddialarını tədqiq etməli idi. Lakin ingilislər müdaxilə etdiyi üçün komissiyanın işi nəticəsiz qalmışdır.⁵²⁹

Dünya xali deyildir. Erməni iddialarının tərəfdarları olduğu kimi bütün ölkələrdə onların əleyhdarları da vardır. Lakin bir məsələ unudulmamalıdır ki, iddialar I Dünya müharibəsi dövrünə aid olmuşdur. Müharibənin əsas qanunu isə ölüm, itkin və köçdür. *Bu hadisələrdən bütün millətlər olduğu kimi türklər də, ermənilər də, o cümlədən Şərqi Anadoludan çox-çox uzaqlarda*

⁵²⁷ Xit.U.Louri. „Konqress ŞŞA i Adolüf Qitler ob armgnax“, „Politiceskag informacig i mnenie“, tom 3, 2(1985), „Armgnskiy qenocid“ mif i realnostü. Baku 1992, s. 81

⁵²⁸ Osmanlı dövlətinin soyqırımını iddiaları ilə əlaqədar soruşdurma komissiyası yaratmaq haqqında təklifi vardır.

⁵²⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, HR,MÜ,43/17; H. Yıldırım. Ermeni iddiaları və gerçəklər. s. 40

olan, „günahları“ yalnız türklükləri və müsəlmanlıqları⁵³⁰ olan azərbaycanlılar da „nəсібini“ almışdır.

Bu vəziyyətə Amerikanın həmin məsələlər üzrə ən böyük tarixçisi J. Makkarti 14 oktyabr 2000-ci ildə Millətlərarası Əməliyyatlar və İnsan haqları komitəsinin „Millətlərarası əlaqələr məclis komitəsində“ki məruzəsində elmi araşdırmalara əsaslanaraq çox geniş cavab vermişdir. Bu soyqırımı iddiaları ilə əlaqədar olaraq Amerika və Avropa mənbələrində „J. Makkartinin ifadəsi olaraq bilinir. Onun ilk tezi bundan ibarətdir ki, hadisələrdə „ermənilər kimi, türklər və müsəlmanlar da insanlıq tarixinin ən təhlükəli dövrlərindən birində böyük əzablar çəkmişlər.“⁵³¹ „Türklər də ermənilər kimi zor ilə köçlərə məruz qalmışlar və bu köçlər zamanında çox sayda insan ölmüşdü.“⁵³² „Türklər və digər müsəlmanlar 3 milyon nəfər itki vermişlər.“⁵³³

Amerika məclisində „İttihad və Tərəqqi“ partiyasının üzvləri, o zamankı hökumət haqqında olan məhkəmələrin qərarlarına aydınlıq gətirən J. Makkarti aşağıdakıları bildirmişdir: „Bunlar ingilislər və digər müttəfiqlərin diqqəti altında, seçilməmiş bir hökumət tərəfindən toplanan xain məhkəmələrdir. Bu saxta məhkəmələrdə günahlandırılanlar özlərini müdafiə edə bilməmişdilər.“⁵³⁴ Doğrudan da dünyada „demokratiya, insan haqlarının müdafiəçiləri olduqlarını bəyan edən amerikalılar, ingilislər və onların digər müttəfiqləri məhkəmənin obyektiv aparılmasına şərait yaratmamış, hətta günahlandırılanlara özlərini müdafiə haqqı belə verməmişdilər.

Beynəlxalq hüququn bu şəkildə tapdanması da onlara fikirlərini isbat edəcək qərarlar çıxarmağa imkan verməmişdir. Bu məsələyə toxunan J.Makkarti məruzəsində həmin sahəyə böyük əhəmiyyət vermiş, „ingilislərin çox çalışmalarına bax-

mayaraq Osmanlı hökumətinin erməniləri planlı olaraq məhv etməsindən günahkar olduğunu göstərən heç bir dəlil tapa bilmədikləri görünür.“⁵³⁵

J. Makkartiyə görə ermənilərin „soyqırımı“ deyə iddia etdikləri hadisələrə Amerika Birləşmiş Ştatlarının Millət Məclisinin münasibəti çox qərībədir. Ortada iki tərəf – türk və erməni tərəfi olduğu halda birinci tərəfə başına gələnləri söyləməyə imkan vermədən ikinci tərəfin iddialarına əsasən qərar çıxarırlar. „türklər nə bu qərarı qəbul edəcəklər, etmələri də lazım deyil.“⁵³⁶ J. Makkarti bildirmişdir ki, o qədər imkanları olduqları halda ingilislər belə iddialarını təsdiq edəcək sənədlər tapa bilməmişdilər. „O dövrdə ingilislər İstanbulu nəzarətləri altına almışdılar. Arxivlər və hökumət sənədləri əllərində idi. Buna baxmayaraq dəlil tapa bilmədilər.“⁵³⁷

Daha sonra Avropa və Amerikanın „soyqırımı“ iddiaları ilə əlaqədar mövqelərini və alınan qərarların sağlam təhlilin, araşdırmanın nəticəsi olmadığını göstərmiş, qeyd etmişdir ki, bu qərarlarda „dini və etnik amillər də rol oynamışdır.“⁵³⁸ O, məruzəsinin sonunda „soyqırımı“ iddiasını təsdiq etməyə çalışanların diqqətini insanlığın tarixində olan gerçək soyqırımlara cəlb etmək istəmişdir. Makkarti fikrini „Nədən İrlandiyadakı kartof qıtlığı, Stalinin ukraynalıları öldürməsi və ac qoyması, Bosniyadakı Serb ölüm düşərgələri diqqətə alınmış“ sözləri ilə tamamlamışdır.

Burada ermənilərin 1918-ci ildə Azərbaycanda etdikləri qırğınlara, Xocalıdakı XX əsrin ən böyük soyqırımını da əlavə etmək lazım gəlir. Nədənsə „soyqırımı“ iddialarını araşdırmaq istəyənlər 20 ildir ki ermənilərin planlı olaraq azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdikləri qeyri-insani vəhşilikləri görmürlər. *Soruşan yoxdur ki, XX əsrin əvvəllərində azlıqda olduqları Oguz*

⁵³⁰ Andranik „təkcə müsəlman olduqları üçün onlar qətl olunmaqda haqq etmişlər“ deyirdi.

⁵³¹ Hüsəmettin Yıldırım. Erməni iddiaları və gerçəkliklər. Ankara 2000, s. 168.

⁵³² Yəne orada

⁵³³ Yəne orada

⁵³⁴ Yəne orada

⁵³⁵ Hüsəmettin Yıldırım. Erməni iddiaları və gerçəkliklər. Ankara 2000, s. 168.

⁵³⁶ Yəne orada, s. 41-42.

⁵³⁷ Yəne orada, s. 170.

⁵³⁸ Yəne orada, s. 171.

yurdunda, indiki Ermənistan respublikasının sərhədləri içərisində olan coğrafiyada necə monoetnik dövlət qurdular. Ermənistan respublikasının tarixi və torpaqlarında monoetnik dövlət meydana gətirmələri „soyqırımı“ tarixindən başqa bir şey deyildir. Əslində dünyada ən böyük soyqırımı abidəsi yüz ilin içərisində türklərdən, müsəlmanlardan zor ilə təmizlənmiş Ermənistan respublikasıdır.

Burada bir məsələnin də qeyd edilməsinə ehtiyac vardır. Bu, Türkiyənin Osmanlı arxivlərinə dövlətlərin münasibətidir. Türkiyə cümhuriyyəti ilk gündən dünyanın erməni hadisələri ilə maraqlanan alimlərinə Osmanlı arxivlərindən istifadə etmək imkanı verdi. Türkiyənin şübhəsi qorxusu olsaydı təbii ki, xaricilərin, hətta erməni iddialarının alovlu müdafiəçilərinin bu arxivlərdən istifadə etmələrinə imkan verməzdi. Türkiyə hökuməti 1925-ci ildən Osmanlı arxivini tədqiqatçılara açmışdır. Bu müddət ərzində dünyanın müxtəlif ölkələrindən tədqiqatçı və ya maraqlananlar Osmanlı arxivlərində çalışmışlar. Onlar fondlardan istifadə etmələrinə qadağan qoyulduğu, əngəlləndiyi haqqında narazılıq etməmişlər. Demək, Türkiyənin Osmanlı arxivlərində gizlətmək istədiyi sənədləri yoxdur.

Osmanlı arxivlərinin açılmasından günümüzə qədər orada işləyən tədqiqatçıların coğrafiyasına baxmaq maraqlı olar. Bu müddət ərzində ABŞ-dən 605, Yaponiyadan 203, Almaniyadan 168, Fransadan 150, Səudiyyə Ərəbistanından 98, İrandan 84, İngiltərədən 74, İsraildən 70, Livandan 63, Macarıstandan 58, Argentinadan 52, Rumıniyadan 36, Bolqarıstandan 47, Misirdən 47, Hollandiyadan 39, Əlcəzairdən 35, Tunisdən 35, Kanadadan 28 nəfər olmaqla 3.817 nəfər tədqiqatçı və ya maraqlananlar Osmanlı arxivində çalışmışlar.⁵³⁹

⁵³⁹ H. Yıldırım. Ermeni iddiaları və gerçəkliyi. Ankara 2000, s. 41-42.s

VIII FƏSİL ERMƏNİ CƏMİYYƏTLƏRİ, KOMİTƏLƏRİ, TERROR TƏŞKİLATLARI VƏ TERRORU

Komitələrin meydana çıxması və rolu

Erməni tarixinin mübahisəli mövzularından biri də erməni cəmiyyətləri, komitələri, terror təşkilatları, onların müxtəlif sahələrdə fəaliyyəti və nəticələrinin aydınlaşdırılmasıdır. Məsələyə ermənilər tərəfindən baxıldıqda bu birlik və təşkilatların ermənilərin „milli davasında“ çox böyük rol oynadıkları göstərilir. Bu onların tarixlərinə özlərinin baxışlarıdır.

Lakin dünyada erməni tarixi ilə maraqlananlar hadisələrə heç də bu şəkildə yanaşmırlar. Hətta ermənilərin tərəfini saxlayan yazıçılar da bu komitə və təşkilatların erməni tarixindəki yerini müəyyən edərkən haqqında danışılan təşkilatlara və onların tarixi roluna ermənilərdən fərqli qiymət verirlər. Bunlardan biri „Nyu York Herald“ qəzetinin müxbiri Sidney Vitmanın (türkish Memories, 1914) əsərində komitələrlə əlaqədar fikirlərini aşağıdakı şəkildə vermişdir: „İngiltərənin Ərzurumdakı konsulu Mr. Gravesdən soruşdum:

-Əgər bu məmləkətə (Türkiyə) heç bir erməni komitəçisi gəlməmiş olsaydı və erməniləri üsyana çağırıb və təşviq etməsəydi, bu mukatele(?) olurdu mu?

-Əlbəttə ki, xeyr. Zənn edirəm ki, belə olmuş olsaydı bir nəfər də erməni öldürülməzdi.

Yenə həmin əsərdə başqa bir maraqlı fikir vardır.

„Bir yəhudi mənə Trabzonda dedi:

-Əgər bu hərəkətlərin biri Rusiyada olsaydı bir nəfər də olsun erməni sağ buraxılmazdı. Rusiyada ermənilər hərbi xidmətə alınırlar, ölkələrindən çox uzaqda xidmət edirlər. Məktubları senzura qalır. Türkiyədə isə müəffəb(?) bir həyat yaşarlar. Sərvət yığarlar. Hərbi xidmətə getməzlər. Məktəbləri azaddır. Milli tarixlərini oxudurlar. Xülasə, Avropanın yarısı qədər əraziyə səpələnmiş

ermənilərin millət halində toplanmalarına imkan varmı?

Rusiyanın Ərzurum və Vanda konsulu gen. Mayevski erməni komitələrinin meydana çıxması və onların fəaliyyətinin istiqaməti haqqında aşağıdakıları yazmışdır: „Erməni komitələri bunları (millətçilik və azadlıq) yaymağı özlərinin vəzifəsi hesab edirdilər. Bir neçə il içərisində təbliğat vasitəsi ilə türk idarəsinin əskik və nöqsanlarından faydalanaraq, ermənilərin yaşadıkları ərazilərdə milli oyanış və müstəqillik fikirləri yayan gizli təşkilatlar qurulmuş oldu.“⁵⁴⁰

Türkiyədəki xarici elçiliklərdə, konsulluqlarda birincilər istisna olmaqla işçilər əsasən ermənilərdir. Onlar nə söyləsələr konsullar elçiliklərinə onları yazırlar. Bu konsullar Rusiyada, Almaniyada olsaydılar elçiliklərinə bu kimi məlumatlar yazdırlarmı? Burada bu kimi məlumatları yazmalarının səbəbi bir müsəlman məmləkətində xristian konsulu olduqları üçündür.

Erməni komitəçiləri dinc əkinçini, taciri və hərbçiləri üsyana qaldırırlar. Türklərin dinlərinə, xristianlığa hücum etdiklərini irəli sürürlər. Halbuki, Trabzondan Ərzuruma qədər yollar, qəsəbələr monastirlərlə, xristian məbədləri ilə doludur. Erməni məktəbləri, kilsələri, Rusiyadakından min dəfə azaddırlar.“⁵⁴¹

Rus generalı Mayevskinin də raportunda komitəçilərin fəaliyyəti ilə əlaqədar maraqlı fikirlər vardır: „Türkiyədə komitəçilərin girmədikləri yerlərdə ermənilər rahatdırlar. Bu komitələr bu gün də fəaliyyətə keçmiş olsalar ermənilər yenidən əski səfil vəziyyətlərinə düşürlər. 1895-ci ilə qədər ermənilərin Türkiyədəki iztirabları, bayağı və mübaliğəli uydurma misallardır. Türkiyədəki ermənilər, digər yerlərdəkilərdən daha pis vəziyyətdə deyildirlər.“

Rus konsulu Mayevski bunlarla yanaşı əvvəl Osmanlı dövlətində, sonra da dünyanın müxtəlif yerlərində siyasətləşmələrin səbəblərini də göstərmişdi. „Sadiq təbədən“ bir üsyançı halına gəlmələrinin səbəblərini general Mayevski⁵⁴² başlıca olaraq üç şərthə bağlamışdı:

1. Ermənilərin siyasətdə irəli getmələri;
2. Aralarında millətçilik, azadlıq və müstəqillik fikirlərinin inkişafı;
3. Bu fikirlərin Qərb dövlətləri tərəfindən təhrik edilərək erməni din xadimlərinin təlqin və fəaliyyətləri ilə yayılması.

Onlarla əlaqədar qətl, qırğın deyilən şeylər daha çox Qafqazda olur. Ermənilərin mal və can təhlükəsizliyinə gəlincə, Türkiyə hökumətinin nəzarəti və hakimiyyəti olan yerlərdə Yelizavetpol vilayətindən daha yaxşıdır.“⁵⁴³

Komitəçilərlə əlaqədar rus elçisi Mayevski də başqa müəlliflər kimi onların fəaliyyətini dəqiq qiymətləndirir, başlanan üsyanların əslində onların fəaliyyətinin nəticəsi olduğunu göstərir. Lakin general Mayevskinin əsərində ermənilərin Osmanlı dövlətindəki təhlükəsizliyini Yelizavetpol vilayəti ilə müqayisə edir və göstərir ki, ikincidə təhlükəsizlik daha da azdır. Hər halda bu, Rusiya hökumətinin milli siyasəti ilə əlaqədar idi. Rusiya hökuməti, onun yerlərdə olan məmurları idarəetmənin rahatlığı üçün milli münaqişələrdən istifadə edirdi. Bu isə Rusiyanın müxtəlif bölgələrində barışmayan „millətlər“ arasında müxtəlif hadisələrin meydana çıxmasının, ya da tanış ssenari əsasında qurulmasının nəticəsi idi.

Osmanlı dövlətində erməni üsyanlarının meydana çıxması bəlli bir tarixə və təhrikçilərin fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Ermənilərin uzun illər Osmanlı dövlətinin idarəsində həm türklərlə, həm də dövlətlə münasibətlərində heç bir problem

⁵⁴⁰ Mayevski. Ermenilerin yaptıkları katliamlar. Van, Erzurum başkonsolosu. A. Ü. Türk inkilab tarihi enstitüsü yayınları, No 6, Ankara 1986, s. 18.

⁵⁴¹ Mayevski. Ermenilerin yaptıkları katliamlar. Van, Erzurum başkonsolosu. A. Ü. Türk inkilab tarihi enstitüsü yayınları, No 6, Ankara 1986, s. 18.

⁵⁴² Gen. Mayevski. Van ve Bitlis vilayetlerinin stistikası, Ermenilerin yaptıkları katliamlar s. 1

⁵⁴³ Yəne orada

olmamışdır. Türklər ermənilərə, „dini və irqi bizdən deyil“ düşüncəsi ilə yanaşmamış, pis münasibət bəsləməmişlər. Zimmilər statusunu onlara ən yaxşı şəkildə tətbiq edərək dövlətin himayəsi altında sakit və rahat bir həyat yaşamalarını təmin etmişdilər.

Tarixdə din və irq etibarını ilə ayrı olan xalqların türklər ilə ermənilər qədər dostca yaşadıkları olmamışdır. Bunun nəticəsində ermənilərə fərqli münasibət formalaşmışdır. Ermənilər rəsmi sənədlərdə də, xalq arasında da „Millet-i Sadıka“⁵⁴⁴ (sadiq millət) adı ilə adlanırdı. Bu səbəbdən də müxtəlif vaxtlarda meydana çıxan türk-erməni qarşıdurmaları iki xalq arasındakı fərqlərlə əlaqədar deyildi. Bunun mərkəzində xarici təhrikçilərlə əlaqədə olan komitəçilər dururdu.

Osmanlı dövlətində ilk milli erməni hərəkatı tarix olaraq 1860-cı ildən⁵⁴⁵ başlanmışdır, fikrini söyləyənlər də vardır. Tarix təsadüfi seçilməmişdir. Bu tarixin qəbul edilməsinin əsas səbəbi onunla əlaqədardır ki, xarici təhrikçilərin dəstəyi, yardımı və fərqli şəkillərdə göstərmiş olduğu təsirlə bağlı ermənilərdə sosial həyat fərqli şəkildə inkişaf edirdi.

Bu zaman sosial canlanmalar Osmanlı dövlətinin milli azlıqlarla əlaqədar siyasətindən irəli gəlirdi. Xarici dövlətlərin təzyiqi ilə qəbul edilmiş qanunlardan istifadə edərək yeni təşkilatlar meydana çıxırdı. Bunların ilk nümunələri dərnəklərin yaranması idi. Əslində bu dərnəklər ermənilərin sosial haqlarını qorumaq məqsədi ilə təşkil edilmiş kimi təqdim olunurdu. Nə qədər gizli tutulsa da onların fəaliyyətində sosial çarılardan daha çox siyasi məqsədlər vardı.

Ermənilərin milli hərəkatı fərqli şəkildə başlamışdır. İlk vaxtdan ermənilərin yığcam yaşadıkları bölgələrdə müxtəlif

adlar altında, proqramları bir-birindən fərqlənməyən cəmiyyətlər, dərnəklər meydana gəldi. Bu cəmiyyətlərin, dərnəklərin və başqa bu kimi təşkilatların vəzifəsi soydaşlarını Osmanlı dövlətinə qarşı üsyana qaldırmaq idi. Digər tərəfdən onların hər birinin son məqsədi xalqı müstəqil Ermənistan dövləti uğrunda mübarizəyə hazırlamaq idi.

1860-cı ildə ilk dəfə olaraq ermənilər „Xeyirsevənlər“ cəmiyyətini yaratdılar. Cəmiyyətin məqsədi Kilikiyanı yüksəltmək idi. Bunun ardınca „Fədakarlar“ cəmiyyəti yaranırdı. 1870-1880-ci illər arasında cəmiyyətlərin coğrafiyası və sayı artdı. Bu illər arasında Van bölgəsində „Araratlı“, mərkəzi Muşda olan „Məktəbsevənlər“, „Şərqli və Kilikiya cəmiyyətləri“, 1879-cu ildə „Milliyyətçi qadınlar“ cəmiyyətini yaratdılar. 1880-ci ildə bu dörd cəmiyyət birləşərək „Ermənilərin birləşmiş cəmiyyətini“ meydana gətirdilər.

Cəmiyyətlər müxtəlif bölgələrdə yerləşmələrinə baxmayaraq onlar müxtəlif coğrafiyada yaşayan ermənilərin hərəkatlarının birləşdirilməsi haqqında ibtidai formada olsa da bir proqramı sahib idilər. Bunu „Araratlı“ cəmiyyətinin nümunəsindən görmək olar. „Araratlı“ cəmiyyətinin Qafqaz erməniləri ilə əlaqəsi vardı.

Bunun nəticəsində də Qafqaz ermənilərinin zənginləri „Araratlı“ cəmiyyətinə böyük maliyyə yardımı göstərirdilər. Bu səbəbdən də ermənilərin birləşmiş cəmiyyəti yalnız Osmanlı dövlətinin ərazisində deyil, Qafqazda da fəaliyyət göstərirdi. Cəmiyyətlər iki regionun – Osmanlı dövləti və Rusiyada olan ermənilərin milli birliyinə nail olmaq məqsədi ilə fəaliyyətlərini birləşdirirdilər.

Erməni məktəblərinin məzunlarını yalnız Osmanlı dövlətinə daxil olan yerlərə deyil, Rusiyada da ermənilər içərisində işləməyə göndərirdilər. Bu, erməni komitələrinin idarə etdiyi milli hərəkatın inkişafında təsirsiz qalmırdı. Birləşmiş erməni hərəkatı erməni gənclərinin təhsili ilə yanaşı xarici dövlətlərin Osmanlıda olan konsulları ilə də sıx əlaqə saxlayırdılar.

⁵⁴⁴ James B.Gidney. A Mandate for Armenia. The Kent State University Press, Ohio, 1967, s. 2 Süleyman Kocabaş. Ermeni meselesi. Nedir, ne değıldir? Vatan yayınları, İstanbul 1994, s. 24

⁵⁴⁵ M.Sadi.KOÇAŞ Tarihte ermeniler ve türk-ermeni ilişkileri.İstanbul. 1967, s. 147; Esat Uras. Tarihte ermeniler ve ermeni meselesi.İstanbul 1987, s. 421; Süleyman Kocabaş. Ermeni meselesi. Nedir, ne değıldir? Vatan yayınları, İstanbul 1994, s. 24

Əslində əvvəldən də qeyd etdiyim kimi xarici ölkələrin Osmanlı dövlətində olan konsulları özləri ermənilərə və başqa xristian xalqlara kömək etməyə hazır idilər. Bu səbəbdən də ermənilərin birləşmiş cəmiyyətinə xarici ölkələrin, o cümlədən Rusiyanın konsulları ilə əməkdaşlıq etmək çətin deyildi.

Mənbələrə görə erməni cəmiyyətləri çox gizli qalması tələb olunan yığıncaqlarını konsulların yardımını ilə təşkil edirdilər. Konsullar cəmiyyət üzvlərinin gizli toplanmalarına yardım etməklə yanaşı, onları lazım olan kitablarla təmin edir, pul yardımını göstərirdilər. Bunların nəticəsində yeni yaranan cəmiyyətlərin fəaliyyətində siyasi məqsədə xidmət edən fəaliyyət sahələri daha da artırdı. 1880-ci ildə Ərzurumda „Silahlılar“ cəmiyyəti, „Ermənistana doğru“ cəmiyyəti, Qafqazda „Gənc Ermənistan“ cəmiyyəti, 1882-ci ildə Vanda „Qaraxaç“ cəmiyyəti təşkil edilmişdir. Onun əsas məqsədi ermənilərin “hüquqlarını müdafiə etmək”, mümkün olan yerlərdə üsyanlar təşkil etmək və gəncləri silahlandırmaq idi.

Ermənilərin bu kimi fəaliyyətdə olmalarında müxtəlif məqsədləri vardı. Onlar hərəkətlərin asan bir şəkildə uğur qazanmaq imkanı olmadığını bildirdilər. Lakin rus generalı Mayevski onların məqsədini aşağıdakı şəkildə müəyyən etmişdir: „Ermənilər Londonda məlum bir yerdə mövzunu müzakirə etmək üçün toplanmışlar. Burada hər şeydən əvvəl hərc-mərclik salmaq, qan tökmək və dünyanın diqqətini çəkməyin lazım olduğu qərara alınmışdı.“⁵⁴⁶

„Hınçaq“ komitəsinin meydana çıxması

Tarixi mənbələrdən məlum olduğu kimi ermənilərin mübarizəsi XIX əsrin sonlarına doğru tamam yeni bir mərhələyə daxil olmuşdu. Bunun yeni bir ad ilə ifadə edilməsi lazım gələrsə təşkilatlanma adı daha dəqiq olardı. Ermənilərin

təşkilatlanmasında ona qədər meydana gələn cəmiyyətlər istisna edilərsə ilk mühüm olanı „Hınçaq“ komitəsidir.

Komitənin ortaya çıxması və fəaliyyəti onunla əlaqədardı ki, bu yerli təşkilat olmayıb daha böyük ərazilərdə fəaliyyətini əlaqələndirə bilirdi. Erməni cəmiyyətləri bu komitələrin meydana çıxmasında mühüm rol oynamış və təcrübə məktəbi olmuşdu.

İlk təşkilatların meydana gəlməsi, fəaliyyətləri çox bəsit olmuş, qısa müddətdə dövlət tərəfindən təsbit edilmiş, təşkilat bağlanmış, onun tərəfdarları müxtəlif cəzalara məruz qalmışdılar. İlk cəmiyyətləri quran gənclər silah gəzdirir, ehtiyac olduqda ondan istifadə edilməsini öyrənirdilər. Lakin bu cəmiyyətlər 1883-cü ilə qədər davam etmişdir.

Bu təşkilatların işləri yerləşdikləri ərazidə üsyan fikrinin xalqa çatdırılması və onları hərəkətə başlamağa təşviq etmək idi. Erməni üsyanlarına misal olaraq Vanda başlanmış hərəkəti göstərmək olar. Ermənilər üsyan qaldırmaq üçün hər fürsətdən istifadə etməyə çalışırdılar. 1885-ci ildə erməni piskopos seçimi ilə əlaqədar başlanan qarşıdurmalar nəticəsində üsyan çıxdı. Ermənilər üçün bu hadisə üsyan fikirlərini həyata keçirməkdən ötrü əllərinə imkanın düşməsi idi.

Bu seçim mübahisələrindən faydalanan liderlər Vanda fəaliyyətlərini artırdılar. Orada üsyanların ortaya çıxmasına nail oldular. Vanda üsyanın başlaması erməni liderlərinə üsyan ruhunu Anadolunun müxtəlif vilayətlərinə yaymağa imkan verirdi. Vanda olan üsyanın təsiri sürətlə ətrafa yayıldı. Bu hadisədən sonra ermənilərin liderləri hər bir hadisədən üsyan çıxarmaq üçün istifadə etməyə başladılar. İstanbulda vergi məsələsi ilə əlaqədar olaraq münasibətlər kəskinləşmişdi. Muşda və Eləşkırtə isə müxtəlif, o qədər də əhəmiyyətli olmayan səbəblər üzündən üsyan çıxarmağa nail olmuşdular.

⁵⁴⁶ Mayevski. Ermenilerin yapıdıkları katliamlar. s. 22.

„Hınçaq“ komitəsinin proqram və nizamnaməsi haqqında

„Hınçaq“⁵⁴⁷ cəmiyyətinin yaranması Qafqazdan Avedis Nazarbəy, arvadı Maro və Qafqazdan olan erməni tələbələr ilə əlaqədar olmuşdur. Erməni „Hınçaq“ cəmiyyəti sosial-demokrat üzrə olmaqla 1887-ci ildə İsveçrənin mərkəzi Cenevrədə quruldu və „Hınçaq“ qəzeti bu komitənin mətbuat orqanı olaraq çıxmağa və Osmanlı topraqlarına yayılmağa başladı. Komitənin təsisində və onun üzvləri içərisində Rusiyadan olan ermənilər də var idi. „Hınçaq“ komitəsi bir müddət İsveçrədə fəaliyyət göstərdikdən sonra, mərkəzini Londona köçürmüş və fəaliyyətini davam etdirmişdir.

„Hınçaq“ komitəsinin ideyasının əsaslarını Osmanlı imperatorluğunda yaşayan ermənilərə yeni və muxtar bir idarə təsis etmək təşkil edirdi. Bu komitənin proqramının əsas ideyasını müəyyən etmək lazım gələrsə bunu aşağıdakı şəkildə sıralaya bilərik. „Hınçaq“ komitəsi ermənilərin vəziyyətini „*üç boyunduruq altında*“⁵⁴⁸ sözləri ilə ifadə etmişdir. „*Hınçağın proqramında „üç boyunduruq“ deyildikdə Osmanlı dövləti, İran və Rusiya nəzərdə tutulurdu.*

Ermənilərə görə tarixi Ermənistan İran və Türkiyə Ermənistanı olaraq ikiye ayrılmışdır. „Hınçaq“ komitəsinin əsas ideyası Türkiyə Ermənistanını „azad etmək“ (qərribə də olsa azad etmək Türkiyədə yaşayan ermənilərə aid imiş), ondan sonra bu yerləri İran Ermənistanı ilə, sonra da Rusiyanın İrandan aldığı „erməni torpaqları“ ilə birləşdirməkdir. Bu üç bölgədən Ermənistan yaratmaq istəyirdilər. Yarandığında „Hınçaq“ komitəsi özünü sosialist marksist, sosial demokrat və mərkəziyyəçi olaraq bildirmişdi.

Onların ilk hədəflərindən biri erməniləri „siyasi mütlə-

⁵⁴⁷ Zəng, zəng səsi, haray mənasını ifadə edir. „Hınçaq“lar üzərində sosial-inqilabçıların təsirinin qüvvətli olduğu söylənilir. Onlar üzərində Gertsenin, Bakuninin, Lavrovun, Çemişevskinin təsirinin olduğu da aydın sezilir. Bəzilərinə görə partiyanın „Hınçaq“ adlanması da Gertsenin „Kolokol“u ilə əlaqədar olmuşdur.

⁵⁴⁸ Bax „Hınçaq“ partiyanın siyasi proqramının birinci hissəsi. Esat Uras. Göstərilən əsəri s. 432

qiyyət idarəsindən” qurtarmaqdır. „Hınçaq“ təşkilatının yaxın vəzifəsi mütləqiyyət idarələrini yıxmaq, sinifləri devirmək üçün savaşa açmaq və bunları demokratik, qanuni rejimlərə dəyişdirməkdir. Bunların əsas şərtlərini xalq nümayəndəliyi, həqiqi seçkilərin keçirilməsi və qanunvericilik məclisi təşkil edilməsində görürdülər.

„Hınçaq“ partiyanın proqramında fəaliyyətlərinin vasitələri də müəyyən edilmişdir. Onlar „təbliğət, terror“⁵⁴⁹, silahlı qüvvələrin hazırlanması, ümumi inqilab təşkilatı, üsyandan ibarət idi. Proqramın həyata keçirilməsi üçün ideal zaman olaraq „hər hansı bir dövlətin Osmanlı dövlətinə qarşı müharibəyə başlaması, ümumi üsyan, yaxın məqsədin həyata keçirilməsi üçün ən əlverişli zaman hesab edilməlidir“⁵⁵⁰ bildirilirdi.

„Hınçaq“ partiyası xalqın başqa azlıqda olan xalqlarla sövdələşməsinə əhəmiyyət verirdi. Dövlət modeli olaraq İsveçrə kimi bir federativ dövləti qəbul edirdilər. Təşkilatın nizamnaməsində gəlirlərin mənbələri də müəyyən edilmişdir. Yeni üzvlər imkanlarına görə təşkilata pul bəxşisləri və davamlı olaraq üzvlük haqqı ödəməli idi.

Komitənin təşkilatçılara görə erməni xəbərlərinin Avropa ölkələrinə çatdırılması və onların vasitəsi ilə məsələlərin həll edilməsi o qədər də nəticəli olmurdu. Komitənin rəhbərlərinə görə yalnız Avropa dövlətlərindən kömək gözləməklə nəticə əldə etmək mümkün deyil. Nəticə almaq üçün komitənin ermənilərin sıx yaşadığı yerlərdə şöbələrinin yaradılması fikri ortaya çıxdı.

„Hınçaq“ təşkilatının Osmanlı dövlətində şöbələri açıl-

⁵⁴⁹ „Hınçaq“ komitəsinin möhürü də onun terrorçu mahiyyəti haqqında məlumat verir. Komitənin möhüründə „Hınçaq komitəsinin möhürü“ yazılıb. Möhürün təsvirində aşağıdakı efementlər var. Möhürün solunda atəş açılan vəziyyətdə tapança, sancılmağa hazır vəziyyətdə xəncər təsviri verilmişdir. Möhürün ortasında komitənin fəaliyyətinin beynəlxalq xarakteri ilə əlaqədar olaraq ingilis dilində mənası „ölüm“ olan „DEATH“ yazılmışdır.

⁵⁵⁰ Esat Uras, s. 436.

mağa başladı. Bu məsələ üçün Cenevrədən tiflisli Şimovan, Trabzondan Rusiya vətəndaşı Ruben Hanazad, Batumidən H. Meqovoryan, İrandan S. Danielyan gəldilər. İlk olaraq İzmir, İstanbul, Hələb şəhərlərində komitənin şöbələri açıldı. Bir çox erməninin bu cəmiyyətə daxil olmalarına nail oldular. Komitəyə daxil olmayanlara qarşı təzyiqli göstərilirdi, etiraz edən, daxil olmaq istəməyənlərə sui-qəsdlər edirdilər.

Onlara görə yerlərdə "qurulan təşkilatlar" "sağlamlaşdırılmalı" və "qüvvətli olduqdan sonra müvafiq zamanı gözləməli, üsyanlar ilə mühüm "tələblərini" yerinə yetirməli idilər. Onlar ermənilərin milli mübarizəsini həyata keçirmə proqramlarını reallaşdırmaq üçün fərqli taktikadan istifadə edilməsini məsləhət bildirdilər.

„Hınçaq“ komitəsinin liderlərinə və onların Osamanlı dövlətində olan şöbələrinin rəhbərlərinin fikrinə görə ölkənin içərisində dəstələr təşkil edilməli idi. Yerli komitələr Osmanlı dövlətinin daima başını qarışdırmalı, çevik dəstələrlə ona qarşı mübarizə apararaq zəifləməsinə və qüvvədən düşməsinə nail olmalıydılar.

1889-cu ildən başlayaraq „Hınçaq“lar təşkilatlarını daha mütəşəkkil bir hala gətirdilər. „Hınçaq“ komitəsinin fəaliyyətinin nəticəsi olaraq 1890-cı ildə təşkilat üçün silahların müəyyən edilməsi, erməni Sanasaryan məktəbinə qara bayraq asılması ilə əlaqədar olaraq Ərzurumda qarışıqlıqlar çıxdı. Bunun ardından Osmanlı dövlətinin bir çox yerində müxtəlif hadisələr törədə bildilər.

„Hınçaq“ komitəsinin təsiri ilə ən böyük nümayiş və üsyan İstanbulda həyata keçirildi. 1890-cı ildə Cangulyan, Kiliçyan, Açıqbaşyan, Boyacıyan, Damadyan kimi erməni qabaqcılları İstanbulda üsyan hazırlıqlarına başladılar. Qumqarı kilsəsindəki çıxışlardan sonra, Cangulyan şanlı Osmanlı bayrağını ayaqları altına atdı və parçaladıqdan sonra nümayişçilər patrik öndə olmaqla silahlı halda Babialiyə şikayət etməyə gəldilər.

Alınan tədbirlər nəticəsində nümayişçilər dağıldı. Bu hadisədən gözlənilən nəticəni ala bilmədilər. Lakin burada bir məsələnin də aydınlaşdırılmasına ehtiyac vardır. Patrik hadisələrə məcburi olaraq qatılmışdı. O, məsələnin bu şəkildə qoyulmasının əleyhinə idi. Bu səbəbdən də o istefa etdi. Həmin hadisədən sonra „Hınçaq“ komitəsi fəaliyyətini daha da qüvvətləndirdi. İstanbulda və yerlərdə yeni-yeni nümayişlər hazırladılar.

Rus və ingilis böyük səfirləri Şərqi vilayətlərində olan konsulluqların nümayəndələri vasitəsi ilə komitənin rəhbərlərini ürəkləndirir, onlara maddi və mənəvi dəstək verir, köməklik göstərirdilər. Komitənin rəhbərləri vilayətlərdə insanlara şirin görünən vədlər verir və onlardan ilk terrorçu dəstələr təşkil etməyə başlayırdılar.

1894-cü ildə „Hınçaq“ komitəsi ilə eyni fikirdə olan Mateos İzmirliyan Erməni məclisinin təzyiqli ilə patrik seçdi. Bu hadisədən sonra Mateos komitənin də rəhbərliyini əlində cəmləməyi düşünməyə başladı. Buna görə də bu seçkidən sonra Mateos komitənin rəhbərliyini əlinə aldı. Bu, komitə üzvlərinin daha da artmasına və onun əhatə dairəsinin genişlənməsinə qüvvətli təsir göstərdi.

O zaman Muşda mutasarrıf (valiyə) həqarət etdiyi üçün vəzifəsindən azad edilib İstanbula göndərilən Kirkor Alacıyan adında bir papaz da patrik İzmirliyan tərəfindən ruhani məclisin sədrliyinə və sonra da katolikosluğa gətirildi. Bunlar erməni komitələrinin və dini liderlərin nə qədər sıx işbirliyində olduqlarını aydın şəkildə göstərir.

Ermənilərin "davasında" ən mühüm hadisələrdən biri olaraq 1887-88-ci il tarixləri qəbul edilir. Tarixçi Leo ermənilərin inqilab ideologiyasında bu tarixi „bir ilbaşı, bir başlanğıc olaraq hesab edir.“⁵⁵¹ Bu illərdə „Hınçaq“ və sonra „Daşnaksutyun“ partiyalarının fəaliyyəti ilə ermənilərdə inqilabi, dağıdıcı bir

⁵⁵¹ Leo. Türkiye Ermenileri İhtilalinin İdeolojisi, Paris, 1934, Esat Uras, Göstərilən əsəri s. 440.

millətçilik meydana gəldi.

Onlar əslində inqilabi ibarələrlə pərdələnmiş olsalar da əsl xarakterlərini gizlədə bilmirdilər. Bunların həddindən artıq dərəcədə dağıdıcı, anarxiyaçı mahiyyətində olduğunu xaricilər belə istəmədikləri halda təsdiq edirdilər. „Hınçaq“ların fəaliyyətinin mahiyyəti haqqında Trabzondan ingilis konsulu Sir Filip Gurriye 28 oktyabr 1895-ci ildə aşağıdakıları yazmışdı:

„Hınçaq“lılar hərəkəti xaricdən idarə edirlər və özləri tamamilə təhlükəsiz şəraitdə olduqları halda, Türkiyədəki qardaşlarının həyatını yaşanılması mümkün olmayan hala gətirmişlər. Məqsədləri müsəlmanları xristianlara qarşı qaldırmaq və qırğınlar çıxararaq ölkəni dəhşət içində görməkdir. Bütün dünyaca bilinməlidir ki, bu təşkilatın anarxiyaçı bir xarakteri vardır. (Məqsədləri, təzyiqlər və vasitələri ilə qarışıqlıqlar çıxarmaq və yalnız islahatlar deyil, müstəqilliyin təmin edilməsinə çalışmaqdır.)⁵⁵²

„Hınçaq“ partiyasının mərkəzi Afinada yerləşirdi. O zaman partiyanın qurucularından olan Nişan Qarabetyan Amerikada yaşayırdı.

„Daşnaksutyun“ partiyasının yaranması

Erməni komitələrini birləşdirən cəhətlər olduğu kimi, onları ayıran təşəbbüslər də vardı. Əslində onlar arasında olan ayrılıqlar erməni “davasını” həyata keçirmək üçün istifadə edilməsi lazım olan taktika ilə əlaqədar idi. Proqramla gəldikdə bir sıra görüntülər, münafişlər olmasına baxmayaraq o məsələ dəyişməz qalmışdır. „Hınçaq“ komitəsinin də içində getdikcə fikir ayrılıqları meydana gəlirdi. Bu fikir ayrılıqlarının sonunda 1890-cı ildə „Hınçaq“ların məmnun etmədiyi bir qrup onlardan ayrıldı və Tiflisdə “Erməni inqilabçılarının federasiyası” adı altında birləşdilər. 1892-ci ildə isə təşkilatlarını „Daşnaksutyun”⁵⁵³ adlandırdılar. Bundan sonra Daşnaksutyun

mətbuat orqanı olan „Troşak”(bayraq) qəzetini nəşr etməyə başladılar. Təşkilatçıları Rostom Zoryan, Xristofor Mikaelyan və Simon Zavaryan idilər.

Bu hərəkətin meydana gəlməsi ilə ilk dəfə olaraq Rusiya ərazisində erməni məsələsi ölkədəki ictimai hərəkətin gündəliyinə daxil oldu. Rusiya çox halda erməni məsələsindən Osmanlı dövlətində istifadə edilməsini təqdir edirdi. Həmin hadisədən sonra Rusiya erməniləri də Osmanlı dövlətində olan ermənilərin xeyrinə fəaliyyət göstərməyə başladılar. Rusiyada ermənilərin isə ilk vaxtdan fəaliyyətləri üçün Balkan xalqlarından model olaraq dəstələr təşkil edilməsini qəbul etmişdilər.

„Daşnaksutyun” partiyasının təmsil etdiyi qüvvələrin də müəyyən edilməsinə ehtiyac vardır. Bu məsələlər „Daşnaksutyun tarixi” kitabının müəllifi Varantyan tərəfindən aşağıdakı şəkildə aydınlaşdırılır. İlk yarandığında bu, bir inqilabi hərəkət olmaq şərti ilə bir zamanlar erməni liderləri tərəfindən dünyanın müxtəlif mərkəzlərinə təhsil üçün göndərilmiş, orada təhsil almış, orada azadlıq, millətçilik hərəkətinə şahid olmuş „aydın gəncliyə istinad etməkdə idi.”⁵⁵⁴

Avropa həyatı, Osmanlı dövləti, Rusiya üçün çox böyük cazibə qüvvəsinə sahib idi. Yeni inqilabi gənclik Avropada şahid olduqlarına istinad edərək nəzəri olaraq ermənilər içərisində Avropada gördükləri, iştirak etdikləri hərəkətlərdən təsirlənərək müstəqillik və azadlıq fikirləri ilə tərəfdarlar tapa bilirdilər.

„Erməni zənginləri yeni qurulmuş „Daşnaksutyun” partiyasından uzaqda qalmışdılar”⁵⁵⁵ fikri əslində əsassız görünür. Partiyanın erməni zənginləri tərəfindən maliyyələndirildiyinin də inkar edilməsi mümkün deyildi. Burada „Daşnaksutyun” partiyasını o zaman Avropada olan sosial-demokrat hərəkətinə yaxınlaşdırmaq təşəbbüsləri vardı.

⁵⁵² Esat Uras. Göstərilən əsəri s. 441-442.

⁵⁵³ Erməni inqilabi federasiyası (Hay Heğapoxakan Daşnaksutyun)

⁵⁵⁴ Daşnaksutyun tarixi, Varantyan, s. 78-80, (Esat Uras. Göstərilən əsəri, s. 443)

⁵⁵⁵ Yəni orada

Partiyanın meydana gəldiyi dövrdə Avropada sosial demokratiya ilə anarxizmin mübarizəsi qurtarmış kimi görünsə də, anarxizm tarixin arxivinə verilməmişdi. „Daşnaksutyun“ partiyasının sosial demokratik prinsiplərə əsaslanması onun anarxizmlə olan bağlarını qoparmamışdır.

„Başından bəri bu təşkilat demokratlarla çalışdı. 40 il bunlar „Daşnaksutyun“ sıralarında oldular. Onların içərisində bəzilərinin tək-tük yüksək burjuaziyaadan da olmasına baxmayaraq, istər Qafqazda, istərsə də Türkiyədə daima yoxsul sinfin nümayəndələri çalışmışdılar.“⁵⁵⁶ Tarixi gerçəkliyə baxıldığında „Daşnaksutyun“ haqqında söyləyənlər Avropada mümkün olduğu halda nə Qafqazda, nə də Osmanlı dövlətində mümkün deyildi. Bu yerlər cəmiyyətin sinfi strukturunda, Avropada həyata keçirilmiş sənaye inqilabından fərqli iqtisadi inkişaf mərhələsində olduğundan sosial demokrat sisteminin həyata keçirilməsi üçün lazım olan maddi ilkin şərtlər yetişməmişdi.

Belə olduqda sosial demokratiyadan anarxiyaya doğru sürüşmədən istifadə etmək lazım gəlmişdir. Bu vəziyyət partiyayı təbii olaraq sosial demokrat şüarları ilə olsa da anarxizmi metod qəbul etmiş millətçiliyə aparmışdır. 1892-ci ildə „Daşnaksutyun“ proqramını tərtib etdikdə Rusiyadakı „Narodnaya volya“ təşkilatının proqramını örnək almışdılar. „Daşnaksutyun“un qurucularından biri olan Kristafor Mikaelyanın bu təşkilatda- narodovolçuların yanında təcrübə keçdiyini məlumdur⁵⁵⁷.

Artıq bu hadisələrdən sonra Rusiya erməniləri Osmanlı dövlətində meydana gələn erməni hadisələrini diqqətlə izləyir, onlardan təşkilatlanmaq üçün faydalanırdılar. Bu zaman Osmanlı dövlətində təşkilatlanmaya görə ermənilər çox iş görmüşdülər. Osmanlı dövlətində ermənilərin təşkilatlanmalarına imkan verən amillər vardı ki, bunlardan çox bacarıqla istifadə edirdilər.

Xarici dövlətlər tərəfindən daima təzyiqləndirən Osmanlı dövlətində ermənilərin bir sıra toxunulmaz imtiyazları var idi. Bunlardan ən mühümünü kilsələr və ermənilərin müqəddəs yerləri idi. İnqilabçıların o yerlərdən yığıncaq kimi istifadə etdikləri mənbələrdən aydın şəkildə görünür. Silahların saxlanması, türk jandarmasının hər cür müdaxiləsindən kənar qalan kilsələrdən istifadə edirdilər. Rusiyada ermənilərin bu kimi imkanları yox idi.

Xüsusi hüquqi vəziyyətə sahib olan ermənilərin Osmanlı dövlətində təşkilatlanmaları bu səbəbdən Rusiya ilə müqayisədə çox rahat idi. Mənbələrdən Rusiyada təşkilatlanma ilk dəfə Tiflisə yerləşməklə başladığı görünür. Orada ermənilərin təşkilatlanma imkanlarını qəzetlərinin meydana gəlməsi ilə göstərmək olar. Bu zaman Tiflisdə də erməni təşkilatları yaranmışdı. İlk zamanlar ermənilərin Tiflisdə fəaliyyəti gizli ad altında davam edirdi. Meydana gələn təşkilatların nizamnamələrinə görə vəzifəsi erməni mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi ilə məhdudlaşdı.

Əvvəllər çalışırdılar ki, təşkilatların siyasi fəaliyyəti haqqında kimsəyə məlumat verməsinlər. Lakin az müddətdən sonra yalnız mədəniyyət məsələləri ilə deyil milli-inqilabi məsələlərlə məşğul olmağa başladılar. Bu təşkilatların hansı ad altında meydana çıxmasına, proqram və nizamnaməsində nələrin yazılmasına baxmayaraq onlar bir məsələdə birləşirdilər. Bu, ermənilərin müstəqilliyi məsələsi idi.

Bəzi müəlliflər⁵⁵⁸ „Daşnaksutyun“ komitəsinin fəaliyyətindən danışdıqda çox halda onun fəaliyyətində marksizm prinsiplərinin olduğunu önə sürməyə çalışırlar. Bu zaman Rusiyada marksizmin yayılması bir tarixi həqiqət idi. Əslində bu kimi təşkilatlar özlərinə marksist görünüşü verərək onun o zamankı məşhurluğundan istifadə edirdilər.

Yeni yaranan komitənin fəaliyyətində Osmanlı dövlətində

⁵⁵⁶ Yəni orada

⁵⁵⁷ Esat Uras, a. k. e. s. 446.

⁵⁵⁸ Esat Uras. Göstərilən əsəri, s. 442.

yaşayan ermənilərin müstəqilliyindən çox danışırdı. Yəni də bir sıra müəlliflərdə belə fikir ortaya çıxır ki, guya Rusiyada yaranan, Daşnaksutyun" partiyasının liderləri arasında bir sıra məsələlərdə fikir ayrılığı meydana gəlirdi. Bu məsələ Rusiya ermənilərinin azad edilməsinə münasibət məsələsi idi. Rus dostu olan ermənilər Rusiyada müstəqillik hərəkatına başlanmasını istəmirdilər. „Türk Ermənistanına müstəqillik Rusiyanın Ağdənizə yolunu bağlamış olardı.“⁵⁵⁹

Məsələyə o zamankı millətlərarası münasibətlər bucağından baxsaq bunun səbəbinin aşkar edilməsi mümkündür. Bu „Daşnaksutyun“ partiyasının Rusiyanın beynəlxalq aləmdə ermənilərə vermiş olduğu dəstəyi itirmək istəmədiyindən irəli gəlirdi. Ermənilərin Osmanlı dövlətindən fərqli olaraq Rusiyada hərəkatın maddi bazasını hazırlamaq və onu həyata keçirmək imkanları yox idi.

Ona görə də ermənilər İrani özlərinin müttəfiqi, Rusiyanı köməkçiləri hesab etdiklərindən ilk zamanlar müstəqilliklərini Osmanlı dövlətində təcrübədən keçirmək fikrində idilər. Lakin bu heç də İran ermənilərinin müstəqilliyi haqqında düşünülməməsi demək deyildir. Bir azdan sonra „Daşnaksutyun“ partiyası Osmanlı dövləti ilə birlikdə İranda da mübarizəyə başlanmasını qəbul edəcəkdə.

Bu səbəbdən də Tiflisdə meydana çıxmasına baxmayaraq „Daşnaksutyun“ partiyasının fəaliyyət sahəsi üçün Osmanlı dövləti müəyyən edilmişdi. Onun ilk fəaliyyəti Osmanlı dövlətində erməniləri silahlandırmaq, kəndlərdə əhaliyə silahdan istifadə qaydalarını öyrətmək, təşkilatlar qurmaq, təşkilatlara rəhbərlər hazırlamaq, müdafiə qrupları təşkil etmək və üsyanlar qaldırmaq idi.

„Daşnaksutyun“ partiyası ilə „Hınçaq“ partiyalarının birləşdirilməsi məsələsi⁵⁶⁰ XIX əsrin 90-cı illərində gündəlikdə

olmuşdur. Bu birləşmə təşəbbüsləri 1896-cı ilə qədər davam edəcəkdir.

Artıq XX əsrin əvvəllərində „Daşnaksutyun“ partiyasının məqsədində müəyyən dəyişikliklər meydana gəlirdi. Bu hər şeydən əvvəl Rusiyadakı ermənilərin azadlıq mübarizəsi ilə əlaqədar idi. „Daşnaksutyun“ 1904-cü ildəki konfransında Rusiyadakı ermənilərin azad edilməsinə proqramına daxil etdi. 1907-ci ildə Viyanada toplanan üçüncü konfransında „Daşnaksutyun“ Ermənistan Qafqazda federasiya yolu ilə müstəqillik verilməsinə istəməyə başladı.⁵⁶¹

1907-ci ildə „Daşnaksutyun“un təkmilləşdirilmiş təşkilat nizamnaməsi hazırlanmışdı. Nizamnaməyə görə onun Şərqi bürosu Osmanlı dövlətini, Qafqaz, Rusiya və İrani əhatə etməkdə idi. Qərbi bürosu Kiçik Asiyayı, Balkan yarımadasını, Amerika, Misir və başqa xarici ölkələri əhatə edirdi.

„Daşnaksutyun“ özünü sosial demokrat, sosial-inqilabçı, millətçi, müstəqillik tərəfdarı olaraq tanımağa çalışırdı. Zənginləri istismarçı adlandırmaqda idi. Guya komitə umduğu halda imkanlılardan istifadə edə bilməmişdir. M. Ohanesyan bu məsələ haqqında yazırdı. „Erməni zənginləri Bakıda, İstanbulda, Trabzon, Misir, Paris, Mançestrədə idilər. Bunlar, ən kiçik köməklik belə göstərmədilər. Müvəffəqiyyətsizliyin səbəblərindən biri də bunlar oldu. Pul tapa bilmədik.“⁵⁶²

Erməni müəllifləri içərisində də „Daşnaksutyun“ partiyasına münasibətlərinə görə fərqli yazıçılar var. Gürcü müəllifləri də Qafqazda başlanan erməni-azərbaycanlı qarşıdurmalarının nəticəsində meydana çıxan qırğınların cavabdehi olaraq erməniləri görürdülər. Gürcü Qaribinin „Qızıl kitab“ adlı əsərində oxuyuruq: „Erməni üsyançılarının, xüsusən „Daşnaksutyun“ partiyasının ortaya çıxmasından əvvəl Qafqazda

⁵⁵⁹ Esat Uras. Göstərilən əsəri, s. 443.

⁵⁶⁰ Varantyan Daşnaksutyun və „Hınçaq“ partiyalarının birləşməsinin səbəblərini fərqli şəkildə aydınlaşdırır. Ona görə bu birləşməni zəruri edən „Hınçaq“ı „Qafqazda hörmət və

etibara sahib olmayan Nazarbeqyan və onun arvadından qurtarmaq idi.“ Taşnaksütun tarixi, s. 80.

⁵⁶¹ Məmmədşad Mirzə Bala. Ermənilər və İran. İstanbul 1927 (türkcə), s. 19.

⁵⁶² Esat Uras. Göstərilən əsəri . s. 449

sülh və sakitlik hökm sürməkdə idi. Bu ölkədə daha sonra türklər və ermənilər arasında ortaya çıxan qanlı soyqırımların kölgəsi belə xatirələrdə yoxdu. Ermənilər, türklər və digərləri yüz illərlə bir yerdə yaşadılar, bu uzun müddətdə onlar arasında milli düşmənlikdən meydana gələn bir hadisə olmamışdı. Daşnaklar gəldilər...patriarxal Qafqaza milli düşmənlik və nifrət duyğuları doldu.”⁵⁶³

„Daşnaksutyun” komitəsinin təbliğat mərkəzi Parisdə idi. Burada Pierre Geillardın rəhbərliyi altında „Pro-Armenia” adlı qəzet çıxmağa başladı. Fransada olan bütün erməniləri və tərəfdarlarını bu qəzetin ətrafında toplaya bildilər. Digər tərəfdən də „Truşak”, „Haraç”, „Alik”, „Hayreni”, „Razmik” kimi komitə qəzetləri Avropa ictimaiyyətini erməni məsələsi ilə əlaqədar hazırlayırdı.

Paris, London, Brüssel, Berlin, Cenevrə, Roma və başqa şəhərlərdə əlverişli şərait yaradılmışdı.. Brüsseldə Beynəlxalq erməni dostları konqresi toplandı. Fransa, İngiltərə, İtalya, Belçika, Hollandiya parlamentlərində ermənilər haqqında açıqlamalar verildi. Artıq Avropa ölkələrinin parlamentlərində, qəzetlərində erməni məsələsini yüksək məclislərdə təqdim edənlərin sayı artırdı. Bu, təbliğatın coğrafiyasının sürətlə genişləndiyini aydın şəkildə göstərirdi.

Ermənilərin xeyrinə əsərlər yazan və ya yazdırılan xarici yazıçıların və tarixçilərin də sayı artmaqda idi. Beləliklə, faktiki olaraq Avropada ermənilərin tanınmasına, onlardan müsəlmanların əlində „əziyyət çəkən” xristian obrazı yaradılmasına nail ola bildilər. Avropalı insan haqlarının müdafiəçiləri ölkələrinin siyasi, iqtisadi mənfəətləri tələb etdiyi müddətdə erməniləri müdafiə edir, artıq istifadə etməyə ehtiyac görmədikləri vaxtda onları problemləri ilə təkbətək buraxırdılar.

Rusiyanın ermənilərdən istifadə etməsi müxtəlif tarixlərdə fərqli amillərin təsiri altında dəyişmişdir. Lakin çox halda

⁵⁶³ Qaribi. Qızıl kitab. s. 40 (türkcə); Məmmədzadə Mirzə Bala. Ermənilər və İran. İstanbul 1927 (türkcə), s. 19.

belə görünə bilər ki, Rusiyada ermənilərə qarşı olan siyasət dövlətin beynəlxalq sahədəki erməni siyasətinə də təsir etmişdir. Əslində məsələ heç də bu şəkildə deyildir. Bundan əvvəl bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, Rusiyanın ermənilərə münasibəti ölkə daxilində çox fərqli idi. Xristian olmalarına baxmayaraq onlara elə bir imtiyazlar verilməmişdir.⁵⁶⁴

Bu səbəbdən də ermənilərin Rusiya idarəçilərinə münasibəti gizli olaraq müxalifətdə idi. Ermənilər Rusiyada da bir çox problemlərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdular. Lakin ermənilərin çox sayda qırğın törətmələri Rusiyanın daxilində onlara qarşı münasibəti dəyişsə də xaricdə erməni siyasəti gündəlikdə qalmaqda idi. Bu səbəbdən də Rusiyanın erməni siyasətini iki yerə ayırmaq olar. Birincisi, ölkənin daxilində olub Rusiyanın dövlət mənafeyi ilə əlaqədar müəyyən olunurdu. Ermənilər Rusiyada ölkənin onlar üçün müəyyən etmiş olduğu sərhədləri aşdıqda fəaliyyət şəraitinə mane olmağa çalışdıqlarında hökumətin siyasəti əsaslı şəkildə dəyişirdi. Ermənilərə qarşı alınan tədbirlər bu kimi hadisələrin nəticəsi olmuşdur.

İkincisi, Rusiyanın beynəlxalq miqyasda, xüsusən Osmanlı dövləti ilə əlaqədar erməni siyasətidir. Rusiyanın türk – erməni münasibətlərinə müdaxilə etməsi yalnız onun xristianlıq təəssübkeşliyi ilə əlaqədar olmayıb, öz mənfəəti ilə bağlı idi. Hətta Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda ermənilərin Rusiya üçün həddən artıq problemlər meydana gətirmələrinə baxmayaraq bu dövrdə Abdülhəmid Türkiyədə ermənilərə

⁵⁶⁴ „Mən təkrara yol vermək istəmirəm, lakin istər-istəməz 29-30 il əvvəl bütün ermənilərin tamamilə bərabər hüquqlu rus vətəndaşı sırasına daxil olmasını bir də xatırlatmaq istəyirəm. Lakin vəziyyət məhz, ingilis hipnozunun təsiri altında ermənilər üçün tamamilə lazım olmayan gizli təşkilatların əmələ gəməsilə dəyişməyə başladı. Onların zərərli fəaliyyəti ilə biz tanışız. Və gələcəkdə bu vətənpərvər təşkilatların erməni xalqına hələ nə qədər bədbəxtliklər gətirəcəklərini kim əvvəcadən müəyyən edə bilər!” B. Mayevski. Qafqazda erməni-tatar qırğını erməni məsələsinin mərhələlərindən biri kimi. Bakı 1995. s. 124.

daha artıq təzyiç göstərməyə təşviq edən ölkə Rusiya olmuşdu. Bundan başqa bu kimi siyasəti həyata keçirməsinə baxmayaraq Osmanlı dövlətində olan ermənilərin mübarizəsinə kömək etməkdən də geri qalmırdı. Qafqazda həbs cəzasına məhkum edilən erməni üsyançıları və ya dəstə başçıları Anadoluya gedərək üsyan qaldırmaları şərti ilə sərbəst buraxılırdılar.⁵⁶⁵

Rusiyanın Anadolunu məskunlaşdırmaq siyasəti

1915-ci il Rusiyanın ermənilərə münasibəti baxımından da mühüm əhəmiyyət daşıyır. Ermənilər I Dünya müharibəsi başladıqdan sonra bu düşüncədə idilər ki, Rusiyanın əsgəri birlikləri Anadolunu işğal etdikdən sonra o yerləri ermənilərə verəcəkdir. Bu məsələ müharibənin ilk aylarında meydana çıxmışdı. 21 noyabr 1914-cü ildə Rusiyanın imperatoru II Nikolay fransız elçisi Paleologue ilə görüşdüyündə Anadolu ilə əlaqədar planını ilk dəfə açıqlamışdır. Anadoluda işğal edilən yerlər Rusiya torpaqlarına qatılmalıdır.

Əslində erməniləri həmişə dəstəkləməsinə baxmayaraq rusların ermənilərə, başqa ölkələrdəki erməni məsələsinə münasibəti fərqli idi. Rusiyada ermənilərin Osmanlı dövlətindəki tələblərini irəli sürmələri imkansız idi. Bunun örnəyini Voronsov - Daşkovdan sonra Qafqaza vali olaraq göndərilən Qrandük Nikolay Nikolayeviçin cavabından aydın görmək olar. Erməni katolikosunu Tiflisə çağıraraq ona aşağıdakı məzmununda sərt bir xəbərdarlıq vermişdir. „Rusiyada, yakutlar məsələsi olmadığı kimi, erməni məsələsi də yoxdur.“⁵⁶⁶

Katolikos buna cavab olaraq „Lakin Türkiyədə bir erməni məsələsi vardır“ cavabını bildirir. Və daha sonra Rusiyanın ermənilərdən öz məqsədi üçün istifadə etdiyini aşağıdakı şəkildə bildirmişdir: „Qaçqın ermənilərin rusların işğal etdikləri yerlərinə dönmələrinə, tarlalarını əkmələrinə belə icazə verilmədi. Orada

qalanları da qaçıрмаq üçün təzyiqlər edildi.

Bu surətlə Rusiyanın (ermənisiz Ermənistan) siyasəti bir dəfə də həyata keçirildi. Hələ də müstəqil Ermənistan üçün Rusiyadan kömək gözləyən ermənilər, tarixlərində həmişə olduqları kimi, bu dəfə də Rusiyanın məqsədləri üçün istifadə edilmiş oldular. Ermənilərə tərk etdikləri yerlərə qayıdıb yerləşməyə belə imkan vermədilər.“⁵⁶⁷

Çar hökuməti ermənilərin „Böyük Ermənistan“ xeyallarını Rusiyanın dövlət mənfəətlərinə çox halda zərərli, hətta təhlükəli hesab edirdi. Rusiyanın xarici işlər naziri Sazanov Qafqaz canişininə göndərdiyi 27 iyun 1915-cı il tarixli məktubunda da rus hökumətinin işğal edilən osmanlı torpaqlarında müstəqil bir Ermənistan dövləti qurmağı düşünmədiklərini aşağıdakı şəkildə ifadə etmişdir. „Erməni məsələsi aydınlaşdırılarkən iki mühüm cəhət nəzərə almağa ehtiyac vardır. Birincisi, rus nəzarəti altında müstəqil Ermənistan dövlətinin qurulması istənilir. Bu fikir erməni millətçiləri tərəfindən də qüvvətli şəkildə müdafiə edilir. Digər nöqtə buna qarşı olaraq ermənilərin siyasi fəallığını aradan qaldırmaq və onların yerinə müsəlmanlara üstünlük verilməlidir. Mənim görüşlərimə görə rus hökuməti daxili və xarici siyasəti nöqtəyi-nəzərinə bu iki cəhətə qarşı çıxmalıdır.

Bu bölgədə əhalinin dördə birinə sahib olan ermənilər indiyə qədər heç bir zaman çoxluq əldə edə bilməyiblər. Bundan başqa müharibə dövründə türklərin aldığı tədbirlər nəticəsində bu nisbət ermənilərin aleyhinə dəyişmişdir. Bu şərtlər altında müstəqil Ermənistan qurulması azlığın çoxluğu idarə etməsi kimi bir haqsızlığa səbəb olacaqdır. Belə bir vəziyyətin yaranması isə heç vaxt Rusiyanın xeyrinə olmaz.“⁵⁶⁸

Qafqaz canişini ermənilərə münasibətini dəqiq olaraq Rusiyanın Xarici işlər naziri S.D. Sazanova aşağıdakı şəkildə bildirmişdi: „Bugünkü Rusiyanın hüduqları içərisində bir erməni

⁵⁶⁷ Esat Uras. Göstərilən əsəri, s. 629.

⁵⁶⁸ Esat URAS, a. k. e. s. 634-637; A. Banoğlu, a. k. e. s. 33; B. Mayevski. Qafqazda erməni-tatar qırğını erməni məsələsinin mərhələlərindən biri kimi. Bakı 1995. s. 124. s.24-25.

⁵⁶⁵ Kodaman. Göstərilən əsəri s. 5

⁵⁶⁶ Esat Uras. Göstərilən əsəri, s. 629.

məsələsi mənim inandığıma görə qətiyyətlə mövcud deyildir, belə bir məsələnin düşünülməsinə belə ehtiyac yoxdur. Ona görə ki, rus təbəsi olan ermənilər, müsəlmanlar, gürcülər və ruslar kimi bərabər hüquq ilə rus təbəsi hesab edilirlər.”⁵⁶⁹

„Təbii, Rusiyanın himayəsi altında Ermənistanın müstəqilliyinin təşkil edilməsi məsələsi haqqında danışmaq doğru deyildir. Ona görə ki, belə bir məsələnin ortaya atılması müharibənin meydana gətirmiş olduğu məsələlərin barış və sakitlik içərisində həll edilməsini zorlaşdırar. Ermənilərə təhsil və din azadlığı, kilsələrə aid malların idarəsində azadlıq verilə bilər. Lakin bütün rəsmi quruluşlarda rus dilindən istifadə edilməsi əsas şərtidir.”⁵⁷⁰

„Bir erməni məsələsi axtarılacaq olursa, bu məsələni ancaq Rusiya imperatorluğunun dünya müharibəsinə qədər olan ərazilərinin xaricində, yəni bu dəfə Türkiyədən aldığımız bölgələr içərisində axtarmaq lazım gələcəkdir.”⁵⁷¹

Lakin çarizmin istər Rusiyada, istərsə də Osmanlı dövlətinin rus işğalında olan yerlərində bir müstəqil Ermənistan qurmaq haqqında düşünmədiyi aydın idi. Çarizm devrildikdən sonra Müvəqqəti hökumət də həmin siyasəti davam etdirdi. Müvəqqəti hökumət Zaqafqaziyada olan ermənilərin yaşadıkları torpaqlarda onlara hər hansı muxtariyyət, hətta yerli özünüidarə haqqında belə düşünmərdi. Bu bölgədə hakimiyyət Xüsusi Qafqaz komitəsinin idarəsində idi.

Ermənilərin iddia etdiyi torpaqların vahid Ermənistanda birləşdirilməsi haqqında heç bir işarət belə olmamışdır. Heç təsadüfi deyil ki, Müvəqqəti hökumət hakimiyyəti ələ aldıqdan sonra „Türkiyə Ermənistanının idarə edilməsi haqqında qaydaları” müəyyən etdi. Həmin qaydalara görə bu vilayətlər müstəqil inzibati vahid elan edildi və birbaşa Müvəqqəti hökumətə tabe olundu. Qaydalara görə „Türkiyə Ermənis-

tanında” ali hakimiyyət baş komissarı idi ki, o da Müvəqqəti hökumətə tabe idi.

„Türkiyə Ermənistanının” baş komissarı knyaz Pavel Averyanov, onun müavini İvan Kartsivadze, Ərzurum vilayətinin komissarı zadəgan Yakov Qlonti idi. Şərqi Anadoluda rusların işgal etdiyi yerlərdə vilayətlər, dairələr və şöbələr təşkil edilmişdi. Osmanlı dövlətinin rus işğalında olan Şərqi Anadolu vilayətlərində tipik rus inzibati idarə sistemi qurulmuşdu. „Türkiyə Ermənistanı” adlanan yerlərin idarəsi haqqındakı qərar 181 maddədən ibarət idi. Bu qaydalarda o bölgələrin erməni bölgəsinə daxil olması, ermənilərin o bölgələrdən zor ilə qovulduqları və o yerlərdən zor ilə sürgün edildikləri iddia edilən ermənilərin də həmin yerlərə qaytarılması haqqında bir kəlmə yazılmamışdı.

Müvəqqəti hökumət, faktiki olaraq Qafqaz ordusunun komandiri Yudenitç ermənilərin Qərbi Ermənistan vilayətlərindən köçürülməsi, o yerlərə rus müstəmləkəçilərinin və kazakların yerləşdirilməsi haqqında qərarını qüvvədə saxlayırdı. Müvəqqəti hökumət Rusiya hökumətinin Birinci Dünya müharibəsi başladığında Şərqi Anadolu üçün müəyyən etdiyi islahat planlarından faktiki imtina etmişdi. Rusiya müharibənin başlanması dövründə islahat keçirmək və o yerlərdə ermənilərə muxtariyyət verilməsini vəd etmişdi. Bu vəd olaraq da qaldı.

Çar Rusiyasında olduğu kimi, Müvəqqəti hökumət də milli azlıqlara muxtariyyət verilməsinə qarşı idi. Müvəqqəti hökumətin milli siyasəti kadetlərin proqramının tələblərindən irəli gəlirdi. Onlar milli azlıqlara yerli mədəni muxtariyyət nəzərdə tuturdular. Kadet partiyasının VIII qurultayında kadetlərin milli proqramını Milyukov aşağıdakı şəkildə ifadə etmişdi: „dövlətin mərkəzsizləşdirilməsi və millətlərin öz müqəddəratını təyin etmələri dövlətin süqutuna gətirər.”⁵⁷²

I Dünya müharibəsinin ilk illərindən başlayaraq Qafqazda

⁵⁶⁹ Bu sənədlər „I Dünya müharibəsi illərində Avropa hökumətləri tərəfindən Türkiyə Anadolusunun paylaşılması” adlı əsərdən alınmışdır.

⁵⁷⁰ Yəni orada.

⁵⁷¹ Yəni orada.

⁵⁷² Газ. «Речь», 10 мая 1917 г.

ermənilərin sayı artmağa başladı. Ermənilər Qafqaza axışdırdılar. Kaçaznuni bu məsələ haqqında yazırdı: „Ruslar bizi aldatdılar, bizə xəyanət etdilər, bilərək gecikdilər, qərarlısız qaldılar, irəli hərəkət edib yeni yerlər zəbt etdilər, yerli erməniləri türklərin yox edə bilmələri üçün yalnız buraxdılar, çəkildilər və ruslar Ermənistanı bəzə buraxdılar, oralara kazakları yerləşdirmək, prins Lobanovun məşhur planını həyata keçirmək istədilər.“⁵⁷³

Bu plan haqqında bir neçə kəlmə danışmağa ehtiyac vardır. Həmin layihənin mahiyyəti nədən ibarət idi? Bu məsələnin meydana çıxmasının müxtəlif səbəbləri vardı. Həmin məsələdə Qafqazın canişini N. Nikolayeviç⁵⁷⁴ ilə Rusiyanın xarici işlər naziri S.D. Sazanovun fikirləri üst-üstə düşürdü. Ordunun ən zəruri ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsi gündən-günə çətinləşməkdə olduğundan onun təmin edilməsi üçün yollar axtarırdılar.

Həmin səbəbdən də N. Nikolayeviç bu məsələnin həll edilməsinə kömək göstərmək üçün erməni qaçqınlarının ruslar tərəfindən işğal edilmiş Anadolu vilayətlərinə köçürülməsini məsləhət bilirdi ki, ərzaq qıtlığını aradan qaldırsınlar. Bu layihə I Dünya müharibəsi illərində Rusiyada, Dumada müzakirə edilmiş məsələlərdən biri idi. Ona görə hazırda Qafqaz istehsalçısı ordu ilə birlikdə erməni qaçqınlarını da təmin etməliydi. Bu da ciddi çətinliklərin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdu. Onlar yerlərinə yerləşərək təsərrüfatla məşğul olmuş olsalar həm özlərini təmin edərlər, həm də Qafqazda xalqın vəziyyətinə kömək etmiş olarlar. Bundan əvvəl qeyd etdiyimiz kimi bu məsələnin kökündə ərzaq məhsulları istehsalını artırmaqla yanaşı, yeni torpaqların müstəmləkələsdirilməsi siyasəti dururdu. Buna görə də Dumada məsələnin müzakirəsində

⁵⁷³ Esat Uras, Göstərilən əsəri s. 629-630;) Roy Douglas, "Britain and the Armenian Question, 1894-7", The Historical Journal, c. XIX (1976), s.121; William L. Langer, The Diplomacy of Imperialism, 1890-1902, New York, 1968.

⁵⁷⁴ „I Dünya müharibəsi illərində Avropa hökumətləri tərəfindən Türkiyə Anadolusunun paylaşılması”

ermənilərin deyil, dünya müharibəsinə qədər ermənilərin yaşamış olduğu yerlərə rusların köçürülməsi məsələsi müzakirə edilirdi.

Sonra o zamankı qəzetlərin məlumatlarına görə bu məsələ müəyyən mənada həyata keçirilməkdə idi. „Bu məsələ köçürmə idarəsi ilə əsgəri səlahiyyətliyərlər arasında şiddətli müzakirələrə səbəb olmuşdu. Yalnız sərhəd yaxınlığındakı bölgələrdə deyil, daha uzaq bölgələrdə, xüsusən də məhsuldar Muş vilayətində təsərrüfat təşkil edilməsi ilə əlaqədar araşdırmalar aparılmışdı. Keçən son müharibədən bəri təşkil edilmiş təsərrüfat sahələrində 500 000 nəfər işlə təmin edilmişdi. Bunların sayı yaxınlarda daha da artırılacaq. Bunlardan ermənilər və gürcülər fərqlidir. Bu gənc təsərrüfatçıların vəzifəsi ordunun ərzaqla təmin edilməsini asanlaşdırmaq məqsədi ilə mütəxəssislərin nəzarəti altında gözdən keçirilməsi tamamlanmış ərazilərin əkilməsidir. Bu adamların ailələrinin də köçürülərək o yerlərə yerləşdirilmələri öyrənilməkdədir.“⁵⁷⁵

Qəzətdə layihənin başqa cəhətləri də qeyd edilirdi. Şimali Qafqazın müstəmləkələsdirilməsində kazakların roluna da toxunulurdu. „Qafqazın şimalında yaxşı nəticələr alındığı kimi eyni hüddud dairəsində Türkiyə Ermənistanında kazakların yerləşdirilməsi layihəsi var idi. Bu layihəni təklif edənlər rus ermənilərini, Türkiyə ermənilərindən ayıracaq, ruslar ilə doldurulmuş, olduqca geniş bir bölgə qurmağı nəzərdə tuturlar.“⁵⁷⁶

„Erməni köçgünləri yavaş-yavaş yerlərinə dönərək tarlalarını sürməyə başlamışlar. Onlar bir zamanlar tərk etdikləri qəsəbələrinin tamam dağılması ilə əlaqədar olaraq az zərər görmüş qəsəbələrdə yerləşdirilirlər.“⁵⁷⁷

Anadolunun yeni işğal edilmiş yerlərində ermənilərlə Rusiyadan köçürülməsi nəzərdə tutulan başqa etnik xalqlar arasında qarışıqlıqlara imkan verməmək üçün hökumətin yerlərdə təmsilçisi Grandük Nikolayeviç təklif edirdi „ Rus

⁵⁷⁵ Газ. «Речь», - 28 июля 1916 г.

⁵⁷⁶ Yəni orada

⁵⁷⁷ Газ. «Речь», 28 июля 1916 г.

mülki idarəsi qurular qurulmaz geri dönmüş olan qaçqın ermənilərin bu yerlərdən çıxarılması haqqında bir əmrnamə də nəşr etdirmişdir.⁵⁷⁸ Bu əmrnamədə o yerlərə yeni köçürüləcək ruslar ərazinin „gerçək sahibləri adlandırılırdı.“⁵⁷⁹

Əmrnamədə Qafqaz ordusunun komandanı Eleşkirt, Diyadin və Bəyazitdəki boş yerlərin gerçək sahibləri gələcə qədər kirayə veriləcəyini bildirmişdir.⁵⁸⁰ “Bununla bərabər Yudenic bu bölgələrə ruslar və kazaklardan başqalarının yerləşdirilməsini qadağan edən əmrlər vermişdir. Yalnız ərazilərdə hüquqi olaraq torpaq sahibləri olduqları təsdiq edilənlərə oraya dönməyə icazə verilmişdir. Bu qərar yerli ermənilərin yurdlarına dönmələrinə imkan verəcəkdir.

Türkiyədə ərazidən danışıqdan torpaq sənədlərindən bəhs etmək çox çətindir. Ona görə ki, torpaq sahibliyini isbat edəcək sənədlər qaçqınlıq sırasında itirilmişdi. Yuxarıda haqqında danışılan yerlərdə və Pasinlərin bəzi yerlərində yerlilərin öz yurdlarına dönərək işləri ilə məşğul olmaları da qadağan edilmişdir.”⁵⁸¹

Qəzetin haqqında danışılan məqaləsində I Dünya müharibəsinin ilk illərində işğal edilmiş Anadolu torpaqlarının müstəmləkələşdirilməsi haqqında maraqlı fikirlər açıqlanmışdır. Burada Rusiyanın erməni siyasətinin əsaslı şəkildə dəyişdiyi aydın şəkildə görünür. Bir zamanlar, dünya müharibəsi başlanmazdan əvvəlki siyasətdən fərqli olaraq, indi yeni torpaqların Rusiya imperiyasına daxil edilməsi və oralarda yeni müstəmləkə təsərrüfatları qurulması haqqında fikirləşilir və onu həyata keçirməyə çalışılırdı. Erməni katolikosunun Qafqaz valisinə verdiyi cavabdan aydın olur ki, bu da onları çox peşman etmişdir. Bir məsələ vardır ki, doğrudan da rusların erməni siyasəti daima yüksələn xətt üzrə davam

etməmişdir. Beynəlxalq vəziyyətə uyğun olaraq rusların erməni məsələsini öz mənəfətlərinin kölgəsində tutduqları vaxt çox olmuşdu.

Qafqazda əhalinin artma mənbələri

XX əsrin əvvəllərində Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanca əhalinin sənayeyə cəlb olunması prosesi, şəhərlərin böyüməsini və yeni sənaye mərkəzlərinin meydana gəlməsini sürətləndirirdi. Qafqazda, xüsusən Azərbaycanda yeni sənaye mərkəzləri meydana çıxır, mərkəzlərdə əhalinin sayı daima artırdı. 1851-ci ildən 1897-ci ilə qədər (əhalinin siyahıya alınması) Qafqazın əhalisi 95% artmışdır ki, bu hər şeydən əvvəl şəhər əhalisinin sayının 350 mindən 900 min nəfərə çatması ilə nəticələnmişdi. Bu müddət ərzində Azərbaycanın (Zaqatala mahalı daxil olmadan) əhalisi sürətlə artaraq 892 min 54 nəfərdən, 1 milyon 805 min 738 nəfərə çatmışdı.⁵⁸²

Qafqaz şəhərləri içərisində Bakı daha sürətlə inkişaf edirdi. O, XIX əsrin 60-cı illərində cəmi 14 minə yaxın əhalisi olan bir şəhər ikən, neft hasilatının genişlənməsi sayəsində ildırım sürəti ilə böyüyürək, həmin əsrin sonunda 112 min əhalisi olan birinci dərəcəli sənaye mərkəzi olmuşdu. 1903-cü ildə mədən-zavod rayonları ilə birlikdə Bakının əhalisi təqribən 207 minə, 1913-cü ildə isə 334 minə çataraq Rusiya imperiyasının ən iri sənaye mərkəzlərindən biri oldu.⁵⁸³

Bakı çoxmillətli fəhlə mərkəzinə çevrilmişdi. XX əsrin əvvəllərində burada 75-80 min nəfərə yaxın çoxmillətli fəhlə ordusu cəmlənmişdi.⁵⁸⁴ Zaqafqaziyada Rusiyanın başqa yerlərində olduğu kimi burjuaziya millətçiliyi üçün əlverişli zəmin yaranmışdı. Burada müxtəlif millətçi partiyaların, təşkilatların və qrupların olduğu bir şəraitdə şovinizm təbliğati əhalinin

⁵⁷⁸ Газ. «Речь», 28 июля 1916 г.

⁵⁷⁹ Yənə orada

⁵⁸⁰ Yənə orada

⁵⁸¹ Yənə orada

⁵⁸² Azərbaycan tarixi, 2-ci cild, səh.270.

⁵⁸³ А. Ращин. Формирование рабочего класса России, Москва, 1958, стр. 353

⁵⁸⁴ „Баку по переписи 22 октября 1903 г.“ Баки 1908, səh. 8

müəyyən hissəsinə, xüsusən ziyalılara, xırda burjuaziyaya təsir edərək burjua millətçiliyinin meydana çıxmasına səbəb olmuşdu.

Bu obyektiv səbəblərlə yanaşı, çarizmin milli müstəmləkə siyasəti regionda burjuaziyanın müxtəlif milli təbəqələri arasında ziddiyyətlər və münaqişələrin meydana çıxmasına kömək edirdi. Milli burjuaziya qrupları öz aralarında olan ziddiyyətləri həll etmək və milli qrupları tərəflərinə çəkməyi vasitə hesab edirdilər. Bunun nəticəsində Zaqafqaziyada bir tərəfdən əsas milli qruplar – azərbaycanlılar və ermənilər arasında, digər tərəfdən onlarla rus çarizmi arasında ziddiyyətlərin olduğu aydın görünürdü.

Erməni partiyaları bu vəziyyətdən istifadə edərək ermənilər arasında türklərə-azərbaycanlılara qarşı olmanı mübarizələrində əsas forma olaraq qəbul edirdilər.

Avropa dövlətlərinin siyasətinin nəticəsi olan erməni məsələsi ilk zamanlar üçün Osmanlı dövlətinə təzyiq vasitəsi kimi meydana çıxmasına baxmayaraq zaman irəlilədikcə onun coğrafiyası da genişlənməkdə idi. „1890-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq Türkiyənin ermənilər yaşayan müxtəlif vilayətlərində Londonda ən fantastik ideyalarla beyinləri doldurulmuş müxtəlif erməni təşviqatçıları peyda olmağa başladılar. İstanbulda Fransanın diplomatik nümayəndəsi Kambonun bu haqda fikirlərini gətirmək yerində olar: „Londonda ermənilər ən yaxşı bir üsul tapdılar. Qladstonun kabinetini narazı adamları topladı, dəstələrə ayırdı, onlara qayda-qanun, intizam öyrətdi və onlara öz köməyini vəd etdi. Həmin vaxtdan Londonda təbliğat komitəsi təsdiq olundu və burda müvafiq göstərişlər aldı.“⁵⁸⁵

Türkiyədə qırğınlar təşkil edilməsi ermənilərdən çox Avropa dövlətlərinə lazım idi. Avropa dövlətləri ilk dəfə olaraq planlarını Sasunda sınaqdan keçirməyə başladılar. „Bu süni olaraq yaradılmış qırğın sonra qeyri-adi şişirdildi və yer

⁵⁸⁵ B. Mayevski. Qafqazda erməni-tatar qırğını erməni məsələsinin mərhələlərindən biri kimi. Rusiyanın Ərzurumdakı baş konsulu Mayevskinin qeydləri. Bakı 1995. s. 101

gəlmişkən deyək ki, Türkiyənin daxili işlərinə qarışmaq üçün xarici ölkələrə bəhanə oldu.“⁵⁸⁶

XIX əsrin sonlarında Anadoluda meydana çıxan üsyanlar ermənilərin yaşadıkları müxtəlif bölgələr arasında bir həmrəylik hərəkatının yaradılması üçün erməni komitələrinə imkan yaratdı. Bu zaman Rusiyanın da ermənilər ilə əlaqədar siyasətində müxtəlif vaxtlarda dəyişmələr yarandı.

Qafqazda türk-erməni vuruşmalarını hazırlayan səbəblər

1905-ci ildə azərbaycanlılarla ermənilər arasında tarixi mənbələrdə „qırğın“⁵⁸⁷ alandırılan hadisələrin ortaya çıxması bir təsadüfin nəticəsi deyildi. Mənbələrdə belə bir fikir vardır ki, guya rus-yapon müharibəsi ilə əlaqədar olaraq Rusiyanın əsas hərbi güclərini Şərqi sərhadlərinə keçirməsi bu xalqlar arasında çarpışmaların meydana gəlməsi üçün rahat şərait yaratmışdı.

Çox halda meydana çıxan qırğın Rusiyadakı inqilaba qarşı çarizmin aldığı tədbir kimi də qiymətləndirirlər. Bu „çar rejiminin düşmənlərini parçalanmış vəziyyətdə saxlamaq üçün, müsəlmanlarla xristianlar arasında, dərin nifrətdən uğurla istifadə edə bilməsi idi. Həqiqətən də inqilab hadisələrinin başlamasından az sonra, Qafqazda mərkəzi neft çıxarma yeri olan Bakı liman şəhəri, müsəlmanlarla ermənilər arasında çarpışmaların uçurumuna düşdü.

1905-ci ilin fevralında ingilis konsulu Stevens Bakıda „ciddi irqi qarşıdurmalar“ görüldüyünü bildirirdi.⁵⁸⁸ İlk zamanlarda çarizm azərbaycanlılarla ermənilər arasında olan

⁵⁸⁶ Yəni orada, s. 102.

⁵⁸⁷ Əslində „qırğın“ ifadəsi o qədər uğurlu ifadə deyildir. Bu ifadə bir orta hərəkatı ifadə etməkdədir və məlum hadisələrdə günahın tərəflər arasında paylanması mənasına gəlməkdədir.

⁵⁸⁸ Justin McCarthy. Ölüm və Sürgün. İstanbul 1995. s. 139.

mübarizənin qarşısını almaq imkanına sahib olsalar da elə bir əsaslı tədbir görmədilər. Firuz Kazımzadə⁵⁸⁹ də bu məsələyə xüsusi diqqət vermişdi. Onun açıqlamalarına görə, ruslar „azərbaycanlı-erməni qırğınlarında uğursuz bir rol oynadılar. Qan tökülməsinin qarşısını ala biləcək gücləri var idi, bunu etməli olduğu halda iki xalqın bir-birinə qarşı güddüyü qan davasına qarışmaqdan geri durdu.“⁵⁹⁰

Ermənilərin Rusiyada da müstəqillik uğrunda mübarizəyə başlamaq istəkləri onlara qarşı çarizmin münasibətini əsaslı şəkildə dəyişirdi. „Daşnaksutyun“ partiyasının 1904-cü il konfransında göstərilirdi ki, Rusiyada ermənilərin müstəqillik haqqında aldığı qərar və digər erməni-rus arasında meydana çıxan hadisələr bu münasibətləri daha da kəskinləşdirir. Hətta 1905-ci ildən başlayaraq „Daşnaksutyun“ partiyası Qafqazda, xüsusən Azərbaycanda türklərə qarşı fəaliyyətə başladı.

Ermənilərin Qafqazda türklərə qarşı mübarizəsinin bir spesifik xüsusiyyəti ondan ibarət olmuşdur ki, o zaman Qafqaz əsasən Azərbaycan türklərinin sıx yaşadıkları coğrafiya idi. Ermənilər Anadoluda olduğu kimi burada da çalışmalarına baxmayaraq azlıq təşkil edirdi. Varantyan yazırdı: „Qafqazda 5-6 milyon islam vardı. Türkiyə, Rusiyanın vəziyyətindən istifadə edərək bunları ələ almaq, ermənilərin kökünü qurutmaq istəyirdi.“⁵⁹¹ Əslində, bu fikirlər ermənilərin etmiş olduğu qırğınları hər yerdə olduğu kimi burada da „*özünü müdafiə*“ bayrağı altında həyata keçirmək planından başqa bir şey deyildir. Bu, ermənilərin çox universal planı olub müxtəlif coğrafiyalarda və ölkələrdə sınaqdan keçirilirdi.

Ermənilərin məskunlaşdıqları ərazilər də onlar o bölgəyə gələndə qədər Azərbaycan türklərinə məxsus olan torpaqlar idi. Bu mənada Qafqaz zəminində ermənilərin müsəlmanlara qarşı

apardıqları mübarizə, həyata keçirdikləri qırğın hadisələri istisnalar (Gürcülərlə olan qarşıdurmalar da olmuşdur) nəzərə alınmazsa əsasən Azərbaycan türklərini əhatə etmişdi. "Böyük Ermənistan" yaratmaq xülyasından ruhlanan erməni qəsbkarları 1905-1907-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı açıq şəkildə geniş miqyaslı qanlı aksiyalar həyata keçirdilər. Ermənilərin Bakıdan başlanan vəhşilikləri Azərbaycanı və indiki Ermənistan ərazisindəki Azərbaycan kəndlərini əhatə etdi. Yüzlərlə yaşayış məntəqəsi dağıdılıb yerlə-yeksan edildi, minlərlə azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirildi. Bu hadisələrin təşkilatçıları məsələnin mahiyyətinin açılmasına, ona düzgün hüquqi-siyasi qiymət verilməsinə maneçilik törədərək azərbaycanlıların mənfəət obrazını yaratmış, özlərinin avantürist torpaq iddialarını pərdələmişlər.⁵⁹²

Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda türk-erməni çarpışmalarının meydana çıxmasının fərqli səbəbləri olmuşdu. Düzdür, erməni mənbələri bu çarpışmaların səbəblərini özlərinin mənfəətlərinə uyğunlaşdırmaq məqsədi ilə fərqli şəkildə izah etməyə çalışırlar. Onlara görə XIX əsrin sonlarında ermənilər Bakıda bir çox neft quyularını satın aldıkları halda türklər bunu qəbul etməmişlər. Guya ermənilərin Anadoluda müstəqillik uğrunda mübarizələrini də Azərbaycan türkləri qəbul etməmişlər. Onlara görə Rusiya, İran və Türkiyəyə qarşı mübarizə edən ermənilərin müstəqilliklərini əldə etmək imkanları var imiş. Guya bu səbəblərə görə Azərbaycan türkləri çara sadıq qalmış və ermənilərin hərəkətinin əzilməsində onlara yardım etmişdilər.⁵⁹³

Bu hadisələrin təşkil edilməsində „Daşnaksutyun“ partiyasının rolunun inkaredilməz olduğu dəfələrlə isbat edilmişdi. Ermənilər isə azərbaycanlı-erməni toqquşmalarının ortaya çıxmasının səbəblərini Qafqazda panislamizmə oldu-

⁵⁸⁹ Firuz Kazımzadə. The Struggle for Transcaucasia, Neə York, 1951 s. 16-19.

⁵⁹⁰ Yenə orada, s. 19.

⁵⁹¹ Esat Uras, Göstərilən əsəri s. 533.

⁵⁹² Heydər Əliyev. „Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında“ Azərbaycan respublikası prezidentinin fərmanı 26 mart 1998-ci il

⁵⁹³ Varantyan. Daşnaksutyun tarixi. S. 358; Esat Uras. s 532.

ğunu iddia etməyə başladılar. B. Mayevski bu məsələ haqqında yazırdı: „Doğrudan da, fərz edək ki, Qafqazda panislamizm ideyaları çox güclü inkişaf edir, ancaq onda heç cür başa düşə bilmirsən ki, nə üçün tatarlarda bu ideyalar Qafqazın başqa xalqları ilə yox, yalnız ermənilərlə vuruşmada və qarətdə meydana çıxır?”⁵⁹⁴

Əslində, 1905-ci ildə Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda baş verən erməni-türk vuruşmalarının daha dərin səbəblərinin olduğu da bəllidir. Bunun üçün Rusiyanın XX əsrin əvvəllərindəki milli siyasətinin əsaslarını açıqlamaq lazım gəlir. Rusiyanın milli siyasəti yalnız ermənilər üzərində deyil, o zaman Rusiyada yaşayan qeyri-rus xalqlar ilə əlaqədar müəyyən edilirdi.

Erməni mənbələri 1905-ci il hadisələrində olan cinayətlərini ört-basdır etmək üçün özlərini *müdafiəçi mövqeyində* göstərməyə çox böyük əhəmiyyət verirdilər. Çox halda erməni yazıçıları 1905-ci il hadisələrini Rusiyanın milli siyasətindən ayırmağa, onu Osmanlı dövlətinin Qafqazda olan azərbaycanlılarla sövdələşməsinin nəticəsi olaraq verməyə çalışırdılar. Bununla da rus hökumətini günahsız vəziyyətdə təsvir edib onunla münasibətləri heç olmasa yumşaltmağa və Osmanlı dövlətinə qarşı mübarizələrində onların dəstəyini almaqda davam etmək idi.

Erməni yazıçılarına görə „Mərkəzi İstanbulda olan bir komitə(?)”⁵⁹⁵ var imiş. İstanbuldan bu komitənin səlahiyyətliləri Qafqaza gələrək 10 ildən bəri çalışmışlar. İstanbuldan silah, cəbbəxana, pul gətirirlər. Bu komitə Yelizavetpol, Bakı, Şuşaya bir çox silah və cəbbəxana yığmışlar. Hərəkət mərkəzi olaraq

⁵⁹⁴ B. Mayevski. Qafqazda erməni-tatar qırğını erməni məsələsinin mərhələlərindən biri kimi. Rusiyanın Ərzurumdakı baş konsulu Mayerskinin qeydləri. Bakı 1995. s. 95

⁵⁹⁵ Bu xəyali komitə haqqında heç bir mənbə yoxdur. O zaman erməni problemini həll etmək Osmanlı dövlətini heç də az məşğul etmirdi. Osmanlı dövləti belə bir „komitə” yaratmaqla onsuz da onun ermənilərə qarşı siyasətini zərəbinlə axtaran düşmənlərinə material verməzdi. Həqiqətən belə bir „komitə” olmuş olsaydı Avropa mətbuatı ondan çox geniş bəhs etmiş olardı.

Bakı götürüldüyündən oranı gücləndirmişlər.”⁵⁹⁶

1905-ci ildə ermənilər ilə azərbaycanlılar arasında yaradılan və „Truşak” qəzetinə görə əsassız olaraq İstanbuldan idarə olunduğu iddia edilən qırğınlar haqqında Qafqaz canişini knyaz Voronsov-Daşkov rus çarına yazırdı: „Bu şərtlər içərisində”⁵⁹⁷ mübarizə aparmaq üçün kiçik bir səbəb kafi idi. Bu çarpışma Naxçıvan və İrəvanda ortaya çıxdı. Bundan sonra hadisə Gəncə quberniyasına keçdi. Bu qırğında kimin günahkar olduğunu (erməni dostu idi.) sübut etmək qəti mümkün deyildir. Şuşada ermənilər ümumi atəş açmışlar. Bakıda ikinci hadisəni azərbaycanlılar başlamışlar. Tiflisdə ilk çarpışmanı ermənilər başladılar.”⁵⁹⁸ Bu günahların „ədalətlə” paylanması siyasəti azərbaycanlı-erməni qırğınlarının müxtəlif dövrlərində davam etmişdir. SSRİ-nin son dövründə də bunların şahidi olduq Hər şeyi ermənilər etdikləri halda günahlar ədalətlə „paylaşdırılırdı.”

Ermənilərin qırğın hadisələrində, onları həyata keçirən dəstələrdən- müxtəlif bölgələrdə təşkil edilmələrinə baxmayaraq *çevik hərəkət birliklərindən* istənilən yerlərdə istifadə edə bilirdilər. Erməni komitələrinin silahlı dəstələri bir sıra səbəbdən də tez-tez yerlərini dəyişir, bölgə könüllülərindən onların tanınmadıqları yerlərdə istifadə edilməsinə daha əhəmiyyət verirdilər. Müxtəlif yerlərdə qırğınlar etmələrinə baxmayaraq hər yerə müraciət edir, onların „məhv edilməsinin” qarşısını almağı Avropa ölkələrindən xahiş edirdilər.

Məhz tələblərinin həqiqi olduğunu isbatlamaq üçün təbliğat vasitələrində özlərinin fəaliyyətini ermənilərə qarşı olan „qırğınlarda görür və müdaxilə edəcəklərini bildirirdilər”. Ermənilərin təbliğat orqanı olan „Pro-Armenia” qəzeti 1903-cü

⁵⁹⁶ Esat Uras. Göstərilən əsəri, s. 533.

⁵⁹⁷ Erməni komitələrinin fəaliyyətini nəzərdə tutur. Lakin bu vəziyyətin ortaya çıxmasının əsas səbəbkarının ermənilər olduğunu bildiyi halda günahkarları zərəçəkənlərlə eyniləşdirirlər. Əslində bu siyasət azərbaycanlı-erməni hadisələrinin tarixi boyunca davam etmişdir.

⁵⁹⁸ Memmedzade Mirza Bala. Ermeniler ve İran. İst. 1927, s. 20.

il 66-cı nömrəsində yazırdı „Avropanın rəsmi olaraq müdaxilə etməməsi halında üsyançılar həm özlərinin, həm də camaatlarının boş-boşuna məhv edilməsinə razı olmayacaqlar. Sasunda olsun, başqa yerlərdə olsun, harada ermənilər təhlükədədilsə, komitə köməklərinə gedəcəkdir.“⁵⁹⁹

Əslində 1905-1906-cı illər qırğınında bir məsələ aydın görünürdü. „Daşnaksutyun“un rəhbərliyi altında ermənilər təşkilatlandıqları və ciddi dəstələrlə döyüş intizamına sahib olduqları halda, azərbaycanlılar elə bir əsaslı təşkilata sahib olmayıb qəfil yaxalanmışdılar. Ermənilərin qırğınlarda gizli saxladıqları əsas məqsəd Qafqazda ermənilərin bəlli bir coğrafiyaya yerləşmələrini, o bölgələrin azərbaycanlılardan təmizlənməsini təmin etmək idi. Azərbaycanlıların əlində olan torpaqların əldə edilməsi yalnız erməniləri bəlli torpaqlara yerləşdirmək planının bir hissəsi olmaqla yanaşı, zaman-zaman Osmanlı dövlətindən və İrandan gələnəri də yerləşdirmək üçün torpaq sahələri hazırlamaq tədbirindən ibarət idi.

Bakıda azərbaycanlı-erməni vuruşmalarının başlanması

1905-ci il hadisələri əvvəlcə Bakıda meydana gəldi. Bu hadisənin meydana çıxması aşağıdakı şəkildə olmuşdur. 1905-ci ilin fevralında Rusiyanın Bakıda yerləşən Salyansk polkundan bir dəstə əsgər Aşurbəyov soyadlı bir azərbaycanlıni məhkəmədən həbsxanaya apararkən, bu polkda xidmət edən erməni tərəfindən öldürüldü.⁶⁰⁰ Həmin hadisədən sonra 6 fevralda Bakının Parapet deyilən bağında Aşurbəyovu öldürən erməni əsgərini, Babayev soyadlı bir azərbaycanlı yaraladı. Bu

⁵⁹⁹ Rus generalı Mayevski., Van, Erzurum Başkonsolosu. Ermenilerin yaptıkları katliamlar. S. 62.

⁶⁰⁰ „Müsəlman-erməni vuruşması ilk olaraq Bakıda meydana çıxdı. Buna səbəb bir müsəlmanın daşnaklar tərəfindən öldürülməsi idi. Tadeusz Sæietochowski. Müslüman cemaəten ulusal kimlięe rus Azerbaycanı 1905-1920. İstanbul 1988, s. 69.

azərbaycanlıni bir neçə erməni gənci təqib edərək müsəlmanların gözü önündə öldürdülər. Bakı hadisələrinin meydana çıxması bu şəkildə olmuşdur. Hadisədən sonra cavabdeh olmalarına baxmayaraq silahlı ermənilər hər tərəfdən hücumə keçdilər.

Azərbaycanda erməni-azərbaycanlı vuruşmaları „Daşnaksutyun“ tərəfindən təşkil edilmişdi. Hadisələr meydana gəldikdə partiya bütün təşkilatı, silah və cəbbəxanası ilə ortaya çıxdı və vuruşmanı idarə etməyə başladı. „Daşnaksutyun“un silahlı dəstə rəislərindən Nikol Tuman Balaxanıdan, neft quyuları olan ərazilərdən Bakıya gələrək erməni hücumçularının idarə olunmasını ələ aldı.

Komitənin gizli silah anbarlarından, rus ordusunun silahlarından da istifadə edirdilər. Rus ordusunda olan ermənilər oradan ehtiyac olduğu qədər silah gətirə bildirdilər. Komitəçilər, bundan əvvəl vuruşmalarda təcrübə görmüş adamlar idi. Təşkilat, azərbaycanlılara və şəhərdə intizam bərpa etməli olan əsgərlərə qarşı istifadə etmək üçün bombalarını da vuruşma sahəsinə çıxarmışdı.

İngilis konsulu Stevens raportunda 25 fevral 1905-ci ildə Bakıdan göndərdiyi məlumatda 900 erməninin və 700 müsəlmanın öldürüldüyünü yazmışdı.

Bakıda ermənilərlə-azərbaycanlılar arasında vuruşmalar 4 gün davam etdi. Erməni komitəçiləri onların fəaliyyətinə mane olan idarəçiləri ölümə məhkum edir və onlara qarşı həqiqi mənada terror həyata keçirirdilər. Onların siyahısında canişin Nakaşidze ilk sırada dururdu. Komitənin dəstə başçılarından Troya süi-qəsdı yerinə yetirmək tapşırılmışdı.

Nakaşidze 1905-ci il mayın 11-də şəhərin mərkəzindəki meydandan keçərkən, Tro tərəfindən atılan bir bomba ilə parçalandı. Eyni zamanda azərbaycanlı olan arabaçısı da öldü. Təşkilat yalnız bunlarla kifayətlənmək fikrində deyildi. Əvvəldən qeyd etdiyim kimi onlara mane ola biləcək insanların siyahısını müəyyən etmiş və onların öldürülməsini planlamış-

dılar. Bu siyahıda yalnız azərbaycanlılar deyil, rus, gürcü və başqa millətlərdən olanlar da var idi. Hadsələr zamanında Məmmədbəyov yaralandı, Mikeladze və Şahtaxtinski öldürüldülər.

1905-ci ilin avqust ayının sonlarında hadisələr yenidən başladı. Bu dəfə „Daşnaksutyun“ partiyası daha da ciddi şəkildə hazırlanmışdı. Bakı hadisələrində komitəçi qüvvələrinin komandanlığı Nikol Tumana verildi. Bu vuruşmalar neft quyuları olan bölgələrə sürətlə yayıldı. Həmin mərhələnin xüsusiyyəti ondan ibarət oldu ki, ruslar hadisələrdə seyrçi rolunda qala bilmədilər.

Bu vuruşmaların müsəlmanlarla ermənilər arasında düşmənçilik səbəbi ilə başlanmasına baxmayaraq az sonra hadisələr rusların da qatılmış olduqları bir üsyana çevrilmiş oldu. Hadisələrin şahidi olan ingilis konsulunun köməkçisi A. E.McDonell məlumatında göstərirdi ki, müsəlmanlar çox halda hadisələrə ciddi qoşulmurdular, „xalq olaraq sadəcə hərəkətsiz seyrçilər kimi qalırdılar.“ Onun qənaətinə görə, əgər müsəlmanlar vuruşmalara candan qoşulsa idilər heç bir erməni sağ qala bilməzdi.⁶⁰¹

Konsul Stevensin⁶⁰² söylədiklərinə görə „275 tatar (azərbaycanlı), 150 rus, 95 erməni və aşağı yuxarı 100 əsgərin öldürüldüyü“ hesablanmışdı. Amma bu rəqəmlər, ehtimal ki, gerçəkliyi düzgün əks etdirməyib, öldürülənlərin kiçik bir hissəsini göstərir. Rus birlikləri ikinci dəfə göndərildikdə bu hadisələri qanlı şəkildə yatırdılar. Gözlənilmədiyi kimi, onların hücumlarından ən çox zərər görən, müsəlman kəndləri olmuşdu.⁶⁰³

Erməni terror təşkilatına görə Qarabağ bölgəsinin idarəsinə Vartan cavabdeh idi. Bakıdan sonra ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı ən şiddətli hücumlar Qarabağ və Şuşada

olmuşdu. Komitə rəislərindən Sako, Abraham Gülxandanyan burada böyük cinayətlər etmişdilər. Davitbəy, Məlik Beyleryan idarəsində Bakıdan, Batumdan, Tiflisdən gələn könüllülər, atlı və silahlı dəstələr, Hamazaspın (Hamvo) rəhbərliyi altında müsəlman kəndlərini talan edib dağıtmışdılar.

Bu yerlərdə vuruşmaları Vartan idarə edirdi. Bir çox azərbaycanlı evləri dağıdıldı. Vuruşmalarda hər iki tərəfdən ölənlər oldu. Lakin azərbaycanlılardan ölənlərin sayı artıq idi. „Ermənilərdən 40 ölü, azərbaycanlılardan 500 nəfər ölmüşdü.“⁶⁰⁴

Bu zaman İrəvanda da azərbaycanlı-erməni vuruşmaları həyata keçirildi. Vuruşmaların məqsədi İrəvanda azərbaycanlıların sayını azaltmaq və ermənilərin şəhərə yerləşmələrini asanlaşdırmaq, etnik çoxluğa nail olmaq idi.

Vartanın planına görə hər erməni kəndi öz hesabına silahlanmalı, dəstələrini hazırlayaraq hücum və müdafiəyə hazır olmalı, hər dəstə başçısını seçməli idi. Vuruşmaların davam etdiyi bir zamanda belə komitə xalqdan vergi yığırdı. Daşnaksutyun dəstələrindən başqa, yerli ermənilərdən də könüllü təşkilatlar quruldu və onlardan dəstələr yaradıldı, Bunlarla yanaşı aylıq maaş ödənilən dəstələr də hazırlandı, silah, cəbbəxanalar quruldu və bomba verildi.

Qırğını daha qüvvətli və təsirli yerinə yetirə bilmək üçün Daşnaksutyunun Qafqaz üzrə cavabdeh komitəsi rusca aşağıdakı məlumatı nəşr edərək yaymışdı:

„Erməni üsyan cəmiyyətləri birliyi, bütün polislərə, strajniklərə, bələdiyyə sədrələrinə, jandarlara bildirir ki, əgər ermənilərin əlindən silahlarını almağa, zərər verməyə cəsarət edərlərsə hər biri təkrar-təkrar və mərhəmətsizcəsinə yox ediləcəklər. Bunlar Daşnaksutyun komitəsinin qərarı ilə öldürülmüş olan Bakı canişini Nakaşidze, canişin müavini Andreyev, Slavski, Şmerlink, Bohlov, polis rəisi Şaxarov, pristav Naçanski, Çavahov, Şumakeviç, Ter Saakov və başqa-

⁶⁰¹ Justin McCarrthy. Ölüm və Sürgün. İstanbul 1995. s. 139-140.

⁶⁰² Əslində o da bir erməni dostu idi. Hadisələri doğru olaraq verməyə çalışsa da ermənilərin davasına tərəfdar olduğu bilinirdi.

⁶⁰³ Justin McCarrthy. Ölüm və Sürgün. s. 140.

⁶⁰⁴ Esat Uras. Göstərilən əsəri, s. 535

larını xatırlasınlar.”⁶⁰⁵

Nəhayət, 1905-ci ilin noyabr ayında Tiflisdə son qırğın edildi. Burada da ermənilər azərbaycanlılara hücum etdilər. Ermənilər əvvəldən təşkilatlandığılarından onların atlı qüvvələri, hər tərəfdən erməni könüllüləri azərbaycanlılara hücum etdilər. Lakin burada azərbaycanlıların da silahlanmaları onlara nəinki müqavimət göstər məyə, hətta onlara qarşı daha uğurlu mübarizə aparmağa imkan verirdi. Buna görə də burada azərbaycanlıların ermənilərə cavab verdikləri mənbələrdən aydın şəkildə görünür. Bu hadisədən sonra Qafqaz canişininin iştirakı ilə ermənilərlə azərbaycanlılar arasında müzakirələrdən sonra sülh imzalandı.

Müzakirələrdə türklər (azərbaycanlılar) tərəfindən aşağıdakı şərtlər irəli sürüldü:

1. Ermənilərin katolikosu Qafqaz müsəlmanlarının dini rəhbəri Şeyxülislamın yanına gedərək işlə-nən cinayətlərlə əlaqədar olaraq əhf xahiş edəcək.
2. Erməni keşişləri kilsələrdə, küçələrdə həyata keçirilmiş cinayətləri lənətləyəcək, xalqa barışla əlaqədar məlumat və nəsihət verəcəkdir.
3. Öldürülən türklərin (azərbaycanlıların) qatilləri hökumətə təhvil veriləcəkdir.

Ermənilər bu iki maddənin aşağıdakı şəkildə dəyişdirilməsini istədilər:

1. Katolikos xəstə olduğundan, onun adına yepiskop Satunyan Şeyxülislamın qəbuluna gedərək hadisələr haqqında üzüntüsünü bildirəcək.
2. Qatilləri rus hökumətinə təslim edə bilmərik. Özümüz tapıb cəzalandırırıq.

Bu hadisələrin cavabdehinin kimin olması uzun illərdir ki, mübahisə mövzudur. Əslində ermənilərin cavabdeh olmaları hadisələrdən sonra Qafqazın canişini Voronsov-Daşkov

tərəfindən Peterburqa verilən məlumatda aydın şəkildə ifadə edilirdi. O, Peterburqa göndərdiyi məlumatda: „Müsəlmanların əxlaqi dəyərlərini bəyəndiyini, Bakı fəlakətində onların günahsızlığından əmin olduğunu” bildirmişdi.

„Ermənilərin hakimiyyətin təmsilçilərinə qarşı həyata keçirdiyi terror aktlarında çox adamlar öldürülmüşdü. General Alixanov, Bakı qubernatoru knyaz Nakaşidze, Yelizavetpolun qubernator köməkçisi Andreyev, qəza rəisləri: Boquslavski, Şmerlinq, Neşanski, Pavlov, polismeyster Saxarov, pristav Cavaxov və Şumaxeviç, sərhəd keşikçisi polkovnik Bikov və çox sayda başqaları”.⁶⁰⁶

Daşnakların məlumatına görə „1906-cı ildə, erməni-tatar qırğını bitdikdən sonra, gəlişsiz qalan daşnak səlahiyyətliləri⁶⁰⁷ pozulmuş həyat tərzini yaşamağa başlamışlar, o zamandan başlayaraq onlar daşnaksutyun adı altında gizlənərək talan və oğurluqla məşğul olmaqda idilər.”⁶⁰⁸ Bu nədir, etirafmı? Əslində etiraf deyildir. Bu, törədilmiş cinayətləri partiyanın fəaliyyət siyahısından atmaq təşəbbüsündən başqa bir şey deyildi.

Çox halda 1905-ci il erməni-azərbaycanlı qırğınlarının coğrafiyasını yalnız şəhərlərlə məhdudlaşdırırlar. Bu, mövcud vəziyyəti düzgün əks etdirmir. „128 erməni və 158 tatar kəndinin qarət edildiyi və ya dağıldığı hesablanmışdı. Ölənlərin sayı ilə əlaqədar olaraq 3100 ilə 10 000 arasında dəyişən hesablamalar da aparılmışdır. Müxtəlif yerlərdə ermənilərdən ölənləri qeyd edənlər bildirirdilər ki, yenə də öldürülən tatarların sayı daha çoxdur. Ancaq statistikamız yoxdur. Ona görə ki, müsəlmanların çox qərribə bir adətləri var.

⁶⁰⁶ Bunlar Daşnaksutyun partiyasının məlumatından alınmışdır. „Сведения об организации и деятельности армянской революционной партии „дашнакцутюн“ Азербайжан ССР Елмләр Академиясы Тарих, Фəсəфə, Hүкүқ. Хəбəрəғər 1989, N4, s. 56-62.

⁶⁰⁷ Daşnaksutyun rəhbərləri belə bir fikir yaratmağa çalışırdılar ki, guya partiyada parçalanma olmuşdu. Onların bir qrupu „gənc daşnaklar” adı ilə fəaliyyət göstərmişlər. Bununla da 1905-1906-cı illərdəki erməni-azərbaycanlı vuruşmalarının günahını onlara ataraq partiyanın cinayətlərinin siyahısını yüngülləşdirməyə çalışırdılar.

⁶⁰⁸ А.Лалаян. Контрреволюционный „Дашнакцутюн” и империалистическая война 1914-1918 г.г. Азербайжан ССР Елмләр Академиясы Тарих, Фəсəфə, Hүкүқ. Хəбəрəғər 1989, N4, s. 56.

⁶⁰⁵ Yenə orada, s. 635.

Ölənlerin sayı ilə əlaqədar məlumatı və bu cür hər şeyi gizlədirlər. Əslində əldə olan bütün məlumatlar müsəlmanların ermənilərdən daha çox itki verdiklərini göstərir.”⁶⁰⁹ T. Svyatovskiy azərbaycanlıların bir xüsusiyyətini, ölənlerin sayını gizlətməsini qeyd etmişdir. Ermənilər isə heç bir itki olmadığı halda belə dünyaya yalan məlumatlar yaymaqdan çəkinmirdilər.

XX əsrin əvvəllərində müsəlmanlar arasında da təşkilatlanmalar meydana gəlirdi. Bir sıra müəlliflərə görə müsəlmanların təşkilatlanmasına təsir göstərən amillərdən ən mühümü rus-erməni münasibətləri idi. Daşnaksutyunun mükəmməl təşkilatlanmasından fərqli olaraq azərbaycanlılar arasında elə bir əsaslı təşkilatlanmalar yox idi. Buna görə də XX əsrin əvvəllərində baş verən erməni-azərbaycanlı qarşılaşmalarında ikincilərin fəaliyyəti təsadüfə bağlı olurdu. Buna görə də ermənilərin təşkilatlanmalarını görən azərbaycanlılar da təşkilatlanmanın zəruri olduğunu qəbul edirdilər. Nəticədə azərbaycanlıları gizli bir siyasi dərnək qurmağa məcbur edən də rus-erməni razılaşması ilə əlaqədar onları təhdid edən təhlükə idi.

1905-ci ilin payızında Gəncədə bununla əlaqədar olaraq Difai (Müdafiə) adlı təşkilat quruldu. Şəfi Rüstəmbəyov, İsmayıl Ziyadxanov, Nəsim Yusifbəyov, Ələkbər və Xəlil Xasməmmədovlar və Dr. Həsən Ağazadə bu təşkilatın qurucuları idi. Əhməd Ağayev Bakıda onlarla birləşdi. Difai təşkilatının qurulması ilə Gəncə Azərbaycanın ölkə miqyasında hərəkatın mərkəzi oldu və sonra da elə olaraq qaldı.⁶¹⁰

Azərbaycanda Difai təşkilatının rəhbərləri erməni-azərbaycanlı çatışmalarını yumşaltmağa çalışırdılar. Gəncə məscidində xalqa müraciət edən Ağayev „heyvanlar belə öz

cinsindən olanları məhv etməz” deyirdi. Dövlət Dumasında azərbaycanlıları təmsil edən Ziyadxanov da „Erməni-müsəlman qırğınları” ilə əlaqədar olaraq mühüm məsələlər anladırdı:

“Biz müsəlmanlara, siz iqtisadi cəhətdən ermənilərin köləsi oldunuz, onlar silahlanırlar və öz dövlətlərini qurmağı planlaşdırırlar, bir gün sizi ortadan qaldıracaqlar deyirlər. Ermənilərə də, panislamizmin müsəlman xalqların arasında dərin kök saldığını və bir gün müsəlmanların onları qətl edəcəyini söylədilər. Bu xalqları bir-birinə qarşı qızıqdırma tədbiridir. Bakıda hadisələr başladığında, şəhər idarəçilərinin əlində lazımı miqdarda əsgər olmadığını, çatışmanın meydana çıxacağını əvvəlcədən bilmədikləri kimi səbəblər axtarmağa başladılar. Daha sonra çatışmaların milli düşmənliklə əlaqədar olaraq meydana çıxdığını söyləməyə başladılar. Bunu bildirməliyəm ki, biz müsəlmanlarla ermənilər arasında heç bir düşmənlik yoxdur. Yaxşı qonşular olaraq yaşayır və bir-birimizi sevirdik. Keçmişdə silahlı heç bir çekişmə olmamışdı. Öldürmə hadisələri varsa bunlar təsadüfə bağlıdır və böyük nisbətdə deyildir.”⁶¹¹

Difai təşkilatı gizli hazırladığı məlumatda erməni-azərbaycanlı çatışmalarında çarizmi günahlandırır. Bununla yanaşı ermənilərə bildirilirdi ki, hər hansı bir cinayətə yol vermiş olsalar onlara da törətdikləri cinayətin eyni tətbiq olunacaqdır. Bununla yanaşı Difai təşkilatı erməniləri azərbaycanlılara qarşı qızıqdırın səlahiyyətli də cəzalandırılacaqlarını bildirirdi. „Tatar-erməni qırğınının yaratmış olduğu Difai ilk olaraq Rusiyaya qarşı idi. Şamilin vaxtından bəri hər hansı planlı müqavimət göstərilməyən ərazidə uzun müddət çar idarəsinə qarşı tərəfdar olan xəttin yıxılması idi.”⁶¹²

T. Svyatovskiyə görə erməni-azərbaycanlı vuruşmalarının

⁶⁰⁹Tadeusz Səietoçoəski. Müslüman cemaəten ulusal kimliyə rus Azərbaycanı 1905-1920. İstanbul 1988, s. 69-70.

⁶¹⁰Tadeusz Səietoçoəski. Müslüman cemaəten ulusal kimliyə rus Azərbaycanı 1905-1920. İstanbul, 1988, s.72.

⁶¹¹Tadeusz Səietoçoəski. Müslüman cemaəten ulusal kimliyə rus Azərbaycanı 1905-1920. İstanbul, 1988, s.72

⁶¹²Tadeusz Səietoçoəski. Müslüman cemaəten ulusal kimliyə rus Azərbaycanı 1905-1920. İstanbul, 1988, s.73

təsiri altında müsəlmanlar arasında olan məzhəb fərqləri aradan qalxmış, qüvvətli həmrəylik meydana gəlmişdir. Bu hadisələrdən sonra bu kimi fərqlər siyasi fəaliyyətə mane olmaq baxımından aradan çıxmışdır. Müsəlmanlar arasında birliyin simgəsi olaraq peyğəmbərin yaşıl bayrağından istifadə edirdilər. Müsəlmanlar „Kafirə ölüm“ şüarı irəli sürmüş olsalar da bu şüar rüslərə, gürcülərə və başqa xristianlara deyil, yalnız ermənilərə qarşı çevrilmişdir. Kənd yerlərində kəndli qrupları ermənilərə qarşı partizan müharibəsinə başlamışdılar. Onların arasında Dəli Alı və Yusif kimi əfsanəvi qəhrəmanlar çıxmışdı.⁶¹³

Erməni azərbaycanlı çatışmaları dünya mətbuatında çox fərqli şəkildə, birincilərə yaxın mövqedən işıqlandırılırdı. Hətta bir sıra yerlərdə 1905-1907-ci illərdə Qafqazda ermənilərlə azərbaycanlılar arasındakı qırğınları əsassız olaraq Osmanlı torpaqlarındakı 1890-cı illərdəki hadisələrin davamı kimi verirdilər. Dünya mətbuatında göstərilirdi ki, bir sıra erməni yaşayış yerləri istisna edilərsə, ermənilər hadisələrin qurbanı vəziyyətində idi. Lakin Amerika ermənilərinin bir mətbuatında Transqafqazdakı vəziyyətdən bəhs edərək aşağıdakıları yazırdılar. „Ermənilərin səssizcə boyunlarını qəssaba uzadan zərərsiz quzular olduqları mənbələrlə təsdiq edilmir. Ermənilərin hər vaxt hadisələrdən ən çox zərər görənlər olduqları da doğru deyil. Bakı və Naxçıvanda vəziyyət bu idi. Ancaq İrəvan və Eçmiadzində qazanan ermənilərdir. Şuşa və Bakıda sentyabr ayında maddi itkiləri böyük olmuşdu. Ancaq onlar da bunu tatarlara artıqlaması ilə ödətdilər.“⁶¹⁴

⁶¹³S. Refik. Azeri halk edebiyatında Deli Alı destanı. A.Y.B. 2, No 23, Bakı 1933, s. 415-419; Tadeusz Sæietochoæski. Müslüman cemaetten ulusal kimliçe rus Azerbaycanı 1905-1920. İstanbul, 1988, s.70.

⁶¹⁴Tadeusz Sæietochoæski. Müslüman cemaetten ulusal kimliçe rus Azerbaycanı 1905-1920. İstanbul 1988, s. 70.

1917-ci il fevral inqilabından sonra ermənilər

1917-ci ildə fevral burjua demokratik inqilabının qələbəsi, Qafqazda yeni bir əhval-ruhiyyənin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Rusiyanın hər tərəfində olduğu kimi Qafqazda da bu fürsətdən istifadə edərək haqqında çətinliklə danışdıqları, çox halda danışı bilmədikləri müstəqillik hərəkatına başlayır, milli təşkilatlar meydana çıxırdı.

Fevral inqilabı faktiki olaraq Rusiyanın mərkəzi ilə ucqarları arasında idarəetmə baxımından əlaqələri aradan qaldırılmış, nəticədə ucqarlar idarəsiz qalmışdı. Bu səbəbdən də 1917-ci il martın 2-dən sonra Müvəqqəti hökumət Transqafqazdakı vəziyyətlə əlaqədar tədbirlər görmək məcburiyyətində qalmışdı. Rusiya Dövlət Dumasının Transqafqazdan olan millət vəkillərinin təşəbbüsü ilə mart ayının 9-da Zaqafqaziyanı idarə etmək üçün Dövlət Dumasının yerli üzvlərindən ibarət olan *Xüsusi Zaqafqaziya komitəsi* yaradıldı. Xüsusi komitənin sədrliyinə kadet B.A. Xarlamov, komitənin tərkibinə menşevik A. İ. Çxenkeli, sosial-federalist K. Abaşidze, bitərəf M.Y. Cəfərov və kadet M. M. Papacənov daxil idilər. Transqafqaz komitəsi qanunvericilik hüququna sahib olmayıb mülki işləri idarə etmək səlahiyyətinə malik idi. İdarənin bölgədə elə bir sosial bazası da yox idi. Transqafqazda başlanmış çox sayda hərəkatın qarşısında çox zəif görünməklə, bölgəni nəzarəti altına almaq imkanına da sahib deyildi.

1917-ci il oktyabr inqilabından sonra da Zaqafqaziyanın idarəsi ilə əlaqədar narahatlıqlar var idi. Müvəqqəti hökumətin Xüsusi komitəsindən fərqli olaraq bölgədəki siyasi təşkilatlar idarə işlərinin təşkili ilə əlaqədar narahat olduqlarından noyabr ayının 11-də Tiflisdə yığıncaq keçirdilər. Yığıncağın gündəliyində Müstəqil yerli hökumət yaradılması məsələsi dururdu. Qərara alındı ki, Müəssisələr Məclisi tərəfindən hakimiyyət məsələsi həll edilənə qədər regionu idarə etmək üçün *Transqafqaz komissarlığı* yaradılsın.

1917-ci il noyabrın 14-də yeni yaranmış Transqafqaz komissarlığı hökumətinin tərkibi elan edildi. Transqafqaz komissarlığının ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri, onun tərkibi müəyyən edilərkən bölgədəki etnik nisbətə az da olsa nəzərə alınması idi. Lakin buna baxmayaraq regionda olan millətlər bir idarədə birləşə bilməmişdilər. Bu Komissarlığın ən mühüm xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, Müvəqqəti xüsusi komitədən fərqli olaraq bunda müstəqillik görünüsü vardı. Bu da irəliyə doğru bir addım hesab olunurdu.

Transqafqaz komissarlığının tərkibində milli fraksiyalar yaranmağa başladı. Komissarlığın qəbul edəcəyi qərarlar əvvəlcə milli fraksiyaların iclaslarında müzakirə edilir, sonra isə ona uyğun qərarlar çıxarılırdı. Komissarlıq yarandıqdan iki həftə sonra Müəsisələr Məclisinə seçkilər keçirildi. Seçkidə gürcü menşevikləri 11 yer, müsəvatçılar 10 yer, daşnaklar 9 yer, müsəlman sosialist bloku 2 yer, bolşeviklər, eserlər və ittihadçılar hər biri bir yer aldılar (35 yer). Seçkilərin gedişindən aydın oldu ki, Azərbaycan türklərinin böyük əksəriyyəti Müsəvatın o zaman uğrunda mübarizə apardığı ərazi muxtariyyəti ideyasını müdafiə edir.

Transqafqaz komissarlığının Milli fraksiyalarının üzvləri arasında ciddi fikir ayrılığı mövcud idi. Sonralar bu fikir ayrılıqları daha da dərinləşmişdi. Müsəlman fraksiyası üzvləri Transqafqaz komissarlığının xarici dövlətlərlə birbaşa əlaqəyə girə bilməsi üçün müstəqilliyini elan edən bir Bəyannamə qəbul etməsini zəruri hesab edirdilər. Gürcü fraksiyası açıqlamadıqları halda yalnız bir sıra daxili məsələlərin həll edilməsi ilə kifayətlənməyi lazım bilirdi. Erməni milli fraksiyasının isə istər milli müstəqilliyin elan edilməsi, istərsə də sülh məsələsində yekdil fikri yox idi.

Fraksiyaların xarici siyasət məsələlərinə baxışları bir sıra səbəblərlə əlaqədar idi. Müsəlman fraksiyası Türkiyə ilə müharibənin davam etdirilməsinin əleyhinə idi. Gürcülər Türkiyə ilə müqavilə imzalanmasını təhlükəli hesab etmirdilər.

Erməni fraksiyasının isə Türkiyə ilə münasibətlərə baxışı çox fərqli idi. Burada I Dünya müharibəsinin başlanmasından sonra ermənilərin Anadoludakı fəaliyyətləri unudulmamalıdır. Ermənilər Anadoluda milli qırğın törətdiklərindən, buna görə də cəzalandırmaq təhlükəsindən çox ehtiyat edirdilər. Komissarlığın Türkiyə ilə münasibətləri tənziqləmək üçün onunla danışıqlara başlamaq fikri müstəqillik baxımından çox əhəmiyyətli idi.

Ərzincan müqaviləsi

Oktyabr inqilabından sonra ölkələrin vəziyyəti Rusiya-Türkiyə yaxınlaşmasını zəruri edirdi. Oktyabr inqilabının qələbəsi də ermənilərin dövlət qurmaq arzularını həyata keçirmədi. Heç təsadüfi deyil ki, 5 dekabr 1917-ci il tarixində Rusiya bolşevik hökuməti: "Ermənistanın ayrılması üçün Türkiyənin bölünməsi müqaviləsinin qeyri-qanuni olduğunu, ancaq müharibənin qurtarmasından sonra ermənilərə siyasi gələcəklərini müstəqil olaraq seçmə haqqının veriləcəyini bildirirdi."⁶¹⁵

Brest-Litovsk müqaviləsi dünya müharibəsi cəbhələrində yeni bir dövrün başlanması mənasına gəlirdi. Əslində Brest—Litovsk müqaviləsi Rusiyanın müttəfiqlərindən ayrılması, müharibədən çıxmasını gerçəkləşdirmək üçün hüquqi sənədlərin hazırlanması idi. Bununla da artıq Rusiya ilə Türkiyə arasında müharibə faktiki olaraq bitmişdi. Lakin Rusiya ilə Türkiyə arasında Qafqaza daxil olan münasibətləri müəyyən etmək üçün ayrı bir müqavilənin imzalanmasına ehtiyac vardı. Rus nümayəndə heyəti general Vişinski (rəhbər) A. Smirnov, B. Tevzaya, tərcüməçi Vedrinski və daşnak Camalyandan ibarət nümayəndə heyəti Ərzincana gəldilər. Türk heyətinə Ömər Lütfü bəy, Hüsrəv bəy, Yaqub bəy daxil idilər. Qafqaza aid məsələləri həll etmək üçün hələ də rus işğalı

⁶¹⁵Stanford J. Shaw-Ezel Kural Şaa, Osmanlı imperatorluğu ve modern Türkiyə, İstanbul, 1983, c. 2, s. 384.

altında olan Ərzincan şəhərində rus və türk nümayəndə heyəti arasında görüşlər başlandı.

Nümayəndə heyəti Ərzincanda uzun müzakirə aparmadılar. 18 dekabr 1917-ci ildə 14 maddəlik bir müqavilə imzalandı. Bu müqavilə ilə 29 oktyabr 1914-cü ildə başlanmış rus-türk müharibəsinə son verilmiş oldu.

Müqavilə bağlandıqdan sonra sovet hökuməti rus əsgərlərinin cəbhəni buraxıb geri dönmələrini əslində istəməirdi. Buna baxmayaraq uzun müddət cəbhədə olan əsgərlər müqavilədən sonra hansı yolla olur olsun cəbhəni buraxıb getdilər. Bu da son nəticədə Qafqazda çox ağır vəziyyət yaratmışdı. Müqavilədə aşağıdakı maddələr vardır:

1. Müqavilənin başladığı tarix 18 dekabr 1917-ci il;
2. Qarşılıqlı olaraq bütün düşmənçəsinə hərəkətlərin dayandırılması;
3. Cəbhə xəritəsi üzərində demarkasiya xətti təsbit edilsin;
4. Hər hansı əsgəri-strateji yer dəyişmələrinin edilməməsi;
5. Məvcud əsgəri birliklərin olduqları yerlərdə qalmaları;
6. Hücum hazırlıqları edilməməsi, lakin tüfəng və top atəşlərinin müəyyən məsafədə edilməsi;
7. Kəşfiyyatın olmaması;
8. Demarkasiya xətti arasındakı tərəfsiz sahədə hər iki tərəfin əsgəri və mülki əhalisinin qadağan edilməsi;
9. Qarşılıqlı demarkasiya xətti hər iki tərəfin nümayəndələrinin müzakirəsi ilə həll edilməsi;
10. Tərəfsiz ərazidə olan cinayətlərin lazım olan şəkildə tədqiq edilməsi;
11. Bu müqavilənin türklər tərəfindən qüsursuz olaraq yerinə yetiriləcəyinə türk komandanlığı tərəfindən söz verilməsi, kürdlər tərəfindən düşmənçəsinə hərəkət meydana çıxdıqda rus qüvvələri tərəfindən qeyd olunan sərhədlər içərisində kürdlərə qarşı tədbir alınması;
12. Hər iki tərəfin bu müqaviləni tamamlamaq və dəyişiklik etmək haqqının olması;

13. Müharibə edən dövlətlər arasında Qara dənizdə müqavilə imzalanacaqdır. Buna aid məlumatlar hər iki tərəfin donanma rəhbərlərinə veriləcəkdir. Hər bəşər sahillərə 10 verst (10,5 km)-dən daha yaxın bir məsafəyə yaxınlaşmayacaqlar;

14. Bu müqavilənin türk və rus dillərində yazılmış olması, hər iki dildə yazılan və nümayəndə heyəti üzvlərinin imzası olan nüsxələrdən biri əsas qəbul ediləcəkdir.⁶¹⁶

Osmanlı dövlətinin III ordu komandanı Vehib Paşa Ənvər Paşadan aldığı əmrilə əlaqədar olaraq, 12 fevral 1918-ci il tarixindən Şərqi Anadolunun rus işğalında olan yerləri təmizləmə əməliyyatına hazır idi. Bunun nəticəsində müqavilə imzalanan günün sabahı türk əsgərləri Ərzincan müqaviləsi ilə müəyyən edilən demarkasiya xəttini aşaraq Ərzincan istiqamətində hərəkət etməyə başladılar.

Ərzincan müqaviləsi ümumi sülh müqaviləsi imzalanana qədər qüvvədə qalmalı idi. Barışıq müqaviləsinə əlavə olaraq Ərzincanda elə həmin gün demarkasiya xətti haqqında akt imzalandı. Bu müqavilənin başqa bir cəhəti də Türkiyənin Transqafqaz komissarlığını tanıması idi.

Hadisələrin bu şəkildə cərəyan etməsi ermənilərin uzun illərdən bəri həyata keçirməyə çalışdıqları müstəqillik xəyallarını aradan qaldırmış mahiyyətində idi. 1917-ci il dekabr ayında Rusiya ilə Osmanlı dövləti arasında imzalanan Ərzincan müqaviləsi də ermənilərin böyük dövlətlərə münasibətində çox mühüm dəyişikliyin meydana çıxmasına səbəb oldu. Osmanlı-Rusiya müqaviləsini özləri üçün ağır nəticələr verəcəyini düşünərək əslində Rusiyadan gözlədiklərini ala bilməyəcəklərini qəbul etmiş oldular. Müttəfiq dövlətlərə daha da yaxınlaşaraq fəaliyyətə başlama qərarı aldılar. Erməni tarixçisi Hovanisyan⁶¹⁷ ermənilərin azərbaycanlılar və gürcü-

⁶¹⁶ Akdes Nimet Kurat. Türkiyə ve Rusya. XVIII yüzilin sonundan kurtuluş savaşına kadar türk-rus ilişkileri(1789-1919) Ankara 1970, s. 333-334.

⁶¹⁷ Ermeniler: Sürgün ve Göç. Ankara, 2004, s. 109.

lərlə Transqafqazyaya seymində birləşməsinə ⁶¹⁸ özlərini Türkiyədən qorumaq ilə əlaqədar olduğunu irəli sürürdü.

„Türkiyə Ermənistanı “ haqqında dekret

Rusiya bolşeviklərinin fəaliyyətində erməni məsələsi tez-tez meydana çıxırdı. Bolşeviklər milli məsələdə Qərbi və ya Türkiyə Ermənistanı məsələsinə toxunurdular. Hətta Rusiya Milli İşlər Komissarlığı yanında Erməni işləri komissarlığı da fəaliyyət göstərirdi. Ona Suren Martirosyan başçılıq edirdi. Bolşeviklər erməni dövlətçiliyi dedikdə Rusiyaya daxil olan əraziləri deyil, Türkiyənin Şərqi vilayətlərini əhatə edən, əsassız olaraq „Türkiyə Ermənistanı“nı adlandırılan əraziləri nəzərdə tuturdu.

Lenin Rusiya Xalq Millətlər komissarlığında olan erməni təmsilçilərindən „ermənilər ruslardan ayrılmaq istəyirlərmi?“ soruşduqda V. Teryan „rusiyalı ermənilər ayrılmaq istəməzlər, türkiyəli ermənilər müstəqil yaşamaq istəyirlər“⁶¹⁹ demişdi. Leninin qəbul edilən dekreti „Türkiyə Ermənistanı “ haqqında olmuşdu. Bu, Leninin bu amildən istifadə edərək Türkiyənin şərqi bölgələrinin zəbt edilməsindən başqa bir şey deyildi.

*Erməni məsələsi bir neçə dəfə müzakirə edilmişdi. Nəhayət, 29 dekabr 1917-ci ildə Rusiya Xalq Komissarlar Soveti Leninin rəhbərliyi altında erməni məsələsini müzakirə edir və „Türkiyə Ermənistanı “ haqqında dekret qəbul olunur. Uzun illər sovet mətbuatında bu dekret Türkiyə Ermənistanında ermənilərin müstəqilliyə qədər öz müqəddəratını təyin edə bilmə aktı kimi qiymətləndirilmişdir.*⁶²⁰

⁶¹⁸ Ahmet Ender Gökdemir, Cenub-i garbi Kafkas Hükümeti, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 1998

⁶¹⁹ А.Н.Мнасаканян. Ленин и решение национального вопроса в СССР. Ереван 1970, стр. 117.

⁶²⁰ Azərbaycan Respublikası MDA, f.28,siy.1,iş 99, v.119; Bax. İsmayıl Musayev. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti(1917-1921-ci illər) Bakı 1996, s.38-39.

Əslində bu dekretin verilməsi ilə həyata keçirilməsi arasında çox əsaslı fərqlər vardır. Bu dekretin verilməsi onun həyata keçirilməsinin mümkün olması mənasında başa düşülməməlidir. Dekret verilməyə Şərqi Anadolu torpaqları Rusiyanın işğalı altında olsa da bu dekretin reallaşması çox çətin idi. Artıq o bölgələrin Rusiyanın işğalı altında olması simvolik xarakter daşıyırdı. Oktyabr inqilabı ərəfəsində rus əsgərləri içərisində müharibə əhval-ruhiyyəsi qalmamışdı. Oktyabr inqilabından sonra çarizm dövründəki iddialar aradan qalxırdı. Sovet hökumətinin „ilhaqsız barış“ şüarı artıq rus əsgərlərinin mövqeyini zəiflətməmiş və onların işğal etmiş olduqları yerləri tərk etməsi məsələsinin gün məsələsi olduğunu aydın şəkildə göstərirdi.

Rusiya Xalq Komissarları Sovetinin 29 dekabr 1917-ci ildə „Türkiyə Ermənistanı“ haqqında dekreti⁶²¹ onun çar Rusiyasının Osmanlı dövlətinə qarşı olan siyasətinin fərqli şəkildə, lakin eyni istiqamətdə davam etdiyini göstərirdi. Bu dekretin həyata keçirilməsi əslində o zaman Rusiyanın işğalı altında olan ərazilərin ermənilərin öz müqəddəratını təyin etmə şüarı altında Rusiyaya birləşdirilməsi idi. Axı, əvvəldən də qeyd etdiyimiz kimi „rusiyalı ermənilər“ Rusiyadan ayrılmaq istəmədiklərindən, Türkiyənin şərqi vilayətindəki ermənilərin azlıqda olaraq yaşadıkları ərazilərin „rusiyalı ermənilərlə“ Rusiyanın daxilində birləşdirilməsi lazım gəlirdi.

Bu isə „ilhaqsız sülh“ şüarı altında gizli işğaldan başqa bir şey deyildi. Erməni məsələsi Rusiyanın sərhədləri daxilində deyil, Osmanlı dövlətində həll edilməsi planlaşdırılırdı. Bunun haqqında xüsusi qərar verilərək, faktiki olaraq müqavilə bağlamış olduğu dövlətin daxili işlərinə qarışmaq idi. Halbuki Leninin ifadəsincə „millətlər həbsxanası“ olan Rusiyada milli məsələnin demokratik həlli üçün çox nümunələr göstərmək imkanları olduğu halda demokratik milli siyasətlərini o

⁶²¹ Декреты Октябрьской революции. М., 1933, стр.393

zamankı beynəlxalq hüquqa qarşı olaraq Osmanlı dövlətində sınaqdan keçirməyə çalışırdılar.

O zaman da Rusiya XKS-də „Türkiyə Ermənistanı çərçivəsində ermənilərin öz müqəddəratını təyin etmə haqqına qarşı çıxanlar var idi.“⁶²² Ona görə ki, Qafqaz xalqları içərisində millətlərin öz müqəddəratını təyin etməsini deyil, ərazi muxtariyyətini tələb edənlər vardır. F. Maxaradze götürürdü ki, millətlərin öz müqəddəratını təyin etmələri „biza görə Zaqaqaziya şəraitində həyata keçirilməsi mümkün deyildi.“⁶²³

Çox maraqlıdır ki, erməni liderləri içərisində „Türkiyə Ermənistanı“ haqqında dekretin reallaşması imkanına inanmayanlar az deyildi. 1918-ci il fevralın 23-də Türkiyə ilə sülh müqaviləsi danışıqlarına başlamaq üçün Trabzona gedəcək nümayəndə heyətinin birgə iclası oldu. İclasda erməni nümayəndələri millətlərin öz müqəddəratını təyin etməsi hüququna istinad edərək Türkiyə Ermənistanı üçün muxtariyyətin tələb edilməsi haqqında danışıb, Osmanlı dövlətinin Qars, Batum, Ərdahana olan iddiasının rədd edilməsinin hüquqi əsaslarının olmamasını söyləmişdilər.⁶²⁴

Bu zaman Transqafqaz seymi də „Türkiyə Ermənistanı“ dekretinə münasibətini bildirmişdi. 1918-ci il fevral ayının 23-də Transqafqaz seyminin komissarlıqla birlikdə iclasında qəbul olunan qərarın 4-cü maddəsi „Türkiyə Ermənistanı “ haqqında Rusiya XKS-nin dekretinə münasibətini bildirdi. Qərarda „Transqafqaz nümayəndələri Şərqi Anadolunun öz müqəddəratını təyin etməsinə və Türkiyə dövləti daxilində Türkiyə Ermənistanına muxtariyyət verilməsinə çalışacaqlarını“ bildirmişdilər.⁶²⁵

Çox maraqlıdır ki, bu dekretin həyata keçirilməsini o

qədər də real imkanları olmayan, Rusiya XKS-nin Qafqaz üzrə fəvqəladə komissarı təyin edilən, əslən erməni Şaumyana həvalə edirdilər. Əslində „Türkiyə Ermənistanı“ dekretinin ortaya çıxmasında əməyi olduğu üçün, dekretin 4-cü maddəsinin yerinə yetirilməsi də ona tapşırılırdı.

Rusiya XKS-nin dekretində rus ordusu tərəfindən işğal edilmiş Türkiyə Ermənistanında erməni xalqının tam istiqlaliyyətini elan etməklə öz müqəddəratını müəyyən etmə haqqını müdafiə etdiyini bütün erməni xalqına bildirirdi. Dekretdə rus ordusu Türkiyənin işğal edilmiş ərazilərindən çıxdıqdan sonra „Türkiyə Ermənistanı“ əhalisinin və onların əmlakının təhlükəsizliyini təmin etmək üçün 1-ci maddədə erməni xalq milis dəstələri yaradılması lazım olduğu göstərilirdi.

Bundan sonra dekretin 2-ci maddəsində müharibə dövründə o bölgəni tərk etmiş ermənilərin maneəsiz olaraq ora qaytarılması ifadə edilirdi. Dekretdən sonra Rusiya Xalq Komissarlar Soveti Şaumyana müraciət edir, „müharibə dövründə zor ilə sürgün edilmiş və müxtəlif ölkələrə səpələnmiş ermənilərin maneəsiz olaraq öz doğma yerlərinə-qərb vilayətlərinə qayıtmalarına kömək göstərməsinin lazım olduğunu bildirirdi.“⁶²⁶ Rusiya Xalq Komissarları Sovetinin erməni siyasəti 1918-ci ilin yanvarında 3-cü ümumrusiya sovetlər qurultayında da bəyənilmişdi.

Daha sonra Rusiya Xalq Komissarları Sovetinə də bu dekretin həyata keçə bilməsinin imkansız olduğu məlum oldu. Bu səbəbdən də „Türkiyə Ermənistanı“ haqqında dekretin yerinə yetirilməməsinin səbəblərini axtarır və bu qənaətə gəlirdilər ki, türk və alman rəhbərləri gənc sovet hökumətinin siyasətinə qarşı olmuşdular(?). „Türkiyə Ermənistanında „bu səbəbdən də erməni xalqına Rusiya Xalq Komissarları Sovetinin vermiş olduğu öz müqəddəratını təyin etmə haqqını həyata keçirməyə imkan vermişdilər.“⁶²⁷

⁶²² Газ. „Кавказский рабочий“ №158, 26 сентября 1917 г.

⁶²³ Ф. Махарадзе. Соч. в 4 томах, том 4, Тифлис, 1924, стр. 253.

⁶²⁴ С.Нәсəнов. Göstərilən əsəri . s. 49.

⁶²⁵ Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР. М., 1930, s. 30.

⁶²⁶ Газ. «Правда», 227, 31 декабря 1917 г.

⁶²⁷ «Документы внешней политики СССР», Т. 1, М., 1957, стр. 712.

Sonrakı maddələrdə demokratik yolla seçilən erməni xalq deputatları şurasının müvəqqəti idarəçiliyinin yaradılması kimi məsələlər öz əksini tapmışdır. Bu dekretin verilməsi, onun həyata keçirilməsinin Şaumyana həvalə edilməsi yalnız Şərqi Anadoluda deyil, Qafqazda da milli münasibətlər sahəsində ciddi intriqaaların yaşanmasına səbəb olmuşdu. Hətta millətlərarası qırğınların meydana gəlməsinə bu dekretin mühüm təsiri olmuşdu.

Rusiya XKS-nin „Türkiyə Ermənistanı “ haqqında dekreti ermənilərə müstəqil dövlət yaratmaq hüququ verən ilk rəsmi dövlət sənədi idi. Burada məqsəd əvvəldən aydınlaşdırdığımız kimi dekretdə qeyd olunan tədbirlərlə Şərqi Anadoluda bütün dövrlərdə azlıqda olduqları halda bir erməni çoxluğu yaratmaq və rus himayəsinin faktiki olaraq Osmanlı dövlətinin torpaqlarına uzana bilməsi idi. Bununla da gələcəkdə „rusiyalı ermənilərlə“ birlikdə onların sovet Rusiyasına birləşdirilməsi nəzərdə tutulurdu.

Həmin vaxtda Daşnaksutyun partiyasının üzvləri də Osmanlı heyətinə müraciət edərək „Türkiyə ermənilərinin Osmanlı ərazisi içərisində öz müqəddəratını təyin etmələri haqqında qərar vermələri, iradə və qərarlarına sahib olmaları“ şəklində bir təklif verdilər. Osmanlı heyəti buna aşağıdakı şəkildə cavab vermişdi: „*Bu məsələ hökumətin daxili işi olduğundan və kimsənin müdaxilə etməyə haqqı olmadığından, bir daha belə bir təklif edilsə danışıqlar kəsiləcəkdir.*“⁶²⁸

Lakin o zamankı beynəlxalq şərait, o cümlədən də Qafqazda olan vəziyyət Rusiya Xalq Komissarları Sovetinə „Türkiyə Ermənistanı“ haqqında qərarının yerinə yetirilməsinə imkan vermədi. İki aydan sonra L. Karaxan Brest-Litovskdan vurduğu teleqramla Qars, Batum, Ərdahanın Türkiyəyə keçdiyinə və Sovet Rusiyası tərəfindən tanındığını bildirmişdir. *Brest-Litovskda məsələnin bu şəkildə həll edilməsi və Rusiyanın o*

şərtləri tanınması „Türkiyə Ermənistanı “ haqqında olan dekretin qüvvədən düşməsi mənasında qəbul edilməsi demək idi.

Brest-Litovsk müqaviləsində Sovet Rusiyası nəinki Qars, Ərdahan və Batumun Türkiyəyə keçdiyini təsdiq edirdi, eyni zamanda həmin sənədə əlavə olaraq Rusiya ilə Türkiyə arasında imzalanmış müqaviləyə əsasən o, öz üzərinə öhdəlik götürürdü ki, müharibə zamanı rus qoşunlarının tutduğu türk ərazilərində və Rusiya hüduqlarında erməni könüllü dəstələrini tamamilə tərk-silah edib buraxsın. Əlavə müqavilənin 11 maddəsi Rusiya vətəndaşı olan müsəlmanlara öz əmlaklarını da aparmaq şərti ilə Türkiyəyə azad surətdə mühacirət etmək hüququ verirdi.

Qafqazda əhalinin sayı haqqında

Oktyabr inqilabı ərəfəsində V. İ. Lenin Qafqazda və Osmanlı dövlətində millətlərin statistikasını haqqında materiallar toplamışdı. V. İ. Leninin topladığı materialların bir cəhəti qeyd edilməlidir ki, həmin iş Şaumyana etibar edilmişdi. Şaumyan da o vaxt sərəncamında olan məlumatları V. İ. Leninə göndərmişdi. Belə olduqda Şaumyanın Leninə göndərdiyi məlumatlar mövcud vəziyyəti nə dərəcədə göstərə bilirdi sualına cavab vermək lazım gəlir.

V. İ. Lenin Şaumyanın ona vermiş olduğu materiallara əsaslanaraq bir sıra regionlarda və ölkələrdə millətlərin statistikasını müəyyənləşdirmiş və təbii olaraq oktyabr inqilabı qalib gəldikdən sonra bu faktlardan istifadə etmişdir. Şaumyanın Leninə təqdim etdiyi məlumatları başqaları ilə müqayisə etdikdə onun obyektiv olmadığı aydın olar. V. İ. Lenin hələ 1913-cü ildə Şaumyana yazırdı: „Hökmən, Qafqazda milli məsələ haqqında mənə çox material göndərin. Qafqazda xalqların statistikasını və Qafqaz millətlərinin İrana, Türkiyəyə və Rusiyaya münasibəti haqqında materialları göndərin.“⁶²⁹

⁶²⁸ Esat Uras. Göstərilən əsəri. s. 644.

⁶²⁹ В.И. Ленин. Пол. Соб. Соч.. Т. 48, стр. 208.

V. İ. Lenin material topladıqdan sonra „Dünyanın siyasi cəhətdən müstəqil və asılı xalqlarının cədvəlini“ hazırlamışdı. Cədvəldə 11 müstəmləkəçi dövlət haqqında məlumat verilir və göstərilirdi ki, bu ölkələrdə 381 milyon əhali yaşadığı halda müstəmləkələrində 557 milyon əhali yaşayır.⁶³⁰ V. İ. Lenin bu cədvələ əsasən üç dövlət haqqında çox qəribə nəticələr çıxarmışdı. Bu dövlətlər Avstriya, Rusiya və Türkiyədir. Leninə görə Rusiyanın əhalisi 176.400 milyon nəfər olub 57%-ni istismar olunan millətlər, Avstriyanın əhalisi 51.390 milyon nəfər olub onun da əhalisinin 57%-i istismar olunan millətlərdir. Türkiyənin əhalisi 21.600 milyon olub onun da əhalisinin 57%-i istismar olunanlardır.

Leninə görə hakim millət əhalinin 43%-ni təşkil edirdi. Hakim millətlər Rusiyada velikoruslar, Avstriyada almanlar və macarlar, Türkiyədə türklərdir.⁶³¹ Sonra Lenin bu materiallar üzərində „xəstə adam“ ifadəsindən istifadə edərək Türkiyə üzərində xüsusi tədqiqatını davam etdirmişdi. V. İ. Lenin Türkiyə barəsində millətlərin sayı haqqında statistikaya əsaslanaraq Rusiya Komissarları Sovetinin „Türkiyə Ermənistanının muxtariyyəti haqqında“ 29 dekabr 1917-ci il tarixli dekretini vermiş və onun icra edilməsini də Şaumyana, Rusiya XKS-nin Qafqaz üzrə fəvqəladə komissarına həvalə etmişdir.

Lenin ermənilərin Türkiyədəki vəziyyətinə onların azlığı mövqeyindən baxmamışdır. Əslində Rusiya Xalq Komissarı Sovetinin dekreti azlığa deyil, guya çoxluq təşkil edən bir xalqa aid imiş. Bu səbəbdən də Türkiyədə ermənilərin statistikasına aid başqa rəqəmlərə baxdıqda Rusiya Xalq Komissarları Soveti dekretinin yanlış statistikadan meydana çıxdığını aydın göstərmək olar. Burada yalnız Osmanlı mənbələrindən deyil, Qərb mənbələrindən də istifadə etmiş olsaq ermənilərin say nisbətini müəyyən edə bilərik.

Həm Osmanlı, həm də Qərb mənbələri ilə bu mövzuya yaxınlaşan tədqiqatçı J.Sav 1890-cı ildə Osmanlı dövlətində 12.585.950

⁶³⁰ „Ленинский сборник“ XXX, стр. 282.

⁶³¹ „Ленинский сборник“ XXX, стр. 282.

müsləman 1.139.053 nəfər erməni, 1897-ci ildə 14.111.945 müsləmana qarşı 1.162.853 erməni, 1906-cı ildə 15.518.48 müsləmana qarşı 1.140.563 erməni və 1914-cü ildə 15.044.846 müsləmana qarşı 1.229.007 erməni əhalisi olduğu göstərilir.⁶³² 1914-cü ilin rəsmi statistikasına görə də Osmanlı dövlətinin 16.134.748 nəfər əhalisi olduğu halda onun 1.234.671 nəfəri erməni idi.⁶³³

Qafqaz Rusiyanın Polşadan sonra əhalisinin ən sıx olduğu yer idi. Qafqazın inzibati bölgüsü aşağıdakı şəkildə olmuşdu: Bakı, Tiflis, İrəvan, Kutaisi, Yelizavetpol (Gəncə), Stavropol, Qara dəniz quberniyaları və Qars, Dağıstan, Kuban və Ter vilayətlərindən ibarət idi. Qafqaz canişinliyinə tabe olan ərazi 1886-cı ildə 464.564 kvadrat kilometr olub, 7.205.306 nəfər yaşamaqda idi ki, hər kvadrat kilometrə 17 nəfər düşürdü. 1897-ci ildə 9.289.364 nəfər olub sıxlığı kvadrat kilometrə 22 nəfər idi. 1910-cu ildə uyğun olaraq 11.800.000 və 28 nəfər olmuşdu. O zaman Rusiyada orta hesabla kvadrat kilometrə 6 nəfər düşürdü.

1897-ci il Rusiyada əhalinin ümumi siyahıya alınmasına görə Qafqazda əhalinin tərkibi aşağıdakı şəkildə olmuşdu: ruslar-3.154.898 nəfər, azərbaycanlılar (tatarlarla birlikdə)-1.509.785 nəfər, gürcülər-1.352.534 nəfər, ermənilər 1.118.094 nəfər olmuşdu.⁶³⁴ İstifadə etdiyimiz statistika materialları bizə Qafqazın etnik xəritəsini təsvir etməyə imkan verir. Bakı əhalisinin 6.44%-nin erməni olduğu göstərilir.

Rusiyada da ermənilərin sayının artıq göstərilməsi meylə var idi. RSDFP-nın ikinci qurultayında ermənilərin sayı məsələsi gündəliyə gəlmiş, Osmanlı dövlətində onların sayının hansı mənbədən götürüldüyü göstərilməsə də 3 milyon olduğu qeyd edilmişdir.⁶³⁵ Çarizm hər yerdə olduğu kimi Qafqazda da

⁶³²Stanford J. Sha. The Ottoman Gensus and population, 1831-1914"; İnt. J.Middle East Stud. Septembre 1978,nu. 3,5, s. 13 vdl; Azmi Süslü. Ermeniler ve 1915 tehcir olayı. Ankara 1990, s. 20.

⁶³³ Azmi Süslü. Ermeniler ve 1915 tehcir olayı. Ankara 1990, s. 20.

⁶³⁴ Первая всеобщая перепись Российской империи от 1897 г." 2-том,стр.2,5,6-7,

⁶³⁵ Второй съезд РСДРП, протоколы, том 1, М., 1957, стр. 406.

mürtəcə milli siyasət yeridirdi.

Ermənilər Osmanlı dövlətində olduğu kimi Rusiyada da əsasən şəhərdə, şəhər tipli qəsəbələrdə yaşamağa üstünlük verir, ticarət və sənətkarlıq sahəsində çalışırdılar. Aşağıdakı faktlar bu fikrimizi təsdiq edə bilər. XIX əsrin sonlarında Qafqazda yaşayan millətlər məşğuliyyətinə görə aşağıdakı şəkildə qruplaşmışdılar. Tacirlər (azərbaycanlı, erməni, rus, gürcülər arasında) azərbaycanlılardan 1.386 nəfər, ermənilərdən 6.001 nəfər, ruslardan 5.119 nəfər, gürcülərdən 2.283 nəfər olduğu müəyyən edilmişdir ki, bu onların yaşayış tərzini müəyyən edir.⁶³⁶

Oktyabr inqilabından sonra Rusiyanın və ona qonşu olan yerlərin əhalisinin milli tərkibinin öyrənilməsi haqqında materiallar toplamaq üçün komissiyalar təşkil edilmişdi. Rusiya XKS yanında Xalq Milli İşlər Komissarlığı 1923-cü ilə qədər fəaliyyət göstərmişdi. Xalq milli işlər Komissarlığına yaranandan ləğv edilənə qədər İ. Stalin rəhbərlik etmişdi. Yaxın Şərqi müsəlmanlarının milli işlər komissarlığı şöbəsinə N. Nərimanov, ermənilərin milli işlər komissarlığına Suren Martirosyan rəhbərlik edirdilər.

Qafqaz komissiyasının tərkibində N. Q. Adonsın olması ermənilər haqqında əsaslı tədqiqat aparılmasına səbəb olmuşdur. Burada komissiyarın materiallarında türkləri fərqli adlarla paylamaq meyli vardır ki, bu da göstərilən coğrafiyada türklərin say üstünlüyünün açıq şəkildə müəyyən edilməsinə mane olmuşdur. Burada N.Q. Adons rus, türk xəritələrinə və mənbələrinə əsaslanaraq „Qərbi Ermənistan“ deyilən ərazinin də etnik xəritəsinin müəyyən edilməsinə çalışmışdı.

Oktyabr inqilabının əsas şüarlarından biri „Rədd olsun müharibə“ olduğu kimi, ilk dekretlərindən biri də „Sülh haqqında“ dekret olmuşdur. Doğrudan da dünya müharibəsi dövründə sülh haqqında dekret vermək uzun illər müharibə-

nin yükünü çiyinlərində daşıyan xalqa nəfəs almaq imkanı verdiyindən hər yerdə rəğbətlə qarşılandı. Bu velikorus şüarları ilə müharibə cəbhələrində vuruşan rus əsgərlərinin qısa müddət içərisində ruhdan düşməsinə səbəb oldu. Əsgərlər imkan tapdıqda cəbhəni tərk edirdilər. Bu səbəbdən də oktyabr inqilabından əvvəl rus ordusu bir dağılma dövrünü yaşayırdı. Buna görə də oktyabr inqilabından sonra bolşeviklər müharibə edən ölkələrə ilhaqsız və təminatlı sülh təklifi etməyə başladılar. Müharibənin davam etdirilməsi yeni meydana gələn dövlətin imkanı xaricində idi.

Brest –Litovsk müqaviləsinə 1918-ci il mart ayının 3-də imza edildi. Türkiyə üçün 1877-1878-ci il sərəhədləri əsas götürüldü. Brest-Litovsk müqaviləsində „Türkiyə Ermənistanında“ bir erməni dövləti qurmaq məsələsi yox idi.

Türklərin təkidi ilə Brest-Litovsk müqaviləsinin mətninə Rusiyada yaşayan müsəlmanlarla əlaqədar bir sıra maddələr daxil edilmişdi. „Rusiya müsəlmanlarından Türkiyəyə gələcəkləri təqdirdə Sovet hökuməti onlara heç bir əngəl törətməməli idi.“⁶³⁷ Bununla da, sovet hökuməti Türkiyənin Rusiyadakı müsəlmanlarla maraqlanmasını qəbul və təsdiq etmək məcburiyyətində qalmışdı.

Qafqazda və Azərbaycanda ermənilər və erməni “könüllü” birliklərinin təşkili

Erməni liderləri başlanması zəruri olan I Dünya müharibəsindən ən yaxşı şəkildə istifadə etməyi planlaşdırırdılar. 1914-cü ilin iyun ayında Osmanlı dövlətindən və xaricdən 30-a qədər nümayəndənin iştirakı ilə Daşnaksutyun partiyası Ərzurumda çağırdığı 8-ci konfransında bu baxımdan mühüm qərarlar almışdı. Ərzurum konfransının qərarı ilə „Daşnaksutyun“ fəaliyyət proqramını müəyyən etmişdir.

⁶³⁶ „Народности Кавказа“, стр. 103

⁶³⁷ Akdes Nimet KURAT. Türkiye ve Rusya. XVIII yüzyıl sonundan kurtuluş savaşına kadar türk-rus ilişkileri(1789-1919) s. 3884.

Qərara görə müharibə başlanana qədər sakitlik mühafizə edilərək silahlanılacaq; müharibə elan ediləndən sonra türk ordusundakı ermənilər silahları ilə birlikdə rus ordusunun tərəfinə keçəcəklər; Türk ordusu irəlilədikdə sakitlik qorunacaq, geri çəkilib və ya irəliləməyəcək bir hala gəlsə ordu arxasında olan dəstələr, əllərində olan proqrama uyğun olaraq dərhal fəaliyyətə başlayacaqlar.

Meydana gəlməsi zəruri olan rus-türk müharibəsində Rusiya ilə birlikdə müharibəyə qatılmaq üçün *Könüllü erməni birlikləri* qurulması haqqında qərar qəbul edilmişdir. Başqa erməni partiyaları və qrupları da Daşnaksutyunun bu qərarını müdafiə edərək könüllü birliklər qurulması qərarını müdafiə etdilər.

Komitələr ermənilərin könüllü birliklərə cəlb edilmələri üçün dünyanın müxtəlif yerlərində geniş təbliğat kampaniyasına başladılar. Dünyanın müxtəlif yerlərində fəaliyyət göstərən şöbələri vasitəsi ilə ermənilərə göndərdikləri teleqram⁶³⁸ və məktublarla⁶³⁹ bütün erməniləri arzu olunan Ermənistan üçün rus ordusuna könüllü yazılmağa dəvət edirdilər.

„Daşnaksutyun“un Bakıda nəşr edilən „Arev“ adlı qəzetində⁶⁴⁰ Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana yerləşdirilmiş erməniləri rus ordusuna könüllü olaraq yazılmağa təhrik edirdilər. Qafqaz ermənilərinə bildirilirdi ki, ətrafımızda baş verən hadisələr Rusiya üçün deyil, bizim üçün əhəmiyyətlidir. Ermənistanın üfəqündə dünya müharibəsinin gurultuları eşidilir. Ermənilik bu gün üçün hazır olmalıdır. „Hınçaq“ komitəsinin Buxarest şöbəsi „Domiçe“ qəzeti⁶⁴¹ vasitəsi ilə Balkanlarda yaşayan erməniləri rus və Antanta dövlətlərinin ordularına könüllü olaraq yazılmağa təşviq edirdi.

⁶³⁸ Enver Yaşarbaş. Ermeni terörünün tarihçesi, Petek yayınları, İstanbul 1954, s.129

⁶³⁹ „Ermənilər dünyanın harasında olurlarsa olsunlar Rusiya ilə müharibədə iştirak etməlidirlər. Ermənistan fikri ilə hərəkət edib, düşmənlə aslanlar kimi çarpışmalıdırlar.“ BOA, HR. SRS, Dos: 2879, Göm: 27/1.

⁶⁴⁰ Abdullah Yaman. Ermeni meselesi ve Türkiye. İstanbul 1973, s. 185.

⁶⁴¹ Yenə orada, s. 207.

Qafqaz erməni Xeyir cəmiyyətinin rəhbəri Arutyunov ermənilərə müraciətində⁶⁴² bildirirdi ki, erməni millətinin Rusiyaya qarşı dəyişməyən sədaqətini göstərməsinin vaxtı gəlmişdir. Bütün ermənilər dünyanın müxtəlif yerlərində yaşayan qardaşlarını qurtarmaq üçün fədakarlıqdan çəkinməməlidirlər.

Rusiyada ermənilərin bu təşəbbüslərindən istifadə edir və onları daha da təşviq edirdilər. Dünya müharibəsindən əvvəl Rusiya çarının ermənilərə müraciəti⁶⁴³ nəşr edilmiş və ermənilər arasında yayılmışdır. Çarın müraciətinə cavab olaraq erməni könüllü birliklərinin təşkil edilməsində fəal iştirak edən yepiskop Mesrop „bütün ermənilər bu tarixi günlərdə Rusiyanın yanında olacaqlar“ təminatını verirdi.⁶⁴⁴

Erməni komitələri könüllü birliklərin mərkəzi olaraq Tiflis şəhərini müəyyən etmişdilər. Könüllü erməni birliklərinin mərkəzinin Tiflis şəhəri olması bir sıra səbəblərlə əlaqədar idi. Ermənilər Tiflis şəhərinin əhalisinin müəyyən hissəsini təşkil edirdilər. Orada erməni partiyalarının fəaliyyəti üçün rahat şərait var idi. Rusiya Tiflisdə könüllü erməni birliklərinə hər cür köməklik göstərə bilirdi.

*Osmanlı dövləti Baş komandanlığının 3-cü Ordu komandanlığına 25-26 sentyabr 1914-cü il tarixli məlumatında göstərilirdi ki, „Daşnaksutyun“ və „Hınçaq“ komitələri Rusiya ilə anlaşmış⁶⁴⁵ və Qafqazda olan ermənilərdən çoxlu könüllülərin müharibədə Rusiya tərəfində vuruşacaqlarını qəbul etdikləri məlum olmuşdur.*⁶⁴⁶

Bundan başqa Peterburqdan bir sıra rus zabitlərinin də ermənilərdən könüllü birliklər təşkil etmək üçün Tiflisə gəldikləri haqqında da məlumat vardı. Bundan başqa rus zabitləri Tiflisdə yığınaqlar təşkil edərək erməniləri Osmanlı

⁶⁴² BOA, HR. SRS, Dos: 2879, Göm:27/1.

⁶⁴³ Abdullah Yaman. Ermeni meselesi ve Türkiye. İstanbul 1973, s. 186.

⁶⁴⁴ „Şark harbi“ Tanin gazetesi, 18 ocak 1914.

⁶⁴⁵ Justin McCarthy, Ölüm və Sürgün(çev. B. Umar),istanbul 1998, s. 26

⁶⁴⁶ Sakarya İ. A. k. e. s.177.

dövlətinə qarşı qaldırıldılar. Bir mənbədə göstərilir ki, rus zabitlərinin təşkil etdikləri bu kimi yığınaqlardan sonra „bütün Qafqaz və İran erməniləri könüllü əsgərlik üçün axın-axın mərkəzlərdə yazılmağa başlayırdılar.“⁶⁴⁷

*Erməni könüllü birliklərinin təşkil edilməsi və maliyyələşdirilməsi ilə Erməni milli bürosu ilə Erməni milli yurdu təşkilatları məşğul idilər*⁶⁴⁸. *Erməni milli bürosuna Eçmiadzin katolikosu ilə yepiskop Mesrop rəhbərlik edirdilər. Bunlardan başqa Boqos Nubar paşanın Amerikada təşkil etdiyi Milli müdafiə komissiyası*⁶⁴⁹ *da erməni könüllü birliklərinin təşkil edilməsini və maliyyələşdirilməsini təmin edən təşkilatlardan idi.*

Həyata keçirilən təbliğat nəticəsində Amerika, Avropa, Misir, Balkanlar, Buxara və Argentinadan minlərlə erməni könüllü birliklərə yazılmaq üçün Tiflisdə toplanmağa başladılar.⁶⁵⁰ İlk vaxtlarda könüllülər dəstəsinə daxil olanların böyük əksəriyyəti Amerikadan gələn ermənilər idi. Bu, orada geniş təbliğat işinin aparılmasının və maliyyə cəhətdən təmin olunmalarının nəticəsində mümkün olmuşdur. Könüllü birliklərə daxil olmaq üçün Tiflisə gələn gənclərin çoxu əvvəldən Anadoluda və ya Qafqazda yaşamış ermənilər idi. Ermənilərin dünyanın müxtəlif yerlərindən Qafqaza gətirilməsi üçün əsas baza Balkanlar idi. Bolqarıstan və Rumıniya bu cəhətdən mühüm rol oynayırdı. Dünyanın müxtəlif yerlərindən gələrək bu ölkələrdə toplanmış gənclər Tiflisə göndərilmək üçün hazırlanırdılar.

Könüllülərin Tiflisə göndərilməsini erməni komitələri ilə birlikdə rus konsulluqları həyata keçirirdilər. Rusiya erməni könüllülərinin bütün xərclərini ödəməklə yanaşı, onları kiçik

⁶⁴⁷ H. Oktay, Van İhtilal örgütünün Van'daki faaliyyəti ve isyanı, s. 444.

⁶⁴⁸ Enver Yaşarbaş, a. k. e. s. 102; A. Yaman, a. k. e. s. 191.

⁶⁴⁹ E. Yaşarbaş, a. k. e. s. 131.

⁶⁵⁰ Nurcan Yavuz, Doğu Anadolu'daki ermeni mezaliminin Brest-Litovsk barış görüşmelerinde protestosu, Ankara Üniversitesi Türk İnkılab Tarihi Dergisi, sayı, 15, s. 382;

gəmilərlə Odessa və Ruscuk limanlarına,⁶⁵¹ oradan da Tiflisə göndəriridilər.

O zaman Osmanlı dövlətində bu məsələ ilə əlaqədar olaraq Xarici işlər nazirliyindən yazılırdı: „*Ermənilərin Bolqarıstan və Rumıniyadan rus gəmiləri ilə Qafqaza getdikləri, könüllülərin xərcinin rus konsulları tərəfindən ödəndiyi məlum olmuşdur.*“⁶⁵²

Qafqazda təşkil olunan erməni könüllü birliklərinin dünyanın müxtəlif yerlərindən gətirilən ermənilərdən təşkil olunduğu çox mənbələrdən məlumdur. I Dünya müharibəsi başlanmazdan əvvəl başqa ölkələrdə olduğu kimi Anadoluda olan ermənilər də silahlı və silahsız olaraq İran və Rusiya sərhədlərindən keçərək rus hərbi hissələrinə qoşulurdular.

Qafqazda, o cümlədən Azərbaycana daxil olan yerlərdə təşkil edilən könüllü erməni birlikləri əsasən yerlilərdən deyil, xaricdə yaşayan ermənilərdən təşkil olunurdu. Keçmişdə və hazırda bir çox erməni müəllifləri isbat etməyə çalışırlar ki, rus ordusuna daxil olan ermənilər Qafqaz, o cümlədən Azərbaycandan olan ermənilərdir. Bunu müxtəlif mənbələrdən gətirilən sitatlar təkzib edir. 1914-cü il yanvar ayının 1-də Buxarest səfirliyindən Osmanlı sədrəzəmi Sait Halim Paşaya yazırdılar ki, osmanlı ordusundan qaçan ermənilər Bolqarıstana və Rumıniyaya gedirlər, oradan isə rusların kirə etdiyi gəmilərlə Odesaya hərəkət etdikləri haqqında məlumat verilir.⁶⁵³ 1914-cü il yanvar ayının 7-də Sofiya səfirliyindən bildirilirdi ki, Ruscukdakı osmanlı təbəələrindən son iki həftə içərisində 600-ə qədər erməni rus konsulluğu tərəfindən Rusiyaya göndərilmişdir.⁶⁵⁴

Qalas (Boğdan) nümayəndəliyindən Daxili işlər nazirliyinə 1914-cü il yanvarın 10-da məlumat verilir ki, 4030 osmanlı təbəəsi olan ermənilər rus konsulluqları tərəfindən

⁶⁵¹ BOA.HR.SYS.,Dos:2871,Göm:1

⁶⁵² BOA.HR.SYS.,Dos:2879,Göm,27/1

⁶⁵³ BOA.HR.SYS.,Dos:2871,Göm, 1

⁶⁵⁴ Yəni orada

Qafqaza aparılmışlar.⁶⁵⁵ Sofiya səfirliyindən Daxili və Xarici işlər nazirliyinə göndərilən məlumatda bildirilirdi ki, osmanlı təbəəsi olan erməniləri ruslar tərəfindən müharibədə iştirak etmələri üçün rus konsulluqları öz ölkələrinə aparmışlar.⁶⁵⁶

Silistredən Daxili işlər nazirliyinə və Baş komandanlığa Anadolu əhalisindən olan ermənilərin könüllü olaraq Boğdan və Rəni vasitəsilə rus ordusuna qatıldıkları, aparılan tədqiqat nəticəsində onların sayının 300-ə qədər olduğu müəyyən edilmişdir. Daha sonra bildirilirdi ki, təbliğata aldanan 50 nəfər də rus ordusuna qoşulmaq üçün yaşadıkları yerlərdən ayrıldıqları da məlum olmuşdur.⁶⁵⁷

1915-ci il yanvar ayının 5-də Kalas şəhər nümayəndəliyindən verilən məlumatda göstərilirdi ki, bu günlərdə 70 nəfər erməni rus ordusuna qoşulmaq üçün buradan getmişlər. Daha sonra bildirilirdi ki, onların yanında İstanbuldan qaçmış 15 nəfər erməni əsgərin olduğu da müəyyən edilmişdir.⁶⁵⁸

Yuxarıda istifadə etdiyimiz rəsmi sənədlərdən aydın görünür ki, dünyanın müxtəlif yerlərindən ermənilər yalnız I Dünya müharibəsindən əvvəl deyil, müharibə dövründə də Bolqarıstan, Rumıniya və başqa yerlərdən keçərək Qafqaza, o cümlədən Azərbaycanda olan könüllü erməni birliklərinə qoşulmaq üçün gedirdilər.

Könüllü erməni birliklərinə daxil olanların bir qismi təbliğata uyaraq gələnələr idisə, digər hissəsi isə Osmanlı ordusundan fərarilik edənlər idi. Anadoluda üsyanlar çıxarmış olanlar da bu yolla Qafqaza keçmiş, Anadoluda etdikləri cinayətlərdən sonra rus qoşunlarına daxil olurdular. Bunların əksəriyyəti Van, Muş, Bitlis, Ərzurum, Trabzon kimi müharibə olan yerlərdən qaçan ermənilər idi. Ərzurum bölgəsində olan ermənilərin təxminən dördü biri İran və Rusiya sərhəddini

keçərək rus ordusuna birləşmişdilər.⁶⁵⁹

Burada gətirilən faktlardan aydın görünür ki, *Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda fəaliyyət göstərən erməni birliklərinin tərkibi xarici ölkələrdən gətirilən ermənilərdən təşkil edilmişdir.* Bu məsələ ilə əlaqədar İ. Sakaryanın⁶⁶⁰ gətirmiş olduğu faktlar xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Müəllifin istifadə etdiyi mənbədən aydın olur ki, 26 sentyabr 1914-cü ildə Rusiyadakı erməni komitəçilərindən Samson və muşlu Sehpatın 600 erməni könüllüsü ilə Xoy qəsəbəsinə gələrək oradan Salmas qəsəbəsinə getdikləri öyrənilmişdir. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində bu ermənilərin çoxunun Van, Muş, Bitlis, Qars və Gümrü erməniləri olduqları təsdiq edilmişdir.

Bununla yanaşı Salmasdakı erməni könüllülərinin Andranikin gəlməsini gözlədikləri də məlum olmuşdur. Xarici müəlliflər də dünyanın müxtəlif yerlərində və Anadoluda olan ermənilərin rus ordusuna qoşulmaq üçün Qafqaza getdiklərini ölkələrinə bildirirdilər. Bir fransız zabiti⁶⁶¹ Anadoludakı ermənilərin sərhədləri aşaraq rus ordusuna qoşulduqlarını aşağıdakı şəkildə anlatmışdır. Rusların təşkilatlandırdığı birliklərə qoşulmaq üçün ermənilər sərhədləri aşırırlar. Fərarilər tez-tez türk dəstələrinə hücum edirlər. Ermənilər əsgərlik xidmətini rədd edirdilər. Türk birliklərində olan ermənilərin sədaqətləri də şübhəli görünür.

Dünyanın müxtəlif yerlərindən Qafqaza gələn ermənilər birliklərinin düşərgəsi vəziyyətində olan Tiflis və Eçmiadzina toplanırdılar. Burada Eçmiadzin katolikosu və Milli erməni bürosunun başqa səlahiyyətliiləri ilə qarşılanan ermənilər Tiflis və Eçmiadzində müxtəlif yerlərdə qurulan düşərgələrə yerləşdirilirdilər.

⁶⁵⁵Yenə orada

⁶⁵⁶Yenə orada

⁶⁵⁷Yenə orada

⁶⁵⁸Yenə orada

⁶⁵⁹Sakarya İhsan. Belgelerle ermeni sorunu, Genel kurmay bsm., Ankara, 1984, s. 171; Faiz Demiroğlu, Van'da ermeni mezalimi, Türk Kültürünü Araştırma enstitüsü Yayınları, Ankara, 1987, s. 57; Hüsəmettin Yıldırım, Ermeni iddiaları və gerçəkliyi, Ankara, 2000, s. 89.

⁶⁶⁰Sakarya İhsan. Belgelerle ermeni sorunu, Genel kurmay bsm., Ankara, 1984, s. 177;

⁶⁶¹Taner Timur, türklər və ermenilər, www.tarihim.tripod.com, güncel, 22.06.2004.

Könüllü erməni birliklərinin təşkil edilməsində rus zabitləri fəal iştirak edirdilər. Xüsusi ilə də rus hərbi məktəblərində oxumuş erməni əsilli zabitlər⁶⁶² bu birliklərin qurulmasında mühüm rol oynayırdılar. Osmanlı dövlətinin Peterburq səfirliyindən Daxili işlər nazirliyinə bu mövzu ilə əlaqədar olaraq bildirilirdi ki, Peterburqdan bir sıra zabitlər erməni birlikləri qurmaq üçün Qafqaza göndərilmişlər⁶⁶³. Bundan başqa erməni əsilli zabitlər yeni qurulan birliklərin təlimi ilə də yaxından məşğul idilər.

Erməni birliklərinin silahlanması və digər təminatı Rusiya ilə yanaşı erməni maliyyə təşkilatları tərəfindən həyata keçirilirdi. Bundan başqa dərzilər, dəriçilər və başqa məsləkdən olan ermənilər Rusiya tərəfindən birliklərin düşərgələrinə gətirilir, onlar da əsgərlərin ehtiyacı olan paltarları tikirdilər. Bunlardan başqa bir çox zəngin erməni tacirləri müxtəlif yollarla əldə etdikləri silah və əsgəri ləvazimatı rus gəmiləri və Balkanlar vasitəsi ilə Qafqazda olan könüllülərə göndərirdilər.

Qafqazda qurulan erməni birliklərinə komandir olaraq Tro, Heço, Keri kimi məşhur erməni dəstə başçıları gətirildilər. Erməni birliklərinin başına bu adamların gətirilmələri onunla əlaqədar idi ki, onlar müharibənin getdiyi yerləri yaxşı tanıyırdılar. Ona görə ki, bu dəstə başçıları erməni üsyanları üçün Xoy, Dilman və Salmas kimi yerlərdə təşkilatlanıb, tez-tez Türkiyəyə keçdiklərindən döyüş bölgəsini yaxşı bilirdilər. Buna görə də ruslar bu komandirlərin rəhbərlik etdikləri erməni birliklərindən *baladçı birliklər* kimi istifadə etmək fikrində idi.

Qafqazda erməni birliklərinin təşkil edilməsi onların ümumi komandanlığına Andranikin və Karakin Basdırmacıyanın gətirilməsi ilə tamamlandı. Andranik I Dünya müharibəsindən əvvəl Van və Sasunda təşkil etdiyi üsyanlarla ermənilər içərisində çox məşhurlaşmışdı. Dəstəsi ilə birlikdə İranın Xoy, Salmas və Dilman bölgələrinə yerləşib, müxtəlif

vaxtlarda Osmanlı torpaqlarına keçib üsyanlar təşkil etmişdir. Qafqazda könüllü erməni birlikləri qurulduğunda Andranik Varnada idi. Daşnaksutyun komitəsi Andranikin erməni birliklərinə komandirliyi məsələsini müzakirə etmiş və onunla əlaqədar qərar qəbul etmişdir. Bu qərardan sonra Andranik bir rus gəmisi ilə əvvəlcə Odessaya, oradan da Yalta yolu ilə Tiflisə gələrək erməni birliklərinin komandanlığını qəbul etmişdir.⁶⁶⁴

Karakin Basdırmacıyan (Armen Qaro) Osmanlı məclisində Ərzurumdan millət vəkili idi. Osmanlı dövlətinin müharibəyə girməsi ilə əlaqədar olaraq ermənilərin Osmanlı dövləti əleyhinə hərəkət etməyəcəklərinə söz vermişdi. Lakin sonradan müharibə başladıqda və müxtəlif yerlərdə erməni üsyanları meydana gəldikdə sözünün üstündə durmadı və „Daşnaksutyun” partiyasının rəhbərləri ilə görüşməyə başladı. Bu görüşlərin sonunda „Daşnaksutyun” partiyasının rəhbərləri ilə razılaşdı, Tiflisə gələrək könüllü birliklərə qatıldı.⁶⁶⁵ Daxili işlər nazirliyindən Ərzurum vilayətinə yazılan şifrəli məlumatda⁶⁶⁶ Karakin Basdırmacıyanın rusların köməyi ilə Ərzurumdan getdiyi, Rusiyaya keçərək erməni könüllüləri ilə birləşdiyinin dəqiq olduğu bildirilir.

Andranik və Basdırmacıyan Qafqazda erməni könüllülərinə rəhbərliyə başladıqdan sonra birliklərin təşkilində yeni mərhələ başlanmışdır. Könüllülər arasından əsgəri xidmətə daha çox yarayanlar seçilir və onlardan birliklər yaradılırdı. Bu birliklər 6 batalyondan ibarət idi. İlk başladığında erməni birliklərinin sayı 3082 nəfər olduğu halda əlavə qüvvələrin gəlməsi ilə 1915-ci ilin sonlarına doğru onların sayı 5000 olmuşdur.⁶⁶⁷ Bütün erməni birlikləri Kazak ordusunun komandiri gen. Nikolayevin idarəsinə verilmişdir.

⁶⁶² Toksoy N. Türk-ermeni ilişkileri(1914-1918), s. 59.

⁶⁶³ DH.SFR. (Dahiliye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı) dos. 45, vesika:166.

⁶⁶⁴ Çelebiyan, Antranik; Antranik Paşa, Peri yayınları, İstanbul 2003, s. 164.

⁶⁶⁵ Yuğlu Tekin Kurat. Doğu Anadolu'da ermeni sorunu. Tarih boyunca ermenilerin türk toplumu ilə ilişkileri sempozyumu, Atatürk Üniversitesi yayınları, Ankara 1985, s. 232.

⁶⁶⁶ DH.SFR., Dos:49, vesika: 60.

⁶⁶⁷ Çelebiyan, Antranik; Antranik Paşa, Peri yayınları, İstanbul 2003, s. 171.

I Könüllü birliyin komandanlığına Andranik gətirildi. Andranikin 1200 nəfərlik birliklə 1914-cü ilin noyabr ayında Osmanlı-İran sərhəddinə gələrək Xoy və Dilman tərəflərdə müharibəyə daxil olduğu bildirilir. II erməni birliyinin komandirliyinə Tro gətirildi. Tronun komandası altında 500 nəfər var idi. Bu birlik 24 noyabr 1914-cü ildə İqdır tərəflərə yerləşdi. Tro öldükdən sonra onun yerinə Basdırmacıyan keçmişdi. III erməni birliyinin komandanlığına Hamazasp gətirildi. 500 nəfərdən ibarət olan bu birlik 1 noyabr 1914-cü ildə Sarıqamışa doğru hərəkət etdi. IV erməni birliyinin komandanlığına Keri gətirildi. 500 nəfərdən ibarət olan bu birlik 6 noyabr 1914-cü ildə Ərzuruma doğru yönəldi. Van könüllü birliyinin komandiri Vartan idi. Vartan birliyi ilə Vana yönəldi. Sonra „Hınçaq“ komitəsinin təşəbbüsü ilə Avşaryan və Arutunyanın rəhbərliyində VI birlik də yaradılmışdı. Bu birlik 1500 nəfərdən ibarət olub Sarıqamış müharibələrində iştirak etmişdir.⁶⁶⁸ Bu birliklərdəkilərin sayı Osmanlı dövlətinin sərhədlərinə yaxınlaşdıqca osmanlı ordusundan qaçanların və İrandan gələnlərin hesabına artırdı.⁶⁶⁹

Birinci Dünya müharibəsi başladıqda erməni komitələrinin qərarına uyğun olaraq minlərlə üsyançı erməni hər cür riski gözə alaraq Osmanlı ordusunu tərk edərək ruslarla birlikdə türklərə qarşı müharibəyə qoşulmaq yolunu seçmişdilər.⁶⁷⁰ Ermənilər əvvəllər diqqət çəkməmək üçün Osmanlı ordusundan silahsız, daha sonra silahlı və nizamlı halda qaçırdılar.⁶⁷¹

Düşmən tərəfinə keçən ermənilər sadəcə Osmanlı ordusundan qaçmaqla kifayətlənmirdilər. Onlar rus ordusuna qoşulmaq üçün sərhəddi keçərək onların yanına gedirdilər. Müharibə başladıqda yalnız Sivas vilayətində erməni gəncləri dəstə təşkil etmək məqsədi ilə silahlanmış, bir hissəsi Rusiyaya

⁶⁶⁸ Fahrettin Kızıloğlu, Ermenilerin rus istilasuna alet olması ve mezalimi. Ermeniler hakkında makaleler, denemeler, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1978, s. 63.

⁶⁶⁹ Y. T. Kurat. A. k. m. S. 233.

⁶⁷⁰ „Kara Schemsi. Les Tures et la Question d'Armenie” Bayram Kodaman. Türklər, ermenilər ve Avruopa, Ankara, 1994, s. 1-2.

⁶⁷¹ Ermeni Komitelerinin Amal Ve Hareket-i İhtilaliyesi, Ankara, 1983, s. 260.

keçmiş (Qafqaza), digər hissəsi isə Türkiyədə qalaraq Rusiyanın təlimatı üzrə üsyana hazırlaşdılar.

Ermənilərin könüllü birliklərinin yanlış olaraq Rusiya ermənilərindən təşkil olunduqları iddia edilir⁶⁷². Bu, erməniləri günahsız göstərmək təşəbbüsündən başqa bir şey deyildir. Ermənilərin yaratdıqları könüllü birlikləri əsasən Anadolu ermənilərindən təşkil olunurdu. Anadoludan məqsədli olaraq Qafqaza köçürülmüş ermənilər də könüllü birliklərə zor ilə daxil edilirdilər. Böyük dövlətlərin köməyi ilə dünyanın müxtəlif yerlərindən ermənilər komitəçilərin rəhbərliyi altında Qafqaza köçürülür və onların böyük əksəriyyəti erməni birliklərinə daxil edirdilər.

Ermənilər müxtəlif cəbhələrdə məhdud miqdarda olsa da müxtəlif dövlətlər tərəfindən dünya müharibəsinə qoşulmuşdular. Müharibədə öldürmək qədər ölmək də təbiidir. Birinci dünya müharibəsində ölənlər də çox halda Türkiyədə təhcir sırasında ölənlərin siyahısına daxil edilirdi. Türklərin və azərbaycanlıların vermiş olduqları itkiləri diqqətdən kənar tutmağa çalışırdılar. Halbuki hər yerdə istər Anadoluda, istərsə də Qafqazda onlar da itkiyə məruz qalmışdılar. *Justin Makkartiyə görə 1914-1921-ci illər arasında Şərqi Anadoluda müsəlmanların itkisi 1.190.000 ölü və 900.000 köçgün, Qafqazda isə 410 min ölü və 270 min köçgün olduğu ifadə edilir.*⁶⁷³

1914-cü ildə Trabzon, Ərzurum, Bitlis və Van vilayətlərində əhalinin statistikasına görə 2,5 milyon insan yaşadığı halda 1918-ci ildə onların sayı 700.000 nəfər idi.⁶⁷⁴

Antanta dövlətləri I Dünya müharibəsinin başlanması ərəfəsində erməni amilindən istifadə etməyə çalışırdılar. Dünyaya səpələnmiş ermənilər harada olmalarına baxmayaraq könüllülər adı ilə müharibəyə cəlb edilir, müəyyən hissəsi də

⁶⁷² Taner Akçam. İnsan Hakları Ve Ermeni Sorunu- İttihat Terakkiden Kurtuluş Savaşına, Ankara 1999

⁶⁷³ Justin McCharthy, Ölüm və Sürgün, s. 374.

⁶⁷⁴ „Şark vilayetlerimiz”, İkdam, 6 Ağustos 1918, s. 1

müxtəlif yerlərdən Qafqaza göndərilirdilər. Antanta dövlətləri „Bolqarıstan və Rumıniyada olan konsulları ilə başqa məmurları Osmanlı vətəndaşı olan gənc erməni dəstələrini Varna, Sulina, Kostəncə və digər yollarla Qafqaza göndərirdilər. Rusiya hökuməti bu gənc Osmanlı vətəndaşı olan erməniləri ordusuna qəbul edir, silah və bombalarla təmin edirdi. Məlumat və proqramlar verdikdən sonra onları imperatorluğa qarşı göndərirdilər.“⁶⁷⁵

Qafqaza, o cümlədən erməni birliklərinə daxil edilmək üçün Azərbaycana gətirilən ermənilər dünya müharibəsinin sonlarında öldürülmüş elan edilmişdilər. Soyqırımını iddialarında ermənilər başqa yerlərə özlərinin köçürmüş olduqları erməniləri də qətl edilmişlər deyər təqdim etmişdilər ⁶⁷⁶. Bununla əlaqədar olaraq Maleville „Fəqət bilinən budur ki, sağ qalmış olsalar belə, müharibədə itkin düşənlər“ arasında sayılmış vəziyyətində idilər.“⁶⁷⁷ „Soyqırımı uğradılar“ qrupuna daxil edilənlər müxtəlif yerlərə – Avropaya, Rusiyaya, Qafqaza və başqa yerlərə yerləşdirildilər və ardından da „itkin olduqlarını“ dünyaya elan etdilər.

⁶⁷⁵ Genelkurmay ATASE Arşivi, nu. ½, kls. 839, dos. 1361, fih.4-2.

⁶⁷⁶ Maleville. Göstərilən əsəri. s. 34

⁶⁷⁷ Maleville. Göstərilən əsəri. s. 34

IX FƏSİL.

AZƏRBAYCAN DEMOKRATİK RESPUBLİKASI DÖVRÜNDƏ ERMƏNİ XƏYANƏTİ, AZƏRBAYCANLILARIN SOYQIRIMI VƏ NƏTİCƏLƏR

Milli ordu hissələri təşkilinin vəziyyəti

I Dünya müharibəsinin sonlarına doğru imzalanmış Ərzincan müqaviləsi bir sıra cəhətdən Transqafqazda yeni bir dövrün başlanması da hesab edilə bilər. Bunun yeni bir dövr olması onunla əlaqədardır ki, müqaviləyə əsasən atəşkəsin müəyyən edilməsi ilə yanaşı faktiki olaraq Rusiyanın Qafqazdan Türkiyəyə qarşı fəal hərbi əməliyyat aparmasına son qoyulduğu göstərilir. Bu müqavilənin nəticəsi olaraq Qafqaz cəbhəsindən rus orduları geri çəkilməyə başladı. Rus qoşunlarının geri çəkilməsi çox fərqli şəkildə həyata keçirilirdi.

Rus qoşunlarının geri çəkilməsinin spesifikasiyi ondan ibarət idi ki, bu, bir nizami geri çəkilmə deyildi. Buna səbəb bolşeviklərin orduda apardıqları təbliğat işləri idi. Birliklər Rusiyada bolşevikləri dəstəkləmək üçün ölkəyə can atırdılar. Bu səbəbdən də rus qoşunlarının istər Osmanlı dövlətinə daxil olan torpaqlardan, istərsə də Qafqazdan geri çəkilmələri geri çəkməkdən çox, cəbhədən qaçma görüntüsü verirdi. Əsgərlər çox halda komandirlərinin tələblərini belə yerinə yetirmirdilər. Bu vəziyyətdən istifadə edən ermənilər isə uzun illərdən bəri davam etdirdikləri silahlanmanı daha da artırirdilər.

Hələ I Dünya müharibəsi ərəfəsində ermənilərin silahlanma və ordu təşkil etmələrinin vəziyyətinə işarə edən Yelizavetpol qubernatoru A. Kaçalov mərkəzə məktubunda Daşnaksutyun partiyasının qurduğu erməni ordu hissələri haqqında məlumat verirdi. „Daşnaksutyunun Cənubi Qafqaz tərəflərdə əsasən Türkiyədən qaçan ermənilərdən və yerli başkasənlərdən təşkil olunan, əllərindən adam öldürmək və zor tətbiq etməkdən başqa bir iş gəlməyən, partiya büdcəsindən yüksək maaş

alan (aşağı rütbəli əsgərlər ildə 300 rubl) əsgərlərdən 10.000 nəfərlik ordusu var idi.”⁶⁷⁸

15 oktyabr 1913-cü il tarixində Daşnaksutyunun Cenevrə konfransında qəbul edilmiş qərarla⁶⁷⁹ çox maraqlı fikirlər var idi. Həmin qərarla ermənilər Qafqazda müsəlmanlara qarşı mübarizə aparmaq, son nəticədə qırğınlar üçün əlverişli zəmin hazırlamağa çalışırdılar. *Cenevrə konfransının qərarına görə ermənilər „panislamçı emissarlar“ adı altında adamlarını Qafqaza göndərməli idilər. Bu emissarlar müsəlmanlar arasında Rusiyaya qarşı müqavimət formalaşdırmalı və yerli müsəlman əhalini üsyana təhrik etməli idilər. Bununla əlaqədar olaraq Rusiya hökuməti müsəlmanlara qarşı təzyiq göstərəcək və nəticədə müsəlmanlar zəifləmiş olacaqlar. Onlara görə bu metod tətbiq edilərsə ermənilər müsəlmanların güclü müqaviməti ilə qarşılaşmayacaqlar. Digər tərəfdən ermənilərə qarşı Qafqaz müsəlmanları ilə Anadolu türklərinin birlikdə fəaliyyət göstərmək təhlükəsi də aradan qalxmış olacaqdır.*

Rusiyanın Qafqaz ordusunun həmin vəziyyəti onu bölgə xalqları, xüsusən müsəlmanlar üçün çox böyük təhlükə mənbəyinə çevirmişdi. V. Stankeviç „Rusiya xalqlarının taleyi“ əsərində bu məsələyə düzgün yanaşaraq göstərir ki, dünya müharibəsinin sonlarına doğru „qəzəblənmiş və dağılmış rus ordusu cəbhədən qayıdan zaman əsasən müsəlman əhalini soyur və talayırdı (müsəlmanların məlumatına görə bu hadisələr zamanı 200 müsəlman kəndi dağıdılmışdı).“⁶⁸⁰

Qocalar o zamanla əlaqədar „qaçaqaç“ terminindən istifadə edirlər. Bu terminin ifadə etdiyi faciəni yalnız onu yaşayanlar anlaya bilər. Onu olduğu kimi təsvir etmək isə çox

⁶⁷⁸ RFDTA, fond 841, siyahı 7, iş 57, v. 39. Azərbaycan Belgelerində Erməni Sorunu (1918-1920), Ankara 2001, s.XV.

⁶⁷⁹ ADTA. Fond 524, siyahı 1, iş 58, v. 2. Azərbaycan Belgelerində Erməni Sorunu (1918-1920), Ankara 2001, s.XVII.

⁶⁸⁰ Cəmil Həsənov. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920) Bakı 1993, s. 39; Sadıqov Həsənbala, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gəncə dövrü, Bakı 1999,

çətindir. Rus-erməni qoşunlarının keçdikləri bölgələrdə daşı daş üstündə ev qalmadığından xalq evlərini yenidən tikmək məcburiyyətində olduğu üçün „qaçaqaç“ın izlərini də aradan „qaldırmışlar.“ Lakin rus qoşunlarının dağıtmış olduqları kəndlərdə torpaq qazılarkən hər yerdə yanğına aid faktlar aşkar edilir.⁶⁸¹

Transqafqaz komissarlığının rus orduları geri çəkildikdən sonra regionun müdafiəsini və təhlükəsizliyini təşkil etmək üçün orduya ciddi ehtiyacı var idi. Buna görə də rus orduları dağıldıqdan sonra komissarlığa tabe olan ordunun təşkil edilməsi qaydaları rəhbərlikdə ciddi müzakirələrin meydana çıxmasına səbəb olmuşdu. Komissarlıq üçün ilk dövrlərdə ordu xarici düşməne qarşı mübarizədən əvvəl cəbhədən geri döən rus əsgərlərinin ermənilərin təhriki ilə yerli xalqı, əsasən müsəlman kəndlərini talan etmələrinin qarşısını almaq üçün lazım idi. 1917-ci ilin sonu 1918-ci ilin əvvəllərində bir sıra mübahisəli hadisələr də meydana gəlmişdi.

Bu məsələ tarixi ədəbiyyatda 1918-ci ilin yanvarında Şamxor hadisələri adlanmaqla, çox halda Şaumyana istinad edilərək əsassız olaraq Müsavat partiyasının əks-inqilabi fəaliyyəti kimi dəyərləndirilir. Məsələyə nə üçün bu qədər əhəmiyyət verilmişdi? Şaumyan Anadoludan, I Dünya müharibəsi cəbhələrindən qayıdan rus qoşunlarının Bakıya gəlməsini istəyirdi. Onların Bakıya gəlmələri Şaumyan tərəfdarlarının silahla təmin olunmalarında çox böyük rol oynayırdı.

Cəbhədən qayıdan rus qoşunlarının Bakıya çata bilmələri orada bolşeviklərin imkanlarının artması mənasında dəyərləndirilir. Onlar Bakıya çatmış olsaydılar silahlarını bolşeviklərə verər, erməni əsilli birliklər tamamilə, rusların da bir hissəsi Şaumyanla birlikdə Bakıda qala bilərdilər. Bu da təbii olaraq Bakı bolşeviklərinin Transqafqaz komissarlığına qarşı mübarizəsinə köməklik göstərə bilərdi. *Buna görə də komissarlıq*

⁶⁸¹ Ətraflı bax. İsmayıl Musayev. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər) Bakı 1996, s.38-39, 188-189.

cəbhədən qayıdan, müsəlmanlara qarşı talanlar törədən, Bakıya getməsi nəzərdə tutulan rus əsgərlərinin tərk-silah edilməsi haqqında düzgün qərar çıxarmışdı.

Dəmir yolu ilə geri qayıdan rus əsgərləri tərk-silah edilərdisə silahları Transqafqaz komissarlığının sərəncamında qalacaqdı. Komissarlığın həmin silahlara çox böyük ehtiyacı var idi. Bu səbəbdən də komissarlığın qüvvələri ilə cəbhədən qayıdan rus əsgərləri arasında toqquşma olmuşdu. *Rus əsgərlərini tərk-silah edən qüvvələrin içərisində gürcülər, ermənilər olduqları kimi, azərbaycanlılar da var idi. Bunu azərbaycanlıların deyil, Transqafqaz komissarlığının tədbiri kimi görmək lazımdır. Bu da təbii idi. Lakin Bakı Komissarları Soveti və onu müdafiə etməyə çalışan müəlliflər isə Şamxor hadisələrini azərbaycanlıların tədbiri olaraq təqdim etməyə çalışırdılar. Hətta Tadeuş Svyatovski belə müvafiq məlumatlara sahib olmadığından „çoxu bolşeviklərin təsiri altında olan, müharibədən yorulmuş rus əsgərləri azərbaycanlıların silah mənbəyi oldu“⁶⁸² yazırdı.*

Çünki cəbhədən qayıdan rus əsgərlərinin talançılığından əsasən azərbaycanlıların yaşadıkları yerlər müsibətlər görmüşdü. Bu zaman silahlanmada ermənilər və gürcülərin azərbaycanlılara nisbətən imkanları geniş idi. Hətta komissarlıq da alınan silahların paylanmasında ədalətsizlik edirdi. Ermənilərə və gürcülərə silahların çox hissəsini verdikləri halda müsəlmanlara silah verməmişdilər. Əvvəldən bildirdiyimiz kimi komissarlıqda hər məsələ əhalinin sayına görə müəyyən edilməli idi. Lakin həmin məsələdə də haqsızlıqlar vardı.

1918-ci ilin əvvəllərində Transqafqazda 7.687.770 nəfər əhalinin 3.306.000 nəfərini türklər (azərbaycanlılar⁶⁸³), 1.786.000 nəfərini

⁶⁸² Tadeusz Svyatxovski, Müslüman cemaatten ulusal kimliğe rus Azerbaycanı(1905-1920) Ankara 1988, s. 155.

⁶⁸³ Bu rəqəmlər Leninin istifadə etdiyi mənbələrə də uyğun gəlir. Lenin 1913-cü ildə K.Fortunatovun „Rusiyanın milli vilayətləri“ statistik külliyyatından istifadə edərək Rusiyadakı azərbaycanlıların (tatar kimi yazmışdı) sayını 3.738 milyon(2,91%), gürcülərin 1.352 milyon (1,05%), ermənilərin 1.173 milyon (1,0) olduğunu göstərmişdi. K. Фортунатов. Национальные области России. СПб 1900, стр. 4

ermənilər və 1.641.000 nəfərinin gürcü olduğu göstərilir.⁶⁸⁴

Ermənilər də Şamxor hadisələrindən istifadə edərək silah əldə etmək istəyirdilər. Rus dilində olan mənbələrdən məlum olur ki, Şamxorda cəbhədən qayıdan rus hərbi qüvvələrinə qarşı hazırlanan tərk-silah tədbirindən ermənilərin əvvəlcədən xəbəri var idi. Rus ordusunun tərk-silah edilməsinə rəhbərlik edənlərdən biri gürcü korpusunun komandiri polkovnik Axmetelov hadisələrdən sonra ifadəsində bildirirdi: „Prinsip etibarı ilə çoxları, o cümlədən Papacanov da tərk-silahın zəruriliyini təkid edirdi.“⁶⁸⁵

“Bu dəfə Tiflisdən olan səlahiyyətliyə razılığı ilə azərbaycanlılar silahların bolşeviklərin əlinə keçməsinin qarşısını almaq məqsədi ilə bir rus əsgəri birlik qatarını Tiflis-Bakı dəmiryolu xəttindəki Şamxor stansiyasında dayandırdılar.”⁶⁸⁶

Ona görə də Şamxorda rus hərbi hissələrinin tərk-silah edilməsində Yelizavetpoldan olan ermənilər xüsusi fəallıq göstərmişdilər. Rus mənbəyində göstərilir ki, Yelizavetpol ermənilərinə Tiflisdən məlumat verilmişdi ki, rus əsgərlərini tərk-silah edəcək zirehli qatarın rəisinə kömək etmək üçün 200 nəfər silahlı erməni versinlər.”⁶⁸⁷

Bu hadisələrdən Bakı bolşevikləri müsəlmanlara qarşı təbliğat vasitəsi kimi istifadə etməyi planlaşdırmışdılar. Hadisədə azərbaycanlıların rolunun şişirdilməsi onunla əlaqədar idi ki, guya rus əsgərlərinin tərk-silah edilmələri azərbaycanlıların silahlanmalarına imkan vermişdi. Bakı bolşevikləri bu amillə əlaqədar təbliğat kampaniyasından istifadə edərək mərkəzdə və ətraf yerlərdə müsəlman əhalini, azərbaycanlıları tərk-silah etməyə çalışırdılar.

⁶⁸⁴ Ə. Topçubaşov. Azərbaycan təşəkkülü, s. 116.

⁶⁸⁵ Джамиль Гасанов. Внешняя политика Азербайджанской Демократической Республики(1918-1920) В трех томах, т. 1, Москва 2010. s.60-65.; Анар İskəndərov. Azərbaycanca türk-müsəlman soyqırımını probleminin tarixşünaslığı. Bakı 2006, s.111.S. E. Сеф. Борьба за октябрь в закавказье.. В.,1932, стр. 71, 75.

⁶⁸⁶ Yəni orada, s. 86-90.

⁶⁸⁷ Yəni orada,, s. 71, 75.

Azərbaycanlıların tərksilah edilmələri ilə əlaqədar təşəbbüslər Şaumyan başda olmaqla bolşeviklərə bir sıra planları həyata keçirməyə imkan verərdi. Bu təbliğatdan istifadə edərək Bakı bolşevikləri azərbaycanlıları tərksilah etməklə onların müqavimətini qırmuş olardılar. Tərksilahın digər təbii nəticələrindən biri də silahlı əhalinin könüllü olaraq silahları təhvil verməyəcəkləri idi. Yəni, Bakı bolşeviklərinin tərksilah haqqında qərarının asanlıqla həyata keçirilməsi mümkün olmayacaqdı.

Silahlı azərbaycanlılar silahların yığılmasının onların təhlükəsizliyi üçün necə ağır nəticələrə səbəb olacağını bildirdilər. Belə ki, onlar tərksilah tədbirlərinə müqavimət göstərməyə məcbur edildilər. Bu da onların həmin fəaliyyətini Bakı Komissarları Sovetinə „əksinqilab“ kimi damğalamağa imkan verər və bolşeviklərin cəza tədbirləri tətbiq etməsini „qanunlaşdırardı“.

Müsəlmanların tərksilah edilməsi bəhanəsi altında hərəkətə keçərək onları sözün həqiqi mənasında qırğına məruz qoymaq planı da vardı. Nəticədə bundan istifadə edərək planlarının bir hissəsini həyata keçirə bildirdilər. Bununla da bolşeviklərə qarşı olan, müsavətçuları dəstəkləyən müsəlmanları zor ilə şəhərdən çıxara bilərdilər ki, bu da onlara çox lazım idi. “Birinci Dünya müharibəsi, Rusiyada baş vermiş 1917-ci il fevral və oktyabr çevrilişlərindən məharətlə istifadə edən ermənilər öz iddialarını bolşevik bayrağı altında reallaşdırmağa nail oldular.”⁶⁸⁸

Belə bir vəziyyətdə Transqafqazda ordunun milli zəmində təşkil edilməsi qərara alınmışdı. Qafqaz ordusuna gürcü, azərbaycanlı, erməni, rus, ukraynalı milli korpusları daxil olmalı idi. Rusiyanın I Dünya müharibəsində fəaliyyət göstərmiş Qafqaz cəbhəsi oktyabr inqilabından sonra faktiki olaraq dağılmış vəziyyətdə idi. Bundan başqa Qafqaz cəbhəsi

orduları içərisində bolşeviklərin təsiri də qüvvətli idi. Bu amili nəzərə alan komissarlıq 1917-ci il dekabr ayının 19-da Qafqazda olan rus ordusunun tərxis olunması haqqında əmr verdi.

Ərzincan müqaviləsinin imzalanmasından sonra cəbhədən çəkilib gedən rus hissələrinin yerini erməni hissələri tutmağa başladı. Digər tərəfdən guya Qafqazda daxili vuruşmaların „qarşısını almaq“ bəhanəsi ilə erməni milis təşkilatı da yaradılmışdı. Rus məmurları tərəfindən ermənilər yerli idarə orqanlarına təyin edildilər. Şəhər və qəsəbələrdə idarə ruslar tərəfindən tamamilə ermənilərə təhvil verilmişdi.

Həmin qərara əsasən Qafqazda olan hərbi hissələr yalnız milli korpuslar⁶⁸⁹ halında saxlanılırdı. Ermənilər bu əmrdən daha tez faydalana bildilər və Qafqaz cəbhəsi komandanlığının 26 dekabr tarixli əmrinə əsasən tərkibində 3 piyada, atlı briqada və ərazi polkları olan erməni ordu korpusu yaradıldı. Bu onunla əlaqədar idi ki, rus qoşunlarının tərkibinə daxil olan birliklər erməni korpusuna daxil edilirdi. Onlar əksər halda regionda daxili münaqişələrdə iştirak edirdilər. 17 min nəfərlik erməni hissələri azərbaycanlılara qarşı terror əməliyyatına başlamışdı.

Ermənilər ordu hissələrinin təşkil edilməsinə daha əvvəl başlamışdı. Onların milli ordu hissələri təşkil etmək imkanları böyük idi. Bu, onunla əlaqədar idi ki, erməni könüllüləri adı ilə dünya müharibəsi cəbhələrində vuruşanlar milli ordu adı altında çox qısa bir müddətdə təşkil edilə bilərdi. 1917-ci il sentyabr ayında Tiflisdə Erməni Milli Məclisi toplanmışdı. Məclisin iclaslarında milli ordu hissələrinin yaranması və idarəsi ilə əlaqədar məsələlər müzakirə edilmişdi.

Burada Daşnaksutyun partiyasının fəallarından ibarət *Erməni Milli Konqresi* təşkil edilmişdi. Milli konqresin ilk işi bir

⁶⁸⁸ Heydər Əliyev. „Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında“ Azərbaycan respublikası prezidentinin fərmanı 26 mart 1998-ci il

⁶⁸⁹ Anar İskəndərov. Azərbaycanca türk-müsəlman soyqırımını probleminin tarixşünaslığı. Bakı 2006, s.111.

erməni ordusu təşkil edərək onu general Nazarbəyevin komandanlığına vermək oldu. Erməni milli konqresi Kerenskiyə müraciət edərək, Qərb cəbhəsində olan bütün erməni könüllü əsgərlərinin Qafqaza dönməsinə icazə verməsini xahiş etdilər. Guya bunlardan bir erməni ordusu təşkil ediləcək və Qafqaz cəbhəsi onların imkanları ilə müdafiə ediləcəkdir. Əslində bu, hökumətin icazəsini almaq üçün lazım idi. Ermənilər cəbhədəki vəziyyəti əvvəlcədən bildikləri üçün ordunu təşkil etməklə, Qafqazda azərbaycanlılara divan tutmaq üçün təşkilatlandırdılar.

Milli ordu hissələrinin təşkil edilməsində azərbaycanlılar fərqli vəziyyətdə idilər. Azərbaycan liderləri hələ Müvəqqəti hökumətə müraciət edərək milli ordunun yaranmasına icazə istəmişdilər. 1917-ci ildə azərbaycanlı liderlər çar idarəsinin müsəlmanları hərbi xidmətə almadıqlarını hər imkan tapdıqda tənqid edirdilər. 1917-ci il fevral inqilabından sonra Rusiyadakı müsəlmanların liderləri hərbi təlimlər haqqında tez-tez hökumətə müraciət etməyə başladılar. Rusiyadakı müsəlmanlar onların hərbi xidmətə alınmamalarını həqiqətən də xristian qonşuları ilə müqayisədə bir zəiflik hesab edirdilər.

„Kerenski hökuməti müsəlmanların milli hərbi birliklər qurmaq haqqında olan müraciətinə cavab verməyə tələsmirdi. Buna görə də müraciətə cavab verilməsi 1917-ci ilin oktyabr ayına qədər yubadıldı. Lakin 1917-ci ilin oktyabrında Müvəqqəti hökumətin devrilməsindən sonra Qafqazda müsəlman liderlər hərbi birliklər qurmağa başladılar. Onlar da gürcü və erməni milli birlikləri kimi Milli Şuranın nəzarəti altında təşkilatlandırdılar. Erməni milli hissələri təşkil edildikdən sonra, onların azərbaycanlılara qarşı terrora başlamaları *Müsəlman Milli Fraksiyasını* fakt qarşısında qoymuş, milli ordu hissələrinin yaradılmasını zəruri etmişdi. Müsəlman milli birliklərinin əsasını Petroqraddan gətirilən Müsəlman Vəhşi diviziyasının tatar süvari birliyi təşkil edirdi. Komandanlıq general Əlağa Şıxlinskiyə verilmişdi. Zabitlər isə dağılmaqda olan rus

ordusundakı müsəlmanlar idi. 1917-ci ilin sonlarından başlayaraq Bakı hərbi məktəbində yerli-milli zabitlər hazırlanmağa başlandı.”⁶⁹⁰

Erməni terroru şəraitində Müsəlman fraksiyasının təşəbbüsü ilə Gəncədə, Bakıda, Lənkəranda və Tiflisdə müsəlman hərbiçilərinin yığınaqları keçirildi. Azərbaycanın ilk milli ordu hissələrinin yaradılması çox böyük çətinliklərlə qarşılaşırdı. Milli ordu hissələri yaratmaq üçün zabit heyəti çatışmır, silah və hərbi sursat yox dərəcəsində idi.

Azərbaycanın milli ordu hissələrinin yaranmasına Bakıda böyük təsirə sahib olan bolşeviklər mane olur, *milli ordu hissələrinin yerinə sinfi ordu hissələri*⁶⁹¹ *qurulmasına çalışırdılar ki, bu da ordu quruculuğunda çox mənfəətli rol oynayırdı. Əslində ordunun sinfi əlamətlərə görə qurulması azərbaycanlıların milli ordu hissələri qurmasına qarşı çevrilib, erməni təbliğatının həyata keçirilməsindən başqa bir şey deyildi. Beynəlmiləl ordu hissələrinin qurulması sonradan da məlum olduğu kimi Azərbaycanda milli müstəqilliyimizə qarşı mübarizənin davam etdirilməsi, erməni terrorunun həyata keçirilməsindən ötrü rahat şərait yaradılması üçün lazım idi.*

Həç təsadüfi deyil ki, cəbhədən gedən rus ordusunu əvəz edən erməni ordusu yerli türk əhalisinə qarşı bir sıra cəza tədbirləri həyata keçirdi. Vehib Paşa general Odişelidzeyə və Prejevalskiyə müraciət edərək müsəlman əhalisinə qarşı törədilən cinayətləri, hətta bəzi adamların diri-diri yandırılması barədə vəhşilikləri xatırlatdı.⁶⁹² 1918-ci ilin yanvar ayında 1500 nəfər müsəlman əhalisinin öldürülməsi türk komandanlığında ciddi narazılıq yaratmışdı.

O zaman sülh məsələsinə həsr olunmuş iclasda general

⁶⁹⁰ Tadeuş Svyatovskiy, s. 155.

⁶⁹¹ Tadeuş Svyatovskiy də bu məsələyə toxunmuşdur. “Bakı Soveti isə hərbi birliklərin etnik deyil, siniflərə əsaslanaraq təşkil edilməsini və etibarlı fəhlələr arasından seçilmələrinin lazım olduğunu bildirirdilər.” Tadeuş Svyatovskiy, s. 645.

⁶⁹² Ş. S. Aydemir. Enver Paşa. İstanbul 1978, s. 333; Sadıqov Həsənbala, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gəncə dövrü, Bakı 1999

Odişelidze ermənilərin törətmiş olduqları vəhşilikləri etiraf etmişdi. İclasda iştirak edən M.Y.Cəfərov general Lebedinskidən müsəlmanların vəhşicəsinə öldürülməsinin və evlərinin yandırılmasının günahkarları haqqında nə tədbir gördüyünü soruşduqda o, bu hadisələrin erməni əsgərləri tərəfindən törədildiyini bildirmişdi. *Lakin Transqafqaz komandanlığı ermənilərin qırğınlarının qarşısını almaq üçün elə bir əsaslı tədbir görə bilmirdi. Bu, əslində onunla əlaqədar idi ki, komissarlığın sərəncamında olan əsgəri birliklər ermənilərdən ibarət olduğu üçün onlara qarşı elə bir əsaslı tədbir görülməsi də imkansız idi.*

Bu zaman ermənilərə „dur“ deyəcək elə bir qüvvə yox idi. Bu, Türk ordu komandanlığının diqqətindən yayınmamışdı. Yalnız türklər Qafqazda və onun ətrafında müsəlmanların ermənilər tərəfindən qətl edilməsinə seyrçi qalmadı və Vehib Paşa ordusuna hücum əmri verdi. Əslində bu türk ordularının Qafqaza hərəkət etməsinə zəruri edən səbəblərdən idi. Vəziyyət belə olduqda Transqafqaz komissarlığı bu məsələlərə ermənilərin törətdikləri vəhşilikləri və ona cavab olaraq türklərin əməliyyata başlamasını müzakirə etmək üçün fevral ayının 23-də açılacaq Transqafqaz seymində baxılması və müzakirə edilməsini qərara aldı. Bu barədə türk komandanlığına da məlumat verildi.

Osmanlı dövlətinin 1918-ci ildə Qafqazda meydana çıxmaqda olan siyasi gerçəkliyə münasibəti və onlarla yaxınlaşmaq tədbirləri beynəlxalq aləmdə bəzi güclərin narahatlıqlarına səbəb olurdu. Bu beynəlxalq güclərdən Rusiya, hadisələrin inkişafını çox narahatlıqla izləyirdi. Heç təsadüfi deyil ki, Rusiyanın bolşevik hökuməti Osmanlı dövlətinin Transqafqaz hökuməti ilə olan yaxınlaşmalarını və sonunda onlar arasında bir müqavilənin imzalanacağını bildikdə Tiflisə bir teleqramla göndərərək, „*Batımda alınan qərarları tanımayacağımı*“ bildirdi.⁶⁹³

Bolşevik Rusiyasında artıq menşevik Gürcüstandan ümidlərini kəsmişdilər. İndi Qafqazda ümidləri ermənilərdə idi. Bu səbəblə də daşnaklar Transqafqaz seymində olan soydaşlarının barışçı mövqelərini qəbul etmədiklərini açıq surətdə bildirir və onların barışçı siyasətlərinə açıq şəkildə etiraz edirdilər. Həmin səbəbdən də Daşnaksutyun partiyası Çenkəlini və onun gürcü tərəfdarlarını xəyanətdə günahlandırır. Bunun nəticəsi olaraq daşnaklar 26 aprel 1918-ci il tarixində Transqafqaz seyminin tərkibindən çıxmaq qərarı alacaqdı.

Osmanlı dövləti ilə barış müqaviləsinə gürcüləri azərbaycanlıların zor ilə apardıqlarını əsassız olaraq iddia edən daşnaklar, intiqam fikri ilə Uluxanlı, Yeni Bəyazid, Naxçıvanda müsəlman əhalini qətl etmək planı hazırlayırdılar.

Brest-Litovsk müqaviləsindən sonra erməni birlikləri ruslarla birlikdə 1877-78-ci illər savaşından əvvəlki rus-osmanlı sərhəddinin gerisinə çəkildikdən sonra Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda olan müsəlmanlar erməni qırğını ilə üz-üzə qalmış oldular. Ermənilər Anadolunu tərk edər-etməz Sarıqamışda işləyən 1800 türk əsirini öldürməklə faktiki olaraq qırğına başlamış oldular.

Axalkələk bölgəsində ermənilərin müsəlmanlara qarşı həyata keçirdikləri qırğın haqqında rus məmurlarından I Aksire dairəsi müfəttişi Horoşenko öz əl yazısı ilə verdiyi raportda hadisələri aşağıdakı şəkildə açıqlamışdı: „1917-ci ilin noyabr ayından etibarən 1918-ci ilin aprel ayına qədər ermənilər Axalkələk sancağında yerli və *sədaqətli müsəlman xalqına (qayda qanuna tabe olan,)* qarşı etdikləri vəhşilikləri açıqlayacağam. Yerli gürcülərin mənə anladığına və özümün şahid olduqlarıma görə, gözlərim yaşla dolu olaraq hadisələri yazmağa başlayıram: „8 nəfər Akbabalı müsəlmanı vəhşicəsinə öldürdülər. Cəsədlərini yandırdılar. 1918-ci ilin yanvar ayından ermənilər müsəlman kəndlərinə hücum etməyə başladılar. Kəndlərdə əvvəl müsəlmanları aldadıb

⁶⁹³ A. N. Kurat. Türkiye ve Rusya. 1789-1919. Ankara, 1975, s. 476

silahlarını yığdılar, sonra da kəndləri yandıraraq xarabaya çevirdilər. Əhalinin bir qismini öldürüb, bir qismini də əsir etdilər. Bir qədər sonra müsəlmanlar aclıqdan və xəstəlikdən öldülər, heç kim onların köməyinə çata bilmədi.”⁶⁹⁴

Azərbaycanda 1918-ci il mart qırğınları

„Erməni komitəçilərinin bağıra-bağıra Anadoluda həyata keçirdikləri cinayətlər və qarətlər kimi hadisələr eyni şəkildə bir qədər də daha artıq Qafqazda (Rusiyada) da baş verirdi.”⁶⁹⁵ „Can və mal təhlükəsizliyinə gəlincə, Osmanlı dövlətinin səlahiyyətinin çatdığı hər yerdə, can və mal təhlükəsizliyi Yelizavetpol (Gəncə) bölgəsindəkindən daha təhlükəsiz vəziyyətdə idi.”⁶⁹⁶

Ermənilər istər Osmanlı dövlətinə daxil olan yerlərdə, istərsə də Qafqazda, azərbaycanlılarla münasibətlərində eyni ssenari ilə hərəkət edirdilər. Onların fəaliyyət ssenarilərinin ən mühüm xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, həm qətl etmişlər, həm də müxtəlif mətbuat orqanlarında özlərinin qətlə məruz qalmaları haqqında kampaniya aparmışlar. Heç təsadüfi deyil ki, o zaman Rusiyanın Qafqazdakı məmurları da ermənilərin bu spesifik xüsusiyyətlərini başa düşmüş və mərkəzə məlumat vermişdilər.

Rus zabiti Matoyev 1918-ci il aprelin 17-də III Gürcü piyada komandanlığına müraciətlə Bursalıdan (Qars-Arpaçay) yazmışdır: „Ermənilər əmrə və intizama uymayaraq bir neçə müsəlman kəndini yandırdılar. Cinayətkarlar tapılmadı. Abbastuman və Borcamla teleqraf və telefon əlaqələri kəsildi. Bir tərəfə çıxmaq mümkün deyil. Kəndlilər bizdən kömək

⁶⁹⁴ „Axalkələkdəki Türklərə Ermenilərin yaptıkları Vəhşət ve Kırgınlar.” Ermeniler hakkında Makaleler-Derlemeler. Cilt II, s. 279-281; M. Fahrettin Kırzioğlu. Kars ili ve çevresinde Ermeni mezalimi. s. 50-51.

⁶⁹⁵ Ahmed Rüstəm bəy. Cihan harbi və türk-erməni meselesi. Bern 1918 s. 68; Sadıqov Həsənbala, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gəncə dövrü, Bakı 1999.

⁶⁹⁶ Yenə orada, s. 24

istəyir. Bizdə də kömək etməyə imkan yoxdur.”⁶⁹⁷

Bundan başqa bu mövzu ilə əlaqədar Kutaisi valisi Çuqaşvilinin teleqramında da ermənilərin təbliğati haqqında yazılmışdı. „Türklər kəsir, öldürür” deyərək şayiələr çıxır, mən sizə bəyan edirəm ki, bu doğru deyildir. Türk hökuməti və türk əsgəri sakit duranlara heç bir şey etməyir və onlara toxunmaz. Mal və mülklərini də mühafizə edərək onlara yardım edər. Əhalinin yaşayış yerlərinə gəlmələrini, sahibsiz qalmış evlərdəki əşyalarına sahib olmalarını sahibsiz qalmış evlərin zay olmağa olduğunu türk hökuməti bizə bildirir.”⁶⁹⁸

Bu teleqram doğrudan da ermənilərin bölgədə özləri etdikləri halda türklərin üzərinə atdıqları qırğınların əsl simasının açılmasına xidmət edir. Çuqaşvilinin vilayət idarəsinə və ya başqa yuxarılara göndərmiş olduğu teleqramlar Genelkurmay III. Ordu Mezalim Dosyası, 30 nömrəli arxivdədir. 1918-ci il aprel ayının sonunda göndərilmiş bu teleqram üçün yuxarıda müraciət etdiyimiz sənədlərə baxa bilərsiniz.

I Dünya müharibəsinin başlanması ərəfəsində Qafqazda əhalinin sayına görə ermənilər hər yerdə azlıq vəziyyətində idilər. Hər yerdə Azərbaycan türkləri çoxluq təşkil edirdi. XX əsrin əvvəllərində İrəvanda əhalinin 90%-indən artığı türklər olduğu halda, dünya müharibəsinin sonuna doğru nisbət (4,3%) ermənilərin xeyrinə zor ilə dəyişdirilmişdi.⁶⁹⁹

S. Şaumyan 1918-ci ilin əvvəllərində „Qafqazda millətçilik və cəbhənin boşaldılması” məqaləsində ermənilərin hazırladıkları qırğın proqramlarını ört-basdır edir, çox qəribədir ki,

⁶⁹⁷ Bu raportun əslisi III Ordu Mezalim Dosyasında, 28 nömrəlidir. Bu Kars qırğını Bakı cəmiyyəti xeyriyyətinin 36-cı Qafqaz komandanlığına göndərdiyi məktuba da əlavə edilmişdi. İslam əhalinin düşmənləri..., a. g. Eserler. s. 64; Dokuments. ..., s. 63-64. Azmi Süslü. Ruslara görə ermənilərin Türklərə yaptıkları mezalim. Ankara 1987.

⁶⁹⁸ İslam əhalinin düşmənləri..., a. g. Eserler. s. 64; Dokuments. ..., s. 63-64. Azmi Süslü. Ruslara görə ermənilərin türklərə yaptıkları mezalim. Ankara 1987.

⁶⁹⁹ Abdulhalik Çay. Ermenilərin Bakıda yaptığı 31 mart 1918 katliamı. Tarih boyunca Türklərin Ermeni toplumu ilə ilişkileri (8-12 ekim 1984) Atatürk Üniversitesi rektörlüğü yayınları:628 Erzurum, 1984, s. 243.

„millətçiliyi lənətləyirdi.“⁷⁰⁰ Mart qırğınının ideoloqlarından olan Şaumyan 1918-ci il aprel ayının 13-də V. İ. Leninə yazırdı: „Bakıda mart döyüşləri (əslində qırğın oxunmalıdır) nəticəsində düşmən (*düşmən məhv edilmişdir. Düşmən azərbaycanlılar hesab edilirdi. Bu ermənilərin və bolşeviklərin birlikdə həyata keçirdikləri planlaşdırılmış tədbir olaraq bildirilirdi. Deməli, bolşeviklər və ermənilər mart və sonrakı qırğınları planlı olaraq həyata keçirirdilər-kursiv müəllifindir.*) tam məğlub edilmişdir.“⁷⁰¹

1918-ci ilin martında Bakı soveti Rusiyadan yardım almışdı. Təbii ki, bu qüvvələrdən azərbaycanlılara qarşı istifadə edilmişdi. 1918-ci ilin martında Rusiya hökuməti Bakıya bir silahlı ordu hissəsi, iki təyyarə, üç zirehli avtomobil, beş min tüfəng göndərilməsi haqqında Moskva dairəsi hərbi komendantına sərəncam vermişdir. Bunlar aprel ayının əvvəllərində Bakıya çatdırılmışdı.⁷⁰² Rusiyanın bu yardımları Jordaniyanın dili ilə ifadə etsək „Qafqazı anarxiya burulğanına salmışdı“.⁷⁰³

Çox halda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Bakı Xalq komissarları soveti arasındakı mübarizəni vətəndaş müharibəsi kimi verməyə çalışırlar. *Xalq komissarları soveti sıralarında az sayda aldadılmış azərbaycanlılar istisna edilsə Azərbaycan qüvvələrinə qarşı duranlar və qırğın edənlər dünyanın müxtəlif yerlərindən əvvəlcə dünya müharibəsi cəbhələrinə, sonra oradan Azərbaycana gətirilmiş ermənilər idi. Ermənilərin böyük əksəriyyəti o ərazinin vətəndaşları belə deyildilər. Buna görə də onlar vətəndaş müharibəsində tərəf ola bilməzlər. Tərəf olmadığından da orada vətəndaş müharibəsinin olması da imkansız idi. Bu səbəblə də AXC-ın apardığı mübarizə vətəndaş müharibəsi deyil, Bakıda hakimiyyəti işğal etmiş ermənilərə qarşı Vətən, xalqın azadlıq mübarizəsi idi.*⁷⁰⁴

Bolşeviklərin bu taktikanı seçmələrinin səbəbi ondan ibarət idi ki, ermənilərlə azərbaycanlılar arasında vuruşmanın meydana çıxması onların hər ikisinin hərbi qüvvələrinin və onları dəstəkləyən əhalinin itki verməsi ilə nəticələnməkdir. Bundan başqa bu vəziyyət Bakı bolşeviklərini mövcud vəziyyətin hakimi edəcəkdir. Bu səbəbdən də S. Şaumyan çıxışlarında tez-tez ermənilərlə azərbaycanlılar arasında şiddətli bir vuruşmanın olmasının zəruriliyini qeyd edirdi. 15 mart 1918-ci ildə „Bakı Soveti Transqafqazda vətəndaş müharibəsinin mərkəzi və qalası olacaqdır“⁷⁰⁵ deyirdi.

S. Şaumyan məqsədli olaraq mart hadisələrinin əvvəlində başlanan hadisələri vətəndaş müharibəsi adlandırır. Əslində Bakıya yerləşdirilmiş ermənilər yerli əhali deyildi. Onlar Anadoludan və Rusiyanın müxtəlif yerlərindən məqsədli olaraq Bakıya gətirilərək yerləşdirilmişdilər. Erməni hərbi birliklərinə gəldikdə isə onlar dünyanın müxtəlif yerlərindən olub, cəbhələrdən Bakıya gətirilmişdi.⁷⁰⁶

Əslində Zaqafqaziyada, o cümlədən Azərbaycanda bolşeviklərin elə bir əsaslı sosial bazası yox idi. Bu vəziyyət Zaqafqaziya dairəsində Müəssisələr Məclisinə seçkilərdə aydın şəkildə görünürdü. Zaqafqaziya dairəsində Müəssisələr Məclisinə seçkilərdə 12 partiya öz namizədini irəli sürmüşdü. Zaqafqaziya dairəsində Müəssisələr Məclisinə seçkilərdə səsverməyə 2.445.000 seçici qatılmışdı. Onlardan 622.000 nəfər gürcü mənşeviklərinə, 616.000 nəfər müsavətçılara, 560.000 nəfər daşnaklara, 170.000 nəfər eserlərə, 160.000 nəfər müsəlman sosialist blokuna (hümmətçilər və başqaları), 93.000 nəfər bolşeviklərə səs vermişdi.⁷⁰⁷ 1917-ci ilin noyabrında Zaqafqaziyada belə bir vəziyyət olmuşdur. Bu səbəbdən də hər hansı vasitə ilə olursa olsun bolşeviklər hakimiyyəti əldə saxlamağa çalışırdılar.

⁷⁰⁰ S. K. Şaumyan. Əsərləri, 2-ci cild, s. 127-130

⁷⁰¹ Yenə orada, s. 208.

⁷⁰² Azərbaycan SSR OİMDA „Bakı şəhər komendantı fondu“, § 1, qovluq 1, v. 423.

⁷⁰³ N. Jordaniq. Za dva qoda. Tiflis, 1919, s. 51-52.

⁷⁰⁴ Anar İskəndərov. Azərbaycanda türk-müsəlman soyqırımını probleminin tarixşünaslığı.

Bakı 2006

⁷⁰⁵ S. Şaumyan Əsərləri II cild, s. 188.

⁷⁰⁶ Sadıqov Həsənbala, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gəncə dövrü, Bakı 1999, s. 74-75.

⁷⁰⁷ Архив внешней политики СССР, архив Чичерина. д. 54861, 1918 г.,

“Azərbaycanlılar çox böyük miqdarda silah əldə edərkən, bu Bakı bolşeviklərinə çox təsir göstərmiş və hiddətlə qarşılanmışdı.”⁷⁰⁸ Artıq əllərində böyük miqdarda silahı olan azərbaycanlılar kənd yerlərində də nəzarəti əllərində tutmağa çalışırdılar. Bununla əlaqədar olaraq kənd yerlərində fəaliyyət ən mühüm müsəlman güc mərkəzi olan Gəncə Milli Şurası tərəfindən təşkil edilirdi. Muğan çöllərində yerli azərbaycanlıların rus köçgünlərinə qarşı münasibətindən Bakı Soveti fərqli şəkildə istifadə etməyə çalışırdı.

Bunun nəticəsində ruslar (çarizmin köçürmə siyasəti nəticəsində Muğanda yerləşdirilmiş ruslar) Bakı Sovetinin köməyini istəməyə məcbur oldular.”⁷⁰⁹ Əslində burada məsələnin qoyuluşunda yanlışlıq vardır. Bunun əsas səbəbi çar Rusiyasının Azərbaycanda kəndlərdə torpaqla təmin olunmanın həqiqi vəziyyətinə əhəmiyyət vermədən siyasi məqsədlə həyata keçirdiyi köçürmə siyasəti ilə əlaqədar idi. XX əsrin əvvəllərinə aid rəsmi mənbələrdə açıq şəkildə göstərilirdi ki, Azərbaycan quberniyaları Rusiya imperatorluğunda əhalinin torpaqla təmin olunmasının az olduğu bölgə idi. V. İ. Lenin də bu tezisi tez-tez qəbul etdiyini bildirirdi. „Köçürmə məsələsi” adlı məqaləsində o, Dövlət Duması materiallarından və senator Kuzminskinin⁷¹⁰ hesabatından istifadə edərək Zaqafqaziyada, o cümlədən Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında torpaq münasibətlərinin bir sıra mühüm cəhətlərini aydınlaşdırmışdır. V. İ. Lenin yazırdı: “Ən yeni məlumatlara görə Zaqafqaziyanın 4 quberniyasında heç xəzinə torpağı olmayan və ya bu torpaqla az təmin edilən kəndlilər təxminən 46%-dir.”⁷¹¹ Hətta S. Şaumyan da antiazərbaycanlı siyasət aparmasına baxmayaraq kəndlilərin aztorpaqlı olduqlarını mərkəzə olan məlumatla-

⁷⁰⁸Tadeuş Svyatxovskiy. a. k. e. s. 156.

⁷⁰⁹Yenə orada, s. 156.

⁷¹⁰Всенародный отчет о произведенной в 1905 году по высочайшему повелению сенатором Кузминским ревизии города Баку и бакинской губернии, 1906, стр. 440

⁷¹¹V. İ. Lenin. Əsərləri, 18-ci cild, s. 85.

rında etiraf etməyə məcbur olmuşdur. O, yazırdı: “Bir tərəfdən mülkədar əsarəti, digər tərəfdən isə torpaq azlığı Rusiyanın heç bir yerində Zaqafqaziyadakı qədər belə ağır və kəskin bir formada özünü göstərmir.”⁷¹²

Köçürmə çarizmin əlində hakim millətçilik və ucqarlar üçün müstəmləkələşdirmə aləti idi. Lakin çarizm İran və Türkiyə sərhədləri yaxınlığında özünə dayaq yaratmaq və Mərkəzi Rusiya bölgələrindən üsyançıları çıxarmaq, orada sinfi mübarizəni kütləşdirmək məqsədi ilə rusları sərhəd bölgələrinə yerləşdirmişdir. Rus köçgünləri ilə yerlilər arasında müxtəlif vaxtlarda torpaqlara sahib olmaq zəminində qarşıdurmalar meydana çıxmışdır. Bu qarşıdurmalarda çarizm hər yerdə yeni köçürülənləri dəstəkləyir, hətta onların silahlandırılmasından belə çəkinmirdi. Yerli qəza rəislərinə əmr verilmişdi: „Muğanda salınan yeni kəndlərdəki⁷¹³ kəndlilərin və o cümlədən pakrovkalıların silahla təchiz edilməsi qayğısına qalsınlar, hər 100 həyətə 10 berdanka tüfəng versinlər.”⁷¹⁴ Rus çarizmi köçürmə siyasətində “ruslaşdırma prinsipini əsas tuturdu.”⁷¹⁵

Bakı Soveti yerlilərlə rus köçgünləri arasındakı münasibətlərin tarixini bilirdi. İstənilən vaxt orada azərbaycanlılar ilə köçgünlər arasındakı qarşıdurmanı „önləmək” və ya “qarşısını almaq” üçün bu amildən istifadə edərək o yerlərə hücumə keçmək imkanı var idi. Buna görə də o yerlərdəki azərbaycanlıları nəzarəti altında saxlamaq üçün Bakı Soveti o zaman da bu amildən istifadə etmişdir.

Bakı Soveti çox halda Azərbaycanda meydana çıxan hadisələri azərbaycanlıların silah əldə etmələri ilə əlaqələndirməyə çalışırdı. *Lakin bir məsələni qəbul etmək istəməyirdilər ki, azərbaycanlıların hansı vasitə ilə olursa olsun silah əldə etmək təşəbbüsləri çarizm və Bakı Soveti – erməni ittifaqı tərəfindən*

⁷¹²S. G. Şaumyan. Seçilmiş əsərləri(rusca), 2-ci cild, M., 1958, s. 160.

⁷¹³Rusların yerləşdirildiyi kəndlərin əhalisini nəzərdə tuturdu.

⁷¹⁴V. İ. Lenin. Əsərləri, 18-ci cild, s. 88.

⁷¹⁵V. İ. Lenin. Əsərləri, 18-ci cild, s. 87.

tərk-silah edilmiş bir xalqın yaşamaq üçün zəruri mübarizəsi idi. Buna görə də azərbaycanlıların Rusiyaya və ya Bakı Sovetinə tabe olan hərbi hissələrin silahlarını almasını da onların mübarizəsinin bir forması olaraq qəbul etmək lazımdır. Azərbaycanlılar yalnız bu yolla onlara qarşı dayanmış qüvvələr arasında məqsədli olaraq pozulmuş tarazlığı təmin edə bilərdilər. Buna nail olmasaydılar məhvə məhkum olduqlarının fərqində idilər. "Martın əvvəllərində „Vəhşi“ diviziyasının əsgərləri bolşeviklərə tərəfdar olan Lənkəran qarnizonunun əsgərlərinin silahlarını ələ keçirmişdilər"⁷¹⁶ və ya "Martın əvvəllərində azərbaycanlı könüllü birliklər Şamaxıda bolşeviklərin silah-sursatını da zəbt etmişdilər."⁷¹⁷

Bakı Sovetinin azərbaycanlılara qarşı sərt tədbirlərə əl atması mövcud vəziyyətin spesifikliyi ilə əlaqədar idi. Bu zaman Rusiya bolşevikləri ilə Bakı Soveti arasında münasibətlər çox çətin dövrünü yaşamaqda idi. Bu onunla əlaqədar idi ki, „eyni zamanda İmam Nəcməddin Qotsinskinin⁷¹⁸ başçılığı altında dağstanlılar bolşevikləri Petrovskidən çıxarmışdılar. Bununla da Bakının Rusiya ilə quruda olan əlaqəsini kəsmişdilər. Bu zaman müsəlmanlar və ermənilər arasında İrəvan, Ərdahan, Gəncə və Qarabağ hadisələri meydana çıxmışdır."⁷¹⁹ Bakı Soveti yalnız Xəzər dənizi vasitəsi ilə Rusiya ilə əlaqələrini davam etdirə bilərdi. Bu zaman Rusiyanın Azərbaycan neftinə çox böyük ehtiyacı var idi.

Bakı bolşeviklərinin erməni-müsəlman vuruşmalarının meydana çıxmasına əvvəldən hazır olduqları da aydın görünür. Belə ki, hadisələrin meydana çıxması ilə əlaqədar olaraq "bolşeviklər siyasətlərini dəyişdilər və ermənilərlə ittifaq içərisinə girdilər. Bolşeviklər artıq hümmətçilərə belə inan-

mırdılar. Onların fəaliyyətini yalnız qəzetçiliklə məhdudlaşdırmışdılar."⁷²⁰ Rus kadeti A. Bailov o zaman Bakıdakı vəziyyəti, xüsusən erməni-rus münasibətlərini aşağıdakı şəkildə ifadə etmişdi.

"İnqilab müddətincə ermənilər özlərini yox olmaqdan qoruya biləcək tək güc olaraq gördükləri Rusiyaya bağlı olduqlarını nümayiş etdirirdilər. Varlıqlarını davam etdirmək instinkti bolşeviklərə qarşı olmamağı tövsiyə edirdi. Onlarla ittifaqda olmaları da eyni instinktin nəticəsi idi. Ermənilər bolşevik də olsa Rusiya ilə birlikdə olacağıq, ona qarşı olan hər hansı birinin yanında olmayacağıq, – deyirdilər. Başqa bir şəkildə ifadə edəsi olsaq, bolşeviklər hələ rusdur, yəni türklərdən daha yaxşıdırlar,"⁷²¹ deyirdilər.

Burada bir neçə məsələyə yanlış bucaq altında baxıldığından ermənilərin rus çarizmi, o cümlədən Bakı Soveti ilə münasibətlərinin mənbələri düzgün göstərilməmişdir. İlk olaraq qəbul edilməlidir ki, o zaman tərk-silah edilərək yox olmaq vəziyyətində ermənilər deyil, azərbaycanlılar idi. Ermənilər digər tərəfdən Bakı Sovetinin dəstəyi ilə müdafiə vəziyyətində deyil, hücum, azərbaycanlılara qarşı qırğın tədbirləri həyata keçirməkdə idilər. Onların Rusiya ilə, o cümlədən Bakı Soveti ilə olan ittifaqları özlərini yox olmaqdan qurtarmaq üçün deyildi, Qafqazın başqa bölgələrində olduğu kimi, Azərbaycan quberniyalarını da azərbaycanlılardan, müsəlmanlardan təmizləmə tədbirini həyata keçirməyə çalışırdılar.

"Azərbaycan adı onun (Şaumyan) ağzında ironiyalı bir mənə qazanmışdı." „Şaumyan “ erməni millətçiliyindən başqa bütün millətçiliyə qarşı olub, Bakının Azərbaycanın paytaxtı olmasını xəyal hesab edirdi."⁷²²

Erməni tarixçisi Hovanisyanın Bakının azad edilməsinə münasibəti çox qəribədir. Onun fikrinə görə "Osmanlı ordusu

⁷¹⁶Tadeuş Svyatxovski. a. k. e. s.156

⁷¹⁷Tadeuş Svyatxovski. a. k. e. s.156

⁷¹⁸Anar İskəndarov. Azərbaycanca türk-müsəlman soyqırımı probleminin tarixşünaslığı. Bakı 2006, s.96-97.

⁷¹⁹yenə orada, s.156.

⁷²⁰ yenə orada, s.156-157.

⁷²¹ Архив Русской Революции, 1923, 9, стр. 191

⁷²² Tadeuş Svyatxovski. A. k. e. s.156

Bakını Azərbaycan cümhuriyyətinin paytaxtı etdi.”⁷²³ Əslində bir tarixi həqiqət inkar edilməyə çalışılmışdır ki, Bakı Osmanlı dövləti tərəfindən deyil, tarixən Azərbaycanın paytaxtı olmuşdur. Bakının ermənilərdən azad edilməsində və təmizlənməsində türk ordusunun mühüm rol oynadığı qəbul edilməlidir.

S. Şaumyan Qafqazın bolşevik təşkilatının I qurultayında milli məsələ ilə bağlı qərarında hakimiyyəti ələ aldıqdan sonra Zaqafqaziyanın 3 milli ərazi dövlət muxtariyyətinə parçalanmasını hazırlamışdı. Ona görə Zaqafqaziya aşağıdakı şəkildə üç yerə parçalanmalı idi:

1. Qərb – bura Kutaisi və Batum quberniyaları ilə birlikdə Tiflis quberniyasının bir hissəsi daxil edilməli idi.
2. Şərq – İrəvan quberniyasının tamamı, Tiflis və Yelizavetpol quberniyalarının bir hissəsi və Qars vilayəti daxil olmalı idi.
3. Bakı – Yelizavetpol quberniyasının bir hissəsi və Dağıstan vilayəti daxil olmalı idi.⁷²⁴

Şaumyanın Zaqafqaziyanın milli dövlət quruculuğu haqqında layihəsi bölgənin milli-etnik tarixini, bölgədə əhalinin yerləşməsini və quruluşunu nəzərə almırdı. Heç təsadüfi deyil ki, qurultay S. Şaumyanın hazırladığı qərardan imtina etdi. Qurultayın milli dövlət quruculuğu haqqında qərarında bölgədə əhalinin milli tərkibi əsas olaraq götürülmüşdü. O zaman dünyada yeni dövlətlərin meydana çıxmasında əhalinin milli tərkibi prinsipi əsas sayılırdı. Həmin vaxtlarda Avropa dövlətləri və Amerika Ermənistan dövləti qurmaq üçün Anadoluya və Qafqaza komissiyalar göndərmişdi. Lakin səlahiyyətli komissiyalar heç yerdə erməniləri çoxluq olaraq aşkar edə bilməmişdilər.

Bakı Xalq Komissarları Soveti Azərbaycanda, o cümlədən

⁷²³ Hovanisian, *The Allies and Armenia*, s. 146; bax. Ermeniler: Sürgün ve Göç. Ankara, 2004, s. 110.

⁷²⁴ Газ. «Кавказский рабочий», 11 и 15 октября 1917 г., С. Шаумян. Избранные произведения, Т.2, стр. 14.

Bakıda olan vəziyyətdən istifadə etməyə çalışırdı. Onlar daxili qarşıdurmaların meydana çıxmasını öz hakimiyyətlərinin davam etməsinin təminatı olaraq görürdülər. V. İ. Lenin Qafqazda olan vəziyyətlə əlaqədar olaraq S. Şaumyana xatırladırdı ki, anarxiya və mövcud münasibətlərdən istifadə edilməsi bizə bölgədə uzun müddət qalmağımıza imkan verəcəkdir. V. İ. Lenin münasibətlərin yumşaldılmasına tərəfdar idi. Lakin ona bir məsələ də məlum idi ki, S. Şaumyan mövcud münasibətlər sistemində daha sərt tədbirlərə əl ata bilərdi. Buna görə də V. İ. Lenin S. Şaumyana aşağıdakı nəsihətləri verirdi: *“İndiyə qədər imperialistlər arasında olan münasibətlərdən, mübarizələrdən və savaşlardan özümüzü qoruduq. Bu qarşıdurmalardan faydalanmağı bilmək lazımdır. Artıq diplomatiyanı öyrənməyimizə ehtiyac vardır.”*⁷²⁵ Lakin hadisələrin gedişi S. Şaumyanın spesifik diplomatiyası olduğunu aydın şəkildə göstərmişdi.

“1918-ci il qışın sonlarından etibarən, bakılı müsəlmanlar erməni hərbi birliklərinin mövcudluğu ilə əlaqədar olaraq daha çox narahat olmağa başladılar. Kənd yerlərindəkindən fərqli olaraq şəhərdə olan azərbaycanlı əsgəri birlikləri yaxşı silahlanmış erməni birlikləri ilə müqayisə edildiyində zəif görünürdü. İşin qəribəliyini ondan ibarət idi ki, cəbhəyə hərəkət etmələri lazım olduğu halda erməni birlikləri dəmiryolu xətlərinin müsəlman qrupları tərəfindən kəsildiyi üçün şəhərdə qalmışdılar. Erməni birliklərinin göndərilməsi üçün müsəlman və erməni Şuraları arasında olan danışıqlar, müsavətçilərin dəmir yolu hərəkətini nəzarət altında saxlamaq imkanına sahib olmadıqlarından nəticəsiz qalırdı.”⁷²⁶

Bu fikirlərin müəllifinin faydalandığı mənbələr erməni və ya onların tərəfdarı olan müəlliflərin tərtib etdikləri mənbələr olduğundan çox fərqli nəticələrə gəlinmişdir. Əslində martın

⁷²⁵ Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане. Документы и материалы. 1957, стр. 298.

⁷²⁶ Tadeuş Svyatohovski. A. k. e. s.157

əvvəllərində erməni milli birliklərinin Bakıda olan hissələrinin şəhəri tərk etmək fikirləri yox idi. Onların Bakıda qırğın əməliyyatını həyata keçirmələri Bakı Sovetinin mövqeyini möhkəmləndirməli, eyni zamanda yerlərdə *ermənilərin çalışdıqları ənənəvi olaraq göz dağı vermək, dəhşət və qorxulu vəziyyət yaratmaq siyasətini həyata keçirmiş olardı*. Doğrudan da hadisələrin gedişindən də aydın oldu ki, ermənilərin Bakı Soveti ilə olan ittifaq razılaşmaları da yalnız Bakı ilə kifayətlənmirdi. Bakı qırğınları bu ittifaqın başlanması mənasında qəbul edilməli, eyni zamanda ölkənin müxtəlif yerlərinə yerləşdirilmiş erməni milli birliklərinə hərəkətə başlamaları üçün göndərilən bir mesaj idi.

Bakı əhalisi hadisələrin başlanması təhlükəsi və ermənilərin silahlanmasının qüvvətli olması ilə əlaqədar olaraq şəhəri tərk etməyə başlamışdılar. Bolşeviklərin ermənilərlə olan ittifaqı erməniləri daha amansız, hücumçu etdiyini xalq aydın şəkildə görürdü. Əhalinin Bakını tərk etmələri o qədər böyük miqyas almışdır ki, hətta "şəhər əhalisinin milli tarazlığını dəyişə biləcək ölçüdə olduğu"⁷²⁷ müxtəlif müəlliflər tərəfindən qeyd edilmişdir. Ermənilərin bolşeviklərlə ittifaqda olmasını ondan görmək olar ki, bu təhlükə qarşısında məcburi olaraq müsəlmanların şəhəri tərk etmələrini görən bolşeviklər hadisələrin dayandırılması haqqında heç bir tədbir görmədilər.⁷²⁸

Bakı Soveti şəhərdə yalnız hüquqi (de-yure) deyil, faktiki hakimiyyəti əldə etməyə, sosial dayaqlarını möhkəmləndirməyə çalışırdı. Bunu təmin etmək üçün heç bir tədbirdən çəkinmək fikrində deyildi. Tarixi həqiqət bundan ibarətdir ki, Bakıda olan müsəlmanlar Bakı Sovetinin şəhərdə və şəhər xaricindəki hücumçu hərəkətlərinin fərqi idi. Bu vəziyyət azərbaycanlıların gərginliyini çox artırmışdı.

⁷²⁷Yenə orada, s. 157-158.

⁷²⁸ Попов А.П. Из истории революции Восточного Закавказья. „Пролетарская революция“, 1924, 5, стр.154.

Bakıda olan vəziyyətin gərginləşdirilməsi ilə əlaqədar tədbirləri ondan görmək olar ki, vəziyyətə tam hakim olmaq məqsədi ilə Bakı Soveti bir sıra tədbirlər hazırlamışdı. Bakı Sovetinin ən mühüm tədbirlərindən biri Azərbaycan Milli birliklərinin ya ləğv edilməsi, ya da silahlarının alınması ilə bağlı idi. Bakı Soveti bu məqsədlə 1918-ci il martın 24-də Bakı limanında Evelino gəmisinə minməkdə olan „Vəhşi“ müsəlmən birliklərinin silahlarının alınmasını əmr etdi.⁷²⁹

Azərbaycanlı liderlərdən təşkil olunan bir heyət bu hadisələrlə əlaqədar olaraq Çaparidze ilə görüşmək istədi. Lakin Bakı Sovetinin rəhbərləri hadisələrin bu mərhələdə kəsilməsini istəmirdilər. Ona görə də Bakı Sovetinə tabe olan əsgərlərin atəş açması ilə əlaqədar olaraq azərbaycanlı nümayəndələrin Çaparidze ilə razılaşdırılmış görüşləri baş tutmadı. Hər halda Çaparidze də atəşin kim və hansı tərəfdən açıldığını bilməmiş deyildi. Bu hadisədən sonra Çaparidze V. İ. Leninin məsləhətlərinə uyğun hərəkət edərək N. Nərimanova zəng edir və „Təkliflərinizi qəbul etdik. Lakin müsəlmanlar bir siyasi müharibə meydana gətirirlərsə nə edə bilirik?“ deyərək diplomatik dildə danışırdı.

Burada əsas vəzifə olan hadisələri N. Nərimanova məlumat vermək deyildi, əsas məqsəd görüşün azərbaycanlıların "günahı" üzündən pozulduğunu bildirmək idi. Bundan başqa Bakı limanında bu hadisələrin meydana çıxması Bakı Sovetinə gizli planlarını həyata keçirmək üçün lazım idi. Heç təsadüfi deyil ki, bu hadisələri S. Şaumyan "Atlı hissələrimizə olan ilk silahlı hücumu fürsət bilərək bütün cəbhədə hücumu keçdik,"⁷³⁰ deyə açıqlamış olacaqdır.

Bu hadisələrdən sonra Bakı Sovetinin əsgəri birlikləri ilə azərbaycanlı milli birliklərin vuruşmasından qaçmaq mümkün deyildi. Azərbaycanlı milli birliklərin sayı 10.000, Bakı Sove-

⁷²⁹Tadeuş Svyatoxovski. s.158-159.

⁷³⁰S. Şaumyan. Əsərləri, II, c. s. 208.

tinin silahlı əsgərlərinin sayının 6000⁷³¹ nəfər olduğu haqqında məlumat var idi. Burada mühüm olanı erməni milli birliklərinin hadisələrə münasibəti idi. O zaman Bakıda daşnakların sərəncamında 4000 nəfərdən artıq silahlı dəstənin olduğu məlum idi. Bunların hadisələrdə iştirakı və ya tərəfsizliyi çox mühüm idi. Hadisələrin meydana çıxdığı vaxtda daşnak rəhbərləri tərəfsiz olacaqlarını bildirdilər. Ermənilərin bu münasibəti azərbaycanlıların fəaliyyətini çox məhdudlaşdırdı və planlarını müəyyən etdiklərində ermənilərin tərəfsizliyini əsas götürdülər.

Lakin hadisələrin davamında ermənilərin Bakı Sovetinin qüvvələri ilə birləşəcəyi məlum olacaqdır ki, bu iki mənada dəyərləndirilməlidir. Bir tərəfdən azərbaycanlılara qarşı ermənilərin Bakı Soveti ilə gizli razılaşmış olduqları ortaya çıxmışdır⁷³². Digər tərəfdən, ermənilərin Bakı Sovetinin silahlı qüvvələri ilə birləşməsi nəticəsində qüvvələr nisbəti dəyişmişdi. Bakı Soveti ilə ermənilərin birləşmiş qüvvələri qarşısında davam gətirə bilməyən azərbaycanlı birliklərin rəhbərləri bir gündən sonra atəşkəs tələb etmişdilər.

Azərbaycanlı əsgəri birliklərin vəziyyətini bildiyindən Bakı Soveti tələblərini çox sərtləşdirmişdi. Bakı Soveti azərbaycanlı hərbi birliklərin rəhbərlərinə vermiş olduqları ultimatumda Bakı Sovetinin nüfuzunu qeyd-şərtsiz qəbul etmələrini və əmrlərinin hamısının yerinə yetirilməsini, erməni əsgəri birlikləri ilə birlikdə „Vəhşi“ birliklərin və başqa müsəlman birliklərinin geri çəkilməsini, Bakı-Tiflis və Bakı-Petrovsk dəmiryolu xətlərinin yenidən açılması tələb edilirdi.⁷³³

Bakı Sovetinin tələblərinin qəbul edilməsi vəziyyəti dəyişdirmədi. Bundan istifadə edən ermənilər hücumu keç-

⁷³¹ „Bakı Sovetinin əsgərlərinin 70%-nin ermənilərdən təşkil olunması çox mətləblərdən xəbər verir.“ Tadeuş Svytoxovski.. s. 185

⁷³² Попов А.П. Из истории революции Восточного Закавказья. „Пролетарская революция“, 1924, 5, стр. 157-159;

⁷³³ Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане. Документы и материалы. 1957, стр. 341.

dilər. Bakının müsəlmanlar yaşayan yerlərində qarət, yandırma və öldürmə hərəkətlərinə başladılar. N. Nərimanov proqnozlarının doğru olduğunu şahidi idi. O, bildirdirdi ki, bu sadəcə daşnakların fəaliyyətinin nəticəsi deyildir. Bu hadisələrin meydana çıxması Bakı Soveti rəhbərləri ilə daşnakların ittifaqının nəticəsi olduğunu bildirdirdi: „Bolşevik olan bir müsəlmana da aman verilmədi. Bolşevik olmazdan qabaq müsəlmansınız. Bu bizim üçün yetərlidir-deyənlər daşnaklar onlara dostca münasibət bəsləyənləri öldürdülər, evləri qarət etdilər. Bolşevik adı altında müsəlmanlara qarşı hər cür cinayəti işlədilər. Yalnız kişilər deyil, hamilə qadınlar belə onlardan canlarını qurtara bilmədilər.“⁷³⁴

Bakı Xalq Komissarları Sovetinin bu tədbiri azərbaycanlılar arasında ciddi etirazın meydana gəlməsinə səbəb oldu. Azərbaycanlılar „Vəhşi“ müsəlmən birliklərinin silahlarının alınmasını gələcəkdə onlara qarşı çevrilmiş olacağını bildirdilər. Bununla əlaqədar olaraq 1918-ci il martın 24-də gecə müsəlmanlar barrikadalar hazırlamağa başladılar və bununla əlaqədar olaraq sabahı gün Bakının bütün məscidlərində etiraz yığıncaqları təşkil edərək mübarizəyə başladılar.

Çox halda bu hadisələrdə S. Şaumyanın fəaliyyətinə fərqli şəkildə baxılır. Əsas fikir bundan ibarət idi ki, azərbaycanlılar Bakı Sovetinin tədbirlərinə qarşı çıxaraq müsəlman birliklərini müdafiə edərdilərsə o zaman S. Şaumyan N. Nərimanovun vasitəçiliyindən istifadə etmək fikrində idi. O hadisələr onların arzu etmədikləri istiqamətdə davam edərdisə, millətlər arasında bir qırğın ortaya çıxmağa başlardısa, „siyasi savaştan“ qaçmaq üçün barışçı bir çarə axtarmağı təklif edirdi. Bu planlarını həyata keçirmək üçün Şaumyan-Çaparidze-Korqanov taktikasının və görüşmələrinin fərqli şəkildə aydınlaşdırılmasına imkan vardır. Nərimanovun isə həmin taktikanın müəllifləri ilə birlikdə olması lazımlı gələndə onun vasitəçiliyin-

⁷³⁴ Н.Нариманов. Статьи и письма. Москва 1925, стр. 6

dən istifadə edilməsi üçün lazım idi.

Taktikanın müəllifləri Bakıda mart hadisələri ilə əlaqədar cavabdehlikdən canlarını qurtarmaq üçün fərqli şüarlar altında İnkilabi Müdafiə Komitəsi yaratmışdılar. Fəaliyyətlərinə daha çox reallıq, əhalinin bütün təbəqələrini əhatə edir görüntüsü vermək üçün Bakı Soveti bu komitəyə bolşeviklərdən başqa sol esərləri və daşnakları da dəvət etmişdilər.⁷³⁵ Xalq arasında „daldan atılan daş topuğa dəyər“ məsəli sanki bu kimi hadisələr ilə əlaqədar yaradılmışdır. Qırğınlar baş verdikdən sonra yaradılan komitənin məqsədi azərbaycanlıların son müqavimətini də qırmaq idi.

Heç təsadüfi deyil ki, Bakı Sovetinin ermənilərlə ittifaqının nəticəsi kimi ortaya çıxan bu taktikada N. Nərimanova da xüsusi yer ayrılmışdı. Onun inamından faydalanan Bakı Soveti rəhbərləri ona „Hümmət“ partiyasının şöbəsini təşkil etməyi, müsəlmanları Sovet hakimiyyəti uğrunda mübarizəyə cəlb etməyi məsləhət bilirdilər.⁷³⁶ „Sovet hakimiyyəti uğrunda mübarizə dedikdə“ *tərk-silah vəziyyətində olan azərbaycanlıları müdafiə edə biləcək yeganə qüvvəni, o zamankı Bakı Soveti rəhbərlərinin terminologiyası ilə „əks-inqilabi banda“ olan „Vəhşi“ diviziya birliklərini aradan qaldırmaq nəzərdə tutulurdu. Erməni milli birliklərinin müsəlman hərbi birliklərini ləğv etmək uğrunda mübarizəsini sənədlərdən də aydın görmək olur.*

Çox maraqlıdır ki, xarici müəlliflər Bakıda 1918-ci il mart hadisələri ilə əlaqədar faktları S. Şaumyanın əsərlərindən alırlar. S. Şaumyanın əsərlərinin 1918-ci il Bakı qırğını hansı bucaq altında işıqlandırdığı da məlumdur. Lakin hadisələrin üzərindən uzun müddət keçdikdən sonra müəlliflər müqayisə üçün mənbə tapa bilmədiklərindən Şaumyanın fikirlərindən gerçəklərin sənədləşdirilməsi kimi istifadə edirlər. Bakı qırğınının meydana çıxmasına Şaumyanın yanaşması çox

qəribədir. O, hər vasitə ilə 1918-ci il mart qırğınlarını ört-basdır etməklə, azərbaycanlıların qırğına sinfi mübarizə görüntüsü verməyə çalışmışdır.

1918-ci ilin martında hadisələrin başlanmasını Şaumyan „Zaqafqaziyada Sovet hakimiyyəti uğrunda fəal silahlı mübarizə mərhələsinə daxil oldu,“⁷³⁷şəklində Leninə məlumat verirdi. „Üç gün 30, 31 mart və 1 apreldə-Bakıda amansız döyüşlər getmişdir.“⁷³⁸ 30.000-dən artıq azərbaycanlının öldürülməsi ilə nəticələnən Bakıda mart qırğını nə qədər də asanlıqla sinfi, sosialist inqilabi uğrunda mübarizə pərdəsi ilə örtülür. Qırğına qanuni xarakter verilməyə çalışılır. Əsas məqsədin daşnakların planı ilə əlaqədar olduğu gizlədilir. Lakin martda Bakıdakı hadisələrdəki tərəfləri aydınlaşdırdıqda erməni birliklərini ikinci planda göstərməyə çalışın Şaumyana görə mart döyüşlərində (qırğınları deyilməlidir) „bir tərəfdə Bakı Sovetinin təşkil etdiyi Sovet qızıl qvardiyası, Qızıl beynəlmiləl ordu, hərbi donanma və erməni milli birlikləri, digər tərəfdə rus zabitlərinin də iştirak etdiyi „vəhşi“ müsəlman diviziyası və „Müsavat“ partiyası tərəfindən rəhbərlik edilən silahlı müsəlman dəstələri“⁷³⁹dururdu.

“1918-ci ilin mart ayından etibarən əks-inqilabçı ünsürlərlə mübarizə şüarı altında Bakı Kommunası tərəfindən ümumən Bakı quberniyasını azərbaycanlılardan təmizləmək məqsədi gündən mənfur plan həyata keçirilməyə başlandı. Həmin günlərdə ermənilərin törətdikləri cinayətlər Azərbaycan xalqının yaddaşına əbədi həkk olunmuşdur. Minlərlə dinc azərbaycanlı əhali yalnız milli mənsubiyyətinə görə məhv edilmişdir. Ermənilər evlərə od vurmuş, insanları diri-diri yandırmışlar. Milli memarlıq incilərini, məktəbləri, xəstəxanaları, məscid və digər abidələri dağıtmış, Bakının böyük bir hissəsini xarabalığa çevirmişlər.”⁷⁴⁰

⁷³⁷ S.Şaumyan. Əsərləri, II, c. s. 208

⁷³⁸ Yəni orada

⁷³⁹ Yəni orada

⁷⁴⁰ Heydər Əliyev. „Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında“ Azərbaycan respublikası prezidentinin fərmanı 26 mart 1998-ci il.

⁷³⁵ „Воззвание комитета революционной обороны г. Баку и его районов“ «Известия Бакинского Совета» № 64, от 11 апреля 1918 г.

⁷³⁶ Партархив азербайджанского филиала ИМЛ, ф.303, оп.1, д.1, в. 71.

Ermənilərin hərbi hissələri milli birliklər olduğu halda, azərbaycanlıların hərbi hissələri silahlı müsəlman dəstəsi adlandırıldı. S. Şaumyan azərbaycanlıların özlərini müdafiə etdikləri dəstələri əks-inqilabi tərəf olaraq adlandırırdı. Bu ideoloji ruh Azərbaycan tarixçiləri üçün də uzun müddət tədqiqatların məcburi çərçivəsi olmuşdur. Belə ki, mart qırğınları „türk-alman imperialistlərinin fitvası ilə müsəvatçılar 1918-ci il martın 30-da Bakıda antisovet qiyam qaldırdılar“⁷⁴¹ bucağı altında qiymətləndirilmişdir. „Bunun nəticəsində müsəvatçıların təqsiri üzündən şəhərdə vətəndaş müharibəsi qızıqı. Üç gün davam etmiş şiddətli vuruşmalarda sovet qoşun hissələrinin, fəhlə drujinalarının qəhrəmancasına vuruşması sayəsində müsəvat əks-inqilabının silahlı qüvvələri, „Vəhşi diviziya“ dəstələri darmadağın edildi.“⁷⁴²

Erməni qırğınları 18 mart 1918-ci ildə Şamaxıda başlamışdır. Mənbələrdə malakanların da ermənilərlə birlikdə olduğu görünür. Ermənilər Şamaxının gözəl evlərini yandırır, qiymətli şeyləri qarət edirdilər. Şamaxıda erməni qırğını nəticəsində müsəlmanlara dəyən zərər 2 milyard rus rublu olmuşdu. Soruşdurma komissiyasının istintaqı caniləri aşkara çıxarmış və onların siyahısını Azərbaycan hökuməti Fövqəladə İstintaq komissiyasına vermişdi.⁷⁴³ Müsəlman ordusu Şamaxıya gəlib erməniləri qovmuşdu. Lakin müsəlman ordusu bölgəni tərk etdiyində ermənilər yenidən hücum edərək qarətlərini davam etdirmişdilər.

Ermənilər Qubada⁷⁴⁴ Hamazasp və onun köməkçisi Nikolayın rəhbərliyi altında „kişi, qadın və uşaq olmaq üzrə 2000 adam öldürmüşdülər. Rəsmi məlumatlara görə Hamazasp qrupu tərəfindən

müsəlman əhaliyə 2 milyon rus rublu miqdarında zərər dəymiş, 25 milyon qiymətində mal və ərzaq qarət edilmiş, 100 milyon rubl qiymətində 105 ev yandırılmışdı.⁷⁴⁵

Ermənilər azərbaycanlılara qarşı qırğınlarını çox halda müxtəlif formalarda həyata keçirirdilər. Bu məsələnin aydınlaşdırılmasında Azərbaycan hökumətinin Xarici işlər naziri M. Hacinskinin 15 iyul 1918-ci il tarixində hökumətə təqdim etdiyi raport çox əhəmiyyətlidir. Raportda ermənilərin „bolşeviklər müsəlman xalqa qarşı“ adı altında yaşlı, qadın və uşaq fərqi qoymadan qırğın törətdikləri bildirilirdi.⁷⁴⁶

Azərbaycan hökumətinin Fövqəladə İstintaq komissiyası nümayəndələrinin ermənilərin Bakıdakı qırğınları ilə əlaqədar aldıkları ifadələr bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirir. İfadələrdə ermənilərin əvvəlcədən azərbaycanlıların qırğınına hazırlaşdıqları, bir sıra hallarda rus əsgərlərinin də onlarla birlikdə olduğu göstərilirdi. Alınan ifadələrdə Bakıda 1918-ci ilin martında olan qırğının erməni təşkilatçıları haqqında da geniş məlumat verilmişdi. Bakıda müsəlmanların qırğınını təşkil edənlərin və onu yerinə yetirənlərin N. Ter-Akopov, F. Antonov, J. Melikov, M. Ter-Sarkisov, S. Melikov və başqaları olduğu sənədlərin çoxunda təsdiq edilir.

Anadoluda olduğu kimi Azərbaycanda da, konkret halda Bakıda ermənilər tərəfindən kütləvi qətlər də təşkil edilmişdir. Qətlərin izini gizlətməkdən ötrü vaxt itirməmək üçün onları quyulara doldurub üstünü torpaqlamışdılar. Bunlar şahidlərin ifadələrinin çoxunda göstərilir. İfadələrdə bir çox yerlərdə qətl edilənlərin basdırılması mümkün olmadığı onları yandırıldığı da vardır. Mart qırğınlarında və ondan sonrakı hadisələrdə insan orqanlarının kəsilməsi onların bir metodu olaraq göstərilmişdir. Yaralı insanların süngü ilə öldürülməsi də adi hal idi. Onlar müsəlmanların müqəddəs yerlərinə də əhəmiyyət verməmiş, məscidlərdə belə insanları qətlə yetirmişlər. Şahidlərin ifadələrinə görə Təzəpir məscidinin salonunda 500 nəfərin cəsədinin olduğu

⁷⁴¹ Z. İbrahimov. V. İ. Lenin və Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi. Bakı 1970, s. 230

⁷⁴² Yəne orada

⁷⁴³ Azərbaycan Belgelerinde... s.5-6; İsmayıl Musayev. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti(1917-1921-ci illər) Bakı 1996, s.38-39.

⁷⁴⁴ Anar İskəndərov. Azərbaycanda türk-müsəlman soyqırımı probleminin tarixşünaslığı. Bakı 2006, s. 65-66;

⁷⁴⁵ Yəne orada s.6-8.

⁷⁴⁶ Azərbaycan Belgelerinde... s.9.

bildirilirdi. O zaman bir sıra şəxslər tərəflər arasında barışın təşkil edilməsi ilə əlaqədar təklif etsələr də ermənilər bunlara mane olurdular. Ermənilər qırğınlarını fərqli şəkildə təqdim etməyə çalışırdılar. Ermənilər Bakıda „antibolşevik hərəkətlərin ortaya çıxmasının qarşısını almağı” məqsəd göstərərək maskalanmağa çalışırdılar. Bütün ifadələri ümumiləşdirərək Fövqəladə İstintaq komissiyası 1918-ci ilin martında 30.000 insanın qətl edildiyi qənaətinə gəlmişdir.⁷⁴⁷

29 aprel 1918-ci ildə Gümrüdə 500 araba ilə Ahalkələk bölgəsinə köçürülməkdə olan 3000 nəfərə qədər qadın, qoca, uşaq və kişi yolda öldürülmüşdü.⁷⁴⁸

1 may 1918-ci il tarixində 100 nəfərə qədər erməni süvarisi Şiştəpə, Dörkənə və kənarlarından 60 nəfər uşaq, qadın və kişini öldürdülər⁷⁴⁹. 1 may 1918-ci il tarixində Ahalkələk ətrafındakı Acaraca, Danqal, Mulanı, Murcahid, Padıqna, Havur və Kumrus kəndləri yandırılmış, camaatı da tamamilə öldürülmüşdür. Arpaçay üzərindəki Qatıqlı, İrəvanın şimal-şərqindəki Şamran və ətrafındakı kəndlərin camaatı ermənilər tərəfindən öldürülmüş, kəndlər tamamilə yandırılmışdır.

Yalnız may ayının 21-də türk ordusu Kurzah kəndini tutduğu zaman bütün ermənilər qaçmağa başladılar və əsirlərin saxlandığı binanı yandırdılar. Müsəlmanlar bu xarabalığın altında qaldılar. Cəsədlərin bir qismini də çuxurlara tullayaraq üzərinə torpaq atdılar və daha sonra neft töküüb yandırdılar. *Budur, XX əsrdə mədəni(?) ermənilərin etdikləri vəhşət, həqiqi soyqırımı.*

Ermənistanda cümhuriyyət elan olunandan sonra dünyanın müxtəlif yerlərindən erməniləri respublikanın ərazisinə köçürdülər. Bunu 1918-ci ildə yaradılan erməni komissiyasının türk komandanlığına məlumatından aydın görmək olar. Orada yazılırdı: „Bunu da bilməlisiniz ki, erməni cumhuriyyətinə

⁷⁴⁷ BCA. 930 01. 1-20-1/16, 2-25-1/9, 2-26-1/7, 3-48-1. ASPİNDƏ. 277-2-13, 277-2-25, 277-2-26. ADA, 894-4-65. Azərbaycan Belgelerinde... s. 58-64.

⁷⁴⁸ Yəne orada s. 19.

⁷⁴⁹ Yəne orada s. 19.

keçən⁷⁵⁰ İrəvan vilayətində (sancağında) indi xalqın sayı üç dəfə artmışdır.”⁷⁵¹

„Ərzaq məhsullarının olmaması, idxalatın yoxluğu və İrəvan sancağının ən məhsuldar topraqlarının Osmanlı hökumətinə keçməsi şəbəbi ilə erməni millətini qorxunc təhlükə hədələyirdi.”⁷⁵²

Azərbaycanın Ermənistandakı diplomatik nümayəndəsi M. N. Tekinski, Naxçıvana hücum ilə əlaqədar Ermənistan hökumətinə nota təqdim etmişdi.⁷⁵³ 1919-cu ilin may ayının əvvəllərində ingilis generalı Millin Naxçıvana gəlməsi ilə əlaqədar olaraq Ermənistan hökuməti Naxçıvanı Müttəfiq dövlətlərin razılığı ilə ələ keçirdiyi xəbərini yayırdı. O zaman Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi Azərbaycan hökumətinin Xarici işlər nazirinə bu haqda məlumat verirdi.⁷⁵⁴

Azərbaycanın Ermənistanda diplomatik nümayəndəsi M. Tekinski 4. 05. 1919-cu ildə 2 may 1919-cu il tarixində erməni qüvvələrinin Naxçıvana göndərildiyi haqqında məlumat verirdi. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan qüvvələrinin Ermənistanın sərhəddinə yerləşdirilməsinin lazım olduğunu əsaslandırırırdı.⁷⁵⁵

10 may 1919-cu ildə Azərbaycanın Ermənistandakı nümayəndəsi Tekinski Azərbaycan hökumətinə və Xarici işlər nazirliyinə Britaniya Silahlı qüvvələrinin komandanlığının Şərur-Naxçıvan bölgəsinə Ermənistana vermək istədiyini bildirirdi.⁷⁵⁶ M. X. Təkinski bildirirdi ki, „ingilislər Şərur-Naxçıvan rayonunu Ermənistana o şərtlə verir ki, o, Qarabağın Azərbaycana

⁷⁵⁰ Burada erməni komissiyonu Azərbaycan Demokratik cumhuriyyətinin İrəvanı ermənilərə verməsinə işarə edir. Bu məsələ haqqında ayrıca danışılacaqdır.

⁷⁵¹ Osmanlı ve Sovyet belgeleriyle Ermeni mezalimi. Ankara 1982, 89.

⁷⁵² Yəne orada

⁷⁵³ Azərbaycan Belgelerinde... s. 64; ARDA, f.970, s.1, v.23;

⁷⁵⁴ BCA. 930 01. 2-30-4; ASPİNDƏ. 277-2-57. Azərbaycan Belgelerinde... s. 64-65.

⁷⁵⁵ BCA.930 01 2-30-5. ASPİNDƏ. 277-2-57. Azərbaycan Belgelerinde... s.

65; Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti və Naxçıvan. Naxçıvan 2010. s.26-27.

⁷⁵⁶ Azərbaycan Belgelerinde... s. 65.

məxsusluğunu tanısın. Bu şeyi ermənilərdən qaynaqlanır.⁷⁵⁷

1919-cu ilin mayında ingilis generalı Devi naxçıvanlılarla görüşmüşdü. Bu görüşmədə Şərur-Naxçıvan və Ordubad bölgələrinin Ermənistanın inzibati idarəsinə verilməsi məsələsini müzakirə etmişdilər. Ermənistanın baş nazirinin Naxçıvana gəlməsinə yerli əhali etiraz etmişdi. Bu insanların tez gec Azərbaycana birləşəcəkləri haqqında Naxçıvan Milli Şurasının sədri Azərbaycan hökumətinin Xarici İşlər nazirinə məktub göndərmişdi.⁷⁵⁸

Qafqazın başqa bölgələrində də ermənilərin azərbaycanlıları planlı şəkildə qırması davam etmişdir. Borçalıda (Tiflis quberniyasında) müsəlmanların məruz qaldıqları qırğınla bağlı Tiflisdə nəşr edilən „Albayraq“ qəzetinin xüsusi nömrəsində açıq yazılmışdır. Qırğın ilə əlaqədar şahidlərin göndərdikləri kömək ərizələri⁷⁵⁹ hadisələrin aydınlaşdırılmasında çox əhəmiyyətlidir.

Müsəlmanların yaşadıkları Gümri, Axalkələk bölgələrində ermənilər bir-birinin ardınca qırğına başladılar. 100 əsgər, iki avtomat tüfəng və iki topdan ibarət olan bir erməni birliyi İrəvan bölgəsində müsəlman kəndlərini dağıtmış, qadın, uşaq və kişiləri öldürmüşdülər. 1 may 1918-ci il tarixində 100 nəfərə qədər erməni atlısı Şiştəpə, Dörkene və ətrafında 60 uşaq, qadın və kişini öldürdülər.⁷⁶⁰ “Əsrin əvvəlində əksər əhalisi azərbaycanlı olan İrəvan şəhərindən və Ermənistan SSR-in digər bölgələrindən soydaşlarımız təqiblərə məruz qalaraq kütləvi surətdə qovulur. Azərbaycanlıların hüquqları ermənilər tərəfindən kobudcasına pozulur, ana dilində təhsil almasına əngəllər törədilir, onlara qarşı repressiyalar həyata keçirilir.”⁷⁶¹

1 may 1918-ci ildə Axalkələk ətrafında Acaraça, Danqal,

Mulanı, Mircahid, Padıqna, Havur və Kumrus kəndləri yandırılmış, xalqı da tamam öldürülmüşdü. İrəvanın şimal-şərqindəki kəndlərin əhalisi də ermənilər tərəfindən öldürülmüş, kəndlər yandırılıb, dağıdılmışdı.

Bundan başqa Bakıdan 36-cı Qafqaz ordusu komandanlığına göndərilən məktubda „İrəvan vilayətindəki müsəlmanların yox edilməkdə olduqları, 30-dan artıq müsəlman kəndinin yandırıldığı və camaatının öldürüldüyü, İrəvandan gələn yaralı və xəstələrin sayının gündən-günə artdığı bildirilirdi. Bunlara sığınmağa yer göstərmək və zəruri ehtiyaclarının ödənməsinə çalışılır.”⁷⁶²

Qafqazda ermənilərin barbarlığını və amansızlığını ifadə etməyə söz tapmaq mümkün deyildi. Hətta rus məmurları belə ermənilərin qırğını ört-basdır etmələrinə baxmayaraq vəhşiliklər qarşısında etiraflarını gizlədə bilməmişdilər.

Ermənilərin bu qırğın planlarını müntəzəm həyata keçirməkdə məqsədləri o bölgələrdə çoxluq təşkil edən azərbaycanlıları azlıq durumuna salmaq, „imkanları olarsa onları tamam ilə yox etmək idi. Xüsusi ilə də erməni quldur dəstəsinin rəhbərlərindən Andranik dəstəsi ilə Naxçıvan bölgəsində heç fasilə vermədən qırğınlarını davam etdirmişdi. Ermənilərin baş komandanı Nazarbekov (Nazarbekyan) bu qırğınlara görə özünün cavab verməli olacağını bilməmiş deyildi.

Bu zaman erməni ordusunun komandanı general Nazarbekov Erməni komissiya rəhbərliyi vasitəsi ilə türk ordu komandanlığına göndərmiş olduğu məktub da Andranikin qırğınının dəhşətlərini və genişliyini aydın şəkildə göstərir. Generalın məktubuna olan əlavəsində ermənilər ilə müsəlmanlar arasındakı nifrətin səbəblərinin də açılmasına çalışılmışdı.

Bunlar məktub və ona əlavə olmaqla 2 sənəddir. Onların verilməsi hadisələrin mahiyyətinin və erməni generalının hadisələrə münasibətinin müəyyən edilməsinə imkan verir.

⁷⁵⁷ Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti və Naxçıvan. Naxçıvan 2010. s.26-27.

⁷⁵⁸ Azərbaycan Belgelerinde... s. 65-66.

⁷⁵⁹ Azərbaycan Belgelerinde... s. 19.

⁷⁶⁰ Belgeler dosyası, belge No. :31

⁷⁶¹ Heydər Əliyev. „Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında“ Azərbaycan respublikası prezidentinin fərmanı 26 mart 1998-ci il

⁷⁶² Belgeler dosyası, belge No. :29

Bunlardan birincisi „Gümrüdə müstəqil erməni komissiyasının rəhbərliyinə” ünvanlanmaqda olub 27 iyun 1918-ci il tarixinə aiddir. Orada oxuyuruq: „Aldığım məlumata görə, əmrələrimə tabe olmadığı üçün Andranik bütün əsgərləri ilə birlikdə komandanlığım altında olan ordudan uzaqlaşdırılmışdır. Andranikin ordudan uzaqlaşdırılandan sonra Naxçıvan bölgəsində bir çox qırğınlar və faciələr etdiyini türk komandanlığına bildirməyinizi xahiş edirəm.

Osmanlı komandanlığı da təbii, bilir ki, Qəmərlinin cənubunda Culfa dəmiryolu bölgəsi uzun bir zaman *müsəlman dəstələrin əlində idi*.⁷⁶³ Mən bunları dağıtmaq istədim, müvəffəq olmadım. Sakit xalqa zülm edən erməni və müsəlman dəstələrini dağıtmaq üçün mən və İrəvan hökuməti bütün çarələrə baş vururuq. Bunu türk ordu komandanı Kazım Qarabəkir Paşaya da xəbər verdim. Sərhəd bölgəsində eyni tədbirlərin onların da almalarını mən də istəyirəm.

Koblasara və İmanşalı kəndləri yanında bəlkə də yanlışlıq üzündən 25 iyun 1918-ci il tarixində yerli erməni, türk və tatar silahlıları arasında çarpışmalar olduğunu türk komandanlığına xəbər verməyinizi xahiş edirəm. Bunun kimi hadisələrin olmaması üçün nə vaxt, hansı yolla və nə qədər qüvvə ilə və hansı məqsədlə keçəcəyinizi vaxtında mənə bildirilməsinin komissiyada həll edilməsini xahiş edirəm. Haqqında danışılan hadisələrin bir daha olmayacağını hökmən bilə bilirlər.

Ordu komandanı Nazarbekov⁷⁶⁴

2-ci sənəd isə 1 iyul 1918-ci il tarixində „ələvə” olaraq „Osmanlı komissiyasının rəhbərliyinə” ünvanlanmışdır. Orada İrəvan sancağında bir çox millətin yaşaması ilə əlaqədar olaraq erməni və Osmanlı komissiyaları çarələr axtarırdı. Məlumata

görə əldə edilən sülh sağlam və davamlı olmalı, bu hadisələrin səbəbi tarixdə axtarılmalıdır.

Şamaxıda⁷⁶⁵ qırğın və qarət edən, sonra da yaxalanan ermənilərin günahkar olduqları haqqında Fövqəladə İstintaq komissiyasının 13. 06. 1919-cu il tarixli qərarında oxuyuruq: „Çuxuryurdun erməni kəndliləri din düşmənliyi səbəbi ilə müsəlmanların kökünü kəsib mallarını qəsb etmək məqsədi ilə öz aralarında razılışaraq bir neçə yüz nəfərlik silahlı qrup yaradaraq 18 mart 1919-cu il tarixində Şamaxı kəndlərində müsəlmanları qətl etməyə başlamışlar. Onların günahkar bilinərək cəzalandırılmaları haqqında qərar qəbul edilmişdir.”⁷⁶⁶ Lakin bir məsələni də unutmamaq olmasın ki, bunlar yalnız yaxalanan yerli ermənilərdir. Başqa yerlərdən gələn isə cina-yəti törətdikdən sonra bölgəni tərk etdiklərindən yaxalanmamışdılar. Bölgələrdə qarət və qətl əsasən yerlilər tərəfindən deyil, gəlmə ermənilər tərəfindən həyata keçirilmişdir.

Müsəlman əhaliyə qarşı ermənilər tərəfindən həyata keçirilən zülm, qarət və qırğınların istintaq edilməsi ilə əlaqədar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Fövqəladə İstintaq Komissiyası yaradılması haqqında 15. 07. 1918-ci il tarixində qərar qəbul etmişdi.⁷⁶⁷ 31. 08. 1918-ci il tarixində Azərbaycan hökuməti Fövqəladə İstintaq komissiyasının sədrinin və üzvlərinin müəyyən edilməsi, təyini və maaşlarının müəyyən edilməsi haqqında qərar vermişdir.⁷⁶⁸

“Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra 1918-ci ilin mart hadisələrinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Nazirlər Şurası 1918-ci il iyulun 15-də bu faciənin tədqiqi məqsədilə Fövqəladə İstintaq Komissiyasının yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Komissiya mart soyqırımını, ilkin

⁷⁶³ Bu da erməni generalın hadisələrdə tərəflərin bərabərləşdirilməsi fikrindən başqa bir şey deyildir. O zaman azərbaycanlıların özünümdəfiə dəstələri ilə erməni çetələrini (quldur dəstələri) eyniləşdirmək fikri aydın şəkildə görünür. Əslində bu fikirlər özünü sığortalamaqdır.

⁷⁶⁴ Osmanlı və Sovyet belgeleriyle Ermeni mezalimi. Ankara 1982, s. 86-87.

⁷⁶⁵ Anar İskəndərov. Azərbaycanda türk-müsəlman soyqırımını probleminin tarixşünaslığı. Bakı 2006, s.64-65.

⁷⁶⁶ Fövqəladə İstintaq komissiyasının qərarında günahkar erməni kəndlilərinin sayı 28 nəfər olaraq göstərilir. Azərbaycan Belgelerində... s. 67-68.

⁷⁶⁷ BCA. 930 01. 2-27-1. ASPİNDƏ. 277-2-27. Azərbaycan Belgelerində... s.9.

⁷⁶⁸ Yəni orada s.68.

mərhələdə Şamaxıdakı vəhşilikləri, İrəvan quberniyası ərazisində ermənilərin törətdikləri ağır cinayətləri araşdırdı. Dünya ictimaiyyətinə bu həqiqətləri çatdırmaq üçün Xarici İşlər Nazirliyi nəzdində xüsusi qurum yaradıldı.⁷⁶⁹

Erməni ordusunun Vedibasarda həyata keçirdiyi qırğınlar da onların bölgəni müsəlmanlardan təmizləmə siyasətinin tərkib hissəsi idi. Naxçıvan Müsəlman Şurası sədrinin Azərbaycan Xarici İşlər nazirinə göndərdiyi teleqramında⁷⁷⁰ bununla əlaqədar məsələlər aydınlaşdırılır. Şura sədrinin teleqramında etibarlı mənbələrə əsaslanaraq bildirilir ki, ermənilər Vedibasarda müsəlman qırğınına hələ də davam etdirirlər. Qatarların hərəkət etdiyi bölgə tərəfsiz olduğuna baxmayaraq ermənilər qatari yolda saxlatdırır, müsəlmanları qatardan salaraq əsir kimi götürürlər. Daha sonra əsassız olaraq Ermənistan hökumətinin nümayəndələri tərəfindən heç bir günahı olmadığı halda müsəlmanların liderlərinin həbs edildiyi də bildirilirdi. Şura sədri bildirirdi ki, iki xalqın sakit, qonşu olaraq yaşamaları üçün müsəlmanların həbs olunan liderləri azad edilməlidir.

Bu qırğınları davam etdirən Ermənistan hökumətinin Azərbaycan sərhəddinə qoşun topladığı da mənbələrdən aydın görünür. Bu da çox maraqlıdır ki, Ermənistan hökumətinin bu tədbirləri ingilis komandanlığının nümayəndələrinin gözləri qarşısında cərəyan edirdi. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan Xarici İşlər naziri Cəfərov Qafqazdakı Britaniya ordu komandanlığına⁷⁷¹ müraciət edərək erməni tərəfinin fəaliyyəti haqqında məlumat verirdi. Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin Qafqazdakı Britaniya ordularının komandanına olan məktubunda bildirilirdi ki, erməni hökuməti azərbaycanlıların qırğınına

davam etdirməklə yanaşı Zəngəzura 700 əsgər və çoxlu sursatla hərbi hissələri gətirir. Burada başqa bir məsələ də bölgədəki əməliyyatlara Ermənistan hökumətinin yalnız hərbi hissələri deyil, mülki əhalini də cəlb etməsidir. Azərbaycan hökuməti Qafqazdakı Britaniya ordu komandanlığına qonşularla mübahisəli məsələnin sülh şərtləri içərisində həll edilməsinə tərəfdar olduğunu bildirirdi.

Lakin mənbələrdən bu da aydın görünür ki, Azərbaycan Xarici İşlər nazirinin Qafqazdakı Britaniya komandanlığına ünvanlanmış məktubu bölgədəki hadisələrə təsir göstərmişdir. Ermənistan hökuməti fəaliyyət sahəsini genişləndirir, yeni-yeni yerlərdə qırğınlar həyata keçirirdi. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan Xarici İşlər naziri Cəfərov 12.07.1919-cu il tarixində Ermənistanın Bakıda təmsilçisinə etiraz notası⁷⁷² göndərmişdi. Etiraz notasında Azərbaycanın iki ölkə arasında olan problemləri siyasi yollarla həll edilməsinə tərəfdar olduğu bildirilir. Orada qeyd edilir ki, Ermənistan hökuməti bu fikirdə deyildir. Etiraz notasında müsəlman kəndlərinə əsgəri birliklər göndərərək qırğının davam etdirildiyi, xüsusi ilə Vedibasar və Milsdan bölgələrində qırğının dayandırılması tələb edilirdi. Həmin sənədin surəti Bakıda olan Britaniya ordu komandanına və bütün diplomatik nümayəndəliklərə də göndərilmişdir.

Yalnız Azərbaycan Xarici İşlər naziri deyil, Azərbaycanın Gürcüstandakı nümayəndəsi də Ermənistandakı hadisələrlə əlaqədar Qafqazdakı Britaniya ordularının komandanına 12.07.1919-cu il tarixində etiraz notası⁷⁷³ göndərmişdi. Orada da Ermənistan hökumətinin qırğın siyasəti haqqında, xüsusən erməni hökuməti tərəfindən İrəvan⁷⁷⁴ əyalətində yaşayan müsəlmanlara qarşı təzyiq və hücumlar edildiyi

⁷⁶⁹ Heydər Əliyev. „Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında“ Azərbaycan respublikası prezidentinin fərmanı 26 mart 1998-ci il

⁷⁷⁰ BCA.930 01. 4-64-7; ADA 970-1-54. Azərbaycan Belgələrində... s.9.

⁷⁷¹ BCA 930 01.2-28-14; ASPİNDƏ.277-2-40. 9. 07. 1919-cu il. Azərbaycan Belgələrində... s.69.

⁷⁷² BCA. 930 01. 4-64-9. ADA. 970-1-54. 12. 07. 1919-cu il. Azərbaycan Belgələrində... s.69.

⁷⁷³ Azərbaycan Belgələrində... s.70.

⁷⁷⁴ Anar İskəndərov. Azərbaycanda türk-müsəlman soyqırımını probleminin tarixşünaslığı. Bakı 2006, s.71-72.

bildirilirdi. Azərbaycanın təmsilçisinin komandanlığa məlumatının bir yerində göstərilir ki, Müttəfiq ordularına məlum olduğu halda Ermənistan hökuməti müsəlmanlara qarşı zorakılıq tətbiq edir. Ermənilərin bu fəaliyyəti müsəlman kəndlərində ağır nəticələrin meydana gəlməsinə səbəb olurdu. Etiraz notasında Britaniya ordusundan mövqeyindən istifadə edərək ermənilərin həyata keçirdikləri hücum, təzyiq və qırğınları dayandırması tələbi əsas yer tuturdu.

Ermənilər Azərbaycan respublikasına qarşı mübarizəsini müxtəlif şəkildə davam etdirirdilər. Müxtəlif bölgələrdəki ermənilər içərisində Azərbaycandan ayrılmalrı haqqında təbliğat aparırdılar. 15. 10. 1918-ci ildə Gəncə valisi F. Vəkilov Daxili İşlər Nazirliyinə göndərdiyi məlumatda „Azərbaycan ərazisi olan Yeni Bəyaziddə əyalətin Azərbaycandan ayrılması haqqında təbliğat aparıldığı haqqında məlumat verilir. ⁷⁷⁵ Ermənilər Azərbaycanın müxtəlif ərazilərinə iddia edirdilər.

Ermənilərin Bakı, Şamaxı və Göyçaydakı qırğınları haqqında Fövqəladə İstintaq Komissiyasının Ədliyyə nazirliyinə yazdığı 22 oktyabr 1918-ci il tarixli raportunda öz əksini tapmışdır. Müsəlman qırğınında iştirak etmiş ermənilər cinayətlərini gizlətmək üçün hərbi forma geyərək xalqa hücum etdikləri müəyyən edilmişdir. Mənbələrdə bolşeviklərin də ermənilərlə birlikdə olduqları aydın görünür. ⁷⁷⁶

Ənvər Paşa Şərq Orduları Qrupunun komandanına 5-6 oktyabr 1918-ci il tarixli əmrində cəbhədəki mövcud vəziyyəti təhlil edir və göstərirdi ki, ola bilər ki, yaxın vaxtlarda Osmanlı ordu birlikləri Qafqazdan çəkilmək məcburiyyətində qalsınlar. Ona məlum idi ki, ermənilər belə bir vəziyyətdə qırğın fəaliyyətini daha da qüvvətləndirəcəklər. Bununla əlaqədar olaraq Ənvər Paşa Azərbaycanda və Şimali Qafqazda hərbi hissələrin təşkil edilməsinin tamamlanmasına çox böyük əhəmiyyət

yət verirdi. Ənvər Paşanın başqa şübhələrinin də olduğu məlumdur. Osmanlı dövlətində hakimiyyət dəyişmələrinin ola biləcəyini də nəzərə alırdı. Osmanlı dövlətində hakimiyyət dəyişikliyinə baş verməsi isə Qafqazda vəziyyətin fərqli şəkildə dəyişməsinə təsir göstərəcəkdə. Osmanlı dövlətində hakimiyyət dəyişikliyindən sonra yeni hökumətin Qafqaz siyasətinin konturları da bəlli deyildi. Yeni hökumətin Qafqazı tamam boşaltması da ehtimal edilirdi. Ənvər Paşa bu ehtimala əsasən müxtəlif əmrlər verilməsini lazım bilirdi.

Ənvər Paşa Şərq Orduları Qrupunun komandiri Xəlil Paşaya göndərdiyi başqa bir əmrdə isə ermənilərin qırğın fəaliyyətləri ilə əlaqədar olaraq Qafqazın türk əsgəri birliklərindən tam təmizlənməsinin təhlükəli olacağını bildirir və tədbirlər almasını zəruri hesab edirdi. O, hətta ermənilərin azərbaycanlıları qırmasının qarşısını almaq məqsədi ilə Nuru Paşanın orada qalmasını belə mümkün hesab edirdi. Bunun üçün Nuru Paşaya bildirirdi ki, indidən onunla orada qala biləcək zabitləri və əsgərləri müəyyən etsin. ⁷⁷⁷ Ənvər Paşa bu tədbirlərlə müstəqilliyini yeni qazanmış Azərbaycana qarşı ermənilərin qırğın tədbirlərinin qarşısını almağa çalışırdı.

Bu yazışmalardan qısa bir müddət sonra Ənvər Paşanın düşündüyü kimi hökumət dəyişikliyi oldu. 14 oktyabr 1918-ci il tarixində Əhməd İzzət Paşa hökuməti quruldu. Yeni hökumət Brest-Litovski müqaviləsi ilə yenidən Türkiyəyə verilən üç vilayəti (Batum, Qars, Ərdahan) əlində saxlaya bilmək üçün bunların sərhədləri xaricində olan ərazilərin Azərbaycan və Dağıstan, hətta Batum müqaviləsi ilə əldə edilən yerlərin ⁷⁷⁸ (Ahalkələk, Gümrü, Sürməli, Naxçıvan)

⁷⁷⁵ BCA. 930 01.4-61-1. ADA. 970-1-41. Azərbaycan Belgelerinde... s. 10.

⁷⁷⁶ Azərbaycan Belgelerinde... s. 11-13.

⁷⁷⁶ Belgeler dosyası, belge No. :32

⁷⁷⁷ *Kafkas Cephesi*, c. II, s. 601-622; Ənvər Paşanın bu tələbləri ilə əlaqədar olaraq Nuru Paşa və silahdaşları kömək göstərmək məqsədi ilə 1920-ci ilin yazına qədər Azərbaycanda qalacaqlar.

⁷⁷⁸ Osmanlı hökumətinin adı keçən bölgələri boşaltmaq haqqında qərar qəbul etdiyi günlərdə Rusiyanın gecikmiş bir etirazı ilə qarşılaşdı. Rusiya Osmanlı hərbi qüvvələrinin Brest-Litovsk müqaviləsi ilə müəyyən edilmiş üç vilayətin sərhədləri xaricində fəaliyyət göstərdiyindən şikayətlərin və təzminat tələb edirdi. Rusiyanın bu tələbi Xarici İşlər

boşaldılmasına qərar verdi.⁷⁷⁹ Qəbul edilən qərar 21 oktyabr 1918-ci il tarixində IX Orduya bildirildi.⁷⁸⁰

Bununla yanaşı Osmanlı hökuməti hərbi qüvvələrin çıxarılmasına kömək göstərmək üçün Qafqaz hökumətlərinə də müraciət etdi.⁷⁸¹ Osmanlı hərbi qüvvələrinin Qafqazdan çıxarılması haqqında əmr ertəsi gün IX Ordu komandanlığı tərəfindən I Qafqaz ordusuna⁷⁸² və IX Qafqaz birliklərinə bildirildi.⁷⁸³ Əmrdə hazırlaşmaları üçün tədbirlər görmələri tələb edilirdi. Bu hazırlıq əmrində ermənilərin Qafqazda müsəlmanlara qarşı qırğın tədbirlərinin qarşısının alınmasına hazır olmaları da nəzərə alınmışdır. Əmrdə 9-cu birliyə tapşırılırdı ki, ermənilərin hər cür təcavüzünə qarşı hazır olsunlar.⁷⁸⁴ Türk komandanlığına məlum idi ki, ordunun çəkilməsi ermənilərin fəallaşmasına imkan verəcəkdir. Bu səbəbdən də tələb edilirdi ki, hərbi hissələrin çıxarılması haqqında hazırlıqlar gizli saxlanılsın və hazırlıqlarla əlaqədar məlumatlar şifrə ilə verilsin.⁷⁸⁵

22 oktyabr 1918-ci ildə geri çəkilmə əmri I Qafqaz ordu komandanlığına çatdığına Kazım Qarabəkir Paşa qərargahını yenidən Naxçıvana köçürmək üçün Təbrizdən ayrıldı.⁷⁸⁶ Lakin Kazım Qarabəkir Paşa Naxçıvana gəldiyində sürprizlə qarşılaşdı. I Qafqaz ordu komandanlığı ləğv edildi və ordunun İstanbula dönməsi əmr edildi.⁷⁸⁷

Nazirliyi tərəfindən 26 oktyabr 1918-ci ildə rəhbərliyə bildirildi. Rusiyanın tələbi 6 noyabr 1918-ci il tarixində məclisin gündəliyinə daxil edildi və təzminat verilməsinin mümkün olmadığı qərarı alındı. Bu, bir gün sonra Xarici İşlər Nazirliyinə bildirildi. BOA, BEO, 340541; BOA, MVM, 6 Teşrin-i Sani 1334 /6 Kasım 1918, 213/7.

⁷⁷⁹ *Kafkas Cephesi*, c. II, s. 622; Bıyıklıoğlu, *Hudut Politikası*, s. 21.

⁷⁸⁰ Tefrik Bıyıklıoğlu, "Mondros Mütarekesi'nde Elviye-i Selase ile ilgili Yeni Vesikalar", *Bellekten*, XXI, /84, ,1957, s. 572-573.

⁷⁸¹ BOA, BEO, 340383.

⁷⁸² ATASE, A. 5/5649, Kls. 3941, D. A. 159, F. 38-8.

⁷⁸³ ATASE, A. 6/5669, Kls. 4844, D. 293, F. 58.

⁷⁸⁴ ATASE, A. 6/5669, Kls. 4844, D. 293, F. 58.

⁷⁸⁵ ATASE, A. 6/5669, Kls. 4844, D. 293, F. 58.

⁷⁸⁶ Karabekir, *I. Kafkas Kolordusunun 334 Senesindeki Harekâtı*, s. 13.

⁷⁸⁷ ATASE, A. 6/5669, Kls. 4844, D. 293, F. 89; Aysan, *İran Cephesi*, c. III, s. 62; *Kafkas Cephesi*, c. II, s. 626.

Türk əsgəri hissələrinin Qafqazdan çıxarılmasına hazırlıqlar sırasında müzakirələr davam edərkən 31 oktyabr 1918-ci il tarixində IX ordu komandanlığı vasitəsi ilə Baş komandanlığın qəti əmri gəlmişdi. Bu əmrə görə İran və Qafqazda olan türk hərbi hissələri noyabr ayının sonuna qədər yerləşmiş olduqları əraziləri boşaltmalıydılar. Bunun üçün Qafqazda və İranda cəbhələrdəki silah, cəbbəxana və başqa əşyaların noyabr ayının sonuna qədər geri daşınmasının tamamlanması tələb edilirdi.

Erməni ordularının 2 noyabr 1918-ci ildə Göyçə gölünün şimalından Azərbaycan sərhədlərini keçmələri və müsəlmanlara qarşı zülm etmələri Azərbaycanın Xarici işlər naziri əvəzi Adilxan Ziyadxanovun Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsinə göndərdiyi teleqrafdan görünür.⁷⁸⁸

Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsinin köməkçisi F. Vəkilovun Azərbaycan hökumətinin sədri və Xarici işlər naziri F. Xoyskiyə göndərilən teleqramında ermənilərin Qarsı ələ keçirmələrinin qarşısını almaq ilə əlaqədar tədbirlər görülməsi tələb edilirdi. Teleqramdan göründüyü kimi ermənilərin Qarsı ələ keçirmələrinə türk ordusu mane olmuşdu.⁷⁸⁹

İngilislər sözdə ermənilərin ərazi iddiaları ilə əlaqədar fəaliyyətlərinə mane olmalı olduqları halda gerçəkdə onlara qarşı heç bir tədbir görmürdülər. Zəngəzur⁷⁹⁰ əyalətinin idarəçisi Kələntərov Bakıya göndərdiyi məktubunda⁷⁹¹ bu məsələyə toxunurdu. O, yazırdı ki, Gorusda ingilis nümayəndələrinin olmasına baxmayaraq ermənilər tərəfindən azərbaycanlılar yaşayan kəndlər yandırılır və dağıdılırdı. Başqa bir teleqramda da ingilislərin ermənilərin azərbaycanlılara qarşı hərəkət-

⁷⁸⁸ Azərbaycan Belgelerinde... s. 10

⁷⁸⁹ Yəni orada, s. 19.

⁷⁹⁰ Anar İskəndərov. Azərbaycanca türk-müsəlman soyqırımını probleminin tarixşünaslığı. Bakı 2006, s.78-79.

⁷⁹¹ Azərbaycan Belgelerinde... s. 19

lərinə göz yumduqları göstərilirdi. Zəngəzur əyalətinin idarəçisi Məlik Namazəliyev 10. 01. 1919-cu il tarixli teleqramında⁷⁹² göstərirdi ki, ingilis heyətinin başçısı mayor Gibbonun bölgədə olmasına baxmayaraq, Zəngəzur əyalətinin 30 müsəlman kəndi Andranikin silahlı dəstəsi tərəfindən yandırılıb, dağıdılıb.

Burada maraqlı məsələlərdən biri də bu dəstələrdə Türkiyədən gələn ermənilərin olması məsələsidir. Bu da fikrimizi təsdiq edir ki, Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda qırğınlar həyata keçirən erməni dəstələri əsasən Türkiyədən və başqa bölgələrdən gələnlərdən ibarət idi. 10. 03. 1919-cu il tarixli başqa bir sənəddə: „*Van və Sasun erməni dəstələrinin də Qarahaç, Kadılı, Yuxarı Qarabağlar, Ağasibəyli, Dahiaz və Şaqalı kəndlərindəki qadınları və qızları əsir aldıkları haqqında*” oxuyuruq.⁷⁹³

Sovet dövründə tarixçilərin ən çox pərdələməyə çalışdıqları çox mühüm məsələlərdən biri də Bakı Soveti rəhbərləri ilə erməni milli birliklərinin rəhbəri olan Andranikə münasibətidir. Bu haqda bir erməni müəllifi yazmışdır: „*Şaumyan və Çaparidzenin milli demokratik qüvvələrə Lenin yanaşması o zaman meydana çıxmış, onlar Andraniki, onun dəstəsini Bakı Kommunasının müdafiəsinə cəlb etmişdilər.*”⁷⁹⁴

Hətta Andranik Bakıya teleqram göndərərək Mərkəzi Sovet hakimiyyətinin əmri ilə hərəkət etməyə hazır olduğunu bildirmişdi.⁷⁹⁵ A. Çaparidze Bakı Sovetinin iclasında Andranikin teleqramını oxumuş, onu xalq qəhrəmanı kimi alqışlamışlar.⁷⁹⁶ Bu da ideologiyanın ölçüyəgəlməz „uğurları.” 10 minlərlə azərbaycanlının qətlinə fərman vermiş Andranik və onun dəstəsi sovet hakimiyyəti uğrunda, „əks-inqilabi qüvvələrə”

qarşı mübarizə aparmaq və Bakını qorumaq istəyirdi. Lakin son 70 ildə Andranikin Bakını kimdən qoruduğunu soruşmaq istəyən olmamışdır. Yəqin ki, cavab verə bilən də olmayacaqdı.

O zaman S. Şaumyan Andranikin teleqramını Moskvaya, V. İ. Leninə göndərmiş, onun Sovet hakimiyyətinin bayrağı altına keçməyə hazır olduğu haqqında məlumat vermişdi. Eyni zamanda Şaumyan Andranikə teleqram ilə müraciət etmiş, onunla əlaqə yaratmışdı. Şaumyan Andranikə olan müraciətində erməni milli birliklərini birləşdirməsini Sovet hakimiyyəti uğrunda mübarizə şüarı ilə gizlətməyə çalışırdı. Əslində Şaumyanın Andraniklə olan əlaqəsi erməni milli birliklərini Andranikin komandanlığı altında birləşdirmək və azərbaycanlılara qarşı qırğına razılıq verməsindən başqa bir şey deyildi.

Şaumyan və Çaparidzenin Andraniklə əlaqədar bu taktikalari partiya və hökumətin mərkəzi orqanları tərəfindən bəyənilmişdi. Heç təsadüfi deyil ki, bu məsələ ilə əlaqədar olaraq „İzvestiya”⁷⁹⁷ qəzetində məqalə yazılmış, Bakı Kommunasının Andraniklə əlaqədar siyasətini, erməni milli qüvvələrinin Bakı Kommunasını müdafiə etməsini alqışlamışdılar.

Ermənilər Qafqazın hər yerində azərbaycanlılar yaşayan ərazilərə hücum edirdilər. Vəziyyət o qədər ciddi idi ki, Azərbaycanın Xarici İşlər nazirinin köməkçisi Adilxan Ziyadxanov Paris Sülh konfransında Azərbaycan heyətinin sədri A. Topçubaşova göndərdiyi məktubda⁷⁹⁸ Qafqazda müsəlmanların yaşadığı ərazilərin statusunun qorunması üçün təcili tədbirlər görülməsini vacib hesab edirdi.

Ermənilərin qırğını nəticəsində İrəvan bölgəsindəki müsəlmanların vəziyyəti çox çətin idi. İrəvan müsəlmanları 18. 01. 1919-cu ildə Azərbaycan hökumətinə və Xarici İşlər nazirinə müraciət⁷⁹⁹ edərək İrəvan müsəlmanlarının müdafiəsi ilə əlaqədar fəal tədbirlər görmələrini istəyirdilər.

⁷⁹² Yəni orada, s. 20.

⁷⁹³ Bunlar İrəvan ətrafında olan kəndlərdir. Azərbaycan Belgelerinde... s. 28.

⁷⁹⁴ А.Н.Мнасаканян. Ленин и решение национального вопроса в СССР, Ереван 1970, стр. 171.

⁷⁹⁵ Хейфец А. Советская Россия и сопредельные страны Востока. 1918-1920. М., 1964, ы. 120; İsmayıl Musayev. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər) Bakı 1996, s.38-39.

⁷⁹⁶ Газ. «Известия» от 26 июля 1918 г.

⁷⁹⁷ Газ «Бакинский рабочий», от 20 июля 1918 г.

⁷⁹⁸ Azərbaycan Belgelerinde... s. 20.

⁷⁹⁹ Yəni orada, s. 21.

Ermənilərin quldur dəstələrinin komandirlərindən Stepan Lalayev⁸⁰⁰ çox amansızlıq nümayiş etdirmişdi. Fövqəladə İstintaq komissiyası hadisələrlə əlaqədar rus keşişi İohan Fyodroviç Boqomolovun⁸⁰¹ ifadəsini almışdır. İfadədə göstərilirdi ki, S. Lalayev məsciddə çoxlu qadın və uşağı öldürdükdən sonra onları yandırmışdı.

Naxçıvan Müsəlman Milli Şurasının Naxçıvan Şəhur İngilis valiliyinə göndərilən notasında Naxçıvan və ona birləşik yerlərin ermənilərə verilməsinə qarşı olaraq Naxçıvan, Sürməli, İrəvan, Eçmiadzin müsəlmanlarının Azərbaycana birləşmə tələbi irəli sürülürdü.⁸⁰² Azərbaycan hökumətinin Xarici İşlər Nazirliyi Transqafqazda Britaniya komandanlığının Naxçıvan, Şəhur-Dərələyəz, Sürməli və İrəvanın bir qisminin idarəsinin Ermənistanına verilməsi ilə əlaqədar etiraz notası vermişdir.⁸⁰³

Paris konfransında Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı Topçubaşovun Bakıya göndərdiyi gizli sənədlərin Batumda açılması ilə əlaqədar məsələlər ortaya çıxırdı. Ermənilərin və ya onların tərəfdarlarının bu hərəkəti ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan hökuməti tərəfindən Müttəfiq dövlətlərin ordu komandanlığına nota verilmişdir.⁸⁰⁴

Azərbaycan hökuməti daima Transqafqazda millətlərarası vuruşmaların qarşısının alınması ilə əlaqədar tədbirləri dəstəkləyirdi. Heç təsadüfi deyil ki, Azərbaycan hökuməti Transqafqazda millətlərarası vuruşmaların qarşısını almaq məqsədi ilə çağırılan Transqafqaz konqresinə 11.04. 1919-cu il tarixində göndərdiyi yazıda millətlərarası vuruşmaların qarşısının alınması ilə əlaqədar tədbirləri dəstəklədiyini bildirirdi.⁸⁰⁵

1919-cu ilin yazında türk ordusunun vəziyyətindən faydalanan erməni birlikləri Qars istiqamətində fəallaşırdılar.

1919-cu il aprel ayının əvvəllərində ermənilərin Qars əyalətini ələ keçirmələri Azərbaycan hökumətinin ciddi etirazına səbəb olmuşdu. Bu zaman Qarsda böyük miqdarda müsəlman köçgünlər yerləşmişdi. Ermənilərin Qarsla əlaqədar fəaliyyətinə etiraz edən Azərbaycan hökuməti Xarici İşlər Nazirliyi bununla əlaqədar Transqafqazda Britaniyanın silahlı qüvvələrinin komandanlığına nota vermişdir.⁸⁰⁶

Qafqazda davam edən qanlı hadisələr qonşu dövlətlərin də narahatlığına səbəb olurdu. Bu onunla əlaqədar idi ki, Qafqazın hər yerində az sayda olsa da ermənilər müsəlmanlarla qonşu olaraq yaşayırdılar. Ermənilərin müsəlmanlara qarşı qırğın siyasəti bölgənin müxtəlif yerlərinə öz təsirini göstərirdi. Bununla əlaqədar olaraq Gürcüstanın Xarici İşlər naziri Gegeçkori Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi teleqramda⁸⁰⁷ Qars və İrəvan bölgələrindəki qanlı hadisələrdən Gürcüstan hökumətinin də narahat olduğu bildirilirdi. Gegeçkoriyə görə bu vuruşmalar bütün Qafqazda qardaş qırğınının meydana çıxmasına səbəb olacaq bir müharibəyə yol açar. Vəziyyətin bölgə xalqına böyük zərər verdiyi göstərilirdi. Bununla əlaqədar olaraq hər iki ölkənin üzərinə düşən vəzifəni yerinə yetirməsinin vacib olduğunu irəli sürərək tərəflərin Gürcüstandakı yığınaqda görüşmələrini və bu problemləri həll etmələrini təklif edirdi.

Azərbaycan Demokratik Respublikası Ermənistan hökumətinin ərazi tələblərinə, qırğın və bölgəni azərbaycanlılardan təmizləmə siyasətinə baxmayaraq milli siyasətində ermənilərin də bərabər, demokratik haqlarını tanıyırdı. Azərbaycan hökumətinin milli siyasətinin nümunəsini ermənilərin azlıqda olduğu Qarabağın timsalından aydın görmək olar. Qarabağın ümumi valisinin vəkili H. Sultanovun açıqlamasında⁸⁰⁸

⁸⁰⁰ Anar İskəndərov. Azərbaycanda türk-müsəlman soyqırımı probleminin tarixşünaslığı. Bakı 2006, s. 90-91.

⁸⁰¹ Azərbaycan Belgələrində..., s. 25.

⁸⁰² Azərbaycan Belgələrində..., s. 26.

⁸⁰³ BCA. 930 01. 6-123-2; ADA. 2898-1-6. Yenə orada, s. 57.

⁸⁰⁴ Yenə orada, s. 27.

⁸⁰⁵ BCA. 930 01. 4-63-2. ADA. 970-1-50; Azərbaycan Belgələrində... s. 28.

⁸⁰⁶ Azərbaycan Belgələrində... s. 57.

⁸⁰⁷ BCA. 930 01. 4-64-13. ADA. 970-1-54. 9 avqust 1919-cu il. Azərbaycan Belgələrində... s. 70-71.

⁸⁰⁸ Azərbaycan Belgələrində... s. 71.

Azərbaycan hökumətinin ermənilərə vermiş olduğu haqlar təsbit edilmişdi.

Azərbaycan hökuməti Qarabağda yaşayan ermənilərin mədəni müstəqilliklərinin onların müqəddəs haqları olduğu düşüncəsində idi. Qanunların hər kəsə bərabər tətbiq edilməli olduğu bildirilirdi. Hərbi fəaliyyətlərin Qarabağ erməni birliyinin üzvlərinə məlumat verilərək həyata keçiriləcəyi göstərilirdi. Qarabağ xalqının qanunlara uyğun yaşadıkları müddətdə iki xalq arasında sakitlik və etibarın təmin ediləcəyi 22 avqust 1919-cu il tarixli açıqlamadan görünürdü. Azərbaycan hökumətinin zamanı qabaqlayan milli siyasətinin o dövrlə müqayisə edilməsi çox çətin idi. Ermənistan hökumətinin müsəlmanlara qarşı qırğın siyasəti də Azərbaycan hökumətini siyasətini dəyişməyə vadar edə bilməmişdi.

Müxtəlif vaxtlarda ermənilərin hücumları zəiflədiyində Azərbaycan hökumətinin müdaxiləsi nəticəsində azərbaycanlılar yaşadığı yerlərə qayıdırdılar. Lakin Azərbaycan hökuməti ilə olan razılaşmalara baxmayaraq Ermənistan hökuməti azərbaycanlıların ata-baba yurdlarına dönmələri üçün lazımı şərait yaratmırdı. Ermənistan hökumətinin bölgəni azərbaycanlılardan təmizləmə siyasətini Azərbaycanın məskunlaşma naziri Klenevskinin Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi rapordan⁸⁰⁹ aydın görmək olar. Orada göstərilir ki, ermənilərin basqınları ucubatından müsəlmanların böyük bir qismi məcburi olaraq yerlərindən köçmüşlər.

Onların köhnə yerlərinə qayıtmaları üçün Ermənistan hökuməti ilə olan razılaşmalara baxmayaraq ata-baba yurdlarına dönmə kimi yenidən ermənilərin hücumlarına məruz qalırdılar. Ermənistan hökuməti onların yerlərinə Türkiyədən gələn erməniləri yerləşdirdiklərini bildirirdi. Bununla əlaqədar olaraq geri qayıdanlar üçün yerləşməyə yer qalmamışdır. Ona görə də məcburi köçgünlərin çətin vəziyyətdə olduğu bildi-

rilirdi. Çoxu qadın və uşaq olan köçgünlər həyatlarını davam etdirmək imkanına sahib deyildilər. Təcili olaraq onların ərzaq, dərman və yaşayacaq yerlə təmin edilməsinə ehtiyac olduğu bildirilirdi.

Azərbaycan hökuməti hər dəfə olduğu kimi indi də Ermənistanla olan mübahisəli məsələnin siyasi yolla həll edilməsinə tərəfdar olduğunu bildirirdi. Azərbaycan Xarici İşlər nazirinin Ermənistan Xarici İşlər nazirinə göndərdiyi məktubda⁸¹⁰ bununla əlaqədar təkliflər var idi. Məktubla Azərbaycan hökuməti Ermənistanla mübahisəli mövzuların siyasi yolla həll edilməsi üçün Bakıda bir toplantı təşkil edilməsini təklif edirdi.

Azərbaycan hökumətinin Bakıda barış görüşməsi təşkil edilməsi ilə əlaqədar təklifi qəbul edilməmişdir. Bir qədər sonra həmin təkliflər Müttəfiq Dövlətlər Yüksək komissarının müavini polkovnik Reydən gəlmişdi. Reyin teleqramında göstərilirdi ki, bu iki xalq arasındakı hərbi qarşıdurmaların dəfələrlə aradan qaldırılması tövsiyə edilmişdir. Qeyd edilirdi ki, problemin silah vasitəsi ilə həll edilməsi mümkün deyildir. Bu fəaliyyətlərə son verilməsi təklif edilirdi. Azərbaycan və Ermənistanın baş nazirlərinin Tiflisdə, Reyin iqamətgahında 20 noyabr 1919-cu il tarixində görüşləri və problemlərin barış yolu ilə həll edilməsi təklif edilirdi⁸¹¹.

Tərəflər bu təklifə razı olmuş və noyabrın axırlarında Tiflisdə görüşmüşdülər. Bu görüş nəticəsində Azərbaycan və Ermənistan arasında 23 noyabr 1919-cu il tarixində Tiflis şəhərində bir müqavilə imzalanmışdır. Müqaviləni Azərbaycan hökuməti adından Yusifbəyov, Ermənistan hökuməti adından Xatisov, Gürcüstan Xarici İşlər naziri, Müttəfiqlərin Yüksək komissarının nümayəndəsi imza etmişlər. Müqavilənin maddələri aşağıdakılardır:

1. Azərbaycan və Ermənistan hökumətləri mövcud vuruşmaları dayandırmalı və atəşkəs haqqındakı öhdəliklərini yerinə yetirməlidirlər.

⁸⁰⁹ BCA. 930 01. 2-31-17. ASPİNDƏ. 277-2-58. 20 09.1919-cu il. Azərbaycan Belgələrində... s. 74.

⁸¹⁰ BCA. 930 01. 4-69-1. ADA.970-1-95. 27.10. 1919-cu il. Azərbaycan Belgələrində... s. 76.

⁸¹¹ Azərbaycan Belgələrində... s. 78.

2. Azərbaycan və Ermənistan hökumətləri Zəngəzura gedən yollarda rahat gediş-gəliş saxlamaq məqsədi ilə bu yolları təmir etdirməli və yenidən açmaq üçün tədbir görmək haqqında razılaşıblar.
3. Azərbaycan və Ermənistan hökumətləri sərhəd məsələsi də daxil olmaqla bütün mübahisəli məsələləri konfrans qərarlarını əsas götürən barış müqaviləsi vasitəsi ilə təmin edilməsinə tərəfdar olduqlarını qəbul edirlər. Bunun mümkün olmadığı hallarda bitərəf şəxsən, bu ABŞ ordusunun polkovniki James Rey olacaqdır. Onun hakimliyini hər iki tərəf qəbul edəcəkdə.
4. Azərbaycan və Ermənistan hökumətləri, 26 noyabr çərşənbə günü Bakıda, 4 dekabr Tiflisdə təşkil ediləcək konfranslara təcili olaraq bərabər sayda nümayəndə göndərəcəklərini qəbul edirlər. Konfranslar, tərəflərin ortaq razılaşması ilə başqa bir yerə keçirilmədikcə həmin şəhərlərdə davam edəcəkdir. Bu konfranslarda iki hökumət arasında mübahisəli və ya qarşıdurma yaradan mövzular müzakirə ediləcək. Bu problemlər razılaşma olana və ya hakim qərarı ilə həll edilməsi tam səlahiyyətli olacaqdır.
5. Anlaşmalar imzalandığı tarixindən qüvvəyə minmiş olacaqdır. Hər iki hökumətin parlamenti tərəfindən təsdiq ediləcək. Azərbaycan və Ermənistan baş nazirlərin hökumətlərinin müqaviləni qəbul edəcəklərini imzaları ilə təsdiq edəcəklər. Bu anlaşma ingiliscə və rusca olmaqla, biri Müttəfiqlərin Yüksək komissarlığının üzvünə, biri Ermənistanın baş nazirinə, biri də Azərbaycanın baş nazirinə verilmək üçün üç nüsxə olaraq imzalanmışdı.⁸¹²

Azərbaycanla olan 23 noyabr 1919-cu il tarixli müqavilə də Ermənistanı ərazi və qırğın iddialarından çəkəndirmədi. Əslində Ermənistan hökuməti bu kimi görüşləri və orada

imzalanmış müqavilələri Müttəfiq dövlətlərə özünü sülh misyonu kimi təqdim etməyə çalışırdı. Həqiqətdə isə ənənəvi siyasətindən əl çəkməmişdi. Ermənistan hökuməti 23 noyabr 1919-cu il müqaviləsini yerinə yetirmək istəmiş olsaydı ərazi iddialarına və qırğınlara son qoymalı idi. Müqavilənin imzalanmasından bir neçə gün sonra 28 noyabr 1919-cu ildə ermənilərin 1600 müsəlmanı qətl etdiklərini Türk Demokratik partiyasının üzvləri Şuşadan verdikləri məlumatda bildirirdilər.⁸¹³

Lakin bu yeganə hadisə deyildir. Hadisələrin bir-birini təqib etməsi aydın göstərirdi ki, Ermənistan hökuməti Tiflisdə imzaladığı müqavilədən irəli gələn öhdəlikləri yerinə yetirmək fikrində deyildir. 3 dekabr 1919-cu ilə aid arxiv sənədində ermənilərin Zəngəzur əyalətində qanlı qırğına yenidən başladığı görünür. Mənbələrdə Qazi Behcətin Azərbaycan parlamentinin üzvü M. S. Axundzadəyə göndərdiyi teleqramından aydın olur ki, ermənilər Zəngəzura aid bölgələrdə 900 nəfəri qətl etmiş, 400 nəfər qadın və uşağı məscidə salaraq oranı dinamitlə partlatmışlar.⁸¹⁴

Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan Xarici İşlər naziri ermənilərin 23 noyabr 1919-cu il müqaviləsini pozduqları haqqında Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsinə, Gürcüstanın Xarici İşlər nazirinə, Britaniya Yüksək komissarına, Müttəfiq Dövlətlərin yüksək komissarının köməkçisinə, Fransa və İtaliyanın hərbi missiya rəhbərlərinə teleqraf göndərmişdi.⁸¹⁵

Bu müraciətlər nəticəsiz qalmamışdır. Müttəfiq Dövlətlərin Yüksək komissarı Haskelin⁸¹⁶ Azərbaycan Xarici İşlər

⁸¹³ Azərbaycan Belgelerinde... s. 80.

⁸¹⁴ Yəne orada, s. 81

⁸¹⁵ Yəne orada, s. 81

⁸¹⁶ Əlimərdan bəy Topçubaşov "Azərbaycan Respublikası Nazirlər Şurasının cənab sədrinə" 6-10 noyabr 1919-cu il 10 sayılı məktubunda Haskelin Azərbaycan haqqında fikirlərini vermişdir: "Xalqımız sülhsevər xalqdır və qətiyyətlə ermənilərin düşməni deyil", "Əgər siyasət adamları (Hommes politiques) olmasaydı, ermənilər də sakit yaşayardılar." Bu da hakim dövlətlərin nümayəndələrinin bizə təqdim etdikləri yuxulamaq üçün balınc və ya səbr həbidir. Bu gün də davam edir, Əlimərdan bəy Topçubaşov. Paris məktubları. Bakı. Azərneşr, 1998, səh. 82-83.

⁸¹² BCA. 930 01. 4-69-2. ADA. 970-1-95. 27. 11. 1919-cu il. Azərbaycan Belgelerinde... s. 80; Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti və Naxçıvan. Naxçıvan 2010. s.26-27;

naziri Cəfərova göndərdiyi teleqramda müxtəlif məsələlərə toxunulmuşdur. Haskel bildirir ki, Azərbaycanın Ermənistanla olan iddialarını əlavələrlə onlara göndərmişdir. Burada maraqlı olan ondan ibarətdir ki, Haskel Ermənistanın yuxarıda adı çəkilən bölgələrdə nələr etdiyini bilməmiş deyildi. Lakin göndərdiyi teleqramda hadisələrdən şübhə ilə danışır. Halbuki o bölgələrdə onun nümayəndələri hadisələr haqqında ona lazım olandan artıq məlumat verirdilər. Haskel qeyd edir ki, Azərbaycan hökumətinin Ermənistanla əlaqədar „günahlandırılmalarının təsdiq edilməsi halında, bu, Ermənistanın gələcəyinə böyük bir zərbə vuracaqdır.“⁸¹⁷

Haskel üzəvari olsa da Ermənistan hökumətinə də teleqram göndərmişdi. Heç təsadüfi deyil ki, 13. 12. 1919-cu il tarixində Ermənistan Xarici İşlər naziri Xatisov Azərbaycan Xarici İşlər naziri Cəfərova teleqram göndərmişdi.⁸¹⁸ Xatisov bu hadisələrdən xəbəri yoxmuş kimi 23 noyabr 1919-cu il müqaviləsinin tələblərini yerinə yetirdiyini bildirirdi. Daha sonra əsgəri fəaliyyət göstərmədiklərini iddia edirdi. Əsgəri fəaliyyətlə əlaqədar hökumətin əlində məlumat olmadığını bildirirdi. „Əgər günahkar varsa cəzalandırılacağı“⁸¹⁹, iki ölkə arasındakı mübahisəli mövzuların azərbaycanlı-erməni konfransında həll ediləcəyinə inandığına əmin olduğunu ifadə edirdi.

Lakin hadisələr Ermənistan səlahiyyətliələrinin ifadə etdiklərindən fərqli şəkildə davam edirdi. Buna görə də Azərbaycanın baş naziri Yusifbəyov 14.12. 1919-cu il tarixində Müttəfiq dövlətlərin yüksək komissarı Haskelə və Britaniyanın Yüksək komissarı Vordropa göndərdiyi teleqramda Ermənistan silahlı qüvvələrinin Zəngəzur və Zəngilan bölgələrində müsəlmanları qətl etdikləri barədə məlumat verirdi. Bununla

əlaqədar olaraq qırğını dayandırmaq üçün ermənilərin tərksilah edilməsinin lazım olduğu bildirilirdi.⁸²⁰

Ermənilərin Azərbaycanda həyata keçirə bildiklərindən daha geniş qırğın proqramı hazırladıqları arxiv sənədləri ilə tanış olduqda meydana çıxır. Hətta ermənilərin heç yaşamadıqları bölgələrdə belə onlar silahlı dəstələr saxlayırdılar. Bununla əlaqədar bir sənəddə 1920-ci il yanvarın ilk günlərində ermənilərin Şuşa və Cəbrayıl⁸²¹ əyalətlərinə 600 nəfərlik dəstə ilə hücum etdikləri bildirilir. Azərbaycanlıların onlara qarşı müqaviməti nəticəsində ermənilərin 16 nəfər itki verdikləri bildirilir. Şuşa və Cəbrayıl əyalətlərinə hücumda öldürülən ermənilərin cibində Lənkəran əsgəri birliyinin⁸²² zabitləri olduqları müəyyən edilmişdi. Əslində Lənkəran bölgəsində erməni olmadığı halda əsgəri birliklər ora yerləşdirilmiş, „ehtiyacları“ olduğunda Azərbaycanın müxtəlif yerlərinə xalqı qətl etmək üçün göndərdikləri danışılan hadisə ilə isbat edilmişdir.

19-25 yanvar 1920-ci il tarixində ermənilər tərəfindən Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsində 51 kənd qarət edilərək yandırılmışdır.⁸²³ Azərbaycan Xarici İşlər naziri F. Xoyski Ermənistanın Xarici İşlər naziri Xatisova 22 yanvar 1920-ci il tarixindəki notasında erməni ordusunun Şuşaya doğru hərəkət etdiyini və bu sıralarda 40 müsəlman kəndinin qarət edilərək dağıldığını bildirirdi. Hər dəfə olduğu kimi bu dəfə də erməni səlahiyyətliyələri inkar edilməsi mümkün olmayanları belə danmağa çalışırdılar. Heç təsadüfi deyil ki, 7 fevral 1920-ci ildə Ermənistanın Xarici İşlər naziri A. Xatisov Azərbaycana cavab notası göndərir və

⁸²⁰ Azərbaycan Belgələrində... s. 83; İsmayıl Musayev. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti(1917-1921-ci illər) Bakı 1996.195-227.

⁸²¹ Anar İskəndərov. Azərbaycanda türk-müsəlman soyqırımını probleminin tarixşünaslığı. Bakı 2006, s. 80-81.

⁸²² BCA. 930 01. 3-50-3. ADA. 894-7-21. 21.01. 1920-ci il. Azərbaycan Belgələrində... s. 86.

⁸²³ BCA. 930 01. 4-70-11; ADA. 2898-1-6. Azərbaycan Belgələrində... s. 88; Anar İskəndərov. Azərbaycanda türk-müsəlman soyqırımını probleminin tarixşünaslığı. Bakı 2006, s.80-81.

⁸¹⁷Yenə orada, s. 81; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Naxçıvan. Naxçıvan 2010. s. 39-40.

⁸¹⁸Yenə orada, s. 81

⁸¹⁹ Günahkarın varlığından şübhə etdiklərini, qətl edilənlərdən xəbəri yoxmuş kimi. Azərbaycan Belgələrində... s. 83.

Erməni məsələsi: xəyanəti, deportasiyanı, soyqırımını və işğalını pərdələyən yalan

*bildirir ki, erməni ordusunun Şuşaya hərəkəti və 40 müsəlman kəndinin dağıdılması haqqında məlumatı yoxdur.*⁸²⁴

Burada bir sıra məsələlər gizlədilirdi. O zaman Paris Sülh konfransının nümayəndələrinin və ya onların təmsilçilərinin bölgədə olması ilə əlaqədar olaraq Ermənistan Xarici İşlər nazirliyi ölkədə baş verən qırğınların hökumətin fəaliyyəti ilə əlaqədar olmadığını Azərbaycan hökumətinə və Müttəfiq dövlətlərə bildirirdi. Hər dəfə də özlərini Müttəfiq dövlətlər yanında „*hücumə məruz qalmış tərəf olaraq*“ göstərməyə çalışırdı. Lakin bir məsələ də maraqlıdır ki, Azərbaycana qarşı ərazi iddialarından əl çəkməyən Ermənistan hökuməti hər dəfə „iki ölkə arasında olan mübahisəli məsələlərin siyasi yollarla həll edilməsinə tərəfdar olduqlarını“⁸²⁵ bildirərək xarici dövlətlərə özlərini Paris konfransının müəyyən etdiyi barış prinsiplərinə tərəfdar kimi göstərməyə çalışırdılar.

Erməni ordu hissələrinin hücumu ilə əlaqədar olaraq Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsində gərgin vəziyyət yaranmışdı. Azərbaycanın hərbi hissələri isə ölkənin müxtəlif yerlərinə dağılmış vəziyyətdə olub az sayda idi. Bununla əlaqədar olaraq əlavə imkanlardan istifadə edilməsinə ehtiyac vardı. Azərbaycan Müdafiə nazirinin müavini M. Vəkilov 4. 02. 1920-ci il tarixli teleqramında⁸²⁶ Qarabağın qubernatoruna bildirirdi ki, əsgəri kömək məqsədi ilə xalq içərisindən 1000 nəfərlik silahlı qrup yaradılmışdır. Teleqramda Qarabağın qubernatorundan „1000 nəfərlik dəstənin Zəngəzur bölgəsinə nə zaman göndərilməsi“⁸²⁷ soruşulurdu.

Ermənistan səlahiyyətliləri nə qədər inkar etsələr də iki ölkənin sərhəddində ermənilərin hazırlıq tədbirləri haqqında məlumat gəlirdi. Şuşa, Cəbrayıl, Cavanşir və Zəngəzur əyalətlərinin qubernator əvəzi H. Sultanovun 11. 02. 1920-ci il tarixli

teleqramında⁸²⁸ bildirilirdi ki, Ararat hökuməti tərəfindən Zəngəzur əyalətinə hücum etmək üçün hazırlıqlar aparılır. Bununla yanaşı daha sonra bildirilirdi ki, Ararat hökuməti bölgəyə hücumlarını həyata keçirmək üçün yerli ermənilərdən də istifadə etməyə çalışırlar. Ermənilərin hücum ssenarisinə görə Qarabağda yerli ermənilər Azərbaycan idarəsinə qarşı çıxmalı və erməni ordu hissələri onları „müdafiə iddiası“ ilə bölgəyə hücum etməli idi.

Azərbaycan hökuməti bir-birinin ardınca gələn məlumatları nəzərə alaraq Zəngəzur bölgəsində gözlənilən dəhşətli hadisələrin qarşısını almaq üçün 1920-ci il fevral ayının ortalarına doğru təcili olaraq *müdafiə tədbirləri* görməyə məcbur idi. Azərbaycanın bu addımı atması iki dövlət arasında 23 noyabr 1919-cu ildə Tiflisdə imzalanmış müqavilənin şərtlərinə qarşı olsa da başqa bir imkan yox idi. Azərbaycan hökumətini bu addımı atmağa məcbur edən bir sıra səbəblərin olduğunu Azərbaycan Xarici İşlər naziri F. Xoyski Ermənistanın Xarici İşlər naziri Xatisova 26. 02. 1920-ci il tarixli teleqramında⁸²⁹ da bildirmişdir.

Azərbaycan tərəfinin fikrinə görə 23 noyabr 1919-cu il müqaviləsinin olmasına baxmayaraq erməni ordusunun Zəngəzur əyalətində hücumu davam edirdi. Bölgədən müsəlman xalqın tam çıxarılmasının və məhv edilməsinin qarşısının alınması vacib idi. Azərbaycan hökumətinin müdaxiləsinin gecikməsi bölgədə müsəlman əhalinin məhv edilməsi ilə nəticələnəcəkdi. Ya da ermənilər bölgəni azərbaycanlılardan təmizləmək planının növbəti mərhələsini həyata keçirmiş olacaqdılar. Azərbaycanın Xarici İşlər naziri bildirirdi ki, ordumuzun Zəngəzur bölgəsinə göndərilməsi müharibə məqsədi ilə olmayıb o bölgədəki hadisələrin qarşısını almaq məqsədi daşıyır. Zəngəzur bölgəsində gözlənilən faciəli hadisələr o

⁸²⁴ Azərbaycan Belgelerinde... s. 88.

⁸²⁵ Azərbaycan Belgelerinde... s. 88.

⁸²⁶ Azərbaycan Belgelerinde... s. 89.

⁸²⁷ Azərbaycan Belgelerinde... s. 89.

⁸²⁸ BCA. 930 01. 3-51-1.; ADA. 894-7-22; Azərbaycan Belgelerinde... s. 89.

⁸²⁹ BCA. 930 01. 4-70-9. ADA. 970-1-113. Azərbaycan Belgelerinde... s. 89.

zaman həqiqətən də Azərbaycan ordusunun bölgəyə daxil olması ilə əlaqədar dayandırılmışdır.

Azərbaycanın əsgəri birliklərinin Zəngəzur bölgəsinə gəlməsi ermənilərin planlarının həyata keçirilməsinə imkan vermirdi. Artıq ordu hissələrinin fəaliyyət göstərə bilmədiyi şəraitdə ermənilərin əsassız təbliğatı başlamışdı. Erməni təbliğatının ən mühüm, əsassız iddialarından biri ondan ibarət idi ki, *guya Nuri Paşa Qarabağ bölgəsində fəaliyyətdədir*. Bununla da erməni təbliğatı Azərbaycan ordusunun uğurlarını Nuru Paşanın adına yazırdı. Bu, təsadüfi deyildir.

Bununla məqsəd Müttəfiq dövlətlərin diqqətini bölgəyə cəlb etmək, ermənilərin birləşmiş türk və azərbaycanlı qüvvələri qarşısında „tək qalmış olduğunu“ dünyaya yaymaq idi. Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi isə bildirirdi ki, „*Nuru Paşa burada olmamış və indi də yoxdur.*“⁸³⁰ Erməni təbliğatının çox əhəmiyyət verdiyi və Müttəfiq dövlətlərin Yüksək komissarlığına çatdırmaq istədikləri məsələlərdən biri də Qarabağda hadisələrin kimin günahı üzündən başlanması ilə əlaqədar idi.

Ermənilər əsaslandırmağa çalışırdılar ki, Ermənistanla Azərbaycan arasında münasibətlərin pozulmasında *guya „400 erməninin Azərbaycan əsgərləri tərəfindən döyülməsi səbəb olmuşdur“*.⁸³¹ Lakin Azərbaycan tərəfi bildirirdi ki, „400 erməninin Azərbaycan əsgərləri tərəfindən döyülməsi əsassızdır.“⁸³²

Ermənilərin əsassız təbliğatında ən mühüm məsələlərdən biri də iki ölkə arasında ortaq yolların Azərbaycan tərəfindən bağlanması məsələsi idi. Onlar Azərbaycan tərəfini müqavilənin şərtlərini pozmaqda günahlandırırdılar, „Ağdam-Şuşa yolunun ermənilərə bağlı olduğu“⁸³³ iddia edilirdi. Azərbaycan Xarici İşlər nazirinin etirazında bildirilirdi ki, erməni təbliğatının bu iddiası da əsassızdır. Erməni təbliğatı daha sonra iddia

edirdi ki, 1 fevral 1920-ci ildə „Xankəndi yaxınlığında döyülərək öldürülən əsgər ermənidir.“⁸³⁴ Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi tədqiqat apararaq müəyyən etmişdir ki, „öldürülən əsgər erməni deyil, müsəlmandır.“⁸³⁵

Azərbaycan Xarici İşlər nazirinin 16. 03. 1920-ci il tarixli etiraz məktubunda ibrət götürülməsi nöqtəyi-nəzərinə çox mühüm cəhətlər vardır. 1920-ci illərin hadisələrini SSRİ-nin dağılması dövrünün hadisələri ilə müqayisə etdiyimizdə „*tarixin təkrardan ibarət olduğunu*“ qəbul etməkdən başqa yolu-muz qalmır. Ona görə də unudan, müsibəti bir neçə dəfə yaşamalı olur. Biz də 1920-ci il hadisələrini unutduğumuza görə 80-90-cı illərdə həmin hadisələri təkrar yaşamağa və müsibətlər çəkməyə məhkum olduq.

Azərbaycan Xarici İşlər nazirinin 1920-ci ildə Xankəndi, Ağdam və Xocalı hadisələri haqqında məlumatından tarixi silsək sanki son hadisələr haqqında məlumat verilir. 1920-ci ildə Azərbaycan Xarici İşlər nazirinin ermənilərin əsassız təbliğatına qarşı etiraz məlumatında oxuyuruq: „Xankəndində 2, Ağdamda 3 və Xocalıda öldürülən 3 erməninin qatilləri yaxalanmış və həbsxanaya salınmışlar.“⁸³⁶ Son hadisələrdə olduğu kimi qatil axtarmaq, həbs etmək və xəyali qatillərlə erməniləri „susdurmaq“ bizə düşüb. *Yenə də, Ağdam, Xankəndi və Xocalı üçbucağı.*

Sanki son hadisələri də ermənilər 1920-ci ilin ssenarisi ilə həyata keçirirdilər. Hadisələrin meydana çıxdığı yer də, ilin vaxtı da eynilə təkrar olunurdu. Təəssüflər olsun ki, biz babalarımızın 20-ci illərdə yaşadığı hadisələri 80-90-cı illərdə təkrar yaşayır və nələrə unutduğumuzun heç fərqində deyildik. „3 fevralda talan edən və 6 müsəlmanı qətl edən qrupdan 2 günahkar yaxalanmış, başqaları da axtarılır.“⁸³⁷ deyilirdi. Söh-

⁸³⁰ BCA. 930 01 4-70-80.ADA. 970-1-113. Azərbaycan Bcqlerinde... s. 90.

⁸³¹ Yenə orada

⁸³² Yenə orada

⁸³³ Yenə orada

⁸³⁴ Yenə orada

⁸³⁵ Yenə orada

⁸³⁶ Yenə orada

⁸³⁷ BCA. 930 01. 4-70-8. ADA. 970-1-113. 16 mart 1920-ci il.

bət Azərbaycan vətəndaşı olan ermənilərdən gedirdi. Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin 16 mart 1920-ci il tarixli məlumatında bildirilirdi ki, „bunlardan başqa hər şey qaydasındadır. İki ölkənin sülh içərisində yaşamaları üçün bu şəkildə yalan olan xəbərlərə inanılmaması lazımdır.“⁸³⁸

1920-ci ilin martında Cəbrayıl əyalətinin özünümüdafiə qruplarının ermənilərə qarşı uğurlar qazandıqlarını Qarabağın qubernatorunun müavini Mahmudbəyovun 26. 03. 1920-ci il tarixli raportunda oxuyuruq. Bu bölgədə uğurlar qazanıldığı halda başqa bölgələrdə uğursuzluqlar olan yerlər də var idi. O zaman ermənilərin „Əsgəranı ələ keçirmələri, Şuşa və Xankəndini mühasirəyə aldıqları“⁸³⁹ da xəbər verilirdi. Daha sonra raportda Zəngəzur və Cəbrayıl əyalətlərinin müdafiə qruplarının birləşdirilməsi ilə uğurlu nəticələr əldə edildiyi də bildirilirdi.⁸⁴⁰ Bunlarla yanaşı Qarabağın qubernatorunun raportunda hərbi sursatın çatışmaması da xüsusi ilə qeyd edilirdi⁸⁴¹. Ermənilər bölgənin rabitə sisteminin də dağıdılmasını unutmamışdılar. „Ağdam-Qaryagin telefon xəttinin ermənilər tərəfindən xarab edildiyi“⁸⁴² raportda qeyd edilmişdir.

1920-ci il martın sonlarına doğru Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsində hərbi sursatın olmaması ilə əlaqədar olaraq vəziyyətin çətinləşdiyini haqqında məlumat gəlirdi. Hərbi sursatın çatmaması nəticəsində Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsində olan müdafiə qrupları hücumlarını davam etdirə bilmir və məcburi olaraq müdafiəyə keçirdilər. O zaman Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə göndərilən raportda⁸⁴³ vəziyyətin gərginləşməsi ilə əlaqədar olaraq Xəlil Paşanın Zəngəzura köməyə çağırılmasının xeyirli olacağına aid təkliflər də gəlirdi.

Erməni orduları atəşkəsi pozaraq 1920-ci ilin aprelində Azərbaycanın müxtəlif yerlərindən hücumla keçirdilər. Azərbaycan sərhədlərindən həyəcanlı xəbərlər gəlməkdə davam edirdi. 7 aprel 1920-ci ildə Azərbaycan Daxili İşlər Nazirliyindən Xarici İşlər naziri Xoyskiyə göndərilən yazıda⁸⁴⁴ Qazax vilayətindəki vəziyyət haqqında məlumat verilirdi. Məlumatda General Bağdasarov və polkovnik Vartanyanın komandasındakı erməni ordusunun Qazax əyalətinə doğru hərəkətə başladığı bildirilirdi. Azərbaycanın atəşkəsə riayət etməsindən istifadə edən ermənilərin iki müsəlman kəndini yox etdikləri haqqında məlumat verilirdi. Başqa bölgələrdən də ermənilərin hücum etdikləri haqqında məlumat gəlirdi.

Müttəfiq ölkələrin Qafqazdakı komissarlığı Azərbaycan və Ermənistan arasındakı atəşkəsin vəziyyətinin yoxlanması üçün bir komissiya təşkil etmişdi. Lakin Müttəfiq ölkə nümayəndələrindən təşkil olunan komissiya yalnız Qazax əyalətində olan sərhədlərdə vəziyyəti yoxlamaq istəyirdi. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan Müdafiə Nazirliyinin qəbul etdiyi qərarla göstərilirdi ki, komissiyanın yalnız Qazax əyalətinə göndərilməsi yoxlamanın birtərəfli olması ilə nəticələnə bilər. Komissiyanın nəticəli işləyə bilməsi üçün yalnız Qazaxda deyil, onunla birlikdə Qars və digər əyalətlərə göndərilməsi təklif olunurdu. Belə olarsa Azərbaycan Müdafiə Nazirliyinə görə komissiyanın erməni hücumuna məruz qalmış bölgələri öyrənməsinə imkan yaranacaqdı.⁸⁴⁵

⁸³⁸ Yenə orada

⁸³⁹ BCA. 930 01. 4-70-8. ADA. 970-1-113. 16 mart 1920-ci il.

⁸⁴⁰ Yenə orada

⁸⁴¹ Yenə orada

⁸⁴² Yenə orada

⁸⁴³ BCA. 930 01. 3-52-2; ADA. 894-7-29a: 28. 03. 1920. Azərbaycan Belgelerinde... s.

91.

424

⁸⁴⁴ BCA. 930 01. 4-71-3: ADA. 970-1-126; 07. 04. 1920.

⁸⁴⁵ Azərbaycan Belgelerinde... s. 91.

Avropa dövlətlərinin və Amerikanın Ermənistanə kömək planları

30 oktyabr 1918-ci ildə Mudros müqaviləsinin qərarına uyğun olaraq türk ordusu Şimal-qərbi İrani və Qafqazı boşaltmalı idi. Mudros müqaviləsinin qərarı Əhməd İzzət Paşa tərəfindən Osmanlı ordularına, o cümlədən Qafqazda olan ordulara bildirildi.⁸⁴⁶ Mudros müqaviləsinə görə Qafqazın və Şimali İrənin boşaldılmasına fransız və ingilis nümayəndələri nəzarət etməli idilər. Bir müddət keçdikdən sonra fransız və ingilis nəzarətçiləri Osmanlı ordularının Qafqazdan çıxarılmasına nəzarət etmək məqsədi ilə Cənubi Qafqaza gəldilər. Avropa dövlətlərinin nümayəndələrinin gəlməsi ilə İngiltərənin Cənubi Qafqaz macəraları başladı.

Mudros müqaviləsindən sonra Antanta dövlətlərinin sülhün şərtlərini yerinə yetirməmələri Türkiyəni çox çətin vəziyyətə salmışdı. Türk orduları Gümrü, Qars, Axıska, Naxçıvan və Batum tərəflərdən çəkilərkən ordu üçün satın alınmış ərzaq, geyim, tibb avadanlıqları və dərmanları ingilislər ələ keçirmişdilər. Bu, ordunu və bölgə xalqını ağır vəziyyətə salmışdı.⁸⁴⁷

Qafqazda hadisələrin bu şəkildə davam etməsi, orada Osmanlı dövlətinin mövqeyinin möhkəmlənməsi, ermənilərin Şərqi Anadoluya sahib olma və oranı müstəqil Ermənistanın bir hissəsinə çevirmək planlarının aradan qalxması mənasında idi. Lakin hadisələrin sonrakı inkişafı ermənilərin yenə də Şərqi Anadolu ilə əlaqədar yeni xülyələrinin meydana gəlməsinə şərait yarandıqı kimi görünürdü.

Almaniyənin Dünya müharibəsində məğlub olması, Osmanlı dövlətinin 1918-ci il oktyabr ayının başlanğıcında atəşkəsə razı olması və 31 oktyabr 1918-ci ildə qüvvəyə minən Mudros müqaviləsinin tələblərinə görə müharibə rəsmi olaraq

bitdi. Belə bir vəziyyətdə ermənilər, dünya müharibəsində birlikdə hərəkət etdikləri Müttəfiq dövlətlərinə Şərqi Anadolu haqqında iddialarını təzələdilər. Mudros müqaviləsinin 24-cü maddəsi gizli şəkildə olsa da Şərqi Anadoluda altı vilayətdən Ermənistan şəkilində söz etməyə başlamışdılar.⁸⁴⁸

Ermənilərə görə şimalda olan Ermənistan cümhuriyyətinin yaşaya bilməsi Anadoluda olan 6 vilayətin də ona birləşdirilməsi ilə mümkün ola bilərdi. Osmanlılar dünya müharibəsində məğlub edildiyində ermənilər bu düşüncələrin həyata keçməsinə maneənin azaldığını fikirləşirdilər.⁸⁴⁹ Ermənilərin Paris konfransında olan nümayəndəsi Avetis Axoronyan Dünya müharibəsi cəbhələrində ermənilərin olmasından istifadə edərək şərtlərini Müttəfiq dövlətlərinə qəbul etdirmək istəyirdilər.

Lakin ermənilər Şərqi Anadoluya nə qədər iddia etsələr də orada azlıqda olduqlarını da bildirdilər. Bunun üçün Paris konfransında ermənilərin əsas məqsədlərindən biri də Müttəfiq dövlətlərin razılığı ilə Şərqi Anadoluya ermənilərin yenidən yerləşdirilmələri idi. Şərqi Anadolunun Ermənistanə birləşdirilməsi üçün o yerlərdə ermənilər çoxluq təşkil etməli idilər. Lakin Fransa və İngiltərə bu planın həyata keçirilməsinə inanmırdılar.

Lakin Osmanlı dövləti 31 dekabr 1918-ci ildə Dünya müharibəsindən əvvəl Şərqi Anadoluda yaşamış və sürgün edilmiş ermənilərin əvvəllər yaşadıkları yerlərə geri dönməsi haqqında qərar qəbul etdi. Əslində ermənilər və onların avropalı havadarları bunu gözləməirdilər. Bu, erməniləri dünyanın müxtəlif yerlərindən Şərqi Anadoluya köçürmək və yerləşdirmək planlarını həyata keçirmək üçün çox əlverişli şərait yaradırdı. Ermənilər bu qanundan istifadə edərək planlarını həyata keçirmək və Paris konfransında daha qüvvətli mövqedə olmaq üçün soydaşlarının Şərqi Anadoluya dönmələrini təşkil etdilər.⁸⁵⁰

⁸⁴⁶ ATASE, A. 4/8314, Kİs. 251, D. 1-4, F. 1-9; Aysan, *İran Cephəsi*, c. III, s. 65.

⁸⁴⁷ K. Karabekir. *İstiklal haribimiz*. I, İstanbul, 1993, s. 323.

⁸⁴⁸ Gürün, K. *Ermeni Dosyası*, s. 237.

⁸⁴⁹ *Ermənilər: Sürgün və Göç*. Ankara, 2004, s. 111.

⁸⁵⁰ *Ermənilər: Sürgün və Göç*. Ankara, 2004, s. 112.

Osmanlı orduları bu yerləri boşaltdığında Qafqazda Müstəqil Şimali Qafqaz respublikası, Azərbaycan respublikası, Gürcüstan respublikası ilə bərabər Ermənistan respublikası da mövcud idi. Türklər Qafqazdan çıxdıqdan sonra Qars və Batum quberniyasının Ahalsix və Ahalkələk qəzaları ilə birlikdə mərkəzi Qars olmaqla Cənub-Qərbi Qafqaz respublikası yaradıldı.⁸⁵¹ Lakin 6 ay yaşadıqdan sonra ingilislər tərəfindən ləğv edildi. İngilislərdən sonra aprel ayının 30-da Cənub-Qərbi Qafqaz respublikası ərazisinə guya qaçqınları yerləşdirmək adı altında ermənilər, az sonra da bir sıra ərazilərə gürcülər daxil oldular.

Cənub-Qərbi Qafqaz respublikasına məxsus ərazilərin ermənilər və gürcülər tərəfindən işğal edilməsinə, işğal edilən ərazilərdə törədilən cinayətlərə görə Azərbaycan Demokratik Respublikası Gürcüstan və Ermənistan respublikalarına, Qafqazdakı ingilis ordusunun komandanlığına öz etirazını bildirmişdi. Bununla kifayətlənməyən Azərbaycan hökuməti Paris sülh konfransının sədrinə təqdim edilmiş notada Azərbaycan nümayəndələri yazırdılar: „Qars vilayətinin belə acı taleyinə Azərbaycan respublikası adicə seyrçi kimi biganə yanaşa bilməz və yanaşmamalıdır.“ Orada xatırladılırdı ki, Qarsın əhalisinin 60%-i müsəlman olmaqla yanaşı, azərbaycanlılarla bir kökdən olan xalqdır. Ermənilər isə vilayət əhalisinin 23,4%-ni təşkil edirdilər. Ermənilər qaçqınları „*əvvəlki yerlərinə*“ qaytarmaq adı altında Qarsda milli tərkibi öz xeyirlərinə dəyişməklə, Avropa dövlətlərini Türkiyənin bu bölgəsində ermənilər çoxluqdurlar faktı qarşısında qoymaq istəyirdilər.

Türklərin o bölgələrdə olmasının, ermənilərin törətdikləri

qırğınının qarşısının alınmasında çox mühüm rolu olduğunu öncə aydınlaşdırmışdıq. Türklərin Qafqazda müsəlmanların yaşadıkları bölgələrdən uzaqlaşdırılmaları ermənilər üçün bir fürsət mahiyyətində idi. Türklər bölgədən çəkildikdən sonra hər yerdə anarxiya hökm sürməkdə olduğundan xalq özünü ermənilərdən kiçik imkanları ilə müdafiə etməli idi. Bununla əlaqədar olaraq müsəlmanların çoxluqda olduğu yerlərdə xalq can və mallarını müdafiə etmək üçün yerli idarələr qurmağa başladılar.

Bunlardan mühüm olanları mərkəzi Qarsda olan Cənub-Qərbi Qafqaz hökuməti və Naxçıvan hökuməti idi. Türk orduları bu yerləri boşaltdığında ermənilər fürsəti əldən vermədən Gümrü və Eçmiadzin bölgələrini, Arpaçayı, Araz sahillərini və İqdır bölgəsini işğal etdilər. Artıq I Dünya müharibəsini zəfərlə başa çatdırmış Amerika və Antanta dövlətlərinin gündəliyində olan məsələlərdən biri də Osmanlı imperatorluğunun parçalanması idi. Müttəfiqlər bu məsələni Paris konfransında həll etməli idilər.

Ermənilər əvvəllər Osmanlı dövlətinə qarşı xəyanətlərinin olmadığını ciddi cəhdlə gizlətməyə çalışırdılar. Paris konfransı ərəfəsində isə Osmanlı dövlətinə qarşı müharibə etdiklərini, qurbanlar verdiklərini və qan tökdüklərini iddia edirdilər. Beləliklə, Osmanlı imperatorluğunun „mirasından“ faydalanmaq və „Böyük Ermənistan“ qurmaq təşəbbüsü ilə Paris konfransında çox ciddi fəaliyyət göstərirdilər.

Müharibədən sonra ilk dəfə olaraq Milli erməni heyətinin başçısı Poqos Nubar, ondan sonra da erməni respublikasının başçısı A. Aharunyan proqramlarını açıqladılar. Əslində ermənilərin arzuları yeni deyildi. „Böyük Ermənistan“ arzularını ilk dəfə olaraq beynəlxalq məclislərin gündəliyinə daxil etmək təşəbbüsündən ibarət idi. Onların təklifləri çox böyük coğrafiyanı – Qafqazdan Anadolunun da yarısı daxil olmaqla Ağ dənizə qədər olan ərazini əhatə edirdi. „Böyük Ermənistan“ ideyaları təbliğ olunmağa başlandı. Bu uydurma

⁸⁵¹ 1919-cu ilə yaradılmış parlamentə Çildırlı Esad bəy, hökumətə isə Cahangiroğlu İbrahim bəy başçılıq edirdi. İngilis valisi Temperley Azərbaycan respublikasını və Türkiyə də Cənub-Qərbi Qafqaz respublikasını tanımışdılar. (ordusu, 40.000 kvadrat kilometr ərazisi, 1.763.148 nəfər əhalisi olmuşdu. Bu, müstəqil türk dövləti altı ay yaşaya bildi. Cənub-Qərbi Qafqaz respublikası 1919-cu ilin aprel ayında müttəfiqlərin baş komandanı Tomsonun dekreti ilə ləğv edilmişdi. Parlamentin və hökumətin başçısı 11 nazirlə birlikdə ingilislər tərəfindən həbs edilərək Malta adasına sürgün edilmişdilər.

dövlətin Azərbaycan torpaqlarında yaradılmasına "bərəət qazandırmaq məqsədilə" erməni xalqının tarixinin saxtalaşdırılmasına yönəlmiş geniş miqyaslı proqramlar reallaşdırıldı. Azərbaycanın və ümumən Qafqazın tarixinin təhrif olunması həmin proqramların mühüm tərkib hissəsini təşkil edirdi.⁸⁵²

Poqos Nubarın fikirlərini qısa olaraq aşağıdakı şəkildə verə bilərik: Ermənilərin xarici ordularda fransız bayrağı altında qələbə qazandığını, erməni könüllülərinin fransız qüvvələrinin *yarısını təşkil etdiyini* fransız hökuməti də təsdiq etmişdir. Qafqazda rus imperatorluğu ordularında 150.000 erməni olduğunu və 40.000 erməninin də Nazarbəyovun komandanlığı altında erməni *vilayətlərinin qurtarılmasında, türk ordusundan müdafiə etdiyini bildirmişdir. Yalana qanad taxıb uçurmaq buna deyərlər.* Bu səbəbdən də Kilikiya və Maraş vilayətlərinin türk əsarətindən qurtarıb, Antanta dövlətlərinə, yaxud Amerikaya, yaxud da Millətlər cəmiyyətinin himayəsində müstəqil Ermənistan qurulmasını istəyirdilər. Həmin dövlətin 20 il böyük dövlətlərin himayəsində qalması da təklif edilirdi. Bundan başqa qurulması təklif edilən dövlətin aşağıdakıları həyata keçirməsi tələb edilirdi.

1. Erməni torpaqlarını işğal edən türk hökuməti məmurları o torpaqları boşaltmağa məcbur edilsin;
2. Xalqın silahları yığılsın;
3. Qırğınlarda iştirak edənlər, xalqa hücum edənlər və talançılıq edənlər cəzalandırılsın;
4. Sabitliyi pozan və talançı köçəri qəbilələr ölkədən qovulsun;
5. Gətirilmiş və yerləşdirilmiş olan müsəlman köçəriləri məmləkətdən çıxarılsın.

Ermənilər bundan başqa erməni patriarxının imzası ilə Paris konfransına əhalinin sayı haqqında da bir məlumat vermiş-

dilər. Məlumatla görə guya 1882-ci ildə 1.680.000 nəfəri Şərqi Anadoluda olmaqla, Türkiyədə 2. 600.000 erməni olduğu halda, 1912-ci ildə Şərqi Anadolunun altı vilayətində 1.018.000 və bütün Türkiyədə 2.100.000 nəfərə qədər azaldığı bildirilirdi.⁸⁵³

Tamamilə uydurma rəqəmlərə və iddialara əsaslanan bu təkliflərə qarşı Osmanlı hökuməti özünün qanuni haqlarını qoruyan bir notanı 12 fevral 1919-cu ildə baş nazir Təvfiq Paşa tərəfindən böyük dövlətlərə vermişdir. Notanı qısa olaraq aşağıdakı şəkildə verə bilərik:

„Bəzi erməni çevrələrində irəli sürülən və Qafqazdan Kilikiyaya qədər uzanan Böyük Ermənistan qurulmasının düşünülməsi mümkün deyildir. Çünki bu şəkildə meydana çıxacaq bir Ermənistan, Vilson prinsiplərinə ziddir. 5 milyondan artıq müsəlman əhalinin bir neçə yüz min erməninin hakimiyyəti altına verilməsi məcburi olaraq fasiləsiz qarışıqlıqlara və çarpışmalara səbəb olacaqdır. Qəlbi insanlıq hissləri ilə dolu olan Antanta dövlətləri azlıq olan ermənilərin mənfəətlərinə qulluq etmək fikrindən çəkinəcəklər.“⁸⁵⁴

Bundan sonra Osmanlı hökuməti ermənilərin sayı ilə əlaqədar olaraq rəsmi statistikaya və xarici mənbələrə əsaslanaraq başqa bir məlumatı da notaya əlavə etmişdir. Məlumatda ermənilərin azlıqda olduqları əsaslandırılır. Bunlarla yanaşı Ermənistan respublikasının əvvəlki və yeni torpaqlarında olan müsəlman xalqı, Osmanlı hökumətinin idarəsi altında olan torpaqlara yerləşdirilə bilinməsini təklif edirdi.⁸⁵⁵

Paris konfransındakı səlahiyyət sahiblərinə məlumatların dürüstlüyü deyil, onların ölkələrinin mənafeələrinə kömək edənlər lazım idi. Buna görə də mühüm sənədlər təqdim edilməsinə baxmayaraq məsələnin həll edilməsi haqqında bir qərar çıxara bilmədilər. Çünki onlar üçün dünya siyasətində məlum mövqeyi olan, dəfələrlə bunu onlara qarşı savaşıqlarda

⁸⁵² Heydər Əliyev. „Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında“ Azərbaycan respublikası prezidentinin fərmanı 26 mart 1998-ci il

⁸⁵³ M. Sadi Koçaş. Tarihə ermeniler ve türk-ermeniler ilişkileri. İstanbul 1990, s. 262.

⁸⁵⁴ Yenə orada, s. 263.

⁸⁵⁵ Yenə orada s. 264.

isbat etmiş, uzun illər dövlətçilik ənənəsinə malik Türkiyədən-sə, onun parçalanması nəticədə onların himayəsinə sığınan kiçik, itaətkar dövlətin olması daha əlverişli idi. *Avropa dövlətlərinin Türkiyəni parçalamaq istəmələrində bu ölkənin uzun illərdən bəri Şərqdə müsəlman xalqlarını birləşdirən mərkəz və onlara nümunə olması idi. Türkiyənin „günahı“ o zaman da, bu gün də bundan fərqli deyildir.*

Lakin bu da bir həqiqət idi ki, Osmanlı dövlətinin I Dünya müharibəsindən məğlub çıxması heç də onun tarix səhnəsindən silinməsinə imkan vermirdi. Bu səbəbdən də Avropa dövlətləri və Amerika qalib olsalar da Osmanlı dövlətinin parçalanmasını beynəlxalq hüquq qaydalarına uyğun olaraq həll etmək fikrində olduqlarından, bunun üçün əlverişli yer və imkan gözləməyə üstünlük verməyə məcbur oldular. Lakin qəti bir qərar qəbul etmədiklərinə baxmayaraq ermənilərin təkliflərini gündəlikdən tamamilə çıxarmadılar. Bu, onlara sonra da lazım ola bilərdi. Həmin səbəbdən də ermənilərin təkliflərini tədqiq etmək üçün ingilis, fransız və yunan təmsilçilərini topladılar. Onlar ermənilərə veriləcək torpaqların coğrafiyasını müəyyən etməyə çalışdılar.

Fərqli təkliflər olsa da bu ermənilər tərəfindən qəbul edilmədi. Belə olduqda Amerikanın prezidenti Vilson bu işin həll edilməsi ilə məşğul olmazdan əvvəl general Harbordun rəhbərliyi ilə Türkiyəyə heyət göndərdi. Harbordun heyəti 1919-cu ilin sentyabr-oktyabr aylarında bütün Şərqi Anadolunu gəzdi, yerində ermənilərin o yerlərdə olan sayını müəyyən etməyə çalışdı. Lakin general Harbord Şərqi Anadolunun heç bir yerində erməni camaatını çoxluq halında görmədi.

Paris sülh konfransı

Paris sülh konfransında qərarların qəbul edilməsində beş dövlət təsir gücünə malik idi. Onlar Amerika, İngiltərə, Fransa, Yaponiya və İtaliya idi. Bu dövlətlərin başçılarından və xarici işlər nazirlərindən *Onlar konseyi* (Conseil Dix) qurulmuşdu. Bu konseydə əsas rol faktiki olaraq İngiltərə və Fransa oynayırdı.

Konfransda iştirak edən Amerika Birləşmiş Ştatlarının prezidenti Vilson üçün millətlərarası münasibətlərdə uzun müddətli sülhü təmin edən və qoruya biləcək Millətlər cəmiyyətinin qurulması xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Halbuki ondan fərqli olaraq Fransa və İngiltərə sülhdən çox həmin şəraitdə mənfəətlərinin təmin edilməsinin yollarını axtarırdılar.

İngiltərə və Fransa ilə müqayisə edildiyində Amerikanın o zamankı fəaliyyəti və konfransda beynəlxalq münasibətlər üçün əsas olaraq qəbul edilən, Amerika prezidentinin adı ilə adlanan prinsiplər zamana görə idealist və gerçək hadisələrdən uzaq durmaq siyasətini nümayiş etdirirdi. Bundan fərqli olaraq Fransanın baş naziri Klemenso və İngiltərənin baş naziri Lloyd Corc Avropanın klassik müstəmləkəçi diplomatiyasını təmsil edirdilər.

Paris konfransında Fransanın vəzifəsi Avropada əsas düşməni olan Almaniyayı elə əzmək idi ki, bir daha başını qaldıra bilməsin. İngiltərənin baş naziri Klemenso fransız-alman yaxınlaşmasına inanmırdı. Ona görə ki, Fransa və Almaniyayı yaxınlaşdıran amillər onları uzaqlaşdıracaq amillər qarşısında çox zəif idi. İngiltərəni narahat edən məğlub olmasına baxmayaraq Almaniyanın dəniz donanmasının imkanları idi. İngiltərəyə görə Almaniyanın dəniz donanması bu şəkildə davam edərdisə gələcəkdə onun üçün problemlər çıxara bilərdi.

Bu səbəbdən də İngiltərənin məqsədi Almaniya donanmasını aradan qaldırmaq və Almaniyanın daha sonra Avropada mövcud tarazlığı poza biləcəyinə qarşı tədbirlər almaq idi. Yaponiya konfransda passiv bir rol oynamışdı. Çünki onu Avropa işləri o qədər də maraqlandırmırdı. İtaliya isə konfransda özünü ögey övlad vəziyyətində görürdü.⁸⁵⁶

Amerika Birləşmiş Ştatları Qafqaz mandatına namizədlərdən biri idi. Amerikanın Boğazları, İstanbulu, bütövlükdə

⁸⁵⁶ Fahir Armaoğlu. 20. Yüzyıl Siyasi Tarixi (cilt 1-2: 1914-1995) Alkım Yayınevi, İstanbul 1984, s. 146.

Qafqaz mandatını qəbul etməkdə maraqlı idi. Paris konfransında təşkil olunan Dördlər şurasının üzvü olan dövlətlər ABŞ-ın bu marağını bildiklərindən, 1919-cu ilin mayında Boğazlar və Qafqaz üzərində mandatı ona təklif etdilər. Bu mandat Azərbaycanı da əhatə etməli idi.

Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzvləri Paris konfransında ABŞ prezidenti Vilsonla, Amerikanın Paris sülh konfransında nümayəndələri, dövlət katibinin müavini Polşa və ABŞ-ın Türkiyədəki sabiq səfiri (27 noyabr 1913- fevral 1916) Morgentau⁸⁵⁷ ilə danışıqlar aparmışdılar. Bu danışıqlarda Amerikanın mövqeyi bir daha müəyyən edilmişdir. O, zaman Amerika prezidentinin „14 prinsipi“-dövlətlərin daxili işlərinə müdaxilə etməmək siyasəti əsas prinsip olaraq qəbul edilmişdi.

B. N. Haskelin missiyası

28 iyul 1919-cu il tarixində ABŞ nümayəndələri Paris konfransının dördlər şurasına general Ceyms Harbordun Amerikanın Ermənistanda geniş səlahiyyətli Ali komissarlığına namizəd təklif etdilər. Bu təkliflə yanaşı ehtiyat variant olaraq polkovnik B. N. Haskelin⁸⁵⁸ namizədliyi də var idi. Bu məsələ Amerikada Vilsonun iştirakı ilə və sülh konfransında olan Amerika nümayəndələri ilə müzakirə edilmişdi. 2 iyul 1919-cu ildə Amerikanın Qafqazda Ali komissarlığına namizəd dəqiqləşdirildi və polkovnik B. N. Haskelin üzərində dayandılar. Onlar şurasının iclası 5 iyul 1919-cu il tarixində Amerikanın təqdimatı əsasında polkovnik Haskeli Amerikanın Ermənistanda Ali Komissarı təyin edilməsi haqqında qərar qəbul etdi.

Herbert Hooverin təqdimatı ilə 16 iyul 1919-cu ildə polkovnik Haskel, Amerika Birləşmiş Ştatlarının adından Ermənistanı yardım etmək üçün İngiltərə, Fransa və İtaliyanın da

ona verdikləri dəstək ilə Qafqaza göndərildi. Qeyd olunan dövlətlərin ona verdikləri səlahiyyətlə Haskel Amerika Yardım Təşkilatı və Orta Şərq Yardım komitəsinin təmsilçisi olaraq Qafqaza göndərildi.⁸⁵⁹ Haskelə Rusiyada və Türkiyədə ermənilərin yaşadığı bölgələrə göndərilən yardıma nəzarət etmək, bölgənin siyasi taleyinin müəyyən edilməsində və hökumət işlərində də məsləhətçi olmaq səlahiyyəti verilmişdi.

Məsələnin yalnız Ermənistanla məhdudlaşdırılması mümkün deyildi. Ona görə ki, B. Haskel bir Ali komissar kimi Azərbaycan-Ermənistan, Türkiyə-Ermənistan münasibətlərini daima diqqətdə saxlamalı idi. Buna görə də Haskelin Ermənistanın Ali komissarı təyin olunması Qafqazda və onun sərhədlərində millətlərarası münasibətlər sistemində mühüm rol oynaya bilərdi. Əslində Haskel ABŞ, İngiltərə, Fransa və İtaliya hökumətlərinin, başqa sözlə ifadə etsək I Dünya müharibəsində qalib gəlmiş *Müttəfiqlərin Qafqaz Üzrə Ali Komissarı* statusunda idi. Haskel Ermənistanı kömək göstərməsi ilə əlaqədar bütün tədbirlərə cavabdeh idi. *ABŞ, İngiltərə, Fransa və İtaliya hökumətlərinin Azərbaycanda, Gürcüstanda, Ermənistanda və İstanbulda olan nümayəndələri təcili şəkildə polkovnik Haskelə əməkdaşlığa başlamalı və ona yardım göstərməli idi.*⁸⁶⁰

Qafqaza Ali komissar təyin edilən Haskel ilk baxışda Müttəfiq ölkələrin təmsilçisi kimi görünsə də, əslində Amerika siyasəti ilə əlaqədar fəaliyyət göstərirdi. Onun Amerika siyasəti ilə əlaqədar ən mühüm fəaliyyəti Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz bölgələrinin bitərəf bölgə halına gətirməsi və bir amerikan qubernatorluğu təşkil etməsi idi. Amerikalılar Haskelin fəaliyyətini qiymətləndirdikdə onun bölgədə axan qanun dayandırmasını və yoxsullara göstərdiyi köməyi qabartmağa çalışırdılar. Amerikanın Qafqazdan Şərq ölkələri üçün bir strateji

⁸⁵⁷ Morgentau erməni tərəfdarı idi. II fəslə onun haqqında ətraflı yazılıb.

⁸⁵⁸ Paris konfransı və B. N. Haskelin missiyası haqqında ətraflı məlumat haqqında baxa bilərsiniz, C. Həsənov. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920), Bakı 1993.

⁸⁵⁹ Metin Ayışığı. Kurtuluş savaşı sırasında Türkiye'ye gelen Amerikan heyetleri. Türk tarih kurumu, Ankara 2004, s. 62.

⁸⁶⁰ Cəmil Həsənov. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920) Bakı 1993, s. 261

baza kimi istifadə etmək siyasətini hər vasitə ilə gizlətməyə çalışırdılar. Əslində amerikan səlahiyyətlilərinə görə bu bölgədə qubernatorluq yaradaraq Ermənistanı, İrana, Türkiyəyə, Yaxın və Orta Şərq ölkələrinə nəzarət edə bilərdilər.

1919-cu ilin yayında Haskel Qafqaza, qərargahı yerləşən İrəvana gəldi. Orda ilk görüşdə elan etdi ki, Paris konfransı ona vəkalət vermişdir ki, Ermənistanı və harada yaşamalarından (Gürcüstan, Azərbaycan, Türkiyə) asılı olmayaraq erməniləri qorusun. Ona görə də o, „Müttəfiqlərin ali komissarı“ adlandırılır. Ermənilər Haskelin missiyasını fərqli şəkildə qiymətləndirirdilər. Bu onlara qonşu dövlətlərə qarşı əvvəldən başlamış olduqları ərazi iddialarını daha da genişləndirməyə imkan verəcəkdi.

Haskel Qafqaza gəldikdən sonra vəziyyətin nə qədər ağır olduğunu əsaslı şəkildə anlamış oldu. Haskel 5 avqust 1919-cu il tarixli məlumatında Gürcüstanı Ermənistanı yardım göstərilməsinə mane olmaqda təqsirləndirirdi. 1919-cu il avqustun sonlarında Paris sülh konfransı Transqafqazdakı vəziyyəti müzakirə etdi. Haskel ordu olmadan Qafqazda münaqişələri tənzim edə bilməyəcəyini nəzərə alaraq Paris sülh konfransından ya Amerika süvari korpusunun, ya da piyada briqadasının göndərilməsini xahiş edirdi.⁸⁶¹

Amerika Birləşmiş Ştatları əsgər göndərməyi deyil, ilk vaxtlar Qafqazda yerli xalqlara geniş miqyasda kömək etmək üçün təşkilatlanmaq haqqında düşünürdü.⁸⁶² Yardıma möhtac insanlara, xəstələrə və yetim uşaqlara kömək göstərmək üçün amerikalılar Cənubi Qafqazın müxtəlif bölgələrinə yayılmışdılar. Əsas hədəfləri erməni mühacirlərinə kömək etmək olan Amerika yardım təşkilatlarının nümayəndələri az olsa da müsəlmanların möhtac və yetimlərini də yaddan çıxarmırdılar. Bununla əlaqədar olaraq amerikalılar İrəvan, Eçmiadzin və Naxçıvan kimi bölgələrdə xəstəxanalar, yeməxanalar və

yetimxanalar açmışdılar. Haskel eyni zamanda „Yaxın Şərqə Amerika yardımı komitəsinin“ sədri təyin edildi ki, həmin komitənin Bakıda və Şuşada da şöbələri açılmalı idi. Onun fəaliyyəti Amerika yardım komitəsi tərəfindən maliyyələşdiriləcəkdi.

Amerikanın yardım heyətinin fəaliyyət sahəsinə Naxçıvan da daxil idi. İlk olaraq 200 uşağa xidmət göstərə bilən bir yetimxana açmışdılar. Xəstəxana açmaq üçün də fəaliyyətə başladılar və onu təşkil etdilər. Bunlarla yanaşı mərkəzə yaxın kəndlərdə də yardım fəaliyyətinə başladılar. Ciddi ehtiyacı olanlara imkan daxilində köməklik göstərirdilər. Naxçıvanda amerikan heyətinin fəaliyyəti yerlərdə olan qarşıdurmalar ilə əlaqədar olaraq fasiləsiz davam edə bilmirdi. Qarşıdurmalardan ehtiyat edən amerikan yardım heyətinə mənsub olan iki qadın xəstəxana və yetimxananı müsəlmanlara verərək 29 iyul 1919-cu ildə Təbrizə getdilər. Yardım heyətinin mallarının bir qismi Naxçıvanda qaldı.

Yardım təşkilatında olan amerikalıların gözləri və qulaqları da var idi. Onlar Azərbaycanda yardım fəaliyyəti ilə məşğul olduqlarında ermənilərin azərbaycanlıları qətl etdiklərini görməyə və ya onların fəaliyyətləri haqqında eşitməyə bilməzdilər. Buna görə də bütün dövrlərdə Amerikanın və başqa dövlətlərin Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda olan hadisələr haqqında həqiqi məlumatlarının olmadığına inanmaq mümkün deyildir. Axı, indi heç bir şübhə yoxdur ki, yardım təşkilatları da olduqları bölgələrdə həm də təmsil etdikləri ölkələrin nümayəndəsi statusunda idilər. Onların Azərbaycanda hadisələr olan bölgələrə getmək imkanları çox böyük və maneəsiz hərəkət, hətta toxunulmazlıq hüquqları⁸⁶³ var idi.

⁸⁶¹ Yəni orada, s. 262

⁸⁶² Hazırda ABŞ-ın köməyi ilə əlaqədar bir çox təşkilatlar vardır. ADRA təşkilatı buna nümunə ola bilər.

⁸⁶³ Bu gün dünyada qaynar bölgələrdə onlarla yardım təşkilatlarının üzvləri ya bilərəkdən, ya da təsadüfən öldürülür. Lakin o zaman dövlətlər və insanlar yardım təşkilatlarına daha hörmətlə yanaşırdılar. Ola bilər ki, onların yardım etməkdən başqa missiyalarının olmasına inanmır və ya bilmirdilər. Onlar öldürülmüş olsaydılar arxiv sənədlərində bu haqda məlumat verilmiş olardı.

Onların yardımıla əlaqədar məlumatlarında olsa da bölgədəki vəziyyəti görmək mümkün idi. Axı, onların yardımı yerləşdikləri qaynar bölgədəki hadisələrlə əlaqədar idi. Buna görə də onlar kimlərə yardım etdiklərini əsaslandırmaq üçün hadisələrin yerini tədqiq etməli, yardım edilənlərin vəziyyəti haqqında məlumat verməyə məcbur idilər. Sadəcə xristian təəssübkeşliyi onlara hadisələrə obyektiv münasibət bəsləməyə imkan vermir, onlar olanları deyil, arzuladıqlarını ifadə etməyə üstünlük verirdilər.

Buna görə də dünyanın aparıcı dövlətlərinin *gözləri* və *qulaqları* hər yerdə vardır, indi də davam edir. Qloballaşan dünyamızda aparıcı dövlətlərin bu imkanını ölçüyəgəlməz dərəcədə artmışdır. Dövlətlərin obyektivliyinin dərəcəsi onların siyasətinin mahiyyətindən irəli gəlir. O zaman da, indi də siyasi təşkilatlar bir yana qalsın, Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanla Ermənistan arasında olan „qaynar bölgələrdə“ çox sayda fəaliyyət göstərən xeyriyyə təşkilatları hər şeyin həqiqi mahiyyətini bilirdilər. Lakin gördüklərinə həqiqi qiymət vermədikləri də ortadadır.

İlk vaxtlardan Amerika Qafqazda əsgəri güc olmaq əvəzinə yardım fəaliyyətinə arxalanan siyasi bir güc olmaq niyyətində idi. Bu məqsədlə bölgəni yaxından tanımaq istəyən amerikalılar Azərbaycandakı hadisələr haqqında hesabatlar yazıb mərkəzə göndərirdilər. Naxçıvanda erməni ordusunun məğlub edilməsi və azərbaycanlı milislərin İrəvan üzərinə hərəkətə keçmələri ilə əlaqədar olaraq Müttəfiq ölkələrin nümayəndələri fəallaşmağa başladılar. Ermənilər Tiflisdə bölgədə olan hadisələri təhrif edərək dünyaya çatdırmaq və bölgəyə dünya dövlətlərinin kömək göstərməsini təmin etmək istəyirdilər.

Polkovnik Haskel ilk dəfə Bakıya avqust ayının 28-də gəldi. Baş nazir H. Yusifbəyli, xarici işlər naziri M. Y. Cəfərov və Nazirlər kabinetinin başqa üzvləri ilə görüşdü. Haskelin Bakı səfərində gözlənilməli kimi əsas məsələ, Azərbaycana

qarşı Ermənistanın ərazi iddialarını birlikdə müzakirə etmək və *özünün ərazi məsələləri ilə əlaqədar planlarını açıqlamaq idi*. İki tərəf arasında aşağıdakılar razılaşdırıldı:

1. Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarında müvəqqəti olaraq general-qubernatorluq qurulacaqdır;
2. Polkovnik Haskel general-qubernator olaraq amerikalı vətəndaşlardan bir nəfəri təyin edəcəkdir;
3. Qəzalar bərabər və gizli səsvermə ilə seçilən Milli şuralar tərəfindən idarə ediləcəkdir;
4. General-qubernatorluq ərazisindəki məhkəmə, dəmiryolu və quru yolları, poçt və teleqraf obyektlərinin idarəsi milli şuraların səlahiyyət dairəsinə daxil idi. Buna general-qubernatorluq tərəfindən nəzarət ediləcəkdir;
5. O bölgədə çoxluq təşkil edən millətin nümayəndəsindən qubernator tərəfindən məhəlli idarə müəyyən ediləcəkdir;
6. General-qubernatorluq ərazisində nəşriyyat, mətbuat, vicdan, fikr və hərəkət sərbəstliyi ilə şəxsiyyətin toxunulmazlığı təmin ediləcəkdir,
7. General-qubernatorluğun büdcəsi Azərbaycan parlamenti tərəfindən təmin ediləcək, çatmayan hissəsi Azərbaycan xəzinəsi tərəfindən ödənəcəkdir;
8. General-qubernatorluq ərazisində rəsmi pul vahidi, Azərbaycan pulu olacaqdır;
9. General-qubernator seçiminə qədər, qanuni asayişin təmin edilməsində köməkçi olmaları üçün Azərbaycandan iki məsləhətçi dəvət ediləcəkdir;
10. Bu bölgədə Bakı-Culfa dəmiryolunun inşa edildiyi sahələr Azərbaycanın nəzarətində olacaqdır;

11. Bölgə xalqında olan silahlar toplanmayacaqdır,
12. General-qubernatorluq ərazisində torpaq və siyasi məsələlər ilə bağlı meydana çıxmış cinayətlərlə əlaqədar ümumi əfv elan ediləcəkdir⁸⁶⁴.

29 avqust 1919-cu il tarixdə Haskellə olan razılışma şərtlərindən görüldüyü kimi o, Azərbaycanın Naxçıvan üzərində hüququnu qəbul edirdi. Yəni, Amerikanın Qafqazda Ali komissarı olan Haskel Naxçıvan, Şərur və o zaman böyük bir qismi Ermənistanın əlində olan Dərələyəz bölgəsinin də hüquqi olaraq Azərbaycana aid olduğunu, bu qəzalarda əhalinin çoxunun Azərbaycan türkü olduğunu da qəbul etmişdi.

Haskel Qafqaza gəldiyində Cənub-Qərbi Azərbaycana daxil olan ərazilərdə ermənilərlə azərbaycanlılar arasında uzun müddətli qarşıdurmalar davam edirdi. Cənub-Qərbi Azərbaycan Müsəlmanlarının Ümumi Məclisi 9 sentyabr 1919-cu ildə müttəfiqlərin yüksək komissarı polkovnik Haskeli məlumatlandırmaq üçün təqdimat hazırladılar. Təqdimata Cənub-Qərbi Azərbaycan Müsəlmanlarının Ümumi Məclisinin sədri Səbri Qasimov tərəfindən imza edilmişdir.⁸⁶⁵

Təqdimat Sürməli, Vedibasar, Milistan, Şərur, Naxçıvan və Ordubad əyalətlərində yaşayan müsəlman xalqın tələblərini əhatə edirdi. Orada göstərilirdi ki, „canlarını və mallarını ermənilərdən qorumaq məqsədi ilə güc və imkanlarından istifadə edən bölgə xalqı“ təhlükəsiz yaşamaq haqqını əldə etmişdir. Bununla yanaşı adı çəkilən bölgələrin xalqı polkovnik Haskelə mövcud vəziyyəti ətraflı şəkildə aydınlaşdırmışdılar. Təqdimatda göstərilirdi ki, Sürməli, Vedibasar, Milistan, Şərur, Naxçıvan və Ordubad əyalətləri Azərbaycanın bir parçasıdır. Bu bölgələrin

⁸⁶⁴ Azerb. Cum. MDEYTA, F. 894, Op. 10, D. 146, L. 7; Azerb. Cum. MDEYTA, F. 970, Op. 1, D. 93, L. 5 Hacıyev, Kars və Aras Türk Cumhuriyetleri, s. 87.

⁸⁶⁵ Azərbaycan Cümhuriyyəti Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Dövlət Arxivi (ASPİNDA), 277-2-58; T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 28. Azərbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920), Ankara-2001, s. 72-73.

tarixi keçmişini, etnik quruluşunu nəzərə almadan Ermənistanla birləşdirilməsinin yerli xalq tərəfindən qəbul edilməyəcəyi bildirilirdi.

Təqdimatda Qafqazda Müttəfiq dövlətlərin yüksək komissarlığı bu əyalətlərin Ermənistanla birləşdirilməsini istəsələr də, xalqın buna etiraz edəcəyi bildirilirdi. Onlar tələb edirdilər ki, hansı xalqa mənsubiyyətindən asılı olmadan günahkarlar cəzalandırılsınlar. Müsəlman xalqın əlindən alınmış haqları onlara qaytarılsın, qaçqınlara kəndlərinə geri dönmələrinə imkan yaradılsın. Belə olarsa erməni xalqı ilə dostluq və barış içərisində yaşanılaçaqdır.

Təqdimatda tələb edilən məsələlərdən biri də bölgənin idarə edilməsi idi. Onlara görə seçilmiş nümayəndələrdən yerli hakimiyyət təşkil edilməlidir. Yerli idarə orqanlarına idarəçilərin təyin edilməsində azlıqda olanların haqları qorunmalıdır. Poçt-teleqraf-maliyyə və vergilərlə əlaqədar Azərbaycanla dövlət əlaqələri yaradılmalıdır. Sonda qeyd edilirdi ki, Qafqaz üzrə sülh konfransında bu məsələlər haqqında qərar çıxarılmalıdır. Təqdimatda daha sonra göstərilirdi ki, Müttəfiq dövlətlərin Qafqaz nümayəndəsi xalqa mane olmamalıdır. Təqdimatda bunlarla yanaşı Müttəfiq dövlətlərin nümayəndələri də daxil olmaqla *Müstəqil İstintaq Komissiyasının* təşkili təklif olunur və günahkarların cəzalandırılması tələb edilirdi.⁸⁶⁶

12 sentyabr 1919-cu ildə Tiflisdə olan Leon Sarkisyan polkovnik Haskelə „insan hisslərinə qüvvətli təsir göstərən“, „insan faciələrini əks etdirən“ bir ərizə vermişdi. Sarkisyanı görə Naxçıvanda erməni idarəsini⁸⁶⁷ yıxan türk milisləri onların kəndlərini dağıtmışlar. Əhali guya ac vəziyyətində qalmışdır. Sarkisyanı görə bu şanssız bölgə ancaq polkovnik Haskelin yüksək mövqeyi ilə

⁸⁶⁶ Azərbaycan Cümhuriyyəti Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Dövlət Arxivi (ASPİNDA), 277-2-58; T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 28. Azərbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920), Ankara-2001, S. 72-73.

⁸⁶⁷ İngilislərin Naxçıvanın idarəsini ermənilərə verilməsinə işarə edilir.

əlaqədar xilas edilə bilər. „Təsadüfən“ Tiflisə gələn və Haskellə görüşən Aqulis erməniləri də toplanaraq bölgələrinin „xilas edilməsi“ üçün lazım bildikləri tədbirləri Haskelə aşağıdakı maddələrlə bildirdilər:

1. Azərbaycan hökuməti və Naxçıvanın türk idarəçisi düşməniyə dərhal son verməyə məcbur edilməli;
2. Nümayəndələrinizi Aqulisə göndərüb və əmrlərinizin yerinə yetirilib yetirilmədiyini yoxlamalı;
3. Xalqı aclıqdan qurtarmaq üçün bölgəyə ərzaq və digər yardımların göndərilməsi, xəstə və yetimlərin qorunması lazımdır. Hər şey polkovnik Haskelin təşəbbüsünə verilirdi.

Bütün bunlar erməni təbliğatının, „əzilmiş“, „zərəz çəkmiş“ millət imici yaratmanın ənənəvi yolu idi. „Azərbaycan hökuməti və Naxçıvanın türk idarəçisi düşməniyə dərhal son verməyə məcbur edilməli.“ Sən Aqulisli kəndlilərin diplomatik addımlarına bax! Düşmənlilik edən Azərbaycan hökuməti və Naxçıvanın türk idarəçiləri imiş. Avropadan göndərilən Haskel onsuz da yola çıxdığında bölgə haqqında orada olan ermənilərin məlumatları ilə təmin edilmişdi. İndi artıq Qafqazda idi. Qafqaza gələn kimi əlində olan məlumatlara yeni əlavələr edirdi. Yenə də ermənilərin müsəlmanlar tərəfindən qarət edilmələri haqqında „isti-isti“ məlumatlar. „Qarət edilən, insanları qətl edilən Azərbaycan qarət edən kimi təqdim edilir, tanudılır.“

Həqiqətən də Haskelin bölgəni tanımaq, hadisələrlə əlaqədar verilən məlumatlarda həqiqəti yalandan ayırmaq imkanı ilk vaxtlar məhdud ola bilərdi. Lakin sonradan şübhəsiz ki, ermənilərin metodunu öyrənmiş olacaqdı. „Yerlərdə Haskelin əmrlərinin yerinə yetirilib yetirilməməsi“ ilə əlaqədar belə bir fikir yaratmağa çalışılır ki, ermənilər Haskelin əmrlərini yerinə yetirməyə hazırdırlar. Guya yoxlanıldıqda bu münasibət aydın görünəcəkdir. Məktubdakı iddialar aydın şəkildə göstərir ki, bu Aqulis kəndlilərinin adından ya Avropada, ya da Tiflisdə hazırlanmış təkliflərdir. İllər dəyişsə də ermənilərin dünyə xalqlarının hisslərinə,

duygularına müraciat etmək metodologiyası dəyişməmişdir. Yenə də ermənilər təbliğatda irəlidə idilər.

Azərbaycan hökuməti Ermənistanın nəzarətində olan bölgələrdə müsəlmanlara qarşı olan qırğınlardan çox narahat idi. 13 min müsəlman köçgünü İrəvanda, 50.000 nəfər də Ermənistanın digər bölgələrində sahipsiz və pərişan vəziyyətdə idilər. Onlara təcili olaraq köməklik göstərilməsi lazım idi. İrəvan vilayətində çıxılmaz durumda olan azərbaycanlılar təcili olaraq kömək tələb edirdilər⁸⁶⁸.

Azərbaycan hökuməti ağır vəziyyətdə olan müsəlmanlara kömək göstərilməsi ilə əlaqədar 22 sentyabr 1919-cu ildə Ermənistanə və Müttəfiq ölkələrin Qafqazda olan nümayəndəsinə sərt bir nota təqdim etdi. Polkovnik Haskel Azərbaycanın notasına cavab verdi. Eçmiadzin və Sürməli bölgəsində müsəlmanların vəziyyətini tədqiq etmək üçün xüsusi bir komissiya təşkil etdiyini bildirdi.⁸⁶⁹

Heç təsadüfi deyil ki, Qafqaza yeni gəlmiş polkovnik Haskel Sarkisyanın dramatik şəkildə tərtib edilmiş ərizəsi və aqulisilərin məlumatı ilə əlaqədar olaraq yubanmadan fəaliyyətə başladı. Bölgədəki vəziyyəti yaxından öyrənmək məqsədi ilə Dr. C. Usser və C.S. Ayerdən ibarət bir heyəti Naxçıvana göndərdi. 17 sentyabr 1919-cu ildə Naxçıvana gələn Amerika heyəti əvvəlcə Şərurun Xanlıqlar kəndindəki erməniləri ziyarət etdilər. Amerikan heyətinin məlumatına görə orada saxlanılana evlərinə getməyə icazə verilmirmiş. Amerikan heyəti Ermənistan hökumətinin verdiyi pulları əhaliyə paylayırdı. Lakin bölgədə vəziyyətin gərgin olaraq qaldığı fikrində idilər. Naxçıvan idarəsinin rəhbəri Səməd bəy Amerika heyəti ilə birgə işləyəcəyinə söz vermişdi.

Lakin Amerika heyəti bu sözdən əmin olmamışdı. Heç təsadüfi deyil ki, Naxçıvanda olan Amerika heyəti Tiflisə dönər

⁸⁶⁸ ATASE, A. 5/2793, Kİs. 324, D. 9-4, F. 2-2; Doğu Cephesi, c. III, s. 68.

⁸⁶⁹ Azerb. Cum. MDEYTA, F. 894, Op. 10, D. 94, L. 9-15.

dönməz polkovnik Haskeldən Naxçıvan və Şərurda amerikan idarəsi qurulmasını tələb etmişdilər. Onlara görə yalnız bu yolla orada baş verə biləcək yeni hadisələrin qarşısını almaq olardı. Heyətin rəhbəri M. S. Donald 27 sentyabr 1919-cu ildəki məlumatında amerikan əsgəri qubernatorluğu qurulmadıqca bölgədə vəziyyətin böhranlı olacağı bildirilirdi. Onlara görə Azərbaycana təzyiq edilib amerikan qubernatoru yaradılmasına razı salınmalı idi. Onlara hadisələrin qarşısını almaq üçün Cənubi Qafqazda hərbi hökumət qurulmasını təklif edir, 5000 amerikan əsgərin Ermənistan və Cənubi Qafqaz üçün yetərli olacağını bildirirdilər.

Bakıdan Tiflisə qayıdan Haskelin Azərbaycan rəhbərləri ilə birlikdə qəbul etdiyi razılaşma şərtləri sonradan müxtəlif amillərin təsiri altında xoşuna gəlməmiş kimi görünürdü. *Haskel Azərbaycanda qəbul etdiklərinin Ermənistan hökuməti tərəfindən qəbul olunmayacağı fikri ilə qəbul etdiyi maddələrin bir qismini ləğv etdi.* Bir sıra yeni maddələr əlavə etdi. Bundan sonra 21 maddəlik layihəni hazırlayıb imza edərək 1 sentyabr 1919-cu il tarixində Azərbaycan və Ermənistan hökumətlərinə göndərdi. Haskelin bitərəf bölgə yaratmaqla əlaqədar Azərbaycan və Ermənistan hökumətlərinə göndərdiyi yeni layihə aşağıdakı şəkildə idi:

1. Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarından bitərəf bölgə yaradılmalıdır;
2. Bitərəf bölgənin idarəsi polkovnik Haskel tərəfindən təyin ediləcək amerikalı qubernator tərəfindən yerinə yetiriləcəkdir;
3. Məhəlli idarə müsəlmanların əlində olacaq. Ermənilərin çoxluq təşkil etdikləri yerlərin idarəsini isə amerikalı idarəçi müəyyən edəcəkdir;
4. Azərbaycan və Ermənistan hökumətləri təcili olaraq əsgəri qüvvələrini bitərəf bölgədən çıxarmalıdır. Bu birliklər yalnız amerikalı general-qubernatorun tələbi ilə geri dönməli olurlar;

5. Azərbaycan və Ermənistan hökumətləri yerli əhali arasında olan və onları təhrik edən casuslarını geri çağırmalıdırlar;
6. Azərbaycan və Ermənistan düşmən hökumətlərin vətəndaşlarına qarşı 1 sentyabr 1919-cu ilə qədər işlənməmiş bütün cinayətlərə görə ümumi əfv elan edəcəkdir. Ancaq ingilis əsgəri hakimiyyətinə qarşı çevrilmiş cinayətlər üçün ümumi əfv olmayacaqdır;
7. Bitərəf bölgədəki yerli məmurlar amerikalı qubernator tərəfindən təyin ediləcəkdir. Qubernator imkan tapdığı zaman yerli məmurların seçim gününü təyin edəcəkdir. Bitərəf bölgə daxilində rüşvət və digər səbəblərlə günahkar olan məmurları yalnız qubernator vəzifəsindən çıxarmaqda səlahiyyətlidir;
8. Azərbaycan hökuməti bitərəf bölgədə və İrəvanda türkiyəli əhalini sakitləşdirmək üçün bütün imkanlarından istifadə edəcəkdir;
9. Ermənistan hökuməti bitərəf bölgədə və Zəngəzur bölgəsində erməni əhalinin sakitləşdirilməsi üçün bütün imkanlarından istifadə edəcəkdir;
10. Ermənistan və Azərbaycan hökumətləri öz vətəndaşı olan türk və ermənilərin həyatını və malını qorumaqdadır;
11. İrəvan və İran sərhədləri arasında, Şərur-Dərələyəz və Naxçıvan bölgələrindən keçən dəmiryolu və teleqraf xətti bərpa ediləcək və istifadəyə veriləcəkdir. Dəmiryolu amerikalı qubernatorun nəzarətində olacaq, orada işləyəcək türk və erməniləri qubernator müəyyən edəcəkdir. Bu xətt Ermənistan dəmiryolunun bir hissəsi kimi işləyəcəkdir. Dəmiryolu millətindən asılı olmayaraq bütün əhaliyə xidmət edəcəkdir;
12. Azərbaycan hökuməti bütün yolu yoxlayaraq, Şuşa və Gorusdakı Yaxın Şərqi yardım komitəsinin fəaliyyətini asanlaşdıracaqdır;

13. Azərbaycan hökuməti ölkəsində olan və Müttəfiq Yüksək komissarlığın Ermənistanı göndərilməsi zəruri olduğunu tələb etdiyi erməni köçgünləri üçün zəruri tədbirlər görəcəkdir;
14. Böyük Vedinin müsəlman əhalisi Amerika qubernatorunun nəzarəti altında bitərəf bölgədə müəyyən edilən yerə köçürüləcəklər və əhaliyə bütün mallarını özləri ilə götürməyə icazə veriləcəkdir;
15. Yeni salınan Bakı-Culfa dəmiryolu Azərbaycanın nəzarətində olacaq və bu vəziyyətə mane olunmayacaq. Dəmiryolu boyu və bitərəf bölgə ilə Ermənistan sərhəddi Qurd qapısı ətrafında olacaqdır;
16. Bitərəf bölgənin idarəsi üçün lazım olan pul yerli vergilərdən təmin ediləcək, amerikan qubernatorunun idarəsi dövründə Azərbaycandan heç bir əlavə pul tələb edilməyəcəkdir;
17. Bitərəf bölgədə məktəblər və məbədlər indiyə qədər olduğu kimi fəaliyyət göstərəcəklər;
18. Bitərəf bölgədə bütün dinlərin ayinləri sərbəst olacaqdır;
19. Bitərəf bölgədə vicdan azadlığı olacaqdır;
20. Bitərəf bölgədə amerikan qubernatorunun əmri ilə ayrışdırılacaq edilmədən hər kəsə köməklik göstəriləcəkdir. İmkan olduğu təqdirdə Azərbaycanın yoxsul bölgələrinə də maddi kömək göstəriləcəkdir;
21. Bu şərtlərin iki surətini sizə göndərirəm. Onların birini imzalayaraq mənə göndərməyinizi xahiş edirəm. İkinci nüsxə sizin istifadə etməyiniz üçündür.⁸⁷⁰

Haskel 29 avqustda Azərbaycan səlahiyyətliləri ilə uzlaşılan mətnin əksinə olaraq yeni şərtlər ortaya qoymuşdur. Azərbaycanın Naxçıvandakı hüquqi səlahiyyətləri aradan qaldırılmış, bölgə ilə heç bir əlaqəsi olmayan Ermənistan üçün

isə haqlar əlavə edilmişdir. Ermənistanın təcavüzünün qarşısını alan, Naxçıvanı hücumlardan qoruyan vedililəri yerlərindən köçürmək istəyirdilər. Bununla da Ermənistanı rahat nəfəs almaq imkanı yaratmaq fikrində idi. Polkovnik Haskel sanki bu yeni şərtləri Ermənistanın mənafeyini qorumaq üçün hazırlamışdı. Lakin Haskelin bu şərtləri də ermənilərin bütün tələblərini tam əhatə etmədiyinə görə onları məmnun etmədi. Ona görə də Haskel bu layihədə də bir sıra dəyişiklik etməyi lazım bilmişdi.

Yeni layihədə əsaslı, Azərbaycanın dövlət hüquqlarını zədələyən şərtlər aşağıdakılar idi. Dərələyöz bitərəf bölgə içərisində qalacaqdır. Böyük Vədi əhalisi bu vaxta qədər yaşadıkları yerlərdə tərksilah edilərək yaşaya biləcəklər.⁸⁷¹ Bakı-Culfa dəmiryolunun bitərəf bölgədəki hissəsindəki inşaat işləri Azərbaycan və Ermənistan arasında imzalanacaq müqavilə ilə qurulacaq bir komissiyanın nəzarəti altında görülməcəkdir.⁸⁷²

Haskel hazırladığı yeni şərtlərin qəbul edilməsi üçün 27 sentyabr 1919-cu il, sonra da 30 sentyabrda Azərbaycan Xarici işlər naziri M. Y. Cəfərova bir teleqraf göndərdi. Əlavə olaraq Naxçıvan və Şərurdə bitərəf bölgə qurulması haqqında layihə qəbul edilməyəcəyi təqdirdə polkovnik Haskel bir sıra xəbərdarlıqlar edirdi. Bunlardan biri də Parisə qayıtdıqda Azərbaycan işləri ilə maraqlanmayacağı idi. Haskelə görə Azərbaycan Paris barış konfransı tərəfindən müstəqil dövlət statusunda tanınması üçün bu layihəni qəbul etməlidir.⁸⁷³ 27 sentyabr 1919-cu il tarixində Haskelin bitərəf bölgə ilə əlaqədar şərtləri Bakıya çatdı.⁸⁷⁴

Həmin plana əsasən o, Qarabağı və Zəngəzuru Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi hesab edirdi. Haskelin təklifinin

⁸⁷⁰ Azerb. Cum. MDEYTA, F. 970, Op. 1, D. 93, L. 3-4; ATASE, A. 1/2, Kİs. 89, D. 142-327, F. 49-1-7; Hacıyev, Kars və Aras-Türk Respublikaları, s. 87-88.

⁸⁷¹ Azerb. Cum. MDEYTA, F. 970, Op. 1, D. 93, L.6.

⁸⁷² Azerb. Cum. MDEYTA, F. 970, Op. 1, D. 93, L.6.

⁸⁷³ Azerb. Cum. MDEYTA, F. 970, Op. 1, D. 93, L.8.

⁸⁷⁴ Azerb. Cum. MDEYTA, F. 970, Op. 1, D. 93, L.6.

qəribə cəhəti ondan ibarət idi ki, o, İrəvan quberniyasının cənub hissəsində – Naxçıvan və Şərur-Dərələyəzdə neytral (bitərəf) zona yaradılmasını təklif edirdi. Haskel həmin neytral zonanın idarə prinsiplərini də planında göstərmişdi.

Haskelə görə təklif edilən neytral zona Batumda olan ingilis general qubernatorluğu tipində olmalı idi. Lakin burada fərq idarəsinin ingilislərdə deyil amerikalılarda olması idi. Həmin ərazi idarə forması Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz general qubernatorluğu şəklində müəyyən edilməli və Amerika nümayəndəsi tərəfindən idarə olunmalı idi. Bu, Amerikanın və Haskelin sonunun nə ilə bitəcəyini hələ müəyyən etmədiyi Qafqaz siyasətinin başlanğıcı idi. Amerikan təmsilçisinin ehtiyatla hərəkət etməsi bir sıra səbəblərlə əlaqədar idi.

Birincisi, onunla əlaqədar idi ki, nə qədər ki, Qafqazda amerikan orduları yox idi, güclü qarşıdurmaların meydana çıxmasına imkan vermək olmazdı. Təklif etdikləri *Naxçıvan-Şərur-Dərələyəz qubernatorluğu* kiçik bir ərazini əhatə etdiyindən ilk vaxtlar onun idarə edilməsi o qədər də çətinlik törətməzdi. Qubernatorluğun geostrateji imkanlarını nəzərə alan Amerika təmsilçisi oradan yalnız Qafqazı, Anadolunu deyil, Şərqi nəzarət altında tuta biləcəklərinə inanırdılar.

Türklər 1918-ci ilin noyabrında Azərbaycanı tərk etdikdən sonra erməni-daşnak hökuməti bu qənaətə gəlmişdir ki, iddia etdikləri əraziləri işğal etməyə artıq imkan yaranmışdır. O zamandan başlayaraq ermənilər Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Eçmiadzin qəzalarının, Qars vilayətinin müsəlman əhalisini müxtəlif vasitələrlə ərazilərdən çıxarıb, qaçqınları öz yerlərinə yerləşdirmək adı ilə həmin yerlərə erməniləri yerləşdirmək istəyirdilər. Bununla o yerləri də Ermənistanla birləşdirmək niyyətində idilər. Lakin həmin yerlərin müsəlman xalqının ciddi müqaviməti Ermənistan hökumətinə bu planlarını həyata keçirməyə imkan vermədi. Hətta ingilis komandanlığı Naxçıvanın idarəsini Ermənistanla versə də Daşnak hökuməti bu qərarı həyata keçirə bilmədi. 1919-cu ilin mayında Fətəli xan

Xoyski Tomsonla görüşdüyündə Müttəfiqlərin baş komandanlığı tərəfindən Naxçıvanın idarəsinin Ermənistan hökumətinə verilməsinə qəti etirazını bildirmiş və Naxçıvan, Ordubad, Şərur-Dərələyəzin qədim Azərbaycan torpaqları olduğunu bildirmişdi.

Naxçıvan bölgəsində olan ermənilər hər dəfə „müsəlman əhali ilə rahat yaşayacaqlarına“⁸⁷⁵ söz versələr də sözlərinin üstündə durmur, xaricdən azacıq kömək alan kimi Azərbaycan kəndlərinə hücum edirdilər. Bu dövrdə Amerika yardım təşkilatının rəhbərlərindən mayor Stevart Forbes və Doktor Klarence D. Ussher Naxçıvana Xəlil bəyin yanına getdilər.

Silah zoru ilə Azərbaycan bölgələrində öz hakimiyyətini qura bilməyən Ermənistan hökuməti Amerika layihəsi əsasında bu torpaqlarda tərəfsiz bölgə qurmağa çalışırdı. Şübhəsiz, Amerika nümayəndəsinin idarə edəcəyi Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz qubernatorluğu gələcəkdə bu torpaqların Ermənistanla keçməsi üçün əlverişli şərait yaratmalı idi⁸⁷⁶.

Naxçıvanda yerli liderlər və Xəlil bəy bu fikirləri əsas tutaraq amerikan qubernatorluğu təklifini rədd etmişdilər⁸⁷⁷. Onlar yaxşı bilirdilər ki, Qafqazdakı amerikan yardım missionu erməni hökumətinə və ordusuna açıq şəkildə kömək göstərir. Amerikalıların ifadəsi ilə yardım heyətlərindən cəbbəxana və başqa zəruri kömək alan erməni ordusu, Azərbaycan türklərinə qarşı təzyiqli davam etdirirdilər. Bunlarla yanaşı Azərbaycanın, o cümlədən Naxçıvanın rəhbərləri Haskelin Ermənistanın xeyrinə, müsəlmanların əleyhinə olan fikirlərini də bilirdilər.⁸⁷⁸

İyul ayı içərisində meydana çıxan çarpışmalar nəticəsində ingilislərin müəyyən etdiyi erməni idarəsi Naxçıvandan qovulmuşdu. Yerli əhali yenidən müstəqilliklərini elan etmişdilər. Səməd bəy Cəmilinski qubernator elan edilmişdi. Milis

⁸⁷⁵ ATASE, A. 1/2, Kls. 89, D. 142-327, F. 50-1.

⁸⁷⁶ C.Hasanov, a. g. e, s. 297-298.

⁸⁷⁷ ATASE, A. 5/2793, Kls. 814, D. 5-9, F. 128-3.

⁸⁷⁸ ATASE, A. 1/2, Kls. 108, D. 391-151, F. 51.

birliklərinin komandiri Kəlbəli xan idi.⁸⁷⁹

Haskelin missiyasında Azərbaycan-Ermənistan münasibətləri əsas yer tuturdu. O, əslində erməni tərəfdarı olduğundan, onların Azərbaycana və başqa qonşulara qarşı ərazi iddialarına nəinki müsbət baxırdı, hətta avqustun ortalarında daşnak parlamentində çıxış edərkən də münasibətini açıq bildirərək, onların ərazi iddialarını müdafiə etdiyini söyləmişdir.

Ermənilərin ərazi iddiaları isə tez-tez dəyişir, yeni-yeni əraziləri əhatə edirdi. Haskelin Ermənistanı Ali komissar təyin edilməsi ilə əlaqədar olaraq Qarabağ və Zəngəzurdan ibarət olan ərazi iddialarına Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz ərazilərini də daxil etmişdilər. Haskel çıxışlarında qeyd edirdi ki, Azərbaycan hökuməti ermənilərin bu qərarlara daxil olan iddialarını qəbul etməsə şəxsi məsuliyyət daşıyacaqlar.

Lakin daşnak hökuməti Ermənistanı birləşdirmək istədiyi ərazilərdə yerli xalqın – müsəlmanların ciddi müqavimətinə rast gəldiyindən planlarını hətta silah gücünə həyata keçirə bilmir, yerli xalqın özünümüdafiə qüvvələrini aradan qaldırmağı bacarmırdı. Daşnak hökuməti zor ilə torpaqları işğal edə bilmədiklərini gördükdə, xalqı aldatmaq yolunu seçdilər. Belə bir görüntü yaratmaq istəyirdilər ki, o torpaqları ingilislər vermiş olsa yerli xalq müqavimət göstərməz.

Bu məqsədlə də əvvəllər ingilislərlə olan danışıqların sonunda ingilis komandanlığı Naxçıvanın idarəsini müvəqqəti adı altında ermənilərə vermişdi. Lakin yerli əhali daşnak hökumətinə bu qərarı yerinə yetirməyə imkan vermədi. Azərbaycan hökuməti də Naxçıvanın idarəsinin müvəqqəti adı altında ermənilərə verilməsinə razı deyildi. Bununla əlaqədar olaraq 1919-cu ilin mayında xarici işlər naziri Xoyski Tomsonla görüşdükdə ciddi etiraz etmişdi.

Zaman dəyişmişdi. Bu ərazilər uğrunda çox qanlar axıdılmışdı. İndi də Amerikanın təmsilçisi ermənilərin saxta

“ərazi iddialarının” təmin olunmasının yollarını axtarırdı. Daşnak hökuməti ingilis planı əsasında o yerləri əldə edə bilmədiyinə görə indi də amerikan planına ümid bəsləyirdi. Bu da əvvəl qeyd etdiyimiz neytral zonanın yaradılması ilə əlaqədar idi. Amerikan general-qubernatoru Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz ərazilərinin gələcəkdə Ermənistanı verilməsi üçün müvafiq şəraiti gözləyəcəkdi.

Əslində Haskelin Azərbaycan hökumətinə təqdim etdiyi 21 maddəlik yeni layihə onun imzası ilə verilməsinə baxmayaraq erməni layihəsindən başqa bir şey deyildi. Bu, ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddialarının təmin edilməsinin gizli şəkildə həyata keçirilməsi idi. Haskelin layihəsi Azərbaycan hökuməti tərəfindən qəbul edilmədiyi üçün bir qədər yumşaldıldı, maddələrin sayı 12-yə endirildi. Bu fikir ayrılıqlarına baxmayaraq Haskel israr etmiş, Naxçıvan, Şərur və Ordubad nümayəndələrini qəbul edərək Amerikanın yeni general qubernatorunun 23 oktyabr 1919-cu il tarixində fəaliyyətə başlayacağını bildirmişdi. Nümayəndələr bu əraziyə erməni qoşununun yeridilməsinə və Ermənistan hökumətinə tabe edilmələrinə razı olmayacaqlarını, lazım olduqda istiqlalçılıqlarını silah yolu ilə müdafiə edəcəklərini bildirdilər.

Haskelin Azərbaycan hökuməti ilə əlaqədar danışıqları nəticə vermədi. Haskelin hərbi qüvvəsi olmadığından yerli əhali ilə güc vasitəsilə danışıq bilmirdi. Qubernatorluğun və Ermənistanın ərazisində müsəlman xalqın hərəkəti başlamışdı. Azərbaycanın Xarici İşlər Nazirliyinin Versaldakı Azərbaycan nümayəndələrinə göndərdiyi məlumatdan qeyd edilirdi ki, Böyük Vedi üsyanı „erməni qüvvələrinin tamamilə darmadağın edilməsi ilə nəticələndi və erməni ordusu İrəvan şəhərinə qədər geri oturduldu”.⁸⁸⁰

Azərbaycan hökuməti Haskelin bitərəf bölgə layihəsi ilə əlaqədar bir şaşqınlıq içərisində idi. Azərbaycan Nazirlər

⁸⁷⁹ ATASE, A. 5/2793, Kls. 814, D. 5-9, F. 128-2; Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s. 304-305; Hacıyev, *Kars və Aras-Türk Respublikaları*, s. 85.

⁸⁸⁰ Azərbaycan respublikası MDA, f.897, siy.1, iş 57, v. 7 İqtibasın alındığı mənbə: Cəmil Həsənov. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920) Bakı 1993, s. 261

şurasının sədri Nəsibbəy Yusifbəyov Haskelin erməni heyəti ilə birlikdə hazırladığı şərtlərə ciddi etiraz etdi. Nəsib bəy Azərbaycan pulunun Naxçıvanda dövriyyədə qalmasını, Dərələyəzin bitərəf bölgə içərisində olmasını, Azərbaycanın Bakı-Culfa dəmiryolunun inşaatı ilə əlaqədar haqlarından imtina etməyəcəyini, Ordubadın bitərəf bölgəyə daxil edilməyərək Azərbaycanda olmasını tələb etdi. Heskelle olan mübahisələr uzandı. Nəticə alınmadıqda baş nazir Bakıya qayıtdı.

Azərbaycan Xarici İşlər naziri bitərəf bölgənin Azərbaycanın bir hissəsi olmasının təsbit edilməsini istəyirdi. Bundan başqa Haskeldən Paris konfransında ondan yardım etməsini istəyirdi. Lakin Haskel hazırlamış olduğu layihənin dəyişdirilməsini qəbul etmək istəmirdi. Bitərəf bölgədə tam səlahiyyətli amerikan qubernatorluğu qurulmasında israr edirdi. Bu zaman bölgəyə gedən amerikan heyəti də müsəlmanlar ilə ermənilər arasında münasibətlərin gərgin olması ilə əlaqədar olaraq qubernatorluğun təcili olaraq fəaliyyətə başlamasını istəyirdilər. Onlara görə məsələ yalnız qubernatorluğun qurulması ilə həll edilə bilərdi.

Bu kimi təklifləri alan polkovnik Haskel Azərbaycan və Ermənistanı tərəfsiz bölgə ilə əlaqədar razı etməyə çalışırdı. Haskelin layihəsindəki tələblər erməni hökumətinin tələblərinə əsasən uyğun idi. Hatisyan 2 oktyabr 1919-cu il tarixindəki teleqramı ilə amerikan qubernatorluğunu qəbul etdiyini bildirdi. 4 oktyabr 1919-cu il tarixində Azərbaycan və Ermənistan hökumətləri arasında bir müqavilə imzalandı. Bu müqaviləyə əsasən Naxçıvan və Şərur bölgəsində amerikan qubernatorunun idarəsində bitərəf bölgə qurulurdu. Müqavilə şərtləri aşağıdakı kimi idi:

1. Qubernatora köməkçi qrup yaradılacaqdır. Bu qrupun üzvləri qubernator tərəfindən seçiləcəkdir;
2. Yerli idarəçilər millətlərin sayına görə müsəlman və ermənilərdən olacaqdır;

3. Azərbaycanlılar və ermənilər bitərəf bölgədən əsgərlərini çıxaracaqlar;
4. İrəvan-Culfa dəmiryolu bərpa ediləcək. Teleqraf və telefon xətləri də fəaliyyət göstərəcək. Bunların hamısı qubernatorun nəzarətində olacaqdır.

4 oktyabr 1919-cu il tarixində bitərəf bölgə ilə əlaqədar Azərbaycan və Ermənistan arasında razılıq əldə etməsi amerikan tərəf üçün çox mühüm idi. Bölgədə həm Haskel, həm də Amerika etibar qazanmışdır. Bu münasibətlə də o zaman Tiflisdə olan Amerika heyətinin başçısı general Harbord Azərbaycanın Xarici işlər naziri M. Cəfərova 6 oktyabrda göndərdiyi teleqrafda yazırdı: „Parisə getməzdən əvvəl polkovnik Haskel sizin Naxçıvan tərəflərdə müvəqqəti olaraq bitərəf bölgə yaradıldığı haqqında məlumat verdi. Belə bir ağıllı qərarınızla əlaqədar sizi təbrik edirəm. Bunun davamı çox yaxşı olacaqdır.“⁸⁸¹

Haskel bitərəf bölgə ilə əlaqədar razılaşmanı əldə etdikdən sonra, qərarın qüvvəyə minməsini gözləmədən general Harbord ilə birlikdə Parisə hərəkət etdi. Məqsədi Müttəfiqlərin Yardım işləri üzrə baş əlaqələndiricisi H. Klark Hooverə Ermənistandakı yardımlarla əlaqədar məlumat vermək idi. Bununla yanaşı Haskel Barış konfransı səlahiyyətlilərindən Qafqazda Yüksək komissarlığın Azərbaycan və Gürcüstana da köməklik göstərilməsinə icazə almaq idi.

Müttəfiqlərin Yüksək komissarı Haskelin Paris Barış konfransına „Şərur və Naxçıvanla əlaqədar məlumatı“⁸⁸² aşağıdakılardan ibarət idi:

„Məlum olduğu kimi Şərur və Naxçıvan bölgələrində xalqın can və əmlakının təhlükəli vəziyyəti ermənilərlə azərbaycanlılar arasında başlayan və Ermənistanın Azərbaycana qarşı torpaq iddiaları ilə əlaqədardır. Bu vəziyyətin səbəbləri aşağıdakılardır. Naxçıvan

⁸⁸¹ Kaan ÜSTÜN. s. 144.

⁸⁸² BCA. 930 01. 2-30-10; ASPİHDA. 227-2-57 25 oktyabr 1919-cu il

bölgəsinin statusu Paris Sülh konfransında tam olaraq müəyyən edilməmişdir. Bu səbəbdən də Ermənistan və Azərbaycan hökumətləri mübahisə mövzusu olan həmin bölgənin statusunu müəyyən etmək imkanına sahib deyillər. Bunlara baxmayaraq Ermənistan və Azərbaycan hökumətləri bu bölgədə sülhün qorunmasını arzu etdiklərini bildirirlər və ürəkdən olmasa da bölgədə amerikan qubernatorluğunu dəstəkləyirlər. Bu səbəblə də mən Haskel Ermənistan və Azərbaycan hökumətlərini razılaşdıraraq məlumat verirəm ki, beynəlxalq Sülh konfransının məna vermiş olduğu səlahiyyətlərə əsasən ABŞ-ın, Fransanın, İngiltərənin və İtaliyanın Ali Komissarı olaraq aşağıdakıları hiss edirəm:

1. Şərur və Naxçıvan bölgələrinin Müttəfiqlərin idarəsində və amerikan qubernatoru tərəfindən idarə edilən bir bölgə olduğu elan edilir;
2. Şimali Amerika ordusunda mühəndis olan polkovnik Edmund L. Deyli bu bölgənin qubernatorudur;
3. Bölgənin idarəsindən məsuliyyətli olan Mərkəzi Şura yaradılacaqdır. Şura bölgənin idarə edilməsindən cavabdehdir. Şuranın üzvləri ermənilərdən və azərbaycanlılardan, o bölgədə yaşayan xalqın sayı ilə müəyyən ediləcəkdir. Mərkəzi Şuranın üzvləri qubernator tərəfindən təyin ediləcək və onların səlahiyyətləri bölgədə seçkilərin keçirilməsinə qədər davam edəcəkdir;
4. Azərbaycan və Ermənistan hökumətləri təcili olaraq bölgədə olan azərbaycanlı və erməni birliklərini bölgənin sərhəddinin xaricində yerləşdirəcəklər;
5. Bölgədə olan casuslar və xalqın bölgədə görmək istəmədikləri adamlar ərazidən çıxarılacaqlar;
6. İndiyə qədər bölgədə cinayət, rüsvətخورluq və qətl törətmiş adamlar əfv ediləcəklər;
7. Yerli idarə əvvəlki idarəçilərdən və yeni seçilənlərdən ola bilər. Onların təyin edilmələri qubernatorun vəzifəsidir. Yerli idarəçilər təyin edilmiş olduqları

vəzifəni yerinə yetirə bilməsələr, rüsvətخورluq və qanuna qarşı hərəkətlərə yol vermiş olsalar qubernator tərəfindən vəzifələrindən çıxarılacaqlar;

8. Bölgə ərazisindəki dəmiryolu və teleqraf sahələri qubernatorun nəzarəti altında olacaq. Ermənilərin də dəmiryolundan istifadə etmə qaydaları qubernator tərəfindən müəyyən ediləcək. Dəmiryollarından istifadə edilməsində Ermənistan və Azərbaycan tərəfinə heç bir fərq qoyulmayacaq;
9. Bakıdan Culfaya qədər olan dəmiryolunun çəkilməsi bölgə ilə əlaqədar olan xüsusi komissiya tərəfindən daima nəzarətdə saxlanılacaq. Xüsusi komissiya Azərbaycan və Ermənistan hökumətləri tərəfindən təyin edilən bərabər sayda adamlardan təşkil ediləcəkdir;
10. Bu idarənin xərcləri yerli gəlirlərdən ödəniləcək;
11. Bölgəyə daxil olan yerlərdə din və söz azadlığı olacaq;
12. Bölgə xalqı silahsızlandırılmayacaq. Lakin qubernatorun silah gəzdirmələrini qadağan etdiyi adamlar silahlı ola bilməyəcəklər;
13. Bölgə xalqını bu qərarı qəbul etməyə və amerikan qubernatorunu dəstəkləməyə dəvət edirik. Amerikan idarəsi Paris Sülh konfransında bu bölgənin statusu müəyyən edilənə qədər davam edəcəkdir.

Hazırlanması və Naxçıvanda xalqa elan edilməsi tarixi. 25 oktyabr 1919-cu il.

H. Haskel, Amerika Silahlı Qüvvələri Baş İdarəsinin polkovniki, Müttəfiqlərin Qafqazda Ali komissarı

Rea, Birləşmiş Ştatların polkovniki".⁸⁸³

Haskel Parisə getdikdə Naxçıvan və ətrafında bitərəf bölgənin yaradılması və qubernatorluğun təşkil edilməsi işləri polkovnik James C. Rea tərəfindən həyata keçirilməsi müəyyən

⁸⁸³ BCA. 930 01. 2-30-10; ASPİHDA. 227-2-57 25 oktyabr 1919-cu il

edilmişdi. Polkovnik Rea bitərəf bölgə haqqında olan razılaşmanın həyata keçirilməsinə hazırlıq üçün 18 oktyabr 1919-cu il tarixdə Bakıya gəldi. O, bitərəf bölgədə qubernatorluğun açılış mərasimində Azərbaycan hökumət nümayəndələrinin iştirak etmələrini istəyirdi. Lakin Azərbaycan hökuməti polkovnik Reanın təklifini rədd etdi. Bundan başqa Azərbaycan hökuməti Naxçıvan bölgəsi əhalisinin istəmədiyi bir planın həyata keçməsində iştirak etmək istəmədiklərini, naxçıvanlılar Reanın təklifini qəbul edərlərsə də ona qarışmayacaqlarını bildirdilər.

Polkovnik Rea Azərbaycan hökumətinin bu münasibətindən incimmiş halda Tiflisə, oradan da İrəvana döndü. Ermənistan hökuməti də Reanın qubernatorluğun açılış mərasimində iştirak etmək üçün nümayəndə vermək arzusunu rədd etdi. Ermənilərə görə Azərbaycanın hökumət nümayəndələri gəlmədiyi üçün onlar da iştirak edə bilməzdilər. Azərbaycanın və Ermənistanın Reanın tələblərinə olan bu münasibəti ona görə Amerikanın Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda olan reytingini sarsıdırdı. Haskelin hazırlamış olduğu və həyata keçirilməsi ona tapşırılmış bitərəf bölgə layihəsi təhlükəli vəziyyətdə idi. Ancaq polkovnik Rea Amerika reytingini qorumaq istədi. Azərbaycan və Ermənistan hökumətlərindən rədd cavabı almamış 24 oktyabr 1919-cu ildə Naxçıvana doğru hərəkətə başladı. Yanında polkovnik Edmund L. Daley, mayor Donald A. Robinson, Sumner Vaite və James Sell, kapitan Parker C. Kalloh və kapitan Paxton Hibben var idi.⁸⁸⁴

Reanın Naxçıvandakı yığıncağına türk tərəfindən Xəlil bəy, yerli idarəçilərdən Kəlbəli xan Naxçıvanski, Heydərqulu bəy və Səməd bəy Cəmillinski var idi. Yığıncaq başlayan kimi polkovnik Rea Haskelin bölgədə amerikalı qubernatorluğu

qurulması ilə əlaqədar planını oxudu.⁸⁸⁵

Layihəyə görə Şərur və Naxçıvanda qurulacaq amerikalı qubernatorluğunun rəhbəri polkovnik Edmund L. Daley təyin edilirdi. Bölgədə yaşayan türk və ermənilərin sayı ilə əlaqədar olaraq ortaqların Şura qurulacağı haqqında məlumat verilmirdi. Azərbaycan və Ermənistan hökumətlərinin bitərəf bölgədə olan əsgəri qüvvələrini geri çəkəcəkləri bildirilirdi. Dəmiryolu və teleqraf xətləri olan ərazinin qubernatorun nəzarətində olacağı qeyd edilirdi. Qurulması planlaşdırılan qubernatorluğun layihəsini Rea yazılı olaraq xalqa paylamaq istədi. Ancaq toplananlar icazə vermədilər.

Müsəlman liderlər əvvəldən məlumat verdiklər kimi Haskelin planını qəbul etmədilər. Bir müddət əvvəl planı qəbul etmədikləri haqqında 12 maddəlik fikirlərini polkovnik Robinsona təqdim etmişdilər. Xalq amerikalıların ermənilərin tərəfini saxladıklarını görürdülər. Osmanlı hökumətinin nümayəndələri də amerikalılara inanmırdılar. Qərardan asılı olmayaraq o yerləri əllərində saxlayacaqlarını bildirirdilər.⁸⁸⁶ Amerikalılar Xəlil bəyi çox qəddar hesab edirdilər. Xəlil bəy amerikalılarla əlaqədar mövqeyini aşağıdakı şəkildə şərh edirdi:

„Biz bu ölkəni qılıncımızla fəth etdik, qılıncımızla da əldə tutmalıyıq. İngilislər bu yerlərə gəldiklərində Araz vadisinə sahib olacağımızı bildirdilər. Lakin 3 ay sonra bölgəni ermənilərə verdilər. O bizimdi və biz onu geri aldığımızı. Əlimizdə saxlayacağıq.“-deyirdi. Xəlil bəy barışa tərəfdar olduğunu da göstərdi. Polkovnik Daleyin Naxçıvanda qubernator kimi deyil, Paris sülh konfransının bir təmsilçisi kimi qala bilməsini söylədi. Bununla yanaşı amerikalılara yerli əhaliyə yardım

⁸⁸⁵ Reanın Naxçıvanda yığıncaq iştirakçılarna oxuduğu və Haskelin Parisdə Beynəlxalq Sülh konfransına təqdim etdiyi layihə üçün baxın. BCA. 930 01. 2-30-10; ASPİHDA. 227-2-57 25 oktyabr 1919-cu il

⁸⁸⁶ Xəlil bəy 8 noyabr 1919 tarixində Kazım Karabekir Paşaya göndərdiyi raportda, amerikalı qubernatorluğunu istəmədiklərini bildirirdi. (Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s. 346.)

⁸⁸⁴ Atnur İbrahim Ethem, *Muhtariyyat Arefesinde Nahçıvan*, NDÜ “Qeyret” Neşriyatı, Nahçıvan, 1999, s. 22

fəaliyyətləri xüsusunda kömək edəcəyini də bildirdi⁸⁸⁷.

Xəlil bəy və Naxçıvanın başqa idarəçilərindən düşün-
düklərini ala bilməyən polkovnik Rea yerli xalqdan dəstək
almaq üçün onlarla görüşmək istədi. Xəlil bəy də bu fikrə
tərəfdar idi. Vedibasar, Şərur və Ordubad bölgələrindən gəlmiş
nümayəndələr Naxçıvana toplandılar. Xalq da liderləri kimi
düşünürdü. Hadisələrin fərqli şəkildə davam etdiyini,
istədiyini ala bilməyən, Amerikanın dövlət imicinin təhlükəyə
düşdüyünü görən polkovnik Rea toplantının gündəliyinə yerli
əhaliyə yardım məsələsini daxil etdi.

O, Naxçıvanda qonşu bölgələrdən 50.000-dən⁸⁸⁸ artıq
qaçqın olduğunu bilirdi. Müharibədən çıxmış Naxçıvanda qış
yaxınlaşır, soyuq və aclığın nəfəsi hiss edilirdi. Polkovnik Rea
yardım vədlərinin kölgəsində qubernatorluq haqqında Haskel
planını həyata keçirməyi düşünürdü. Buna görə də polkovnik
Rea əvvəllər amerikalıların Naxçıvanda açdıqları xəstəxana və
yetimxananın fəaliyyətə başlamasını istədiyini bildirdi. Xalq və
liderlər polkovnik Reanın yardım təkliflərini qəbul edirdilər.
Lakin amerikan qubernatorluğunun qurulmasına kiçik bir
imkan belə vermək istəmirdilər.

Polkovnik Rea bitərəf bölgə və qubernatorluq yaratmaq
planından imtina etmiş şəkildə Naxçıvana qaçqınlara paylamaq
üçün un göndərəcəyini bildirdi. Lakin onun ədalətlə pay-
lanmasını, bölgədəki ermənilərə də paylanmasını və bununla
əlaqədar yerli liderlərin söz verməsini istədi. Polkovnik Daley
Xəlil bəyin təklif etdiyi kimi Naxçıvanda Müttəfiqlərin Yüksək
komissarının nümayəndəsi və Yaxın Şərq üzrə yardım fəaliy-
yətinin rəhbəri idi.⁸⁸⁹ Polkovnik Daley Naxçıvanda fəaliyyətə
başladı və Rea isə 28 oktyabr 1919-cu il tarixində İrəvana
qayıtdı.

⁸⁸⁷ Hacıyev, Aydın, Kars ve Aras Türk Respublikalarının Tarihinden, Bakü-
1994 s. 94.

⁸⁸⁸ Azerb. Cum. MDEYTA, F. 894, Op. 10, D. 94, L. 9-15.

⁸⁸⁹ ATASE, A. 5/2793, Kls. 814, D. 5-9, F. 128-3.

Polkovnik Reanın rəhbərliyi altında olan heyətdə səssizlik
və üzüntü hakim idi. Planları baş tutmamışdı. Amerikanın,
xüsusən Qafqazdakı səlahiyyətlilərinin nüfuzu sarsılmışdı.
Amerikalıların Ermənistan hökumətini açıq müdafiə etmələri
Azərbaycan və Gürcüstan hökumətləri ilə yanaşı bölgədə
yaşayan müsəlmanlar arasında da onun bitərəf misyonuna
kölgə salmışdı. Artıq Qafqazda hər kəs Haskelin missiyasının
məhiyyətinin ermənilərin ədalətsiz fəaliyyətinə, qanlı qırğın
siyasətinə və ağılasığmaz ərazi iddialarına yardım etmək
olduğunu bilirdi. Məhz buna görə də polkovnik Rea bu
vəziyyətdən narahat idi. O, acı çəkən, yoxsulluq içərisində
çırpınan müsəlmanlara da lazımi kömək göstərmək istəyirdi.
Bununla Amerikanın sarsılmış nüfuzunu bərpa etmənin
mümkünlüyünə inanırdı.

Buna görə də polkovnik Rea Naxçıvanı tərk edən kimi
polkovnik Daley fəaliyyətə başladı. Təbrizə gedərək oradan
Naxçıvan bölgəsindəki müsəlmanlar və digər qaçqınlar üçün
ərzaq göndərdi. Bu ərzaq məhsulları dəmiryolu vasitəsi ilə
daşınmalı idi. Lakin iyul ayının sonlarında bölgədə azər-
baycanlı-erməni vuruşmaları zamanı ermənilər Culfada Araz
üzərindəki körpünü dağıtmışdılar. Polkovnik Daleyin sərəncam-
ına əsasən körpünün təmirinə başlanılmış və bir ay içərisində
tamamlanmalı idi. Bölgə əhalisi və liderləri polkovnik Daley ilə
səmimi şəkildə fəaliyyət göstərməyi düşünürdülər.

Xəlil bəyin məlumatına görə polkovnik Daley,
Naxçıvanda fəaliyyət göstərdiyi müddət ərzində onun razılığı
ilə ingilislərin Hindistan teleqraf xəttini də bərpa etmiş və
qaçqınlara az da olsa köməklik göstərmişdir. Polkovnik Daley
iki ay fəaliyyət göstərdikdən sonra səbəbi məlum olmadan
Naxçıvandan ayrılmışdır.⁸⁹⁰

⁸⁹⁰ Polkovnik Daley getdikdən sonra Xəlil bəy ingilislərin Hindistan teleqraf xəttini
yenidən kəsdirmişdi. Təbrizdəki ingilislər və hətta Londondan gələn tələblərə baxmayaraq
qərarını dəyişməmişdi. "Ermənilərlə hal-hazırda müharibədəyik" cavabını vermişdi.
ATASE, A. 5/2793, Kls. 814, D. 5-9, F. 128-3

Polkovnik Daleyin Naxçıvandan ayrılmasını 1919-cu ilin noyabr ayında bölgəyə gələn amerikan zabitlərinə qarşı əhalinin etirazı ilə əlaqələndirənlər də vardır. Naxçıvanlıların tələbi ilə polkovnik Daley zabitləri İrəvana göndərmişdi. 1920-ci il yanvar ayında isə tabeliyində olanlarla birlikdə bölgəni tərk etmişdir. Polkovnik Daleyin Naxçıvanı tərk etməsi ilə bölgədəki amerikan varlığı və siyasəti tamamlanmışdır.

Haskel sonra Parisdə verdiyi müsahibəsində Naxçıvan bölgəsində general qubernatorluğun yaradılmasının əhəmiyyətsiz olduğunu etiraf etmişdir. Haskel Parisdə Ə. M. Topçubaşova azərbaycanlılar „çox sülhsevər xalqdır və ümumiyyətlə erməni xalqının düşməni deyil, əgər siyasətçilər olmasa ermənilər də sülhlə yaşayarlardı,“⁸⁹¹ - demişdi. Daha sonra polkovnik Haskel xəritədə Azərbaycanı göstərərək Ə. M. Topçubaşova „Birinci olaraq Sizin xalq himayəçilikdən azad olmalıdır“,“⁸⁹² - söyləmişdir.

Amerika generalı Harbordun Azərbaycan missiyası

Paris konfransında manda (bir ölkəni, bölgəni böyük dövlətlərin himayəsinə verilməsi prinsipi) məsələsi ortaya çıxdığında ilk ağıla gələn Ermənistanın manda idarəsi altına alınması fikri olmuşdur. Bu manda idarəsini həyata keçirəcək dövlət olaraq Amerika nəzərdə tutulmuşdu. Bu müxtəlif səbəblərlə əlaqədar ola bilərdi. Bəziləri Amerikanın həmin mövqeyini onun Avropa dövlətlərindən o zaman daha az müstəmləkələrə sahib olması ilə əlaqələndirirlər.⁸⁹³ Burada başqa amil də var. Uzun illərdən bəri Amerika 1823-cü ildən qəbul etdiyi Monro doktrinasına görə Avropadakı siyasi kombinasiyalardan uzaq duraraq daha çox ticarət münasibətlərinə üstünlük vermişdir. ABŞ uzun müddət idi ki, dünyaya

qapalı idi. İmperialist planlarda yer almamışdı.

Bundan başqa Amerika prezidenti Paris konfransında 14 maddəsi ilə dünyada ictimai fikrə əsaslı təsir göstərə bilmişdi. O zamana qədər Qafqazda nəzarət İngiltərənin əlində idi. İngiltərənin Qafqazda olan əsgəri gücünün illik xərci 30 milyon ingilis pulu ilə müəyyən edilirdi. Bunun İngiltərə üçün çox böyük iqtisadi yük olduğu qəbul edilməlidir. Onun Qafqazda mandaya o qədər də əhəmiyyət verməməsi,⁸⁹⁴ bir tərəfdən iqtisadi amillə əlaqədar idisə, digər tərəfdən onun dünyanın müxtəlif qitələrinə səpələnmiş müstəmləkələri var idi.

İngiltərənin Amerikanı Qafqazda və Ermənistan üzərində manda idarəsinə həvəsləndirməsi də onun milli çıxarlarına dayanan siyasətinin nəticəsi idi. Bir zamanlar İngiltərə Rusiya ilə bir blokda olsa belə bütün zamanlarda Rusiyanın isti dənizlərə doğru irəliləməsini Şərqdəki fəaliyyəti üçün təhlükə hesab etmişdir. Bu siyasətlə İngiltərənin əsas məqsədi Türkiyənin yerinə Rusiyaya qarşı Amerikanın manda idarəsi ilə tampon bölgə yaratmaq idi. Qafqazı Amerikaya çox asanlıqla verməsi bunlarla əlaqədar ola bilərdi.

ABŞ da Dünya müharibəsi müddətində erməniləri dəstəkləmişdir. Amerikanın bu siyasəti oradakı erməni diasporasının fəaliyyəti ilə əlaqədar idi. Bunun nəticəsində ABŞ müstəqil Ermənistanın yaradılmasına müsbət baxırdı. İngiltərə də ermənilərin I Dünya müharibəsində iştirak etmələri ilə bağlı onlarla əlaqədar bir tədbir görməyi düşünürdü. Lakin ingilislərin erməni məsələsi ilə əlaqədar planları çox fərqli olmuşdu. Onlar erməni amilinin kölgəsində Anadolunu Amerikanın mandasına (hımayəsinə) verilməsini düşünürdü. Bu səbəbdən də Paris konfransında Amerikaya belə bir təklif edildi. Amerikadakı erməni lobbisi də Senatda fəaliyyətini artırdı. Trabzon və Kilikiyanı da əhatə edən Böyük Ermənistan qurulmasını

⁸⁹¹ C. Həsənov, səh.273.

⁸⁹² Yəne orada, 273

⁸⁹³ Mine Erol, Türkiyə'de amerikan mandası meselesi, Giresun 1972, s. 42.

⁸⁹⁴ Öztopak, İzzet, Kurtuluş savaşında Türk basını(Mayıs 1919-Temmuz 1921) Ankara 1981, s. 80-81.

tələb edən bir sıra qərarların alınmasına da nail oldu.⁸⁹⁵

Bu dəstəklə birlikdə Parisdə olan digər bir erməni diaspora dərnəyi İngiltərənin yardımı ilə ciddi lobbi fəaliyyətinə başladı. Bu fəaliyyətin nəticəsində Amerika nümayəndələrinin hazırladıqları və təklif olaraq verdikləri sənəd meydana gəldi. Təklifə görə Şərqi Anadolunun 6 vilayəti ilə birlikdə Trabzon və Adanarı da əhatə edən bir erməni dövləti qurulmasını tövsiyə edən təqdimat verildi. Bununla yanaşı təqdimatda Rusiya Ermənistanın müstəqilliyini tanıması da lazım bilinirdi. Eyni zamanda Ahalkələk, Ahalsıxı qəzaları ilə birlikdə Qars və İrəvan mərkəz olmaqla qurulacaq dövlətə müstəqillik verilməsini tələb edirdi.⁸⁹⁶

Erməni məsələsinin həll edilməsinə daha yumşaq yaxınlaşan Amerika prezidenti Vilson bu tələblərin və ermənilərin planlarının həyata keçə bilmə imkanlarını müəyyən etmək üçün general James G. Harbordı tədqiq üçün Anadoluya göndərdi. 1919-cu ilin yazında Anadolunu gəzən Harbord komissiyası ermənilərin gözləmədikləri nəticələri müəyyən etmişdi. General Harbordda görə ermənilər heç yerdə əhalinin çoxunu təşkil etmirlər. Manda idarəsinin isə Qafqaz da daxil olmaqla bütün Türkiyə üçün mümkün olduğunu bildirirdi.⁸⁹⁷

İngiltərə Amerikanın Türkiyə üzərində olan manda istəklərinə də bir siyasət vasitəsi olaraq baxırdı. Məlum olduğu kimi I Dünya müharibəsindən sonra Amerikanın dünyanın müxtəlif yerlərində İngiltərə və Fransa kimi müstəmləkələri yox idi. Paris sülh konfransında bu məsələlər də ortaya çıxır, İngiltərə və Fransanın Vilson prinsiplərinə görə bu məsələlərə

cavab verməsi çətin görünürdü. İngiltərə Türkiyədə qurulması planlaşdırılan manda idarəsinə bu bucaq altında yanaşırdı. Manda idarəsinin qəbul edilməsi Türkiyənin bölüşdürülməsinin Amerika tərəfindən təsdiq edilməsi mənasında olacaqdı. Amerika manda idarəsinin həyata keçməsinə qəbul etmiş olardısı, bu onun Paris konfransında müxtəlif vaxtlarda dövlətlərin müstəmləkəçiliyi haqqında olan görüşlərinin ortadan qaldırılması mənasında qəbul ediləcəkdə. Belə olduğunda İngiltərə Mesapatomiyanı, Fransa Suriyanı hər hansı bir müxalifət olmadan ala biləcəkdə.⁸⁹⁸

Paris konfransında Amerika Osmanlı dövlətini və Qafqazda Ermənistanı mandası altına almaq üçün hazırlayırdı. Bu qərarını həyata keçirmək üçün bir sıra hazırlıq işlərinə və dəqiqləşdirmələrə ehtiyac var idi. Paris Sülh konfransında qalib dövlətlər Amerikanın Osmanlı dövləti və Qafqaz üzərində mandası ilə razılaşmışdılar. Lakin hər vasitə ilə çalışırdılar ki, bu baş tutmasın. Onlar bilirdilər ki, Osmanlı dövləti ABŞ-ın mandası altında olarsa ondan pay ala bilməyəcəklər. Bir qrup türk aydınları bu səbəbdən də Sivas konqresindən əvvəl amerikan mandasına tərəfdar olduqlarını ifadə edirdilər.⁸⁹⁹

I Dünya müharibəsində Avropadakı Amerikan qüvvələrinin komandanı gen. Harbordda bir mükəmməl heyətlə bu hazırlıq məsələləri ilə əlaqədar Osmanlı dövlətində və Qafqazda tədqiqat aparmaq tapşırılmışdı. Gen. James G. Harbordun sərəncamında 15 əsgər, 31 mülki işçi olmaqla 46 nəfərlik yüksək dərəcəli mütəxəssis heyəti var idi.⁹⁰⁰

⁸⁹⁵ Ermeniler: Sürgün ve Göç. Ankara, 2004, s. 112.

⁸⁹⁶ Layihənin maddələrini aşağıdakı təqdimatda görmək olar: A Proposal Erect that Portion of the ottoman empire knoən as armenia Into an Autonomous Province Under the Protectorate of some Great Poəer, Inquiry Doc. No. 765, US. ARCHIVES NARA; Ermeniler: Sürgün ve Göç. Ankara, 2004, s. 110.

⁸⁹⁷ Ali Karakaya, Milli Mücadelede Manda Sorunu: General Harbord ve King Grane heyetleri, Ankara, 2001; Seçil Akgün, General Harbord un Anadolu gezisi ve ermeni meselesine dair raporu, İstanbul, 1981.

⁸⁹⁸ Metin Ayışığı. Kurtuluş savaşı sırasında Türkiye'ye gelen Amerikan heyetleri. Türk tarih kurumu, Ankara 2004, s. 56.

⁸⁹⁹ Cenal KUTAY. Türk Milli Mücadelesinde Amerika. İstanbul, 1979, s. 51-52.

⁹⁰⁰ The undersigned submits hereaith the report of the American Military Mission to Armenia. The mission, organized under authority of the President, consisted of Maj. Gen. James G. Harbord, United States Army; Brig. Gen. Frank R. McCoy, United States Army; Brig. Gen. George Van Horn Moseley, United States Army; Col. Henry Beuakes, Medical Corps, United States Army; Lieut. Col. John Price Jackson, United States Engineers; Lieut. Col. Jasper Y. Brinton, judge advocate, United States Army; Lieut. Col. Edəard Boəditch, jr., Infantry, United States Army; Commander Ə. Ə. Bertholf, United

Harbordun heyəti „American Military Mission To Armenia“ adlanırdı. Gen. Harbord 1919-cu il sentyabr ayının əvvəllərində „Galverston“⁹⁰¹ gəmisi ilə Qara dənizdə hərəkətə başlamışdı.

„Ən yaxın zamanda rəsmi bir gəmi ilə İstanbul, Batum və Ermənistan, eləcə də Rusiyanın hakimiyyəti altında olan Şimali Qafqazın və Suriyanın lazım olan başqa bölgələrinə getmək üçün yola çıxın. „Görüşmələrinizi əvvəldən hazırlanmış təlimata uyğun aparın.“ Sizdən tələb edilən vəzifə: bu bölgədəki Amerikan mənfəətlərini və cavabdehliklərini əhatə edən, tarixi, coğrafi, siyasi, hərbi, idari və iqtisadi cəhətləri tədqiq edib, bir raport halında təqdim edin.“⁹⁰² Qızılirmağa qədər Ermənistanı qurmaq, Qara dəniz sahillərində Pont dövlətinin mövcudluğunu tədqiq etmək, Orta Anadoluya sıxışdırılmış Türkiyənin Amerikan mandasına alınma imkanlarını yerində müəyyən etmək. Bu idi gen. Harbordun missiyasının qarşısında duran əsas vəzifə.

Türkiyəyə xarici nümayəndələr əksər halda „qırğına məruz qalmış“ millətin tərəfdarı kimi qəlmışlər. Lakin onlar gəlib yerlərdəki vəziyyətlə tanış olduqlarında Türkiyəyə qarşı ermənilərin dünyada əsassız təbliğat apardıqlarını qəbul etmişlər. Onlardan erməni lobbisinin təsiri altında qalanlar olduğu kimi mövqeyini dəyişib dünya ictimaiyyətinə həqiqətləri çatdıranlar da vardır. 1919-cu ildə İstanbula „Osmanlı dövlətinin tələblərini yerində incələmək“ məqsədi ilə Amerikadan başda senator. M. Grance olan bir heyət gəlmişdi. 13 iyun

States Navy; Maj. Lawrence Martin, General Staff, United States Army; Maj. Harold Clark, Infantry, United States Army; Capt. Stanley K. Hornbeck, Ordnance Department, United States Army (chief of Far Eastern Division, American Commission to Negotiate Peace); Mr. William B. Poland, chief of the American Relief Commission for Belgium and Northern France; Prof. Ə. Ə. Cumberland, economic advisor to the American Commission to Negotiate Peace; Mr. Eliot Grinnell Mears, trade commissioner, Department of Commerce, with other -officers, clerks, interpreters, etc. Conditions In The Near East; Report Of The American Military Mission To Armenia Maj. Gen. James G. Harbord U.S.Army (Appendix Only) Washington 1920

⁹⁰¹ Gen Harbordun tarixi raportunu „Marta“ gəmisində hazırladığı qeyd edilmişdir.

⁹⁰² CONDITIONS IN THE NEAR EAST: REPORT OF THE AMERICAN MILITARY MISSION TO ARMENIA Maj. Gen. James G. Harbord U.S.Army (Appendix Only) Washington 1920, s.3

1919-cu ildə amerikan elçiliyində Türkiyədəki siyasi partiya-ların rəhbərləri və müxtəlif dərnəklərin nümayəndələri ilə görüşən senator Grance onlardan ayrılarkən bunları söyləmişdir. „Heç bir ölkə mənfəi təbliğata bu qədər fəda edilməmişdir.“⁹⁰³

Çox maraqlıdır ki, Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana gələn xaricilər erməni dostu kimi gəlirdilər. Çünki bölgəyə gələndə erməni nümayəndələri onlar ilə görüşür, onlarda ermənilərin „əziyyət çəkən xalq“ vəziyyətində olduqları fikrini yarıda bilirdilər. Lakin Türkiyəyə və ya Qafqaza gəlib verilən faktları yerində yoxladıqdan sonra xaricdən gələnlər içərisində obyektiv olanlar erməniləri tanıyır və hazırladıqları raportlarında onları əvvəldən bildikləri və ya arzu etdikləri kimi deyil, gördükləri kimi, həqiqəti yazırdılar. Buna görə də Transqafqaza erməni dostu kimi gələnlərin azərbaycanlı dostu kimi ayrılmaları onların hazırladıqları raportlardan da aydın görünür. Bir çoxu isə sonradan erməniləri tanıdıqlarını etiraf etmiş, onların həqiqi qiymətlərini vermişlər.

Amerikan Çikaqo Deyli Nyus və yeddi qəzetlər qrupunun müxbiri Mr. Louis Edqar Bravn(1891-1951) yazırdı: „Amerikan xalqı, türklər ilə həqiqətən əlaqəsi olmayan nağıllar və yalanlarla inandırılmışdır. Amerikada sizə qarşı daima mənfəi və sizə qarşı olan yazıçıların olduğunu bilmirsinizmi?“⁹⁰⁴

Harbordun yol xəritəsi aşağıdakı şəkildə olmuşdur: İstanbul- Bağdad dəmiryolu ilə Ağ dənizin şimal sahilı yaxınlardakı Adana-Kilikiya vilayətini görərək Tarsusa keçdi. Oradan qatarla Hələbdən Mardinə keçib, araba ilə Diyarbəkirə, Harputa, Malatya Sivas, Ərzincan, Ərzurum, Qars, İrəvan (İran sərhəddində olan Naxçıvana gediblər) və Tiflis. Oradan qatarla Bakıya, sonra Batuma qayıtmışdır.⁹⁰⁵

Bastırmaçıyan və Qabriyel Nuradunyan Amerikan konq-

⁹⁰³ Cemal KUTAY. Türk Milli Mücadelesinde Amerika. İstanbul, 1979, s. 16.

⁹⁰⁴ Yəni orada, s. 86.

⁹⁰⁵ Conditions In The Near East: Report Of The American Military Mission To Armenia Maj. Gen. James G. Harbord U.S.Army (Appendix Only) Washington 1920, S. 3-4.

resinin bölgədə araşdırmalar aparacaq heyətinin general Harbordun rəhbərliyi altında yola düşdüyünü eşidincə Fransaya gəlmişlər. Parisdə generalı ziyarət etmiş və ona bir sənəd vermişdilər.⁹⁰⁶

Gen. Harbord Sivasdan Ərzuruma getdiyində Mr. Louis Edqar Bravnın dünyaya yaydığı xəbər aşağıdakından ibarət idi: „Türklər amerikan misyonunun hadisələri yerində tədqiq etməsindən çox razıdır. Gen. Harbordun heyətində olan söz sahibi bildirmişdir ki, gördüklərimiz və dinlədiklərimizlə bizə söylənilənlər arasında böyük fərqlər var. Bu səyahətimiz bizə hər şeyi yerində görüb iki tərəfi dinləmək kimi doğru qərarı verə bilmək imkanı vermişdir. Ən doğru qərarı bu şəkildə alacağımıza inanırıq dedi. Heyət, Ərzurumdan sonra türk sərhəddini keçərək Qafqaza daxil olacaqdır.“⁹⁰⁷

Mustafa Kamal Paşa ilə Gen. Harbord 20 sentyabr 1919-cu ildə ilk dəfə görüşdülər. Gen. Harbord və onu müşayiət edən heyət 20 sentyabr 1919-cu ildə Sivasla gəldi. Mülki və əsgəri səlahiyyətli tərəfindən qarşılandı. Mustafa Kamal Paşa və Kazım Qarabəkir general Harbordun Sivasdan sonra Ərzurumda olmasını müxtəlif səbəbdən istəyirdilər. Ona görə ki, „Ərzurum amerikalıya⁹⁰⁸ erməni yurdu olaraq bildirilmiş, hətta saxta sənədlərlə onu əvvəldən inandıra bilmişdilər.“⁹⁰⁹

Harbord Ərzurumla tanış olduqdan sonra Amerikaya raportunda Ərzurum haqqında yazacaqdı: „Təmali türklük ilə yoğrulmuş bir tarixi kənddir“.⁹¹⁰

Kazım Qarabəkir Paşa „Amerikan heyətində tərcüməçi olan və amerikan ordusunda vəzifəli olan iki erməni tərcüməçi vasitəsi ilə Harbordun hadisələrdə iştirak etməyən və erməni təbliğatı altında olmayan Ərzurumlu ermənilərlə danışmasını istədi. Tövsiyə o qədər ağıllı və cəsarətli edilmişdi ki,

⁹⁰⁶ Cemal KUTAY. Türk Milli Mücadelesinde Amerika. İstanbul, 1979, s. 22.

⁹⁰⁷ Yenə orada s. 98.

⁹⁰⁸ General J. Harbord

⁹⁰⁹ Cemal KUTAY. Türk Milli Mücadelesinde Amerika. İstanbul, 1979, s. 97

⁹¹⁰ Yenə orada, s. 105.

Harbordun təklifdən imtina etmək imkanı olmadı. Heyətinə daxil olan erməni tərcüməçilər vasitəsi ilə yerli ermənilərdən suallara cavab vermələrini istədi. Aldığı cavabları da onlara imzalattı.⁹¹¹

General Harbordun Ərzurumdakı araşdırmalarından bu məlum oldu ki, şəhər əhalisinin onda birini təşkil edən ermənilər kiçik bir məhəllədə yerləşmişlər. Bundan başqa uzun illərdən o vilayətdə yaşadıklarını iddia edərkən şahid kimi qəbiristanlıqlarını göstərmələrindən fərqli olaraq kiçik bir təzə qəbiristanlıqları vardı. General Harbord ermənilərin Şərqi Anadolu vilayətlərində əhalinin böyük əksəriyyətini təşkil etdikləri haqqında iddialarını təsdiq edəcək faktlara rast gəlmədi.

Ərzurumda general Harborda Ərzurum və ermənilərin tarixi haqqında geniş məlumat verilmişdir. Bu məlumatları verən Ərzurumun bələdiyyə idarəsinin sədri Zakir bəy general Harbordun heyətini bələdiyyənin pəncərəsi qarşısına çağıraraq, Gəz və Kavaq qəbiristanlıqlarını göstərərək „bunlar türk qəbiristanlıqlarıdır. Şəhərin digər yerlərində bundan on dəfə artıq türk qəbiristanlığı var. İndi yaxşı bax. Burada ətrafı divarla əhatə edilmiş kiçik bir qəbiristanlıq var. O da erməni qəbiristanlığıdır.

İndi türklərinmi, ermənilərinmi çox olduğunu anladınız mı?

Ölənlərini yemədilər ha! demişdi.⁹¹²

Dövlətinin mövqeyini bilməsinə baxmayaraq bu kimi araşdırmalar general Harbordun və onun heyətini çox təsirləndirmişdi. Olduğu yerlərdəki araşdırmalara və gəldiyi nəticələrə əsasən Amerika senatına 16 noyabr 1919-cu ildə tarixi mənbələrdə „Harbord raporu“ adlanan sənədi təqdim etmişdir. Harbord raportunda gördükləri və Anadoluya gəlməzdən əvvəl Amerikada ona təqdim edilən məlumatlar arasında heç bir həqiqət olmadığını aşağıdakı şəkildə bildirmişdir: „Qara dənizdən İrana qədər uzanan türk sərhədlərini

⁹¹¹ Yenə orada, s. 86.

⁹¹² M. Sadi Koçaş. Tarihte ermeniler ve türk-ermeniler ilişkileri. İstanbul 1990, s. 266.

gəzdik. Lakin bu raportları doğrulayacaq heç bir şey tapa bilmədik.”⁹¹³

Bütün bunları Harbord raportunda qeyd edəcək, ancaq o zaman dünya ilə birlikdə biz də öyrənəcəyik.”⁹¹⁴ Gen. Harbord təbliğat deyilən silahın ağı necə qara göstərdiyini Türkiyənin hər yerində görə bilirdi.

Harbord Ərzurumdan Gümrüyə getdi.

Əvvəldən qeyd etdiyimiz kimi gen. Harbordun heyətində mühüm ixtisaslar üzrə mütəxəssislər var idi. Buna görə də mütəxəssislər öz ixtisaslarına aid sahə ilə əlaqədar raportun bölümünü hazırlamışdılar. Əslində Harbordun raportunda mütəxəssislər tərəfindən hazırlanmış 12 əlavəsi var idi. Harbordun raportu Azərbaycan oxucularına ətraflı məlum olmadığı üçün o bölümlərin və onları hazırlayan müəlliflərin göstərilməsi lazımdır.

1. Siyasi amillər və problemlər. Stanley K. Hornbeck, Amerika Birləşmiş Ştatları Ordusunun ehtiyac qismi;
2. Türkiyə və Şimali Qafqazda hökumət. Hakim polkovnik Jasper Y. Brinton ABŞ ordusu;
3. Türkiyə və Şimali Qafqazda ümumi və xüsusi maliyyə. Prof. V. V. Cumberland;
4. Türkiyə və Şimali Qafqazda ticarət və sənaye. Ticarət ataşesi Eliot Grinner Meas;
5. Xalq sağlığı və müayinə. Polkovnik Dr. Henry Beevkes ABŞ ordusu səhiyyə heyəti;
6. Xalq, sənaye imkanları, təbii zənginlikləri. Mühəndis John Price Jackson, ABŞ ordusu;
7. İqlim, təbii sərvətlər, sənaye heyvandarlığı və kənd təsərrüfatı. Col. E. Bovditç, ABŞ ordusu;
8. Coğrafi vəziyyət, yeraltı sərvətlər. Polkovnik mühəndis Lavrence Martin;
9. Türkiyə və Şimali Qafqazda mədəniyyət, mətbuat.

⁹¹³ Yənə orda, s. 266.

⁹¹⁴ Yənə orda, s. 107.

Harold V. Clark ABŞ ordusu;

10. Manda (himayə) idarəsinin əsgəri problemləri. Gen. Geo Van Horn ABŞ ordusu kəşfiyyatının Avropa şöbəsinin rəhbəri;
11. Qabaq Asiya və Qafqazda nəqliyyat və rabitə. Villiam P. Poland, ABŞ ordusu Yaxın Şərq heyətinin mütəxəssisi, mühəndis;
12. Biblioqrafiya.

Gen. Harbord raportuna „Yaxın Şərqdə həqiqətlər” başlığını qoymuşdu. Harbordun raportu 16 sentyabr 1919-cu ildə „Marta” gemisində hazırlanmışdı.

Gen. Harbordun heyətində erməni əsilli amerikalılar da vardı. Bunlar ikisi əsgər, üçü mülki işçi olmaqla 5 nəfər idi. Ermənilər generalı və onun heyətində olanları qırğına inandırmaq üçün xeyli saxta sənədlər gətirmişdilər. Onların gətirdikləri sənədlər – şəkillər, statistik məcmuələrdən, türk hakimlərinin „etirafları”ndan, „İttihad və tərəqqi” partiyası mərkəzinin məlumatlarından, Daxili və Xarici işlər nazirliyinin adına tərtib edilmiş saxta sənədlərdən iqtibaslardan ibarət idi.⁹¹⁵

Gen. Harbord nəticədə saxta rəqəmlərdən fərqli olaraq ümumiləşdirmələr etmişdir. „Şimalı Qafqazda”⁹¹⁶ Türkiyə Ermənistanından gəlmiş 300.000 qədər qaçqın vardı. Bir neçə min də başqa ölkələrdən gəlmişlər.”⁹¹⁷

„Transqafqazda 20.000 yetim müxtəlif yardım quruluşları tərəfindən himayə edilirdi. Heyətin olduğu yerlərdə 50.000 yetim bu gün hökumət yardımı və ya başqa təşkilatlardan yardım alırlar. Transqafqazdakı köçgünlərin vəziyyəti insanı incidir. Bu bölgədə amerikan

⁹¹⁵ Camal Kutay. s. 126.

⁹¹⁶ Gen. Harbordun raportunda tez-tez şimali Qafqaz ifadəsi yer alır. Əslində gen. Harbordun yol xəritəsinə baxsaq onun Şimali Qafqazda olmadığı aydın görünür. Lakin nə ilə əlaqədarsa gen. Harbord Qafqazda olduğu yerləri Şimali Qafqaz olaraq qeyd etmişdir. „raportun bölümlərində də bu ifadə görünür. Biz də onun raportunun ruhuna uyğun olaraq Cənubi Qafqaz yerinə Şimali Qafqaz termininin saxlanması lazım bildik. Amma unudulmamalıdır ki, gen. Harbordun Qafqazda olduğu yerlər Bakı, Tiflis və İrəvan olmuşdur.

⁹¹⁷ Harbordun raportu” s. 8.

yardım cəmiyyətlərinin mərhəmətinə sığınaraq yaşayırlar.”⁹¹⁸

Amerikanın yardım təşkilatları Qafqazda da geniş şöbələrə sahib idilər. Amerikalılar İrəvanda çox böyük dərman bazası qura bilmişdilər. Qafqazın tam dərman ehtiyacı buradan təmin olunurdu.

Amerika Böyük elçiliyinin baş tərcüməçisi Qabriel Coute 28 mart 1919-cu ildə bir qəzetə verdiyi bəyanatda bildirdirdi ki, Amerikadan gələn heyətlərin heç bir rəsmi sifəti yoxdur. Bu heyətlər irq, din və məzhəb ayırmadan möhtac xalqa yardım etmək üçün çalışırlar. Qafqaza və Anadoluya göndərilən ərzaq və digər ehtiyac maddələrinin mühüm hissəsi amerikan xalqı tərəfindən bəxşiş olaraq verilmişdi.”⁹¹⁹

„Rusiya Ermənistanında tez-tez yerlərini dəyişən köçgünlər indi polkovnik Haskelin təşkilatçılığı ilə bir neçə köçgün düşərgəsində toplanırlar. Bu il köçgünlər içərisində ölüm faizi yüksək olacaq. Oralarda qış çox sərt keçir. Yanacaq və yaşayış yeri sıxıntısı çoxdur. Çox az tapılan dərmanların qiyməti də çox yüksəkdir. 500 qram kinə təxminən 30 dollardır.”⁹²⁰

Gen. Harbord Qafqazda can və mal təhlükəsizliyinin kafi olmadığını xüsusi qeyd etmişdir. Generala görə Azərbaycan respublikasına aid olan yerlərdən keçildiyində onlara atəş açmışlar. Harbord atəşin Azərbaycanda açıldığını qeyd etsə də bu məsələnin üzərində durmağa ehtiyac hiss etməmişdir. General Qafqaz şəraitində atəşin müxtəlif etnik qruplar tərəfindən, müxtəlif məqsədlə açılmasının mümkün olduğunu qəbul etdiyindən „azərbaycanlılar atəş açdılar” deyil, „Bizə Azərbaycanda atəş etdilər”,⁹²¹ şəklinə yazmışdır.

Harbordun qeydlərində daha sonra o dövrdə mühüm

⁹¹⁸ Conditions In The Near East: Report Of The Amerikan Military Mission To Armenia Maj. Gen. James G. Harbord U.S. Army (Appendix Only) Əashington 1920, S. 8

⁹¹⁹ Metin Ayışığı. Adı keçən kitab, s.126.

⁹²⁰ Raport, s. 8.

⁹²¹ Yenə orada, s. 9.

əlaqə vasitəsi olan dəmiryol nəqliyyatının vəziyyəti haqqında da məlumat vardır. „Transqafqaz dəmiryolunda qatar qəzası yaradıb, qatarı soyanlara çox rast gəlinir.”⁹²² Bu iqtibas da generala qarşı olan deyil, danışılanlara əsasən raporta salınmışdır. Bu onunla əlaqədar idi ki, heyətin qarşısında duran vəzifələrdən biri də Qafqazda nəqliyyatın imkanlarını müəyyən etmək idi. Həmin səbəbdən də gələcəkdə gen. Harbord raportda xərcləri göstərdikdə bu kimi strateji obyektlərin qorunmasının zəruriliyini xüsusi qeyd edəcəkdir.

„Azərbaycan və Gürcüstanda şəhər kənarına çıxanlar tüfəng götürmək məcburiyyətindədirlər.”⁹²³ Burada Ermənistanın göstərilməməsi çox maraqlıdır. O zaman əhalinin silahlanma vəziyyəti Ermənistanda Qafqaz respublikalarının hamısından yüksək idi.

Amerika Məclisinin Müttəfiq ölkələrə yardım üçün müəyyən etdiyi və istifadə olunmamış yüzmilyonların Transqafqaza düşən payı ilə bu yardım işləri həyata keçirilirdi. Yaxın Şərqi Yardım komissiyasının bağışladığı da bu iş üçün xərclənirdi. Vəziyyətin bütün cəhətləri göz önündə tutulursa Transqafqazda yardım işlərinin həyata keçirilməsi üçün çox çalışıldığı aydın görünür. Bu yardım sayəsində mültəcilər aclıqdan xilas olmuşlar. Bölgədə „Amerika” adı indiyə qədər eşitmədiyi bir yüksəkliyə qaldırılmış, ehtiram qazanmışdı.”⁹²⁴ Amerikanın bölgədə nüfuzunun artması çox amillər ilə əlaqədar idi. Transqafqazda xalq İngiltərə ilə tanış idi. Amerika ilk dəfə idi ki, Qafqazda olub hələlik siyasi kombinasiyalara qarışmamışdı. Amerikanın Qafqaz xalqları ilə ilk tanışlığı yardım məqsədi ilə olduğundan xalq tərəfindən yüksək ehtiramla qarşılanırdı və ona inanırdılar.

Harbord gürcüləri „gözbağlayıcı”, azərbaycanlıları „şüb-

⁹²² Raport, s.17.-

⁹²³ Yenə orada, s. 17.

⁹²⁴ Yenə orada, s. 17.

həçi", ermənləri „bacarıqlı“, türkləri „ağır başlı“⁹²⁵ kimi ifadə edəcək sözlər işlədir⁹²⁶. Bunlar görünür rast gəldiyi vəziyyətlə əlaqədar idi.

„Polkovnik Haskel Şimali Qafqazdakı vəziyyətdə nizam-intizam yaratmış və daha yaxşı nəticələr qazanmağa başlamışdı. Bunun üçün pul tapılmalı, işə davam edilməli və bu insanlar yeni məhsul alıncaya qədər ac buraxılmamalıdır.“⁹²⁷ Burada şişirtmələr də ola bilər.

„Türkiyəyə qayıdan ermənilərin həyatının təhlükədə olduğunu göstərən bir şeyə rast gəlmədik. Lakin məmurların, xarici əsgərlərin müəyyən bölgələrdən çəkilərkən onlara verdikləri əsassız məlumatlar, ermənilərin təbiətində olan şübhəni son dərəcədə artırmışdı.“⁹²⁸

Siyasətçilərin ortaya girmədikləri vaxtda olanları söyləyən gen. Harbord raportunda yazırdı: „Müqəddəs şəhərlər olan Məkkə və Mədinəyə Həcc ziyarətinə gedən türklər ailəsini, malını, mülkinü erməni qonşusuna əmanət edirdi. Səyahətə çıxan bir erməni də eyni şəkildə sərvətini türk dostuna əmanət olaraq verirdi.“⁹²⁹

Raportun müəllifinə görə „Bu arada sürgün və qırğınlar dövründə silahsız olan və müharibə dövründə rus, fransız və amerikan ordusunda cəsur bir əsgər olan minlərlə erməninin, özlərindən başqa hər kəsin tüfəngi olduğu bir ölkədə hələ də silahı yoxdur.“⁹³⁰ Harbordun bu iddiası ilə razılaşmaq mümkün deyildir. Belə hallarda Harbordun aldadıldığı istisna edilməməlidir. Bir adamın ona təqdim olunan sənədlərin hamısının saxta olduğunu ortaya çıxara bilməsi imkansız idi. Ona görə də gen. Harbordun raportunda erməni təbliğatının az

⁹²⁵ Raportun mətnində „Türk Milli Mücadiləsinin Ərzurum və Sivasdakı ağırbaşlı, qabiliyyətli liderləri“ ifadəsi işlədir. Raport, s.17.

⁹²⁶ Yenə orada, s. 17.

⁹²⁷ Yenə orada, s. 17.

⁹²⁸ Raport, s.17.

⁹²⁹ Raport, s.10.

⁹³⁰ Yenə orada, s. 11.

da olsa təsiri özünü aydın şəkildə göstərir. Çox halda erməniləri „çıxılmaz vəziyyətdə“, „imkansız“ hesab etməsi heç şübhəsiz ki, onun az da olsa saxta sənədlərin təsir dairəsindən qurtara bilmədiyini göstərir.

Hər halda gen. Harbord və ya onun heyətinə daxil olanlar erməniləri silahla təmin edən mərkəzlər haqqında ya məlumatları olmamış, ya da istifadə edilməməsi lazım imiş. O zaman ermənilərin silahla təmin olunması haqqında danışıldığında erməni patriki Zaven əfəndinin gizli təşkilatı yada düşürdü. Bundan başqa Osmanlı dövlətinə qarşı düşmən mövqeyində və ermənilərlə yaxşı münasibətdə olan rumların Pontus hazırlıqları⁹³¹ azlıqların yaşadıkları bölgələri silah ləvazimatı anbarı halına gətirmişdi. Mərkəzi Samsunda olan İstiqlal məhkəməsi kilsələrdə tapılan silahları sərgiləmişdi. Bu silahlər Merzivondakı Amerika kollecinin üç nəfərdən ibarət olan heyətinin şahidliyi ilə İstiqlal məhkəməsi tərəfindən təsbit edilmişdi. Amerikalı şahidlər, özlərinin ifadə etdikləri kimi dəhşət içərisində qalmışdılar. Bölgədə kilsə və məktəblər silah anbarı vəziyyətində idi. Rumlar və ermənilər, fürsət və imkan olduqda Amerika kolleclərindən də silah anbarı məqsədi ilə istifadə edirdilər.⁹³²

Gen. Harbord Transqafqaz federasiyasının dağılması ilə Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistan respublikalarının meydana gəldiyini raportunda qeyd edir. Lakin gen. Harbord yeni yaranan Transqafqaz respublikalarının meydana gəlməsi haqqında danışarkən ola bilər ki, bölgənin tarixi haqqında lazımı sənədlərlə təmin edilmədiyindən yanlışlıqlara yol verilir. Raportda oxuyuruq: „Xristian olan Gürcüstanda ibərlər çoxluqdurlar. Azərbaycan tatar və müsəlmandır. Ermənistan qədim rus Ermənistanı(?) vilayətlərindən ayrılarkən Azərbaycana keçmiş

⁹³¹ Gen. Harbordun heyətinin bölgəyə gəldiyi dövrdə rumlar da Pontus dövlətinin bərpə edilməsinə hazırlıq görürdülər.

⁹³² Cemal Kutay, aynı eser, s.144-145.

hissələrdən meydana gəlmişdir."⁹³³

Buradan müəllifin ermənilərin 90 il əvvəl bu yerlərə köçürülməsini və rus çarı tərəfindən Azərbaycan torpaqlarını da əhatə edən bölgənin tarixini, əhalinin etnik vəziyyətini nəzərə almadan *Erməni vilayəti* yaradıldığını bilmədiyi aydın görünür. Axı, heç vaxt Rusiya Ermənistanı olmamışdır. Ermənistan respublika elan edildiyində isə o, Rusiyadan ayrı olub müstəqil respublika idi. Dediymiz kimi Rusiyaya birləşdirilən yerlərdə Erməni vilayəti təşkil edilmişdi. Onun ifadəsinə görə Transqafqaz Seymi dağıldığında guya Erməni vilayətinə daxil edilən yerlər doğma Azərbaycanın tərkibində qalıbsa, bu „Ermənistandan ayrılan hissələrdir.“ Əslində gen. Harbord nə qədər obyektiv olsa da bu kimi səhvləri ilə ermənilərin bitib tükənməyən əsassız ərazi iddialarına haqq qazandırmaq meyli vardır. Deməli, gen. Harbordun məntiqinə görə bir zamanlar Erməni vilayətinin tərkibinə daxil olan yerlərlə əlaqədar ermənilərin ərazi iddiaları guya onlardan ayrılmış hissələrin özlərinə birləşdirilməsi tədbiri idi. Bu kimi əsassız iddiaların Harbord tərəfindən raporta daxil edilməsi adamda həqiqətən təəccüb oyadır. Adam başqa sənədlərdə olduğu kimi burada da bir „redaktor“un əli olduğunu söyləməkdən özünü saxlaya bilmir.

Gen. Harbordun hazırlamış olduğu raportda Azərbaycanla əlaqədar maraqlı fikirlər ölkənin yer quruluşu, təbiəti, torpağın məhsuldarlığı, azərbaycanlıların xarici yardıma ehtiyacı haqqındadır. Gen. Harbordun Azərbaycanın imkanları ilə əlaqədar gəldiyi nəticə ondan ibarət olmuşdur ki, *iqtisadi imkanları Transqafqaz respublikaları içərisində Azərbaycana daha çox müstəqillik imkanı verir. Müəllifin toxunduğu məsələlərdən biri də respublikaların xarici yardıma münasibəti məsələsidir. Ona görə Transqafqaz respublikaları içərisində özünü təmin etmək imkanına sahib olduğundan Azərbaycanın xarici yardıma ehtiyacı azdır.*

Gen. Harbordda görə „azərbaycanlılar „ ölkələrinin yer quruluşu və məhsullarının fərqli olması, onların daha müstəqil və başqa Qafqaz respublikalarına nisbətən daha az xarici yardıma ehtiyacı var idi.“⁹³⁴ Lakin gen. Harbordun fikirlərinin 1918-1920-ci illərdə ermənilərin fasiləsiz olaraq Azərbaycana qarşı müdaxilə etdikləri bir şəraitdə, əkinlərin yandırıldığı, qarət edildiyi bir şəraitdə doğru olması bir qədər nəzəri olaraq mümkün olsa da faktiki olaraq mümkün deyildi. Bir gerçəklik qəbul edilməlidir ki, 1918-ci ildən davam edən erməni təcavüzü ölkədə kənd təsərrüfatını kökündən dağıtmışdı. Aclıq hər yeri bürümüşdü. Belə bir vəziyyətdə gen. Harbordun azərbaycanlıların „xarici yardıma az ehtiyacı var“ deməsi də təsadüfi deyil, müxtəlif mətləblərlə əlaqədar ola bilər.

Bu bir həqiqətdir ki, Amerikanın yardım təşkilatlarının nizamnaməsində irqindən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq bütün ehtiyacı olanlara yardım edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Lakin Qafqazda yardımlar əsasən ermənilərə edilmişdir. İmkan olduqda azərbaycanlılara da az miqdarda kömək göstərilmişdir. Ona görə də məqsədli olaraq „az yardım“ edilməsini əsaslandırmaq üçün, azərbaycanlıların „xarici yardıma ehtiyacları azdır“ fikrini yaratmışlar.

Gen. Harbord Azərbaycanda dövlət idarəçiliyi ilə əlaqədar yazırdı: „Azərbaycanda hökuməti idarə edə biləcək qədər təhsil görmüş adamlar yoxdur.“⁹³⁵ Gen. Harbordun heyətinin əsas vəzifəsi Ermənistanın vəziyyətini tədqiq etmək olmasına baxmayaraq o başqa respublikaların da müxtəlif sahədəki imkanlarına münasibətini qəti şəkildə bildirir. Bu məsələ, Azərbaycanda „hökuməti idarə edəcək təhsil görmüş adamlar yoxdur“ iradəsində bilinən və bilinməyən mətləblərdən də xəbər verə bilər. Həmin fikirlərin yazıldığı dövrdə sanki müəllifin və heyətin Transqafqazın idarə edilməsi ilə əlaqədar fərqli fikirlərinin olduğu ortaya çıxır. Lakin nədənsə sonradan

⁹³³ Raport, s.12.

⁹³⁴ Raport, s. 12.

⁹³⁵ Yəni orada, s. 14.

bu məsələyə öləri olaraq toxunulur və açıqlanmasına da əhəmiyyət verilmir.

„Azərbaycanda hökuməti idarə edə biləcək qədər təhsil görmüş adamlar” yoxdur iradları ilə Amerikan heyətinin Qafqaz respublikaları haqqında çox fərqli planlarının da olduğu gen. Harbordun raportunun açıqlanmasında ortaya çıxmışdır. Bu məsələ ilə əlaqədar orada oxuyuruq: *„Bu ölkələr coğrafi, ticarət, etnik baxımdan o qədər bir-birlərinə qarışmışlar ki, heyətimiz onların sadəcə mında altına alınmasının lazım olduğunu düşünmürdü. Barış, nizam, gəlir və iqtisadi cəhətdən də onların hamısını bir dövlətin idarəsinə daxil etmənin şərt olduğunu qəbul edir və hələlik daxili sərhədlər məsələsinin bir kənara buraxılması qənaətinə gəlmişdir.”*⁹³⁶ Bu da fərqli məsələdir. Bu da respublikalar arasında ortaya çıxan ərazi iddialarının araşdırılması üçün bəzilərinə bir imkan vermək idi. Transqafqaz dövlətlərinin bir dövlətin idarəsinə daxil edilməsi də bir şərt olduğu irəli sürülür. Deməli, heyətin qovluğunda başqa variant haqqında qeydlər olmasaydı belə bir mükəmməl heyət Transqafqaz respublikalarının bir dövlətin idarəsinə verilməsi haqqında fikir söyləməzdi. Beləliklə, respublikaların özlərini idarə etmək üçün kadrlarının olmaması məsələsinin nə üçün ortaya çıxdığının cavabı tapılmış olur.

Qafqaz respublikalarının xarici dövlətlərə münasibətinə (oriyentasiya) xüsusi diqqət verən gen. Harbord yazırdı: *„Azərbaycanın tatar və müsəlmanları Türkiyəyə bağlıdırlar və xristian dövlətlərə etimad etməzlər.”*⁹³⁷ Unutmamaq lazımdır ki, gen. Harbordun araşdırmalar apardığı tarix 1918-1920-ci illər arasındadır. Azərbaycan respublikası 28 May 1918-ci ildə Tiflisdə müstəqilliyini dünyaya elan etdiyində azad olmasına baxmayaraq Zaqafqaziyada çox gərgin vəziyyətlə üz-üzə qaldı. O zaman Azərbaycanı dəstəkləyən dövlətlərin siyahısında əsas yeri Türkiyə tuturdu.

⁹³⁶ Raport, s. 14.

⁹³⁷ Yəni orada, s. 14.

Cəbhədən qayıdan rus əsgərləri silahlarını ermənilərə vermişdilər. Eyni zamanda cəbhələrdə olan erməni birlikləri geri dönmüşdülər. Belə bir vəziyyətdə Azərbaycan respublikası Osmanlı dövlətinə müraciət etdi. Yaranandan sonra 4 iyun 1918-ci il tarixində „Osmanlı imperatorluğu hökuməti ilə Azərbaycan respublikası arasında dostluq” müqaviləsi imzalandı. Bu, Azərbaycan respublikasının xarici dövlətlərlə imzaladığı ilk müqaviləsi idi. Azərbaycan respublikasının böhranlı vəziyyətini görən Osmanlı imperatorluğu gənc respublikaya kömək üçün Qafqaza hərəkətə başladı. Gənc Azərbaycan respublikasının və Türkiyənin birləşmiş qüvvələri bolşeviklərin və ermənilərin qırğınından Azərbaycan xalqını xilas etdi.

Gəncədə fəaliyyət göstərən Azərbaycan Demokratik Respublikası yalnız 1918-ci ilin sentyabrında, tarixi paytaxtımız Bakı şəhərinə yerləşə bildi. Azərbaycanın oriyentasiyasının başqa cür olması da mümkün deyildi. Tarix dəfələrlə ölkələr arasındakı münasibətlərdə din amilinin rolunu isbat etmişdir. Tarix kitablarından dərs almadıqda, onları unutduqda tarixdə yaşanan faciələri yenidən yaşamaq olursan.

Harbord Qafqazda yeni qurulan respublikaların dövlət quruluşunun aqibəti haqqında da o qədər inamlı danışmır. *„Bizcə bu dövlətlərin son hökumət formasından başqa, hökmən müstəqillik deyil, bir müxtəriyyət gözlədikləri hələlik bəyan edilməməlidir. Özlərinin özlərini idarə etmək qabiliyyəti, aralarında dostca və müsbət münasibətlər qurmaları, bu bölgədə nəzarəti əlinə alacaq dövlət tərəfindən təcürbədən keçirilməlidir. İdarəni ələ alan bu dövlət, uzun müddət ona yaxşı münasibət bəsləməyən və müitəşəkil olmayan tələbələrə təlim verəcək, yenidən qurulan Rusiya ilə diplomatik cəhətdən sıxıntı çəkəcək və kiçik bir mükafat olaraq dünya barışına və insanlığın qurtarılmasına xidmət göstərmiş olacaq.”*⁹³⁸

„Ermənistan və Şimali Qafqazı mandası altına alan dövlətin

⁹³⁸ Raport, s. 14.

Qabaq Asiya, Anadolu, İstanbul və dolayısı ilə Rumeliyə qədər olan sərhədləri nəzarət altında tutması lazım gəlmişdi üçün, bu idarəçiliyi çətin şərtlər daxilində davam etdirəcəkdir. Qanun, nizam, can və mal təhlükəsizliyinin təmin edilməsi çətin olacaqdır.”⁹³⁹

Hətta manda sistemi qəbul olunarsa onun İstanbulun Türkiyədən ayrılması fikrini irəli sürdüyü məqamlar da olmuşdur. „İstanbul türk imperatorluğunun nəzarəti altında olduğu müddətdə belə bir dövlətin (yəni nəzarət edən dövlətin-H.S) qüvvəsi tam olmayacaq. Çünki burada xalq nəsillərdən bəri hakimiyyət olaraq İstanbulu görməyə alışmışlar.”⁹⁴⁰ Və ya „İstanbul manda altında olmadıqca, nəsillərdən gələn alışqanlıqla maliyyə və siyasət cərəyanlarının girdabı olaraq qalacaqdır. Keçmişdə olduğu kimi gələcəkdə də imtiyaz uğrunda mübarizə, maliyyə inriqaları və siyasi istismar burada təşkilatlanacaqdır. Millətlərarası razılaşma ilə idarə olunmaq İstanbul üçün mümkün deyildir.”⁹⁴¹

Gen. Harbord Amerikanın Qafqazda, konkret halda Ermənistanı mandası altına alınmasının zəruri şərtlərindən birinin Türkiyə, daha dəqiq ifadə etsək İstanbul olduğunu göstərirdi. Müəllif raportunda bir qədər irəli gedir, bildirir ki, müxtəlif amillərin təsiri altında bunlar bütöv bir mandaya bağlı olmazlarsa idarəsi mümkün olmayacaqdır. Ona görə „İstanbulda özünə tabe olan mərkəzi idarəsi olmadan, Ermənistanı manda altına alan bir dövlət, idarəçilik baxımından şikəst, ticarətin inkişafında məhdud və imtiyazların müdaxiləsi altında olacaqdır. Türkiyənin bölgə ilə əlaqədar və ya sərhəd mübahisələri haqqında nəgd (kreditsiz) diplomatiyası ilə əlaqədar sonda Qərb ölkələri ilə münasibətləri kəsilmiş bir vəziyyətdə qalacaqdır.”⁹⁴²

„Ermənistan və Şimali Qafqaz ölkələri üçün bir manda, İstanbul və Anadolu üçün ayrı bir manda düşündükdə, ikisini də eyni

dövlətin idarəsinə daxil etmək fikirləri meydana çıxır. Əgər ikisi də ayrı-ayrı dövlətlərin idarəsi altına girərsə qısqançlıq, nifrət, şışirtmələr, ayrılıq meylləri və iqtisadi çətinliklər, həmin prosesdə uğursuzluqlar meydana gətirəcəkdir. „Türk imperatorluğunu Şimali Qafqaz dövlətləri ilə bir manda altına toplamaq iqtisadi cəhətdən ən əlverişli olacaqdır.”⁹⁴³

Gen. Harbord Transqafqazın və Anadolunun iqtisadi inkişafının bir-biri ilə bağlı olduğunu irəli sürür və bunun üçün onların nəqliyyat sisteminin birləşdirilməsini zəruri hesab edirdi. „Şimali Qafqaz və Ermənistan dəmiryollarının inkişaf etməsi üçün Anadoluya birləşdirilməsi mühüm şərtidir. Ermənistanın yüksək dağları arasında yollar azdır. Burada əlaqələri inkişaf etdirmək çətin-dir və çox xərc tələb edir.”⁹⁴⁴ „Hər iki bölgəni nəzarət altında tutmaq, bu işi asanlaşdırır.”⁹⁴⁵

Protestant ermənilərin İstanbuldakı rəhbərinin Ermənistan məsələsinin həll edilməsi ilə əlaqədar fikirləri də maraqlıdır. Gen. Harbord Qafqazdan geri döndüyündə protestant ermənilərinin İstanbuldakı rəhbəri onunla görüşmüş „Ermənistanın məsələlərinin bu ölkə sərhədləri içərisində həll edilməyəcəyini”,⁹⁴⁶ „Ermənistanı türklərlə eyni idarə altında saxlamanın erməni ideyalarının həyata keçməsinə məhv edəcəyini”,⁹⁴⁷ „Türk imperatorluğunun başqa hissələrini də bir manda içində alacaq manda idarəsinə tərəfdar olduğunu”⁹⁴⁸ bildirmişdi.

„Eçmiadzindəki katolik rəisinə tabe olmasına baxmayaraq, İstanbuldakı erməni kilsəsinin patriki, buradakı varlığı ilə həqiqətən də erməni xalqının siyasi başçısıdır.”⁹⁴⁹ Gen. Harbordun bu məsələdəki fikirləri ilə həmrəy olmamaq mümkün deyildir. Patrikin ermənilərin siyasi lideri olduğunu tarixin səhifələrində aydın

⁹³⁹Yenə orada, s. 15.

⁹⁴⁰Yenə orada, s. 15.

⁹⁴¹Yenə orada, s. 15.

⁹⁴²Raport, s. 15.

⁹⁴³Raport, s. 16.

⁹⁴⁴Yenə orada, s. 16.

⁹⁴⁵Yenə orada, s. 16.

⁹⁴⁶Yenə orada, s. 16.

⁹⁴⁷Yenə orada, s. 16.

⁹⁴⁸Yenə orada, s. 16.

⁹⁴⁹Yenə orada, s. 15.

görürük. Erməni din xadimlərinin statusunda din ilə dövlət arasında ayrılıq prinsipi olmasına baxmayaraq, Osmanlı cəmiyyətində Türk və müsəlman olmayan xalqların siyasi liderləri də dini şəxsiyyətlərdir və kilsənin mütləq olaraq siyasət içində olduğu yalnız sözü gedən raportda deyil, başqa müəlliflərin qeydlərində də aydın şəkildə görünür.

Harbord o zaman Osmanlı dövlətinin torpaqlarında bir Ermənistan dövləti qurulması məsələsinə münasibətini tərəddüdsüz olaraq aşağıdakı şəkildə ifadə etmişdir. „Ermənilərin xeyalları nə olursa olsun, Türkiyənin sərhədləri içərisində bir Ermənistan qurulması mümkün deyildir.“⁹⁵⁰ Türkiyədəki vəziyyəti aşağıdakı kimi göstərir: „Ermənistan olacaq bölgəyə bütün mültəcilər evlərinə dönsələr belə türklər yenə də çoxluq təşkil edəcəklər. Sürgünlərdən əvvəl də türklər çoxluq təşkil edirdilər.“⁹⁵¹ Sonra davam edir: „Nə qədər qiymətli xüsusiyyətləri, mədəniyyəti, irqinin və dininin əzmkarlığı olsa da, ermənilər münasibət qurduqları xarici irqlərə özlərini sevdirmə bilməmişlər. Musəvilər, Rusiya və Polşada necə sevilmişlər, ermənilər də qonşuları arasında onlar kimidir. Qədimdən babalarının etdikləri bankaçılıq, faizçilik və sələmçiliyin cəzasını çəkirlər. Ədalətli olmasa da Yaxın Şərq ölkələrində onlar haqqında söyləmələri bir sözlə ifadə etmək olar. „Erməni qanuni olaraq əsla günahkar deyildir. Vicdani olaraq da heç vaxt haqlı deyil.“⁹⁵²

Gen. Harborda görə Amerika heyəti Osmanlı imperatorluğunda bir sıra qanlı hadisələrin baş verdiyini təsdiq edirdi. Lakin cinayətləri başlayanın, insanların kütləvi surətdə öldürülməsinin cavabdehinin türklərdən deyil, ermənilərdən və bolşeviklərdən gəldiyini söyləyirdi. Harbordun bu təsbiti yalnız Amerikada deyil, bütün dünyada bomba təsiri göstərdi. Erməni məsələsi ilə əlaqədar general Harbord elm dünyasında tanınmış, bitərəf amerikalılardan biridir. Onun Osmanlı

imperatorluğunda ermənilərin bir çox vilayətlərdə çoxluqda olmadıqları və onların soyqırımını iddialarının saxta olduğu haqqında raportu yalnız elm aləmində deyil, ermənilərə „yardım etmək“ istəyən dövlətləri də çətin vəziyyətə salmış və Amerikanın Şərq siyasətinə, o cümlədən Qafqazda planlaşdırdığı manda siyasətinə əsaslı təsir göstərmişdi. Əslində Harbordun vəzifəsi Müstəqil Ermənistanı tədqiq etmək və qurulacaq dövləti Amerika mandasına almaq idi. „Amerikan missiyası, bir neçə dəfə ermənilərlə əlaqədar vəzifəsini yerinə yetirmək üçün həyatlarını təhlükəyə atmalarına baxmayaraq, belə ağıllı, fəqət tənbel və zövq düşgünü türkləri, ermənilərdən daha çox sevdilər. Ermənilər tarixlərinə görə günahsız deyillər. Hafizələri qüvvətlidir. İmkan tapdıqca kütləvi qırğından imtina etməzlər. İrəq olaraq yaxın olduqları ibtidai ari kürdləri, onlardan nifrət edirlər. Kürdlər heyətimizə göz yaşları ilə yalvararaq, onları kəndlərindən sürgün edən ermənilərdən qorunmağı xahiş edirdilər. Yaxınlaşan şiddətli qışdan qorunmaq üçün evlərinə dönmək üçün kömək göstərməyimizi xahiş edirdilər.“⁹⁵³

Gen. Harbord 1918-ci ildə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı qırğın etdiklərini də o dövrdəki məlumatlardan almışdır. O; raportunda yazırdı: „Batumdakı ingilis konsulu Stevensə görə bir erməni nümayəndəsinin şahidliyi ilə iddiaları tədqiq edən komissiya bunları təsdiq etmişdir: Ermənilər 1918-ci ilin martında Bakıda 2000 azərbaycanlıyı qətl etmişlər. Eyni ilin noyabr ayında da azərbaycanlılar 4000 erməniyi öldürmüşlər.“⁹⁵⁴

Qeyd etdiyimiz kimi gen. Harbordun missiyasının əsas vəzifəsi Ermənistan dövlətinin yadılması və onun Amerikanın mandasına almasının mümkünlüyünü müəyyən etmək idi. Lakin əvvəldən nəzərdə tutulan yerlərdə tədqiqat aparən heyət bu qənaətə gəlmişdir ki, ermənilər „çoxluq“ iddiasında olduqları hər yerdə azlıqda olmuşlar və heyət yoxladıqda da azlıqda idilər. Amerikanın prezidenti Vudrov Vilson Paris sülh konfransına təqdim etdiyi 14 prinsipində yeni dövlətlərin

⁹⁵⁰ Raport, s. 17.

⁹⁵¹ Raport, s. 18.

⁹⁵² „The Armenian is never legally in the wrong; never morally in the right.“ Raport, s. 18.

⁹⁵³ Yenə orada, s. 18.

⁹⁵⁴ Yenə orada, s. 18.

yararında, onun sərhədlərinin müəyyən edilməsində millətlər prinsipinə xüsusi əhəmiyyət verirdi.”⁹⁵⁵ Bunu əsas tutan və dövlətlərin yararında milliyyət prinsipinin əsas olduğu dövrdə gen. Harbordun gəldiyi nəticə çox ədalətli, obyektiv olmuşdur. „Türklərə qarşı yüz illərdir içi kinlə dolu, azlıqda olan erməniyə müsəlman çoxluğun idarəsinin verilməsi halında nəticənin təhlükəli olacağı şübhəsizdir.”⁹⁵⁶

Harbordun son qərarı „Ermənistan məsələsinin həll edilməsi üçün İstanbulu, Anadolunu, Türk Ermənistanını və Transqafqazı əhatə edən manda idarəsini heyətimiz müdafiə edir.”⁹⁵⁷ Bütün problemləri sadalayan gen. Harbord: „heç bir dövlət belə bir manda idarəsini qəbul etməz”⁹⁵⁸ „uzun zamandan bəri tərəfsiz və birləşmiş bir siyasət həyata keçirə bilməmiş bir dövlət, bu işi üstünə götürməməlidir.”⁹⁵⁹

Gen. Harbord amerikan Senatına təqdim etdiyi raportun sonunda mandanın qəbul edilməsi və ya edilməməsi ilə əlaqədar lazım olan şərtləri 14 maddə formasında toplamış və təqdimat halına gətirmişdi. Gen. Harbordun raportundan da göründüyü kimi o, Türkiyəyə qırğınlara məruz qalan, türklərin əlində uzun illər müsibətlər görmüş, üstəlik türk torpaqlarında çoxluq təşkil edən erməniləri aşkar etmək fikri ilə gəlmişdi. Ancaq heyət „hadisələrin yeri” ilə tanış olduqlarında əksini gördülər. Gen. Harbordun dili ilə ifadə etsək „türklərin də ermənilər qədər, hətta onlardan daha çox əzab çəkdiqləri” öyrənilmişdir.

„Bu bölgədə məmləkətimizə nə qədər hörmət, sədaqət və sevgi göstərildiyini anlamaq üçün oraları gəzib dolaşmaq lazımdır.”⁹⁶⁰ „Ölkəmiz son zamanlarda övladlarını dənizəşırı müharibələrə

göndərdiyindən, millətin qəlbi oğullarımızı uzaq ölkələrə göndərilməsində çox həssasdır. Bu səbəblərlə xalqımızın bir manda idarəsində ən mühüm çətinliyi əsgər məsələsində olacaq.”

Gen. Harbord heyəti Ermənistan üzərində təkbaşına mandanı qəbul etməyə qarşı idi. İdarə, əsgər, dəmiryolu, yardım və sağlıq xərcləri daxil olmaqla belə bir mandanı qəbul etməyin 5 il üçün xərci 756.014.000 dollar idi. Bu mandanı həyata keçirmək üçün Amerika bölgəyə 58.000 əsgər gətirməli idi.⁹⁶¹

21 iyul 1919-cu ildə admiral Mark L. Briston Yüksək komissar olaraq Türkiyəyə göndərildi. O, Türkiyədə bütün partiyaların nümayəndələri ilə görüşərək Türkiyənin gələcəyi, manda məsələsinə münasibətlərini və başqa məsələlər haqqında fikirlərini öyrənirdi.⁹⁶² Admiral Briston obyektivliyi ilə tanınan bir siyasətçi olduğundan Türkiyə haqqında dünya ictimaiyyətinə təqdim olunan məsələlərə münasibəti fərqli idi.

Briston 25 aprel 1919-cu ildə bir qəzetə verdiyi müsahibəsində Türkiyə haqqında görüşlərini aşağıdakı şəkildə bildirmişdir: „Erməni köçürülməsinə görə Türkiyə dünya ictimaiyyəti qarşısında mənfi ad qazanmışdı. Mövzu səthi araşdırılmışdır, sənədlərə əsaslanan tədqiqata ehtiyac vardır. Türk-erməni münasibətləri əsaslı şəkildə tədqiq edilmiş olsa, Türkiyə haqqındakı günahlandırılmalar böyük ölçüdə yüngülləşəcəkdir.”⁹⁶³

Briston Türkiyənin səlahiyyətlilərini erməni lobbilərinə fakt verməməyə çağırırdı. Bristona belə bir xəbər çatdırılmışdır ki, Türkiyədən bəzi şəxslər Qafqaz sərhəddini keçərək ermənilərə sataşmışlar. Mustafa Kamal və Azərbaycanada olan Ənvər Paşa guya daimi bir-biri ilə əlaqə saxlayırlar. Hər ikisinin də ermənilərə qarşı eyni münasibətdə olduqları iddia edilmişdi. Türkiyə səlahiyyətliləri bu deyilənlərə əsaslanaraq bildirirdi ki, bu vəziyyət həqiqi isə, onsuz da tərəfimizdə olmayan Avropada və Amerikada ictimai fikrin Türkiyəyə

⁹⁵⁵ Fahir Armaoğlu. 20. Yüzyıl Siyasi Tarixi (cilt 1-2: 1914-1995) Alkım Yayıncı, İstanbul 1984, s. 138.

⁹⁵⁶ Raport, s. 18.

⁹⁵⁷ Yenə orada, s. 19-20.

⁹⁵⁸ Yenə orada, s. 20.

⁹⁵⁹ Yenə orada, s. 20.

⁹⁶⁰ Yenə orada, s. 22.

⁹⁶¹ Yenə orada, s. 28.

⁹⁶² M. Tayyib Gökbilgin, Milli Mücadele Başlarken I, Ankara 1979, s. 175.

⁹⁶³ Metin Ayışığı. Kurtuluş Savaşı Sırasında Türkiye'ye Gelen Amerikan Heyetleri. Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004, s. 62.

qarşı dönməsinə səbəb olacaqdır. Bunu fürsət bilən düşmənlərimiz isə yenidən fəaliyyətə başlayaraq Osmanlı dövlətinin taleyini müəyyən etmək üçün toplanan konfransda əks mövqe tutmağa imkan tapmış olacaqlar. Erməni rəhbərləri heç bir erməni həbs olunmadığı halda ictimai fikri türklərə qarşı çevirmək üçün „həbs olunan“ ermənilərin buraxılmasını istəyirdilər. Belə olduğunda Daxili İşlər Naziri Ərzurum və Trabzon valilərinə təlimat göndərərək, həbs olunanlar varsa, sərbəst buraxılmalarını və bundan sonra bu kimi hallara imkan verilməməsini tələb edirdi.⁹⁶⁴

Briston Türkiyəni gəzdi, həqiqətlərə şahid oldu, 7 oktyabr 1919-cu ildə raportunu Paris konfransına təqdim etdi və türklərin deyil, qarşı tərəfin–yunanların günahkar olduğunu müdafiə etdi. Burada iki amilə əhəmiyyət vermək lazım gəlir. Bunlardan birincisi ondan ibarətdir ki, Briston orta komissiyanın başçısı kimi obyektiv idi. İkincisi türkləri müdafiə etməsi də onun ədalətli olması ilə əlaqədar idi. O, komissiyanın başçısı kimi Türkiyəni gəzdi, türkləri tanıdı və Türkiyə haqqında fikirləri dəyişdi. O zaman gen. Harbordun türklər haqqında fikrinin dəyişmədiyini söyləyənlər də var. Gen. Harbordun münasibətini belə bir faktdan görmək olar ki, o, Bristonun və komissiyasının türklər haqqında fikirlərinin dəyişməsinə görə admiral Bristona nifrət edirdi.⁹⁶⁵

Harbord raportunun təsiri ilə başda Amerikanın İstanbulda Yüksək komissarı olan admiral Briston, bəzi əsgər və diplomatlar mandaya qarşı olmağa başladılar. Onlara görə Amerika mandası çox əsgərə və mənəvi dəstəyə ehtiyac yaradırdı. Bunu Amerikanın tək başına olaraq həyata keçirməsi mümkün deyildi. Prezident Vilson da bu iddialara inandı və layihə prezidentin dəstəyini itirdi.⁹⁶⁶ Paris konfransında erməni planları alt-üst oldu. Ermənilər „yüzlərcə dəstək mesajı, xəritə,

memorandum ilə uğursuzluğa düşər oldular.”⁹⁶⁷

Bununla əlaqədar olaraq bu fikrə gəlmək olar ki, gen. Harbord türk dostu olduğu üçün deyil, obyektiv olduğu üçün, türklərin də ermənilər qədər, bəlkə də onlardan artıq məhrumiyyətlərə məruz qaldıqlarını raportuna daxil etmişdi. Ermənilərin hər yerdə azlıqda olduqlarına inandığından çoxluqların azlıqların hakimiyyəti altına verilməsinin mümkün olmaması fikrini söyləmişdir. Bu da nəticədə „Böyük Ermənistan“ dövlətinin yaranması və onun üzərində Amerikanı mandanın qəbul edilməsinin yolverilməz olduğu fikrinə gətirib çıxarmışdır.

Amerikanın Yüksək komissarı polkovnik Haskel heyət üzvləri ilə ölkəsinin mandasını qəbul etdirmək üçün Qafqazda böyük fəaliyyət göstərirdilər. Onun çalışmaları gerçəklərdən uzaq, obyektiv əsaslara dayanmayan idealizm idi. Onun fəaliyyəti arzu və düşüncələrə əsaslanırdı. Qafqazda, konkret halda Azərbaycan ərazilərində o bölgədə azlıqda olanlarla əlaqədar keçirdiyi tədbirlərin ömrü çox az olurdu. Lakin bir məsələ də maraqlıdır ki, bir ölkəni təmsil etmələrinə baxmayaraq polkovnik Haskelin fəaliyyəti gen. Harbordun raportu ilə bir-birinə qarşı idi. Amerika rəsmi sənədlərinin 50 il keçdikdən sonra çap edilməsinə icazə verə bilər. Odur ki, Gen. Harbordun raportu kimi sənədləri Amerikada yalnız 50 ildən sonra açıqlamaq, nəşr etmək mümkündür.

Ermənilərin çoxsahəli fəaliyyətlərinə baxmayaraq gen. Harbordun raportundan sonra Amerikada Ermənistan üzərində mandaya münasibət dəyişdi. Artıq Amerika Yaxın Şərqi haqiqətlərinin bir parçası olan Anadolu və Qafqaz haqiqətləri ilə tanış olmuşdu. Bu haqiqətləri bildikdən sonra amerikalıların Ermənistan mandası ilə məşğul olacaqları mümkün deyildi. Elə də oldu. Gen. Harbordun hazırlamış olduğu və haqqında danışdığımız raportu prezident Vilson Amerika Senatına çox gec verdi. Bunu müxtəlif səbəblə əlaqələndirirlər. Bir sıra müəl-

⁹⁶⁴ Gökbiçgin, Milli mücadele başlariken I, II, Ankara 1979, s. 262-263.

⁹⁶⁵ Mehmet Can. Orta Doğu'da Amerikan Politikası, İstanbul, 1993, s. 124.

⁹⁶⁶ Stanford J. Shal-Ezel Kural Shal, Osmanlı İmparatorluğu Ve Modern Türkiye, İstanbul, 1983, C. 2, s. 396-397.

⁹⁶⁷ Hovanisian, The Allies And Armenia, S. 168; Bax. Ermeniler: Sürgün Ve Göç, Ankara, 2004, S. 113.

liflərə görə gen. Harbordun Vilsona təqdim olunan raportunda Türkiyədə başlanmış Milli Qurtuluş hərəkatına geniş yer verilmişdi. Vilson Türk Milli Qurtuluş mübarizəsini izləmək üçün raportun Senata verilməsini yubarmışdır.⁹⁶⁸ Bundan görünür ki, Vilsonun gen. Harbordun raportunu Türkiyə Böyük Millət Məclisinin açılış günü 24 aprel 1920-ci ildə verməsi də təsadüfi deyil.

Vilson Amerika qitəsinin xaricində cavabdehlik qəbul etmək, mandaya sahib olmaq istədikdə, ona qarşı olan müxalifət „Amerikanın ingilis imperializminin xidmətinə girməyəcəyini əsas götürərək Vilsonun istədiyi manda layihəsinə qarşı çıxdı. Senat Amerikanın Türkiyə və Ermənistan üzərində manda layihəsini 24 may 1920-ci ildə səsə qoydu. Manda layihəsini Senat üzvlərinin 23 nəfəri qəbul etdiyi halda 53 nəfər əleyhinə olduğundan rədd edilməsi haqqında qərar qəbul edilmişdi. Bu qərarın alınması ilə Amerika üçün manda məsələsi bitmiş oldu.⁹⁶⁹

Əvvəlcə Amerikan Senatının alt komissiyasında, sonra Xarici əlaqələr komissiyasında, sonda isə 1 iyun 1920-ci ildə Senatda Ermənistan mandasından imtina edildi.

X FƏSİL

SSRİ-NİN DAĞILMASINDAN SONRA AZƏRBAYCANDA ERMƏNİ XƏYANƏTİ, SEPERATİZM, İŞĞAL AKTLARI

Tarixə bir baxış

24 avqust 1920-ci ildə Moskvada Rusiya ilə Türkiyə arasında bir dostluq müqaviləsi imzalandı. Bu müqavilənin imzalanmasına qədər Rusiya ilə Türkiyə ortaq taleyi paylaşmış, hər ikisi də Avropa dövlətlərinin təcavüz obyektinə olmuşdu. Bu ölkələrin hər ikisinin bir cəbhədə yer almış olmaları onların bir-birinə yaxınlaşdığından xəbər verirdi. Lakin ilk görüşdə bu münasibətlərin altında tamamilə görünməyən başqa münasibətlərin də olduğu aşkara çıxmağa başladı. Bu, erməni məsələsi ilə əlaqədar idi.

Rusiyanın Xarici İşlər naziri Çiçerin Moskva danışıqlarında kimsənin gözləmədiyi halda Türkiyəni təmsil edən Bəkir Sami bəyə „Şərqi Anadolu vilayətlərindən Van və Bitlisin bir qisminin ermənilərə verilməsi“⁹⁷⁰ təklifini etmişdi. Çiçerinin bu təklifi dostluq müqaviləsinin təsiri altında olan türk nümayəndə heyətini tam çaşdırmışdı. Bu səbəbdən də türk heyətinin rəhbəri Bəkir Sami bəy „Vəd edilən köməyin və dostluğun buna bərabər olduğunu bilmirdik. Yunanlarla ermənilərə torpaq verməmək üçün il yarım Antanta dövlətləri ilə mübarizə edən millətimiz, özünə dost bildiyi bir hökumətin də eyni siyasəti güddüyünü görür. Bu dostluğun özünə faydalı olmayacağını düşünməkdə haqlıdır. Nəticədə, məmləkətimizin paylaşmasından ibarət hər iki siyasət arasında təəssüflər olsun ki, fərq olmayacaqdır,“ cavabı ilə üzüntüsünü bildirmişdi.⁹⁷¹

⁹⁶⁸ Akgün, aynı makale, 97-98.

⁹⁶⁹ Kasalak Kadir. Milli Mücadelede Manda Ve Himaye Meselesi, Ankara 1993, s. 90-91.

⁹⁷⁰ Mehmet Saray Türk-Sovyet münasibetleri ve ermeni meselesi. (Sempozyum materialında s. 125, Kazım KARABEKİR: Ermeni dosyası. Emre yayınları. İstanbul 1994, s. 183.

⁹⁷¹ Mehmet Saray. Türk-Sovyet münasibetleri ve ermeni meselesi. (Sempozyum materialında s. 125)

Çiçerinin təklifini türk nümayəndə heyətinin başçısı Bəkir Sami bəy təcili olaraq teleqrafla Ankaraya bildirir. Bununla əlaqədar olaraq Türkiyə Böyük Millət Məclisinin sədri Mustafa Kamal Paşa Bəkir Sami bəyə bir direktiv göndərir. Mustafa Kamal Paşa direktivdə bir sıra məsələlərə Türkiyə hökumətinin və özünün münasibətini bildirmişdi. Mustafa Kamal Paşa ilk olaraq Rusiyanın „Van və Bitlis vilayətlərinin bir hissəsinin ermənilərə verilməsi təklifi ilə əlaqədar olaraq” bu təklifi edən ölkənin səmimiyyətindən şübhələndiyini bildirmişdi. Bundan başqa ölkənin istilacılar qarşı uzun illər mücadilə verdiyini göstərərək „bunların türk milləti tərəfindən qətiyyəq qəbul edilməyəcəyini” də xüsusi vurğu ilə qeyd etmişdir. *Mustafa Kamal Paşa iki xüsusi halın Çiçerinə çatdırılmasını tələb etmişdir:*

1. *Yerli və xarici tədqiqatçıların məlumatlarına görə Van və Bitlis vilayətlərində yaşayan ermənilər müsəlmanlarla müqayisədə heç vaxt əksəriyyət təşkil etməmişlər və bu təklifin imperialist xarakterdə olduğunu da əlavə etmişdir.*
2. *Ankara milli hökuməti, Türkiyədən köçmüş olan Osmanlı ermənilərinin əvvəllər yaşadıkları yerlərə dönmələrinə mane olmamağı və onların yaşayışlarının hüquqi təminatına zəmanət verdiyini də bildirmişdi.*⁹⁷²

Bunlarla yanaşı Mustafa Kamal Paşa zaman keçirmədən Çiçerindən bu təklifin meydana çıxma səbəblərini açıqlamasını da tələb edilməsini istəmişdi.

Rusiyanın bu təklifi çox gərgin bir dövrə təsadüf edirdi. Şərqi Anadoluda erməni təcavüzü son həddinə çatırdı. Mustafa Kamal Paşa ermənilərin bu cinayətindən Amerika və Avropa dövlətlərinə də şikayət etmişdi.⁹⁷³ Lakin onun etirazlarına hələ heç bir dövlət cavab verməmişdi. Mustafa Kamal Paşa

⁹⁷² A.F.Cebesoy. Moskova Hatıraları, İstanbul, 1955, s. 88-89; Y.K. Tengirşek, Vatan Hizmetinde, İstanbul, 1967, s. 191-194.

⁹⁷³ N. Arslan, Atatürkün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, IV, 1917-1939, Ankara, 1964, s. 268-269.

ermənilərin təcavüzlərinin aradan qaldırılmasını istəyən Kazım Qarabəkir Paşanın Şərqi cəbhəsi ordularının hərəkətə keçməsinə icazə verdi. Bu, təcavüzkarların böyük itkilər verməsinə səbəb oldu. Kazım Qarabəkir Paşa komandanlığında türklərin qazandıqları uğurlar bolşevikləri həyəcanlandırdı. Türk ordusunun Batuma doğru hərəkət etdiyini görən ruslar, irəlində Azərbaycanın da türklərin nəzarəti altına keçə biləcəyi narahatlığı ilə, bölgəyə təcili olaraq hərbi qüvvə göndərmişdilər.⁹⁷⁴

1920-ci ilin oktyabr ayında Mdivani səfir olaraq Ankaraya göndərildi. Səfir Bakıdan Türkiyəyə gələrkən bir bəyanat verərək Sovet hökumətinin erməniləri müdafiə etməkdə yanlış hərəkət etdiyini və bunun bir daha təkrarlanmayacağını bildirdi.⁹⁷⁵ Lakin sonrakı dövrlərdə Sovetlər Qafqaz ölkələrinə-Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan yerləşdikdən sonra yuxarıdakı bəyanatı yerinə yetirmədi. İmkan olduqca bu tələbləri Ermənistan hökuməti vasitəsi ilə həyata keçirmək istədilər.

Nəticədə, Sovet Ermənistanının Xarici İşlər Komissarı Bekzadyan, 10 dekabr 1920-ci ildə Türk hökumətinə bir nota verərək Brest-Litovsk müqaviləsindəki sərhədlərin yenidən müəyyən edilməsini istədi. Bundan sonra Ermənistanla Türkiyə arasında yeni bir yazışma dövrü başladı. Sonunda, türk hökumətinin güzəştisiz münasibəti ilə əlaqədar olaraq, sovetlər, rəsmən türk topraqlarında ermənilərin xeyrinə hər hansı bir tələb etməyəcəyini bildirdi.⁹⁷⁶

Lakin sonradan məlum olduğu kimi bu bəyanat da sovetlərin erməni siyasətinin dəyişməsinə səbəb olmadı. Türk hökumətinə verdiyi təminat baxmayaraq Ermənistan heç bir göstəriş verilmədi. Bu da ermənilərə Türkiyəyə qarşı haqsız

⁹⁷⁴ B. N. Şimşir. İngiliz belgelerinde Atatürk (1919-1938), Ankara, 1975, II, vesika nr. 200, s. 474 ve vesika nr. 132, s. 344-345.

⁹⁷⁵ A.F.Cebesoy. Moskova Hatıraları, İstanbul, 1955, s. 118-119.

⁹⁷⁶ A. F. Cebesoy. Moskova Hatıraları, İstanbul, 1955, s. 118-119.

tələblərini davam etdirməyə imkan verirdi və ermənilərin Türkiyəyə qarşı siyasətinin pərdə arxasında sovetlərin durduğunu göstərirdi.

Erməni xəyanətlərinin yeni mərhələsi

SSRİ-nin dağılması ərəfəsində və dağılıqdan sonra erməni məsələsi Azərbaycanla Ermənistan arasında yeni münasibətlər sisteminin meydana çıxmasına səbəb olmuşdu. Əslində bizdə olmasa da ermənilərdə bu məsələ-Azərbaycana qarşı əsərlər yazmaq həmişə davam etmişdi. Onlar özlərinin fərqli millət olduğunu bəyan edir, bizim inkişaf səviyyəimizin onlarla müqayisədə „geri qaldığını“ isbat etməyə çalışırdılar. Onlar Azərbaycanla, o cümlədən Bakı ilə əlaqədar hər şeyə „tənqidi“ yanaşırdılar. Azərbaycanla əlaqədar müsbət heç bir şeyi xalqlarına xatırlatmaq istəmir, bütün dövrlərdə təbliğatlarını bu şəkildə davam etdirmişdilər.

Bu, ermənilərdə 1918-ci ilə qədərki və sonrakı illərdəki nifrətin addım-başlı təzahürü idi. Hər halda „26 Bakı komissarları“, onların Azərbaycan tarixindəki rolu da, onun xadimləri və ermənilərə xidmətləri də indi hər kəsə məlumdur. Xalqımızın „dostu“ Stepan Şaumyana şəhərlərimizin mərkəzində abidə ucaldıq. Bir çox insanlarımız onun adını daşıyan rayonda, prospektlərdə, ünvanlarda yaşayırdılar. Bizim bu beynəlmillətçiliyimiz müqabilində ermənilər hələ sovet dövründən Yerevanda „26 Bakı komissarları“ birləşməsindən „Bakı“ kəlməsini çıxararaq, küçəni „26 komissarlar“ adlandırmışdılar. „Gör nə vaxtdan burada Bakı adının çəkilməsinə belə dözülməzlik var idi.“⁹⁷⁷

Keçmiş SSRİ zamanında da davam etdirilən bu mənfur siyasət iğtişəşlər, heç bir günahı olmayan yüzlərlə soydaşımızın həbsi, qətlə yetirilmələri ilə müşayiət olunmuşdur.

Sovet imperiyasının iflasa yaxınlaşdığı 1987-1988-ci illərdə ermənilərin Azərbaycana qarşı yeni ərazi iddiaları da sərsəm "Böyük Ermənistan" ideologiyasının tərkib hissəsi idi.

SSRİ-nin son dövrlərindən başlayaraq ermənilərin bizə qarşı olan münasibətlər açıq olaraq ortaya çıxmağa başlamışdı. Erməni məsələsi yerli xalqın Azərbaycanda yaşayan ermənilərlə olan münasibət deyildi. Ona görə ki, 1988-ci ildə Dağlıq Qarabağda hərəkətin başlanması ilə qarşımızda yalnız Qarabağın dağlıq hissəsində yaşayan azsayda erməniləri deyil, Ermənistan respublikasını və dünyanın hər yerində yaşayan erməniləri gördük. Bu məsələni yalnız Azərbaycan-Ermənistan münasibətləri bucağı altında öyrənmək mümkün deyildir.

Bu erməni separatizmi öz gücü ilə deyil, Ermənistanla birlikdə hərəkət edirdi. Həmin səbəbdən də biz burada Ermənistanla olan bütün münasibətlərin spektrini vermək fikrində deyilik. Dağlıq Qarabağla əlaqədar ortaya çıxan, Azərbaycan və Ermənistan münasibətlərinin imkan daxilində bir neçə məsələsini – xəyanəti, yalanları və ermənilərin törətdikləri soyqırımı aktını verməyə çalışacağıq. Bütöv halda Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərini vermək bu çalışmaların imkanı xaricindədir.

Ermənistan yalnız Dağlıq Qarabağdakı parçalanma hərəkətini körükləməklə kifayətlənmədi. Ermənistan ərazisindəki azərbaycanlıları 1000 illərlə yaşadıkları torpaqlardan qovmağa başladı. Ermənistanın əsas məqsədi ölkəni azərbaycanlılardan təmizləmək idi. Monoetnik respublika yaratmaq planını addım-addım yerinə yetirirdi. „Bu dairələr çoxdan başqa millətlərin Ermənistandan qovulması haqqında düşünürdülər. Bu planı həyata keçirmək üçün müxtəlif şəkildə fəaliyyət göstərirdilər. Çox halda məqsəd üçün amansızlıqlardan çəkinmirdilər. Ermənistanın Quqark rayonunda olduğu kimi, orada 100 nəfərə qədər azərbaycanlı öldürülmüşdü.“⁹⁷⁸

⁹⁷⁷ Роберт Аракелов. Нагорный Карабах: Виновики трагедии известны. Баку, 1991, стр. 7

⁹⁷⁸ . Yenə orada, s. 7

„Bu metodla sonuncu azərbaycanlını da qovaraq, mütləq monoetnik respublika oldular. Monoetnik respublika qurmaq sahəsində keçmiş SSRİ respublikalarından, hətta bütün dünyadan, hətta müqəddəsləşdirdikləri Qərbdən də əvvəl birincilik çələngini aldılar. Paradoks bundadır ki, monoetnik respublika olsalar da, erməni xalqı dünyanın hansı ölkəsində yaşamır? Birdən, o ölkələr də bu nümunəni davam etdirərək, monoetnik ölkə olmaq istəsələr, nə ilə nəticələnməyəyi haqqında ermənilər düşünmüşlərmi?“⁹⁷⁹

İlk vaxtdan başlayaraq Qərbi Azərbaycan toponimləri də terror qarşısında qaldı. Bu məsələ ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan respublikasının prezidenti H. Əliyevin fərmanında qeyd edilirdi: „Azərbaycan kəndlərinin tarixi adları dəyişdirilir, toponimika tarixində misli görünməyən qədim toponimlərin müasir adlarla əvəz olunma prosesi baş verir.“⁹⁸⁰

Türk mənşəli toponimlər sürətlə erməniləşdirilməyə başlandı. Xarici müəlliflər bunun fərqlində olmuşlar. Heç təsadüfi deyil ki, 1980-ci ildə belarus toponimçisi V. A. Juçkeviç „Ümumi toponimika “ əsərində „erməni mənşəli olmayan adlar Ermənistanda azdır. Ermənistan toponim cəhətdən SSRİ-nin ən yekcins ərazisidir,“⁹⁸¹ yazırdı. Əslində müəllifin qeydləri ermənilərin monoetnik respublika yaratmaq fəaliyyətlərinin nəticəsi olaraq meydana çıxmışdır. Lakin təəssüflər olsun ki, müəllif ermənilərin „fəaliyyətinə“ təqdir bucağı altında baxdığından həqiqətləri inkar etməklə, yalanları gerçək olaraq vermişdir. Əslində, XIX əsrin əvvəllərinə qədər Ermənistanda olan toponimlərin əksəriyyəti türk mənşəli olmuşdur. Z. Qorqodyanın 1932-ci ildə İrəvanda erməni dilində çap olunmuş „1831-1931-ci illərdə Ermənistanın əhalisi“ kitabında qeydə alınmış 2310 yaşayış məntəqəsindən təqribən 2000-i türk mənşəlidir.⁹⁸²

⁹⁷⁹ Роберт Аракелов. Нагорный Карабах: Виновники трагедии известны. Баку, 1991, стр. 6

⁹⁸⁰ H. Əliyev. „Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında Azərbaycan respublikası prezidentinin fərmanı Bakı şəhəri, 26 mart 1998-ci il

⁹⁸¹ www.irvan.com7toponim.php? Subaction.04.05.2004.

⁹⁸² Yəni orada

Erməni liderlərinə Qarabağ erməniləri deyil, Qarabağ torpaqları lazım idi. Çox maraqlıdır ki, bu fikirləri Qarabağ hərəkatı ideyasının „millət“ deyə bağırən liderləri də ifadə etməkdən çəkinmirdilər. „Xatırlayıram, qarabağlı olanlar Zori Balayanın onlara ünvanlanmış fikirlərini eşitdikdə dəhşətə gəlmişdilər, orada bildirilirdi ki, qarabağlı olanlar Ermənistanı o qədər də maraqla baxmasınlar, onlara orada torpaq yoxdur və buna görə də onlar sona qədər yerlərində dözməlidilər, onların vəziyyəti bunu tələb edir; nə geriye, nə bir tərəfə və ümumilikdə heç yerə onlara yol yoxdur. İndi Ermənistanda heç cür torpaqdan imtina etmək istəmirlər. O torpaqları onlara ver, onun sakinlərini məhv et, onlar bu variantı daha qəbul edilən deyil, daha məqsəda uyğun hesab edəcəklər, qarabağlı olanlar ikinci dərəcəli soydaşlardır.“⁹⁸³ Onların ikinci dərəcəli olmalarını belə əsaslandırırıdılar. „Uzun illər azərbaycanlılarla münasibətlərdə „pozulmağa“ vaxt tapdılar və bununla əlaqədar sahib olduqlarından (ari irqikdən-H.S.) məhrum olmuşlar.“⁹⁸⁴

Erməni liderlərini izləyən qəzetlər, radio və televiziya xalqa heç bir xalqın inanmayacağı nağılları danışır, onları inandırırırlar. Guya „ermənilər tərəfindən qədim dünya tarixində ilk dəfə olaraq göydə ulduzların xəritəsi hazırlanıb, rəngli televizor ixtira edilib, bütün hind-Avropa dilləri erməni dilindən ayrılıb, bununla da onlar ari irqin başlanğıcını qoymuşlar.“⁹⁸⁵

Dağlıq Qarabağın iqtisadi cəhətdən „geriliyi“ saxtakarlığı

Tarixi Azərbaycan ərazisi olan Dağlıq Qarabağda dünyanın qloballaşdığı bir dövrdə ölkənin daxilində etnik narazılıqların inkişaf edərək münəqişə səviyyəsinə yüksəlməsini yalnız daxili amillərlə əlaqələndirmək mümkün deyildir. Ölkələrin müxtəlif etnik toplumlardan ibarət olması dünyada və bölgədə hegemon dövlətlər üçün mühüm təsir vasitə-

⁹⁸³ Роберт Аракелов. Нагорный Карабах: Виновники трагедии известны. Баку, 1991, стр.6

⁹⁸⁴ Yəni orada, s. 6

⁹⁸⁵ Yəni orada, s. 6

rindən biri və ən nəticəlisidir.

Dağlıq Qarabağ hadisələrinin yalnız SSRİ-nin dağılması ilə əlaqədar meydana çıxdığını söyləmək sadələvhlik olardı. Ermənilər bu bölgəyə yerləşdiklərindən Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın müxtəlif bölgələrini əldə etməyi planlaşdırmış, onu imkan olduqca mərhələ-mərhələ həyata keçirməyə çalışırdılar. SSRİ dövründə sadəcə planlarının həyata keçirilməsini xarici görünüşdə dayandırmışdılar. Lakin imkan olduqda hər vaxt planlarının müxtəlif hissələrini yerinə yetiməkdən imtina etmirdilər.

Dağlıq Qarabağ Muxtar vilayətinin təşkil edilməsi də ermənilərin bizim görmək istəmədiyimiz planlarının tərkib hissəsi idi. Dağlıq Qarabağ Muxtar vilayətinin yaradılması ilə ermənilər addım-addım bu hadisələrə hazırlanırdılar. Həqiqət ondan ibarətdir ki, Dağlıq Qarabağ problemi bu günün, dünyanın problemi deyildir. "1988-ci ildən ortaya atılan qondarma Dağlıq Qarabağ konfliktinin ilkin mərhələsində yüz minlərlə azərbaycanlının öz tarixi torpaqlarından qovulmasına da respublikada düzgün siyasi qiymət verilmədi. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar vilayətinin Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi haqqında ermənilərin qeyri-konstitusiyon qərarını və Moskvanın əslində bu vilayəti Xüsusi İdarəetmə Komitəsi vasitəsilə Azərbaycanın tabeliyindən çıxarmasını xalqımız ciddi narazılıqla qarşıladı və mühüm siyasi aksiyalara əl atmaq məcburiyyəti qarşısında qaldı."⁹⁸⁶

Problem öz aktiv mərhələsinə 1987-ci ilin oktyabrında daxil olub. İrəvanda keçirilən mitinqlərdə o zamanlar sovet adamlarının alışmadıqları təkliflər səslənməyə başladı. Mitinqdə çıxış edənlər Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistana birləşdirilməsini təklif edirdilər. O zaman çoxları bu kimi təklifləri gözləmə mövqeyindən qarşılayır, respublika

⁹⁸⁶ Heydər Əliyev. „Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında“ Azərbaycan respublikası prezidentinin fərmanı 26 mart 1998-ci il

rəhbərliyində olanlar xalqı səbrə, təkini pozمامağa çağırırdılar. Əslində İrəvan mitinqlərində bu kimi təkliflərin səslənməsinin arxasındakı mətləbləri kimsə fikirləşmək istəmirdi.

Erməni liderləri ilk zamanlarda bu kimi tədbirlərlə yalnız Dağlıq Qarabağ Muxtar vilayətində erməni və azərbaycanlılar arasındakı münasibətlərin gərginləşdirilməsini düşünmürdülər. Hadisələrin xronoloji cəhətdən mühüm hissəsini yerinə yetirmək lazım idi. SSRİ və Azərbaycan respublikasının rəhbərlərinin gözləmə mövqeyi tutmaları ermənilərin daha da fəallaşması üçün əlverişli şərait yaradırdı. O zaman erməni liderlərinin yaxın məqsədləri Ermənistandan azərbaycanlıların kütləvi surətdə qovulmasına start vermək idi. 1988-ci ilin yanvarından başlayaraq Ermənistandan azərbaycanlılar min illik ata-baba yurdlarından planlı şəkildə, dövlət dəstəyi ilə kütləvi surətdə, amansızlıqla qovmağa başladılar.

Azərbaycanı proseslərə daha aktiv cəlb etmək məqsədi ilə erməni terrorçuları Sumqayıtda əvvəlcədən hazırlanmış, xüsusi plan əsasında soydaşlarına qarşı qarət və qətlər həyata keçirməyə başladılar. Sumqayıt hadisələri Azərbaycana qarşı informasiya müharibəsində ermənilər tərəfindən planlaşdırıldığı kimi uğurla istifadə olundu. Onsuz da onlar olmadıqda belə dünya ictimaiyyətini „dərdləri, müsibətləri“ ilə təəccübləndirə bilirdilər. İndi isə ortada ermənilərin qətl edilməsi hadisəsi var idi. Öldürülən erməni, hadisənin olduğu yer Azərbaycanın Sumqayıt şəhəri, cinayəti törədənin kim olduğu axtarıldığı halda onun azərbaycanlılar olduğunu erməni mətbuatı əsassız olaraq dünyaya yayırdı.

Lakin bu da bir həqiqətdir ki, ermənilərin informasiya mübarizəsindən məharətlə istifadə etmələri rəhbərləri belə şok vəziyyətinə salmış, cinayətkarları axtardıqları halda əldə olanlardan istifadə edə bilmirdilər. Bu zaman Sumqayıt şəhərində qarət və qətlərdə iştirak etmiş bir neçə erməninin tutulmasına baxmayaraq onlardan cinayətin açılmasında

istifadə edə bilmirdilər. Tarixi unudduqlarına görə respublikanın və şəhərin rəhbərləri Sumqayıtda ermənilərin ermənilər tərəfindən öldürülməsini başqaları bir yana qalsın özlərini inandıra bilmirdilər. Bu bizə genetik olaraq yad olduğundan başqalarından da onu gözləyə bilmirdik.

Sumqayıt hadisələrindən iki həftə sonra Dağlıq Qarabağ Muxtar vilayətinin yerli partiya təşkilatı vilayətin Ermənistanla birləşdirilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Bu qərarın qəbul edilməsi ilə əlaqədar bir sıra məsələlərin aydınlaşdırılmasına ehtiyac vardır. SSRİ dövründə bu kimi qərarların qəbul edilməsi yolverilməz idi. Azərbaycan hökuməti bu qərarın arxasındakı mətləbləri sonuna qədər müəyyən etmədən „münasibətləri qızıqdırmamaq“ tezisi ilə hadisələri görməzlikdən gəlməyə başladı. Halbuki Azərbaycanın bir parçası olan Dağlıq Qarabağ Muxtar vilayətində olan hadisələri sona qədər araşdırmaq onun konstitusiyaya haqqı idi. Hadisələrin gedişindən görünür ki, respublikalar üzərində hakimiyyəti zəifləmiş Moskva ilk gündən hadisələrə müdaxilə etmək istəmir, sanki Azərbaycan rəhbərliyinin bu „imtahandan“ necə çıxacağını gözləyirdi. Azərbaycan rəhbərliyi DQMV-nin yerli partiya təşkilatının vilayətin Ermənistanla birləşdirilməsi haqqında qərarına lazımi qiymət vermədi. Bu, yenə də Moskvanın hakim kimi hadisələrə müdaxiləsini zəruri etdi.

Moskva hadisələrin guya qarşısını almış kimi 1988-ci ilin martında Sov. İKP MK və SSRİ Nazirlər Soveti „1988-1995-ci illərdə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin sosial- iqtisadi inkişafı“ haqqında qərar qəbul etdi. Bu qərarın qəbul edilməsi hadisələrin mahiyyətini dəyişdirməkdən başqa bir şey deyildi. Məqsədli olaraq haqqında danışılan qərar Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar vilayətində meydana çıxan etnik zəminə bağlı hadisələri, çox fərqli müstəvidə dəyərləndirməyə cəhd göstərilmirdi. Hadisələri etnik zəmindən ayıraraq, onun əsas səbəblərini Dağlıq Qarabağın sosial-iqtisadi inkişafı ilə əlaqələndirməyə və bununla əlaqədar olaraq sovet məkanında,

dünyada hadisələr haqqında çox əsassız, aldadıcı rəy formalaşdırmağa çalışdılar. Guya bütün hadisələrin səbəbi Dağlıq Qarabağın iqtisadi vəziyyəti ilə əlaqədar imiş.

Bu qərar Dağlıq Qarabağda hadisələrin daha da sürətlənməsinə təsir göstərdi. Qərarın ermənilər üçün əhəmiyyəti bundan ibarət idi ki, bir tərəfdən Azərbaycandan ayrılma tələblərinə hüquqi görüntü verdilər, onu bölgənin „iqtisadi geriliyi“ ilə əlaqələndirməyə imkan tapdılar. Bunlarla yanaşı bu qərarın qəbul edilməsi ilə onlar hərəkətin Moskva tərəfindən dəstəkləndiyini aydın şəkildə görmüş oldular. Moskvada olan liderlərinin proqnozlarının doğru olması eməniləri daha da irəli getməyə həvəsləndirirdi.

Moskvanın dəstəyini gören DQMV-dəki ermənilər növbəti addımlarını atdılar. 1988-ci il iyulun 12-də DQMV Xalq deputatları Soveti muxtar ərazinin Azərbaycan tərkibindən çıxarılması haqqında qərar qəbul etdi. Bu qərar ermənilərin separatizm tarixində mühüm məqamların meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Bu zamana qədər olan hadisələr millətlərarası münasibətlərdəki inciklik təsiri bağışlayırdı. Lakin Dağlıq Qarabağda qanunverici məclisin belə bir qərar çıxarması hadisələrin etnik separatizmin meydana çıxdığının təsdiqindən başqa bir şey deyildir. Azərbaycan Ali Soveti haqqında danışılan qərarla əlaqədar olaraq onun ləğv edilməsi haqqında qərar qəbul etdi.

Dağlıq Qarabağda gündən-günə hadisələrin əhatə dairəsi genişləniirdi. İlk vaxtlar bu proseslər cəmiyyətin çox az qruplarını əhatə edirdi. Hadisələrin SSRİ-də, o cümlədən Azərbaycanda daha böyük rezonans yaratması üçün xalqın bütün təbəqələrini əhatə etməli, ictimailəşməli idi. Bununla əlaqədar olaraq Ermənistanda olduğu kimi Xankəndi və ona daxil olan yerlərdə erməni terroru meydana gəlməyə başladı. Bu, hadisələrin ictimailəşməsində mühüm mərhələnin başlanması idi. Dinc azərbaycanlıların qətl edilməsi, ayrı-ayrı kəndlərdə meydana gələn qırğınlar toplumda özünü müdafiə

instinktinin hərəkətə başlamasına təsir göstərdi. Bu da sonda Dağlıq Qarabağ zəminində başlamış münafiqşənin ictimailəşməsi ilə nəticələndi.

Azərbaycanlıların Dağlıq Qarabağdan və Ermənistanda öz torpaqlarından kütləvi surətdə qovulmasına etiraz olaraq minlərlə insan Bakıda mitinqlərə başladı. Bu mitinqlərin ortaya çıxmasının səbəbi nə idi? Respublika hakimiyyəti hadisələrin qarşısını ala bilmir, müşahidəçilikdən irəli gedə bilmirdi. Əslində ermənilərin başlamış olduqları hərəkət Azərbaycan dövlətinin ölkənin torpaqlarını və vətəndaşların konstitusiya hüquqlarını qoruya bilmədiyinin təzahürü idi. Azərbaycanın azadlığı və milli dövlətçiliyi daxildə erməni hadisələri ilə əlaqədar olaraq təhlükə altında idi. Mitinqlər xalqın ortaya çıxan problemə çarə aramaq təşəbbüsləri ilə başladı. *Bu mənada çoxlarının fərqli şəkildə qiymətləndirmələrinə baxmayaraq mitinqlər Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkətinin başlanması, ölkədə Dağlıq Qarabağ probleminin həllinə cəmiyyətin müdaxiləsinin ilk mərhələsi olmuşdur.*

Hadisələr getdikcə yeni xarakter kəsb etməyə başladı. Artıq ermənilər Xankəndində və ona bitişik kəndlərdən azərbaycanlıları çıxarmaq planlarını həyata keçirməyə və ətraf rayonlarda öz nəzarətlərini təmin etməyə başladılar. Separatizm hərəkəti tamamilə yeni mərhələyə daxil edilmiş, ermənilərin öz gizli planlarını addım-addım həyata keçirməkdə olduqları aydın şəkildə görünürdü. Bu dövrdə SSRİ rəhbərliyinin yeni, alışılmış olmayan hadisələrin gedişinə müdaxilə etməmələri, hərəkətləri və aldıkları qərarlarla erməni hərəkətinə xeyir-dua vermələri idi. İlk hadisələrlə ermənilər separatizmin hüquqi əsaslarını hazırladıqları halda, talan və qırğınlarla proqramlarını həyata keçirmək üçün zorakı vasitələrdən istifadə etməyə hazır olduqlarını da hər addımda bəlli edirdilər. İlk qarət və qətləri hadisələrin vahid xronoloji çərçivədə izlədikdə aydın olur ki, az sonra yerli və ehtiyatlı tədbirlər yerini fəal hərbi əməliyyatlara verəcəkdir. Azərbaycanda

hakimiyyət məsələsində də sabitliyin olmaması ermənilərə proqramlarını həyata keçirməyə sanki imkan yaradırdı.

Azərbaycanlı-erməni münafiqşəsinin birinci dövrünü xarakterizə edəsi olsaq işğal aktı gerçəkləşmişdir. Azərbaycan torpaqlarının 20 faizi işğal olunmuş, Ermənistandan və Azərbaycanın erməni işğalına məruz qalmış ərazilərindən bir milyon nəfərə yaxın soydaşlarımız didərgin düşmüşdür. Hadisə bununla da qalmamışdır. Ermənilər işğal hərəkətlərinə daimi xarakter verməyə çalışaraq işğal zonasında dünyanın gözü qarşısında separatçı strukturların formalaşdırılması prosesinə də başlamışdılar.

Proseslərə beynəlxalq təşkilatların müdaxiləsi o zaman çox zəif olmuşdur. Bu sahədə ilk addım 1991-ci il sentyabrın 23-də atılmışdır. Azərbaycan və Ermənistan rəhbərləri Rusiya və Qazaxıstandan olan həmkarlarının vasitəsi ilə Jeleznovodskidə görüş keçirib, münafiqşənin sülh yolu ilə həll edilməsi haqqında razılığa gəldilər.

O vaxtdan ermənilərin Dağlıq Qarabağda başlanmış hərəkəti müstəqil Azərbaycanın tarixi torpaqlarını – Qarabağı zor ilə Ermənistana birləşdirmək üçün açıq müdaxilədir. 1988-ci ildən başlayaraq Azərbaycan Dağlıq Qarabağda yalnız separatçılara qarşı mübarizə etmək məcburiyyətində deyildir. Azərbaycan Qarabağ da daxil olmaqla Ermənistana qarşı Vətən müharibəsi aparır. "Dağlıq Qarabağ əzəli Azərbaycan torpağıdır. Ermənilər oraya XIX əsrin əvvəllərində köçürülmüşlər."⁹⁸⁷ Burada atəşkəsin olması münasibətlərin gündəliyini dəyişməmişdir. Sadəcə mövcud amillər ermənilərin tərəfində olmuş, onların ilk mərhələdə iddialarını müvəqqəti olaraq həyata keçirməyə imkan vermişdi.

⁹⁸⁷İ. Əliyev. Azərbaycan və türk diaspor təşkilatı rəhbərlərinin birinci forumu. Bakı 9 mart 2007. Azərbaycan" qəzeti 10 mart 2007-ci il.

Körüklənən münasibətlərin erməni ssenariləri

İnsanlar düşmən olaraq doğulurlar. Bir coğrafiyada yaşayan insanların düşmənlik səngərinə sürüklənməsi tarix boyu yuyulması mümkün olmayan qanların axıdılmasına səbəb olmuşdur. Bu, tarixin ibrət dərslidir. Bədnam qonşularımızın üzdənirəq ideoloqlarının o vaxtkı SSRİ rəhbərliyində təmsil olunan başbilonləri və onların havadarları ilə birgə hazırlanmış ssenarisi əsasında həyata keçirdikləri proseslərin mahiyyəti zaman keçdikcə daha da aydınlaşır, günahkarların kimliyi bir daha təsdiqini tapır.

Lakin „milli mənfəət bayrağı altında“ öz mənfəətlərini xalqına təqdim edənlər az deyildir. Tarix boyunca millətin ölənləri onların günahları üzündən olmuşdur. Özləri isə çox halda tarix səhifələrində „milli qəhrəman“ kimi yaşamışlar və yaşamaqda da davam edirlər. Xalqları düşmən edənlər meydana gətirdiklərinin bəşəri faciəvi nəticələrini bildiklərindən, cinayətlərini yüngülləşdirmək üçün xalqı ortaq edərək bu cavabdehlikdən can qurtarmağa çalışırlar.

„Nə üçün Sumqayıt?“ sualı çox verilir. Bu hadisənin parçalanmaq ərafəsində olan „qardaşlıq abidəsinin“ – SSRİ-nin dağılmasında rolu oldumu? Bu kimi hadisələrin SSRİ-nin dağılmasında rolunun olması çox mübahisə mövzusu olmuşdur. Ona nə qədər fərqli cavablar verilsə də təsirinə inkar edilməsi mümkün deyil. Fakt budur ki, Sumqayıt hadisəsi azərbaycanlı–erməni münasibətlərində yeni mərhələnin başlanğıcı „qardaşlıq şəhərinin“ sonu oldu.

Ermənilər Sumqayıtı boş yerə hədəf seçməmişdilər. Həmin ərafədə minlərlə soydaşımız Ermənistandan – öz ata-baba yurdlarından qaçqın düşmüşdü. Soydaşlarımız Sumqayıta pənah gətirərkən burada xeyli məxfi erməni təxribatçısı fəaliyyət göstərirdi. Planlı şəkildə aparılan qətlər, talanlar və digər cinayət halları göstərir ki, proseslər şəhərdəki qüvvələr

tərəfindən idarə edilirdi. Hadisələrin bura Moskvadan göndərilmiş yüksək səlahiyyətli şəxslərin⁹⁸⁸ gözü qarşısında törədilməsi onların hər şeydən məlumatlı olduğunu söyləməyə əsas verir. Ermənilər Azərbaycanda da xüsusi plan hazırlayıblar. Sumqayıtda bu məqsədlə təbliğat aparılır. Öldürülən ermənilərin qohumlarına bildirirlər ki, əgər dünyasını dəyişənlər "Krunk"a üzv olsaydılar, sağ qalardılar. Əgər Sumqayıt hadisələri törədilməsəydi, Xankəndidə mitinqlər səngiyəcəkdi və daşnakların planları alt-üst olacaqdı.⁹⁸⁹

Həç təsadüfi deyil ki, erməni tarixçiləri „nə üçün Sumqayıt?“ sualının cavabını bilsələr də A. Oqanesyan 2 fevral 1988-ci il tarixində Ermənistan KP MK-nın orqanı olan „Kommunist“-də „Ayrılma xətti“ adlı məqaləsində hadisələrə aid fikirlərini bildirmişdi⁹⁹⁰. Orada ən mühüm olanı müəllifin Sumqayıt hadisəsini erməni xalqının tarixi ilə əlaqələndirməsi idi. Bunun gerçəklik payını müəyyən etmək çox çətindir. A. Oqanesyanın ifadə etdiyi kimi „ Sumqayıt hadisələrini təşkil etmiş qara qüvvələri“ harada axtarmalıyıq?⁹⁹¹ Bu hadisələrin təşkilatçılarını uzaqda axtarmaq lazım deyildir. Bu hadisənin ermənilər tərəfindən təşkil edildiyi artıq erməni mənbələrindən belə görünür.⁹⁹² Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1993-cü ildə xalqın təkidli tələbi ilə hakimiyyətə qayıdırdından sonra bir sıra məsələlərlə yanaşı, Sumqayıt hadisələrinə də aydınlıq gətirildi və onun başvermə səbəbləri araşdırıldı. Məhz bundan sonra ermənilərin əsl siması üzə çıxdı. Məlum oldu ki, 1988-ci il hadisələri əvvəlcədən planlaşdırılmış ssenari əsasında həyata keçirilib. Ermənilər əslində, bununla gələcəkdə həyata keçirəcəkləri digər faciələri ört-basdır etmək niyyəti güdürdülər.

⁹⁸⁸ "Azərbaycan" qəzeti, 01. 04. 2011.

⁹⁸⁹ "Azərbaycan" qəzeti, 01. 04. 2011.

⁹⁹⁰ Akademik Zig Bunigtoy. Poçemu Sumqait? (situacionniy analiz) Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının xəbərləri, tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1989, 2-ci nömrə, s. 115

⁹⁹¹ Yəni orada, s. 115

⁹⁹² Роберт Аракегов. Нагорный Карабах: Виновники трагедии известны. Баку, 1991, стр. 28.

İrəlidə istifadə etdiyimiz erməni müəllif kitabında Sumqayıt hadisələrinə toxunaraq mövzudan Ermənistanda çox istifadə edildiyini bildirir və yazır: „Sumqayıt, həqiqətən bu hadisələrdə ölənlərin, şikəst olanların, o yerdən qaçmağa məcbur edilənlərin, öz evini tərk etməyə məcbur olanların faciəsidir. Bu haqda bir çox Azərbaycan ziyalıları da yazmışlar. Sumqayıt hadisələri ilə əlaqədar Ermənistanda necə gərgin vəziyyət yaratdılar, Azərbaycan xalqını az qala erməniləri soyqırımına məruz qoymaqda günahlandırıldılar. Çalışdırdılar ki, bu hadisələrdən Qarabağ hadisələri üçün əsas kart olaraq istifadə etsinlər.”⁹⁹³ Sumqayıt hadisələrinin başvermə səbəbləri araşdırılarkən ortaya belə bir sual çıxır: Ermənilər öz təxribatlarını həyata keçirmək üçün niyə məhz bu yolu seçdilər? Cavab məlumdur - bədnam qonşularımız ölkəmiz əleyhinə güclü ideoloji mübarizə aparmaq, habelə soydaşlarımızın Qərbi Azərbaycandan zorla qovulmalarının səbəblərini ört-basdır etmək naminə öz məkrli niyyətlərini siyasi-ideoloji müstəvidən açıq təxribatlara keçirdilər. Onlar belə bir ssenarini beynəlxalq aləmdə Azərbaycan haqqında mənfə rəy formalaşdırmaq məqsədilə reallaşdırdılar. Xəyanət-kar qonşularımız guya azərbaycanlıların Sumqayıtda yaşayan ermənilərə qarşı zorakılıq etdiklərini, təzyiqlər göstərdiklərini dünyaya əvvəlcədən planlaşdırılmış formada təqdim etməyə can atırdılar. Dağlıq Qarabağın vilayət partiya komitəsində çalışan ermənilərdən biri Sumqayıtda yaşayan bacısına zəng vuraraq şəhəri tərk etmək barədə xəbərdarlıq etmişdi. Bildirmişdi ki, şəhərdə tezliklə qarşıdurma yaranacaq. Onlar bu məlumatları hansı mənbələr vasitəsilə əldə edirdilər? Bu sualın cavabı birdir - hər şey əvvəlcədən ölçülüb-biçilmişdi.⁹⁹⁴

Təəssüf ki, respublikamız həmin dövrdə güclü informasiya blokadasına alınmışdı. Dünyaya birbaşa çıxışımız

⁹⁹³ Роберт Аракелов. Нагорный Карабах: Виновники трагедии известны. Баку, 1991, стр. 28

⁹⁹⁴ “Azərbaycan” qəzeti, 01. 04. 2011.

olmadığından əsl həqiqətləri beynəlxalq aləmə çatdırma bilmirdik, xarici aləmdən təcrid olunmuşduq. Azərbaycanın digər bölgələrində baş verən iğtişələr “Krunk” təşkilatının gizli dəstəyi ilə hazırlanmış məxfi əməliyyatların tərkib hissəsi idi. “Krunk” erməni təşkilatının üzvlərinin bir qismi Sumqayıtda yaşayırdı. Onlar Ermənistanla mütəmadi əlaqə saxlayır, təlimatlarırdılar. Xarici ölkələrin kütləvi informasiya vasitələrinin nümayəndələri şəhərin hansı yerlərində çəkiliş aparmaq barədə əvvəlcədən təlimatlandırılmışdılar. Bəzi maşınlardan səsgücləndiricilərlə ermənilərin yaşadığı ünvanlar, ad və soyadları səsləndirilirdi.⁹⁹⁵

„Sumqayıt – bu elə bir uğurdur ki, biz belə bir əlverişli imkandan istifadə edə bilirikmi?“⁹⁹⁶ sualı Ermənistanda və Stepanakertdə çoxlarını daima düşündürürdü. Yerevan qəzetləri „Qarabağ problemini həll etmək üçün biz Sumqayıt kimi əlverişli amildən istifadə edə bilmədik.“⁹⁹⁷ Və ya „Azərbaycan ziyalıları özlərini itirmiş və çaşmışdılar, biz isə heç bir şeyə nail ola bilmədik.“⁹⁹⁸ Və ya „Bu zaman Ermənistanda millətçilər rəhbərliyi mühakimə edir, uğurla həyata keçirilmiş əməliyyatdan necə xeyir götürmək imkanlarını müəyyən etməyə çalışırdılar.“⁹⁹⁹

Ermənistandan idarə edilən hadisələr bədnam qonşularımızın planlaşdırdığı kimi davam etdirilirdi. 83 millətin nümayəndəsinin yaşadığı bu şəhərdə hər cür mənsəbə qulluq edən adamlar tapardın. Sonradan məlum oldu ki, ermənilər sumqayıtlı gənclərə pulsuz olaraq çoxlu miqdarda alkoqollu içkilər paylayıblarmış. İçkilərin tərkibinə müxtəlif maddələr də qatılıbmış.¹⁰⁰⁰

Şəhərə əvvəlcədən çəkiliş, terrorçu qrupların göndərilməsi,

⁹⁹⁵ “Azərbaycan” qəzeti, 01. 04. 2011.

⁹⁹⁶ Роберт Аракелов. Нагорный Карабах: Виновники трагедии известны. Баку, 1991, стр. 29

⁹⁹⁷ Yenə orada, s. 29

⁹⁹⁸ Yenə orada, s. 29

⁹⁹⁹ Yenə orada, s. 29

¹⁰⁰⁰ “Azərbaycan” qəzeti, 01. 04. 2011.

xarici müşahidəçilərin dəvət edilməsi bu hadisələrin məqsədyönlü şəkildə düşünülmüş planın tərkib hissəsi olduğunu göstərir.

Həmin dövrdə şəhərin icra qurumlarının, hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyəti SSRİ rəhbərliyi tərəfindən məhdudlaşdırılmışdı. Sumqayıt şəhərinin prokuroru İsmət Qayıbovun və digər səlahiyyət sahiblərinin hadisələrə nəzarət etmək imkanları yox idi. Çünki SSRİ Prokurorluğunun xüsusi istintaq qrupu, Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin nümayəndələri şəhərə ezam olunmuşdular.

Erməni təbliğat maşını baş verənləri lentə köçürərək dünyaya çatdıranda yerli təşkilatlar çəş-bəş qalmışdı, nələrin baş verdiyini müəyyənləşdirə bilmirdilər.

SSRİ rəhbərliyi 1988-ci ildə baş vermiş Sumqayıt hadisələrinin əsl günahkarları olan erməniləri cəzalandırmaq əvəzinə, azərbaycanlıları təqib edirdi. Hadisələrin təşkilatçılarından bir-iki dəfə məhkum olunmuş Eduard Qriqoryan 12 il həbs cəzasına məhkum edilsə də, cəzasını sonadək çəkmədi və azadlığa buraxıldı. Heç bir günahı olmayan soydaşımız Əhməd Əhmədov isə ölüm cəzasına məhkum edildi.

Bu iqtibasları daha da artırmaq olar. Lakin bunlardan mühüm olan Sumqayıt hadisələrinin təşkil edilməsi haqqında müəllifin ilk mənbədən almış olduğu məlumatdır. Erməni müəllifi istifadə etdiyimiz kitabında Sumqayıt hadisələrindən sonra Stepanakertdə qaz idarəsi rəisinin yanındakı söhbəti də vermişdi „Rəis məni axtarırdı. Mən onun kabinetinə girdikdə, nə üçün yerimdə olmadığımı soruşdu. Mən ona kabinetdə radio işləmədiyini üçün xəbərlərə qulaq asmaqdan ötrü qonşunun otağına getdiyimi bildirdikdə:

– Nə məlumat verirdilər? – məndən soruşdu,

– Nazirlərin təyin olunması haqqında – mən cavab verdim, – budur, indi rabitə, teleqraf və poçt nazirini təyin etdilər.

– O, mənəmi, özünəmi sual verməyə başladı:

– Maraqlıdır, bu vəzifəyə bizim dostumuzu təyin edərlərmi...?

O bunları asta səslə dedi. Elə dedi ki, onun dediyi adamın

familyasını mən eşidə bilmədim. İndi də özümü bağışlaya bilmirəm, niyə bir də soruşmadım. Mən o zaman bilmirdim ki, sonra söhbət necə davam edəcək. Mən ondan soruşdum:

– Bizim dostumuz kimdir?

– Hə, yox, – cavab verdi o, – o adamdır ki, Sumqayıtda bütün çəkilişləri təşkil edib. İş yüksək səviyyədə aparıb. Çəkiliş aparmaq üçün yeri müəyyən etmişdi. Bir sözlə, çalışmışdı.

– O əvvəlcədən bilirdimi ki, bu hadisələr baş verəcək? Eşitdiklərimə inanmayaraq mən təkrar soruşdum

– Əlbəttə, – cavab verdi rəis – onlarda hər şey nəzərə alınmışdı. Çox maraqlıdır, onumu nazir təyin etdilər?“¹⁰⁰¹

Bu dialoqda çox mətləblərə işıq tutulurdu. Sumqayıtda erməni liderlərinin qurduqları bir ssenari ortaya çıxırdı. Sumqayıt hadisələrini təşkil edən, onun haqqında video çəkilişləri təşkil edən Ermənistanda nazir vəzifəsinə iddiaçı olduğunu idarə rəisləri də bilirdi. Bu hadisələrin ssenari olduğunu idarə rəisləri bildiyi halda İqnatyan, Silva Kaputikyan, akademik Ambarsumyan və başqa liderlərin xəbərsiz olduqlarına inanmaq olmur. Deməli, bu ssenari ermənilərin baş planının tələblərinə cavab verirdi. Buradan „nə üçün Sumqayıt?“ sualının cavabı aydın olur. 1988-ci il fevralın 28-də baş vermiş Sumqayıt hadisələri öz məkrli niyyətlərini həyata keçirməklə beynəlxalq miqyasda xalqımız haqqında mənfi rəy formalaşdırmağa, türklərin, azərbaycanlıların "vəhşi" obrazını yaratmağa çalışan ermənilər öz uydurmaları ilə bu hadisələrdən mənafeləri üçün istifadə etməyə cəhd göstərsələr də, zaman hər şeyi yerbəyer edərək kimin haqlı, kimin haqsız olduğunu sübuta yetirdi.

Ermənistanda olan bəlli insanlar bu hadisədən istifadə edərək Qarabağ məsələsini həll etməyə çalışırdılar. Sumqayıt hadisələri ermənilərin xalqımıza qarşı məkrli siyasət zəncirinin bir halqası olub bədnam qonşularımız bu gün də öz mənfur niyyətlərindən əl çəkməmişlər.

¹⁰⁰¹ Роберт Аракелов. Нагорный Карабах: Виновики трагедии известны. Баку, 1991, стр. 29-30.

Ermənilər soydaşlarını özləri qətlə yetirdikləri halda, dünyaya Sumqayıt "genosidi" adlı uydurma tamaşanı təbliğ etməkdə bu gün də davam edirlər. Təəssüf ki, biz təbliğatımızı hələ tam gücü ilə işə sala bilməmişik. Bəzi dövlətlərin cəmi bir neçə il öncə baş vermiş Xocalı faciəsinə siyasi-hüquqi qiymət verməsinə nail olmamışıq. Bunun üçün ideoloji mübarizəni daha da gücləndirməli, bütün ölkələrin faciəyə düzgün baxışına nail olmalıyıq.

Azərbaycanda isə Sumqayıtın günahkarlarının axtarışı davam edirdi.

Biz azərbaycanlılar inamlarına görə erməni qırğınına məruz qalmış və hər dəfə onun günahkarlarını tarixin arxivində dəfn etməyə böyük əhəmiyyət vermişik. Haray salmadan, qışqırmadan hadisələrə „önlənlə ölünməz“ məntiqi ilə yanaşmışıq. Tarixin isbat etdiyi ən mühüm arqumentlərdən biri bundan ibarət olmuşdur ki, bizdə unutkanlıq az qala genetik özəllikdir. Yoxsa, bölgənin hər yerində axıdılan hər azərbaycanlı qanından bir ağac cücərsəydi Qafqaz keçilməsi mümkün olmayan meşəliklə örtülərdi.

Biz bu qırğın meşəsinin ortaya çıxmasına nail olmağa çalışmadıq. Əksinə, bizim kimi qardaşlıq məhənlərinə inanan ikinci bir millətin ola biləcəyi də çətinidir. Azərbaycanlılar ermənilər qarşısında heç vaxt günahkar olmadıqları üçün onlardan qorunmaq haqqında düşünməyiblər. Buna görə də başlarına bu müsibətlər gəlir. Biz bir qayda olaraq tarixə „pislik etdiklərindən pislik gözlə“ məntiqi ilə baxmışıq. Lakin biz pislik etmədiklərimizdən hər dəfə müsibətlər görmüşük.

Tarixin qara səhifələrindən olan Sumqayıt hadisələri bir daha sübut etdi ki, Cənubi Qafqazdakı qonşu dövlətlərə qarşı təcavüzkar siyasət yürüdən Ermənistanın məkrli planlarının qarşısının vaxtında alınması üçün hər bir vətəndaş ayıq-sayıq olmalı, hadisələrə açıq gözlə yanaşmalı, eyni zamanda Azərbaycanın daha da güclü, qüdrətli dövlət olmasına öz töhfəsini verməlidir. Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi “öz maraqlarımızı təmin etmək üçün biz

güclü olmalıyıq. Bizim gücümüz iqtisadi potensialımızdır.”¹⁰⁰²

Erməni millətçiləri Sumqayıt hadisələrinə məqsədli don geyindirməkdən bu gün də əl çəkmirlər. Bədnam qonşularımız bir sıra xarici dövlətlərdə 1988-ci ilin uydurma "genosidi" məsələsini gündəmə çıxarmağa çalışır, qanunvericilik orqanlarından bu məsələyə siyasi-hüquqi qiymət verməyi tələb edirlər. Onlar ABŞ, İngiltərə, Fransa, Almaniya, Rusiya və digər ölkələrdə 22 il əvvəl baş vermiş hadisələri yanlış şəkildə təqdim etməyə can atır, guya Sumqayıtda mindən artıq erməninin öldürüldüyünü iddia edirlər.

Biz Sumqayıt hadisələrinin əsl mahiyyətini əks etdirən məqalələrin sayını artırmalı, həmin yazıları müxtəlif dillərə tərcümə edərək dünya ölkələrinə yaymalıyıq. Ermənilər təbliğat metodundan geniş istifadə edir, öz uydurmalarını dünyaya bu vasitə ilə sıırırlar. Qeyd edim ki, qondarma "erməni soyqırımı"nın araşdırılması ilə bağlı Türkiyədə 1915-ci ildən indiyədək cəmi 12 əsər yazılıb.¹⁰⁰³ Amma ermənilər "soyqırımı" ilə bağlı uydurmalarından ibarət 1462 "əsər" yazıblar.¹⁰⁰⁴

1988-ci ilin fevralında baş verən hadisələr işğalçı Ermənistan dövlətinin iyirminci əsrdə Azərbaycana, xalqımıza qarşı növbəti təcavüzkarlıq siyasətinin tərkib hissəsi idi. Ümummillə lider Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi “Azərbaycanın XIX-XX əsrlərdə baş verən bütün faciələri torpaqlarının zəbti ilə müşayiət olunaraq, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı düşünülmüş, planlı surətdə həyata keçirdiyi soyqırımı siyasətinin ayrı-ayrı mərhələlərini təşkil etmişdir.”¹⁰⁰⁵

Əsl həqiqətin nədən ibarət olduğunu dünya ictimaiyyə-

¹⁰⁰² İ. Əliyev. Azərbaycan və türk diaspor təşkilatı rəhbərlərinin birinci forumu. Bakı 9 mart 2007. Azərbaycan” qəzeti 10 mart 2007-ci il.

¹⁰⁰³ Son zamanlarda Türkiyədə ermənilərin qondarma soyqırımı iddialarının əsassızlığını isbat edən fundamental, zəngin yerli və xarici arxiv materiallarına malik olan tədqiqatların sayı artmışdır.

¹⁰⁰⁴ “Azərbaycan” qəzeti, 01 04 2010.

¹⁰⁰⁵ Heydər Əliyev. „Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında“ Azərbaycan respublikası prezidentinin fərmanı 26 mart 1998-ci il

tinə çatdırmaq üçün daim çalışmalı, ideoloji mübarizəni davam etdirməliyik. Böyüməkdə olan nəslin tarixi keçmişimiz barədə biliyini artırmaq, gənclərin vətənpərvər ruhda, əsl vətəndaş kimi böyüməsi və tərbiyəsində səylərimizi əsirgəməmək, müstəqil Azərbaycanımızın sosial-iqtisadi inkişafına, müdafiə qüdrətinin, siyasi nüfuzunun artmasına çalışmalıyıq. Bu missiyanın həyata keçirilməsində isə əsas güc öz şərəfli keçmişini dərinlən öyrənən, bu günü ilə fəxr edən və gələcəyə ümidlə baxan gənclərin üzərinə düşür.

Azərbaycanlılar millət olaraq ermənilərə nə ediblər?

Erməni tarixçilərinə məlumdur ki, erməni dövlətçiliyinə 387-ci ildə son qoyulub. Bu dövlətçiliyin aradan qalxmasında türklər, o cümlədən azərbaycanlılar heç bir rol oynamayıblar. Erməni dövlətçiliyi aradan qalxdıqdan sonra ilk dəfə olaraq Səlcuk türkləri dövründə imtiyazlı xalq vəziyyətində yaşamışlar. Osmanlı tarixində isə azlıqlar içərisində ən çox haqqa sahib olublar.

Erməni dövlətçiliyinin aradan qalxmasının səbəbi fasiləsiz davam edən hanədan müharibələri olmuşdur. Artsurinilər, Baqratunilər, Mamikonyanlar, Amaturnilər Buznunilər və başqalarının adları tarix səhifələrində aydın görünür. Bu haqda yazılan tarix kitablarımızda istənilən qədər nümunələr vardır.

„Ermənilər Atabəylər, Hülakülər, Cəlililər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər, Qacarlar dövründə rahat yaşamışlar. Onların türk sultanlarından şikayət etməyə heç bir əsasları yoxdur. Erməni tarixçilərinə görə türk sultanları ermənilərə təmkinli yanaşmış və Eçmiadzin din xadimlərinin mülkinə və mal varlığını mühafizə etmək üçün ordu ayırmışdı.“¹⁰⁰⁶

Erməni düşmənçiliyinin meydana çıxması imperialist dövlətlərin, erməni komitələrinin və müxtəlif təşkilatların fəaliyyəti ilə bağlı olmuşdur. XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın İranda və Osmanlı dövlətində erməniləri köçürməyə başlaması yeni

münasibətlərin meydana çıxmasına təsir göstərdi. Müsəlmanlarla ermənilər arasında Rusiyaya tərəfdarlığa görə qarşılaşmalar meydana çıxdı. Sonra isə müsəlmanlar ilə yeni torpaqlara köçürülən ermənilər arasında mal-mülk zəminində mübarizə başlandı. Bunlardan sonra ilk dəfə XIX əsrin 90-cı illərində Osmanlı dövlətində başlayan üsyanlar xalqlar arasında ilk *ayrılma xəttini* cızmış oldu. Bu xətt sonradan erməni komitəçiləri və partiyaları tərəfindən daha da dərinləşdirildi. Erməni din xadimləri erməni-türk münasibətlərində meydana gələn ayrılmanı körükləməyə başladılar ki, bu, uzun illər birlikdə yaşayan xalqları düşmən cəbhələrə ayırdı. Bunlardan istifadə edərək Avropada və dünyada „erməni məsələsinin“ meydana çıxmasına səbəb oldular. Erməni „tribunları“ (natiqləri) hər yerdə türk düşmənliyi haqqında danışmağa, dünyanı cəlb etməyə başladılar.

Türklər, azərbaycanlılar millət olaraq ermənilərə onların düşmənçiliyinə səbəb olacaq heç nə etməmişlər. Nə onların dövlətçiliyini dağıtmış, nə də soyqırımına məruz qoymuşlar. Etmədikləri halda bu qədər iddialara cavab verməli olmuş və bu qədər itkilərə məruz qalmışlar. Ermənilərin əsassız kompaniyaları bu gün də davam etməkdədir. Azərbaycan respublikasının prezidenti İlham Əliyev Dünya Azərbaycan və türk diaspor təşkilatları rəhbərlərinin I forumunda qeyd etdiyi kimi “Bəlkə də yeganə ölkələr ki, bizim əleyhimizə dünyanın istənilən yerində güclü təbliğat maşını, yenə də deyirəm, böhtan, yalan və tarixi təhrif edərək, bizi ləkələmək istəyən qüvvə işləyir.”¹⁰⁰⁷

¹⁰⁰⁶ Akademik Zig Bunigov. Poçemu Sumqait? (situacionniy analiz) Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının xəbərləri, Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1989, 2-ci nömrə, s. 116

¹⁰⁰⁷ İlham Əliyev. Dünya Azərbaycan və türk diaspor təşkilatları rəhbərlərinin I forumunda nitqi. “Azərbaycan” qəzeti, 10 mart 2007.

DEPORTASIYA – Ermənistanın azərbaycanlısızlaşdırılması tədbirləri

1920-ci il noyabrın 29-da Ermənistanda sovet hakimiyyəti qalib gəldi. Azərbaycanda və Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra bölgənin inzibati bölgüsünə yeni şəkil verildi. Bölgənin yeni xəritəsinin meydana gəlməsi ermənilərin Moskvada olan köməkçilərinin və himayəçilərinin əli ilə həyata keçirilirdi. Sovetləşdikdən sonra Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin siyasi coğrafiyasında əsaslı dəyişikliklər edildi. "Zaqafqaziyanın sovetləşməsindən öz çirkin məqsədləri üçün istifadə edən ermənilər 1920-ci ildə Zəngəzuru və Azərbaycanın bir sıra digər torpaqlarını Ermənistan SSR-in ərazisi elan etdilər. "¹⁰⁰⁸Zəngəzur, Göyçə, Dərələyəz, Qaraqoyunlu mahalları Ermənistanın tərkibinə daxil edildi. Bölgənin siyasi xəritəsinin yenidən biçilməsi nəticəsində ilk olaraq 29,8 kv. min km-lik¹⁰⁰⁹ bir ərazi Ermənistana verildi. Bu, Ermənistanın Azərbaycana qarşı müdaxiləsinin o zamana qədər az rast gəldiyimiz dinc forması idi.

1930-cu ilin 9 sentyabrında „Ermənistan SSR ərazisinin yeni ərazi-inzibati bölgüsü“, rayonlaşdırılması başlandı. Bu prosesdə azərbaycanlı kəndləri bir-birindən ayrı salınırdı. Azərbaycanlıların mütləq əksəriyyət təşkil etdikləri bölgələri bir neçə rayona parçalayaraq onları perspektivsizləşdirdilər. Ermənilərin az-çox məskunlaşdığı bölgələrdə yaradılmış rayonların ərazisini böyütməyə və maddi-texniki bazasını möhkəmləndirməyə başladılar. Ermənilərin yaşayış məntəqələrini yeni ərazi inzibati vahidin (rayonun) mərkəzi təsdiq edərək azərbaycanlıların yaşadıkları daha böyük kəndləri onlardan asılı vəziyyətə saldılar.¹⁰¹⁰

¹⁰⁰⁸ Heydər Əliyev. „Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında“ Azərbaycan respublikası prezidentinin fərmanı 26 mart 1998-ci il

¹⁰⁰⁹ Əziz Ələkbərli. Qədim türk-Oğuz yurdu-„Ermənistan“. Bakı, 1994, s. 11.

¹⁰¹⁰ Yənə orada, s. 12.

1935-ci il yanvarın 3-dən etibarən isə ermənilər Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli yer-yurd adlarının kütləvi şəkildə dəyişdirilməsinə və erməniləşdirilməsinə başlayırlar. Bu, Ermənistan SSR Ali Sovetinin qərarı ilə həyata keçirilən dövlət tədbiri idi. 1991-ci ilin avqustunda Ermənistan ərazisindəki sonuncu azərbaycanlı kəndi - Meğri rayonunun Nüvədi kəndi tərk edildikdən sonra Ermənistanda artıq nə bir azərbaycanlı, nə də bir azərbaycanlı yaşayış məntəqəsi qaldı. „Ermənilər SSRİ-nin dağılmasına qədər öz respublikalarından başqa millətlərin nümayəndələrini qovaraq, 100 faizli türksüz, kürdsüz və rus olmayan monoetnik dövlət yaratdılar.“¹⁰¹¹ Bizim ata-baba torpağımız olan İrəvan xanlığı, Zəngəzur mahalı, digər torpaqlar indi Ermənistan dövləti üçün torpaq olubdur. Bunlar bizim tarixi torpaqlarımızdır, ancaq biz Ermənistana qarşı torpaq iddiası irəli sürmürük. Halbuki sürə bilirik.“¹⁰¹²

30-cu illərin məlum repressiyası da Ermənistanda yerli azərbaycanlı türklərinə qarşı təqib və təzyiq üçün erməni rəhbərliyinin əlində bir vasitə oldu. On minlərlə azərbaycanlı həbs edildi, güllələndi və ya başqa yerlərdə sığınacaq axtarmaq məcburiyyətində qaldı. „Sonrakı dövrdə bu ərazilərdəki azərbaycanlıların deportasiya edilməsi siyasətini daha da genişləndirmək məqsədilə yeni vasitələrə əl atdılar. Bunun üçün onlar SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947- ci il "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhəlinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" xüsusi qərarına və 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasına dövlət səviyyəsində nail oldular.“¹⁰¹³

¹⁰¹¹ Джалал Алиев. Будаг Будагов. Турки, азербайджанцы, армяне. «Геноцид» исторической правды. Москва 2002, стр. 6-7.

¹⁰¹² İ. Əliyev. Azərbaycan və türk diaspor təşkilatı rəhbərlərinin birinci forumu. Bakı 9 mart 2007. Azərbaycan” qəzeti 10 mart 2007-ci il.

¹⁰¹³ Heydər Əliyev. „Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında“ Azərbaycan respublikası prezidentinin fərmanı 26 mart 1998-ci il

1948-ci ildən başlayaraq hiyləgər planların nəticəsi olaraq xaricdən Ermənistan SSR ərazisinə minlərlə erməni ailəsi köçürülməyə başlandı. Onların Ermənistana köçürülmələri sadəcə miqrasiya ehtiyacı ilə əlaqədar deyildi. Yeni köçürülənlərin Ermənistana yerləşməsi ilə o yerlərdə yaşayan azərbaycanlılar sıxışdırıldı. Azərbaycan toponimlərinin erməniləşdirilməsi həyata keçirildi.

Onlar azərbaycanlıların yalnız Ermənistandan köçürülmələri ilə kifayətlənmirdilər. „SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 nömrəli və 1948-ci il 10 mart tarixli 754 nömrəli qərarları Ermənistanda yaşayan Azərbaycan türklərinə qarşı növbəti tarixi cinayət olmuşdur. Bu qərarlar əsasında 1948-1953-cü illərdə yüz əlli mindən çox azərbaycanlı Ermənistan SSR ərazisindəki dədə-baba yurdlarından kütləvi surətdə və zorakılıqla sürgün olunmuşdur.“¹⁰¹⁴

100 minlərlə azərbaycanlı Ermənistanın dağlıq rayonlarından Azərbaycanın Kür-Araz düzənliyinə köçürüldülər. Köçürülənlərin Azərbaycanda yerləşdirilməsi haqqı yerli rəhbərliyə etibar edilmirdi. Qərarda hər şey göstərilirdi. „Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında“ xüsusi qərarı verildi. „Bu, faktiki olaraq sovet vətəndaşlarının öz hökuməti tərəfindən tarixi torpaqlarından deportasiyası idi.“¹⁰¹⁵

Moskvada olan havadarlarının əli ilə köçgünlərin Azərbaycanın dağ bölgələrində, o cümlədən Dağlıq Qarabağda deyil, Aran rayonlarında yerləşdirilməsinə müvəffəq oldular. O zaman çoxları bu plana əhəmiyyət vermədi. Lakin uzun illər Ermənistan yaylasında yaşamış insanların birdən-birə Azər-

¹⁰¹⁴ H. Əliyev. „1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi etnik torpaqlardan kütləvi surətdə deportasiyası haqqında Azərbaycan respublikası prezidentinin fərmanı“ s. 1

¹⁰¹⁵ Джалал Алиев. Будаг Будагов. Турки, азербайджанцы, армяне. «Геноцид» исторической правды. Москва 2002, стр. 7.

baycanın Aran rayonlarında yerləşdirilməsi onların ölümü ilə nəticələnirdi. Əslində bu da azərbaycanlıların qırğınının dinc forması idi. O zaman ölənlər də erməni qırğınlarının qurbanlarıdır. Bu uzun illər bundan əvvəl, azərbaycanlılar şübhələnmədiyi halda cizilmiş hiyləgər ssenarinin əsas komponentləri idi.

Ermənistana xaricdən köçürülənlərin çoxu köhnə daşnaklar və ya onların Ayrikyan, Manuçaryan kimi davametdiriciləri, „Daşnaksutyun“ partiyası MK-nın üzvünün qızı Silva Kaputikyan kimiləri də vardı.¹⁰¹⁶

Ermənilərin xaricdən köçürülmələrindən sonra onları yerləşdirmək adı altında 150.000 nəfərdən çox azərbaycanlı ölkədən zorla köçürüldü. Onları heç bir təbii coğrafi amili nəzərə almadan gətirib minimum yaşayış şəraiti olmayan Mil-Muğan çöllərinə yerləşdirdilər. Bu tədbirlərin nəticəsində Ermənistanda azərbaycanlıların say nisbəti ermənilərin xeyrinə dəyişirdi. Həmin üsuldan ermənilər sonra da istifadə etdilər.

Ermənistandan azərbaycanlıların köçürülməsində aşağıdakı qaydalar tətbiq edilirdi: İlk növbədə respublikanın paytaxtı İrəvan şəhəri və ona yaxın yaşayış məntəqələri azərbaycanlılardan təmizləndi. Sonra payon mərkəzləri və onların ətrafındakı kənd və qəsəbələrin əhalisi köçürüldü. Bir çox rayonlarda ilk növbədə dəmiryol xətləri və şose yolları üzərindəki yaşayış məntəqələri boşaldıldı. „Azərbaycan kəndlərinin tarixi adları dəyişdirilir, toponimika tarixində misli görünməyən qədim toponimlərin müasir adlarla əvəz olunma prosesi baş verir. Saxtalaşdırılmış erməni tarixi gənc ermənilərin şovinist ruhunda böyüməsinə zəmin yaratmaq üçün dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılır.“¹⁰¹⁷

1988-ci ildə Ermənistanın azərbaycanlısızlaşdırılmasının son mərhələsi başlandı. Azərbaycan respublikasının əvvəllər

¹⁰¹⁶ Akademik Zig Bunigrov. Poçemu Sumqait? (situacionniy analiz) Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının xəbərləri, Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1989, 2-ci nömrə, s. 118

¹⁰¹⁷ Heydər Əliyev. „Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında“ Azərbaycan respublikası prezidentinin fərmanı 26 mart 1998-ci il

olduğu kimi yenə də ermənilərin bu siyasətinə qarşı proqramı yox idi. Ermənistandakı azərbaycanlılar taleləri ilə üz-üzə qalmışdılar. Üç gün ərzində - noyabrın 27-dən 29-dək Ermənistanın bir sıra rayonlarında, xüsusilə, Quqark (Böyük Qarakilsə), Spitak (Hamamlı) və Stepanavanda (Calaloğluda) dəhşətli cinayətlər törədildi. 1988-ci il ərzində Ermənistandan 200.000 nəfərdən çox azərbaycanlı qovuldu. 185 yaşayış məntəqəsi boşaldıldı. 217 nəfər azərbaycanlı bu vəhşi aksiyanın qurbanı oldu.¹⁰¹⁸

Ermənilərin Azərbaycana gəlmə obeliski

Ermənilər Azərbaycana nə vaxt yerləşdiklərini ola bilər ki, unutmşular. Xeyr. Bu mümkün deyil. Ona görə ki, ermənilər Azərbaycana köçürülmələrinin ilini də, gününü də abidələrlə tarixləşdirmişdilər. 1978-ci ildə Maraqaşəndə ermənilərin Azərbaycana ilk köçürülmələrinin 150 illiyi ilə əlaqədar olaraq obelisk ucaldılmışdı. „1991-ci ildə iddialarının əsassızlığına dəlil olmaması üçün obelisk ermənilər tərəfindən dağıdıldı. Lakin abidənin şəkli müxtəlif ensiklopedik və başqa nəşrlərdə var. Məgər bu, inandırıcı dəlil deyil ki, ermənilər Dağlıq Qarabağa gəlmədirlər. Onlar da bunu yaxşı bilirlər.”¹⁰¹⁹

Bu, Rusiya ilə İran arasında olan Türkmənçay müqaviləsinin tarixi ilə əlaqədar olmuşdu. O tarixdə ilk 200 erməni ailəsi Cənubi Azərbaycandan, Marağadan Qarabağa gəlmişdilər. Arxeoloqlar isbat etmişlər ki, Maraqaşəndə ən qədim erməni qəbir daşının üzərindəki tarix ermənilərin Qarabağa 150 illik yaşayış tarixinin olduğunu təsdiq edir.

¹⁰¹⁸ Əziz Ələkbərli. Qədim türk-Oğuz yurdu. „Ermənistan”. Bakı, 1994, s. 11.

¹⁰¹⁹ Джалал Алиев. Будаг Будагов. Турки, азербайджанцы, армяне. «Геноцид» исторической правды. Москва 2002, стр. 6.

80-ci illərin sonunda erməni təşkilatlanmaları – xəyanət mərkəzləri

Xaricdə yaradılmış, sonradan Yerevanda yerləşmiş „Qarabağ” komitəsi 1988-ci ilin fevralında Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi şüarı ilə hərəkətə başladı. „Krunk” və „Qarabağ” komitələri 80-ci illərin sonlarına doğru azərbaycanlı-erməni münasibətlərinin qarşısını almaq vəziyyətinə keçməsi üçün əllərindən gələni əsirgəmədilər. Artıq yenidənqurma və aşkarlıq onların uzun illərdən bəri axtardıqları imkanı onlara vermişdi. İndi onu „dəyərləndirirdilər.”

Qarabağ zəminində başlanmış hadisələrdə 2 nəfər azərbaycanlı - ağıdamlı gənc erməni milisi tərəfindən öldürüldü. Bu hadisə iki millət arasındakı münasibətləri körik-ləyənələrə əlavə imkan vermiş oldu. Bunun nə ilə nəticələncəyi gözlənilirdi. Burada kimin cavabdeh olduğunu hər kəs bilirdi. „Krunk” tərəfdarları cavab verməli idi.

Ermənilər “qətl edildiklərini göstərmək üçün” Verşaginın „Apofeozyonu” (Müharibənin fəvqəladə tövfiqləri) rəsmində insan kəllələrindən qurulmuş piramidadan istifadə etmişlər. Ermənilər bu dəfə də günahı üstlərindən atmaq üçün haradansa „erməni başlarından” qurulan xəyali minarəni ictimaiyyətə təqdim etmək və bununla da Qarabağda başlanmış hadisələri onun kölgəsində qoymaq istəyirdilər. Bu kimi hadisələr dəfələrlə sınaqdan keçirilmişdir. Verşaginın rəsmindən bir zamanlar Birinci Dünya müharibəsi dövründə türklərə qarşı da istifadə edilmişdir. İndi də ideya köhnə olsa da ondan yeni – yenidənqurma və aşkarlıq şəraitində istifadə edilirdi.

Sumqayıt hadisələrinin ssenari olduğunu aşığıdakı faktlardan aydın görmək olar. „Krunklular” Sumqayıtda şəhərin erməni əhalisindən pul topladılar. Sonra hadisədən qa-baq ermənilərə məsləhət gördülər ki, şəhərdə olan hesablardan

pullarını götürsünlər. Pul toplamış insanlara məsləhət gördülər ki, şəhəri tərk etsinlər¹⁰²⁰.

„Hadisədən bir neçə saat əvvəl şəhərə erməni tele və foto reportyorları gələrək gözləməyə başladılar¹⁰²¹. Hadisənin ilk olaraq 5 Sumqayıt ermənisini öldürən, özünü azərbaycanlıya bənzədən Qriqoryan başladı. Sonra hadisələri idarə etmək mümkün deyildi. O zaman hadisələrə milislərin də müdaxilə imkanı yox idi. Ona görə ki, onlara nəinki silah, hətta dəyənək də gəzdirmək qadağan edilmişdi. Bir gün sonra(!) Stepanakertdə „Sumqayıt soyqırımı qurbanlarına“ həsr olunmuş abidə tələsik qoyuldu. Çox maraqlıdır?“¹⁰²² „Ədalət tələb edir ki, bu abidənin yanında Ermənistanın Quqark rayonunda öldürülən azərbaycanlılara, Qarabağ faciəsinin günahsız qurbanlarına, başqalarına da“ abidə qoyulsun.¹⁰²³

Ssenari addım-addım yerinə yetirilirdi. Daha nələr var idi. O zaman ssenari müəlliflərindən başqa bunu bilənlər çox az idi. Addımlar hələ də davam edir. Addımlar birliyə, dostluğa doğru deyil, onun əksinə doğru atılır. Bəlkə də nə zamansa olmuş inamın, etibarın meydana çıxmasından qorxurlar. Həqiqətlərin ortaya çıxmasından qorxurlar. Hadisələrə çox zamanlarda olduğu kimi „qalibi mühakimə etmirlər“ məntiqi ilə yanaşmaq həmişə düzgün olmur. Tarixin məhkəmə arxivlərində qaliblərin də mühakimə olunduğuna aid az nümunələr yoxdur.

Siyasətçilər xalq demək deyildir, onlar gəldikləri kimi gedirlər də. Əsas olan məlum coğrafiyaya məskulaşmış, uzun illər birlikdə yaşamış insanlardır. Siyasətçilər bir bölgədə

¹⁰²⁰ Академик Зия Бунятов. Почему Сумгаит? (ситуационный анализ) Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının xəbərləri, Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1989, 2-ci nömrə, s. 118.

¹⁰²¹ Özlərinin tərtib etmiş olduqları, proqramlanmış hadisələri lazım gələn yerdə, lazım olacaq „texniki“ vasitələrlə. Axı, hadisənin olmasından çox onun dünyaya çatdırılması daha əhəmiyyətli idi.

¹⁰²² Академик Зия Бунятов. Почему Сумгаит? (ситуационный анализ) Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının xəbərləri, Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1989, 2-ci nömrə, s. 120-121.

¹⁰²³ Роберт Аракелов. Нагорный Карабах: Виновники трагедии известны.

Баку, 1991, стр.30

„işlərini“ bitirdikdən, „mağara millətçiliyinin“¹⁰²⁴ meyvələrini dərdikdən və işlərini „yeni nəsillərə“ yoluxdurduqdan sonra gedə bilirlər. İnsanlar isə əcdadının qəbrindən çox da uzaqlara gedə bilməzlər. Bu tarixin ibrət dərsi olaraq qəbul edilməlidir.

Böyük millətlər tarixdən, kiçik millətlər hissələrindən dərs alırlar. Son yüz əlli ildə hisslərdən alınan dərslərin qurbanlarının ruhları günahkarları tanıyırlar. Onlar da bilirlər ki, Əsgəran cinayətini, Sumqayıt hadisələrini, Xocalı qırğını, Oguz yurdundakı qırğınları kimlər törətmişlər. Dünya sadəcə günahkarları hələ də tarixin məhkəməsi qarşısında görmək istəmir. Soyqırımı arxivlərdə deyil, yaşayan soyqırımlara əsaslanaraq həll etmək daha ədalətli və demokratik ola bilər.

Xocalı faciəsi - azərbaycanlıların modern soyqırımı

Xocalı Azərbaycanın Qarabağda yaşayış məskəni idi. Ağdam-Şuşa, Xankəndi-Əsgəran yolları üzərində yerləşib Qarabağda mühüm strateji əhəmiyyətə sahib olan yerdir. Orada, Qarabağda yeganə hava limanı var. 7000-dən artıq əhalisi var idi. Fərqanədən gəlmiş Məshəti türkləri və Ermənistandan ermənilər tərəfindən qovulmuş azərbaycanlılardan da ora sığınanlar var idi. Faciədən əvvəl Xocalıya şəhər statusu verilmişdi.

1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə dünyada olmuş soyqırımların tarixinə bir yenisinin əlavə edilməsinə hazırlanırdı. Bu soyqırımı soyqırımının tərifini belə kölgədə qoyur. Bu qırğında azərbaycanlılardan heç kimə aman yox idi: ağbirçək analara, ağsaqqal qocalara, hələ heç bir günah sahibi olmamış körpələrə, hətta dünyaya gəlməmiş, ana bətnində olan uşaqlara da. *Ermənilər hökmən dünyanın bir gün oxuyacağı soyqırımı sənədini qanlı güllələrlə yazırdılar. Ermənilərin*

¹⁰²⁴ Yəni orada, s. 6.

təbliğatını müəyyən edən siyasət uzun illərdən bəri idi ki, belə hadisəyə doğru gizli olaraq gəlməkdə idi.

Xocalı da təsadüfən seçilməmişdi. Bura ermənilər üçün yalnız azərbaycanlıların yaşayış məskənindən başqa strateji cəhətdən çox mühüm idi. Ona görə ki, Xocalı Əsgəran qalası ilə Xankəndinin arasında yerləşirdi. Burada dəmiryolu və aeroport vardı. Ermənilər əvvəlcə Xocalının Azərbaycanla əlaqəsinin kəsilməsinə çalışırdılar. 30 oktyabr 1991-ci ildən Xocalı ilə avtomobil əlaqəsi kəsilmişdi. 2 yanvar 1992-ci ildən Xocalı şəhərinin elektrik təminatı da kəsildi.¹⁰²⁵

Xocalı faciəsini bir təsadüfin nəticəsi olaraq görmək doğru deyildir. Ermənilər terrorla əlaqədar uzun müddətli tarixi təcrübələrinə dayanaraq ictimaiyyəti yavaş-yavaş buna hazırlayırdılar. Onlar tarixi unutmurlar. Bilirlər ki, unutduqda tarix ciddi cəzalandırır. Bizdən fərqli olaraq onlar „qardaşlıq laylalarında yuxulamamışdılar.“ İnsanları öldürməklə Dağlıq Qarabağda anarxiya psixologiyasını yerləşdirirdilər.

Yalnız erməni silahlıları deyil, sırası insanlar da bilməli idi ki, azərbaycanlıları öldürməyə görə kimsə cəzalandırılmır. „İştah diş altındadır“ məntiqi ilə hər kəs „milli qəhrəman“ olmaq üçün azərbaycanlıları qətl etməyə istiqamətləndirilirdi. Yəni Ermənistanda və Dağlıq Qarabağda müharibə əhval ruhiyyəsi yaradırdılar. Bu yaranmamış olsaydı normal insanlarla və ya onların gözləri qarşısında bu qırğınları həyata keçirmək olmazdı.

Alışdırma tədbirlərinin statistikasına baxmaq lazım gəlir: Qarabağın dağ hissəsində 1988-ci ildə 5 nəfər, 1989-cu ildə 32 nəfər, 1990-cı ildə 90 nəfər, 1991-ci ildə 150 nəfərdən artıq azərbaycanlı qətl edilmişdir. Bir nəfərin qətl edilməsi faciə idisə, 257 nəfərin qətl edilməsi sadəcə olaraq bir statiska idi. Məlum olduğu kimi bu qətləri yerinə yetirənlər də cəzalanmamışdılar və bu da ermənilərə daha yeni qüvvələri hadisələrə

cəlb etməyə imkan verirdi. Hələ 1991-ci il noyabr ayının 28-də Əsgəran rayonunun içərisində UAZ markalı maşında 3 nəfəri öldürdülər.¹⁰²⁶

Bunlar, faciəni yaxınlaşdıran hadisələr zəncirinin bir halqası olub „baş məşqə“ hazırlıq idi. Bu hadisənin olması ermənilərə yolu bağlamaq, bölgədə əlaqələri aradan qaldırmaq üçün lazım idi. Əlaqələr kəsilmiş olsaydı planlarını asan yerinə yetirə biləcəklərindən əmin idilər. Burada hər amilin yeri müəyyən edilmişdi. Hadisələrin sonunda yollar bağlandı. Hətta bir neçə gün sonra ermənilər özlərini vəziyyətin sahibi hiss edərək Əsgəran qalasında „müdafiəni qüvvətləndirmək“ tədbirləri həyata keçirməyə başladılar.

Xocalı Azərbaycanla yalnız hava xətti vasitəsi ilə əlaqə saxlamağa məcbur edilmişdi. Xocalıda xalq müharibə elan edilmədiyi halda¹⁰²⁷ müharibə şəraitində yaşayırdı. Başqa bir mənbəyə görə „6 min nəfərlik yaşayış məntəqəsinin 13 fevraldan xarici aləmlə əlaqəsi tamam kəsilmişdi.“¹⁰²⁸

Hər halda Xocalını dünya ilə birləşdirən hava xəttinin nə qədər davam edəcəyi ermənilərdən asılı idi və əvvəlcədən onu da planlaşdırmışdılar. Onun davam etməsinə imkan verməzdilər. Bu, Xocalının müqavimət göstərməsinə kömək edə bilərdi. Azərbaycan səlahiyyətliləri müxtəlif səbəblərlə əlaqədar olaraq mühasirədə olan Xocalıya yol açma bilmədilər. Son olaraq ermənilər yanvarın 29-da Xocalıdan vertalyot uçmasının da qarşısını ala bildilər. Bundan sonra Xocalının mühasirəsini daha da daraltdılar.

Ermənilərin Xocalıda həyata keçirdikləri, bölgənin dünya ilə əlaqəsinin kəsilməsi onlar üçün heç də yeni deyildi. Anadoluda Birinci Dünya müharibəsi dövründəki üsyanlarda erməni komitələri xalqdan üsyan olacaq yerlə ətrafın əlaqəsinin kəsilməsini - telefon rabitəsinin aradan qaldırılmasını, bölgədə

¹⁰²⁵ „Бакинский рабочий“ 3 марта 1992 г.

¹⁰²⁶ Nəsiman Yaqublü. Xocalı qırğını. Bakı 1992, s. 9

¹⁰²⁷ „Бакинский рабочий“ 28 февраля 1992 г.

¹⁰²⁸ „Независимая газета“ 4 марта 1992 г.

olan idarəçilərin öldürülməsini tələb edirdilər. Bu bir sıra amillər ilə əlaqədar idi. Birincisi ondan ibarətdir ki, bölgənin xarici aləmlə əlaqəsinin kəsilməsi onların müqavimət imkanını azaldırdı. İkincisi isə başqaları hadisələri isti-isti görə bilmirdilər və onlar da imkan tapıb „izləri“ təmizləyə bilirdilər.

366-cı polkun rolu

Sayı(ştata görə)-1800 nəfər

Sayı(faktiki)-350 nəfərə qədər

Döyüş texnikası- 100 vahiddən artıq

Yerləşdiyi yer- Xankəndi şəhəri

Komandır- polkovnik Y. Zarviqorov

Polkun 49 zabıt və praporşiki erməni idi.

366-cı polkun ermənilərin xidmətində olduğu kimsədən gizli deyildi. Azərbaycanda rus ordusuna qarşı başlanmış olan etirazların nəticəsində Dağlıq Qarabağdan hərbi hissələrin və Rusiya Daxili İşlər Nazirliyinin qoşunları çıxarıldığı halda, Xankəndində 366-cı motorlu piyada polku qalmışdı. Bu polk 23-cü Gəncə diviziyasına daxil idi. Onlar polkun bütün texnikası ilə Ermənistanın Azərbaycana qarşı elan edilmədən apardığı müharibəsində iştirak edirdilər.

Bu məsələnin həll edilməsi 4-cü ordunun komandiri general-mayor N.Q.Popovun səlahiyyətində idi. O zaman Azərbaycan informasiya agentliyi hökumət adından 6 fevral 1992-ci ildə general-mayor N. Popova müraciət edərək bu sualın cavabını öyrənmək istəsə də generaldan cavab ala bilməmişdi.¹⁰²⁹

Əslində general lazım olan cavabı susması ilə vermişdi. Belə ki, 366-cı ordunun Xankəndində qalmasına tərəfdar olduğunu suala cavab vermədiyi halda ifadə etmişdi. Azərbaycan informasiya agentliyi generaldan sualına cavab tələb edəndə Xocalı qırğınına 19 gün qalırdı. Rusiyanın rəsmi kanallarında isə tez-tez bildirilirdi ki, Xankəndində yerləş-

¹⁰²⁹ Газ. «Вышка», 18 февраля 1992 г.

dirilmiş 366-cı polk azərbaycanlı erməni münasibətlərində bitərəfliyini qoruyur.

Lakin bu „bitərəfliyin qorunması“ bətanatının düzgün olmadığı sonradan əsaslı faktlarla isbat edilmişdir. O zaman Azərbaycanın kütləvi informasiya vasitələri bu fakt haqqında dünya xalqlarına məlumat vermişdi. Sonradan 366-cı polkun Xocalı qırğınında iştirak etməsi faktı MDB ölkələri birləşmiş qüvvələrinin komandanlığı, o cümlədən Şapoşnikov tərəfindən də təsdiq edilmişdi.¹⁰³⁰

Xocalıya hücum - soyqırımı aktı

1992-ci il fevral ayının 25-də axşam 10-11 radələrində Xocalıya hücum başlandı. Ermənilərin qırğın hadisələrində hər yerdə həyata keçirdikləri ssenarilərdən biri də başqa dövlətlərin köməyindən istifadə etmələridir. Bu dəfə Xocalıya hücumda onların daha fərqli imkanları var idi. Bu, hər şeydən əvvəl onların rus birlikləri ilə olan əməkdaşlığına aid idi. O zaman MDB-nin hərbi qüvvələrinin 366-cı polku da Dağlıq Qarabağda - Xankəndində idi.

Bir məsələnin də qeyd edilməsinə ehtiyac vardır. Bu əməliyyat öncəsi MDB hərbi qüvvələrinin Baş komandanı E. Şapoşnikovun 366-cı polkun Xankəndindən çıxarılması haqqında əmri olduğu bildirilir¹⁰³¹. Əslində E. Şapoşnikovun əmrinin meydana çıxmasının da səbəbləri var idi. Artıq Azərbaycanda hər bir şəxs bilirdi ki, 366-cı polk Ermənistanın Azərbaycana qarşı aparmış olduğu elan edilməmiş müharibəsində iştirak edir.

Bununla əlaqədar olaraq o günlərdə respublikanın hər yerində „Xankəndindən cinayətkar polk təcili çıxarılsın!“ şüarı səslənirdi. Xalq hər yərə məktublar və teleqramlar göndərir, 366-cı polkun Dağlıq Qarabağdan çıxarılmasını tələb edirdi.

¹⁰³⁰ Ходжалы. Хроника геноцида. Баку 1993, стр. 50

¹⁰³¹ Газ. «Вышка», 7 марта 1992 г.

„Azərbaycanın yazıçı-qadınları Rusiyanın əsgər analarına “ müraciət etmişdilər. Onlardan „öz oğullarını xilas etmələrini“ tələb edirdilər. Bu, eyni zamanda azərbaycanlıların da xilas edilməsi demək idi.

Lakin bu əmrin olması ermənilərin 366-cı polkun silahlarından azərbaycanlılara qarşı istifadə edilməsinin qarşısını almadı. Burada hadisələrin qanunauyğun məntiqi bundan ibarətdir ki, 366-cı polk əvvəlcə hava limanı olan Xocalını işğal etsin. Bu, Ermənistan üçün strateji cəhətdən çox əhəmiyyətli idi. Bu, Ermənistana və Dağlıq Qarabağda olan ermənilərə mənəəsiz olaraq silah və əsgərlər gətirməyə imkan verəcəkdi.

Azərbaycan Xalq cəbhəsinin Məlumat mərkəzindən bildirilirdi: „25 fevral yerli vaxtla saat 21-də keçmiş sovet ordusunun Xankəndində yerləşmiş 366-cı polku erməni silahlı birlikləri ilə tankla, iki həftə mühasirədə olan Xocalıya hücumu keçdi. Azərbaycan Daxili İşlər nazirinin məlumatına görə 100 nəfərə qədər həlak olmuş, 200 nəfər yaralanmış, qalanları isə yaxınlıqda olan dağa sığınmışlar.“¹⁰³² Bunlar ilk məlumat olduğundan onun nə dərəcədə doğruluğunun başqa məlumatlarla müqayisə edilməsinə ehtiyac vardır.

„Xocalı ilə əlaqə kəsildiyindən oradaki hadisələri tamam vermək və faciənin bütün yönlərini müəyyən etmək çox çətinidir.“¹⁰³³ Ona görə ki, o zaman bunu birbaşa Xocalıdan deyil, Şuşadan, Ağdamdan və ya onun ətrafında olan yerlərdən alınan məlumatlara əsasən müəyyən edirdilər.

Ermənilərin fevralın 25-ni gözləmələri də bir sıra səbəblərlə əlaqədar olmuşdu. Əsası ondan ibarət idi ki, o vaxta qədər ermənilər Xocalıya hücum edə biləcək miqdarda texnikaya sahib deyildilər və lazım olan dəstəyi də rüslardan hələ ala bilməmişdilər. Məhz buna görə də „ fevralın 25-nə qədər erməni birliklərinin Xocalıya hücum etmək imkanları

yox idi. 366-cı polkun birlikləri və texnikası onlarla birləşdikdə hərəkətə keçdilər və Xocalını yer üzündən sildilər.“¹⁰³⁴ “1992-ci ilin fevralında ermənilər Xocalı şəhərinin əhalisinə misli görünməyən divan tutdu. Tariximizə Xocalı soyqırımını kimi həkk olunan bu qanlı faciə minlərlə azərbaycanlının məhv edilməsi, əsir alınması, şəhərin yerlə-yeksan edilməsi ilə qurtardı.“¹⁰³⁵

4 mart 1992-ci il tarixində Moskvada Azərbaycan nümayəndəliyində keçirilən mətbuat konfransında da 366-cı motorlu piyada polkunun əsgərlərinin Xocalı qırğının da iştirak etmələri bildirilmişdi. Sonradan məlum olmuşdur ki, Xocalıya hücumda „40-a qədər texnika-BMP, BTR və 366-cı polka məxsus tanklar iştirak etmişdilər.“¹⁰³⁶

Xocalı soyqırımını rəqəmlərdə

Xocalı soyqırımının nəticələri günbəgün dəqiqləşdirilməyə çalışılırdı. 2 mart 1992-ci il tarixində „Azərbaycanda demokratik islahatlar və insan haqları“ beynəlxalq hərəkatı „Dünya xalqlarına“ müraciətini yaymışdı. Orada aşağıdakılar göstərilirdi: „26 fevral 1992-ci ildə gecə erməni milli ordusu və MDB-nin 366-cı polkunun iştirakı ilə Xocalı şəhəri yer üzündən silindi. Həmin axşam 1324 azərbaycanlı öldürülmüşdü. Hücum edənlər qadınlara, uşaqlara və qocalara da rəhm etmədilər. Qaçanları pulemyotu dirəyərək öldürür və ya tanklarla tapdalayırdılar. Bunu yalnız faşistlərin cinayəti ilə müqayisə etmək olar“.¹⁰³⁷ Sonda bildirilirdi: „xalq öz torpağında genosidə məruz qalır.“¹⁰³⁸

3 mart 1992-ci il tarixində Azərbaycanın Milli Məclisi də

¹⁰³⁴ „Бакинский рабочий“ 3 марта 1992 г.

¹⁰³⁵ Heydər Əliyev. „Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında“ Azərbaycan respublikası prezidentinin fərmanı 26 mart 1998-ci il

¹⁰³⁶ „Независимая газета“ 4 марта 1992 г.

¹⁰³⁷ „Независимая газета“ 4 марта 1992 г.

¹⁰³⁸ „Независимая газета“ 4 марта 1992 г.

¹⁰³² „Независимая газета“ 27 февраля 1992 г.

¹⁰³³ „Бакинский рабочий“ 28 февраля 1992 г.

„Dünyanın parlamentlərinə” müraciətində „Qarabağda erməni milli birliklərinin Azərbaycan xalqına qarşı genosidini mühakimə etməyə”¹⁰³⁹ çağırırdı. Müraciətdə „6 min əhalisi olan Xocalı şəhəri yer üzündən silinmişdi”¹⁰⁴⁰ deyilirdi.

Xocalı faciəsi gizləndə deyil, dünyanın gözləri qarşısında həyata keçmişdi. Faciədən sonra Qərbin televiziya jurnalistləri¹⁰⁴¹ hadisə yerinə getmək istədikdə erməni silahlıları tərəfindən qarşısı alınmışdır. Bu fakt dünya mətbuatında verilməsinə baxmayaraq erməniləri dəstəkləyən qüvvələr ona o qədər də əhəmiyyət vermədilər. Buna baxmayaraq Qərbin televiziya jurnalistləri bir sıra yerlərdə, o cümlədən Xocalının ətrafında qətl edilənləri görmüş və onları lentə ala bilmişdilər. Onlar 50-yə qədər eybəcərləşdirilmiş cəsədi lentə almışdılar.

O zaman ermənilərin soyqırımının tarixləşdirilməsində və dünyaya çatdırılmasında Azərbaycan televiziyasının müxbiri Çingiz Mustafayev əsas rol oynamışdı. Ermənilərin mane olmasına, soyqırımı olan yerə getməyə imkan vermədiklərinə baxmayaraq o, həyatını riskə ataraq xocalıların qırğına məruz qaldıqları yerlərə gedə bilmiş və əsrin soyqırımını lentlərə köçürərək əbədiləşdirə bilmişdir. Çingiz Mustafayevin videokadrları bütün dünyada göstərilmiş, ermənilərin Xocalı soyqırımını ilə dünyanı tanış etmişdi.

Bu videolentdə nələr yoxdur! Orada olanlar Xocalıda soyqırımı olduğunu şərtsiz olaraq qəbul etdirir. Videolentlərdən məlum olur ki, ermənilər 2-15 yaşında olan uşaqlara silahı başına dirəyərək atəş açmış, qadınları və ağsaqqalları güllələmişlər. Burada mühüm olan, insanların soyqırımına məruz qaldıqlarını göstərən ən mühüm amil ondan ibarət olmuşdur ki, öldürülənlərin müqavimət göstərmək üçün heç bir imkanları olmamışdır. Hətta qaçmaq imkanı olmayanlar da güllələnmişlər.

Videolentlər üzərində tədqiqat aparıldıqda çox maraqlı

faktlar aşkar edilmişdi. Öldürülənlərin əksəriyyəti başından vurulmuşdu. Bu, o deməkdir ki, ermənilər yaralıları da güllələmişlər. Videolentdə ermənilərin XX əsrin əvvəllərində Anadoluda və Azərbaycanda həyata keçirdikləri qırğınlar təkrar edilirdi. Öldürülmüş uşaqların qulaqlarını kəsmişlər. Yaşlı bir qadının üzünün sol dərisini kəsib götürmüşlər. Kişilərin başlarını kəsmişlər. Bunlardan başqa öldürülənlərin yanında heç bir qiymətli əşya olmadığından məlumdur ki, onları öldürüdükdən sonra qarət etməyi də yaddan çıxarmamışlar. Qadınların barmağının kəsilməsi də qiymətli əşya üçün edilən qarətin əlamətidir.

MDB-nin 366-cı polkunun Xocalı faciəsində iştirakı təkzib edilməzdir. 366-cı polkun Xocalı faciəsində iştirak etməsinə qarşı qüvvələr də yox deyildi. Heç təsadüfi deyil ki, 366-cı ordunun əsgərlərindən etiraz edənlər faciə baş verməzdən polku tərk edərək azərbaycanlıların tərəfinə keçmişdilər. 2 mart 1992-ci ildə Azərbaycan prezidentinin mətbuat mərkəzində, brifinqdə 366-cı polkdan 4 nəfər rus əsgəri (Yuri Yaxnoviç, Aleksey Bondarev, Pavel Antipina və Pavel Zuyev) iştirak etmişdi.

Onlar Rusiyanın baxışına görə fərari idilər. Bu rus əsgərləri ilə „İzvestiya” qəzetinin müxbiri də müsahibə aparmışdı. Onlar Xankəndi polkunda intizamsızlıq olduğunu, komandir və əsgərlərin silah oğurlayaraq ermənilərə satdıqlarını bildirmişdilər. Əsgərlər komandirlərinin „növbətçilik” zamanında Dağlıq Qarabağda azərbaycanlıların kəndlərinə hücum etdiklərini də söyləmişlər. Onu da demişlər ki, əsgərlər polkda xidməti davam etdirə bilmədiklərindən üç, beş nəfər olaraq tez-tez fərari edirdilər.

Bunlardan başqa fərari edənlərin vurularaq öldürüldüyü faktının olduğunu da qeyd etmişlər. Polk rəhbərliyinin 11 nəfər ağ bayraqlı fərari əsgərə atəş açaraq onlardan 5-nin öldürülməsi də məlumdur. Şahidlərə görə 1991-ci ilin oktyabrından başlayaraq hərbi hissədən komandir və əsgərlər

¹⁰³⁹ „Независимая газета” 5 марта 1992 г.

¹⁰⁴⁰ „Независимая газета” 5 марта 1992 г.

¹⁰⁴¹ „Независимая газета” 5 марта 1992 г..

hərbi texnika ilə „növbətçiliyə “ gedirmişlər. Orada erməni silahlıları ilə birlikdə içir, sərxoş vəziyyətdə ermənilərin göstərişi ilə Azərbaycan kəndlərinə atəş açmışlar. Əsgərlərə görə MDB-nin odusu belə bitərəflik göstərirdi.”¹⁰⁴²

Qəzetin əlavəsində göstərilir: „bunlardan başqa şahidlərə görə 366-cı polkun hərbi texnikası Xocalıya hücumda əsas rol oynamışdı. Atəşlə erməni dəstələrinin şəhərə hücum etmələrinə də imkan yaradılmışdı.”¹⁰⁴³ Hələ 28 fevral 1992-ci il tarixində Zaqafqaziya Hərbi Dairəsinin komandir müavini general-leytenant S. Beppayev „Krasnaya zvezda” qəzetinin müxbirinin sualına cavab olaraq bildirmişdi ki, 366-cı polka hər hansı tərəfdə(?) münaqişədə iştirak etmək qadağan edilmişdi. Daha sonra əlavə etmişdi: „Bu, istisna edilmir ki, bu polkun erməni millətindən olan nümayəndələri əməliyyatlarda iştirak etmişdilər.”¹⁰⁴⁴

Azərbaycan respublikası Ali Sovetinin 05/3-251 nömrəli 17 mart 1992- ci il tarixli sorğusunda MDB hərbi birliklərinin əsgərlərinin Xocalı hadisələrində iştirakı soruşulurdu. Buna cavab olaraq aşağıdakılar bildirilirdi:

„Qarabağ rayonlararası prokurorluğu tərəfindən 27 fevral 1992-ci ildən Azərbaycan Cinayət Məcəlləsinin 70-ci maddəsinin 94, 2, 6, 255„b” maddələri ilə istintaqa başlanmışdı. İstintaq prosesində əldə edilən faktlar isbat edir ki, Xocalı üzərinə silahlı hücumda və əhalinin kütləvi olaraq qətl edilməsində erməni silahlı birlikləri ilə birlikdə MDB hərbi hissələrinin hərbi xidmətçiləri də iştirak etmişdilər. Xocalıya hücumda hərbi hissələrin BMP və BTR-ləri iştirak etmişdir. Şəhərdə qırğın sırasında 20-30 tankdan atəş açılmışdır. Hadisənin şahidləri texnikada olanların və hücumda iştirak edənlərin rus əsgərləri olduğunu gördüklərini söyləyirlər. Qırğında əmlərin rus dilində verildiyi də təsdiq edilmişdi.

¹⁰⁴² „Известия” 14 марта 1992 г.

¹⁰⁴³ „Известия” 14 марта 1992 г.

¹⁰⁴⁴ „Красная звезда” 28 февраля 1992 г.

Hətta şəhərə hücum edənlər içərisində zənci olduğu da bildirilirdi. Əvvəldən ermənilərin texnikasının bu qədər olmadığı haqqında məlumat da var idi. Şəhərdə qətlə həyata keçirən texnikanın nömrələri görünməmək üçün ustdən rənglənmişdi. Rus və erməni əsgərlərinin evləri talan etdiklərini də söyləyirlər. İstintaq prosesində 200 nəfər soruşulanların 162 nəfəri təsdiq etmişdir ki, Xocalı hadisələrində MDB hərbi hissələrinin əsgərləri iştirak etmişdi.”¹⁰⁴⁵

Azərbaycan respublikasının prokurorluğu faktla bağlı 366-cı polkun əsgərlərinin Xocalı qırğınında iştirakı ilə əlaqədar istintaqa başladı.

366-cı polkun fəaliyyətinin rüsvayçılıq „siyahısında” təkcə Xocalının adı yazılmayıb. Bu siyahını uzatmaq da olar. Onun fəaliyyətində Kərkicahan, Malibəyli, Meşəli, Cəmilli və başqa yaşayış məskənlərinin darmadağın edilməsi də var. Bu kəndlər də rus-erməni birləşmiş hərbi birliklərinin əməliyyatı ilə tamamilən yandırılmış, qarət edilmişdir. O yerlər haqqında söhbət açılmamasının əsas səbəbi ondan ibarətdir ki, Xocalı faciəsi o qədər böyük və dəhşətli olmuşdur ki, başqa qırğınları kəlgədə qoymusdu.

366-cı polkda 17 iyun 1988-ci ildən 10 mart 1992-ci ilə qədər xidmət etmiş zabit S. D. Tuşov polk haqqında çox maraqlı açıqlamalar vermişdi. O, polkda 1-ci batalyonun ştab rəisinin müavini olmuşdur. Onun məlumatlarından məlum olur ki, 366-cı motorlaşdırılmış piyada polku 1985-ci ildə Gəncədən Xankəndinə köçürülüb. Zabit Tuşova görə 366-cı polkun şəxsi heyətinin 70-80 faizi ermənilər idi. Onlar silah, sursat, yağlama materialları, geyim, ərzaq və başqa anbarların rəisləri idilər. Zabit heyətindən 8 nəfər erməni idi¹⁰⁴⁶.

2 mart 1992-ci ildə 366-cı polkun şəxsi heyəti vertalyotla Gürcüstanın Vaziani şəhərinə köçürüldü. Çox maraqlıdır. Gəncə diviziyasına daxil olan polk Gürcüstanda yerləşdirilərək

¹⁰⁴⁵ Ходжалы. Хроника геноцида. Баку 1993, стр. 51-53.

¹⁰⁴⁶ „Xalq ordusu” 10 aprel 1992 -ci il

cinayətlərini ört-basdır etməyə çalışırlar. Polkun zirehli texnikasından 36 BMP bir qədər əvvəl Vaziani şəhərinə aparılmışdı¹⁰⁴⁷. Zabit Tuşovun bu məlumatını dəqiqləşdirilməyə ehtiyac vardır.

Polkun vertalyotla Gürcüstanın Vaziani şəhərinə aparılması dəqiq olduğu halda texnikanın aparılması haqqında vermiş olduğu məlumatlar başqa mənbələrlə təsdiq olunmur. Bu ondan ibarətdir ki, 366-cı polkun zirehli texnikasının heç də hamısı Vaziani şəhərinə aparılmamışdı. Polkun 100-dən artıq BMP-si və 10 tankı Ermənistanın silahlı qüvvələrinə verilmişdi.¹⁰⁴⁸ Əslində satılmışdır demək daha məntiqli olar.

Ermənilər bu zirehli texnikadan istifadə edərək gələcəkdə əməliyyatlarını genişləndirmişdilər. 10 mart 1992-ci ildə MDB Silahlı qüvvələri komandanlığının əmri ilə 366-cı polk ləğv edilmişdi.

Polk ləğv edildikdən sonra həqiqət meydana çıxmağa başladı. Hətta „Krasnaya zvezda“ qəzeti 11 mart 1992-ci il tarixində 366-cı polkun ermənilərin tərəfində azərbaycanlılara qarşı əməliyyatlarda iştirak etdiyini etiraf etmişdi. Orada yazılmışdı: Obyektivlik xatirinə bildirmək lazım gəlir ki, qəti şəkildə qadağan edilməsinə baxmayaraq 366-cı polkun bir sıra hərbciləri ermənilərin tərəfindən Xocalı hadisələrində iştirak etmişdilər. Bununla əlaqədar iki hadisə qeyd edilmişdi. Polk köçürülərkən bir neçə hərbi xidmətçinin yükləri yoxlandıqda məlum oldu ki, onlarda çox böyük miqdarda pul, o cümlədən xarici valyuta tapılmışdı.¹⁰⁴⁹

Polku tərک etmiş rus əsgərləri də brifinqdə çox maraqlı məlumat vermişdilər. Onların məlumatından görüldüyü kimi MDB polkları ermənilərin silahlarla təmin olunmasında yaxından iştirak etirmişlər. Onların məlumatına görə

„axşamlar BTR-ləri tam olaraq döyüş sursatı ilə dolduraraq „gecə növbətçiliyinə “ gedirmişlər və səhər geri döndükdə bütün əsgəri ehtiyatı „istifadə etmiş“ olurdular.¹⁰⁵⁰ 366-cı polkun komanda heyətinin ermənilərlə sövdələşmə içerisində olması başqa əsgərlər tərəfindən də müşahidə edilmiş və bununla əlaqədar olaraq onlar polku tərک etmişdilər. „Xocalı faciəsindən sonra 3 özbək əsgəri 366-cı polkdan qaçaraq döyüşlərdə azərbaycanlılar tərəfində iştirak etmək istədiklərini bildirmişdilər.“¹⁰⁵¹

Ermənilərin daha böyük imkanları bir də onunla əlaqədar idi ki, MDB-nin hərbi birliklərində həddən artıq ermənilər işləyirdi. 366-cı polkda da işləyən erməni zabitlərinin sayı çox idi. 366-cı polkdan qaçmış rus əsgərləri orada işləyən ermənilər haqqında da məlumat vermişdi. Rus əsgərlərinin məlumatına görə 366-cı polkda „batalyon komandiri mayor Yeqanyan, kapitan Arutunyan, Azərbaycan yaşayış məntəqələrinin atəşə tutulmasında şəxsən iştirak etmişdilər.“¹⁰⁵²

366-cı polku tərک etmiş rus əsgərlərindən A. Boqdanov bildirirdi: „Polkun zabitlərinin böyük hissəsi, proporsiyaların demək olar ki əksəriyyəti, o cümlədən polkun əsgəri heyəti əsasən erməni idi.“¹⁰⁵³ Hər halda bunun təsadüfi olmadığını isbat etmək üçün ciddi araşdırmaya ehtiyac yoxdur.

Ermənilər Xocalıya vertalyotdan vərəqələr səpirdilər. Vərəqələrdə „Türklər! Bu bizim Sumqayıta görə qisasımızdır“ yazılmışdı.¹⁰⁵⁴ Sumqayıt hadisələri bunu özlərinə haqq qazandırmaq üçün edilmişdi. Qəzetin yazdığına görə o da təsadüfi deyil ki, „erməni tərəfi bu cinayəti Sumqayıt qərətinin dördüncü ildönümü münasibəti ilə əlaqədar təşkil etmişdi.“¹⁰⁵⁵

Ermənilər beynəlxalq müqavilələrə məhəl qoymadan əsir-

¹⁰⁴⁷ Bunlar zabit Tuşovun bildikləri və ya məqsədli olaraq verdiyi məlumatlar idi. Lakin rəsmi mənbələrdə fərqli məlumat var idi
¹⁰⁴⁸ „Xalq ordusu“ 10 aprel 1992 -ci il
¹⁰⁴⁹ „Красная звезда“ 11 марта 1992 г.

¹⁰⁵⁰ „Бакинский рабочий“ 3 марта 1992 г.

¹⁰⁵¹ „ „ Независимая газета “ 5 марта 1992 г.

¹⁰⁵² „Бакинский рабочий“ 3 марта 1992 г.

¹⁰⁵³ „Yurddaş“ 11 marta 1992 q.

¹⁰⁵⁴ „ „ Независимая газета “ 29 февраля 1992 г.

¹⁰⁵⁵ „ „ Независимая газета “ 29 февраля 1992 г.

lərə qarşı qırğın həyata keçirirdilər. İlk məlumatda bildirilirdi ki, ermənilər „Xocalının 1600 sakinini Əsgəran yaxınlığındakı Vəng və Xındırstan kəndlərində əsir olaraq saxlayırlar. Bu əsirlərdən 60 nəfərini 3 mart 1992-ci il tarixində güllələmişlər”.¹⁰⁵⁶ Başqa bir məlumatda „Xocalıda əsir edilmiş 70 nəfər qadının güllələnməsi bildirilirdi.”¹⁰⁵⁷

Xocalı qırğını dünyanın siyasi lüğətindəki „genosid” kəlməsinin tərifini kölgədə qoyur. Bu kəlmədən əksər halda ermənilər istifadə edirlər. Lakin çox maraqlı olan budur ki, ermənilər genosid etdikləri halda, özlərinin genosidə məruz qaldıqları haqqında dünyaya nəticə verə biləcək hay-küy salmağa başlayırlar. Bu, onların tarixin sınaqlarından çıxmış metodlarıdır.

XIX əsrin sonlarında da, XX əsrin əvvəllərində də, II Dünya müharibəsi illərində Anadoluda da, müharibənin sonlarına doğru Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda da bu şəkildə hərəkət etmişlər. Onlar olmayan, məruz qalmadıqları „faciələrini” dünyaya həqiqət kimi yaymış, dəstək axtarmışlar, çox halda buna nail olmuşlar. Biz olan faciələrimizi nəinki dünyaya, heç soydaşlarımıza belə dəqiqliklə çatdırı bilməmişik. Hətta daha tez unutdurmağa çalışmışıq. „Ölənle ölməz” məntiqi buradan meydana çıxmışdır.

„1000-dən artıq Xocalı sakini öldürülmüş, 2000 nəfərin taleyindən kimsənin xəbəri yoxdur. Son zamanlarda Qarabağın dağlıq hissəsində 30 Azərbaycan kəndi yandırılmış, 25.000 nəfər qaçqın vəziyyətinə salınıb.”¹⁰⁵⁸ Bu sətirlər Azərbaycan respublikası Ali Sovetinin Milli Şurasının dünya parlamentlərinə 3 mart 1992-ci il tarixli müraciətindən götürülmüşdür.

Xocalı qırğınının azərbaycanlılara qarşı təşkil edilmiş genosid aktı olmasını müəyyən edən ən mühüm şərt qətlin həyata keçirilməsi metodunun təhlili ilə müəyyən edilə bilər.

Bunun genosid olmasının müəyyən edilməsində söz məhkəmə tibb ekspertlərinindir. Bu, dünyanın hər yerində eyni şəkildə müəyyən edilir. Xocalı qırğını ilə əlaqədar məhkəmə-tibb ekspertlərinin də təhlili keçirilmişdir. Məhkəmə tibb-ekspertinin məqsədi qətlin xarakterinin müəyyən edilməsi ilə əlaqədardır. Buna görə də Xocalı qırğınından sonra Azərbaycan Respublikası Məhkəmə Tibb Eksperti İdarəsi heyəti qətl edilənlərin xəsarətlərinin xarakterini müəyyən etmişdir.

Məhkəmə –tibb ekspertlərinin rəyindən:

„Xocalı hadisəsi zamanı bizim birliyin ekspertləri tərəfindən məhkəmə tibbi müayinədən 181 meyit keçirilmişdir. Həmin meyitlərdən 130 nəfəri kişi, 51 nəfəri isə qadındır. Müayinə olunan meyitlərin 13 nəfəri azyaşlı olmuşdur. Xəsarətlərin əmələ gəlmə mexanizminə görə bölünməsi aşağıdakı qaydada olmuşdur:

- b) Qəlpə təsirindən-20
- c) Güllə təsirindən-151
- d) Küt alət təsirindən 10

Xəsarətlər yerləşdiyi nahiyələrə görə aşağıdakı kimi olmuşdur:

- a) baş nahiyəsi-40
- b) Döş qəfəsi-74
- c) Qarın nahiyəsi-17
- d) Ətrafları-11

Bunlarla yanaşı müayinə olunmuş meyitlərdən 3 nəfərinin ətrafların donması, 33 nəfərində işğəncə əlamətləri, yəni başın dərisinin soyulması, qadınlarda döşlərin kəsilməsi, burun və qulaq qiğırdaqlarının kəsilməsi əlamətləri aşkar edilmişdir. Eyni zamanda göz almalarının çıxarılması, dişlərin sındırılması müşahidə olunmuşdur. Müayinə olunmuş 31 meyitdə isə kombinə olunmuş, yəni bədənin müxtəlif nahiyələrinin güllə yarası və küt alətlə, kəsici-deşici alətlə yetirilmiş xəsarətlər olmuşdur. Müayinə olunmuş meyitlərdən 13 nəfərində bədənin bütün səthini əhatə edən yanıq kömürləşmə aşkar edilmişdir. Eyni zamanda müayinədən keçirilən meyitlərdən 10

¹⁰⁵⁶ „Независимая газета” 5 марта 1992 г.

¹⁰⁵⁷ „Независимая газета” 5 марта 1992 г.

¹⁰⁵⁸ Ходжалы. Хроника геноцида. стр. 94-95.

nəfərində güllə yarası ilə birlikdə onların üzərindən hərbi texnikanın keçməsi əlamətləri olmuşdur.”¹⁰⁵⁹

Sonra meyitlərin müayinəsi davam etdirildikdə dünyada qırğın tarixində çox az rəst gəlinən xəbərlər meydana çıxmışdır. Azərbaycanlıların „diri-diri dırnaqları çıxarılır, başları kəsilir, gözləri çıxarılır, müxtəlif üsullarla və vasitələrlə yandırılır, qadınların döşləri kəsilir, cinsiyyət üzvləri kəsilir¹⁰⁶⁰” və daha nə kimi ifadə edilməsi mümkün olmayan „cəza” üsulları tətbiq etmişdilər. Bunlar haqqında mənbələrdə faktlar vardır.

Xocalı soyqırımını və dünya

Xocalı faciəsi baş verdiyi gündən dünya mətbuatının gündəliyində çox mühüm yer almışdır. Türkiyənin hər yerində, o cümlədən Dağlıq Qarabağ hadisələri ilə əlaqədar olaraq Ankara, İstanbul, İzmir, İqdir, Qars və başqa şəhərlərində mitinqlər davam etmişdi. Mitinqlərdə Türkiyə hökumətindən tələb edilirdi ki, „Türkiyə Dağlıq Qarabağda olan azərbaycanlılara qarşı genosid siyasətinə son qoymaq üçün Ermənistanı təsir göstərməlidir.”¹⁰⁶¹

Türkiyədə siyasi partiyalar və ictimai təşkilatlar bir məsələdə həmrəy oldular ki, Türkiyə hadisələrindən kənar qala bilməz, qardaş Azərbaycan xalqına kömək etməlidir. Bu dövrdə Azərbaycan qardaş Türkiyənin daima mənəvi köməyini hiss etmişdi. Türkiyənin Xarici İşlər Nazirliyi Türkiyə üzərindən Ermənistanı gedən təyyarələrə nəzarətin artırılmasını qərara almışdı. 28 fevral 1992-ci il tarixdə Avropada Sülh və Tərəfdaşlıq təşkilatının Praqada keçirilən yığıncağında alınan qərarla Qarabağ konfliktini olan regiona silah satılmasına

¹⁰⁵⁹ Nəsiman Yaqublu. Xocalı qırğını. Bakı 1992, s. 27-29.

¹⁰⁶⁰ Ermənilərin „Cəza üsulları haqqında geniş məlumat almaq üçün baxın: Nəsiman Yaqublu. Xocalı qırğını. Bakı 1992, s. 91-97. „

¹⁰⁶¹ „ Независимая газета ” 5 марта 1992 г.

embargo qoyulmuşdu¹⁰⁶². İTAR TASS 5 mart 1992-ci ildə məlumat verirdi ki, Türkiyə parlamentinin spikeri dünya ictimaiyyətini ermənilərin azərbaycanlılara qarşı genosidini mühakimə etməyə çağırırdı. Hətta hökumət səlahiyyətliləri tələb edirdilər ki, Türkiyə silahlı qüvvələrinin Ermənistan sərhədlərinə yaxınlaşmasına ehtiyac vardır.

Stokholmda da türk və Azərbaycan cəmiyyətlərinin Rusiya səfirliyi qarşısında mitinqləri keçirilmişdir. Mitinq iştirakçıları Xocalı faciəsinin günahkarlarının cəzalandırılmasını, Dağlıq Qarabağda müdaxilənin dayandırılmasını tələb edirdilər. Rus rəhbərliyindən erməniləri dəstəkləmək siyasətindən əl çəkmələri tələb olunurdu.

Moskvada yaşayan azərbaycanlılar da Rusiya Müdafiə Nazirliyinin və Ağ evin qarşısında piket təşkil etmişdilər. Mitinqdə 366-cı polkun Xocalı faciəsində rolu haqqında məlumat verilmişdir. Tələb edilmişdir ki, Rusiya Azərbaycanın daxili işlərinə qarışmamalıdır.

Dünyanın nüfuzlu mətbuatında da Azərbaycanda Xocalı faciəsi ilə əlaqədar etirazlar verilməkdə idi. Böyük Britaniyadan „Tayms”-in müxbiri Anatol Levenin mart ayındakı məqaləsində Xocalı faciəsi haqqında həqiqətlər dünyaya təqdim edilməkdə idi. Reportajını „Cəsədlər Qarabağ vadisinin hər yerinə səpələnmişdi”¹⁰⁶³ başlığı ilə vermişdi. Onun məqaləsində Xocalı faciəsi haqqında fotolar dərc edilmişdi. Anatol Leven kiminsə məlumatına deyil, özünün gördüklərinə əsaslanmışdı. O, Qarabağda Xocalı faciəsinin baş verdiyi yerlərdə olmuşdur. Müəllif daha sonra cəsədlərin kimliyi ilə əlaqədar bildirdi ki, öldürülənlər əsgərlər deyil, qırğından qurtarmağa çalışan dinc əhali olmuşdur.

Dünyanın müxtəlif ölkələrindən Qarabağda olan jurnalistlər dəhşət ilə qarşılaşdıqlarını ifadə etmişlər. İngilis „Frant layn nyus” telekompaniyasının operatoru Rori Patriks gördük-

¹⁰⁶² „ Независимая газета ” 5 марта 1992 г.

¹⁰⁶³ Ходжалы. Хроника геноцида. Баку 1993, стр. 117-118.

lərini „Xocalıdakı vəhşiliklərə dünya ictimaiyyətinin gözündə heç nə ilə haqq qazandırmaq olmaz” şəklində ifadə etmişdi. O, Xocalı faciəsinin olduğu yeri ziyarət etmiş bir neçə xarici jurnalistdən biridir. Rori Patriks daha sonra qeyd edirdi ki, ermənilərin Naxçıvanı kəndi yaxınlığında öldürdükleri adamlar tanınmaz vəziyyətdə idi. Daha sonra bildirmişdir ki, bu cəsədlər Xocalının müdafiəçiləri deyil, şəhərin mülki əhalisi olub ermənilərin təqiblərindən canlarını qurtarmaq istəmişdilər.

Fransanın və Belçikanın telekompaniyası „RTF”-ni Azərbaycanda təmsil edən Əhməd Sel gördüklərinə əsasən bildirirdi ki, ölənlərin bir çoxunun kəllə sümükləri çıxarılmış, qadınların isə barmaqları kəsilmişdi. Fransız jurnalistinə görə barmaqları qarət nəticəsində, qiymətli üzükləri çıxara bilmədikdə kəsə bilirdilər.

Fransız jurnalisti Jan İv Yunet bildirirdi: „Bura gələndə qədər respublika haqqında az məlumatım var idi. Fransanın televiziya və qəzetlərində sizin xalq müdaxiləçi, erməniləri doğma yerlərindən qovmağa çalışanlar kimi göstərilir. Biz, Ermənistandan və Qarabağdan olan azərbaycanlı qaçqınlarla görüşüb söhbətləşdik. Biz, Xocalı faciəsinin şahidi olduq, yüzlərlə mülki insanın cəsədlərini gördük. Onların içərisində qadınlar, uşaqlar, qocalar və Xocalının müdafiəçiləri də var idi. „Mən müharibə, alman faşistlərinin amansızlığı haqqında çox eşitdim, lakin ermənilər 5-6 yaşında uşaqları, mülki insanları öldürərək onları arxada qoydular.”¹⁰⁶⁴

Ermənilərin spesifik xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, faciəni gerçəkləşdirməklə kifayətlənmirlər, həm də dünya ictimaiyyətini etdikləri haqqında „məlumatlandırirlar.” Özlərinə aid olanları yüz dəfə artırıdqları halda, başqalarına aid olanları da o qədər azaldırlar. Azərbaycanda olan və faciəni gözləri ilə görən Amerika jurnalisti bildirmişdir ki, mən bu günlərdə „Vaşinqton post” qəzetində Xocalı faciəsi haqqında

kiçik bir məlumat gördüm. Orada 15 nəfərin öldürüldüyü və 10 nəfərin də yaralandığı göstərilirdi. Bunlar erməni mənbələrinə əsaslanan xəbərlərdir.

Sonra Amerikanın „Si-en-en” telekompaniyası¹⁰⁶⁵ hadisə yerindən çəkilişlər ilə Amerika ictimaiyyətini tanış etmişdir. Yalnız ondan sonra amerikalılar başından vurulmuş uşaq cəsədini, öldürülmüş ixtiyarı, qadını görmüşlər. Bu verilişlər Amerikanın müxtəlif telekanalları ilə bir neçə gün təkrarlanmışdı. Amerikanlar ilk dəfə erməniləri öldürülən vəziyyətdə deyil, öldürən vəziyyətində görürdülər. Bu, Amerikada erməni diasporunun uzun illərdən bəri təsiri altında saxlamağa çalışdığı ictimai fikirdə sarsıntılar yarada bilirdi. Bu istiqamətdə işlər daima diqqətdə saxlanılmalıdır.

Amerikada Azərbaycan gerçəklərinin ictimaiyyət ilə „görüşdürülməsi” sonrakı dövrlərdə də davam etdirilmişdir. Amerikanın „Uorld risorsiz inkorporeyted” kompaniyasının prezidenti Azərbaycandan getdikdə Xocalı və Qarabağ hadisələri ilə əlaqədar 3 videokaset aparmışdı. Bunların da Amerikada göstərilməsi amerikalıların azərbaycanlı-erməni münasibətləri haqqında fikirlərinə təsir edə bilmişdi.

Erməni mətbuatı və Xocalı soyqırımını

Ermənilər dünyanın harasında olursa olsun qırğın törətdikdə onun beynəlxalq aləmdən gizlədilməsinə həmişə xüsusi əhəmiyyət verirdilər. Bu dəfə də Xocalı qırğınının dünyadan gizlədilməsinə xüsusi cəhd göstərirdilər. Onların 28 fevral 1992-ci ildə „Pravda” qəzeti vasitəsi ilə yaydıqları „*həqiqətlər*” qırğının təbliğatı ilə əlaqədar fəaliyyətlərinə nümunə ola bilər. „*Fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Xocalıdan Stepanakertə olan növbəti atəşdən sonra erməni özünümüdafiə qüvvələri, dinc əhali üzərində təzyiqli aradan qaldırmaq məqsədi ilə*

¹⁰⁶⁴ „Вышка”, 7 марта 1992 г.

¹⁰⁶⁵ Ходжалы. Хроника геноцида. Баку 1993, стр. 122.

Xocalını aldılar, Azərbaycan hərbi hissələrini oradan çıxardılar. Əldə olan məlumata görə bir neçə ailə məshəti türkləri istisna edilərsə qəsəbədə demək olar ki, dinc əhali olmamışdı. Məhsəti türklərinə də DQR-də toxunulmazlıq təmin etmiş və şərait yarandıqda respublika ərazisini tərk etmək imkanları olduğunu bildirmişdilər. Gecə döyüşünün təfərrüatı dəqiqləşdirilir."¹⁰⁶⁶

„Pro armenia“ agentliyi „DQR Daxili İşlər idarəsinin“ mövqeyini şərh edərək bildirirdi: „döyüş uzun müddət davam etmədi, qəsəbədə yerli, azərbaycanlı dinc əhali arasında ölən olmamışdı.“ Xocalı yaxınlığındakı döyüşlərdə „Pro Armeniya“ya görə 30-40 azərbaycanlı əsgər öldürülmüş və 100-dən artığı əsir alınmışdı. Dinc əhəlinin cəsədlərinə gəldikdə isə onları Azərbaycan ordusu Xocalıdan Ağdama qədər düzmüşlər. Bundan başqa Daxili işlər idarəsi əməkdaşının məlumatına görə cəsədlərin çoxu soyuqdan ölmüşlər."¹⁰⁶⁷

Yerevandan „İzvestiya“nın müxbiri Sergey Bablumyan məlumat verir ki, Dağlıq Qarabağ üzrə Ermənistan Ali Məclisinin xüsusi komissiyasının sədri Seyran Baqdasaryan bildirir ki, yaxın günlərdə Azərbaycan tərəfindən böyük ölçüdə hərbi əməliyyatın başlanması gözlənilir. Bununla müqayisədə əvvəlkilər „uşaq oyuncağıdır.“ O, bunun səbəbini Azərbaycanın BMT-yə qəbul edilməsində, MDB-nin 366-cı polkunun Stepanakertdən (Xankəndi) çıxarılmasında görürdü. Yerevan və Stepanakertlə bağlı Azərbaycan nümayəndəliyinin Moskva-da göstərdiyi kadrlarla əlaqədar olaraq bildirilir ki, onlar „saxtadır.“¹⁰⁶⁸

Bu, tarixən erməni təbliğatının ən mühüm metodu idi. Onlara bəlli idi ki, Xocalı soyqırımı baş verdikdə Azərbaycanın diasporu ermənilərlə müqayisədə dünyada elə bir imkana sahib deyil ki, gerçəkləri qəbul etdirə bilsin. Bu imkanlarına dayanaraq yalnız qırğınlar törətmək deyil, onlara dünyada

haqq qazandırmaq haqqında heç də az fikirləşmirdilər. Azərbaycanın qırğın yerindən olan reportajlarını dünyaya „saxta“ adı altında təqdim etdikləri halda, özlərini müdafiə edən tərəf olaraq göstərməkdən də əl çəkmirlər.

Onlar yalnız öz güclərinə güvənmir, başqa ölkələrin xəbər kompaniyalarının müxbirlərini də yanlarına almağa „çalışırdılar.“ Nail ola bilmədiklərində istənilən kompaniyanın, istənilən şəxsin adından veriliş hazırlaya bilir „Bir dəlinin quyuya atdığı daşı, bir neçə ağıllının çıxara bilməməsi“ məntiqindən yola çıxır, hadisə yerində olmamış müxtəlif ölkələrin jurnalistlərinin „adından“ verilişlər hazırlamaqdan çəkinmirdilər. Belə insanlardan biri də fransız jurnalisti Florens Deviddir. Erməni tərəfin hazırladığı verilişdə fransız jurnalisti Florens Devid „təsdiq edir“ ki, guya „Xocalı faciəsinin qurbanları ilə əlaqədar olan kamera çəkilişləri saxtadır.“

Kamera çəkilişlərinin saxta olmadığını yalnız Azərbaycan tərəfi deyil, başqa ölkələrin də jurnalistləri təsdiq etdilər. Xocalı faciəsinin qurbanları ilə əlaqədar kamera çəkilişlərində şahid ola biləcək xarici jurnalistlər də olmuşdur. Frans Press agentliyinin Moskva müxbiri Stefan Bentura və onun iş yoldaşı, fransız „Senq“ telekompaniyasından olan Ahmet Sel də orada olmuşlar. Buna görə də bu çəkilişlərin orijinallığını onlar da görmüşdülər.

Bununla əlaqədar olaraq onlar Azərbaycan informasiya agentliyinin müxbiri ilə olan söhbətlərində bildirmişdilər. „Azərbaycan kəndi olan Xocalıdakı faciə qurbanlarına aid çəkilişlər etibarlıdır və onda heç bir saxtakarlıq yoxdur. Çəkiliş edənlər içərisində, telejurnalist Florens Devid, nə də İranın Qızıl Aypara cəmiyyətinin nümayəndəsi olmamışdır, bundan başqa o zaman ermənilərlə azərbaycanlılar arasında cəsədlərin dəyişdirilməsi də olmamışdır.“¹⁰⁶⁹ Bu, Stefan Bentura və Ahmet Selin dedikləridir.

Hadisə yerində olan jurnalistlərin siyahısını onlar da

¹⁰⁶⁶ „Правда“ 28 февраля 1992 г.

¹⁰⁶⁷ „Правда“ 28 февраля 1992 г.

¹⁰⁶⁸ „Известия“ 6 марта 1992 г.

¹⁰⁶⁹ Ходжалы. Хроника геноцида. Баку 1993, стр. 129

təsdiq etmişlər. Onlar Xocalıda faciə qurbanları ilə əlaqədar çəkilişin kimlərin iştirakı və necə bir şəraitdə aparıldığını da bildirmişlər. „29 fevralda xarici jurnalistlərin qrupu-AFP-nin fotorepotyoru Devid Brokli, yunan mənşəli Kosta adında amerikan jurnalisti, ingilis „Tayms“ müxbiri Anatoli Levina hərbi vertalyotda Xocalı rayonuna yollandıq. Bizim tanıdığımız telejurnalist Floren Devid bizimlə olmadı, hətta o Ağdamda da yox idi.“¹⁰⁷⁰ Əvvəldən qeyd etdiyimiz kimi ermənilər Xocalıdakı çəkilişlər vaxtında orada olmayan bir jurnalistin adından çəkilişləri saxta elan edir.

Stefan Bentura aşağıdakıları da bildirmişdi: „Çox geniş yamacda və çatlaq yerlərə qadın, uşaq, qoca cəsədləri atılmışdı. Cəsədlər iki bir, üç bir, çox halda bir-bir olmaqla eybəcərləşdirilmiş vəziyyətdə idilər. Çəkilişi Azərbaycan televiziyasının operatoru Çingiz Mustafayev aparırdı. Biz vertalyotda qalmışdıq, ərazi başqa bir döyüş maşını tərəfindən havadan atəşə tutulmaqda davam edirdi. Onların ermənilər olduğunu təsəvvür etmək o qədər də çətin deyildi. Bir neçə ümumi çəkilişlə kifayətlənərək biz geriye, Ağdama döndük. Burada Xocalı faciəsinin şahidləri ilə söhbət etmək imkanı əldə etdik. Həmin axşam Ağdam Əsgəran tərəfdən bombalandı.“¹⁰⁷¹

Xocalıda çəkilişlərin şahidi olan jurnalist fikrini aşağıdakı şəkildə davam etdirmişdi: „2 mart tarixində əvvəlki tərkibdə faciənin olduğu rayona iki Mİ-24 döyüş vertalyotunun müşayiəti ilə getdik. Birinci dəfə olduğu kimi F. Devid bizim aramızda yox idi. Orada vəziyyət birinci dəfədən fərqli olaraq sakit idi. İnsanların cəsədləri əvvəlki yerdə və əvvəlki vəziyyətdə qalmaqda idi. Biz çox sayda şəkillər çəkdik, kamera ilə çəkilişlər etdik. Görünüş çox dəhşətli idi.“¹⁰⁷² Jurnalist burada da F. Devidin orada olmadığını xüsusi olaraq vurğulayır.

Jurnalist daha sonra əlavə etmişdi: „Bütün məsuliyyətlə bəyan edirəm: Çingiz Mustafayevin hadisə yerində çəkdiyi

həqiqətdir və onda heç bir saxtalaşdırma yoxdur. Əgər Floren Devidin başqa məlumatı varsa qoy onları təqdim etsin.“¹⁰⁷³

Fransız televiziyasının 5-ci proqramı üçün videosüjetlər çəkmiş Janiv Uşe də S. Bentura və A. Selin dediklərini təsdiq etmişdi. Beləliklə, fransız jurnalisti Florens Devidin saxtakarlığı ifşa edilmiş olurdu. Florens Deviddən „Pro Armenia“ informasiya mərkəzi istifadə etmişdi. Bir məsələ çox maraqlıdır ki, o zaman xarici jurnalistlərdə Xocalı faciəsi haqqında həqiqi videosüjetlər olduğu halda bir çox xarici ölkələrdə (xüsusən Amerikada) televiziyalar və başqa kütləvi informasiyalar F. Devidin saxta məlumatlarını əsas tutmağa başlamışdılar. Bu sahədə Rusiya kanalları xüsusi ilə fərqlənmişlər. Rusiyanın „Vesti“, TSN, Rusiya parlamentinin rəsmi orqanı „Rossiyskaya qazeta“, sonra isə „Müstəqil jurnalist“ İqor Burqanskiyə istinad edərək „Pravda“ da saxta məlumatlardan istifadə etmişdi.

Çox maraqlıdır ki, ermənilərin istifadə etdikləri Florens Devidin ona istinad edildiyindən guya bir müddət xəbəri olmamışdı. Xəbəri olduqda „Pro Armeniya“ agentliyinə əsəbləşmiş halda teleqram ilə müraciət etmişdir. F. Devid bildirmişdi. „Mən heç vaxt belə bir intervyu verməmişəm.“¹⁰⁷⁴ Sonra isə ermənilərin saxtalaşdırma hadisəsinə münasibətini daha geniş bildirmişdi. „Pro Armeniya“ agentliyindən tələb etmişdi ki, məlumatla əlaqədar düzəliş versinlər.

„Mən heç vaxt belə bir intervyu verməmişəm. Mənim adıma əsaslanaraq saxtalaşdırmalar və yanlış məlumatlar verilməsi yolverilməzdir, onlar yalnız mənim xəbərim olmadan o cür verilə bilər. Onlar mənim xəbərim olmadan məlumatımı istədikləri, özlərinə lazım olan kimi istifadə etmişlər. Mən 1 mart tarixində Yerevandan telefonla danışdığım zaman gizləncə danışığımı dinləyərək ondan istifadə etmişlər. Mən o zaman telefon danışığımda Əsgəran rayonu ərazisində cəsədlərin dəyişdirilməsi ilə əlaqədar danışqların getdiyini

¹⁰⁷⁰Yenə orada, s.129

¹⁰⁷¹Yenə orada, s.129

¹⁰⁷²Yenə orada s. 129-130.

¹⁰⁷³ Yenə orada s. 129-130.

¹⁰⁷⁴ Ходжалы. Хроника геноцида. Баку 1993, стр. 131.

bildirirdim. Bu hadisə 28 fevralda olmuşdu. Orada da Qızıl Aypara cəmiyyətinin heç bir nümayəndəsi olmamışdı.”¹⁰⁷⁵

Bu bir saxtakarlığın sonudur. Hazırda dünyanın hər yerində hər gün nə qədər saxta məlumatlar, süjetlər verilir. Biz onların cavabını hər dəfə verə bilirikmi? Xeyr. Onların təbliğat metodundan özlərinə qarşı hər yerdə istifadə etmək lazımdır. Saxta məlumatları deyil, həqiqətləri dünya ictimaiyyətinə çatdırmaqla, onların təbliğatını zəiflətmək və kütləşdirmək olar.

Dünyada ictimai fikri istiqamətləndirmək bir kampaniya ilə bağlı olmamalıdır. Müvafiq orqanlar, müxtəlif ölkələrdə olan təmsilçilərimiz Azərbaycan həqiqətlərinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasını fəaliyyətlərinin gündəliyindən çıxarmamalıdırlar. Ermənilər bizim opponentlərimizdir. Opponentin tezislərini cavabsız qoymaq olmaz. Axı, müdrik babalar „susmaq razılıq əlamətidir” demişlər.

Onların iddiaları ifşa edilmədikcə, dünya ictimaiyyəti də bizim susmağımızı günahkarlıq əlaməti kimi qəbul edəcəkdir. Buna görə də erməni-azərbaycanlı münasibətlərini bütün çalaları ilə dünyaya təqdim etmək lazımdır. Bu dövlət tərəfindən təşkil edilməli, bütün müvafiq təşkilatlar bu sahədə birlik nümayiş etdirməlidir. Sehrli çubuğu gözləmək olmaz.

Tarixi ədalətin bərpasına xidmət edən işimizlə əlaqədar ermənilərin qaralama kampaniyasına hər an-yubanmadan cavab verməlidir. Kitabın məzmunu, istifadə etdiyimiz mənbələr, keşməkeşli tariximiz ermənilərin mübarizə metodunun sirlərini aşkara çıxarır. Dünya gör-götür dünyasıdır. Öyrənmək heç vaxt gec deyil. Xalqlar sülh şəraitində belə mübarizələrini davam etdirməlidir. Bu dostu da, düşməni də öyrənmək, tanımaq mübarizəsidir.

Xocalı – dünyanın gözü qarşısında qanı qurumayan soyqırımını

Erməniləri müdafiə edən Avropa və Amerika onların törətdikləri qırğınların səhifələrinə əhəmiyyət vermirlər. Türklər qırğın etmədikləri halda 100 ilə yaxın bir müddətdir ki, özlərini dünyada insanların təhlükəsizliyinə cavabdeh hesab edənlər hələ də iz-sənəd axtarırlar. I Dünya müharibəsindən əvvəl meydana çıxan fransız-erməni, italyan-erməni cəmiyyətləri Avropa dövlətlərinin erməniləri dəstəkləməsiydi. Erməni dilində nəşr olunan qəzetlərin maliyyə ehtiyacları onlar tərəfindən ödənilirdi. Kitab və kitabçalar üçün böyük pullar verilirdi. Bu cəmiyyətlər hər yerdə ermənilərin Antanta dövlətlərinə yardım etdiklərindən ağız dolusu danışdılar. Bu, 100 il bundan əvvəl idi.

Son illərdə Azərbaycana münasibət dəyişib. Artıq mətbuat səhifələrində erməni qırğınlarına məruz qalmış türklər, azərbaycanlılar haqqında məlumatlar çap olunur. Hər ölkədə ermənilərin „soyqırma məruz qalmış” olmadığı bilinir. Onların tərəfdarları olduğu kimi əleyhdarları da var. Böyük Britaniyanın Xarici İşlər Nazirliyi bu ölkədə yaşayan azərbaycanlıların „Vətən” cəmiyyətinin Xocalı soyqırımını ilə daxil olan müraciətinə aprelin 16-da cavab məktubu göndərib. Sənəddə 1992-ci ilin fevralında erməni işğalçıları tərəfindən Rusiya hərbiçilərinin köməyi ilə Xocalı şəhərində törədilmiş faciəyə münasibət bildirilib. „Xocalıda baş verənlər bütün bu müharibənin gedişində baş verənləri üstələyib.” Böyük Britaniya XİN ATƏT-in Minsk qrupunun münaqişənin həllinə daxil olan fəaliyyətini dəstəklədiyini bildirib¹⁰⁷⁶.

Tarixi mənbələrdə erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin altında çox mənalı məqsədli olaraq gizlədilir. Əslində bu münaqişədə tərəfləri zor ilə ortaq olaraq göstərmək siyasəti bu

¹⁰⁷⁵Yenə orada, s.132

¹⁰⁷⁶ „Yeni Müsavat” qəzeti, 08.05.2003

gün də davam edir. Dünyanın aparıcı dövlətlərinin elçiləri və müxtəlif təşkilatların nümayəndələri bu münaqişənin anatomiyasını hər birimizdən yaxşı bilirlər. Ermənilərin türklərə, azərbaycanlılara qarşı *soyqırımını bilməyən dövlət yoxdur, mənfəətlərinə görə ona əhəmiyyət verməyən dövlətlər vardır*. Ermənilərin Azərbaycan türklərinə qarşı Dağlıq Qarabağdakı qırğınları hansı amilin təsiri altındasa dünyanın ictimai fikrində çox az yayılmışdır.

XX əsrin əvvəllərində qondarma soyqırımı iddiasının cavabdehləri dünyanın bütün ölkələrində fərqli şəkildə axtarılır. Dünyanın gözü qarşısında ermənilərin Qarabağdakı qırğınları böyük dövlətləri çox az maraqlandırır. Bunun mənası ondan ibarətdir ki, böyük dövlətlər qırğını araşdırmaq fikrində deyil, xarici siyasətlərinə dəstək axtarmaq təşəbbüsündədirlər.

İndi Ermənistan adlanan ərazidə 1000 ilə yaxın bir müddətdə yaşamış türklərdən o bölgədə nə qədər insan yaşayır? „Son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti nəticəsində xalqımız ağır mərhumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistan adlandırılan ərazidən – min illər boyu yaşadıkları öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlarla məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskəni dağıdılıb viran edilmişdir.“¹⁰⁷⁷

Onlar dünyanın gözü qarşısında dünya tarixində nümunəsi az görünən şəkildə deportasiya edildilər. „Azərbaycan xalqına qarşı dəfələrlə törədilmiş və uzun illərdən bəri öz siyasi-hüquqi qiymətini almamış soyqırımını da tarixin açılmamış səhifələrindən biri-

dir.“¹⁰⁷⁸ Dünyada onların deportasiya olunmalarına siyasi qiymət verilməmişdir. Qədim dünyanın abidələrinin dağıdılması barbarlıq adlandırılır və müxtəlif səviyyələrdə cavab tələb edilir. 1000 ildən artıq Ermənistan bölgəsində yaşamış, yaratmış insanların mədəni abidələrinin qorunması vəziyyəti necədir?

Bölgədə demoqrafik vəziyyətin dəyişməsinin mənbələri heç də Ermənistanda olan təbii artım deyildir. O bölgədə demoqrafik dəyişmələr yerli əhalinin təbii artımının nəticəsi olaraq deyil, dünyanın müxtəlif coğrafiyasında yaşayan ermənilərin ora köçürülmələrinin nəticəsi olaraq meydana gəlmişdir. Bu, uzun illərdən bəri davam edən xristianlaşdırma siyasətinin Qərbi Azərbaycanda həyata keçirilməsidir.

1948-1953, 1988-ci illərdə Ermənistandan və son illərdə Qarabağa aid bölgələrdən azərbaycanlıların deportasiyasına və soyqırımına şahid lazımdır mı? Azərbaycanın torpaqlarının 20%-nin işğal edilməsi, ölkənin çadır şəhərciklərinə bürünməsi şahid „ifadələri“ deyilmi? Dünya şahid deyilmi?

Azərbaycan respublikasının prezidenti İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi “Faciyəyə beynəlxalq hüquqi-siyasi qiymət verilməsinə nail olmaq insanlıq və vətəndaşlıq borcumuzdur. Xocalı faciəsi iki yüz ilə yaxın bir müddət ərzində erməni millətçilərinin və onların havadarlarının xalqımıza qarşı apardığı etnik təmizləmə və soyqırımı siyasətinin davamı və qanlı səhifəsi idi.”¹⁰⁷⁹

¹⁰⁷⁸ H.Əliyev. Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında Azərbaycan respublikası prezidentinin fərmanı.

¹⁰⁷⁹ 2001-ci ildə Azərbaycan Milli Məclisinin Avropa Şurası Parlament Assambleyasındakı nümayəndə heyətinin rəhbəri cənab İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə “Ermənilər tərəfindən Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş genosidin etiraf edilməsinə dair” deklarasiya hazırlanıb. Sənəddə ermənilərin tarixən Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirdikləri soyqırımı cinayətlərinə xronoloji ardıcılıqla diqqət yetirilir. Xocalı faciəsi ilə bağlı sənəddə yazılır: “26 fevral 1992-ci il tarixində ermənilər Xocalı şəhərinin bütün əhalisini vəhşicəsinə qırdı və şəhəri bütövlükdə darmadağın etdi”. Deklarasiya Böyük Britaniya, Lüksemburq, Polşa, Türkiyə, Bolqarıstan, Albaniya, Norveç və Makedoniyadan olan deputatlar tərəfindən təsdiq edilib. “Azərbaycan” qəzeti 2004.

¹⁰⁷⁷ H. Əliyev. „1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi etnik torpaqlardan kütləvi surətdə deportasiyası haqqında Azərbaycan respublikası prezidentinin fərmanı” s. 1

Nəticə

Tarixi faktlar təsdiqləyir ki, "Dənizdən-dənizə Ermənistan" xülyası ilə yaşayan ermənilər müəyyən xarici havadarlarının köməyi ilə müxtəlif dövənlərdə azərbaycanlılara və türklərə qarşı xəyanət, amansız terror və soyqırımını həyata keçirmiş, deportasiya ilə etnik təmizləmə siyasəti aparmışlar. Bir sıra dövlətlərin hakim dairələri tərəfindən himayə olunan bu mənfur siyasət çar Rusiyası və sovet hakimiyyəti dövründə də ardıcıl şəkildə davam etdirilmiş, SSRİ-nin süqutu prosesi azərbaycanlıların doğma torpaqlarından qovulması, qaçqın və məcburi köçkünə çevrilməsi, kütləvi qırğınlarla müşayiət olunmuşdur. Təcavüzkar erməni millətçilərinin və sərsəm "Böyük Ermənistan" ideoloqlarının etnik təmizləmə və soyqırımını siyasətinin nəticələrini bütövlükdə iki milyon azərbaycanlı müxtəlif vaxtlarda öz üzərində hiss etmişdir.

80-ci illərin sonlarından başlayaraq ermənilər təşkilatlanmış halda Azərbaycana qarşı ərazi iddialarına başladılar. Ermənistanda isə etnik təmizlənmə adı altında uzun illərdən bəri həyata keçirilən planı fərqli şəkildə həyata keçirməyə başladılar. Ermənistan monoetnik respublikaya çevrildi.

1990-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan informasiya blokadasında idi və erməni lobbisinin bütün dünyada apardığı yalan təbliğat kampaniyası ölkəmizin mənfəi beynəlxalq imicini formalaşdırmaq məqsədinə xidmət edirdi. Bu, ilk növbədə, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi barədə əsassız iddiaların dünya ictimaiyyəti tərəfindən qəbul edilməsinə yönəlmişdi.

Azərbaycan ermənilərin məkrli planlarını unudularından ilk vaxtlar rəhbərlərin səriştəsizliyi üzündən çəşqinliq keçirməyə, müxtəlif sahələrdə onlara cavab verə bilmirdilər. Çox maraqlıdır ki, ermənilər uzun illərdən bəri həyata keçirdikləri fəaliyyət reseptlərindən istifadə edərək Azərbaycanı

1993-cü ilə qədər, yəni ümummilli lider H. Əliyev II dəfə hakimiyyətə gələnə qədər informasiya blokadasında əsasən saxlaya bilmişdilər.

Ulu öndər iştirak etdiyi bütün beynəlxalq tədbirlərdə, dövlət və hökumət başçıları ilə görüşlərində Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan tərəfindən işğal olunması, bir milyondan artıq soydaşımızın qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətinə düşməsi barədə həqiqətləri dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırırdı. Həmin dövrlərdə dövlət başçısı İlham Əliyevin prezident seçilməzdən əvvəl Avropa Şurasının Parlament Assambleyasında (AŞPA) Azərbaycan Parlamenti daimi nümayəndə heyətinin rəhbəri kimi səmərəli fəaliyyəti, qurumun iclaslarında cəsarətli çıxışları ilə Azərbaycan həqiqətlərinin dünyaya çatdırılmasında, respublikamızın Avropa məkanında nüfuzunun artmasında xidmətlər göstərib.

Günümüzə də ermənilərin baş rol oynadıqları ssenarilər davam edir. Dünyanın müxtəlif coğrafiyasında özgə topraqlarına göz dikənlərə qurulan beynəlxalq məhkəmələr haqqında tarixin arxivlərində istənilən qədər sənədlər var. Bu yol Nürünberqdən başlamış Axenə qədər davam edir. Lakin ermənilərin istər əvvəlki tarixlərdə, istərsə də bu gün başqalarının torpaqlarını işğalı və ya işğal etmək təşəbbüsləri nəinki cəzalandırılmaz, çox təəssüflər ki, dünya siyasətində söz sahibi olan dövlətlər – böyük güclər tərəfindən ikili standartlar tətbiq edilərək hətta müdafiə də olunur. *Qanı hələ də axmaqda olan Xocalı soyqırımını kimi bəşəri faciəyə dünyada sülh və demokratiya uğrunda mübarizə aparan, ikili standartların əsirinə çevrilmiş böyük dövlətlər həqiqi siyasi qiymət verməmişlər. Arxivlərdə „araşdırmalar“ apararaq tarixin dəfərlə təkzib etmiş olduğu „qırğınlardan“ saxta „soyqırımını“ qovluğu hazırlamağa çalışırlar, çox halda hazırlamağa nail olurlar da.*

Halbuki bu gün də müxtəlif regionlarda ermənilərin ərazi iddiaları qırğınlarla müşayiət olunur. Erməni məsələsi mahiyyət etibarını ilə işğalçı məsələdir. Ermənistan yeganə dövlətdir ki, öz konstitusiyasında yaxın qonşu dövlətə - Türkiyəyə qarşı

əsassız ərazi iddiasını ortaya qoymuşdur. Onun işğalçılıq mahiyyəti onunla əlaqədardır ki, erməni məsələsi tarix olaraq Ermənistan respublikasından əvvəl meydana gəlmişdir. Günümüzdə də ermənilərin yalnız Türkiyənin ərazisinə deyil, Azərbaycan, İran, Gürcüstan, Suriya və başqa dövlətlərə qarşı ərazi iddialarında olduqları aydın şəkildə görünür. "Ermənistan on ildən artıqdır ki, Azərbaycan torpaqlarını işğal edib, indi Azərbaycanı işğal siyasətində ittiham edir."¹⁰⁸⁰

XIX-XX əsrlərdə olduğu kimi XXI əsrdə də ermənilər *dənizdən-dənizə* „Böyük Ermənistan“ ideyasını davam etdirirlər. Bitib tükənməyən „soyqırımını“ nağılları ilə dünyanın müxtəlif ölkələrinin mötəbər məclislərinin gündəliyində iddialarının yer almasına, hətta bir çox ölkələrdə qəbul edilməsinə də nail olurlar. Azərbaycan və türk diaspor təşkilatları rəhbərlərinin I forumunda Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev qeyd etmişdir: "Çünki əfsuslar olsun ki, bu günə qədər geniş mənada dünya ictimaiyyətində bizim haqqımızda tam həqiqəti əks etdirən rəy yoxdur."¹⁰⁸¹

Onların soyqırımını iddialarının konkret nümunəsi dünyanın müxtəlif şəhərlərinin mərkəzlərində ermənilər tərəfindən əsassız olaraq "onları qətl etmiş xalqlara qarşı ucaldılan" „kin“ *abidələridir*. Çox maraqlıdır ki, „kin“ abidələri üçün mövzu, kitablarında gəncliyə təqdim olunan erməni xalq "**qəhrəmanları**" milyonlarla türk insanını qətl etmiş, soyqırımına məruz qoymuş insanlardır. Bu abidə sahiblərinin tərcümeyi-halının aydınlaşdırılması ermənilərin „soyqırımını“ iddialarına əsaslı cavab ola bilər.

1827-1828-ci illər rus-osmanlı savaşına qədər Qafqazda, o cümlədən tarixi Azərbaycan torpaqlarında erməni amili təsirli deyildi. Lakin bu savaşdan başlayaraq Rusiya tərəfindən Qafqazın etnik coğrafiyası yenidən biçilməyə başlanmışdır. Bu

biçilmədə erməni amilinə üstünlük verilməsi onları xristian təəssübkeşliyi ilə yanaşı ermənilərin istənilən siyasətdə alət olunmasının asanlıığı ilə bağlıdır. Rusiya hər dəfə istədikdə bunu bacarmışdı.

Qafqaz coğrafiyası 1827-1828-ci illər rus-türk savaşından 1918-ci ilə qədər müxtəlif mülahizələrlə ermənilərin ən çox köçürülüb yerləşdikləri bölgə olmuşdur. Burada Rusiyanın siyasətinin müvəffəqiyyətli olması tezisi heç də özünü tam doğrultmur. *Rusiyaya görə Qafqaz ermənilərin çoxluq təşkil etdikləri Rusiya ərazisi, Şərqi Anadolu isə erməni iddialarına görə „Tarixi Ermənistanın bərpası olmalı idi.“* Heç təsadüfi deyil ki, ermənilərin *müstəqil dövlət yaratmaq fikirləri tarixin bütün dövrlərində Rusiyanın onlarla əlaqədar siyasətinin dəyişməsinə təsir göstərmişdi.*

Ermənilərin Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana yerləşdirilmələri regionda yeni münasibətlər sisteminin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Bu münasibətlər sistemi, Qafqazın etnik coğrafiyasının məhsulu olan qarşılıqlı əlaqələr müxtəlif münasibətlərin nəticəsi kimi meydana çıxmasındadır. Adi zamanlarda qarşılıqlı fayda prinsipi münasibətlərin gündəliyində olduğu halda, zaman dəyişdikdə artıq bu prinsiplər unudulur, yeni münasibətlərdə iddialar prinsipi meydana çıxırdı.

Bu da hər dəfə Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda etnik zəmində münasibətlərin gərginləşməsinə, ən nəhayət tərəflərin qarşılıqlı iddialarının nəticəsi kimi meydana qırğınlar gətirirdi. Burada tərəflərin uğurları və ya uğursuzluqları onların inkişaf vəziyyətindən, təşkilatlanmasından çox asılı idi. Ermənilər əksər hallarda dövrün zəruri şərtlərinə dayanaraq təşkilatlanmalarından istifadə edə bilirdilər.

Anadoluda, istərsə Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda, yaşadıkları coğrafiyalar arasında fərqlərə, məsafələrə, o zamanlı əlaqə imkanlarına baxmayaraq təşkilatlanma ermənilərə üsyan, həmrəylik təşkil etməyə imkan verirdi. Digər tərəfdən ermənilərin təşkilatlanmalarının onlara verdiyi üstünlüklərdən biri də geniş təbliğata sahib olmaları idi. Bu təşkilatlanmaya

¹⁰⁸⁰ Azərbaycan və türk diaspor təşkilatları rəhbərlərinin I forumunda Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevin nitqi. "Azərbaycan" qəzeti, 10 mart 2007-ci il.

¹⁰⁸¹ "Azərbaycan" qəzeti, 10 mart 2007-ci il.

arxalanan ermənilər qırğın törətmələrinə baxmayaraq təbliğatla etdiklərini qarşı olduqları xalqların ünvanına yazır, onu dünya ictimaiyyətinə təqdim və qəbul etdirə bildirdilər. Lakin bunlarla yanaşı türklərin, o cümlədən azərbaycanlıların tarixin müəyyən dövrlərində təbliğata az əhəmiyyət vermələri də erməni təbliğatı üçün münbit şərait yaradırdı.

Tariximizə diqqət etdikdə məlum olur ki, bu iki etnik camaatın hadisələrə münasibəti fərqli olmuşdur. Türklər millətlərarası münasibətlərdə ədalət prinsipinə üstünlük verdiyi halda, ermənilər fəaliyyətlərinə əsassız olaraq yaşama uğrunda mübarizə görüntüsü verməyə çalışır, qarşı tərəf günahsız olduğu halda onları günahkar kimi göstərmək siyasətini izləyirdi. Ermənilərin "millət savaşının" mərkəzində guya var olma uğrunda mübarizə, daha yaxşı yaşamaq düşüncəsi dayanırdı. *Əslində istər Osmanlı imperatorluğunda, istərsə də Qafqazda ermənilərin bir etnik kütlə olaraq var olmalarını, yaşamalarını hədələyəcək təhlükə tarixdə heç vaxt olmamışdır.*

Lakin ermənilər belə bir təhlükə olmadığı halda başqa xalqların yaşayışını təhlükə altına salır və bu hadisələrdən istifadə edərək dünyanın diqqətini özlərinə cəlb etməklə, „incidilmiş“, „haqları əlindən alınmış xalq“ imici yarada bildirdilər. Bu da Avropa dövlətlərinin mənafeyinə xidmət etdiyindən dəstəklənirdi. Avropa mətbuatında „xristian bir millətin barbar türklərin əlində məhv olduğu“ irəli sürülür, onlara təbliğat vasitəsi kimi göz yaşları tökdürürdülər. 1916-cı ildə İtaliyanın Torino şəhərində italyan dilində nəşr edilən „Armeniya“ məcmuəsində erməniləri haqsız olduqları halda haqlı təqdim etmək üçün əsassız olaraq yazırdılar: „Avropada Türkiyə üçün rumlar, serblər, qaradağlılar, bolqarlar, rumınlar nə idisə, ermənilər də eyni vəziyyətdədirlər. Ermənilər İslam okeanı içində dağılmış, bunun dalğaları içərisində çalxalanırlar. Uzaq qaldıqları Qərbi dünyasına şikayət səslərini eşitdirə bilmirlər.“¹⁰⁸²

¹⁰⁸² Mehmet Kanar. A. k. e. s. 347.

Məcmuədə bir məsələ də nə qədər də sərrast etiraf edilir „Ermənilər hücum etmək üçün pusquda gözləyən düşmənin kəşfiyyatçısıdır.“¹⁰⁸³ Jurnal erməni məsələsinin həll edilməsinin mümkün variantını da vermişdir. „Ya türklər, ya da ermənilər ölkədən çıxarılsınlar, ya da Osmanlı dövləti ermənilərin yaşadığı vilayətlərdən vaz keçərlər və bir erməni dövləti qurular ki, bu da Avropada olduğu kimi, Asiyada da Osmanlı hakimiyyətinin ləğvi deməkdir. Yaxud bu millət tamamilə məhv edilir.“¹⁰⁸⁴

Bununla da „ermənilərin xristian olmaqdan başqa bir günahı yoxdur“ tezisləri ilə məsələnin həqiqi mahiyyətini örtbasdır edir, münasibətlərə müsəlman-xristian qarşılıqlı şəkli verirdilər. Beləliklə də xristian dövlətlərindəki idarəçilər və ictimaiyyəti Osmanlı dövlətinə qarşı hazırlamışdılar. Buna görə də avropalılar çox halda dövlətlərinin Osmanlı dövləti ilə əlaqədar siyasətini dəstəkləyirdilər. Amerikada da ermənipərəst ictimaiyyət bu şəkildə yaradılmışdır. *Osmanlı imperiyasında tarixin heç bir dövründə olmayan qırğınlar, hətta soyqırımlar haqqında saxta faktlara, mifoloji mənbələrə əsaslanaraq ardıcıl yazılar, kitablar nəşr edilmişdir.*

Ermənilərin başqa bir mühüm cəhəti də ideologiyalaşmalarının sürətli olması idi. Bu zamandan başlayaraq ermənilərin əsasən milli savaşla əlaqədar fəaliyyətləri onların özlərinə xas olan, tarix kitablarında diplomatiya adlanan fəaliyyət sahəsinin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Ermənilərin diplomatiyasının əsas xüsusiyyəti xəyanətlərini həyata keçirmək, başqa xalqlara qarşı mübarizə etmək üçün böyük dövlətlərə müraciət etdiyi dövlətin onu öz mənfəəti üçün istifadə edəcəyini bilə-bilə müraciət etməsidir. Bu, onların diplomatiyasının əsas mövzusu olmuşdur.

Regionda azərbaycanlılar üçün başqa dövlətə müraciət etmək, demək olar ki, imkansız idi. Azərbaycan hakimləri də

¹⁰⁸³ Yenə orada, s. 347.

¹⁰⁸⁴ Yenə orada, s. 347.

bilməmiş deyildilər ki, onlar üçün Rusiyadan başqa müraciət ediləsi dövlət yoxdur. „Bəs, Türkiyə?” deyənlər də ola bilər. 1918-ci il hadisələri istisna olmaqla çox halda Türkiyənin Qafqaza müdaxiləsi imkansız olmuşdur. Bu da tarixi gerçəklikdir ki, son iki yüz ildə Türkiyə ilə Rusiya arasında savaqlar olmasına baxmayaraq, bir sıra məhəlli qələbələr nəzərə alınmazsa birinci ikinciyə qarşı əsaslı bir təhlükə ortaya qoya bilməmişdi.

Tarixi gerçəklik bundan ibarət olmuşdur ki, Rusiya Türkiyənin ona müdaxilə etməsindən deyil, onun „isti dənizlərə” doğru irəliləməsinə mane olacağından narahat idi. Digər tərəfdən də Rusiyanın Osmanlı dövlətinin parçalanması ilə əlaqədar fəaliyyətinin mərkəzində belə bir məntiq dayanırdı ki, bu bölgənin Osmanlı kimi bir imperatorluğun əlində olmasından kiçik, Rusiyaya tabe olan dövlətlərin əlində olması sərfəli idi.

Azərbaycanın ermənilərlə əlaqələri əslində Rusiyanın Qafqaz siyasəti ilə əlaqədar meydana gəlmişdir. O zamanlar ermənilərin ruslarla olan münasibətləri də az məlum idi. Lakin tarixi mənbələrdə ermənilərin ruslara olan müraciətləri kitabda verilmişdir. Biz maraqlanmasaq da həmin zamandan başlayaraq Qafqazda, qondarma erməni məsələsi meydana çıxmış, yaradılmışdır. Bu mənada erməni məsələsi yalnız ermənilərin deyil, Qafqaz xalqlarının, o cümlədən azərbaycanlıların da taleyini müəyyən edəcək məsələ olmuşdur. O zamandan başlayaraq Azərbaycan bir erməni məsələsi – xəyanət, terror, qırğın, soyqırımı və onları ört-basdır etmək üçün əsassız olaraq yaradılan yalanlarla əlaqədar problemlərlə qarşı-qarşıya dayanmışdır.

Nəticə olaraq bütün dövrlərdə böyük dövlətlər üçün erməni məsələsi ermənilərdən daha çox əhəmiyyətli idi. Yeni tarixdən başlayaraq erməni məsələsi Avropa dövlətlərinə böyük siyasətlərini həyata keçirmək üçün Osmanlı dövlətinə qarşı gizli planlarını gerçəkləşdirməyə imkan verirdi.

Tarixən millətlər tarix səhnəsinə gəlmiş, mübarizə aparmış, müvəffəqiyyətsiz olduqlarında tarixin arxivində dəfn edilmiş, onları daha yeniləri əvəz etmişdir. İnsanların, xalqların tarixi taleyində onların yerləşdikləri coğrafiya qədər, qonşuları da mühüm rol oynayır. Türklər, o cümlədən azərbaycanlılar tarixən bu bölgənin aborigenləridirlər. Uzun illərdən bəri müstəqil dövlətlər qurmuşlar. Tarix səhnəsində mübarizələrdə tərəf olmuşlar. Bu mübarizə dövründə ermənilərlə tanışlıq başlanıb. İstər Anadolu türklərinin, istərsə də Azərbaycan türklərinin ermənilərlə sakit qonşuluq şəraitində yaşamaları XIX əsrin sonlarına qədər davam etmişdir.

Tarix boyunca xalqlar yerləşdikləri coğrafiyada mübarizə etmişlər. Bu mübarizənin əsas səhifəsi siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizədən ibarət olmuşdur. Bu gün də dünyada yaşayan, lakin siyasi mənsubiyyəti məlum olmayan millətlər vardır.

Bu mübarizədə ən mühüm amillərdən biri də dünyada mövcud güclərin tarazlıq vəziyyəti idi. Mübarizə edən digər dövlətlər dövlətlərin siyasi imkanlarından necə, nə üçün və hansı şəraitdə istifadə etmişlər. Diplomatiyada əsas məsələ zamanın ehtiyaclarını başqalarından daha dəqiq müəyyən etməkdir. Millətlərin bəlli coğrafiyalardakı mövqeyi onların diplomatiyasının nəticəsi kimi görünür.

İngilis zabiti C. B. Norman İngiltərənin və digər Avropa dövlətlərinin erməniləri öz mənfəətləri üçün alət kimi istifadə edərək faciələr törətdiklərini aşağıdakı şəkildə dövlətinə müraciətlə etiraf etmişdi: „Şərqi siyasətiniz nəticəsiz oldu. Həm də çox acı şəkildə türkləri özümüzə soyutduq, ermənilərə boş ümidlər verdik və ölkəni qana boyadıq.”¹⁰⁸⁵ Daha sonra əlavə edirdi: „İstanbuldakı siyasətçilərimizin yanlış, həm də kökündən yanlış olduğunu tərəddüd etmədən söyləyə bilərəm.”¹⁰⁸⁶

¹⁰⁸⁵ Yüzbaşı C.B. Norman. Ermenilərin Maskası Düşüyor.(Yayına Hazırlayan Prof. Dr. Yavuz Ercan) Ankara, 1993, s. 73

¹⁰⁸⁶ Yenə orada, s. 73

1918-ci ildə Ermənistan respublikası yarandıqdan sonra saxta, heç bir elmi və tarixi əsası olmayan, böyük dövlətlər tərəfindən yaradılan erməni məsələsinin əhəmiyyəti qalmamışdır. Ermənistan respublikası yarandığı gündən qonşu dövlətlərə qarşı ərazi iddiasında olub onlara hədsiz problemlər yaratmışdır. Dünya ikili standartlardan xilas olsa, dünyada ədalətin bərqərar olunmasına çalışsalar Azərbaycan məsələsini torpaqlarının iyirmi faizini işğal edən Ermənistan dövlətini cəzalandırar, qaçqına çevrilmiş milyonlarla soydaşlarımızın hüquqlarını müdafiə edər. Erməni liderlərini beynəlxalq təşkilatların qətnamələrinə hörmətlə yanaşmağa məcbur edərlər.

Erməni məsələsi yoxdur, erməni dövlətinin təcavüzkarlığı var, işğalçılığı var, beynəlxalq təşkilatların qətnaməsinə hörmətsizliyi var.

İkili standartlar siyasətinin əsirinə çevrilmiş dünyanın aparıcı güc mərkəzləri - dövlətləri ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımlarda kollektiv cavabdehdir. Kimsə erməninin xəyanətindən, qırğın, soyqırımı, terror aktlarını pərdələmək üçün qurduğu yalanlara əsasən dərs almaq, ona-işğalçıya İraq, Livan və başqa yerlərdə olduğu kimi layiq olduğu yeri göstərmək istəmir.

Ulu öndər Heydər Əliyevin 1993-cü ilin iyununda xalqın təkidli tələbilə hakimiyyətə qayıdırdan sonra bir çox milli faciələrimiz kimi Xocalı soyqırımına da siyasi-hüquqi qiymətin verilməsi mümkün olmuşdur. 1996-cı il fevralın 24-də xocalılılarla görüşən Heydər Əliyev bu faciənin xalqımızın qəhrəmanlıq tarixində xüsusi yeri olduğunu vurğulamışdır: "Bir tərəfdən bu, hər bir Xocalı sakininin öz torpağına, millətinə, Vətəninə sdaqətinin nümunəsidir, ikinci tərəfdən də Ermənistanın millətçi, vəhşi qüvvələri tərəfindən Azərbaycana qarşı edilən soyqırımıdır, vəhşiliyin görünməmiş bir təzahürüdür. Əgər Xocalı faciəsi bir tərəfdən erməni işğalçılarının vəhşiliyinin nəticəsi olubsa, ikinci tərəfdən bizim dövlət orqanlarının, o vaxt respublikaya rəhbərlik edən

səlahiyyətli şəxslərin cinayətkarlığı, hətta deyərdim, xəyanətkarlığı nəticəsində olubdur. Ona görə də biz bu soyqırımını pisləməliyik, ermənilərin bu vəhşiliyini dünyaya göstərməliyik, onları bir vəhşi kimi ifşa etməklə yanaşı, eyni zamanda, özümüzə etdiyimiz cinayəti, xəyanəti də aşkar etməliyik".¹⁰⁸⁷

Ümummilli liderin təşəbbüsü ilə Milli Məclis 1994-cü il fevralın 24-də "Xocalı soyqırımı günü haqqında"¹⁰⁸⁸ xüsusi qərar qəbul etmiş, sənəddə hadisənin başvermə səbəbləri, günahkarlar təfəsilatı ilə açıqlanmışdır. Ümummilli liderimizin "Xocalı soyqırımı qurbanlarının xatirəsinə sükut dəqiqəsi elan edilməsi haqqında" 25 fevral 1997-ci il tarixli sərəncamı ilə hər il fevral ayının 26-sı saat 17.00-da Azərbaycan Respublikasının ərazisində Xocalı soyqırımı qurbanlarının xatirəsi ehtiramla yad edilir.

Bu ilin 31 yanvarında dünyanın 56 ölkəsinin üzv olduğu İslam Konfransı Təşkilatının (İKT) Parlament Assambleyasının VI sessiyasında Xocalı faciəsi insanlığa qarşı cinayət kimi qiymətləndirilib. İKT-nin Xocalı hadisələrini insanlığa qarşı cinayət kimi qiymətləndirməsindən hüquqi əsas kimi istifadə edib təşkilata üzv ölkələrin parlamentlərində müzakirələrin keçirilməsinə və soyqırımı kimi tanıtılmasına nail olmaq üçün hərtərəfli fəaliyyət göstərilməlidir. Bu məqsədlə diaspor təşkilatlarının gücündən maksimum istifadə etməli və onların fəaliyyətləri uzlaşdırılmalıdır. Ermənilərin Azərbaycan xalqının başına gətirdikləri bəlalərin, faciələrin dünyaya çatdırılmasında, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi barədə Heydər Əliyev Fondunun xidmətlərini xüsusi vurğulamaq lazımdır. Fondun rəhbəri, YUNESKO və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri, Milli Məclisin deputatı Mehriban

¹⁰⁸⁷ "Azərbaycan" qəzeti, 25 fevral 1996-cı il.

¹⁰⁸⁸ "Azərbaycan" qəzeti, 25 fevral 1996-cı il.

Əliyevanın təşəbbüsü ilə Azərbaycan həqiqətlərinin dünyaya çatdırılması istiqamətində təbliğat və təşviqatın aparılması yönündə çoxşaxəli fəaliyyət həyata keçirilir.

Dünyaya bax, dünya ilə ayaqlaşmağın lazım olduğunu qəbul etməlisən. Müdrik babaların tarixdəki təcrübəsini yadda saxla. Oxudunsa onları bir daha təkrar-təkrar oxu. Günahımız bir zamanlar top-tüfəngsiz olduğumuzda deyil, günahımız tariximizi unutduğumuzda, unutmazlığımızdadır. 1918-1920-ci illərlə bu günümüzü müqayisə etdikdə ermənilərin eyni məqsəd daşıyan ssenarisinin fəaliyyətdə olduğunu görürük. Odur ki, tarixdən bu gün, sabah və həmişə dərs almaqda davam etməliyik. Bütün məchul sualların cavabı tarix kitablarımızda olmasa da babalarımızın və bizim yaşadığımız tarixdə vardır. Hələ imkanlarımız tükənməyib, qələbəni dadmaq şansımızı itirməmişik. Sadəcə imkanları səfərbər edib, hadisələrə tariximizin gözü ilə baxmalıyıq. Kim olduğunu bildikdən sonra hər cür problemi aradan qaldırmaq imkanına sahib olduğuna inanacaqsan.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyevin təbirincə desək, "Azərbaycan müharibə şəraitindədir. Müharibə hələ bitməyib, müharibənin birinci mərhələsi başa çatıb. Biz elə etməliyik, istənilən anda torpaqlarımızı hərbi yolla azad edə bilək."¹⁰⁸⁹

¹⁰⁸⁹ İ. Əliyev. Azərbaycan və türk diaspor təşkilatı rəhbərlərinin birinci forumu. Bakı 9 mart 2007. Azərbaycan" qəzeti 10 mart 2007-ci il.

Ədəbiyyat

Heydər Əliyev. „Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında“ Azərbaycan respublikası prezidentinin fərmanı 26 mart 1998-ci il.

İlham Əliyev. Dünya Azərbaycan və türk diaspor təşkilatı rəhbərlərinin birinci forumu. Bakı 9 mart 2007. Azərbaycan" qəzeti 10 mart 2007-ci il.

335(1919) Senesi Temmuz ayı zarfında Kafkasyada islamlara qarşı icra olunduğu haber alınan erməni mezalimi. Osmanlı Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi Yayınları, İstanbul 1919.

335-336(1919-1920) Seneleri Kafkasyada İslamlara qarşı icra olunduğu Taayyün eden erməni mezalimi, Türkiye Böyük Millet Meclisi Hükümeti Şark Cebhesi kumandanlığı X Şubesi Yayınları, Kars, 1.1.327(1921).

Abdullah Yaman, Erməni meselesi ve Türkiye, Ortağ yayınları, İstanbul, 1973.

Ahmet Refik, Kafkas yollarında: hatıralar ve tahassüsler, İstanbul, 1919.

Akçam, Taner. Türk ulusal kimliği ve erməni sorunu. İletişin yayınları, İstanbul 1992.

Akçora, Erdüdüz, Van ve çevresinde erməni isyanları (1896-1916), Türk dünyası araştırmaları vakfı yayınları, İstanbul 1994, XXII.

Akgün, Seçil, General Harbordun Anadolu gezisi ve erməni meselesine dair raporu (kurtuluş savaşı başlangıcında), Tercüman tarih yayınları, İstanbul 1981.

Algier, İçlal, Erzurum sancağında türk-erməni ilişkileri (1890-1919), Ankara 1984.

Anadol, Cemal, Tarihin ışığında erməni dosyası, Turan kitabevi, İstanbul 1982.

Andonian, Aram. The Memories of Naim bey: Turkish Official Documents Relating to the Deportations and massacres of armenians, London 1920.

Armaoğlu, Fahir. 20. Yüzyıl siyasi tarihi, 1914-1980, Türkiye İş bankası kültür yayımları, Ankara 1983.

Arşiv belgelerine göre Kafkaslarda ve Anadolu'da erməni mezalimi, I (1906-1918), Ankara 1995.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, no 81, Aralık 1982; no. 83, mart 1983; no 85, ekim 1985; no 86, nisan 1987;

Askeri tarih belgeleri dergisi, Özel sayı 2: Erməni belgeleri, Yıl: 32, sayı:83 (mart 1983).

Askeri tarih belgeleri dergisi, özel sayı 3: Erməni belgeleri, yıl:34, sayı:85 (ekim 1985)

Askeri tarih belgeleri dergisi, özel sayı 4: Erməni belgeleri, yıl:36, sayı:86 (nisan 1987)

Aslan, Yasin. Can azerbaycan(Karabağda talan var) KÖK yayımları, Ankara 1990.

Aslan, Yasin. Ermənistan tarihi yol ayrımında. Ankara 1996.

Aslanoğlu, Cemender, Doksanüç harbinden sonra(1878-1918), Kırk yıllık kara günlerde Karsımız, Posoflular Dayanışma, yardımlaşma ve kültür derneği yayımları. Tarihsiz.

Aslanoğlu, Cemender, Cenubdakı kafkas hükümeti muvakkata-i milliyesi, Azerbaycan kültür derneği yayımları: 20, Ankara. Tarihsiz

Ataöv, T. Erməni sorunu. Bibliografya, Ankara,1981.

Ataöv, Türkkaya, Talat Paşaya Atfedilen Andonian „belgeleri“ sahtedir, Ankara 1984.

Ataöv, Türkkaya. Hitler and the „Armenian Question“, Ankara 1984.

ATASE, Türk istiklal harbi, Doğu cephesi (1919-1921), c. Iı, Ankara 1965.

Atatürk, M. Kemal. Nutuk, I, 1919-1920, milli Eğitim bakanlığı yayımları, İstanbul, 1967.

Atnur, İbrahim Ethem, təcirden dönen rum ve ermənilerin iskan meselesi. Erzurum 1991.

Aydoğmuş Günerkan. Şarkçıbanı: bölücülüğün tarihi, Ankara 1996.

Ayvalıoğlu, F. Şule, ermənilerin ve Türklerin kendilerini ve birbirlerini nasıl algıladıkları ile ilgili bir araştırma. (Yayınlanmamış yüksek Lisans tezi)İstanbul 1992.

Azerbaycan(devlet yayını). Claims of the delegation of the Republic of Caucasian Azerbaijan Presented to the Peace Conference in Paris. Paris 1919.

Б. С. Налбандян. Тбилиси в армянских литературных памятниках древних и средних веков. Ереван 1961

Bağış, Ali İhsan,osmanlı ticaretnde gayrimüslimler, Ankara 1983.

Bakıxanov. Gülistani İrəm. Bakı, 1951.

Baki, Emekli Miralay, büyük harpte Kafkas cebhesi, 2 cilt, İstanbul 1933.

Banoğlu, Niyazi Ahmet, Erməninin erməniye zülmü, Ankara 1976.

Barth, Hans,Türk, savun kendini, Çevireni Selcuk Ünlü, Türk Dünyası Araştırmaları vakfı yayımları, İstanbul 1988.

Başar Zeki, Ermənilerden gördüklerimiz, Atatürk Üniversitesi yayımları, Ankara 1974.

Baykara Hüseyin, Azerbaycan istiklal mücadelesi tarihi, azerbaycan halk yayımları, İstanbul 1975.

Behar, Cem, Osmanlı imparatorluğunun ve Türkiyenin nüfusu, 1500-1927, T.C.Başbakanlık devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 1966.

Berberian, A.,Badmoutiun Hayots (Ermənilerin tarihi), İstanbul 1871.

Bergland Karabağ; Utopien und Əahrheiten, (Dağlık Karabağ: hayaller ve gerçekler),giriş: Abdülhalük Çay, azerbaycan Kültür Derneği yayımları, Ankara 1989.

Beydilli, Kemal, „1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında Doğu Anadolu'dan Rusiyaya göçürülen erməniler.“ Belgeler, Sayı:17 (Ankara 1988),

Bilgi, Nejdət, Boğazlıyan kaymakamı Mehmet Kemal beyin yargılanması, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, İzmir 1989.

Bilgiç, Emin, Erzurum çevresinin Urartu tarixindəki yeri və urartuluların ermenilər ilə münasebetləri iddiasının münaqəşəsi. Ankara 1933.

Birinci Kafkas kolordusunun 1334(1918) senədəki hərəkatı və məşhədətı hakkında: General Harbord riyasetindəki Amerika heyətinə təqdim edilən rapor surətidir, Erzurum 1335(1919).

Budak, Mustafa, „Azərbaycan Ermənistan iştiraklarında Dağlıq Karabağ meselesi və Türkiyənin politikası,” Kafkas Araştırmaları, II, İstanbul 1996.

Chorbadjian, L.P. Donabedian-C Mutaflan, The Caucasian Knot: The History and Geo-Politics of Nagorno-Karabagh, London 1995.

Çark, Y. G. Türk Devleti hizmetinde ermenilər.(1453-1953), İstanbul,1953

Çay, Abdulhalük, „Ermənilərin Baküdə yaptığı 31 Mart 1918 katliamı,” Tarih Boyunca Türklərin erməni xalqı ilə iştirakları sempozyumu, Ankara 1985.

D. B. O. „Sovyet Rusiyanın Kafkasyada yarattığı İsrail: Ermənistan, ” Türk Kültürü, sayı: 59 (eylül 1967).

Dadrian, Vahakn N.,Ulusal ve Uluslararası hukuk sorunu olarak Jenosid:1915 Erməni olayı ve hukuki sonuçları, türkçesi,Yavuz Aloğlan, Belge yayınları, İstanbul 1995.

Danışmend, İ. H. İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, İstanbul,1955, c. 1-4.

Demir, Neşide Kerem, bir şehid anasına tarihin söyledikleri: türkiyənin erməni meselesi. Ankara 1982.

Dumlu, Ahmet, Belgelerle ermənilər ve katliamları, erzincan 1983.

Ekrem Memiş. Eskiçağ Türkiye tarihi. Konya 2001.

E.Memiş.-N.Köstüklü.Tarih boyunca Ortadoğu-Anadolu iştirakları Konya, 1992.

E.Memiş. M. Ö. 3 Binyılda Anadolu da Türklər. Türk dünyası araştırmaları, sayı 53, İstanbul 1988.

Balayan Z. Oçaq. Yerevan 1984.

Emin Arif Şıxəliyev. Ermənilərin Nuh peyğəmbərlə bağı iddiaları və Naxçıvan məsələsi. Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan. Naxçıvan 2010.

Yaqub Mahmudov. Dünya tarixində Naxçıvan: Yer kürəsində həyatın başlandığı yer. Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan. Naxçıvan 2010.

Süleyman Kocabaş. Erməni meselesi nedir, ne değıldir? İstanbul 1994.

M. Altan Köymen. Alp Arslan ve zamanı., İstanbul, 1973.

İbrahim Kafesoğlu. Sultan Melikşah, İstanbul, 1973

Osman Turan. Türk Cihan Hakimiyyəti Məfkuresi Tarihi, c.II, İstanbul, 1969.

Nikerland Krayblis, Rusiyanın Şark Siyaseti ve Vilayeti Şarkıyye meselesi, İstanbul, 1332.

Böyükelçi Morgenthaunun öyküsünün perde arkası İstanbul 1991.

Justin McCarthy. Ölüm ve Sürgün. (Death and Exile) Osmanlı Müslümanlarına karşı yürütülen ulus olarak temizleme işlemleri (1821-1922), çevireni Bilge Umar. İnkılap Kitabevi, Ankara, I yayını, 1995.

Ali Karaca. Anadolu islahatı ve Ahmet Şakir Paşa(1838-1899) İstanbul, 1993.

Mehmet Hacıoğlu. Arşiv Vesikalarıyla Türkiyede Erməni mezalimi ve ermənilər.,İstanbul, 1976.

Çark.Y.G. Türk devlet hizmetinde ermənilər (1453-1953), İstanbul 1953

Ozanyan K. Ermənilərin tarihi vəzifəsi, 1919

Türkiye-Güney Kafkasya iştirakları ve Türkiyənin bölge istikrarındaki rolü: Londrada bir konferansda. Erməni araştırmaları, sayı 3, Eylül-Ekim-kasım 2001

Qlinka S. I. Ermənilərin Azərbaycana köçürülməsi. Bakı 1995

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, sayı 81, no. 1806

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, sayı 85, no. 2005

Geçmişden Buğüne Türk-Ermeni İlişkileri. Genelkurmay Askeri Tarih Ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları Ankara Genelkurmay Basımevi 1989

Mayevski. Ermenilerin yaptıkları katliamlar. Van, Erzurum başkonsolosu. A. Ü. Türk inkilab tarihi enstitüsü yayınları, No 6, Ankara 1986

Mayevski. B Qafqazda erməni-tatar qırğını erməni məsələsinin mərhələlərindən biri kimi. Bakı 1995. s. 124.

Akdes Nimet Kurat. Türkiyə və Rusya. XVIII yüzüylün sonundan kurtuluş savaşına kadar türk-rus ilişkileri(1789-1919) Ankara 1970

İsmayıl Musayev. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti(1917-1921-ci illər) Bakı 1996

Anar İsgəndərov. Azərbaycanda türk-müsəlman soyqırımı probleminin tarixşünaslığı. Bakı 2006

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Naxçıvan. Naxçıvan 2010.

Werfel Franz, The Forty days of Musa Dagh. Neə York 1934.

Emircan Abdülali-Mehmet Emin Gerger, Büyük Ermenistan hayali ve Karstan Karabağa erməni vahşeti, Gemre yayınları, İstanbul 1992

Enver Yaşarbaş. Ermeni terrörünün tarixçesi. Petek yayınları, İstanbul 1984.

Erat, Muhammed, „Kazım karabekir Paşanın ermənilər üzərində hərəkatı (1920),“ Kafkas Araştırmaları, II, İstanbul 1996.

Erim, Nihat. Devletlerarası hukuku ve Siyasi tarihi metinleri, Osmanlı imperatorluğu andlaşmaları, I, Ankara, 1953.

Ermeni komitelerinin amal ve hərəketi ihtilaliyesi, İlan məşruriyyətdən əvvəl və sonra. İstanbul 1932

Gaibov, B-A. Şerifov, İlan edilməyən hərəp, Bakü 1992.

Geçmişdən buğüne türk-erməni ilişkileri, Ankara 1989.

Gökdemir, Ahmet Ender, Cenub-i garbi Kafkas hükümeti, Ankara 1989.

Gönlübol, Mehmet-Ömer Kürkcüoğlu, Olaylarla türk dış politikası(1919-1973)cilt I, Ankara 1977.

Gürün Kamuran. Ermeni dosyası, Ankara, 1983.

Hacaoğlu, Mehmed, „Moskofların ermənisiz Ermenistan politikası,” Bizim Anadolu, 20-27 mayıs 1973.

Hocaoğlu, M. Arşiv vesikalalarıyla tarihte erməni mezalimi və ermənilər. İstanbul, 1976.

İlter, Erdal Ermeni kilisesi ve terör. Ankara 1996.

İlter, Erdal, Ermeni propaqandasının kaynakları, Ankara 1994.

İsmet Parmaksızoğlu, Ermeni komitelerinin ihtilal hərəketləri və besledikleri emeller, Kültür bakanlığı yayınları, Ankara 1981.

İstorig Aqvan. Moiseg Kaqankatvatci. Perevod s drevnearm. K. Patkanova. SPb.,1861.

Justin McCarthy, Ölüm və sürgün.(Osmanlı müsəlmanlarına qarşı yürütülən ulus olaraq təmizləmə işləmləri),1821-192 ,çev. Bilge Umar, İstanbul 1995.

Karabeki, Kazım,Erzincan ve Erzurumun kurtuluşu-sarıkamış, Kars ve ötesi. Erzurum 1990.

Karacakaya, Recep, Türk-rus-erməni münasibetləri(1878-1895),Yayınlanmamış Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosial bilimler enstitüsü, İstanbul, 1992.

Kartal, Kinyas, Erivandan Vana hatıralarım, Ankara 1987.

Kazemzadeh, Firuz The Struggle for Transcaucasia(1917-1921), Neə 1917-1921), Neə ork 1951

Kazım Karabekir. Ermeni dosyası. Emre yayınları. İstanbul,1994

Kemal Beydilli. 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında Doğu Anadoludan Rusiyaya göçürülen ermənilər. Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek kurumu yayınları XXV. dizi-sayı 6 Ankara 1988

Kevokyan, Dikran, „Ermeni meselesinde Təhcire Amil oOlan Sebepler,” Tarih Boyunca Türklerin Ermeni xalqu ile ilişkileri sempoziumu, Ankara 1985.

Kevokyan, Dikran, „Uluslar arası Terör karşısında türk ermenilerinin düşünceleri,” Türk tarihinde ermeniler sempozyumu: Tebliğler ve Panel konuşmaları, Manisa 1983.

Kırzioğlu, M. Fahrettin, „Amerikjan mandasını kimler istiyor ve nasıl öneriyorlardı,” Belgelerde türk tarihi dergisi, 1973.

Kırzioğlu, M. Fahrettin, Kars ili ve çevresinde ermeni mezalimi(1918-1920), Ankara 1970.

Kocabaş, Süleyman, Ermeni meselesi nedir ne değildir? İstanbul 1983.

Koçaş, Sadi, Tarih boyunca ermeniler ve türk-ermeniler ilişkileri, Ankara 1967.

Konukçu, Enver, ermenilerin Yeşilyayladaki türk soykırımı(11-12 mart 1918), Ankara 1990.

Köymen Atilla, „Ermeni soykırımı” iddiaları ve arşivlerdeki gerçekler, Ankara 1990.

Kurat, Akdes Nimet, Türkiye ve Rusya: XVIII yüzyılın sonundan kurtuluş savaşına kadar türk-rus ilişkileri (1789-1919), Ankara 1970.

Kürkcüoğlu, Erol, „Ermenistanın Kafkasyadaki Siyasi rolü,” Avrasya Dosyası, cilt: 3, sayı1(ilkbahar 1996).

Le Dossier Karabagh: Faist et Dokuments sur la Question du Haut-Karabagh, 1918-1988, redacteur-en chef Gerard J, Libaridian, Paris 1988.

Loəry, Heaty Ə. , Böyükelçi Morqenthaunun öyküsünün perde arkası, İstanbul 1991.

Lozan Barış konferansı: Tutanaklar-Bəlgələr: Konferansda imzalanan Senetler(30 ocak ve 24 temmuz 1923), ikinci takım. C.II, Çev., Seha L. Meray, İstanbul 1993.

Makas, Zeynel Abidin, Azərbaycanın tarihi ve kültürel coğrafiyası, Ankara 1990.

Makkarti Dj. Turki i armgne. Baku, 1996.

Maleville, Georges . Sözde ermeni trajedisi (türkçeye çeviren. Galip Üstün), İstanbul 1991.

Мамедова Фаруда. „История албан” Моисея Каланкатуйского как источник по общественному строю раннесредневековой Албании. Баку, 1977

Mayevski. Vav ve Bitlis istatigi.(Türkçeye çeviren Mehmet SADIK), İstanbul 1330.

Mehmet Saray. Türk-Sovyet münasibetleri ve ermeni meselesi. Tarih boyunca Türklerin Ermeni xalqu ile ilişkileri sempozyumu (8-12 ekim 1984 Erzurum) Ankara 1985.

Mirze Bala Memmedzade. Ermeniler ve İran, Milli Azərbaycan yayınları, İstanbul 1927.

Mirzə Camal Cavanşiri. Qarabağ tarixi, baki, 1959.

Muratof. P. Kafkas harekatı:1828-1921 Türk-Kafkas sınırındaki harplerin tarihi, Ankara 1966.

Науля Велиханова-Зорий Балаяну-размышления по поводу книги „Дорога”. Известия Академии Наук Азербайджанской ССР Серия истории, философии и права, 1989,3,с. 118-128.

Norman, C. B.Ermenilerin maskesii düşüyor. Ankara 1993.

Orel, Şinasi-Süreyya Yuca, Ermenilerce Talat Paşaya Atfedilen Telgrafların gerçek yüzü, Ankara 1983.

Osmanlı belgelerinde ermeniler(1915-1920), Ankara 1994.

Osmanlı devleti ile Azərbaycan türk hanlıkları arasındaki münasebetlere dair arşiv belgeleri, cilt I(1578-1914), cilt II (1578-1918) Ankara 1992-1993.

Öke, Mim Kemal, Ermeni meselesi (1914-1923), İstanbul 1986.

Öke, Mim Kemal, İngilterenin Güneydoğu siyaseti ve binbaşı E.Ə.C.Noelin faaliyetleri, Ankara 1988.

Öztuna, Yılmaz, XX yüzyılın son çeyreginde Şark meselesi, Ankara 1989.

Pehlivanlı Hamit, „Mütareke sonrası Güneybatı Kafkasyada durum ve ermeniler,” Yakın tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu, Ankara 1992.

Галоян Г.А.-К.С.Худавердян. Нагорный Карабах. Ереван 1988.

- Роберт Аракелов. Нагорный Карабах. Баку, 1991
- С.Т.Еремэн. Экономика и социальный строй Албании 4-7 вв. Очерки истории СССР 3-9 вв. М.,1958
- Sakarya, İhsan, „I Dünya harbi ve ermenilerin göç ettirilmesi,” Güncel konular, sayı:2 (şubat 1981).
- Saray, Mehmet, Atatürkün Sovyet politikası, İstanbul 1985
- Sarımehmetoğlu, Nesrin, Azeri-ermeni münasibətləri və Dağlık Karabağ olayları. Yüksek lisans tezi, İstanbul 1989.
- Sarıнай, Yusuf, „Büyük Ermenistan hayalinin suya düşmesi,” Türk Yurdu, c.10, sayı 33(mayıs 1990).
- Shae, Stanford J., Osmanlı imparatorluğu ve modern Türkiye (çevireni Mehmet Harmançı), İstanbul 1982.
- Sonyel, Salahi R., „Türk ermeni ilişkileri ve musevi soykırımı,” Bellete, CLIV, sayı 210(ağustos 1990).
- Sovyet devleti arşivi gizli belgelerinde Anadolunun taksimi planı, Belge yayınları, İstanbul 1972.
- Sultan II. Abdülhamit Han. Devlet ve memleket görüşlerim.(Yayınlayanlar A. Alaeddin Çetin ve Ramazan Yıldız), İstanbul, 1976.
- Sünbül, Tahir, „Sarıkamış hareketi, Doğu Anadolu ve Kafkasya,” Yakın tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu sempozyumu, Ankara 1992.
- Sünbül, tahir, Azerbaycan dosyası, I, KÖK Yayınları, Ankara 1990.
- Süslü, Azmi, Ermeniler və 1915 təhcir olayı, Ankara 1990.
- Süslü, Azmi. Ruslara göre ermenilerin türklere yaptıkları mezalim, Ankara 1987.
- Şimşir, Bilal, Malta sürgünleri, İstanbul 1976.
- Tanyu, Hikmet, Nuhun gemisi, Ağrı dağı, ermeniler, İstanbul 1989.
- Taşkıran, Cemalettin, Geçmişten günümüze Karabağ meselesi.genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1995.

- Toynbee, Arnold j.The Eastern Question in Greece and Turkey A Study in the contact of Civilizations. London, Boston and New York, 1922.
- Tuncay Ögün, Osmanlı-Rus harplerinde Sarıkamış ve Sarıkamış kasabasının Ortaya çıkışı. Malatya 1992 (Basılmamış Yüksek Klisans Tezi)
- Tuncay Ögün. Kafkas cephesinin I. Dünya savaışındaki lojistik desteği Ankara 1999.
- Türk ermenilerinden gerçekler, İstanbul 1980.
- Türk tarihinde ermeniler(Temel kitab),/ A.Süslü, F. Kırzioğlu, R. Yinanç, Y. Hallaçoğlu/ Ankara 1995.
- Türkiye aleyhinde ermeni propaqandası ve gerçekler, Ankara 1982.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları, 4 cilt, Ankara 1985.
- Türközü, Hali kemal, Osmanlı ve Sovyet belgeleriyle ermeni mezalimi.Ankara 1983.
- Ufuk Gülsoy. 1828-1829 Osmanlı-rus savaışında Rumeliden Rusiyaya göçürülen reaya. İstanbul 1993.
- Ulubelen, Erol, İngiliz belegelerinde Türkiye, İstanbul 1982.
- Uras, E. Tarihte ermeniler ve ermeni meselesi, İstanbul, 1976
- Urfalı Mateos vekayi-Namesi(952-1136 ve Papaz Grigorun Zeyli (1136-1162), Türkçeye çevireniHrant D. Andresyan Ankara 1962.
- Uzunçarşılı I. H. İkinci Abdulhamidin İngiliz siyasetine dair muhtıraları. Tarih dergisi, VII/10, İstanbul 1954.
- Yalçın Aydın, Vatan hiyanetinin anatomisi. Ankara 1986.
- Yerasimos, Stefanos, Milliyetler ve Sınırlar: Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğu, çev., Şirin Tekeli, İstanbul 1994.
- Yerasimos, Stefanos, Türk-Sovyet ilişkileri: Ekim devriminden milli Mücadeleye.gözlem Yayınları, İstanbul 1979.
- Yıldırım , Hüsamettin, Rus-Türk-Ermeni münasebetleri (1914-1918), KÖK yayınları, Ankara 1990.
- Yıldırım, Dursun-M. Cihat Özönder, Karabağ Dosyası, Türk

Kültürünün Araştırma Enstitüsü yayınları, Ankara tarihsiz.
Yücer, Nasır, Birinci Dünya savaşında Osmanlı Ordusunun
Azerbaycan ve Dağıstan harekatı: Azerbaycan ve Dağıstanın
bağımsızlığını kazanması, 1918, Genelkurmay Askeri tarih ve
stratejik Etüt Başkanlığı yayınları, Ankara, 1996.
Ziya Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı 1989

Rus dilində

Абдушелишвили М. Г. Антропология древнего и современно-
го населения Кавказа. — Тбилиси, 1964.
Абуладзе Л. К открытию алфавита кавказских
албанцев, — Тбилиси, 1938.
Адоң Я. Армения в эпоху Юстиниана. — Ереван, 1971.
Адоң Я. Армянская литература: Новый энциклопедический
словарь. Брокгауз и Ефрон, 1915, т. 3.
Азербайджанская демократическая республика. Внешняя
политика 1918-1920 гг. б., 1998;
Айвазян Аргам. Памятники армянской архитектуры
Нахичеванской АССР, 1981.
Алиев Г.З. Турция в период правления младотурок. М., 1972.
Андрюхин М. Геноцид — тяжчайшее преступление против
человечества. М., 1961.
Андрюхин М. Геноцид в политике империалистических
государств. М., 1967.
Аннинский Л. Древние армянские историки как
исторические источники. — Одесса, 1899.
Аннинский Л. История армянской церкви. — Кишинев, 1900.
Багирова И.А. Политические партии и организации
Азербайджана в начале XX века. Б., 1997.
Байков Б. Воспоминания о революции в Закавказье (1917-
1920 гг.). Архив русской революции. т. XIX, Берлин, 1922.
Балаев А. Н. Азербайджанское национально-демократи-
ческое движение 1917-1920 гг. Б., 1990; Азербайджанское

национальное движение от «Мусавата» до Народного
фронта. Б., 1992.
Бартольд В. В. К вопросу о феодализме в Иране. Соч., т.
VII. — М., 1971.
Бартольд В. В. Место прикаспийских областей в истории
мусульманского мира. — Соч. М., 1963, т. 2.
Бартольд В. В. Тюрки. — Соч. М, 1968, т. V.
Бартольд В. В. Хазары. — Соч. М, 1968, т. V.
Беленький С., Манвелов А. Революция 1917 года в
Азербайджане (хроника событий). Б., 1927.
Бердзенишвили Д. К. Очерки по исторической, географии
Грузии. Тбилиси, 1979.
Болотов В. В. Лекции по истории древней церкви. — Пг., 1907.
Буниятов З. М. Азербайджан в VII — IX вв. — Баку, 1965.
Буниятов З. М. Государство атабеков Азербайджана. —
Баку, 1978.
Буниятов З. М. О хронологическом несоответствии глав
«Истории албан» Моисея Каланкатуйского. ДАН АзССР,
т. XXI, 1965^ № 4. 268
Буниятов З. М. Об одном историческом недоразумении. —
ДАМ АзССР, 1977, т. XXXIII, № 2.
В.И. Ленин о Закавказье. Е., 1963.
Витнер Р.Ю. Возникновение христианства. — ВДИ, 1941, № 1.
Всемирная история. — М., 1956—1958, т. 1 — 4.
Гейбуллаев Г. Л. К выяснению некоторых топонимов в
«Истории албан» Моисея Каганкатвацци. — ДАН АзССР,
1983, т. XXXIX.
Генюшев Р. Б. О конфессионально-этнической принадлеж-
ности Гандзасарского монастыря. — МКА, 1973, т. VII.
Генюшев Р. Б. Христианство в Кавказской Албании. —
Баку, 1984.
Гиттиус А.И. Статистические таблицы вилайетов ту-
рецкой империи, ближайших к Закавказью. Тифлис, 1889.
Глинка С. Описание переселения армян. М., 1831.

- Гукасян Ворошил. Опыт дешифровки албанских надписей Азербайджана. — Изв. АН АЗССР. Сер. литературы, языка и искусства, 1969, № 2.
- Гукасян Ворошил. Тюркизмы в «Истории албаи». В сб.: Структура и история тюркских языков. Баку, 1970.
- Гукасян Ворошил. Удинские слова в «Истории албан». — Изв. АН АЗССР. Сер. литературы, языка и искусства, 1968, № 1. 269
- Гурько-Кряжин. Армянский вопрос. Баку, 1990
- Гусейнов М. Д. Тюркская демократическая партия федералистов «Мусават» в прошлом и настоящем». Б., 1927.
- Дарабади П. Г. Участие молодежи в защите Бакинской Коммуны. В кн. Октябрьская революция и молодежь. Сборник статей. Е., 1987.
- Дебидур А. Дипломатическая история Европы, т. II, М., 1947.
- Денстервиль А. Британский империализм в Баку и Персии в 1917-1918 гг. Тифлис, 1925.
- Джавахов И. А. История церковного разрыва между Грузией и Арменией в начале VII в. — Изв. АН — СПб., 1908, т. II, № 5 и № 6.
- Джапаридзе П. А. Б., 1922. Избранные статьи, речи и письма. 1905-1918 гг. м., 1958, с. 225.
- Документы по истории гражданской войны в СССР. М., 1954, с. 281.
- Дубнер А. Бакинский пролетариат в годы революции 1917-1920 гг. б., 1931.
- Дьяконов М. М. Очерк истории древнего Ирана. — М., 1961. 270.
- Емельянов В. С. Назаре новой жизни. Б., 1979.
- Еремян С. Т. Идеология и культура Албании III — VII вв. В кн.: Очерки истории СССР (III—IX вв.). М., 1958.

- Еремян С. Т. Моисей Каланкатуйский о посольстве албанского князя Вараз-Трдата к хазарскому хакану Ал-Илитверу. — Зап. ИВАН СССР — М — Л., 1939, т. VII. Известия, № 62 (284). 9 апрел 1918.
- Иосселиани П. Краткая история грузинской церкви. — СПб., 1843.
- Искендеров М. С. Из истории борьбы Коммунистической партии Азербайджана за победу Советской власти. Б., 1958
- История армянского народа/Под ред. Аракеяна Б. Н. и Иоанися-на А. Р. — Ереван, 1951.
- История Ирана с древнейших времен до конца 18 в. — Л., 1958., История Ирана. — М., 1977.
- История царства грузинского. — Тбилиси, 1975.
- Ишханян А. Контр-революция в Закавказье. М., 1961.
- Каринян А. Шаумян и националистические течения на Кавказе. Б., 1928, с. 42.
- КГБ. Совершенно секретно. За семью печатями. Б., 1992.
- Кляшторный С. Л. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. — М., 1964.
- Крымский А. Е. Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана (Классическая Албания). II — Шеки. — В сб.: Памяти Н. Я. Марра. М. — Л., 1938.
- Quram Marxuliya. Ermənilər Ermənistan axtarışında. (rus dilində) Gürcüstan Milli Akademiyasının nəşri Tiflis, 2010.
- Магеррамов Н. Межпартийная борьба по национальному вопросу в Азербайджане (март 1917 — сентябрь 1918 гг.). м., 1991.
- Мамедов Рауф. Исторический очерк города Нахичевана. — Баку, 1977 (на азерб. яз.).
- Мамедова Ф. Дж. Текстологический анализ «Истории албан» Моисея Каланкатуйского/Бартольдовские чтения. — М., 1981. 42-18

- Мамедова Ф. Дж. Албанская церковь/ АСЭ. — Баку, 1976, т. I с. 214 (на азерб. яз.).
- Мамедова Фарида. «История албан» Моисея Каланкатуйского как источник по общественному строю раинесредневековой Албании. — Баку, 1977.
- Меликишвили Г. Л. К вопросу о характере древних закавказских и средневековых горских северокавказских обществ. — История СССР, 1975, № 6.
- Мец Л. Мүсүльманский ренессанс. — М., 1966.
- Минорский В. Ф. История Ширвана и Дербента. — М., 1963.
- Мифы народов мира. — М.: 1980, т. I.
- Мүхелишвили Д. Л. Из исторической географии восточной Грузии. — Тбилиси, 1982.
- Наджафов Б. Лицо врага. История армянского национализма в Закавказье в конце XIX- начале XX века. Ч.2, Б., 1994, с.176.
- Надирадзе Л. И. Проблема государственной собственности на землю в халифате в VII — VIII вв. — Арабские страны. — М., 1970.
- Нариманов Н. Избранные произведения в трех томах. т.2, 1918-21 гг. Б., 1989.
- Насиров Т. Борьба за власть в Азербайджане (1917-1920 гг.). б., 1993, с.237.
- Новосельцев А. П. Раннесредневековая культура народов Закавказья. — ВИ, 1973, № 6.
- Орбели И, А. Мхитар Гош и его судебник. — Избр. труды. — М., 1968, т. 1.
- Орбели И. Л. Хасан Джалал, князь Хаченский. — Избр. тр. — Ереван, 1963.
- Памяти 26 Бакинских Коммичсаров (Материалы к истории Бакинской Коммунны).
- Патканов К. Ванские надписи и значение их для истории Передней Азии. — ЖМНП, 1875, ч. 177.

- Петрушевский И. П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI — начале XIX в. — Л., 1949.
- Попов А.П. Из истории революции в Восточном Закавказье. Б., 1924, с.157.
- Раевский А. Английская интервенция и мусаватское правительство (к истории интервенции и контрреволюции в Закавказье). Б., 1927; Мусаватское правительство на Версальской конференции. Доклад председателя азербайджанской мусаватской делегации. Баку, 1931.
- Рантгаузер Я. Борьба за Советский Азербайджан. Б., 1928, с.128.
- Рантгаузер Я. Революция и гражданская война в Баку, часть первая. 1917-1918 гг. Б., 1927, с.123.
- Сборник договоров России с другими государствами. М., 1952.
- Сеф С.Е. Борьба за октябрь в Закавказье, Тбилиси, 1932.
- Сеф С.Е. Как большевики пришли к власти в 1917-1918 гг. в Бакинском районе. Б., 1927, с.21.
- Сеф С.Е. Как большевики пришли к власти в 1917-1918 гг. в Бакинском районе. Б., 1927; Бакинский Октябрь. Баку, 1930; Борьба за октябрь в Баку. Тбилиси, 1930.
- Синклер Т. Восточный вопрос. Перевод с английского. СПб, 1878.
- Сургуладзе А.С. Закавказье а борьбе за победу социалистической революции. Тбилиси, 1971, с.371.
- Сюзюмов М. Я. Христианская церковь в IV — VI вв. — В кн.: История Византии, — М., 1967, т. 1.
- Тер-Гевондян А. Я. Армения и Арабский халифат. — Ереван, 1977.
- Тер-Григорьян Т. И. К вопросу об истории Албанской страны Моисея Каланкатуйского. — НАИИ АН АзССР, 991.
- Токаржевский Е.А.. Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане. Б., 1957.

- Топчубашев А.М. Меморандум. Б., 1990.
- Тревер К. В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. — М.—Л., 1959.
- Халилов А. Геноцид против мусульманского населения Закавказья в исторических источниках. Б., 2000.
- Шанидзе Л. Г. Новооткрытый алфавит албанцев и его значение для науки. — Изв. Ин-та языка, истории и материальной культуры ГФАН СССР, 1938, т. IV, вып. I.
- Шаумян С.Г. Статьи и речи. 1917-1918 гг. Б., 1929, с.66-67.
- Эмиров Н. Установление Советской власти в Дагестане и борьба с германо-турецкими интервентами (1917-1919 гг.). М., 1949.
- Ямпольский З. И. К изучению летописи Кавказской Албании. — Изв. АН АзССР. Сер. общественных наук, 1957, № 9.
- Ямпольский З. Я. Древняя Албания III —I вв. до н. э. — Баку, 1962.
- Яновский Л. О древней Кавказской Албании. — ЖМНП, СПб., 1846, ч. III.

İngilis dilində

- Berberian, A., *Badmoutiun Hayots (Ermenilerin tarihi)*, İstanbul 1871.
- Bergland *Karabagh; Utopien und Öahrheiten*, (Dağlık Karabağ: hayaller ve gerçekler), giriş: Abdülhalük Çay, azerbaycan Kültür Derneği yayınları, Ankara 1989.
- Borgn, B.A. *Armenig, mejdunaraodnag diplomatig i SSSR. V 2-x tomax, Moskva-Leninqrاد*, 1928-1929.
- Chorbadjian, L.P. *Donabedian-C Mutafian, The Gaucasian Knot: The History and Geo-Politics of Nagorno-Karabagh*, London 1995.
- Gharabagh: Documenti*, Milano 1988.

- Andonian, Aram. *The Memories of Naim bey: Turkish Official Dokuments Relating to the Deportations and massacres of armenians*, London 1920.
- Ataöv, Türkkaya. *Hitler and the „Armenian Question“*, Ankara 1984.
- Claims of the delegation of the Republic of Caucasian Azerbaijan Presented to te Peace Conference in Paris. Paris 1919.*
- Kazemzadeh, Firuz *The Struggle for Transcaucasia (1917-1921), Neə 1917-1921)*, New York 1951
- Le Dossier Karabagh: Faist et Dokuments sur la Question du Haut-Karabagh, 1918-1988, redacteur-en chef Gerard J,Libaridian, Paris 1988.*
- Makkarti Dj. *Turki i armgne. Baku, 1996.*
- Toynbee, Arnold j. *The Western Question in Grecee and Turkey A Study in the contact of Civilizations. London, Boston and New York, 1922.*
- Ehat is the Truth? (Documents and Publications on Genocide), Publication of Azerbaijan Cultural Assocation:46, Ankara, 1996.*
- Verfel Franz, *The Forty days of Musa Dagħ. Nyu York 1934.*

Həsənbala Sadıqov

Erməni məsələsi:

*xəyanəti, deportasiyanı, soyqırımını
və işğalı pərdələyən yalan*

Korrektor: Fərruxə Umarova

Texniki redaktor: Aynur Əsgərli

Dizayner: *Rafael QASIMOV*

Çapa imzalanmışdır: 09.03.2012

Kağız formatı: 60x90 1/16

H/n həcmi: 36 ç.v.

Sifariş: 21

Sayı: 1000

Kitab «ADİLOĞLU» nəşriyyatında
nəşrə hazırlanmış və ofset üsulu ilə çap edilmişdir.

Ünvan: Bakı şəh., Şərifzadə küç., 202

Tel.: 433 00 43; (050) 593 27 77

Web: www.adiloglu.az;

E-mail: adiloglu2000@gmail.com